אם המושבות פתח תקוה

תרל"ח תשי"ג

אם המושבות פתח-תקוה

דברי פתיחה - ז. בן-גוריון

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

שבעים וחמש שנות חיים - ג. קרסל

שערי הספר

פ. רשיש: במבוא הספר

ד. בן־גוריון: דברי פתיחה

ג. קרסל: שבעים וחמש שנות חיים

ד"ר א. י. ברור: סקירה גיאוגרפית

ד"ר מ. אבי־יונה: תולדות תחום פתח־תקוה

פרופ' מ. אבנימלך: גיאולוגיה של פתח־תקוה והסביבה

פרופ' מ. זהרי: הצמחיה והצומח של פתח־תקוה וסביבותיה

יזכור: בני פתח־תקוה אשר מסרו נפשם
על המושבה והמולדת

ז. יואלי: דברי חתימה

פ. רשיש
ראש העיר

במבוא הספר

שבעים וחמש שנה חלפו מאז עלו הירושלמיים על אדמת "אמלבס" והניחו את היסוד לפתח־תקוה "אֵם־המושבות", אולם פתח־תקוה איננה רק „אֵם־המושבות", אלא גם אֵם הישוב החקלאי העברי בארץ.

ביציאה מחוץ לחומות ירושלים ובמעבר לחיי עבודה, כפי שנעשה בפתח־תקוה לפני שבעים וחמש שנה, היתה התחלה להגשמת הציונות ויצירת כלים ראשוניים לקליטת עולי גולה.

בעבודה משותפת של הראשונים בפתח־תקוה — הירושלמיים יוצאי ביאליסטוק ופוֹלניבז׳, בהתישבות ביהוד ובשיקום פתח־תקוה, יש מעין אתחלתא של קיבוץ גלויות ומיזוג עדות (כידוע היו בוֹניה של פתח־תקוה אשכנזים וספרדים) דבר אשר בלעדיו אין לתאֵר בזמננו קיום מדינת־ישראל.

שבעים וחמש שנות חיי מושבתנו מקפלות בקרבן במידה מרובה את תולדות הישוב העברי בארץ, על מאבקיו הפנימיים והחיצוניים, על גילויי הגבורה והמלחמה, להבטחת מקלט בטוח ועצמאי להמוני ישראל וקליטתם בעבודה ויצירה.

פתח־תקוה שימשה במשך שנים ומשמשת גם כיום מרכז גדול לקליטת עולים חדשים. בתוכה קיבלו רבים את הכשרתם להתישבות עצמאית, מכאן יצאו להקמת מושבות חדשות, ומכאן יצאו הגרעינים הראשונים להתישבות קבוצתית ומושבית. ידעה "אֵם־המושבות" להדריכם וללמדם ביד נדיבה הלכות חקלאות, פרדס וכרם, לימדה אותם אֵיך לחיות מיגיע כפים.

שלוחותיה של אֵם־המושבות שמרו לה אמונים, על אף המאבקים הקשים שהיו בתוכה על הזכות לעבודה והיאֲחזות בה, ופתח־תקוה ידעה להתיחס אליהם ברגש אמהות. זכות גדולה והיסטורית היא לפתח־תקוה, שפתחה דף חדש בקורות הישוב בארץ, על יסוד החקלאות, והכשירה דורות של ממשיכים בתוכה ומחוצה לה, וזכות גדולה לפתח־תקוה שהיתה מרכז הפועלים הגדול ביותר בארץ, כאן צמחו לתנועת העבודה הארצישראלית כנפיים.

בשנת השבעים וחמש לקיומה נמצאת פתח־תקוה בהנהלתם של שליחי הפועלים. וזאת בזכות ראשוני העליה השניה ואלה שבאו אחריהם אשר נאחזו בצפרנים במושבה, השתרשו בה ולא עזבוה. יש בזה משום ביטוי וסמל לשאיפת הראשונים, בני ירושלים, אשר ביקשו להחזיר לבני הישוב את העבודה ויגיע הכפים. דבר זה אף מבטא את גדול הישגיהם של ממשיכי דרך בני העליה השניה.

הספר הזה המופיע ליובל השבעים וחמש, ישמש מקור עידוד לתושבי פתח־תקוה, הותיקים והצעירים, ולכל אלה אשר עזבוה ברצון ובאי־רצון, ואשר זוכרים אותה מימיהם הראשונים בארץ, מימי הסתגלותם לעבודה וליצירה, ומימי מאבקם לקיום פועלי הוגן וחפשי. לנוער שגדל בארץ ישמש הספר מקור ממנו ישאבו אהבת המולדת וחינוך לגבורה ולמאבק על חיים עצמאיים.

למחבר הספר, מר ג. ק ר ס ל, אשר השקיע בו ממיטב ידיעותיו ויחסו הנפשי ל„אם־המושבות", ולאנשי המדע אשר תרמו להכרתה של פתח־תקוה, ולמר ז. י ו א ל י, חבר הנהלת העיריה ויו"ר ועדת ספר היובל, אשר לא חס על זמנו ועל כוחותיו, ושקד על הבחינה הספרותית והטכנית של הספר, ולכל אלה אשר עזרו לו בעבודתו, חברי ועדת היובל והעובדים הטכניים — לכולם נתונה בזאת תודתי העמוקה ותודתה של מועצת העיריה.

ד. בן־גוריון

לספר פתח־תקוה

ראשיתם של מפעלים גדולים ושל תנועות יוצרות גנוזות ונעלמות לרוב בחביון ההיסטוריה.

מדינת ישראל הוקמה רשמית ב־14 במאי 1948, אולם אין זה אלא תאריך הכרזת העצמאות. הכרזה זו לא היתה באה אילמלא קדמו לה עשרות שנות פעולה חלוצית בבנין כפרים וישובים יהודים, בתחית לשון ותרבות עברית, בארגון כוח מזוין יהודי ובטיפוח רצון וכשרון לעצמאות לאומית.

באבגוסט 1897 נתכנס הקונגרס הציוני הראשון, אבל גם תאריך זה אינו התחלה. אילמלא פעם רצון הגאולה בלב העם היהודי מקודם לא היה מתכנס שום קונגרס ציוני. מתי נולדו ראשונה הכיסופים היהודים לגאולה? איש לא גילה ולא יגלה תאריך זה. כיסופים אלה חיו ופעמו בלב העם היהודי מאז ניתק בכוח ממולדתו. העליה לארץ קדמה למדינה וקדמה לציוניות ולחיבת־ציון. המונחים השגורים בפינו על עליה ראשונה, שניה ושלישית — הם מטעים. עלית בילי"ו לא היתה הראשונה. מאז החלה תנועת חיבת־ציון המאורגנת, ואחריה התנועה הציונית — אנו רגילים לדבר בביטול על הישוב "הישן" שהתקיים בארץ לפני טביעת המונחים חיבת־ציון וציוניות. ישוב זה היה פרי עליות של היהדות הספרדית והיהדות האשכנזית מאות שנים לפני חידוש המונחים החדשים, ועליות אלה, — עליות של בודדים ושל קבוצות שלמות,— היו כרוכות בקשיים ובסכנות הרבה יותר גדולים מהעליות החדשות, שאנו רואים בהן "התחלת" המפעל הציוני. בימי־הביניים ובמאות שלפני המאה הי"ט, שבה צמחה תנועת חיבת־ציון — היתה הנסיעה לארץ כרוכה בקשיים שבן־דורנו אינו יכול כלל לשערם, וחיי יהודים בארץ היו נתונים בסכנת־חיים מתמדת, ונדרשה אז מסירות וגבורה עליונה לעלות לארץ ולחיות בה. והדורות הקודמים, שבנו את הישוב הישן וקיימו אותו, לפני "בראשית" של הדורות האחרונים, ראויים להוקרה ולהערצה מצדנו, גם אם אנו רחוקים עכשיו מהלך־רוחם ומדרכי־חייהם. הם קיימו בגופם קשר־בל־ינתק בין העם ובין הארץ, ובהכרזת העצמאות הממלכתית יש להם זכות לא קטנה, זכות אשר לא תישכח. ואף־על־פי־כן יש "חידושים" בהיסטוריה. הכיסופים והעליה לארץ — שותפים להם כל הדורות בישראל. אולם הדבר הגדול שנתחדש בדורותינו האחרונים — היה ה מ פ נ ה החדש לכיסופים ולעליה: הפניה ל ח ק ל א ו ת ו ל ע ב ו ד ה. בלי מפנה זה לא היינו מגיעים אף־פעם לעצמאות ממלכתית.

העליות הקודמות היו מופנות לארבע הערים הקדושות: לירושלם, לצפת, לטבריא ולחברון. שרידי הישובים החקלאיים היהודים בגליל לא משכו את העולים ולא השפיעו עליהם, וכשאנו מחפשים "ראשית" התקופה החדשה, שפילסה נתיב

לעצמאותנו המחודשת, אנו מוצאים אותה בהנחת היסוד הראשון להתיישבות חקלאית; לא תקופת זכותם הגדולה של שני אישים דגולים ביהדות המערבית, משה מונטיפיורי וקרל נטר, שעשו התחלות ראשונות לחקלאות יהודית בארץ. הראשון ברכישת פרדס מונטיפיורי בשנת 1856, והשני ביסוד בית־הספר לחקלאות במקווה־ישראל בשנת 1869. אבל הם היו רק מסייעים בידי אחרים. עטרת המייסדים הראשונים של החקלאות העברית ב ג ו פ ם — החידוש המהפכני והיוצר החשוב ביותר שנעשה בארץ מאז כיבושה על־ידי הערבים במאה השביעית, — נתונה על ראשם של בוני פתח־תקווה, "אם־המושבות", בשנת 1878, לפני שבעים־וחמש שנה.

עם הקמת פתח־תקווה מתחילה תקופה חדשה בתולדותינו בארץ, הראויה להיקרא בשם תקופת־העצמאות: ביסוד פתח־תקווה הוקם הגרעין הראשון של ישוב עצמאי במולדת וסומנה הדרך הנאמנה והממשית לחידוש קוממיותנו הממלכתית. זכות יתרה נודעת למפעל מהפכני גדול זה של פתח־תקווה, שבין יוזמיו, מייסדיו ובוניו נמצאו ילידי ירושלים. הנס הגדול מלפני שבעים־וחמש שנה של הליכה ראשונה מהעיר לכפר — היתה הליכה מירושלים למושבה הראשונה בארץ. איש ירושלים שהניח יסוד ראשון בדורותינו להתיישבות חקלאית במולדת, — היה יואל משה סלומון, מעורכי העתון הירושלמי הראשון בשם "הלבנון". הוא דגל בדברי ישעיהו: "ובנו בתים וישבו, ונטעו כרמים ואכלו פרים", וקיים בעצמו שתי המצוות: עזר לבנין שכונות חדשות בירושלים מחוץ לעיר העתיקה, — ויחד עם יוצאי גלות הונגריה הקים הכפר העברי הראשון, — וקרא לו בשם פתח־תקווה.

מייסדי פתח־תקווה הגו והגשימו הראשונים רעיון ההתיישבות החקלאית. הם גם הגו רעיון ה ע ב ו ד ה העברית והעבודה העצמית. קשים ורבים היו חבלי ההתיישבות החקלאית, עוד יותר מרובים וקשים היו חבלי העבודה העברית.

פגעי הטבע, איבת השכנים הערבים, שחיתות המשטר התורכי והתנגדותם של חשוכי הישוב הישן כמעט שעשו לאַל היזמה הנועזת של ראשוני המתיישבים. גם "מומחים", ובתוכם מנהל "מקווה־ישראל" באותו הזמן, הזהירו את המתיישבים לבל יעשו מה שהם עומדים לעשות, כי האדמה שהם רוצים לקנות היא ארץ אוכלת יושביה, "כי ביצות ואגמי רפש יקיפוה, והאד העולה מן הארץ הוא מעופש ומושחת ורוח קוטב מרירי נושב שם"", — אבל סלומון וחבריו לא שמעו לעצת המומחים, ורכשו אדמת אמלבס על גדות־הירקון וקרא לעמק העכור — פתח־תקווה.

אזהרות המומחים לא היו לגמרי בלתי מיוסדות, — ופגעי הקדחת וצרות אחרות אמנם הביאו לעזיבת המקום; וגם איש כקרל נטר, מייסד מקווה־ישראל, ראה בכשלון פתח־תקווה סימן שאין הארץ וישובה היהודי מסוגלים להתיישבות חקלאית. אולם המייסדים הראשונים התאוששו מהר, נרכשה אדמה נוספת, והמושבה הראשונה נעשתה לאם־המושבות ולישוב הפורח והגדול, שאנו מכירים בימינו אלה.

קשה וממושך יותר היה המאבק על עבודה עברית. היוזמים והמייסדים הראשונים נשאו נפשם לא רק להתנחלות — אלא ל ע ב ו ד ת ה א ד מ ה. רעיון העבודה העברית לא בא עם העליה השניה. חלוצי פתח־תקווה, כחלוצי ראשון־לציון, זכרון־יעקב וראש־פינה, ידעו שהם צריכים לחיות מיגיע כפם. באו גם כמה עולים בלי אמצעים, שהתפרנסו אך ורק מעבודתם במושבות כפועלים שכירים, וגם קמה "אגודת־פועלים" בשנת 1887 במטרה להמציא עבודה לחבריה, לעזור להם בשעת חוסר־העבודה ולהקים מטבח פועלים, וב"יומן הבילויים" של ד"ר חיסין רשום ביום 21 במרס 1887: "מתוך הכרה מלאה בתפקידו הרב של הפועל העברי במפעל ההתיישבות ומתוך הבנת התעודה הנשגבה החלה האגודה לסדר במרץ את עניניה".

עם התגברות העליה בשנות 1890—1891 נעשה נסיון מצד פועלי רחובות בקיץ 1891 לאחד את כל פועלי הארץ לאגודה אחת בשם "הארץ והעבודה" במטרה כפולה: "א) להשגיח על כל דרכי הפועלים וחייהם בהווה, הן בחומריות והן ברוחניות, ולהיטיב בזה את מצבם בתור פועל ומידותיהם בתור יהודי ואדם ישר; ב) לדאוג גם לאחרית תקוותם, כי יוכל כל פועל עברי אחרי זמן ידוע של עבודתו בארץ־ישראל — עפ"י תנאים ידועים — לבוא אל המנוחה ואל הנחלה פה בארץ אבותינו".

הסיסמא של האגודה היתה: "בעד ארצנו ועמל כפינו", ובין מייסדי האגודה היה מאיר דיזנגוף.

בהקדמה לתקנות האגודה ניתן ביטוי בהיר וקולע לכמה מהרעיונות שהדריכו אח"כ את העליה "השניה" וה"שלישית", ואשר ריחם לא פג גם היום:

"המתיישבים הראשונים באו הנה בכסף או בידים ריקות, אך כולם באו לשם עבודה בגוף, — אפס הנסיונות הראשונים, כמחויב מן הטבע, לא הצליחו בידם, וַיִּכֶּל ממונם בתוהו ויגיעתם לָרִיק, ויהיו נזקקים לתמיכה, והחובבים בחו"ל סְמָכָתָם רוח נדיבה ויהיו נותנים וחוזרים ונותנים לתמוך בידי החלוצים למען יבואו אל מטרתם, ואף עלה בידי הנותנים חלק גדול מחפצם, אפס אל תכלית חפצם לא באו, — ואדרבא בבחינת מה הביאו גם קללה לעולם, כי בסיבתם פרצה השחתת המידות בין הנתמכים ותטע בקרבם הנטיה לקבצנות...

"— — — השנה האחרונה חדשה נהיתה בעולם הישוב. בני־רכוש היושבים בחו"ל התעוררו לקנות אדמה בארץ לעבדה ולנטעה. א ך ל א ב ע מ ל כ פ י ה ם, כ י א ם ב כ ו ח מ מ ו נ ם. — — — בגלל השיטה הזאת בא ענין הישוב לכלל סחורה. יגיע־כפים וזיעת־אפים מקשרים את היצירה ליוצרה בעבותות של גידים ועצבים אשר לא ינתקו בלי סכנת־נפש, אך קשר הממון אל הסחורה אינו אלא עניבה הנשלֶפת על נקלה. — — — לכן אין אנו רואים בכל בעלי רכוש האלה מיישבים קבועים, מיישבים באמת. — — — ורעה גדולה מזו, כי על־ידי בעלי־

הרכוש לא נבוא לעולם להתכלית שאנו מבקשים: לתכלית הרבות יושבים מבני ישראל על אדמת הקודש.

"— — — בלי פועלים עברים אין תקומה להמושבות. הפועלים הערבים אינם אלא משענת־קנה־רצוץ להמושבות, — ולא זו בלבד, אלא יש כאן בית־מֵיחוש פן כמקרה הכסיל, אשר החיה את הארי המת גם אנו נקרנו... הפועלים העברים המה להישוב, מה שהדם הוא לגוף אדם בריא: המה יתנו לו חיים, והמה ישמרוהו מרקבון וכליון..." — — — ומייסדי האגודה הצביעו על הצורך "להעמיד שבט מיישבים בארץ, מיישבים נאמנים הקשורים אל אדמתם כאדני־השדה, — אשר לא בפזרון כספם אך בעמל־כפם ובזיעת־אפם יבואו לתכליתם".

אולם רעיונות אלה לא הפו שורשים... החבילה הראשונה נתפרדה מהר, ובראשית קיץ 1892 בטלה האגודה, והפועלים היהודים התפזרו איש לעברו; מעטים התנחלו במשך הזמן — והפכו עורף לרעיון העבודה; ורובם עזבו את הארץ.

הסופר א. ש. הרשברג שביקר בשנת 1901 את הארץ מספר: —

"יחס הקולוניסטים אל הפועלים העברים אינו נותן כבוד לראשונים. כמעט כולם מבכרים את הפועל הערבי על העברי בעבודות היכולות להיעשות בידי הראשון, בשביל שלבב הפועל העברי גס בבעליו מבני עמו; והאיכר העברי גם הוא אינו יכול להשתמש באחיו הפועל בתשמישים גסים שאינם נכנסים בגבול עבודתו החקלאית. בראשונה היו אנוסים להשתמש בפועלים עברים לעבודות מיוחדות, כמו הזמירה, ההרכבה, הצריכות איזו כשרון וידיעה קודמת, אבל לאט־לאט סיגלו לעצמם גם הערבים את העבודות האלה, ושוב אין להם צורך בפועל עברי. גם מסתפקים הפועלים הערבים, אשר צרכי פרנסתם מעטים, בשכר מִצער משכר הפועלים העברים, וממתינים המה לבעליהם בקבלת שכרם עד הבציר, דבר שאי־אפשר לפועל יהודי..."

בתיאור קצר זה נתמצו כמעט כל הקשיים המוסריים, החברתיים והכלכליים שנתקלה בהם העבודה העברית.

וכשבא בפעם השלישית לארץ (בשנת 1912) אחד העם — המוח הצלול והעמוק ביותר בקרב הוגי חיבת־ציון, — והסתכל למצב ההתיישבות והעבודה במושבות שהוקמו במשך שלושים שנה ויותר, שאל השאלה: — "מה בצע בכל זה לבנין "המקלט הבטוח"? מפלגה "עליונה" של אכרים, התלויה בעבודת אחרים, אינה יכולה לשמש י ס ו ד לבנין כזה. היסוד בחיי כל מדינה הוא ההמון הכפרי, הפועלים והאכרים העניים, המתפרנסים בדוחק מעבודת ידיהם בשדה, — וההמון הכפרי שבא"י לא לנו הוא בהווה, וקשה לצייר לעצמנו, איך יִבּרא לנו בעתיד, אף אם ירבה מספר מושבותינו בכל פינות הארץ. — — —

"— — — לא לחינם עומדת בעת האחרונה "שאלת הפועלים" כמעט במרכז כל שאלות הישוב. הכל מרגישים, שבה באמת כלולה שאלה יותר גדולה: שאלת המטרה

של הציוניות בכללה. — ועלינו איפוא להשלים עם הרעיון, שהישוב הכפרי שלנו בא"י, אף אם יתרחב ברבות־הימים עד קצה־גבול האפשרות, ישאר תמיד ישוב "עליון" של מיעוט קולטורי מפותח, שכוחו במוחו והונו, אבל ההמון הכפרי המרובה, שכוחו בעבודת־ידיו, לא לנו יהיה גם אז, דבר זה משנה לגמרי את מהותה ומטרתה של "הציוניות". ("סך הכל", על פרשת דרכים, כרך ד').

אחד־העם לא הרגיש בסתירה הפנימית שבמסקנותיו. הוא ראה בבהירות צלולה וחודרת שאין יסוד ותקווה לציוניות המדינית בלי הקמת המון עובד עברי שיעשה כל המלאכה בארץ, הגסה והדקה, וצדק בהנחתו שבלי עם עובד לא תיתכן מדינה יהודית (שבמונחים הציוניים מהתקופה ההיא ניתן לה השם המשובש "מקלט בטוח"). אבל הוא לא הבין, שהנחה נכונה זו סותרת לחלוטין גם את "הציוניות הרוחנית" שלו. כלום יתכן "מרכז לאומי רוחני ליהדות, מרכז של תורה וחכמה, של לשון וספר, של עבודת גוף וטהרת נפש, מיניאטורה אמתית של עם ישראל כמו שהיה צריך להיות" — בישוב "עליון" של מיעוט קולטורי התלוי בעבודתו של רוב עובד מעם אחר? כלום יתכן הדבר שמושבה תהא "טבועה בחותם עברי ומוקפת אויר לאומי", כשמלאכתה נעשית לא בידי יהודים, ורוב עובדיה אינם יהודים? היש תוכן וערך מוסרי, לאומי ואנושי "למפלגה עליונה של אכרים" המתפרנסת מעמל נכרים? וכלום יש ביכולת מיעוט "קולטורי", כביכול, שכזה לעצב "דמות עם־ישראל כמו שצריך היה להיות?". האין מיעוט קולטורי כזה נידון להתנוונות מוסרית ותרבותית, וצפוי אפילו לכליה גופנית ומדינית?

מסקנתו העיקרית של אחד־העם, אשר נתבססה על המציאות שראה בארץ במשך של שלושים שנה ויותר, מאחרי התחלת ההתיישבות החקלאית בפתח־תקווה, שכוח היהודים הוא במוחם ובהונם, ואולם כוח עבודת־הידים הוא רק לערבים — אילו נתאמתה בחיים, היתה שמה לאל גם שאיפות הציוניות המדינית (הקמת מדינה עברית) וגם שאיפות הציונות הרוחנית (יצירת מרכז רוחני). מסקנה זו, לאשרה של ההיסטוריה היהודית, נתבדתה.

אחד־העם, שנתעלה על כמה תפיסות משובשות, שהיו נחלת היהדות בגולה, לא נשתחרר מהטעות היסודית של יהדות הגיטו, שעולם הרוח לחוד, ועולם החומר לחוד, ושהחיים "הארציים" ו"הגשמיים" יכולים להיות משועבדים ותלויים באחרים, ואילו החיים "הרוחניים" ו"הנפשיים" הם עצמאיים ועומדים ברשותנו. והוא הניח שיתכן "מרכז רוחני" בא"י — מבלי עצמאות כלכלית וממלכתית.

זו לא היתה טעותו היחידה של אחד־העם. ההוגה העמוק ביותר של חיבת־ציון היה נחון בחוש אנליטי חריף של המציאות הקיימת, אבל היה נטול מעוף וחזון ולא ראה ולא הבין האפשרויות המהפכניות הגנוזות ברצונות חלוציים העושים בשליחות

של צרכים היסטוריים, וביכולתם לשנות מן היסוד המציאות הקיימת. "עד היכן שמגיע כוחו של השכל לראות את הנולד על־יסוד המציאות שבהווה, — מוכרח הוא להחליט, — שהעבודה המעשית בא"י אינה מסוגלת להביא את הגאולה", כתב אחד־העם, בהוספה למאמר "סך־הכל", כתשובה למבקריו מצד הפועלים "כובשי העבודה". אולם פועלים אלה, בניגוד להשקפתו "המעשית" של אחד־העם, לא קיבלו את "המציאות שבהווה" כחוק ולא יעבור, ומבחינה זו היו דומים למייסדי פתח־תקווה חצי יובל לפניהם.

גם בני דורם של מייסדי פתח־תקווה לא האמינו ברובם הגדול, שיש לשנות המציאות הקיימת בארץ; ולא העלו על דעתם שרצוי ואפשר להקים חקלאות עברית; אבל יואל משה סלומון מירושלים, ויהושע שטמפר, אליעזר ראב ודוד גוטמן מהונגריה היו אנשי חזון ומהפכה, וראו מֵעֵבֶר למציאות הקיימת, ויסדו את פתח־תקווה, על־אף כל הקשיים הטבעיים והמדיניים, אם כי המקטרגים על חידוש זה בשעתו היו מרובים מתומכיו. ובעקבות מייסדי פתח־תקווה, אם כי מתוך התעוררות חלוצית עצמאית, הלכו מייסדי ראשון־לציון, זכרון־יעקב וראש־פינה בשנת 1882 וממשיכיהם המרובים מאז ועד היום. ואנשי העליה השניה עשו לגבי עבודה עברית מה שעשו מייסדי פתח־תקווה לגבי התיישבות חקלאית.

המציאות בארץ היתה נגדם, ההלכה המקובלת בעם היהודי ובעולם הסוציאליסטי היתה נגדם. כל נסיונות העבודה העברית בארץ של עבודה ערבית זולה ונוחה לניצול, נכשלו, ונושאי דגלה הראשונים נפלו — ועזבו המערכה. ומומחי הכלכלה קבעו "חוק" שהולכים מהכפר לעיר, ולא מהעיר לכפר. וגדול הוגי חיבת־ציון שהסתכל בעינים פקוחות ופיכחות להתרקמות הישוב "החדש" עשרות בשנים וגם ראה בארץ ראשוני העליה השניה ומאבקם הנועז — פסק פסק־דינו לשלילה: יהודי "בעל־בית" כפרי, מעין בועז בשעתו, "המשגיח" על פועליו הערבים — כן. אבל פועלים יהודים החורשים וזורעים וקוצרים בעצמם — לא.

כסלומון ושטמפר בשעתם — כן אנשי העליה השניה לא השגיחו במציאות, לא קיבלו גזר־דינה, לא הודו ב"חוקים" של המומחים והרימו ברמה דגל העבודה העברית כדגל התקומה המדינית והרוחנית והחברתית גם יחד, כאמצעי הראשי להקמת מדינה יהודית וליצירת תרבות עברית וחברה מתוקנת, — כי היו אנשי חזון ומהפכה, וראו מעבר למציאות הקיימת. והחזון החלוצי ניצח את המציאות — ושינה אותה.

מלאכתם לא היתה קלה, לא עם עצמם ולא עם אחרים, לא עם הישוב בארץ, ולא עם העם בגולה, ולא עם תנועת הפועלים היהודית והבינלאומית, ואף לא עם התנועה הסוציאליסטית בגולה. והם נאבקו עם עצמם, עם הרגלי־חייהם הקודמים, עם עסקני הישוב והציוניות ועם בעלי המשק החקלאי בארץ, ועם איבת השכנים

והשלטון הזר. נאבקו — ויוכלו. כי עשו בשליחות ההיסטוריה העברית. הם ידעו כאחד־העם, שבלי עבודה עברית אין תקווה לתקומתנו הממלכתית, אבל שלא כאחד־העם האמינו — שעבודה עברית תיתכן, באשר היא הכרחית, באשר בה תלוי עתידו של הישוב, באשר היא מַתנה גאולת העם, ואמונתם לא הכזיבה.

המאבק נעשה בכל מושבות ישראל, אבל מרכזו היה בפתח־תקווה, כי זו היתה "אם־המושבות", הראשונה והגדולה במושבות הקיימות, בפתח־תקווה התנהלה המערכה הכבדה והמרה של ראשוני העליה השניה בשנת 1904 ואילך, כאן הוטל "החרם" על הפועלים היהודים, פה הוקמו מוסדות הפועלים הראשונים, כאן נעשה הנסיון הראשון לאַחד פועלי א"י בחורף 1907, על־יד פתח־תקווה ועל־ידי פועלי פתח־תקווה הוקם מושב־הפועלים הראשון של העליה השניה בעין־גנים בשנת 1908, כאן נוצרה אחדות העבודה בשנת 1919, פה נוסדה חבורת הפועלים הראשונה "מעבר" של אנשי העליה השניה והשלישית, פה נערכו "המשמרות" הראשונות למען עבודה עברית בהשתתפות פועלים, מורים וסופרים, כאן הופו ונאסרו לוחמי העבודה העברית על־ידי משטרה בריטית־ערבית, כאן הגיע הפועל העברי לכבושיו הגדולים ביותר.

בימינו זכתה פתח־תקווה להיות עיר ואם בישראל, מרכז של מלאכה, חרושת ומסחר, מבלי שחדלה להיות מרכז התיישבותי וחקלאי גדול, הגדול בארץ; וכל עבודתה בשדה, במלאכה ובחרושת נעשית על־ידי עובדים עבריים, — ונציגי העובדים עומדים בראש הנהלתה המקומית.

שונה היה עברם, חינוכם ועולמם הרוחני של מייסדיה הראשונים של פתח־תקווה ושל לוחמיה הוותיקים על עבודה עברית. ולא פעם התנגשו ועמדו זה מול זה כשני מחנות אויבים. אולם בשורשי נפשם ובשליחות חייהם היו זֵהים: שניהם קורצו מחומר של אנשי חזון, מהפכה וחלוצי־הגשמה, שאינם נכנעים למציאות, אינם נרתעים מקשיים, אינם בזים לקטנות ונפשם נתונה תמיד לגדולות ולַבּאות. הם עשו בשליחות ההיסטוריה העברית, וכל העושה שליחות זו באמונה — אינו מכזיב ואינו נכשל.

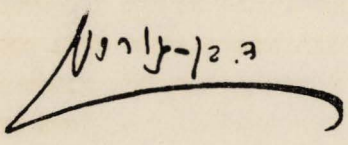

ירושלים, ט' בתשרי תשי"ד.

שבעים וחמש שנות חיים / ג. קרסל

שבעים חמש שנה חיים \ ל. קרוף

פתח דבר

איזוהי הראשונה במושבות ? / קני המידה השונים / שרשיו של מעשה פתח־תקוה

שתי דעות על הראשונה במושבות

ייסוד פתח־תקוה, שלא כייסודן של מושבות ראשון־לציון, ראש־פינה, זכרון־יעקב ועוד, שבאו לעולם בלווית "רעמים" ו"סופות בנגב", הלא הן הפרעות ביהודי רוסיה הדרומית בראשית שנות השמונים למאה התשע־עשרה, ובליווי פירסום בספרות ובעתונות העברית והישראלית בכל העולם על כל צעד ושעל שלהן — ייסודה של הראשונה במושבות, לא העלה בשעתו כל הד. שום עתון, עברי וישראלי גם יחד, לא הודיע על העליה על הקרקע במנחם־אב תרל"ח (1878). רק לאחר חדשים רבים, היינו בשנת תרל"ט, החלו להסתנן לעתונות הידיעות הראשונות על פתח־תקוה וסבלות מתישביה הראשונים. אולם אף ידיעות אלה לא באו לשם עצמן, אלא נשתלבו בפולמוס הגדול והחריף שפרץ אז: המסוגלים היהודים בכלל ויהודי ארץ־ישראל בפרט לעבודה ולחקלאות ואם יפה היא ארץ־ישראל לחקלאות מפרנסת את בעליה ועובדיה.

מבחינת השתיקה וההשתקה של מאורע זה שוים היו כל העתונים העברים, הן "הלבנון", עתון שהיה שופרו של החוג אשר מתוכו יצאו מייסדי פתח־תקוה והן "המגיד", שעקב אחרי כל ידיעה ומאורע שיש בהם משום עידוד לרעיון ישוב ארץ ישראל. ואין צורך לאמר "החבצלת", שעורכה י. ד. פרומקין היה מתנגד ויריב לאותה קבוצה, שיצאה מתוך חומות ירושלים להניח אבן פינה לחקלאות יהודית.

פליאה זו, שאין ליישבה אלא באי־הבנה „לאורך כל החזית" למאורע גדול וחשוב זה בתולדותינו ובתולדות היאחזותנו כאן, תגדל עוד יותר למראה העובדה, כי לאחר שתי עשרות בשנים, שעה שדבר פתח־תקוה נודע ונתפרסם ברבים, לא פסק יחס־טשטוש זה לאם המושבות והוא נתבטא, למשל, בנסיון ההיסטוריוגראפי הראשון, לתולדות תנועת ישוב ארץ־ישראל, בספרו של משה ליב לילינבלום: "דרך לעבור גולים" (וורשה, תרנ"ט) בדברים קטלניים אלה על פתח־תקוה:

". . . הקולוניא הראשונה "ראשון לציון". אמרתי "הקולוניא הראשונה", כי "פתח־תקוה" אף־על־פי שנוסדה בשנת תרל"ח, בכל זאת רק במחשבה קדמה לראשון־לציון ולא במעשה, כי באמת לא עסקו ולא יכלו לעסוק בעבודת־האדמה עד שנת תרמ"ג, שאז באו אל הקולוניא פנים חדשות מרוסיא; גם ייסוד "פתח־תקוה" בעיקרה לא היה אז למטרת ישוב ארץ־הקודש במובנו החדש, אך לשם פרנסה סתם, באמונת המיסדים שיצלחו לזה. וצריך לחשוב, כי אילו היו המיסדים

ראשוני פתח תקוה
עולי תרמ"ב (ביל"ו)

ההם יושבים במקרה באוסטריא או בסערביא היו מיסדים שם את הקולוניא שחפצו בה. אך שונאי הדור החדש, בחפצם ליחס את הרעיון הלאומי גם במעשה דוקא להדור הישן, הם מרימים על נס את מיסדי "פתח תקוה" ומשתדלים לרומם אותם בתור חלוצים של הרעיון הלאומי, שלא היתה להם ממנו כל השגה".[1]

אמנם, בשנים האחרונות ידענו להשתחרר מאותה תפיסה משכילית, שבאה לידי ביטוי כה אפייני בדברי לילינבלום, שלא ראתה במייסדי פתח־תקוה שום ניצוץ של חלוציות לרעיון הלאומי. ואף לכך זכינו, כי אחד האחרונים בחוקרי תולדות הציונות, ש. יבנאלי, בבואו לדבר בעליה הראשונה של שנת תרמ"ב (1882), מגדיר אותה בדברים אלה"... זו היתה העליה הציונית הראשונה: כלומר, שציונים עוררו אותה, אבל לא ציונים היו נושאיה. הציונים רק קראו לעליה, אבל לא התיצבו בראש היוצאים לצאת יחד עמהם מרוסיא ולעלות יחד עמהם לארץ ולסעוד אותם בחומר וברוח . . .".[2] לא היה ניגוד כה בולט לעליה זו, שמעוררים נשארו כל ימיהם ושנותיהם בגולה, כעלית בני פתח־תקוה על הקרקע, כשבראשם צועדים המעוררים עצמם, המקיימים בעצמם ובגופם את מצוות ישוב ארץ־ישראל.

לא סייע הרבה לתיקון המעוות ההיסטוריוגראפי בן עשרות שנים, השימוש הנדוש בצירופים: "יוצאי הישוב הישן" או "בני־החלוקה", כי אין כמושגים וצירופים אלה לעירפול פני הדברים וטישטושם. לא־כל־שכן שלא קירב את ההבנה פירוט הנסיונות ובני הנסיונות החקלאיים בארץ־ישראל בימים ובשנים שקדמו לימי ייסוד פתח־תקוה, כגון: מפעלותיו של משה מונטפיורי ובית־הספר החקלאי הראשון מקוה־ישראל, משום שמעשה פתח־תקוה לא ניזון מהם ושרשיו נעוצים בתחומים אחרים בתכלית. דבר אין להם לנסיונות האלה ולאותו קנה שננעץ באדמת פתח־תקוה. במנחם־אב תרל"ח.

משום כך הכרח ללבן ולברר תחילה כמה מושגי יסוד המסייעים להתחקות על עקבותיהם של כמה דורות ולמצוא את הסימנים המשותפים לאבות ולבנים גם יחד.

הערות

1. עמ' 6. על חדצדדיותו של לילינבלום בספרו זה, העוברת כחוט השני על פני כל עמוד ועמוד, כבר העיר בסמוך להופעתו א. ש. הרשברג במאמרו: טפוסים מעסקני חובבי־ציון הראשונים, שנדפס בהמאסף לשנת השלושים של "הצפירה" (וורשה, תרס"ג), עמ' 122—123. דבריו שם מוּסַבִּים על דרך תיאורו של לילינבלום לפעלו של רבי שמואל מוהילובר, אולם הם יפים גם לכל שאר עניני הספר.

2. ספר הציונות כרך שני, ספר ראשון (תל־אביב, תש"ב), עמ' 45.

אז מלפני בראשית

פרק ראשון:
"הישוב הישן"

פרק שני:
השאיפה ליגיע כפים

פרק שלישי:
אל מחוץ לחומות ירושלים

פרק רביעי:
חיפושי קרקע

פרק חמישי:
חברת "עבודת האדמה וגאולת הארץ"

פרק ראשון:

"הישוב הישן"

הצירוף: "הישוב הישן" — מה פירושו? / שכבותיו השונות של הישוב הישן / החסידים / האשכנזים־הפרושים / האשכנזים בירושלים / ר' משה סופר (החת"ם סופר) ודרכו / האֶמנציפציה בהונגריה / דבריו על עבדות בתוך חירות / הקשר בין שיבת ציון ליגיע כפיים / עלית תלמידי החת"ם סופר לארץ ישראל / התלמידים מקוני הנחלאות הראשונים בפתח־תקוה / הפגישה בארץ ישראל בין תלמידי הגאון מוילנה לתלמידי החת"ם סופר / ר' הלל ל"ש וחתנו ר' עקיבא יוסף שלזינגר / העליה מגרמניה והולנד / כולל הו"ד / פתח־תקוה באפקלרית כולל הו"ד

א

ראשוני העולים האשכנזים בזמן החדש

הצירוף „הישוב הישן", במשמעותו המקובלת, כולל בקרבו שני מושגים מטעים; ישוב זה אינו כה ישן, ובחלקו האשכנזי בירושלים, שרק עליו מוסַבים דברינו, היה הוא בשנת תרל"ח (1878) בסך־הכל בן ש ב ע י ם שנה לערך. ומעולם לא היה ישוב זה חטיבה אחת, אחידה, שאפשר לכוללה במכנה משותף: "הישוב הישן". ישוב זה היה מורכב מחלקים רבים ושונים ועניניהם מנוגדים בתכלית ביניהם לבין עצמם. גדולה מזו, אף שכבה אחת, שניתן לומר עליה בפה מלא כי היא מלוכדת ומאוחדת כחטיבה מיוחדת בפני עצמה, נתחוללו בה במשך השנים בקיעים ופלגות, ויש שהם שבו ונתלכדו אולם יש שנתפרדו לעולמים. חדירה זו לסוציולוגיה של "הישוב הישן", הרכבו ותולדות צירופיו, היא ורק היא עשויה להאיר עינינו בכמה וכמה פרשיות בתולדות הישוב בכלל ובתולדות פתח־תקוה בפרט, שכן כ א ן נעוצים שרשי מייסדיה ושורש המעשה הגדול שלהם.

גל העליה הראשון לארץ־ישראל, שהניח את היסוד לישוב האשכנזי המחודש, היתה עלית החסידים, שחלה כמאה שנה לפני ייסוד פתח־תקוה, והיא שמה פעמיה לגליל, היינו לטבריה ולצפת. אפשר פעל בין כל שאר גורמי עליה זו גם הגורם של הרדיפות על החסידים מצד המתנגדים והגאון מווילנה בראשם. אולם, המעיין באגרות העולים שנשלחו לרעיהם החסידים בגולה ומוסיף לכך את נעימת חיבת־ציון השזורה באלפי נימים בספרות החסידות, לא יוכל להכחיש את אהבת הארץ לשמה שפעמה בחסידים והנכונות להקריב את הגוף והנפש לשם אהבה גדולה וקדושה זו. ויש להדגיש, כי ליד חיבת־ציון והכיסופים לארץ־ישראל באה בחסידות ההגשמה האישית, היינו העליה לארץ ישראל, והיודע מצב הדברים במזרח בימים ההם יודע מה פירושה של עליה זו. כמה צער נצטערו ראשי החסידות שלא זכו בעצמם לעלות וכיצד ידעו

עלית החסידים

לנטוע עמוק בלבות תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם כוסף זה לעלות לארץ־ישראל! רבי נחמן מברסלב אמר: "מי שרוצה להיות איש ישראל באמת יסע לארץ־ישראל ואף־על־פי שיש לו מניעות רבות על זה, ישבור כל המניעות וילך לשם".[1] ברוח זו חיבר תלמידו ר' נתן את התפילה, שכולה רווייה געגועים עזים לארץ־ישראל: "ד' ד' אל רחום וחנון, ארך אפיים ורב חסד ואמת, זפני ברחמיך הרבים שיהיה לי ולכל ישראל כסופים וגעגועים והשתוקקות וחשק אמתי לבוא לארץ־ישראל חיש קל מהרה. כי אתה יודע גודל ההכרח שלי, כמה אני צריך ומוכרח להיות בארץ־ישראל, בארץ הקדושה, לגודל עוצם ריחוקי ממך ולעוצב עוביות גשמיותי ועקמומיות שבלבי ובלבול דעתי, אשר על כל זה אני צריך להיות בארץ־ישראל אשר שם עיקר יסוד מקור האמונה הקדושה, שם שורש כלליות קדושת ישראל, היא הארץ אשר ד' בחר בה בשביל עמו הנבחר".[2]

בנקל ניתן לחבר ילקוטים עצומים מספרות החסידות על גודל מצות הישיבה בארץ־ישראל ויקרת הזכות הגדולה שמצווה זו מזכה את מקיימיה. המכשולים והפגעים בהם נתקלים חלוצים ראשונים אלה בגליל, שוני החיים והמנהגים, הפגישה עם האחים הספרדים, שהם כה מוזרים בהליכותיהם וארחותיהם, ועל הכל קשיי הקיום בשל המרחקים העצומים ביניהם לבין אחיהם ורעיהם בגולה, כל אלה נגוזים מהר לעומת עוצם ההנאה החושנית מהישיבה בארץ־ישראל וההתבשמות באוירה. המכתבים שהעולים שולחים לגולה שופעים חדוה וששון על שזכו לדרוך על אדמת קודש, מכתבים אלה עשו הרבה למשוך רבים ללכת בעקבות ראשונים וכך צמח וגדל ישוב החסידים תוך חבלי היאחזות קשים ביותר.

עלית החסידים אף היא דוגמה ראשונה, כי אין לדבר על "חסידים" בארץ־ישראל כעל מושג כולל. בגולה ידענו יפה להבדיל בין הכיתות והפלגות השונות, אולם לא ידענו כי ארץ־ישראל היתה בבואה לכל המתרחש במרכז שבגולה. ראשית הריב בחסידות בין הפלג שבראשותו של ר' שניאור־זלמן מלאַדי, הלא הוא הפלג החב"די בחסידות, לבין הזרם ה"רשמי" בחסידות, הביאה בעקבותיה פילוג גם בארץ־ישראל, ובפרט שאחד מגילוייו הראשונים היה הריב בעניני כספי ה„חלוקה" למען חסידי ארץ־ישראל. חסידי חב"ד בארץ־ישראל לא יכלו לדור בכפיפה אחת עם שאר החסידים שקדמו להם והם התישבו בחברון.[3]

לא ארכו ימים רבים ובעקבות החסידים עלו גם המתנגדים, תלמידי הגאון מוילנה הלא הם הפרושים האשכנזים.

ב

אפשר ופעלה כאן המגמה לעלות לארץ־ישראל ולהניח בה יסוד לישוב של מתנגדים, שעה שארץ זו הולכת ו"נכבשת" על ידי החסידים. אולם לא היה זה אלא

עלית הפרושים־האשכנזים

נימוק צדדי בלבד; החסידות והמתנגדות שוות היו שתיהן ביחסן השרשי והמהותי לארץ־ישראל, שביטויו המעשי והמוחשי היה העליה לארץ־ישראל. הגאון מוילנה לא זכה לעלות, אבל הוא ראה את עצמו כל ימיו בבחינת עולה לארץ־ישראל. "ואני, כותב הוא לבני ביתו, נוסע לארץ הקדושה שהכל מצפים לראותה, חמדת כל ישראל וחמדת השם יתברך ברוך־הוא. כל העליונים ותחתונים תשוקתם אליה ואני נוסע בשלום אליה".[4] הרב לא זכה אולם תלמידיו זכו ועלו והניחו את היסוד לישוב של אשכנזים־פרושים, תחילה בגליל, בצפת ואחר־כך בירושלים.

בחירי תלמידיו של הגר"א ר' מנחם־מנדל משקלוב ור' ישראל משקלוב, הם שסללו בעליתם את הדרך לרבים הבאים אחריהם, ואלה שהתאבקו בעפר רגליו של הגאון מוילנה. עליה חלוצית זו היתה מלווה שנאה עזה וקשה לחסידים, הן בחוץ־לארץ והן בארץ, ועל כן העתיקו העולים תלמידי הגר"א את מושבם מטבריה, שהיתה כולה חסידית, לצפת, וחלק קטן מהם בראשותו של ר' מנחם־מנדל אף הלך לירושלים, בה לא היה בעת ההיא (ראשית המאה התשע־עשרה) אף מנין יהודים אשכנזים. פרושים־אשכנזים אלה מצאו להם לשון משותפת יותר עם הספרדים מאשר עם אחיהם החסידים.

הפרושים היו צריכים לבצר להם מעמד של קיום ללא תלות בחסידים מזה ובספרדים מזה. ר' מנחם־מנדל ור' ישראל משקלוב הגדילו במסעותיהם לחוץ־לארץ בארגון יעיל וסדיר של כספי ה"חלוקה". מלחמתם לא היתה קלה, ובסיפורו של ר' ישראל משקלוב על חבלי ראשית יישוב האשכנזים הפרושים בארץ־ישראל בכלל ובירושלים בפרט ניתן ביטוי נאמן למרץ שהושקע על ידו ורעיו עד שמאמציהם הוכתרו בהצלחה.[5]

מצפת, מקום מושבם העיקרי של הפרושים, הוציאו תלמידי הגאון מוילנה, סמוך לבואם ועליתם (בשנת תק"ע, 1810), אגרת לבני הגולה, שהיא המנון לישיבה בארץ־ישראל: "אמת, נאמר בין השאר באותה אגרת, מה נהדר ישיבת הארץ הטובה! אמת מה נפלא חיבת ארצנו! אמת מה נאה קודש, זיו הדר ישיבתה והליכתה, שבתה וקימתה, שלותה ושלימותה! גם בחורבנה אין דמיונה, בשממותה אין כמותה, בשלוותה אין דכוותה (כמותה), טוב עפרה ואבניה, טוב תבואתה ופירותיה וירקותיה, טוב זפות אוויריה, טוב השגת מצוותיה, טוב טהרת קדושתה, טוב הליכות ד' אמותיה, חלקיה!"[6]

במכתב זה מפורטים, כמובן, כל הקשיים שבישיבה זו בימים ההם, אולם דברים קשים ומרים אלה לבני הגולה עטופים מלות חיבה ויקר לארץ על קסמי נופה והדר קדושתה, שמן הנמנע היה שלא יושפעו מהם קרובים ורחוקים. ואכן מכתבים אלה עשו את שלהם ורבים מתלמידי הגר"א עלו לארץ־ישראל והקימו בה בתים, שברבות הימים היו מאבני היסוד והפינה של הישוב.

תלמידי הגאון מוילנה בארץ־ישראל?

מתוך חוג תלמידי הגר״א ומבית מדרשו עלה ר׳ הלל ריבלין, אב בית־ריבלין בארץ ישראל, שנסתעף הרבה.[7] מתוך אותו חוג עלה בשנת תקע״ב (1812) ר׳ אברהם שלמה זלמן, אב בית־סלומון בירושלים, שצאצאיו היו מראשוני העולים לפתח־תקוה וממניחי היסוד לישוב העברי החדש מחוץ לחומה.[8] יניקה ישירה מתלמידי הגר״א היתה אחר־כך לראשי ישיבת וולוז׳ין, שנודעו כחובבי ציון מופלגים, לר׳ מרדכי גימפל יפה, שהתישב בפתח־תקוה ולרבי צבי הירש קלישר. כל אלה נתלקטו לארץ־ישראל וכל שנבצר ממנו לעשות זאת, עשה ככל יכלתו בחוץ־לארץ להאדרת הישוב והגדלתו.

בד־בבד עם מרכז האשכנזים הפרושים בצפת הושקעו מאמצים לבסס את ישובם גם בירושלים ואמנם זכו כי מקומץ קטן, פחות מ״מנין״, הגיעו לאחר כמה שנים לשיעור נכבד ביותר. בסיפוק רב מציין רבי ישראל משקלוב בפנקסו: ״כי חזר והאיר ה׳ את הארץ בישוב אשכנזים מכוללנו, תחזור העטרת לישנה...״, לאמור, ירושלים ששממה במשך כמה דורות מאין ישוב אשכנזי בה, חזרה וקלטה לתוכה ציבור זה. ראשי הציבור נאלצו לטרוח הרבה לשם הבטחת קיומו על ידי חלוקה צודקת של כספי ה״חלוקה״, שכן חתרו תחת קהל צעיר זה הספרדים מזה והחסידים מזה. ואף זאת מציין ר׳ ישראל משקלוב בסיפוק רב, כי אחר יגיעות רבות ״יצאנו מתחת ידי ממשלת הספרדים...״.[9]

בהישג גדול זה על עצמאות הקהילה האשכנזית־הפרושית בארץ־ישראל סייע לא במעט אחד מגדולי ישראל, קרוב בדעה וברוח לגר״א ותלמידיו, ר׳ משה סופר, הנודע בשם ״חת״ם סופר״, אז רב בפרשבורג.

ג

בהגיענו לפרשה זו של הרב חת״ם סופר ותלמידיו ויחסם לארץ־ישראל, פרשה חשובה ונכבדה בתולדות הישוב, מן הראוי להזכיר את החוקר ר׳ שמואל הכהן ויינגרטן, שפירסם בשנים האחרונות כמה וכמה מחקרים מאירי עינים בענין זה וסיכמם במחברתו מעוטת הכמות ורבת האיכות.[10] הודות למחקרים אלה נתגלו לנו יפה לא מעט משרשיה של פתח־תקוה ומקורות יניקותיהם של מייסדיה מבני הונגאַריה.

אף כאן היה ענינה של ארץ־ישראל, כדבר מובן מאליו, שלוב ואחוז באלפי נימים בתורתו של הגאון הפרשבורגי ובבית־מדרשו. ככל גדול בישראל הקיפה תורתו לא רק את התורה הכתובה, אלא כל תורת החיים של ישראל בגולה וכל עצמה של תורה זו לא נתכוונה אלא לעמוד בפרץ בפני נחשולי ההתפוררות שנתגלו אז במחנה ישראל בדמות ההתבוללות. ודאי אפשר לומר, כי ארץ־ישראל היתה המשקל־שכנגד לראַפורמה ולפתרונה למצוקת ישראל בגולה, אולם בה במידה ניתן לומר, כי תורת

רבי משה סופר (חת"ם סופר)

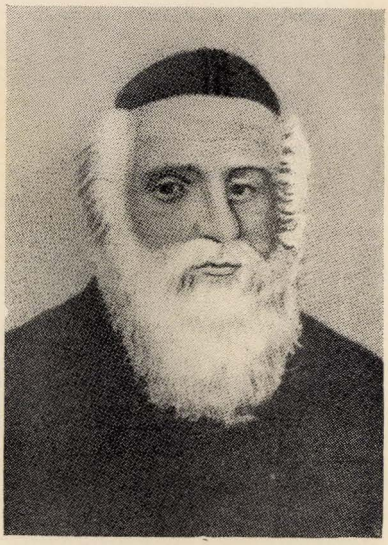

רבי אליהו הגאון מוילנה

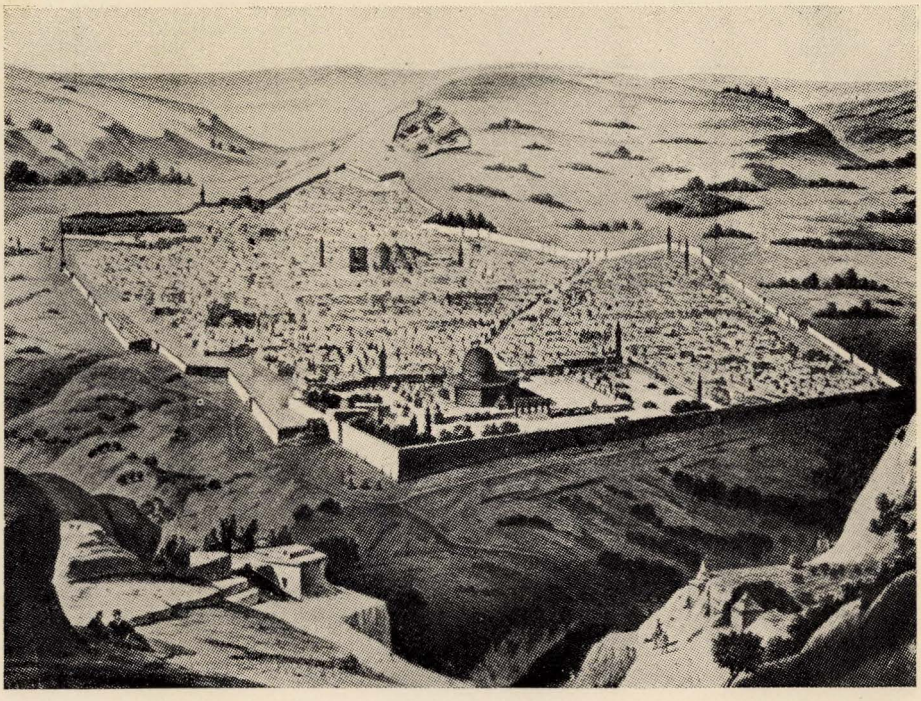

ירושלים בשנת 1867

החת"ם סופר על ארץ־ישראל

ארץ־ישראל היתה גם כאן תורה בפני עצמה ולשם עצמה, וממילא שימשה תריס בפני תורת התוהו של ההתבוללות, שביקשה לבסס את ישיבתנו בגולה על חשבון ההתכחשות לעצמנו וייחודנו היהודי והלאומי.

הימים ימי ביכורי האֶמַנציפאציה היהודית באירופה המערבית. כל זכות ובדל־זכות נתקבלו בתרועות גיל ברחוב היהודי, שעל כן היה בכך משום אות לזמן חדש משופע דרור וחופש לעם שרוי בשעבוד. מה מעטים היו שהפליגו מעבר לשמחת השעה וחזו שזכות זו אין בה ממש וכי עושק זכויותינו בנכר יימשך כמימים ימימה. רבי משה סופר היה אחד המעטים, שראו את צלה של האֶמנציפאַציה והאשליה הרבה שבה וכי השמחה היא עד ארגיע. באחת מדרשותיו הוא אומר: ". . . אנחנו בעוונותינו הרבים סבלנו גלויות ושמדות וצרות רבות ורעות זה קרוב לאלפיים שנה, והכל סבלנו, כי אמרנו: קרוב קץ פדות נפשנו. והנה עכשיו הטה ה' עלינו חסד בעיני שרים ומלכים בכל העולם ולחדש עלינו גזירות טובות. נודה לה' על כל הטוב ונודה למלכי העמים אשר אנו יושבים בצלם . . . אבל במסתרים תבכה נפשנו, עד מתי נהיה פזורים ולא נקוה לשוב לציון . . .".[11]

אחד הצוהלים לאֶמנציפאַציה היה, למשל, יהושע שטאַמפר, אחד ממיסדי פתח־תקוה, שסיפר על כך לאחר שנים, במכתבו האבטוביוגראַפי, על שמחתו הגדולה ואכזבתו הגדולה הימנה שבאה עליו לאחר־כך: " . . . ותודה רבה מלאה גאות נפשי על שזכינו אני ורבי ואבי וכל קהל ישראל להחשב כאחד האדם. ולאות הכרת טובה לארץ מולדתי השלכתי כל לימודי אחרי גווי, ואך בלשון וספרות האונגארית הגיתי יומם ולילה למען אוכל לשרת את עמי וארצי אונגארן ולהם הקדשתי את כל כוחותי בגופי ורוחי עד שבא יום מצוין בתולדות חיי, יום המיוחד, יום הבחירה לבית־המחוקקים, אשר אז נוכחתי לדעת, שאמנם חסד העם שבתוכו ישבתי כציץ השדה, כי אך יצאו ישראל פעם ראשונה לחוות דעתם כמצווה עליהם על פי חוק המדינה והנה קול המולה, כי קדמו פניהם בחרפות ובוז, ועפרום בעפר וסקלום באבנים וגם כבדום במהלומות . . . ואני עומד מַשמים, עיני קמו מראות וימת לבי בקרבי והייתי כאבן דומם כל היום, ובלילה שאחרי כן נדרתי נדר לעזוב את ארץ הגר . . .".[12]

הגאון הפרשבורגי לא רק שלא שמח לקראת האמנציפאַציה אלא ראה בה פגע גדול ופיתוי שדרכם אך להרע ולהזיק: ". . . הצרה היא בהיפך, שהמלכות נותנת חירות לישראל ומגביהתם ומקרבתם, והיא צרה גדולה מראשונה, שבעוונותינו הרבים כל מגמת ישראל אז להתקרב אל שרי מלוכה וללכת בחוקותיהם ולעזוב תורה ומצוות מרצונם, וזה נקרא שעבוד ולא עבדות, כי בני חורין הם מעבדות, אך טומאת הארץ מושלת בהם . . .".[13]

התבוננות חודרת זו לגורל ישראל בגולה, גררה גם חרדה לעיסוקם של ישראל בגולה. ואין בכך משום פלא, שהרב קושר את שיבת ישראל לארץ־ישראל ביגיע

תלמידי החת"ם סופר בארץ ישראל ולמען ישוב ארץ ישראל

כפיים ובעבודה ומדגיש את ערכם הרם של אלה בחיינו. התורה והעבודה מן ההכרח שתהיינה שלובות אחת ברעותה. והוא, אחד המניעים והגורמים החשובים ליצירת "הישוב הישן", שעלה לארץ־ישראל על מנת למות בה, קורא תגר על כך שכל עיקרו ותקותו של הישוב הוא להתפרנס מן ה"חלוקה" ולחיות אך ורק על התורה בלבד. אדרבא, כשם שאסור ליהודי להרבות את נכסיו החמריים בגולה, כן מצווה גדולה היא להרבות את רכושנו בארץ־ישראל, אם בעבודה ואם בכל עיסוק אחר. חשובה הדגשתו היתירה שאין התורה ויראת השמים מתקפחות על ידי העבודה והמלאכה, דבר שהיה, כפי שנראה בהמשך דברינו מכשול לא קטן לבני ירושלים במגמותיהם לצאת את החומות למרחביה של העבודה החקלאית. אולם גולת הכותרת של מחשבתו לגבי ארץ־ישראל היא לא החשבון החמרי, המחושב מראש, והתועלת והיתרון על שאר ארצות הצפויים לארץ־ישראל, אלא חשבון גדול מזה והוא: "כי לא לאכול מפריה ולשבוע מטובה (של ארץ־ישראל) אנו מבקשים להגאל, רק להזדכך מחולי טומאת העמים".[14]

תלמידיו המרובים של החת"ם סופר, שקיבלו ממנו תורה וחכמת־חיים נתפזרו לאחר־כך בעשרות ומאות ערים ועיירות, בעיקר בהונגאַריה, וכל אחד תרם חלקו להרמת חיי ישראל בגולה ובארץ־ישראל גם יחד. מכלל תלמידים אלה הלך חלק לארץ־ישראל וכאן הקימו את הכולל ההונגאַרי, שהצטיין ברבות הימים בפעילותו היתירה למען יישוב ארץ־ישראל. אחד התלמידים האלה, שלא זכה על אף שאיפתו לעלות ונשאר בגולה כל ימיו, הלא הוא רבי הלל ליכטנשטיין (נודע ביותר בכינויו ר' הלל ל"ש) קנה נחלה בפתח־תקוה על ידי חתנו וגיסו רבי עקיבא יוסף שלזינגר. החותן והחתן שניהם מגדולי הקנאים במאה הי"ט, אינם הולכים בזה אחרי החרדים החוששים מפני עבודת האדמה, שמא תתפוס חלילה את מקומה של התורה בישראל, אלא מתאזרים בכל עוז מרצם, זה בקולומיה שבגאליציה וזה בירושלים, לתקוע יתד, יחד עם החלוצים הראשונים, באדמת פתח־תקוה.

תלמידים אלה[15] העומדים בראש קהילות ישראל בהונגאַריה, השפיעו במישרין ובעקיפין על בני קהילותיהם ותלמידיהם, אם לעליה לארץ־ישראל ואם לפעולת עזרה מוגברת למען היושבים בה. החוטים והקשרים נמתחים לא רק בין תלמידי הגר"א בארץ־ישראל לבין החת"ם סופר, אלא כל עצמם של קשרים אלה אינם אלא הכנה לעליתם הקרובה של תלמידי החת"ם סופר לארץ־ישראל, העתידים אף הם ליהנות מפעולותיו של ר' ישראל משקלוב למען הבטחת מעמדו וקיומו של הישוב האשכנזי בירושלים. תלמידי החת"ם סופר עולים משנות הארבעים והחמשים ואילך לארץ־ישראל, וכאן הם נפגשים בותיקים מהם, וקשרי האחוה והרעות מתהדקים לשם המגמה המשותפת — הגדלת ישובה האשכנזי של ירושלים. המוסדות נעשים עתה במשותף, ומזרח ומערב נפגשים על רקע משותף — ההתנגדות לחסידות ולחסידים.

עולי הונגריה, גרמניה והולנד בארץ ישראל

ר' משה נובומאַסטא (המבורגר), ששימש את החת"ם סופר למעלה מעשרים שנה ועלה לארץ־ישראל לפני כמאה שנה, היה מקורב עוד בהונגאַריה לבית אביו של יהושע שטאַמפר, ובארץ־ישראל הוא מידידיו הנאמנים של שטאַמפר ומסייע לו לא אחת.[16] במכתב לידידיו בהונגאַריה, יחיאל ובנו עקיבא יוסף שלזינגר, הוא מוסר ידיעות משמחות על ארץ־ישראל ומעודד אותם לעליה. "אי־אפשר לספר בחיבת ארץ הצבי — כותב הוא במכתבו זה — אשרי עין ראתה אלה . . .".[17] תלמידי החת"ם סופר מוסיפים לתלמידי הגר"א את המזיגה מבית־מדרשו של רבם: היראה והעבודה, יגיע־כפיים על טהרת הקודש. ומכאן הצירוף, שלא נראה דוגמתו: אדיקות עד קצה גבול הקיצוניות (ר' עקיבא יוסף שלזינגר!), המלווה אדיקות לא פחותה ממנה בעבודה חקלאית ואף בדיבור עברי (ימים הרבה לפני בן־יהודה!).[18] שותפים ברוכים היו תלמידי הגר"א והחת"ם סופר בכמה וכמה מעשים בירושלים, וביחוד בבנין השכונת מחוץ לחומת העיר העתיקה ובייסודה של פתח־תקוה, שעל כן היו לרבותיהם כמה וכמה קוים משותפים, ובעיקר איחדה אותם המגמה המשותפת: יישוב ארץ־ישראל על ידי עליה ועבודה יוצרת, לשם הגדלת הישוב.

ד

מראשית שנות השלושים והארבעים החלה לעלות לארץ־ישראל שכבה קטנה ודקה של עולים יהודים מגרמניה והולאַנד. עולים אלה, שנודעו אחר כך על שם איגודם: "כולל הו"ד" (ראשי תיבות של: הולאַנד־דייטשלאנד), לא הגיעו לשיעור מספרי גדול, אולם מצויינים היו בפעילות ציבורית מאורגנת ושיטתית, דבר שלא נתברכו בו עולי שאר השכבות. ואף בכך מצויינים היו עולים אלה: קנאים היו לאין שיעור לצביונו החרדי והשמרני־המסורתי של הישוב העברי בארץ־ישראל, ולשם כך אף לחמו בגלוי ובסתר בכל רצון ושאיפה לעבודה חקלאית. היו בין עולים אלה חכמים ואישים נודעים כגון ר' יהוסף שוואַרץ, אבי חקירת ארץ־ישראל בעברית בזמן החדש, ר' נחמן נתן קורונל, חוקר מובהק ובקי מופלג בכתבי יד עתיקים ומוציאם לאור, העסקן המפואר עזריאל הויזדורף, ראש המדברים במפעל בתי־המַחסה בירושלים ועוד. היתה זו חטיבת עולים מיוחדת, ששמרה על צביונה, גם כשחל מפנה בהלך־רוחו של "הישוב הישן" לקראת העבודה והמלאכה. כשנה לאחר ייסודה של פתח־תקוה, הוציאו אנשי כולל הו"ד "מאַניפסט" לגולה, המעיד בדברים גלויים ומפורשים שאין כל סיכוי לעבודת אדמה והתישבות חקלאית עברית בארץ־ישראל. בין שאר הנימוקים הרגילים, שהיו נשמעים השכם והערב מפי כל המתנגדים ליישוב ארץ־ישראל, גם זה, כי הערבים מטילים פחד על הישוב (וזה נאמר לאחר שחלוצי פתח־תקוה "לימדו דרך־ארץ" והטילו יראה בשכניהם שלטשו עין על ישובם הצעיר!) "ומלבד זאת הלא תשות־כוח אשר בבני־ישראל אשר בעיר הקודש, היא

ההתרוצצות בקרב עולי ארצות אירופה המערבית

המונעם לעבוד עבודה קשה, עבודת האדמה, שהיא קשה ועבודת פרך ובכל העולם היא עבודת האכרים, אשר הם גבורי כוח ואנשי חיל לעבוד עבודה הלזו לחרוש וכו׳ ובני ישראל הם חלושים מטבעם ורפי ידים ולא יוכלו לעבוד עבודה קשה. וגם לא כישמעאלים הישראלים, כי הישמעאלים הולכים ערומים ויחפים ואוכלים מאכל הכפרים, והישמעאלים הם ונשיהם עומדים שלוש שעות לפני אור היום וילקטו בשדה ואת אשר לקטו בשלוש שעות מוליכים משא על ראשם וילדיהם על כתפיהם דרך שלוש שעות אל תוך העיר, ובבואם אל תוך העיר מוכרים את כל אשר לקטו בשלוש שעות, שהם שש שעות, עבור 2 זילבערגראשען. והנה מלבד כי לא כהאנשים הישמעאלים האנשים הישראלים ונשיהם, אשר תכבד עליהם העבודה הזאת להוליך משא על ראשם דרך שלוש שעות ולעשות בשדה שלוש שעות, נשאלה, המשני זילבערגראשען יוכלו להתפרנס איש ישראל ואשתו מינקת? . . .״.[19]

ודאי שהטענות טענות, והמשיבים להם היו דוקא מבני אותו ״הישוב הישן״ והקרובים להם.

כללו של דבר, ״הישוב הישן״ לא רק שלא היה מעולם חטיבה אחת ואחידה בעל מאַנטאַליות ״קולקטיבית״ אחת, אלא השכבות המיוחדות שהיוּ בצירופן אותו ״ישוב ישן״ לא היוּ תמיד מאוחדות ומלוכדות במגמה אחת, שכן עוד נראה, כי אותו כולל אונגארן, המוציא מתוכו חלוצים ראשונים לפתח־תקוה, מחרים את עקיבא יוסף שלזינגר, ומשה זקס (תלמידו של החת״ם סופר) תקוע כולו בתחום פעילותו של כולל הו״ד וחותר לא אחת תחת כל פעולה לשם יישוב ארץ־ישראל. הרי שעלינו לא רק להבחין בשכבות השונות, מהן הורכב ״הישוב הישן״, אלא גם להתחקות על הנעשה בתחומה של שכבה אחת. רק מתוך בדיקה מעין זו תיראה לפנינו כל אותה שרשרת המגמות והמעשים שהכשירו את הקרקע למעשה הגדול של יצירת פתח־תקוה, והיא מאירה באור שהוּא אחר לגמרי מאותו שהורגלנוּ לראותו עד כה.

הערות

1. על עליית החסידים מצוייה ספרוּת עצומה, שאת עיקרה (עד שנת ת״ש) רשמתי בספרי הביבליוגראפי: „ארץ־ישראל ותולדותיה״ (תל־אביב, תש״ג), עמ׳ 136. לזה יש להוסיף את המהדורה החדשה לספרו הנודע של ר׳ ש. א. הורודצקי: „החסידים והחסידות״ (חומר על כך מפוזר בספר זה במקומות שונים). ספרו של ש. א. הורודצקי: עולי ציון (תל־אביב, תש״ז), עמ׳ 133 ואילך, העליות הראשונות של החסידים לארץ־ישראל לי. הילפרין (תש״ז), דור דור ועוליו לי. ד. וילהלם (ירושלים, 1946), עמ׳ 95 ואילך. אגרות החסידים הראשונים מארץ־ישראל כונסו בקובץ האגרות: אגרות ארץ־ישראל, שיצא בעריכתו של א. יערי (תל־אביב, תש״ג) ועוד.

2. החסידים והחסידות לש. א. הורודצקי מהדורה ג׳, תל־אביב תשי״א, חלק ד, עמ׳ סא—סב.

3. ראה על כך את מאמרו של א. י. בראוור: על המחלוקת בין הרש״ז מלאדי ור׳ אברהם הכהן מקאליסק ב„קרית ספר״ שנה א, עמ׳ 142—150, 226—238.

הערות

4. א. ר. מלאכי: הגר"א והעליה לארץ. תלפיות שנה ד, חוב' א־ב (ניו־יורק, תמוז תש"ט), עמ' 229.

5. תאור זה: סיפור התחלת ישוב האשכנזים הנקראים פרושים במחצית השניה של המאה הששית, נדפס תחילה ב"ציון", מאסף, ספר ב, (ירושלים, תרפ"ח) ואחר כך ב"תולדות חכמי ירושלים" לא. ל. פרומקין בעיבודו של א. ריבלין, חלק ג (ירושלים, תרפ"ט), עמ' 138 ואילך. זהו המקור העיקרי והראשי לתולדות עליית הפרושים לארץ־ישראל והיאחזותם בה. וראה עוד הספר חזון ציון — שקלוב וירושלים, תולדות עלית תלמידי הגר"א ומפעליהם ביסוד הישוב בארץ ישראל (בעריכת ח. ה. ריבלין). תל־אביב, מהדורה שניה, תש"ו.

6. ראה אגרת תלמידי הגאון מוילנה מצפת בספר אגרות ארץ־ישראל (ראה לעיל הערה 1), עמ' 330—331.

7. ראה תולדות חכמי ירושלים לפרומקין־ריבלין חלק ג, עמ' 175 וכן את ספרו של אליעזר ריבלין: ספר היחס למשפחת ריבלין ומשפחות הגאון מוילנה . . . ועוד משפחות רבות וחלקי משפחות . . . ירושלים, תרצ"ה—ת"ש. חתנו של ר' הלל ריבלין היה ר' שמריה לוריא, גביר מופלג בימים ההם, שעלה לארץ־ישראל בשנות השלושים למאה שעברה והפסיד בה ממון רב. התני ר' שמריה היו: הגאון ר' דוד פרידמאן (ר' דוד'ל קאַרלינער), מראשוני חובבי ציון, וכן ר' יחיאל מיכל פינס. וראה במבואי למבחר כתבי ר"מ פינס (ירושלים, תש"ו), עמ' 6, בהערה.

8. ראה בספרו של מרדכי סלומון: שלושה דורות בישוב (תקע"ב—תרע"ג), ירושלים, תש"ב.

9. תולדות חכמי ירושלים לפרומקין־ריבלין, חלק ג, עמ' 147, 149.

10. החת"ם סופר ותלמידיו, יחסם לארץ־ישראל, ירושלים תש"ה. החומר שבמאמרו המקיף של יהודה שפיגל: לתולדות חיבת ציון בהונגאריה, שנדפס בספר: יובל המזרחי (ירושלים, תשי"ב), עמ' רכ—רנה, לקוח כולו ממחברת חשובה זו. וראה עוד סידרת המאמרים של יקותיאל יהודה גרינוואלד: רבני אונגאריה שעלו לארץ־ישראל משנת תמ"ה עד תרנ"ה, שנדפסה ב"סיני" כרך כ"ו (תש"י), עמ' רכא—רלה, כרך כ"ח (תשי"א), עמ' פח והמלואים של נ. בן־מנחם בכרך כ"ט (תשי"א), עמ' קכז—קכח.

11. וייגנארטן במחברתו הנזכרת בהערה הקודמת, עמ' 41.

12. ראה: מכתב מיהושע שטאמפר אל רבי זאב יעבץ, שנדפס במחברתו של פנחס גראַייבסקי: חזון יהודה וירושלים (בעבר ובהוה), חוברת המאה ושבע־עשרה (ירושלים, תרצ"ו), בסוף החוברת (חוברת זו חסרה מנין עמודים).

13. וויינגאַרטן במחברתו הנ"ל עמ' 42. הוא גם שהעיר שם, כי כאן כבר מצוי רעיונו הנודע של אחד־העם על עבדות בתוך חירות.

14. וויינגארטן במחברתו הנ"ל עמ' 51.

15. נמנו כולם בספר: אגרות סופרים (וינה, תרפ"ט), עמ' 89—95 (בחלק ב) בשם: רשימות יותר ממאה תלמידי רבינו הגדול . . . גבורי ישראל, יושבי כסאות למשפט לדון ולהורות ולהרביץ תורה בישראל". התלמידים שעלו לארץ ישראל נמנו במחברתו של וויינגארטן, עמ' 72—136.

16. שלשה עולמות לחיים המבורגר, חלק א (ירושלים, תרצ"ט), עמ' יט, ץ.

17. בספר הנזכר בהערה הקודמת, עמ' לה.

18. עליו ועל חותנו ר' הלל ל"ש וחלק שניהם בפתח־תקוה עוד ידובר להלן.

19. "הלבנון" שנה טו, הוספה לגל' 50 (ה' אב תרל"ט / 25.7.1879).

פרק שני:

השאיפה ליגיע כפים

היאחזות האשכנזים בירושלים / גאולת "החורבה" / המחלוקת סביב גאולת "החורבה" / רקע המחלוקת / השאיפה לקרקע / תזכירו של מרדכי סלומון והצעותיו למונטיפיורי / נסיונו של מרדכי סלומון בחקלאות בסביבי ירושלים / תכניות שלא נתגשמו

א

חצר "החורבה" בירושלים

ידענו על שאיפתם של תלמידי הגאון מוילנה לכונן ישוב אשכנזים בירושלים, על אף כל הקשיים הכרוכים בכל התחלה וראשית. כן יודעים אנו שר' משה סופר התאונן כל ימיו על העדפתה של צפת על פני ירושלים והוא עורר לא אחת על הצורך לחדש את הישוב האשכנזי בעיר, שהיא "שער השמים מימות עולם". לימים כשהישוב העברי בגליל נפגע קשה בידי שמים ואדם (המגפה, הרעש בצפת, הפרעות בשנת תקצ"ח (1838) ורבים משם שמו את פניהם לירושלים, כבר מצאו בה את ראשוני החלוצים האשכנזים הטורחים לתקוע יתד ופינה בעיר הקודש. ובעצם המאמצים האלה להיאחז ב א ד מ ת ירושלים נתגלתה התופעה, אשר מאז היא כה שכיחה בישוב, הלא היא המחלוקת בתוך־תוכה של חטיבה אחת, והפעם — בחבורת תלמידי הגאון מוילנה.

האשכנזים שעלו לירושלים לא היה להם מקום להניח עליו את הראש, והנה באה לעזרתם ההיסטוריה, היינו עליה אחת משנת ת"ס (1700), שהותירה לנחלה חצר אחת בירושלים. באותה שנה עלה לירושלים ר' יהודה חסיד ואתו מאות רבות של חסידים, אחוזי התלהבות לגאולה מארצות המציק אשר בפולין וברוסיה. הם קנו בירושלים חצר, שנקראה מאז על שמו של ראש העולים "ח ו ר ב ת ר ַ ב י י ה ו ד ה ה ח ס י ד", התקינו בה כמה עשרות בתים ובדרך זו עשו להם מקדש־מעט בירושלים. אולם לא ארכו הימים והתחלה נאה זו נסתיימה בכל רע. ר' יהודה מת ימים אחדים לאחר עליתו וקהל החסידים נתפזר לכל רוח וחלק מהם אף חזר לחוץ־לארץ. על החצר רבצו חובות מרובים וכשלא נפרעו, גירשו המַלווים הערבים את היהודים, השרידים האחרונים, מתוך אותה חצר.

החצר נשארה כמאה שנה בידי הערבים, כי איש מיורשי הקונים הראשונים לא בא לתבוע את הגזלה. האשכנזים כמעט שנעדרו מירושלים קרוב למאה שנה והספרדים התישבו בחצרות אחרות. עתה, משהחלו האשכנזים לשוב לירושלים, נתנו הם עיניהם בחצר זו, נחלת אבותיהם, וביקשו לקבוע בה את מקום מושבם. כאן

נאולת "החורבה"

נתגלה בכל שיעור קומתו העסקן רב־הפעלים ר׳ אברהם שלמה־זלמן, שהיה יחד עם ר׳ מנחם־מנדל משקלוב מראשוני הפורצים והעולים לירושלים. הוא השתדל בענין החצר בפני המושלים במצרים, תוך סיוע פעיל של הקונסולים, האוסטרי והרוסי, ובהשתדלותו הושג הפירמאַן (הרשיון) מאת מוחַמַד עלי, מושלה של מצרים, שהיה אז גם מושלה של ארץ־ישראל, להתחיל בבנין ובתיקונים באותה חצר. פירמאַן אחר ניתן בשנת תקצ״ו (1836) לאברהם שלמה־זלמן, בו בוטלו כל החובות הישנים וניתנה הרשות המלאָה לחדש את הישוב בחצר המוזנחה זה דורות. פינוי תל־החרבות לא היה אף הוא מעשה קל; הערבים השכנים איימו על הבאים ״לגזול״ את נחלתם וירושתם. וודאי היה זה מעשה גבורה לא מצוי בימים ההם, כשעלה אברהם שלמה־זלמן על ראש התל וקרא לפני קהל הערבים הנאספים את הפירמאַן של מוחַמַד עלי, כשהוא מעודד את קהל רעיו להמשיך בעבודה על אף כל האיומים. והיה זה סמל גדול, שחנוכת בית־הכנסת בחצר ה״חורבה״ נועדה לראש־חודש שבט תקצ״ז (7.1.1837), ימים מעטים לאחר הרעש בצפת, בו ניספו אלפי יהודים, ומיד לאחריו החלה נהירה המונית לירושלים. היתה זו לא רק תקיעת יתד סמלית, אלא מקום לקליטת העליה החדשה של האשכנזים.

שמחה זו, גדולה ורבה לציבור קטן זה בירושלים, לא הקיפה את כל הציבור; חתנו של רבי ישראל משקלוב, רבי ישעיה ב ר ד ק י, ואתו מצדדיו, התנגדו לרכישת החצר, מתוך חשש ליצר הנקמה של הערבים והם טרחו הרבה לקנות חצר אחרת ולהקים שם בית־כנסת ומרכז לישוב האשכנזי הצעיר. וכך פרצה לאחר כמה שנים מחלוקת גדולה בין שני הצדדים, יוצאי בית־מדרשו של הגאון מוילנה. אולם כבר בראשית המחלוקת ניתן להבחין בקוים אפייניים מבדילים בין שני צדדים אלה, שנראה אותם בגלגולים שונים לאחר שנים עד לייסודה של פתח־תקוה ואף לאחר־כך.

ב

מגמה זו להיאחז בפיסת נחלה וקרקע בירושלים ולא להירתע משום מכשול בדרך, מקורה בשאיפה גדולה הימנה: להיאחז באדמת ארץ־ישראל ולא רק בירושלים, וכפי שנראה מיד היתה תוצאה ישירה של אותה מגמה בקשת קרקע גם לחקלאות על ידי בנו של גואל ה״חורבה״. ואכן, כשהמחלוקת פרצה בכל עוזה והגיעה עד רחבי הגולה, בלוית דברי השמצה על גואלי חצר ה״חורבה״, שהם מוציאים כסף ועמל לריק, שעה שניתן להשיג נכסים מועילים יותר, יצא אחד מחכמי ישראל מהמערב, אבי ההיסטוריוגראַפיה היהודית החדשה — יצחק מרדכי י ו ס ט, בדברים, בהם העלה את הערך הגדול שברכישה זו לכלל שאיפותינו הלאומיות בארץ ישראל: ״...ליהודים, וביחוד לאותם החיים עדיין לרוב חיים עלובים, כאביונים המחזרים על הפתחים, חשוב ביותר להעניק ק ר ק ע ו א ד מ ה, אם גם דבר זה נעשה על חשבון מחיתם

המחלוקת סביב נאוגלת „החורבה"

הפרטית, כי אין לך צדקה גדולה מזו לאותם הרשים, מאשר לקשור אותם למקומות קבע, שם יתרגלו קמעה־קמעה לבקש להם מקצועות מחיה קבועים, מה שאין כן בחיי נע־ונד. אין לך דבר נפסד, מבחינה מוסרית, מהרגשה של בטלה עלובה ואף־על־פי־כן להיות נתמך. זאת היא הרחמנות המזוייפת, שאין לפניה אלא אך ורק הסבל בלבד ואין היא מבקשת לסתום, בכל האמצעים שברשותה, את מ ק ו ר ו ת י ו. המקור הראשון הם חיי נע־ונד, שהכרח לשים להם קץ והאמצעי הראשון לכך הוא ה ק ר ק ע. מכאן אפשר יהא, על ידי מוסדות שונים ומותאמים, לרכוש את האביונים לתחומי עשייה מסויימים ולהביאם לידי כך, שיפרנסו את עצמם, ומקבצנים נמבזים ייהפכו לאזרחים נכבדים...".[1]

דיפירינציאַציה זו בתוך ציבור אחיד זה ניזונה מעתה גם ממקור אחר. אנשי ה"חצר" היו מראשית הופעתם על שדה הפעילות הציבורית והחברתית חדורים מגמה, ליד התערותם בירושלים, להבטיח את קיומו של ישוב זה על יסודות בטוחים. מתוך כך לא יכלו להשלים עם אורח החיים המבוסס לעולם ועד על "החלוקה", וביקשו מראשית בואם לירושלים מקורות חיונה אחרים, שיש בהם משום שחרור מן התלות בנדבות של יהודי חוץ־לארץ. מגמה זו חייבה חיפוש דרכים חדשות, ולהן התנגדה קבוצת תלמידי ר' ישראל משקלוב, חרדים קנאים, שראו ב"חלוקה" מוסד קדוש ומקודש שאין לערער יסודותיו. המחלוקת נגלתה אמנם לראשונה בענין ה"חצר", אולם היא ניזונה מדעת ושלא מדעת במניעים כמוסים שכל עיקרם: שני עולמות רחוקים איש מרעהו בהשקפות ובדעות, אף ששניהם עומדים על הרקע האחד של המסורת הדתית.

הדברים התבטאו גם ביחס לאיש, שמילא מראשית שנות הארבעים תפקיד כה חשוב ונכבד בתולדות הישוב העברי הצעיר בירושלים ובשאר המקומות — מ ש ה מונטפיורי.

מונטפיורי, שדבר הישוב ותקנתו היו קרובים מאד ללבו, ביקש עוד מימי ביקורו הראשון (בשנת 1827) להעמיד את הישוב על בסיס איתן, שלא יהא נתון לתנודות מתמידות, התלויות בתרומות יהודי הגולה. אין פלא כי הוא מצא מיד אוזן קשבת בביתו ובסביבתו של ר' אברהם שלמה־זלמן ומוסברים על ידי כך הקשרים שנתהדקו בין מונטפיורי ובין ביתו של רא"ש זלמן במשך כל ימי המחלוקת. קשרים אלו עשו הרבה לכמה וכמה שיפורים בחיי הישוב הירושלמי, על אף התנגדותם של בני הצד האחר, שהתריעו על כל תיקון, שכל עצמו אינו אלא — העברת הישוב על דתו.

ג

בשנת תקצ"ח (1838), ימי ביקורו השני של מונטיפיורי בירושלים, היה "הישוב הישן" האשכנזי בסך־הכל בן שנים מספר. "החצר" נגאלה, אולם הבנינים טרם הוקמו,

תזכירו של מרדכי סלומון למונטיפיורי

ושליחי הישוב היו מתרוצצים בחוץ־לארץ לשם השגת האמצעים הדרושים להקמתם. ושעה שאת השליחים האלה השיגו, בהיותם בחוץ־לארץ, כתבי־פלסתר נגד בנין ה"חצר", תקע בנו של ר"ש זלמן יתד ופינה לחקלאות עברית בירושלים. מ ר ד כ י ס ל ו מ ו ן, הוא שהגיש למונטפיורי בעת ביקורו אז את התזכיר המפורסם, בו שירטט לפניו תכנית עבודה לישוב לפי הדוגמה האישית שלו ונסיונו המעט בחקלאות בימים ההם באחד הכפרים שבסביבת ירושלים.

דברי פתיחה שלו לאותו תזכיר:[2] "..אקוה להודיע להשר משה את כל הקורות אותי, לפני אשר הכרתי את עבודת־האדמה בארץ הזאת, ואת אשר נודעתי אחר כך, ולהראות לו, אשר גם בחורבנה ושממותה תוכל להיות ארץ זבת חלב ודבש, לאלה אשר יעבדוה באמונה", הם סיסמה גדולה ונאמנה, שחרתו על דגלם ראשונים אלה אם בעליתם לירושלים ואם בחיפושיהם אחרי בסיס נאמן לאותו ישוב ולאלה הבאים אחר־כך.

"זה מכבר, ממשיך הוא בתזכירו, נתתי את לבי ואת נפשי על אחינו בני ישראל שבארץ הקודש ואמרתי בלבי: עד מתי יאכלו לחם העצבים בחרפה ובבוז? הלא הוא הלחם אשר יאכלו על ידי עזר אחיהם שבארצות פזוריהם. כי בצדק אקרא את הלחם הזה לחם עוני, יען שרבים מהמתנדבים גם המה עניים מרודים...". הוא מעז לשאול ולקטרג על עצמו ועל בני הישוב כולם: על מה ולמה הם שונים מהעולים הנוצרים שבכל העולם, החיים מיגיע כפיהם ואינם נזקקים לעזרת אחיהם ובני ארצותיהם. "וזה חפצי מעודי לאכול מיגיע כפי", זוהי משאלתו וודאי שלא רק שלו ברוח זו הוגשו אז למונטפיורי תזכירים רבים. אולם סלומון נפלה מרעיו בזאת, כי הוא לא ציפה אף בענין זה לסעד מן החוץ, אלא קם ועשה בעצמו, בכוחותיו הדלים, את אשר חשב לנחוץ ולמועיל לעצמו ולכל בני הישוב.

כאביו כן היה אף הוא עסוק בעניני ה"חורבה", אולם תוך כדי עיסוק זה תר בסביבות ירושלים, עוקב אחרי עבודת הפלחים ושומע מאחד מהם כי "במחוז הזה יש ויש שדות וגנים טובים מאוד לזריעה". הוא מסכם את תוצאות חיפושיו והקירותיו הדרישותיו ואומר: "כאשר שמתי אל לבי וארא את סחרה כי טוב ואת הארץ כי נעמה, אמרתי: הארץ הקדושה שבעת לחם היא, אם תיעבד ביד חרוצים".

על סמך נסיונו הוא, הקצר והמבורך, הוא מגיש למונטפיורי הצעה מאוד מפורטת על קניית כפר שבכללה קאַלקוליציה מאוד מדוקדקת ומדוייקת שניכר מתוכה, כי מחברה איש אדמה מובהק הוא, אף שגידולו וכל הלך־מחשבתו נעוצים בתוך חומות ירושלים. אכן, כבר עם ראשית הנסיון מבצבצות השאלות הגורליות, החוזרות ונשנות אחר־כך במשך עשרות בשנים: "איך יוכל להיות, אשר בני עמנו ישבו בכפרים? והאם ידור אדם עם נחש בכפיפה אחת?" בעצם אינו תזכיר זה אלא

מעשה אבות סימן לבנים

תשובה ניצחת לכל המבקשים לשלול מיהודים את הכושר לעבודה והכשרון לחקלאות עברית בארץ־ישראל. "כל העבודות הקטנות האלה יוכלו אחינו לעשות כיתר העמים" — בדבר זה רואה הוא עתיד גדול לישוב ולארץ־ישראל כאחת ומשום כך הוא מבקש את עזרתו של מונטפיורי, כשהוא מראה לו את הדרך הנכונה לריפוי תחלואי הישוב.

ואף בכך יש משום סמל גדול ונעלה. יעקב גולדמן, מחלוצי העתונאות העברית בארץ־ישראל, שליווה את כל צעדי הישוב במשך עשרות בשנים במכתבים ובסקירות מארץ־ישראל בכל העתונות העברית בארץ ובחוץ־לארץ, מספר על מרדכי סולומון: "גם הוא הלך בדרכי אביו וישם כל לבו להגדלת הישוב והעמדתו על בסיס נכון, ויעש נסיונות רבים בענין עבודת אדמה וישם בו כל מעיניו. בשנת תקצ"ח קנה לו הר"מ בהמות וכלי מחרשה וישתתף עם האיכרים באחד הכפרים וכמעט כל ימי השנה ישב בהכפר ויקנה לו נסיונות וידיעות בדרך עבודת האדמה... בשנה ההיא, שנת תקצ"ח (1838), שנת התעוררות יושבי ארץ הקודש להיטיב מצבם, נולד יואל משה לאביו ר' מרדכי סאלאמאן..."[3] לאמור: מה שלא נתקיים באב נתקיים בבן, שהלך, לאחר ארבעים שנה, עם החלוצים הראשונים לאדמת פתח־תקוה. ודאי היה כאן משום מעשה אבות סימן לבנים.

התכנית שהובעה ברוב חזון ומעשיות בתזכיר זה לא יצאה לפועל. אולם המגמה שבה לא חלפה עם ריחוקה הגדול מהמציאות של הימים ההם. מחבר התזכיר ורעיו לא נואשו לחפש דרכים לבצע משא נפש זה של טובי הישוב. מרדכי סלומון יצא אחר־כך לאנגליה, ולמד שם את מלאכת האריגה, שכן יפה העבודה בשדה, אולם טובה עמה או בלעדיה גם המלאכה. אף כאן, באנגליה הרחוקה, הוא טווה תכניות לפרודוקטיביזציה של הישוב ומספר עליהן לאביו בירושלים. אף תכניות אלה נכשלו אחר כך. אם כי מונטפיורי נתן ידו לביצוען. קשים היו המכשולים מבחוץ וקשים מהם המכשולים בפנים. הצדדים היריבים השלימו אמנם בינתיים, אולם הרוח הכללית של ראשי האשכנזים הפרושים, שכל עיקרה הטלת עין רעה בכל תכנית שיש בה משום שינוי וחידוש, לא סרה גם אחר כך. ואם היו אנשים בתוך חוגים, שלא השלימו עם אפס מעשה וקפצו לפעולות נחשוניות, הרי נתלבטו קשה בהשגת "הסכמות" הרבנים, שבלעדיהן קשה היה להעלות על הדעת שום רעיון ופעולה.

והמעשה הגדול הראשון שיצא מתוך חוגים אלה שבקהל האשכנזים־הפרושים היתה היציאה מחוץ לחומות ירושלים והקמת שכונות מגורים בתחום, שהיה עד אז בחינת סכנה גדולה ומרובה. להעזה זו נתלוותה הפעולה האחרת, חשובה לא פחות מהראשונה והיא — הקמת מפעל בנין בכוחות עצמיים ולא בתרומות מחוץ־לארץ.

הערות

1. על כל הענין ראה במאמרי: מדיניות ישובית ארצישראלית בדור האמנסיפציה, שנדפס בקובץ לזכר חיים ארלוזורוב ("אחדות העבודה" קובץ ב'), תש"ג, עמ' 181—184 ובמחברתי "ראשונים" (תל־אביב, תשי"ג). קצת על מחלוקת זו ראה עוד בספרו של מרדכי סלומון: שלושה דורות (ירושלים, תש"ב), עמ' 52 ואילך.

2. נדפס בספר זכרונותיה של יהודית מונטיפיורי ("יהודית", ספר מסע לשרתי יהודית מונטפיורי, לונדון, תרל"ט). התזכיר הכתוב במקורו עברית, תורגם לאנגלית ומאנגלית תורגם לעברית על ידי המתרגם העברי של הספר. התזכיר חזר ונדפס אחר כך במלואו בספר: שלשה דורות בישוב מאת מ. סלומון, עמ' 92—106 ובאגרות ארץ־ישראל של א. יערי, עמ' 411—422 (כאן — בלי הקאלקולאציה של תכנון הכפר החקלאי).

3. ספר זכרון לסופרי ישראל, ווארשה, תרמ"ט, עמ' 173.

פרק שלישי:

אל מחוץ לחומות ירושלים

השכונות הראשונות מחוץ לחומות ירושלים / "בתי טורו" ("משכנות שאננים") / בתי מחסה / "נחלת שבעה" / "מאה שערים" / ירושלים החדשה הנבנית על ידי יהודים / תוצאות הצלחת מפעל הקמת השכונות / מהשכונות לפתח־תקוה

א

ירושלים העברית מחוץ לחומה

האמת ההיסטורית מחייבת לציין ואף להדגיש, כי הביצוע הראשון של הקמת בניני מגורים ליהודי ירושלים מחוץ לחומות העיר העתיקה קדם בהרבה שנים למפעל זה, בו אנו דנים עתה. למעשה חלוצי ונועז זה נצטרפו שתי נסיבות רחוקות ומשונות ביותר. בשנת 1854 מת בניו־אורלאנס שבאמריקה הצפונית יהודי אחד בשם יהודה ט ו ר ו, מיליונר בממדי הימים ההם, בעל לב חם שידו פתוחה למעשה חסד בקרב בני עמו. מוסדות מרובים הוקמו בתמיכותיו ובעודו בחיים נעשה שמו סמל לנדיבות לב יהודית. בצוואתו הביע רצונו לשתף עצמו בפעולה המבורכת של מונטפיורי לשם שיפור מצב היהודים בארץ־ישראל. בכספו של טורו הקים מונטפיורי את השכונה הראשונה מחוץ לחומות ירושלים — הלא היא השכונה "משכנות שאננים" המפורסמת יותר בשם האחר: "בתי טורו" או: "בתי מונטפיורי". א ל ה היו הבתים היהודים ה ר א ש ו נ י ם מחוץ־לעיר.

יעקב גולדמן וכן אליעזר בן־יהודה מספרים ברשימותיהם משנות תרמ"ד—תרמ"ה (1884—1885)[1] על הקשיים להשיג דיירים לבתים אלה: "בראשונה לא נמצא איש מיושבי ציון אשר יאבה לגור בבתים האלה, כי גדל המגור והפחד אף לצאת יחידי לשוח מקיר העיר וחוצה, ומי יואל להרוף נפשו ולעזוב העיר ולצאת לגור מחוצה לה. ויפילו גורלות מי יצא בראשונה ואשר נפל עליו הגורל עזב את העיר ויצא לגור שמה. והשר ידע להוקיר את האנשים האלה ויעניק להם שכר טוב, ואף נתן להם את הבתים למגורתם ח נ ם...". לאמור, היה כבר נסיון ראשון נועז, שאחריו בא השני על ידי המערביים (יהודים מוגרבים), שהקימו את השכונה השניה מחוץ לעיר בשם: "מ ח נ ה י ש ר א ל".[2]

ועוד ראוי להזכיר, כי בראשית שנות הששים נתעוררו בירושלים כמה עסקנים פעילים מחוגי עולי אירופה המערבית (כולל הו"ד) ויזמו את מפעל בתי המחסה. הלא הם הבתים שהוקמו בפנים העיר ושלשמם נשלחו שליחים רבים לחוץ־לארץ, שעוררו על מצוקת הדיור של יהודי ירושלים. בתי המחסה שהוקמו בעזרת תרומות

השכונות הראשונות של יהודי ירושלים

מיהודי חוץ־לארץ עוררו בשעתם הדי פולמוס מרובים, ביחוד מצדם של אלה שעסקו בהפצת רעיון ישוב ארץ־ישראל על ידי העבודה והמלאכה.[3] שלא כשני מעשים אלה היה צביונו של המעשה החדש, שכל עיקרו בחירת היסודות הבריאים שבנסיונות הקודמים והרחקת הגורמים השליליים: בנין בתים מחוץ לחומת העיר העתיקה, אבל בלי עזרת תורמים מבחוץ אלא בכוחות עצמיים ובארגון עצמי ועצמאי.

ולא היה זה, בימים ההם, מהדברים הקלים.

הפעלתה של היזמה העצמאית וההישענות על הכוחות העצמיים — אלה היו הכוחות המניעים לבנין בתים ולהקמתה של השכונה השלישית. ולא רק לבנין הבתים; משנראו התוצאות הברוכות הראשונות נתעודדו אותם העסקנים להמשיך בתחומים אחרים ובעיקר בחקלאות. עסקנים אלה שהחלו בהקמת השכונה החדשה, הם הם היו במעוררי הרעיון להקים גם נקודות חקלאיות, אם ביריחו ואם בפתח־תקוה אחר כך.

ב

בונים ראשונים אלה היו, כאמור, מיוצאי קהלת האשכנזים הפרושים, שגדלה ועצמה בינתיים במספרה ואף היתה למעשה הממונה על מקורות הכספים העיקריים שזרמו בצינורות "החלוקה". אולם רק קומץ עסקנים פעילים עשו בדבר הזה ובבאים אחריו. ראשי הציבור הממונים על "החלוקה" התנגדו לכך, אם משום חשש "חידוש" ואם מחמת חוסר הבנה לערכה הישובי והלאומי של יצירה ישובית זו. אכן, הדי הוויכוח שמלפני שלושים שנה בדבר רכישת "החצר" עולה מתוך יחסם זה.

שבעה אנשים מילידי ירושלים, משכבת העסקנים הצעירה, שגדלה על ברכי הדור הקודם וראתה בחבלי יצירת הישוב החדש בירושלים, חברו עתה לשם בנינה של שכונה חדשה. שבעה אלה היו: ר' מיכל הכהן, ר' חיים הלוי, ר' ביינוש סאַלאַנט, ר' לייב הורוויץ, ר' יואל משה סלומון, ר' יוסף ריבלין ור' יהושע ילין (אביו של ר' דוד ילין). "באנו, מספר אחד מהשבעה, אל הממונים ואמרנו להם: הנה אבותינו חטאו לישוב, בהימנעם מלקנות בתים בתוך העיר במחירים זולים מאוד, בה בעת אשר ראו את הנוצרים רוכשים להם רחובות שלמים עם בתים רבים, עד שאפילו נתנו דירות חנם לכל בני עדתם. על כל פנים הם חטאו ואינם וה' יסלח להם. אך עתה, מתהוה ישוב חדש מחוץ לחומה על ידי בניני הרוסים הרבים במגרשם, וכבר התחילו גם נוצרים רבים אחרים לקנות מגרשים סביב למגרש הרוסים, שבודאי יבנו עליהם בתים, וכך יתפשט הישוב ויתרחב. לכן אל תחמיצו את שעת הכושר וכל זמן שהאדמה עודנה בזול, קנו לכל הפחות באיזה אחוזים מן החלוקה ובנו בתים עבור העניים, שישלמו לכם במשך השנים אותם הסכומים אשר הם משלמים לגויים בעד שכירות בתיהם, שהשכר עולה בכל שנה ושנה. אך לדאבוננו אטמו הממונים את אזניהם ולא שמו

"נחלת שבעה"

לבם לדברינו באמרם: גדולים חיי שעה מחיי עולם. אז יצאנו מלפניהם בפחי נפש".[4]

"קבלת־פנים" זו מצד הממונים, השולטים האמיתיים על הישוב הירושלמי בימים ההם, לא הרתיעה את שבעת העסקנים, בידעם, כי בדיעבד כשיוכתר דבר הבנין בהצלחה, לא רק אמן יענו הממונים האלה, אלא אף יתלו בעצמם בכל שעת כושר את זכות המעשה, כפי שאמנם נראה זאת בסמוך. לא הרתיע אותם גם דבר התיקרות האדמה שחלה בינתיים מאז הגו את רעיון בנין השכונה, והם סיכנו את עצמם ברכישת הקרקע בלא שיהיו בידיהם האמצעים לבנייה. לשם קנייה זו לא שודרו שליחים ולא נשלחו כרוזים וקולות־קוראים בחוץ־לארץ, אלא היוזמים עצמם שילמו במיטב כספם והאדמה קמה להם לצמיתות. בדרך זו נעשו יהודי ירושלים בעלי יזמה והיא היזמה ששילהבה אותם להקים את כל השכונות.

"נחלת שבעה" נקראה השכונה החדשה, על שם שבעת מייסדיה. ולמקרא תקנות הבונים,[5] וביחוד דברי ההקדמה שבאו בראש הסעיפים היבשים, המסדירים את הצד המשפטי שבשותפות, אתה חש את יצר הבנין הנעלה שפעם בלבות מציבי נחלה זו מחוץ לחומותיה של ירושלים: "אור ליום ג', ב' אייר שנת תרכ"ט (1869), התאספנו אנחנו, שבעה החתומים מטה, אשר את כל אחד מאתנו זיכה ד' ויש לנו חלק בשדה הידועה העומדת על יד דרך המלך מירושלים ליפו מול סוף נחלת ממשלת רוסיא וכמבואר בשטרי המקנה שיש ביד כל אחד מאתנו על חלקו... והרצון הפנימי הסוער בקרבנו לבנות שמה בתים הולך וחזק מאוד ברוחנו, לבבנו ונפשנו, וגמרנו ביניינו יחד להתחזק ולעשות חיל ואיש את רעהו יעזור וה' אלקים יעזור לנו לגמור בכי טוב, והכננו אותנו כולנו להיותנו אגודים יחד בחברה אחת, ובאלקים נעשה חיל...".

לא עברו ימים מרובים ונתברר שהפחד לגור מחוץ־לחומה פחד שוא הוא. לא היה עוד צורך לחלק דירות בחינם לשם משיכת דיירים, אלא אדרבא, באה התעוררות כללית, והדרך שהותוותה בהקמת "נחלת שבעה" היתה לקו ולמשקולת בבניני השכונות החדשות.

ג

"נחלת שבעה" לא יכלה, כמובן, לפתור שאלת מצוקת הדיור בירושלים העברית בימים ההם, עם הגברת העליה מחוץ־לארץ והגידול הפנימי. ההסכמה היתה כללית, כי רק מחוץ לעיר העתיקה יש להקים את משכנות הדיור החדשים. רעיון השיתוף שהונח ביסוד "נחלת שבעה" הורחב והועמק על ידי ר' יוסף ר י ב ל י ן, סופר הכוללים ואחד מראשי המדברים בירושלים החדשה אז. הוא הציע חברה בת מאה חברים, האוספת את האמצעים לקניית הקרקע בין חבריה ובונה קמעה־קמעה את הבתים בשבילם. קואופרציה זו, שתוכננה על ידי ר"י ריבלין, מצאה לה מיד תומכים נלהבים, והראשונה בחברות מסוג זה, שהוקמה אז על ידי עסקני "נחלת שבעה",

ר' יוסף ריבלין ו"מאה שערים"

היתה "מאה שערים", ובעקבותיה באו רבות אחרות. וכך צצו חדשים לבקרים האיגודים הקואופרטיביים להקמת שכונות חדשות בירושלים ולכולם אותו צביון: רכישת הקרקע והבנייה באמצעים עצמיים ובכוחות משותפים ומלוכדים.[6]

הבתים שצמחו ונתרבו שיוו צורה חדשה לירושלים העברית והעידו על כשרון הבונה והיוצר של בני ירושלים, גידולי "הישוב הישן" ו"החלוקה". אליעזר בן־יהודה, הפוקר והאפיקורס להכעיס, שקנאי ירושלים שטמוהו ונדוהו, הוא הוא ששר המנון לצורה החדשה של ירושלים העברית: "כעלות איש יהודי הבא מרחוק ירושלימה וקרב אל ההר אשר עליו תעמוד העיר הזאת, וראה הבית הראשון העומד מימינו: בית יפה וחותם העושר עליו, ושאל את העגלון למי הבית הזה, וענהו העגלון ואמר לו: לאיש יהודי אחד; ועלתה העגלה עוד מעט וראה האורח כשלושים בית בנויים יחד, כולם בתי אבן, תחתיים ושניים, ושאל האורח שנית: והבתים האלה למי הם, וענהו העגלון כדבר הראשון ואמר לו: גם אלה בתי יהודים ו"בית יעקב" שמם, אשר בנתה חברת יהודים בשנים האלה. ועברה העגלה עוד וראה האורח עוד ועוד בתים, בהם גדולים ויפים וגנים מסביב להם ובתים רבים בנויים יחד, ושאל על כולם את העגלון ושמע ממנו תשובה אחת לאמור: בתי יהודים הם. ואמר האורח לנפשו: הזאת היא ירושלים החרבה, שיאמרו עליה כלילת חורבן, והנה בתים יפים לנגד עיני וגני חמד וכל אלה ליהודים. אין זאת כי החלה העיר הזאת להתנער מעפרה והיהודים הם בוניה".[7]

אכן, ירושלים התנערה בכוחותיה העצמיים וגדלה ורחבה ופרצה את תחומיה הצרים במשך דורות. אולם, מענינו הפעם לא הגידול הנאה הזה כשלעצמו, אלא התוצאות שהביא בעקבותיו. ועל כך אנו שומעים דברים ברורים ומפורשים מפי אחד מבעלי הדבר עצמם — מפי ר' יואל משה סלומון, מראשוני "נחלת שבעה" ו"מאה שערים".

ד

סלומון היה, כנודע, מעורכי העתון הירושלמי הראשון "הלבנון" שהחל להופיע בשנת תרכ"ג (1863) בעריכתם של יחיאל בריל, מיכל כהן וסלומון. גלגולים ותלאות לאין קץ עברו על עתון זה מראשית הופעתו.[8] באביב תרל"ז התחיל סלומון להוציא עתון בשם "יהודה וירושלים" וכולו ביטוי לשכבה הפעילה בישוב הישן לשם הרחבת הישוב והגדלתו. בראש הגליון הראשון מפרש העורך מה ערכן של שכונות אלה להתפתחות העתידה של הישוב ולמה הן מחייבות. מאמר ראשי זה עטור מוטו: "ובנו בתים וישבו ונטעו כרמים ואכלו פריים" (ישעיהו ס"ה, כ"א) ואין כמוטו זה למיצוי תורת הבנין של עסקנים ירושלמיים אלה.

"מה יקרו לנו, כותב סלומון, מראות אלקים! הנגלים לעינינו מעל כל הבנינים

ר' יואל משה סלומון והטפתו לחקלאות

החדשים מהחברות החדשות אשר יסדנו סביבות עיר קדשנו ירושלים: "נחלת שבעה", "מאה שערים", "אבן ישראל", "משכנות ישראל" ו"בית יעקב"... מה יגל לבנו בראותנו, אשר תחת סלעי מגור ואבני ציה, אשר עטרו את כל המקומות ההם, יתנוססו עתה נאות שלום ומשכנות מבטחים לבני ציון היקרים. האח! מי מילל לנו זאת מזה שנתיים, בשקול כל איש אגורת כסף לאגודת חברת "מאה שערים", כי כעת תראינה עינינו יותר מחמשים בתי חמד עומדים לתלפיות ושארית עם עני ודל יתענג שמה, בצאתם ממעון צר ואפל לשאוף רוח צח שפיים, שואבים מים בששון מבור גדול חפרוה מיסדי החברה... מי האמין אז לשמועתנו, אשר אביוני אדם, דלים ורשים, אשר לחמם בדאגה יאכלו ומימיהם בעצבון ישתו — יעצרו כוח לשלם את מכסת הכסף אשר הוטלה עליהם...".

אולם בקיומה של מצות בנין בתים והחלק הראשון של הפסוק המובא כמוטו, עדיין לא קיימו, כפי הדגשת העורך, את מצות ישוב ארץ־ישראל במלואה, שכן חסר עדיין החלק השני של אותו פסוק — "ונטעו כרמים ואכלו פריים". שתי מצוות אלה — בנין בתים ונטיעת כרמים — כותב הוא: "מפי עליון יצאו וצבא וקץ אחד לשנימו. ובראותנו, כי חפץ ד' הצליח בידינו בדבר האחד באופן נפלא, מדוע לא נשים תקוותינו, כי אם אך נתנה יד גם לדבר השני זרוע ד' תתמכנו ובו נעשה חיל?".

אף במפעלי החקלאות דורש סלומון לא לצפות לעזרת נדיבים בחוץ־לארץ, אלא להתחיל בכוחות עצמיים, אם כי דלים הם: "התעוררו אחים יקרים! נקרבה נא אל המלאכה! אל נא נשים תקותינו אל אחרית ים, לאמור: אחינו בחוץ־לארץ יקנו לנו שדות וכרמים. אחינו יביאונו אל המנוחה ואל הנחלה. אל נא תשיאו את נפשיכם בתקוות כמו אלה, בעת אשר עיניכם תחזינה, כי אך בכם בחר ד' לפנות הדרך, לסול המסילה — מסילת ישוב ארץ־הקודש...".

לאור הצלחת נסיון השכונות בטוח סלומון גם בתוצאותיו הטובות של הנסיון בחקלאות, ונוסף על ערך העבודה בשדה כשלעצמה, אין ערוך ליקרת חשיבותה להזמת דיבות הגולה על מוסריותו הירודה של הישוב הירושלמי, המתפרנס על נדבות ואינו אץ לעבוד: "רק אז תחזקנה ידי חובבי אדמת הקודש בראותם, כי אך שקר טפלו עלינו מגדפינו לאמור: נרפים הם נרפים כי בלחם העצלות בחרו. הלא יראו כי אף אם למוד תורתנו ערב לנו, בכל זאת נחפוץ גם ליהנות מפרי כפינו...". ואף כאן מתבקשת מאליה ההקבלה בין דברי אביו בהצעתו למונטפיורי לבין דברים אלה. קו שני אחד עובר על פני שני דורות אלה: החפץ למזג תורה ועבודה ודרך־ארץ וכל אלה לשם ישובה של ארץ־ישראל. אולם עתה כבר נצטבר נסיון ישובי רב, וההעזה לביצוע נשענת עתה על עידוד גדול ויקר — הבתים הירושלמיים.

קנאי ירושלים נגד ישוב ארץ ישראל?

זאת התורה שיצאה מבנין השכונות החדשות מחוץ לחומות העיר העתיקה ומכאן דרך סלולה וישרה ליציאה, לאחר שנה, לפתח־תקוה.

ה

וראוי שנבהיר עוד נקודה אחת, חשובה ביותר להבנת יחסי הכוחות ב"ישוב הישן" ועמדתו של ישוב זה כלפי רוחות חדשות אלה. ראינו לעיל יחסם השלילי של ממוני ה"חלוקה" לבנין השכונות החדשות וכן ראינו, כי יחס שלילי זה לא השפיע אף במאומה על העסקנים מלבצע את אשר יזמו. לימים, כאשר פתח־תקוה עמדה כבר על תלה וכבר הונחו היסודות למושבות הראשונות: ראשון־לציון, ראש־פינה, זכרון־יעקב ועוד, הוציאו בשנת תרמ"ה ממוני הכוללות בירושלים את כתב הפלסתר הנודע לשמצה: "קול מהיכל",[9] שכל עיקרו נגד המושבות החדשות. אולם — השכונות החדשות, שנבנו למרות רצונם של חוגים אלה, מורמים עתה על נס כדוגמה לישוב ארץ־ישראל של בני הישוב ובני ה"חלוקה" וחריצות מעשיהם: "תושבי ארץ הקודש, אוכלי לחם העצבים, זכו בעזרת־השם להקים בירושלים וחוצה לה מסביב בתי מעון בנויים לתלפיות מאבני גזית חזקות ויפות עם בורות מים וכו'... וכל אלה אחוזות יהודים משלנו, אשר בשפלותם ועניותם זכו לכל הכבוד הזה, כי במועצות ובטוב טעם ודעת נעשו חברות חברות, כעין אקטיון, להשתלם מעט־מעט בהמשך השנים... וכל זה על ידי חבורות שונות בטעם ובשכל טוב מאוכלי החלוקה הם עשו והצליחו וכמה חברות יקרות למעשה הצדקה והחסד נתיסדו בשנים האלה, תקצר היריעה מלפרט את כולם, שהם באמת מישובה של ארץ־ישראל בשם האמתי הראוי להם... לנו הצדקה שנקרא עלינו שם "מיסדי ישוב ארץ הקודש" ועוסקים בישובה ובניינה ו"ראשון לציון" הנה הנם אוכלי לחם העצבים...".

נמצאנו למדים אף מכאן, כי אותו ישוב ישן שהוציא מקרבו את הכוחות היוצרים והבונים הם גם שהוציאו מתוכם את ה"קולות מהיכל". התרוצצות פנימית זו, שקדמה לייסודה של פתח־תקוה היא שעשתה גם לחישול רצונותיהם של כל המבקשים לפרוץ את מסגרת החיים הצרה והסגורה של הישוב הירושלמי הצעיר.

הערות

1. "האסיף" חלק א, מחלקה ב, עמ' 126 ואילך, "מבשרת ציון", חוברת ב (רשימה אחרונה זו מבן יהודה חזרה ונדפסה בספר הציונות, כרך שני, תקופת חיבת ציון מאת ש. יבנאלי, ספר שני, תל־אביב, תש"ד, עמ' 146 ואילך.

2. פ. גראַייבסקי. ספר הישוב, ירושלים, תרצ"ט, עמ' 6—7.

3. ראה מאמרי: תשועה כללית ופרטית בקובץ: מדות קליטה ("אחדות העבודה" מאסף רביעי), עמ' 381—388 ובמחברתי: "ראשונים".

4. יהושע ילין. זכרונות לבן ירושלים, ירושלים, תרפ"ד, עמ' 113.

הערות

5. נתפרסמו על ידי אליעזר ריבלין בספרו של יהושע ילין, הנזכר בהערה הקודמת, במנין עמודים מיוחד בסוף הספר.

6. ראה על כך, נוסף למקורות הנזכרים בהערות הקודמות: ראשית הישוב מחוץ לחומת ירושלים לד"ר יוסף יואל ריבלין (ירושלים, תרצ"ט), מאה שערים מאת הנ"ל (ירושלים, תש"ז), רבי יוסף ריבלין — ראשון הבונים לאלתר דוב וישנצקי (תל־אביב, תש"ץ), כתבי ר' יוסף ריבלין על ירושלים וקורותיה, נאספו ויצאו על ידי פ. גרַאייבסקי (ירושלים, תר"ץ. בעמ' טז—יח נמצא מכתבו החשוב על תקנות "מאה שערים"), ירושלים החדשה לא. פירסט (ירושלים, תש"ד) ועוד.

7. במאמרו הנזכר בהערה 1.

8. ראה על כך במפורט במחברתי: "הלבנון" ו"החבצלת" (ירושלים, תש"ג).

9. נדפס לאחרונה על ידי א. דרוינוב בכתבים לתולדות חבת ציון, כרך ג, תל־אביב, תרצ"ב, עמ' 700 ואילך.

פרק רביעי:

חיפושי קרקע

מבשרי חיבת ציון בגולה / אלעזר ראב ור׳ צבי הירש קלישר / עליתם של ר׳ עקיבא יוסף שלזינגר ור׳ יהושע שטמפר לארץ ישראל / ״חברת מחזירי עטרה לישנה״ / מלחמת כולל הונגריה בשלזינגר / חיפושי קרקע של שלזינגר, שטמפר ודוד גוטמן / הסיור בסביבי חברון / הדיבות בחוץ לארץ על בני הישוב / יהושע ילין בערבות יריחו / בין ערבים ובידואים / יהודי ירושלים מתחרים עם ארמנים ואפנדים ערבים ברכשת אדמת יריחו / ״ויריחו סוגרת ומסוגרת מפני בני ישראל״ / שטמפר על ביטול קניית אדמת יריחו / ״. . . ואת עמק עכור לפתח תקוה״ / אדמת דוראן / פגישה ראשונה עם הינני טאיאן — בעל הקרקעות של פתח־תקוה / תעלולי הפחה והפרעותיו / הצעת קרקע ליד חברון / ר״י אלקלעי מעודד את שלזינגר, שטמפר וגוטמן ברכישת אדמת חברון

א

אלעזר ראַב ורבי צבי הירש קלישר

הפעילות בבנין הבתים בירושלים, נטעה תקוה גדולה בלבות העסקנים, ובכרוז שהוצא שלוש שנים לפני ייסוד פתח־תקוה — בשנת תרל״ה — וחתומים עליו בין השאר שנים מראשוניה, נאמר: ״...אנחנו רואים קרני עמוד השחר מתחיל להתנוצץ לאט לאט ואותות ישועה קרובה לבוא. נראה לנו, שלא היתה כזאת מיום גלותינו מארצנו בבנין בתים רבים וקנין קרקעות הרבה...״.[1] פעולה זו שרשים רבים לה בפעולה אחרת של חובבי ציון בגולה בראשותם של הרבנים צבי הירש קלישר, רבי יהודה אלקלעי, דוד גורדון עורך ״המגיד״ ואחרים, שהעסיקו בשנות הששים והשבעים את דעת הקהל היהודית במאמריהם ובדבריהם הנלהבים לשם ישובה של ארץ־ישראל. בנרות חיפשו אלה תומכים לרעיונם זה, ואך מעטים שבמעטים עקבו אחרי דבריהם וסייעו אותם, אם במעט ואם בהרבה.

ודאי לא היתה זו תופעה רגילה לרב קלישר, שלא נלאה כל ימיו לכתוב מכתבי עוררין וכיבושין על החובה והמצוה של ישוב ארץ־ישראל, לקבל ביום בהיר אחד מכתב פנייה אליו על נכונות לעסוק במצוה זו. הפונה לרב קלישר לא היה איש נודע בשערים, אלא איש תם וישר, עובד אדמה מנעורין בהונגריה והוא — אלעזר ר אַ ב. מתוך תשובתו של הרב קלישר אליו, משנת תרכ״ח (1868)[2] ניכרת שמחתו הגדולה של הרב, על אשר נמצא אי שם בהונגריה מי שכיוון לדעתו: ״...את מכתבך היקר, כותב הרב קלישר לראַב, קיבלתי בעונג רב, ממנו הכרתי את לבך החם לארץ הקדושה. בעצתך להוציא קול קורא כיוונת לדעתי...״. ואכן הוא שולח לראַב כתב גבאות לחברת ישוב ארץ־ישראל ועושה אותו מורשה לפעולה זו בהונגריה, ובטופס של כתב הגבאות הוא מכניס את שמו של ראַב בעיטור כזה: ״איש חיל פועל צדק,

ר׳ עקיבא יוסף שלזינגר, יהושע שטאמפר ור׳ חלל ל״ש

אוהב אדמת קודש, מגזע תושב ירושלים תבנה ותכונן, מו״ה אלעזר בן הרב מהר״ל ראב בעיר ס׳ איסטאן במדינת אונגארן, יברך ה׳ חילו וחפצו ישלים...״.[3]

כנודע לא יצאה פעילות זו לכלל מעשה במשך שנים. הרבה דיו נשפך בענין זה וכמה וכמה קולמוסים של חובבי ציון בגולה נשתברו בו ורק אותם שעלו הם שקידמו את המעשה ואגב כך גם את החיבה לרעיון והעידוד להמשיך.

בראשית שנות השבעים עולים שנים מהונגריה לארץ־ישראל, בלא כל זיקה וקשר ביניהם, מלבד האהבה הגדולה לארץ־ישראל וישובה. וכאן הם נפגשים לאחר זמן קצר על רקע משותף — חיפושי קרקע ודרכים לישוב חקלאי עברי. בשנת תר״ל (1870) עולים עקיבא יוסף שלזינגר ויהושע שטאמפר לארץ־ישראל ממקום מוצאם וגידולם הונגאריה, ולאחר זמן קצר ביותר מתסיס הראשון את הישוב וגורר אחריו את השני ועוד רבים אחרים.

בראשית שנות השבעים כבר היתה ירושלים מרכז הישוב. זה כשלושים שנה נתקבצו אליה אשכנזים פרושים, חסידים, ספרדים וכל שאר העדות בישראל. הישוב הקטן גדל והולך משנה לשנה ,אולם אורח החיים בו אינו משתנה. ה״חלוקה״ רווחת כמקודם ועניני היום בישוב זה הם הכוללים וסדרי החלוקה. סדרים אלה יש והם משביעי רצון, אולם לרוב אינם מוצאים כדי חובת הכל ואז פורצת מחלוקת, המעלה ספרות שאינה מוסיפה כבוד לבעליה ולישוב כולו. כרגיל, שוככת המחלוקת לאחר זמן קצר עד התלקחותה מחדש. אלה הם ״המניעים ההיסטוריים״ של הישוב הזה וזה הציר המרכזי עליו סובב תהליך גידולו.

אף שלזינגר, כרבים אחרים, עלה למות בירושלים, כי כן סיסמתו: ״טוב למות בירושלים מלמלוך במצרים״.[4] אולם מיד לאחר עליתו הוא מחפש את ד ר ך ־ ה ח י י ם לישוב, שעל ידה יחזיר את עטרת הישוב לישנה ולזהרה הקודם.

ב

דמות מופלאה זו של שלזינגר היא כעין דמותו של חותנו וגיסו ר׳ הלל ליכטנשטיין (ל״ש). שניהם מגדולי הקנאים של המאה הי״ט, המקדישים רוב מרצם למלחמת קודש בכל הנראה להם כמחללי קודש. שניהם אינם חסים על איש, אם הוא נראה להם כפורץ גדר. שניהם משתמשים באידיש במלחמתם, שכן הם מבקשים לחדור אל הבית היהודי. שניהם חסרים כל רסן בלשונם ובעטיהם בדרכם למטרתם. אולם שניהם מצויינים באהבה רבה לארץ־ישראל וישובה. ר׳ הלל ל״ש יושב בסוף ימיו על כס הרבנות בקולומיה שבגאליציה המזרחית, אולם לבו לארץ־ישראל. הוא עוד מתנגש בראשית שנות התשעים עם חלוצי התנועה הציונית בגאליציה בשל יחסם הקל לדת, אולם הוא מהראשונים הקונים נחלה בפתח־תקוה על ידי חתנו שלזינגר ואינו נואש כל ימיו מתקותו לעלות ולהתישב בה.

"חברת מחזירי עטרה לישנה" והמלחמה בה

בירושלים הקים שלזינגר את החברה וההסתדרות: "חברת מחזירי עטרה לישנה", שכל עיקרה החזרת הישוב לעבודה, למלאכה ולדיבור עברי. הוא ראה את הישוב מנצל את יחס הגולה, השופע חיבה לארץ־ישראל, למטרות בלתי פרודוקטיביות. משום כך יצא בחריפות נגד מפעל "בתי המחסה", עליו הכריזו ברוב פומבי עסקני כולל הו"ד, ולמענו נשלחו שליחים לכל רחבי הגולה. הקמת כמה בתים בתרומות הגולה — מה הם שיפתרו את שאלות היסוד של הישוב? כזאת טען יחד עם עסקני חיבת ציון בגולה, ותחת זאת דרש לצאת לעבודה ולחקלאות. וכדרכו של קומץ עסקנים זה בירושלים היה אף הוא מראשוני המקיימים מצוה זו.

על מידת צרות־האופק של ראשי הישוב הירושלמי תעיד המודעה שהודבקה אז בחוצות ירושלים והכריזה איסור חמור על העליה החדשה, תוך הוצאתה מכלל ה"חלוקה". לאור המקורות הזעומים של ה"חלוקה" שלא גדלו עם גידול העליה, היתה מובנת עמדה זו. אולם לא היתה כמוה להחריד את כל הדואג לישובה של הארץ. שלזינגר יצא נגד רעיו וידידיו ולא חס על כבודם של גדולים ויקרים ועורר על השערוריה הזו. "אוי לעינים שכך רואות יוצא בין ישראל. זכור אשר עשה לך עמלק, מה עשה יותר לעכב ישראל מלכנוס לארץ בטענתו: ליסטים אתם ליקח חלק יושבי ארץ, כל שכן בממון לא להם...".

"הייתי, כותב הוא לאחר שנים, בעיניהם כמשוגע ונרדפתי רדיפה מלאה כהריגה ונהרגתי יותר מן ההריגה אלפי פעמים... מכל הצדדים סגרו עלי הדרך עד לא נשאר לי מנין במדינתנו...".[5] כנודע, הוחרם שלזינגר על ידי רבני ירושלים בשל ספרו: "בית יוסף החדש", על שרמז שם להיתר ריבוי נשים בימינו. אולם, ידים לדבר, כי היתה זו עילה לנדות פורץ־גדר זה בתחום הישוב הירושלמי, העומד בשתי רגליו על קרקע המסורה והקנאות ודורש בעניינים כה מהפכניים כעבודה, מלאכה ודיבור עברי. ואין צורך לומר ששלזינגר לא נרתע מדרכו זו ואדרבא, מרצו ופעילותו בכיוון זה גדלו מיום ליום.

שלזינגר ורעיו, ובהם שטאַמפר, החלו לחפש קרקע בסביבה הקרובה והרחוקה של ירושלים. הם אף החלו בעבודה על ידי ארגון פנימי משותף. "והחל ה' לברך מעשי ידינו ותקותנו ערבה לנו, אם לא פתאום בא הנוגש להפריע". ולא קשה היתה ההפרעה בימים ההם. הממונים איימו בהפסקת ה"חלוקה" ועל ידי זה "נתפרדה החבילה ונתבטלה המשמרת". לא סייעה כאן התערבותו של ר' הלל ל"ש מקולומיה הרחוקה; תקיפי ירושלים גברו על הכל וביחוד על פורצי גדר במחניהם הם.

ג

הנסיון שנכשל לא הכשיל את המאמצים הבאים אחר כך. קשה למצוא חיבה כזו לקרקע ולטבע, כפי שהיא מתבטאת בדברי שלזינגר, לאחר סיור בסביבי חברון יחד

הסיורים בסביבי חברון ויריחו

עם דוד גוטמן, העשיר ההונגארי, הדבק אף הוא בקרקע: "באנו וראינו מה שלא פיללנו לראות בארץ־ישראל: עשרים וששה הרים פוריים ויערות עצים צומחים עליהם, בין ההרים משתרע מישור פורח ובשני מקומות מצאנו גם חורבות עתיקות ובהם עמודים עתיקי ימים מאוד. התפללתי שם שחרית ומנחה וגם מעריב ומעולם לא כיוונתי את לבי כמו בתפילה ההיא ואפילו לא ביום הכפורים. דמעות זלגו מעיני, בזכרי, מה אבד לנו. אז ירננו עצי יער. אי אפשר לי לתאר כלל את המקומות האלה, העזובים מבניהם זה אלפי שנים, כיצד הם לובשים גיל בשוב אליהם יהודים...".[6]

דוד גוטמן, שעשיר היה, לא חת להיכנס ירושלימה בגלוי בשובו משליחות זו לסביבות חברון; לא כן שלזינגר שאימת ה"חלוקה" עליו. הוא נכנס באין רואים, שכן ארבו לו מקנאי ירושלים במבואות ירושלים. "לעשות קאַלאַניעס בירושלים" — משמעותה מהפכה באורח החיים של קובעי דמות הישוב ואלה שנתפסו לכך היו אך מיעוט קטן, שניהל את מעשיו במסתרים ובכל מיני דרכי עקיפין מאימת הממונים עליהם ועל חייהם. סכנת הרדיפה היתה צפוייה יום יום ושעה שעה ומשום כך יפה הפעולה החשאית שאין הדיה חורגים מתחום צר ביותר.

אולם התסיסה עשתה את שלה והונגאַרים אלה הדביקו ביודעים ובלא יודעים את חבר העסקנים הפעיל בהקמת השכונות, ואלה, הפכחים והמעשיים, נתנו יד לקבוצה מהפכנית זו והם כלכלו מעתה את מעשיהם בשותפות, היא השותפות הגורלית, שטבעה מעתה את חותמה על הנסיונות לחפש קרקע מזה והנסיונות לרכך את לבם של הממונים ולכבוש אותם לרעיונם מזה.

בחבר עסקנים זה בולטים ילידי ירושלים המעורים בהליכות הארץ, והם פותחים בפעולה שהוכתרה בהצלחה רק לאחר כשלונות מרובים ומשהצליחו היו הם הראשונים לצאת לעבודה ולהניח יסוד ואבן פינה למושבה הראשונה בארץ־ישראל.

והיה בכך משום סמל, כי בראשית שנות השבעים, שעה שגברה הפעולה למען ארץ־ישראל בגולה בצורת התמיכה ב„בתי המחסה" ובשליחים השונים שעשו לשם כך בחוץ־לארץ, בה בשעה גברה שם ההתנגדות לכל נסיון של יציאה לעבודה ולחקלאות. אלה טענו בשם ההגיון הבריא — חוסר בטחון ואי־כושרו של בן הישוב לעבודה. אז יצא למערכה אחד הותיקים בישוב, המדפיס י ש ר א ל ב „ק וסיפר על נסיונו בחקלאות בגליל לפני כמה עשרות בשנים,[7] ואז יצאו כמה מבני הישוב הזה לחפש אדמות טובות לשם הקמת ישוב חקלאי עברי עובד. ובאותם הגליונות של העתון הירושלמי "החבצלת", בהם סופר על הדיבות בחוץ־לארץ על בני הישוב וביחוד על אי־כשרם לעבודה ופחדם הגדול מפני הערבים, נתפרסמו בהמשכים, כעין שוברן של הדיבות האלו, רשמי מסע של יהושע י ל י ן[8] בערבות יריחו וישיבתו שם בין הערבים והבידואים.

ד

ר׳ יהושע ילין על חיפושי הקרקע

הכָּרוֹז שהכריז בחוצות ירושלים על מכירת קרקעות בשיעור של ארבעת אלפים דונם בחלק המשובח של ערבות יריחו, לא שיער ודאי, כי על אדמות אלה יהיו גם קופצים יהודים. היה זה בשנת תרל״ב (1872) ועדיין לא אירע עד אז שיהודים יקנו קרקעות, ואם עשו זאת ודאי לשם מכירה ברווחים לאחרים עשו. והנה הופתעו לראות ולשמוע, כי יהודי ירושלים קפצו על הזדמנות זו ואף הציעו מחירים מתקבלים על הדעת ואף התחרו עם קוני קרקע מובהקים, שכיסיהם גדושים וקופותיהם מפורסמות.

ואכן הקופצים על קניה זו מבין הישוב הירושלמי היו מעין קיבוץ גלויות בזעיר אנפין: קודם כל הירושלמיים — בראשותו של רבי מאיר אוירבך, הרב הראשי וגדול ההשפעה בישוב האשכנזי; ההונגארים וגם האישיות המפורסמת ביותר בימים ההם מבחינת קירבתו לרשות התורכית — המתורגמן יוסף קריגר. ושותפים לענין זה — דוד גוטמן, יהושע שטמפר, יואל משה סלומון, נתן גרינגארט ועוד, הלא הם אלה שנראה אותם במשך השנים הבאות דבוקים יחד בכל מפעל שיש בו משום ריח של קרקע.

אולם כיצד יתחרו אלה עם שתי ״מעצמות״ כאלה, כמו קונה ארמני עשיר מזה ואפנדי משופע בממון מזה? על ידי הבטחת שלמונים וקרקע בחינם סולק מתחרה אחד, הוא האפנדי מוסה פחה אל חוסייני מנכבדי הערבים הירושלמיים באותם הימים. אגוז קשה יותר לפיצוח היה האַרמני. ראש העדה האַרמנית, אליו פנו העסקנים היהודים, מצא רעיון זה להיאחז ביריחו נאה מעין כמותו, שכן פתח ביריחו הכובש הראשון יהושע, והסמל נתבקש כאילו ממילא: מכאן תפשטו על פני כל הארץ. משיחה נאה התגלגלו הדברים לענינים של ממש, היינו לתשלומים, כדי שיסתלק מההתחרות גם הארמני. הקניה נגמרה בכי טוב. איש לא הוסיף על המחיר והאדמה קמה לקנין ליהודים הירושלמיים.

מה ביקשו ירושלמיים אלה לעשות בקרקעות יריחו? יהושַע ילין, אחד מראשי הטורחים בקניה זו, מספר: ״השקפתנו ומטרתנו בקניה זו היתה רחבה מאוד. לא רק לרכוש לנו אלו הארבעת אלפים הדונמים היתה מטרתנו. אנחנו קיוינו לרכוש לנו על ידי קניתנו זאת במשך הזמן את רבבות אלפי הדונמים החרבים והשוממים שעל גבולנו עד הירדן, שעל פי החוק יכולנו לזכות חנם בהם, אם נהפכם מאדמת בור לאדמה מעובדה. וזה חשבנו לעשות על ידי זה שנמשוך אלינו עשירים גדולים בעלי הון באירופה, שישתתפו אתנו בסכומים עצומים לקנות בהם מכונות גדולות, להעמידן על הירדן לשאוב מימיו למען השקות בהם את כל או רוב האדמה השוממה הסמוכה לגבולנו עד שפת הירדן. ואחרי שהאדמה בעצמה דשנה ופוריה מאוד ורק דורשת מים להשקותה, חשבנו, שבמקום להשתמש בה לתבואה, אשר עבודתה מרובה וקשה והכנסתה מועטה, נשתמש בה לנטיעת גנים ופרדסים, אשר אפילו חמשים דונם

„ואת עמק עכור לפתח־תקוה"

יספיקו לפרנס משפחה גדולה ברווח. כי יתר שאת לאדמת יריחו על כל האדמות שבארצנו בכמות פירותיה ובגדלם וטיבם. וכך חשבנו, שבמשך הזמן היו מוצאות להן אלפי משפחות פרנסה ברווח. ומלבד כל זה עוד חקרנו ומצאנו, שכל האדמה אשר על שפת הירדן ושפת ים המלח מכילה בקרבה כמות מרובה מאוד של גפרית, וגם מהעסק הזה היו יכולות להתפרנס עוד משפחות רבות".[9]

שמחת הקניה היתה עד ארגיע. לאחר זמן קצר נשאלו הקונים על אזרחותם. לו ידעו כי האזרחות הזרה תפסול אותם בעיני הממשלה התורכית, היו בודאי מצהירים על נתינותם העותומנית. אולם כנתיני ממשלות זרות היו זכאים לחסות הקונסולים, ועל כן הודיעו על נתינותם האוסטרית (דוד גוטמן ואברהם מדברצ'ין), האנגלית (י. ילין ובן ציון ליאון), הגרמנית (יואל משה סלומון) והרוסית (ר' מאיר אוירבך ונתן גרינגארט). בהיוודע דבר הנתינות לא אחרה לבוא הודעה רשמית, כי הואיל והשולטן חס על אדמת ארצו שלא תפול בידי זרים, הוא מוסיף על המחיר; והאדמה קמה לנחלה לשולטן, היינו נעשתה — ג'פטליק.

"ויריחו סוגרת ומסוגרת מפני בני ישראל" — קרא יהושע ילין לאחר ביטול הקניה. אולם יהושע שטמפר ראה בביטולה של קניה זו אות לטובה: "...באמת נוכל לומר על ביטול קניה זו: כל מה דעביד רחמנא לטב עביד, כי מי יודע מה קרה למתי מעט מאחינו על אם הדרך, המוביל שיירות הישמעאלים לקבר משה...".[10]

בכתב ההתקשרות לקניית אדמת יריחו נאמר בסיום הסעיפים היבשים: "וה' הטוב יהיה בעזרנו ויבחר לנו את נחלתנו, ויקים לנו הבטחתו על ידי נביאו: "ונתתי לה את כרמיה משם ואת עמק עכור לפתח־תקוה, וענתה שמה כימי נעוריה וכיום עלותה מארץ מצרים" במהרה בימינו אמן...".[11] אולם, ככל שעמק עכור נשאר בשוממותו עד היום כן נגאל השם השני לאחר שנים מספר, אם גם לא בתיאום מדוייק ומדוקדק לכתוב.

בין הבוכים על ביטולה של קניה זו היה הרב קלישר[12] ואתו כל אותם שציפו לראות בקניה זו אתחלתא דגאולה. וסימן טוב היה לאלה שטיפלו בקניה, שלא נרתעו מכשלונם זה אלא המשיכו במאמציהם. הם לא הניחו שום שעת כושר, וכך נראה אותם נודדים מיריחו לסביבות רמלה, יפו וחברון, משל "דיבוק" נכנס בהם לגמור סוף־סוף קניה אחת ולעשותה ראש פינה לישוב עברי חדש. לא נתפלא איפוא אם נמצא בכל החיפושים האלה אחרי קרקע אותם השמות ואותם האנשים. אלה שתקעו עצמם לדבר זה נשבעו, כביכול, לא להרפות מכך עד שחפצם יעלה בידם.[13]

ה

כמיהה זו לקרקע והחיפושים אחריו היו גילויים מפליאים לחפץ האחד: ביקוש מקורות חיונה בטוחים, שיש בהם משום גידול הישוב מזה והכאת שרשים באדמת

אין מניחים ליהודי ירושלים לרכוש קרקע

ארץ־ישראל מזה. עם גבור החפץ לא יכלו גם קנאי ירושלים, שראו רעיונות ומחשבות אלה כיסודות חתירה לאורח חייהם, לעכבו והיו אף מהם שהצטרפו למעשה. בין כך ובין כך, הירושלמיים נדחקו לכל מכירה פומבית של קרקעות שנזדמנה בימים ההם ובכל מקום היו הם הראשונים לשיעור הסכומים הכספיים שבהצעותיהם. כמה וכמה הצעות דומות לאותה של אדמת יריחו הועלו באותם הימים ובכולן היו הירושלמיים בראש, וסוף כולן שהקניות נשמטו מהם ברגע האחרון, אם מחמת רמיזות מלמעלה ואם בשל תעלולים וקנוניות בין קונים ערבים ונוצרים לבין מכריזי ההצעות והקרובים לרשות.

השטח שהוצע עתה היה בן חמשת אלפים ושבע מאות דונם בסביבות רמלה ושמו דוראן, הלא הוא השטח עליו הוקמה לאחר שנים המושבה ר ח ו ב ו ת.[14] היה זה שטח קרוב לישוב ומשום כך רבו הירושלמיים שהשתתפו באמצעיהם לשם רכישת הקרקע. בן ציון ל י א ו ן, העסקן הירושלמי רב הפעלים, "אשר הוא היה אז האשכנזי האחד שהיה לו יד ושם עם גדולי הישמעאלים בארץ הקודש" ויואל משה סלומון סיירו את השטח וכשראוהו והוא טוב ויפה פתחו בהתחרות עם הקונים האחרים. כאן, בתחרות זו, נפגש לראשונה אחד מראשוני פתח־תקוה עם הסוחר היווני העשיר, ט א י א ן, בעל הקרקעות של פתח־תקוה שעמד כצר וכשטן למתנחלי פתח־תקוה הראשונים. הסכום שהציע טאיאן היה מצער: הוא לא היה זקוק להצעה כספית רצינית, הואיל ובעלי ההכרזה ומוציאיה לפועל התחייבו כבר מראש על מסירת השטח לו. הירושלמיים לא ידעו, כמובן, על כך והוסיפו על הסכום שהציע טאיאן.

מרעיד ביותר הוא סיפורו של יהושע שטאמפר על הגילוי הנהדר של הירושלמיים לשמע הצעה זו: "ויחישו, מספר הוא, מתושבי ירושלים, ויביאו כסף וזהב ותכשיטין אל הסוכן, עד שהעבירו קול בעיר לאמור: א ל י ב י א ו כ ס ף ע ו ד, כ י ה י ת ה ד י ם ו ה ו ת ר...". אולם מה ערך להתנדבות זו בפני קנוניה של "אוחזים ביד". סלומון מוסר בפרוטרוט את הדיאלוג שבין הפחה לבין בן־ציון ליאון, שכולו רצון זדוני מכוון מצד הפחה להשפיע בטוב וברע, בערמומיה נסתרת וגלויה בצירוף איומים, שירושלמיים יסתלקו מהצעתם. בן־ציון ליאון מוותר על מאות דונמים, מסכים לרישום שאינו מדוייק וניתן תמיד לערעורים, אולם הכל לשוא. ולא זו אף זו, "הפחה גער עליו בנזיפה ואילולי לא היה האיש הזה (בן־ציון ליאון) נתין בריטאני, כי אז שמוהו הפחה בכלא...". האזרחות הבריטית של בן־ציון ליאון, שהזיקה לקנית אדמת יריחו סייעה הפעם בידו והצילה אותו מתעלוליו של הפחה. סיומה של פרשה זו היה "כרגיל". "הפחה עשה את שלו ומכר את הנחלה לנוצרי", לאכזבתם ומפח נפשם של בני ירושלים. ואף זאת אנו שומעים מפי שטאמפר: "הכסף הושב לבעליו אחרי כמה חדשים, ש ל א ר צ ו ל ק ב ל מ ע ו ת י ה ם ב ח ז ר ה". ובני ירושלים התנחמו בכך שהשקיעו את הכסף בחברות לבנין בתים. "ובכל זאת תנועת הישוב

פעילותם של ההגנגרים לרכוש קרקע

לעת הזאת לא שבה ריקם, כי על ברכיה נולדו חברת בוני הבתים... והחברות האלו הביאו ברכה רבה לישוב ארץ הקודש...".

חדשים מעטים לפני קניית קרקע פתח־תקוה, חזרה ונשנתה ההצעה לקנות אדמת דוראן, הפעם מידי טאיאן, שבינתיים נעשה בעל הקרקעות האלה. ושוב טרחו ועמלו בכך דוד גוטמן וזרח ברנט עד שהתערב סלומון והכריע לקניית אַמלבס מידי יווני אחר, שכנו של טאיאן.

ו

פגישה זו בחיפושים אחרי קרקע בין תלמידי החת"ם סופר ותלמידי הגאון מוילנה (אלה נעשו בינתיים לותיקים בעלי צאצאים ילידי הארץ) הביאה בעקבותיה קשרים הדוקים בין שתי שכבות עולים אלה, שגדלו אמנם באקלימים שונים, אולם היו בהן קוי אופי דומים ובעיקר ביחס לעתיד הישוב והכרח גידולו. משום כך נראה שבהצעה אחת משתתפים כמה אישים משני המחנות ובאחרת אישים אחרים ואף הם מתוך אותם החוגים. ניכר, שאלה התפשטו ופשטו על פני כל הארץ בבילוש ובחיפוש אחרי אדמות להתישבות חקלאית.

עקיבא יוסף שלזינגר, המוחרם ומנודה על ידי הרבנים הירושלמיים, מוצא לו ידידי נפש בין הספרדים, ובעיקר הוא מוצא מסילות ללבו של החכם, הרב מחברון אליהו סלימאן מ נ י. על ידי קשרים אלה עולה הצעה חדשה אחרת, הלא היא ההזדמנות לרכוש ארבעת אלפים דונם בכפר הסמוך לחברון. על הצעה זו מודיע הרב מני למונטפיורי: "...להיות שידוע לכל שרום מעלתו (מונטפיורי) מבקשים טובת ישראל, וחפצם ותאותם בישוב ארץ הקדושה ולזכות בבנין חורבותיה, אמרתי, אגלה אזנם, אפשר שמן השמים יזכו אתכם בה ותקנו אותה...".[15] מונטפיורי לא נזדקק להצעה זו, שכן היה עסוק בימים ההם בהצעות לתיקון סדרי החלוקה בירושלים. לעומת זאת נאחזים בהצעה זו עקיבא יוסף שלזינגר ודוד גוטמן. האחרון, לפי שעשיר הוא, אין הוא ירא מלהתחבר למנודה וביחוד שמגמה אחת לשניהם: אחוזת קרקע בארץ־ישראל לבני הישוב.

סיפרנו לעיל על רשמיו של שלזינגר מאותה סביבה לאחר שסייר בה יחד עם גוטמן, ואכן השטח המוצע היה לא רק מקסים בנופו אלא גם ראוי מפאת טיבו לחקלאות ולישוב. לעיני שלזינגר עולים הכפרים, דוגמתם ראה בארץ מולדתו וביחוד "הכפרים אשר מסביב למרמורש, אשר הבתים וצרכי החיים עולים להם בזול וכמו כן הבגד אשר ילבש, כי חיי האכר אינם חיים מרווחים כמו חיי העירוני, אבל שמח הוא בחלקו, כי הוא מתפרנס מיגיע כפיו ואינו חי על השנוררות ועל הצדקה".[16] לשני הונגארים אלה הצטרף השלישי, יהושע שטאמפר, והם מתחילים בטורח הרגיל אצל השלטונות לאשר ולקיים את הקנייה.

כשלון כל המאמצים לרכוש קרקע

באותו זמן עושה בארץ הרב יהודה אלקלעי, המטיף לישוב ארץ־ישראל זה ארבעים שנה, והוא מזדמן לחברון, כלומר, לביתו של הרב מני. הוא ממליץ על הצעה זו ברבים[17] ומעורר "לקנות את הכפר הזה שהוא בזול". ברם, כאן נוספו לקשיים הרגילים והמצויים בכל ההצעות הנזכרות קושי אחר — התנגדות ראשי "החלוקה" ורצונם להצר צעדי כל מעשה שיד שלזינגר בו. לעומת ההסתה נגד שלזינגר שהגיעה עד רחבי חוץ־לארץ ניצבה עזרתו של ר' הלל ל"ש חותנו. הוא השיג את מרבית הכסף בין מעריציו בחוץ־לארץ ודומה היה כי הנה־הנה יוצא הדבר לפועל. אולם גם גורלה של הצעה זו היה כגורל כל ההצעות האחרות. האפנדי מזה והצרות שנגרמו לראשי העוסקים בדבר מצד פני הישוב הירושלמי מזה עשו הכל לביטולה של הקניה. ר' יואל משה סלומון בספרו עליה אינו מדבר על נימוקי ביטולה "מטעמים אשר לא נחפוץ ולא נוכל לתתם לפני הקהל",[18] אולם שלזינגר סיפר על כ"ך בהרחבה, ולא הרפה מקניה זו גם לאחר שנקנתה כבר פתח־תקוה. רק לאחר שגוטמן שיכנע אותו, כי לריק כל יגיעו, נתן אף הוא את ידו, בצירוף עזרת חותנו, לפתח־תקוה.

הערות

1. כתבים לתולדות חבת ציון לדרוינוב חלק ג, עמ' 279 ועוד נשוב לדבר בכרוז זה להלן.

2. נדפסה לאחרונה בכתבים הציוניים של הרב קלישר, מהדורת ישראל קלויזנר (ירושלים, תש"ו), עמ' רנא־רנב.

3. צילום כתב הגבאות נדפס בספר היובל של פתח־תקוה (תל אביב תרפ"ט), עמ' קכז וכן נדפס בכתבים הציוניים של הרב קלישר, עמ' תקנא—ב. בידי מר ברוך בן עזר (ראב) נמצא מכתב נוסף של הרב קלישר לאלעזר ראב.

4. בפתיחה לספרו: שמרו משפט, ירושלים, תר"ס. על רבי עקיבא יוסף שלזינגר ראה ספרו של א. י. שחראי: רבי עקיבא יוסף שלזינגר (ירושלים, תש"ב) וסידרת מאמריו של בנימין מינץ ב"כתובים" תרפ"ט, גל' לו—מד וכן בספר: "מאה שנה".

5. בפתיחה לספרו: שמרו משפט.

6. שחראי בספרו הנזכר בהערה 4, עמ' סז.

7. "חבצלת" שנה ב, תרל"ב, גל' 14.

8. "חבצלת" שנה ב, גל' 19 ואילך. נדפסו מחדש בספרו: זכרונות לבן ירושלים (ירושלים, תרפ"ד), עמ' 73—82.

9. יהושע ילין בספרו הנזכר בהערה הקודמת עמ' 68.

10. במכתבו הנזכר בהערה 12 לפרק א.

11. יהושע ילין בספרו הנזכר בהערה 8, עמ' 69. מקורו של השם: "פתח־תקוה" הלקוח מיהושע ב, יז, נדרש לאדמת יריחו, שקוניה זיהו אותה עם עמק עכור שביהושע ז, פסוקים כד, כה; טו, ז, על שם מעשה עכן.

הערות

12. כתביו הציוניים עמ' תלז.

13. על קנית אדמת יריחו ראה עוד: "חבצלת" שנה ב, תרל"ב, גל' 25 (במאמר הראשי: שלום ירושלים), כתבים לתולדות חבת ציון לדרוינוב, חלק ג, עמ' 522 (דברי ר"מ סלומון ור"ל פרומקין), ש. ל. ציטרון: תולדות חבת ציון (אודיסה, תרע"ד), עמ' 39 (על פי "המאיר" של י. בלקינד, תרע"ב, חוב' ו—ז), יעקב גולדמן ב"האסיף" א (תרמ"ה), מחלקה ב, עמ' 136

14. על קניית אדמת דוראן ראה: כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 520—521 (מפי ר"מ סלומון. בספר היובל של פתח תקוה עמ' יא—יב הובאו קיצור הדברים מזכרונות אלה) ובמכתבו של שטאמפר, הנזכר לעיל בהערה 12 לפרק א.

15. ראה בספרו של מנשה מני: רבי אליהו מני, ירושלים, תרצ"ו, עמ' 31—32.

16. א. י. שחראי בספרו על ע. י. שלזינגר, עמ' סח.

17. "חבצלת" שנה ה, תרל"ה, גל' 31. מכתב זה חזר ונדפס עתה בכתביו של הרב אלקלעי, מהדורת י. ורפל (ירושלים, תש"ו), עמ' תקצח—תקצט.

18. כתבים לתולדות חבת ציון, חלק ג, עמ' 521 בסוף ההערה.

פרק חמישי:

חברת "עבודת האדמה וגאולת הארץ"

ייסוד החברה וכרוזה / "אם אין ארץ בעולם אין ישראל בעולם" / תקנות החברה / חובת העבודה העצמית / הסכמתו של הרב אוירבאך מירושלים / ההתקדמות ברכישת חברים / יחס החסידים לחברה זו / ההדים בחוץ לארץ / קצה של החברה / גילוייו של עורך "החבצלת" ר' ישראל דב פרומקין על מלחמת קנאי ירושלים בחברה / הלחץ על דוד גוטמן לפזר את החברה.

א

כרוזה של החברה

בכל חיפושי קרקע אלה ראינו וכאילו באופן ספונטאני נתלקטו סביב ראשי העוסקים רבים מבני ירושלים והרימו את תרומותיהם הגדולות והקטנות להצלחת הקניות. ראו עסקנים אלה וכל החברות לבנין בתים הצליחו ועשו פרי תהלה, נמנו וגמרו להקים חברה לעבודת האדמה. אכן אין דומה בנין בתים לעבודת האדמה; בעבודת האדמה יש להשקיע מלבד הכסף גם עמל ויגיע כפיים, דברים שבני ירושלים לא הורגלו להם ביותר, ואף־על־פי־כן קמו עסקנים שאת מרצם בהשגת קרקע ראינו לעיל והתארגנו לחברה בשם: "עבודת האדמה וגאולת הארץ". חמשה אנשים חתומים על קול־הקורא של החברה, שהוצא בראש שנת תרל"ו (1875) והגדיר את מגמות החברה. שנים מהחתומים ידועים לנו מכבר הלא הם: "דוד מאיר ב"ר טובי' ז"ל גוטמאנן מאונגאַרן" ו"אליעזר ב"ר שלמה ראאב". שלושת האחרים הם: יוסף טריווש, שלמה ייאלאווע ואברהם הורוויטץ.

קול־קורא זה[1] אין כמותו לחשיבות בהכרת המניעים של מייסדי פתח־תקוה לאחר שנתיים ושל העסקנים בוני השכונות והאצים אחרי כל הצעה של רכישת קרקע. שני עיקרי יסוד בולטים במגמות החברה והם — גאולת הארץ על ידי עבודה בשדה ובחקלאות. ודאי נופל קול־קורא זה מדבריהם העזים של חובבי ציון היקרים בחוץ לארץ שקראו השכם והערב לאחיהם בגולה על ההכרח של השיבה לציון, אולם יש בו מריח אדמתה של ארץ־ישראל והזיקה הבלתי־אמצעית לאותו קרקע לו הם מטיפים.

הנקל לליליינבלום לבוא ולומר, כי בני פתח־תקוה ביקשו במושבתם "פרנסה סתם". אולם איזו חרדה גדולה לגידולו של הישוב ועתיד התפתחותו בימים באים עולה מתוך הכרוז הזה. "אם אין ארץ בעולם, אין ישראל בעולם — נאמר בהמשך הדברים — ואיך לא יקרע כל איש סגור לבבו להשתדל עבורה בכל

תקנות החברה

כוח להיות נאחז בסנסני ארץ הקודש אם בכוח ואם בפועל וכל מי שיש בידו תיכון עם העוסקים העומסים עליהם בדבר הזה, כי בזה ירגיש האדם את נפשו הטהורה שהוא משורש אבותינו הקדושים, במה שהוא מחבב את נחלת אבותיו...". הזמן קצר והעבודה מרובה ולכן שמים בעלי הכרוז את הדגש על הזמן היקר היורד לטמיון באשמת השאננות של אחינו בגולה: "...אין לאבד זמן היקר הלז באפס תקוה ובהיסח הדעת, כי אם חכינו עוד ומצאנו עוון חלילה, רק יעוררו, יזורזו, יקיצו מהתרדמה ומתק שנתם בבית תענוגיהם...".

"מליצי" הוא קול קורא זה. אולם, מבעד "מליצות" אלה משתקפת יפה־יפה מגמתם של מחבריו: "...הקיבוץ הולך וגדל, כן יוסיף ה' עליהם, והחיוב על כן אחינו בני ישראל הקרובים והרחוקים לתת חיים עליה... אין לנו דרך ישרה וחיוב גמור כזה מקום כשר ומוכשר למעשי ידינו לאכול מפריה ולשבוע לחם לפי הטף לגדלם על ברכי התורה ויראה שלמה ולא נהיה לחרפה ולא יהי קנאה בגבולנו וגם הארץ תרצה אותנו ויקויים בנו: "ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופרייכם תשאו".

הפרק המעשי שבקול־קורא מבוטא בתקנות, בהן שמונה עשר סעיפים מפורטים.[2] כלולה בהם כל תורת ישוב ארץ־ישראל והיא יוצאת מבני ארץ־ישראל, לאחר שעברה בכור מבחנים של מעשה והעיקר — בחבלי הסתגלות לאדמת ארץ־ישראל.

ב

תקנות אלה הן למעשה תקנות פתח־תקוה, שנשמרו על ידי מייסדי המושבה, מעת עליתם על הקרקע שנתיים אחר־כך. הסעיף הראשון ברור ומובן, אם נזכור מי הם מחברי תקנות אלה ואת הסביבה בארץ ובחוץ־לארץ ממנה יצאו: "ראשית דבר יראת ה'. לידע ולהודיע שכל חברתנו הקרושה תתנהג על דרך התורה והיראה כדת וכהלכה כפי שיורו לנו חכמינו ומורינו וכל מי שימרה את פי דברי התורה והדין רשות לחברתנו לגרשו, שלא יבוא בקהל עדתנו". רק לאחר כך באים הסעיפים המסדירים את הצד הארגוני של החברה. בראשה ניצב ועד בן חמשה, ש"בידם לעשות בעניני החברה בקניית השדות והבנינים וכל ההצטרכות בהכנסות והוצאות לפי ראות עיניהם על אדני האמונה והצדק". לידם מתמנים "ששה יועצים להיות ממלא מקום החמשה הראשונים, בעת אשר לא יהיה להם פנאי להיכנס בצרכי הענין". כל עניני החברה נחתכים ברוב דעות.

אין להתפלא על הסכומים המצערים שעל החברים להכניס לקופת החברה; הקרקע היה אז בזול גדול וקופצים מרובים לא היו עליו. אולם הסכומים האלה עולים בשיעוריהם אם מזדמנת הזדמנות־פתע לרכישת קרקע. הכמות המינימאלית של הקרקע הנקבעת לכל חבר היא "לפחות ששים דוללים (דונם) בשלושה מינים: עדית, בינונית, זבורית ועל פי גורל". וכאן אנו באים לאחד העיקרים החשובים —

חובת העבודה העצמית

לענין ההגשמה העצמית, בלשון ימינו: "באשר מטרת חברתינו לעשות ישוב ארץ־ישראל על ידי אשר נעבוד האדמה ונמצא לחמנו ממנה על ידי אחינו בני ישראל, על כן כל אחד מאתנו, הנכנסים לחברתנו מחוייב בעצמו לדור שם עם בני ביתו ולישב על אדמתו אשר יאחז בה, או להושיב שם אחד, אשר ימלא את מקומו בכל התחיבות כפי התקנות...".

אולם לא דייה הישיבה במקום; התקנות מחייבות גם עבודה עצמית: "אם אחד מחבורתינו לא יבין ולא יהיה מורגל במלאכת עבודת האדמה והשני יבין, צריך לעזור לו וללמדו, רק אם על ידי זה ייבטל ממלאכתו יעמיד פועל במקומו, למען יהיה זה נהנה וזה לא חסר".

מזיגה מופלאה הן תקנות אלה של חזון וכשרון־המעשה וודאי נתלבטו מחבריהן עד שדחסו לתוך ח"י סעיפים אלה תורת חיים לישוב, שונה וחדשה מאותה המקובלת עד כה. "התקנות האלה נקראו לפני כל אנשי חברתנו בהתאספם יחד ביום ג', כ"א סיון תרל"ו, פה עיר הקודש ירושלם, ונתקבלו לטוב והסכימו כולם להעלותם על מזבח הדפוס". על התקנות חתומים שלושה מבני החברה והם: נפתלי הירץ פיינבלאטט, אלטער מארגענשטערן ואביגדור מבארדיטשוב. התקנות נשלחו לחוץ־לארץ ולרבים ושונים בארץ. אולם, לרבם הגדול של האשכנזים בירושלים ר' מאיר אוירבך נשלח מכתב מיוחד והוא מצורף לקול־קורא והתקנות, שכן בהסכמתו תלויים היו כל עתידה של החברה ורצונותיה הטובים לישוב ולעתיד גידולו.

מכתב ארוך זה לר"מ אוירבך,[3] אל יבהילנו היום לרגל נעימת ההתרפסות העוברת בכל משפטיו ומלותיה, כי כן רבצה זה דורות מארה על הישוב, והיא הדעה כאילו העבודה סותרת את היראה וכל הדגשה בכיוון זה אינה באה אלא להרחיק את ישראל מאביהם שבשמים. משום כך מתחננים ומעתירים בעלי החברה לפני הרב שיואיל ויכשיר את מגמותיה על מנת שתוכל לבוא בקהל בארץ־ישראל, בין בני הישוב ובין אחינו בחוץ־לארץ.

ג

תיאור מצוקת הישוב העברי הירושלמי שבמכתב לרב הוא הקדמה נאותה לעיקר חפצם של בעלי החברה, והוא: "שמנו פנינו לקנות בעזר ה' איזה חלקה ונחלה, לעבדה ולשמור תרומת ומעשרות כתורה ועל ידי זה נייחל להחיות בני ביתנו בקודש. והעבודה בארץ הזאת טוב מאוד לגוף ולנפש, אין ערוך ערך הארץ נגד אדמת חוץ־לארץ...". וכך הם הולכים ומונים מעלות הארץ וסגולותיה מבחינת העבודה והוצאת הלחם מן הארץ, לעומת האדמה בחוץ־לארץ. ביחוד הם שמחים לשלב דבריהם מעניני עונות העבודה בשדה, כי ניתן אך כאן, בארץ־ישראל, למזג עבודה בשדה עם "לימוד התורה בשמחה ובטוב לב".

הרב מאיר אוירבאך נותן יד לחברה

"אולם, כאן באה הבקשה המיוחדת למנהיג העדה בירושלים, אין מהאפשרות לאיש יחידי לצאת עם בני ביתו ליטע אהלו חוצה ולעזוב עבודתו, לכן רוצים אנו לחבר חברותא מאיזה משפחות להיות קהל ישראל לקרב אל המלאכה הזאת... ועתה יען כי כבר הסכמנו ונמנו וגמרו רבני פה עיר הקודש, אשר לא יעיז איש לחבר שום חברה בלתי ישאל רשיון לזה, על כן באים אנחנו בקידה והשתחוויה לשאול כהוגן מהדרת גאונותו להרשות אותנו לחבר החברה בדבר הזה ויברכנו בברכה והצלחה במילי דשמיא. ובקשתינו כי לא ידחינו בדיחוי הרגיל...". כאן ראוי לזכור ולהזכיר, כי כמה וכמה יגיעות יגע ר' יהודה אלקלעי להקים חברה לישוב ארץ־ישראל בארץ־ישראל עצמה ולא הצליח, כי כן קמו עליו רבני ירושלים וסיכלו את כל תכניותיו. דומה שעדיין מהדהד בין שיטי בקשה זו יחסם של רבני ירושלים לר"י אלקלעי, והוא הן מוחזק ונודע היה לירא אלהים בכל לבו. משום כך נעימת הבקשה ומשום כך ההדגשה הנוספת בחתימת הדברים: "...עוד זאת באנו כמזכירים זכות בעדנו על דברת יראת ה' אשר חוששים, כי בעבודת האדמה אפשר חלילה להתגשם (כאן המובן: להיות גס ופשוט) ולשכוח תורת ה' תמימה, יבינו מעצמם כי החשש הזה איננו כעת...". בדרך של הבטחה חגיגית הם מבקשים להוציא מלב הרב לא רק חשש זה אלא גם חשש אחר, שה"חלוקה" לא תתקפח, חלילה, ובלבד שיתן את הסכמתו המלאה והשלמה. דומה, שהרב נוכח בכנות הדברים והוא נתן את הסכמתו, שנתפרסמה ברבים וכה לשונה: "ראיתי את דברי האנשים החתומים למעלה, אשר התחברו יחד להעמיס עליהם לעבוד עבודת האדמה וליהנות מיגיע כפיהם. הטיבו אשר דיברו. מי יתן והיה לבבם זה כל הימים להיות כאיש אחד חברים, להתנהג במישור ובצדק על פי דת תורתנו הקדושה ויפיקו רצון מאת ה' ופועל ידיהם ירצה...".

מובנת תגובתו של העתון הירושלמי "שערי ציון" שהדפיס את מכתבם של בעלי החברה בצירוף תשובתו של הרב אוירבך: "...הרעיון הנשגב מעבודת האדמה! אשר התנוסס כאבן נזר בחדרי משכיות לבב אחינו תושבי עירנו, החל לפעול פעולתו בכוח אמיץ וחזק ובמידה יתירה, עד אשר אם נתבונן בו בינה, נשתאה ונשתומם למראה עינינו, איך עניים, אשר בזיעת אפם יעמלו להמציא טרף לביתם, יאצלו גם מהמעט אשר להם לקנות אדמה לעבדה ולשמרה, למען לא יצטרכו לאכול לחם חסד, ולמען לא יאמרו עליהם אחיהם מנדיהם כי נרפים המה! האח! מה גדול ונשגב הרעיון הזה! לבינו צר מהכיל אותו...".

לאחר ימים, חזר עתון זה והדפיס הסכמה שניה, גדולה יותר, מאת הרב אוירבך, לתקנות החברה[4] ואף הוסיף לכך את הידיעות החשובות על התפתחותה ורוב האהדה שרוחשים לה מכל העברים: "בשמחת לבב נודיע לקוראינו, כי החברה היקרה והנכבדה הזאת תצעוד צעדי ענק. חברים רבים ייספחו אליה בכל יום ובנפש חפצה

"החבצלת" וישוב ארץ ישראל

יביאו את צרורות כספיהם אל החברה ותקותם חזקה, כי ימים לא יימשכו תוכל לקנות אדמה עבור איזה משפחות לעבדה וליהנות מטוב פריה. האח! רגשות נעלות ונשגבות יתגעשו וישתערו בקרבנו, בראותנו את הרעיון היקר יוצא לאור, הרעיון, אשר גם נביאי אל וחוזי יה הבטיחנו ביעודיהם הטובים באחרית הימים...".

וכאן נתגלתה לראשונה תופעה לא מצוייה ביותר בישוב הירושלמי בימים ההם והיא התופעה שהסבירה את כשלון החברה.

ד

חוג העסקנים הפעיל בכינון השכונות מזה ובחיפושי קרקע מזה, היה כידוע עירוב של שתי שכבות בישוב: תלמידי הגר"א ותלמידי החת"ם סופר. אלה קבעו את דמות העסקנות הישובית סביב שני מפעלי היסוד, שהיו עשויים להבטיח שרשים עמוקים לישוב העברי בארץ־ישראל. לא היתה יד ונחלה בכך לחסידים, אשר מאז התישבו בירושלים, בראשית שנות הארבעים, גדלו ורבו גם הם. החסידים היו, כידוע, במיעוט בכלל הישוב האשכנזי והיו נתונים "לשבט ולחסד" לחסדי הממונים, בני השכבות העוינות אותם. מדי פעם בפעם פרצה מחלוקת בין החסידים לאשכנזים והנודעת במחלוקות אלה היתה זו שבשנת תרל"ג—ד' (1873—1874) ושהתבטאה בדברים הקשים והחריפים שנתפרסמו בשבועון הירושלמי "החבצלת", כלי מבטאם של החסידים, נגד ממוני ה"חלוקה" וסדריה. רק לאחר כך הלחו אף החסידים להקים שכונה משלהם. אבל עד אז עמדו הם מן הצד לכל הנסיונות של השכונות והמגמות להקים ישובים חקלאיים. אכן הרבה נכתב ב"חבצלת" על הצורך בפרודוקטיביזציה של הישוב וביחוד הצטיין במאמרים בעניינים אלה העורך: ישראל דב פרומקין. אולם לכלל מעשה לא הגיעו הדברים. והנה עתה נתעוררו אף אנשי ה"חבצלת", ובפעם הראשונה נתנו יד לאותם העסקנים שבאו ממחנה, בו נלחמו במשך שנים "בחרוף נפש". פתח בכך שותפו של פרומקין לשעבר בעריכת "החבצלת", מיכל כ ה ן, בעתונו "האריאל" והמשיך פרומקין עצמו בעתונו "החבצלת".

"כל קורא דברינו ב"חבצלת" בשלוש השנים הראשונות, כותב מיכל כהן ב"האריאל",[5] יודע כי כל מגמתנו במפעלינו (כלומר: בעתון) היא לנטוע אהבת ארצנו הקדושה בלבות אחינו בחוץ־לארץ, כי יקומו לחננה. כל ישענו וחפצנו בפעולותינו הוא: להביא בלב בני ציון אהבת עבודת ארצנו הקדושה וזאת כל תוחלתינו ותקותינו. על כן מה שמח ורחב לבנו הפעם, בראותנו, כי קמו אנשים נכבדים מעדתינו וייסדו אגודה אחת לכונן קאלאניעס, ויקראוה בשם: "חברת עבודת האדמה וגאולת הארץ" וערך מאה חברים נאספו לדגלה. כולם אנשים חפצים בכל לבב לעבוד את האדמה, לאכול לחמם בזיעת אף ובלחם עצלות גועלה נפשם... ואנחנו נברך יה על רוחו אשר הערה עליהם. כן יאמץ לבם ויחזק ידיהם הרפות

הדי החברה בחוץ־לארץ

ויאמר: "הננו שולח לכם את־הדגן והתירוש והיצהר ושבעתם אותו ולא־אתן אתכם עוד חרפה בגויים".

ולא הסתפק העורך במתן פירסום לחברה, אלא חזר לענין זה ועורר בדברים נרגשים ומלהיבים ביותר על מגמותיה היקרות של החברה: "...אחים יקרים, קורא הוא, באה העת כי איש איש מכם אשר נגעה תקות ישראל בלבו לא יחשה ולא ישקוט מעשות לטוב הדבר הגדול הזה כל אשר לאל ידו. וזכרו נא כי זה יותר מאלף ושמונה מאות שנה אשר עיני כל ישראל כלות ומייחלות מתי יגיע הזמן, אשר בו נוכל להיאחז בארץ אבותינו. ועתה, אשר בחסד אל החיינו והגיענו לזמן הזה, אשר כלה שוד, תם ורומס ועין ממשלתנו הרוממה פקוחה גם עלינו לטובה, עתה אשר ארצנו הקדושה תושיט לנו ידה ותתחנן אלינו להקימה ממפלתה האיומה, נסוג אחור ונעלים עין? חלילה לכם לעשות כדבר הזה!...". המסקנה המעשית לכרוזו של מיכל כהן היא לפנות מיד "אל כבוד ראש החברה, הנכבד, יקר הרוח, הגביר הנודע דוד גוטמאן".[6]

ה

בכל הנסיונות שקדמו לקניית אדמת פתח־תקוה, לא היתה כחברה זו: "עבודת האדמה וגאולת הארץ" להעלאת הדים מרובים ולא רק בארץ־ישראל. אמנם, בחוץ־לארץ לא השגיחו ביותר בכרוזים שהגיעו מארץ־ישראל חדשים לבקרים והודיעו על מפעלים שהיו ולא היו. כיצד ידעו שם, ובתנאי התחבורה בימים ההם, להבחין בין דברים של ממש לאחיזות עינים. משום כך לא נתפלא שלא כל העתונים נענו לקריאת החברה וכי רק אחד ויחיד בעתונים העברים בחוץ־לארץ: "הצפירה", הגיב עליה ואף הודיע בפרטות על מגמותיה.

לאחר שהעתון מוסר על החברה, ראשה גוטמן ויסודי תכניתה, הוא מביע רוב תמיהתו על שראשי החברה הם אנשים פרטיים, כלומר, לא אנשי צבור מפורסמים, ומשום כך מפקפק הוא ביעילותה, אף שהוא מאחל לה שתגיע למטרתה הנשגבת.[7] כידוע עוררה בימים ההם הצעתו של חיים גדליה (בן אחותו של משה מונטפיורי) לקנות את ארץ־ישראל מידי תורכיה, הדים מרובים בעתונות ישראל בכל הלשונות. אכן, היתה זו הצעה דמיונית, אולם בעל ההצעה לא היה כלל וכלל מבעלי הדמיון, שכן עמד בראש חברה אדירה לסידור חובותיה של תורכיה, ובספרו על תורכיה ומצבה הכלכלי נתפרסם כאחד מגדולי המומחים לבעיותיה הכלכליות של תורכיה.[8] הכותב מקיש מהצעה זו, שסופה אפס, על הקול הקורא מירושלים שאין תוחלת בשעשוע בילדי דמיון. אכן יש מקום לענינה של חברה זו, אבל הוא צריך להיעשות על ידי חברה אדירה ועשירה מזו הירושלמית, הקוראת לעזרה מקרוב ומרחוק. ודאי, שצדק הכותב שהקביל חברה ירושלמית, דלה ומצערה, שכל כוחה

קנאי ירושלים חותרים תחת החברה

בפרוטות שהיא אוספת מחבריה, לחברות היהודיות האדירות באירופה. אולם מה ידע זה על רצונם ומרצם של ירושלמיים אלה, שרק מכוחם הוקם לאחר זמן קצר מפעל בר קיימא, שספק אם כל החברות האדירות יחד כוננו כמותו במשך עשרות בשנים.

ההדים היו מרובים, אולם החברה לא הגיעה לכלל פעולה, והכל מספרים בנוסח אחד: "ותעמוד החברה על תלה איזה שנים, אך למעשה לא הגיעה ונאספה גם היא אל עמה כאחיותיה הבכירות".[9] על מה ולמה חוסלה והיא מלווה אהדה מכל החוגים? אך ר' ישראל דב פרומקין, עורך "החבצלת", שגילה את הלוט מעל הנעשה מאחורי הקלעים בישוב הירושלמי, הוא שפירש תמיהה זו. ואכן, הדברים שהוא מספר מאשרים את אלה שפירסם פינס לאחר כמה שנים על "להקת הקנאים הקטנה"[10] בירושלים, הפועלת בניגוד לרוב המבקש את תיקונו של הישוב.

בסידרת מאמרים ב"חבצלת" בשם: "חברת עבודת האדמה בארץ הקודש"[11] מספר פרומקין על דברים, הנשמעים כסיפור מותח ביותר. ראשית כל הוא משיב לרבים התמהים על שלא הקדיש כל מקום לעניני החברה ומגמותיה, הטעם פשוט ביותר: מתוך שהוא אוהד אותה ופעלה השתדל לא לכתוב עליה, בידעו, "את הצרות אשר תהיינה צוררות להחברה הזאת עת תאבה לצעוד אף צעד אחת ללכת הלאה ולהגיע אל מטרתה...". והנה מתברר, כי דוד גוטמן נקרא לאחד מחשובי הרבנים הירושלמיים ושם נאמר לו להסתלק מכל הענין. אכן הסכמתו של הרב אוירבך לחברה לא הכשירה אותה על קנאי ירושלים, שכן קם רעהו ופסל אותה מכל וכל.

"למחרת, מספר פרומקין שם, שב ראש־החברה לאסוף את הנבחרים וידבר לפניהם גם הוא דברים קצרים ונמרצים לאמור: 'אחי ובני עמי! ידעתם את אהבתי אל הדבר הזה, עד אשר נכון הנני להעלות גם נפשי על מזבחה לו ידעתי כי יצא לפעולת אדם על ידי הקרבת נפשי. אולם, תמול לקחו אזני מפי אחד העם דברים נמרצים אשר יכבידו עלי אכפם ויאלצוני לסגת אחור מרעיוני זה...'". רק פרומקין, עורך העתון שנלחם ימים הרבה ברבנות הירושלמית, יכול היה להגיב לשמע דבר זה בלשון חריפה כזו: "ועתה אחים יקרים! הגידו נא אם עלתה על לבבכם, אף אחרי ידעכם את תכונות נפשות מנהיגי עירנו, לשמוע דבר נורא כזה? הגידו אל תכחדו! אם היתה כזאת בימיכם ואם בימי אבותיכם? מי האמין לשמועה איומה כזאת, לשמוע מפי ראש המנהלים, אחד הגדולים בירושלים, כי יאיים על איש נכבד וירא אלהים, עד אשר ילחץ ממחשבתו הטובה, אשר רב טוב אצור בה?..".

וסיומה של פרשה זו הקרוייה: "חברת עבודת האדמה וגאולת הארץ", היה איפוא הגיוני ביותר: "אחרי אשר הצליח חפץ... וראש חברת עבודת האדמה (דוד גוטמן) הנוסדה פה נבהל ממשמע אזניו — או אולי גם ממראה עיניו — ויסוג אחור, וכל בני החברה, כמאה חברים, נפזרו לרוח, כי לא קמה עוד רוח בהם, אחרי ראותם, כי לוקח

רי"ר פרומקין מנלת את תעלולי הקנאים הגורמים לכשלון החברה

בחזקת יד מנהלם...". כך נסתיים הנסיון הקרוי: "חברת עבודת האדמה וגאולת הארץ". אולם לא נסתיים המאמץ להמשיך בכיוון זה על אף הכשלונות והנבואות לכשלונות. ואפייני הוא, כי ראש הכושלים הוא הוא שהיה אחד הראשונים בנסיון הבא, האחרון, שהוא הראשון שהצליח.

הערות

1. נדפס על ידי א. דרוינוב בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 277—280.
2. נדפסו אף הן על ידי דרוינוב בכרך ג של כתבים לתולדות חבת ציון עמ' 280—284. וכבר לפני כן הדפיס חלק גדול מתקנות אלה ש. ל. ציטרון בספרו: תולדות חבת ציון (אודיסה, תרע"ד), עמ' 52—54.
3. נדפס בעתון הירושלמי: "שערי ציון", שנה א, גל' ג—ד (סיון—תמוז תרל"ו), עמ' 20—21, 25.
4. "שערי ציון", שנה א, גל' ז, עמ' 50—51. הסכמה זו חזרה ונדפסה על ידי א. דרוינוב בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 284—286.
5. שנה ששית, חוברת ב, אב תרל"ז, עמ' 22—23.
6. שנה ז, חוב' א, תשרי תרל"ז, עמ' 7—8.
7. "הצפירה" שנה ג, 1876, גל' 36, עמ' 282—283.
8. ראה על כך בפרוטרוט במבואי למבחר כתבי רבי יחיאל מיכל פינס (תש"ו), עמ' 18.
9. יהושע שטאמפר במכתבו הנזכר לעיל בהערה 12 לפרק ראשון וכן זרח ברנט בזכרונותיו (תרפ"ט), עמ' 9.
10. "המליץ" שנה י"ח, 1882, גל' 13, עמ' 242.
11. "החבצלת" שנה ז, תרל"ז, גליונות 20—22.

העליה על הקרקע
וימים ראשונים

פרק ששי:
מעמק עכור לפתח תקוה

פרק שביעי:
ההצלחה ותוצאותיה

פרק שמיני:
ממרחביה למיצר

פרק תשיעי:
ניצוצות אורה בימים קודרים

פרק עשירי:
לקראת חידושה ושיקומה של פתח תקוה

פרק אחת עשרה:
ראשית יהודיה

פרק ששי:

מעמק עכור לפתח־תקוה

מצוקת יהודי ירושלים / המכתבים בעתונות העברית על ירושלים בשנת תרל"ח (1878) / היוקר והארבה / גורלם של עולים חדשים בירושלים / מספר היהודים היהודים בארץ ישראל ובירושלים / מספר מקבלי "החלוקה" / יואל משה סלומון ועתונו "יהודה וירושלם" / "קאלאני ראשונה" / "מתקו לי רגבי המעשה מאלפי דברים ונאומים רבים" / הינני קאסאר מציע למכירה אדמות בסביבי יפו / תולדות בעלותם של קרקעות אלה / דעות על אדמת "אמלעביש" / המות המהלך שמה / הקנייה / השם: "פתח תקוה" / מי ומי היו ראשוני העולים על הקרקע

א

"אהה ה' ! עד מתי לא תרחם את ירושלים"

פרק הזמן בין עמק עכור והמשא־והמתן על קניית אדמת יריחו לבין קניית אדמת אמלבס אינו גדול ביותר — בסך הכל שש שנים, אבל מה רבה התהום בין עמק עכור מזה ופתח־תקוה מזה. שש שנים אלה היו שלשלת אחת של חיפושים ויגיעות להשגת קרקע, שסופם מפח נפש ואכזבה קשה ומרה.

בכל כתבה וכתבה מירושלים מאותם הימים, בכל עתון עברי ויהודי לועזי, בכולן — אנחות שבר ותאניה על מצבם של יהודי ירושלים ותלותם בחסדי הגולה. נוסף לפגעים "הרגילים", פגע קשה בישוב בשנת תרל"ח (1878) הארבה, שהביא על הארץ רעב. "אהה ה' עד מתי לא תרחם את ירושלים, מכתיר את כתבתו מירושלים בנימין זאב הלוי ס פ י ר, בנו של החוקר והתייר הגדול יעקב ספיר ואביו של אליהו ספיר, קוה קוינו כי כאשר יחלוף הגשם ועבר גם היוקר עמו, ובשמחת האביב ישמח לבנו, ובתפוש ידי האכרים מגלם ונכרת גם הרעב. אך, הה, תקותנו נהפכה למפח נפש. פני השמים טהרו ופנינו לבשו קדרות. הארץ יבשה מטיט חוצות ולבבנו נמס כמים, העבים עזבו את מקומם והארבה לקח עמדתם. אהה! תלא כל עט סופר לתאר האימה, החרדה והרעדה אשר אחזה כל יושבי ירושלים...".[1]

כתבה קולקטיבית, עליה חתומים שלוש מאות מתושבי ירושלים, מספרת אף היא "מעוצר רעה ויגון, אשר מצאנו זה שלוש שנים רצופות, מגודל היוקר אשר סבלנו עד הנה ומפחד הרעה הנוראה הנשקפה לימים הבאים, חס ושלום, מחוסר התבואה אשר היה בשנה זו ונשתנו עלינו סדרי בראשית.... ומה מאד גדלה המבוכה פה עיר הקודש מזעקת דלים ואנקת אביונים, צעק לבנו אל ה' במר נפשנו מגודל הלחץ והעוני אשר באתנו בעניינו, והמקחים עולים מיום ליום ומי יודע מה יהיה בסופנו. בשנה זו כמעט אין לחם בכל ארצנו ורק ממרחק יבוא לחמנו ועל כן בקשתנו, כי המנדבים הגדולים ישלחו לנו קמח, להחיות נפשות דלים ואביונים...".[2]

מצוקת יהודי ירושלים

הקשה בפגעים היתה אי־היכולת לקלוט את העולים החדשים שזרמו לירושלים ללא הפסק, על אף השמועות המחרידות על מצבו העלוב של הישוב. יש שנאלצו לנטוש את ארצות מולדתם מחמת המציק ועלו לארץ־ישראל, וכאן נתקלו בקבלת־פנים מצד ישוב דל ועלוב, שלא היתה כמותה לפצוע ולהכאיב את לבותיהם. בימים אלה עלתה שיירה גדולה של יהודים מוגרבים, והנה מה שמספר עליהם הסופר הירושלמי יעקב גולדמן: "זה שבועות אחדים באו להיאחז בעירנו כשתי מאות משפחות, בהם בחור ובתולה, שב וישיש, הרה ויולדת, קהל גדול אשר עזבו את ארצם, ארצות המערב, ארץ מאפליה, מתגרת ידי הרעב הנורא השולט שם בעזוז אפו ומעקת המחמדנים, מקנאי קנאת דתם, אשר רבה עברתם לעם חרמם. הם המה היהודים שנואי נפשם. אכן, כאשר ינוס איש מפני הארי ופגעו הדוב, כן גם המה: מרעה יצאו ואל רעה באו, רעב יראו ורעב מצאו. נורא הוא מצבם ואין לאל ידי יושב ציון לעזרם, כי אם לנוד להם ולהאנח עליהם...".[3]

הנתונים הסטאטיסטיים על הישוב העברי בימים ההם רופפים, כנודע; קרוב לאמת הוא האומדן של עשרים אלף נפש, בערך, ומאלה כמחצית בירושלים. בשנת תרל"ח היו מקבלי חלוקה בירושלים 5529 נפש.[4] הרי שחיפושי קרקע אלה היו להם על מה להתבסס; גידלו וטיפחו אותם המצוקה הגדולה והדלות האיומה. ומכאן התעוררות הלבבות לקראת כל גילוי שיש בו משום פתח תקוה לעתיד. התקוה לעתיד טוב יותר היא שהרגינה את לבות בני ירושלים ולא בכדי נעטר מאמר על בואו של ר' יחיאל מיכל פינס לירושלים בשם: פתח תקוה,[5] שכן נתלו בעליתו ירושלימה כבא־כוח הקרן להנצחת שמו של מונטפיורי מיטב תקוותיו של הישוב העברי לשיפור מצבו ואותן תקוות ריחפו על פני כל רעיון ונצנוץ של רעיון להסרת חרפת הרעב מעל הישוב העברי.

ב

אותם הסופרים שהודיעו ללא רחם על מצוקת הישוב לא חשכו מקוראיהם גם מעט טיפות נחמה, בחינת אורות מאופל. העסקנים עסקו בפתרונות גדולים ונכבדים, אולם גם התושב הפשוט, האלמוני, החל לחשב את דרכו, ואף הוא חיפש דרכים לפתרון מצוקתו הפרטית על ידי לימוד מלאכה ועבודה. "גם בעירנו, מספר י. גולדמן, נראה מפעלות הזמן החדש ורבים מיושבי ירושלים ימאסו בעת הזאת את לחם העצבים, אשר יאכלו ולא לשבעה, ויתנו לבם לדעת, כי גדולה מלאכה המחיה את בעליה... ויחלו לעשות מלאכתם, ויראו שכר בעמלם...".[6] אף צפת הרחוקה משמיעה את קולה המרעים על ידי אלעזר רוקח, המקים "חברת ישוב ארץ הקודש בעבודת האדמה", הלא היא החברה הקונה אדמה בכפר ג'יאוני, ראש פינה אחר כך. בקול קורא מצפת מספר אף אלעזר רוקח על חרדת הישוב לעתידו לאור מצבו בהווה

העתון "יהורה וירוש־לם" בעריכתו של ר' יואל משה סלומון

ואף הוא רואה פתרון יחיד בעבודת האדמה, שכל עיקרה: "לשלב תורה ודרך־ארץ ולמצוא חית נפשנו ביגיע כפינו, יען כי בחלה נפשנו בלחם הצדקות וקוה נקוה ליום, בו עת בית העבודה והמלאכה להבנות בארץ הקודש...".[7] ולא הוא בלבד עוסק בכך; גם פישל רוזנצויג מפרסם בשנת תרל"ח (1878) סידרת מאמרים ב"הצפירה" על מצב הישוב, וסיכומן — ההכרח לנקוט בפעולות דחופות לשם יציאה לעבודה בכלל ולחקלאות בפרט. ואחד מראשי העוסקים בכך למעשה ומהשקודים בחיפושי קרקע, קם וייסד בירושלים בשנת תרל"ז (1877) במה קבועה לביסוס תיאורטי של העבודה ולחיפוש דרכי ביצוע של רעיון זה — הלא הוא ר' יואל משה סלומון, שיסד בפרוס עליתו על אדמת פתח־תקוה את עתונו "יהודה וירושלים", והקדיש את רובי טוריו לענין זה.

רבים דיברו וכתבו בענינים אלה, אולם זאת הפעם הראשונה עולה על הבמה איש שכולו מעשה, והוא נזקק לכתיבה אך ורק לשם קידום המעשה וביצועו. היתה זאת במה נאותה לטפל בדרך מתונה בכל הבעיות שהעסיקו אז את הישוב, ובעיקר בעניני החקלאות ורכישת קרקע. העורך, בעל נסיון מובהק בחיפושי הקרקע ובעל ותק רב בעתונאות בירושלים, היה האיש הנכון במקום הנכון להדריך את הישוב בנפתוליו ובשאיפתו לצאת לדרך המלך.

"דעו נא אחים יקרים, כותב סלומון באחד המאמרים הראשיים, כי לדעתנו תשגו בדבר זה בחשבכם, כי אסיפת החברים תובילנו אל מחוז חפצנו וכי קבוצת בני החברה תהיה האבן הראשה אבן פינת המפעל הזה. לא כן אחים יקרים! הנסיון הורנו, כי אם אך נצליח לבחור לנו נחלתנו, כברת ארץ, אשר טבעה מוכשר ליסד בה אבן מסד ההתחלה — אך היא תקבץ ותאחד אז חברים אליה. ואם יהי ד' עמנו למצוא כברת ארץ כזו עומדת להמכר, אז נאמר אליכם: זאת היא המנוחה וזאת היא הנחלה והיה כל ההפץ בה יתן ידו אליה, ואז נדע כמה חברים תוכל הנחלה לאסוף אליה וכמה יעלה מחיר התשלומים על כל חבר וחבר. לא כן, כאשר יאספו ויתקשרו בני החברה, בטרם יודעו אנה פניהם מועדות, והיה כאשר נרצה לקנות נחלת שדה ירבו הדעות, זה יימין וזה ישמאיל, זה יאמר נקנה שדה וזה — כרם, זה בהר וזה בבקעה, זה בזול וזה ביוקר. זה יאמר: אין טוב לנו כי אם נבחר לנו נחלתנו על דרך המלך וזה — יבחר לו מקום מוצא מים, לשכון על נהר פלגים, לעשות גנות ופרדסים — כאלה וכאלה ירבו הדעות וחוט ההתקשרות ינתק באפס יד, חלילה...".[8]

הסברה זו, שרקע מוצאה הכרת המציאות הארצישראלית, מצננת אף את הנלהבים, אולם אין כמות צינון זה לקרב את הרעיון לכלל מעשה. משום כך הוא מוסיף ומעמיד את כל הדורשים לעבודה ולחקלאות על מצב הדברים כהווייתם ללא כחל ושרק: "רב מאד ההבדל בין חברת בוני הבתים לחברת עבודת אדמה. הראשונה, יד כל אדם

דברי העורך על תקנת הישוב

שוה וכל דרי עיר הקודש צריכים לבתים, על כן בנקל ייקבצו חברים והדרך סלולה לפניהם... לא כן בגשתנו ליסד חברה לעבודת אדמה, אשר בראשונה צריכים אנחנו לקבץ אך אנשים, הראויים ומוכשרים לזה, לבחור מקום הראוי לזה, לראות שכל בני החברה יתאימו כולם למטרה אחת קדושה ונשגבה — להקריב את כל טובם על אדמת מזבח קדשינו, צריכים אנחנו להנחיל את כל בני החברה י ח ד על אדמתם ילא להשלות נפשם בתקות שנים הבאות...״.[9] לאמר, הוא מקמץ ביותר במליצות על הצורך בעבודה ומתוך גרונו מדברת המציאות המרה והקשה.

ג

אין כמעט למצוא עורך עברי, ולא רק בימים ההם, המביע בכל הזדמנות שכל עצמה של הכתיבה היא בניגוד לרצונו והוא מצפה לרגע בו יוכל להפסיקה ולעסוק אך ורק בדבר לו מוקדשת כתיבתו; ר״מ סלומון מדגיש זאת כמה וכמה פעמים. ניכר כי קשה נפשו בלהג הרב שהשתפך בימים ההם על פני כל העתונות והספרות העברית ושכל עצמו עצות טובות ונאמנות לתיקון מצבו של הישוב. עצות אלה נבעו אמנם מלבותיהם של חובבי ציון יקרים ודגולים, אולם כמה מהם ידעו את מצב הישוב לאשורו וכמה מהם קלעו למטרה ולא החטיאו? מעל במה זו ששמה: ״יהודה וירושלים״ דיבר איש המעורה בכל שרשי הווייתו בישוב ובאדמת ארץ־ישראל, ואל נתפלא אם לאחר דברי־צוננים אלה הוא חוזר ומשתפך כאחד המשוררים על ארץ ישראל וישובה, שכן שורש אחד לשתי תכונות אלה, הלא היא התכונה של בן הישוב, הפיכח ובעל המזג החם כאחד, הכל כפי הצורך והנסיבות.

קצת מרחשי לבו הוא סח לעצמו ביומנו: כתו סופרים עטיכם לאיתים וקשתותיכם למזמרות, רב לכם הגות ואומר ודברים. צאו נא מעולם ההגיון והדבור אל עולם הפעולה והמעשה. כה אמר לי לבי בעת היותי גם אני כאחד הסופרים וידי אחזה בעט להביע הגות רוחי ביסדי לתכלית זה את המכתב העתי (העתון) יהודה וירושלים. רב לך, אמרה נפשי רב לך דבר שפתים, צא אל עולם העשיה, אשר כל פעולה קטנה בו, אשר אף אם תנהג בכבדות... טובה היא מרבבות דברים ולהג הרבה... טוב מלוא כף עבודה ומעשה ממלוא חפניים מחשבות דמיון ורעות רוח, קום ועשה! ,קום ועשה׳ — המלים האלה דפקוני בחזקת היד, ותמלא נפשי רגשות חדשות, לא שיערתים בכל ימי הגות רוחי. ,קום ועשה׳ — מה קל גם כן מאוד להביעם ומה תכבד העשיה באמת בדבר כזה, בכל זאת אזרתי חלצי...״.[10]

כך בשיחה עם עצמו וכך במאמר ראשי בעתונו, בגליון החגיגי, שיצא לקראת ראש שנת תרל״ח. אפשר וחש בלבו, כי שנה זו תהא מהגורליות בתולדות הישוב וכי הוא יהא אחד מאותו סגל חבורה במעשה רב זה. משום כך לא תיראה בעינינו כפליאה משאלתו של העורך: ״בלב מלא תקוה נפרד כיום מעל שנת תרל״ז, בתקותינו כי היא

"קאלאני ראשונה"

היתה האחרונה, אשר כל דברי ישוב ארץ־ישראל היו אך בעולם המחשבה והדבור, ובעינים נשואות למרום נברך את שנתנו החדשה, הנצבת למוליכנו, כי תהיה הראשונה לתוצאת הדבר הגדול הזה אל עולם הפעולה והמעשה. וקול השופר, אשר ישמע בכל תפוצות עמנו, תהיה קול קריאה ובני עמנו יחרדו מכל מקומותיהם אל אהבת ערי קדשינו, קול מעורר לבבות טהורות לבנות הנהרסות! לטעת הנשמות!".[11]

דומה ואתה חש בין שיטי העתון הזה את מכלול השאיפות לישוב ארץ־ישראל ובעיקר את פעמי ההגשמה הקרובות. הרי, למשל, תיאור טכס חנוכת בית־המדרש בשכונת משכנות ישראל. בעת החגיגה "נגש הגביר היקר מוהר"ר דוד גוטמאן, אחד מנכבדי חברתנו (להקמת השכונה הנזכרת) ואחד מבחירי המשתדלים בכל כוחם ליסד אבן פינת עבודת האדמה על הרי ישראל ויברך את הרב הגאון ר"מ אויערבאך בברכת מזל טוב, בחרדת קודש. ויענהו הרב הגאון הנ"ל: יתן ה', ונזכה לברך איש את רעהו בברכה הזאת במהרה, בחנוכת בית־המדרש ראשון בהקאלאני הראשונה, אשר יזכנו ה' לכונן על הר קדשנו...".[12]

"קאלאני ראשונה" זו ריחפה אז באויר, ומכאן אך כפסע למעשהו של סלומון: עזבתי את מלאכת הדפסת מכתב העתי "יהודה וירושלים", כי מתקו לי רגבי המעשה מאלפי דברים ונאומים רבים"[13] והוא נצטרף כאחד הראשונים לקניית אדמת פתח־תקוה.

ד

ראו בני ירושלים כי אדמות הממשלה אינן נמכרות ליהודים, אף שהצעותיהם היו הטובות ביותר, והם החלו לחפש בכיוון אחר, היינו בהצעות מכירה של בעלים פרטיים. הזדמנויות כאלה היו מרובות בימים ההם, בשל עושק הפלחים על ידי מלווי ברבית קצוצה ובשל חוקי הקרקע התורכיים הסבוכים, שהפקיעו קרקעות ואף זיכו בקרקעות בקלות יתירה. אכן, אדמות פרטיות אלה לא היו ברובן משובחות, שכן השכילה הממשלה התורכית "לספח" לעצמה את כל העידית שבקרקעות הארצות הנתונות למרותה. לעומת זאת היתה הקניה מידי בעלים פרטיים קלה לאין ערוך מזו של קרקעות הממשלה. הראשון שהכיר בעובדה זו והחל לחפש דרך לרכישת קרקע פרטית היה דוד גוטמן, שכל כותבי קורות פתח־תקוה בשנות קיומה הראשונות (1879—1884) מזכירים אותו כראש וראשון לרכישת אדמת פתח־תקוה, הן בגלל אמצעיו שעמדו לרשותו והן, והוא העיקר, בשל רצונו העז ומרצו הרב להיאחז בקרקע ויהי מה.

ההזדמנות לרכישת קרקע באה מסביבת יפו, מבעל אדמות ששמו קאסאר, יווני עשיר, מלוה ברבית, שהאדמה קמה לו בשל אי־פרעון חובות. האדמה שהציע קאסאר היתה אדמת מירי, היינו שכל המעבד אותה זוכה ביבול, ואילו האדמה עצמה היא

הכפר "אמלעבעש" והעצה: "חדלו לכם מן הנחלה ההיא"

נחלת הממשלה. אדמות אלה קמו לקנין לערבי עשיר בשם ח מ ד, שעיבד אותה בעזרת אריסים ושכירים. לאחר מותו עברה האדמה ליורשים ולאריסים, ואלה נפלו סוף־סוף בצפרני המלווים היוונים קאסאר וטאיאן. הם לא עיבדו, כמובן, את האדמה בעצמם, אלא על ידי אריסים, הבעלים הקודמים, שמתוך שעיבדו אותה במשך שנים חשבוה לשלהם.[14] זאת ידעו, כמובן, היוונים ומשום כך ביקשו למכור את כל השטח. הפותח בהצעה היה קאסאר ושיעור ההצעה היה כשלושת אלפים וחמש מאות דונם.

כל אלה שכתבו על ראשית פתח־תקוה וראו את האדמות האלה מעידים, כי האדמה טובה, אלא שהביצות החליאו אותה. "הכפר אמלעבעש, כותב יעקב גולדמן,[15] חרב הוא מאין יושב, מנסבת האויר אשר ישלוט שמה, כי המקום מקום בצה ואגמי רפש...". חדשים מעטים לאחר קניית האדמה כותב אלמוני ב"הלבנון":[16] "אדמת המקום הזה טובה ושמנה ונותנת יבול למכביר, גם למטעי כרמים תצלח. אבל אוירו רע מאוד, כי בצות ואגמי רפש יקיפוהו מזה ומזה, ומימיו מי מרה והאדם והבהמה השותים מהם נזוקים בגופם, והאד העולה מן הארץ הוא מעופש ומשחת ורוח קטב מרירי נושב שם ועל כן הערביים היושבים שם הם ממותי תחלואים, מחלת שדפון וירקון...". הכותב ניצל בשפע את כל הפגעים הנזכרים בתורה למען שוות תמונה חיה למוות המהלך באדמות אלה ולסכנה הגדולה הנשקפת למתישבים שם.

הידע גוטמן על כך? ודאי שידע. ארצישראלי אחד, העוסק בחקלאות, שאצלו בא גוטמן להיוועץ בדבר קנייה זו, מספר: "לפני שנים מספר, בשבתי ביפו, הובא לפני אדון אחד בגיל העמידה, מר דוד גוטמן שמו, ששאל בעצתי בנוגע לחלקת אדמה מסוימת, אם ראויה היא להקים עליה מושבה עברית. לפי שהדבר לא היה ברור גם לי לעצמי, קראתי אלי ערבי זקן אחד, יליד הסביבה, אשר עבד אצלי והיה גם בעל משק בעצמו: 'שמע אבו־עלי אמרתי, מה דעתך בנוגע ליישובה של אדמת מלבס?' מבלי להגיד מלה, הניף האיש את ידו, העביר אותה בצורה מאוזנת אל מול צווארו, בתארו בה חצי עגול. 'אתה רואה, אדוני, הוספתי בפנותי אל איש שיחי, זו דעתו של אבו עלי על אודות הקרקע, ואף אמנם, לפי הידיעות שבידי, נראה שקשה המקום לישוב'."[17]

אנו משערים, כי אותה תנועת היד של הערבי היתה סמל בלהות, שלא הצריך כל פירוש. גם מנהל מקוה־ישראל באותם הימים ד"ר ו. ה ר צ ב ר ג אמר כדברים האלה במפורש: "ויהי, מספר ד"ר הרצברג, בטרם קנוה (אדמת פתח־תקוה) והקול נשמע לאמור: ארץ אוכלת יושביה היא. וישאלו האנשים בעצתי, ואני מנהל במקוה־ישראל בעת ההיא. וישאלו גם בעצת הבארון אוסטינאוו, והוא מאצילי רוסיא, אוהב הבריות, אשר בחר ביפו למושב לו. ונזהירם לאמור: חדלו לכם מן הנחלה ההיא, כי לא טובה השמועה אשר העם מעבירים עליה. והאנשים חשקה נפשם בעבודת האדמה מאוד... וימאסו בעצתנו ויקנוה...".[18]

מי ומי הם הראשונים העולים על הקרקע

כאלה היו "האנשים", שקנו את השטח על אף כל האזהרות, כי כן קצה נפשם בחיפושים וביקשו להתחיל סוף־סוף בביצוע משא נפשם. בפעם הראשונה, לאחר תקופה ארוכה ניצב יהודי ארצישראלי בפני החווייה הגדולה לקרוא שם למקום אותו איווה לשבת. ודאי ריחפו לפני יראים אלה הכתובים הנודעים, הפזורים בתנ"ך: "ויקראו למקום ההוא"; הם קראו למקום הנודע לקללה — "פתח־תקוה" — "בתקותם לקיים מה שנאמר: ואת עמק עכור לפתח תקוה (הושע ב, יז) וגם לפתוח פתח לדרך האושר לעם עני ודל יושב ירושלים, כי יראו מהם וכן יעשו לשים אל עבודת האדמה פניהם"[19] ויחיאל מיכל פינס מוסיף: "ובאמת שמה זה נאה לנו כי ממנה 'תקוה' נשקפת להישוב, אשר יפיץ על פני כל אדמת קדשנו...".[20] מכאן נפתחה איפוא לא רק ההתישבות העברית החדשה, אלא גם הנוהג לא לשמוע לעצת מומחים וללכת על אף האזהרות למקומות המסוכנים והנגועים — כאן ראשיתו.

ה

מי הם פורצים אלה שה"כשרון לאדמת ארץ ישראל" דבק בהם ולא נתן להם מנוח עד הגיעם לאדמת פתח־תקוה? נתקלנו בקומץ קטן זה במפעלים קודמים בישראל, אולם דומה וכל זה לא היה אלא מעין אקדמה לעיקר חייהם — ייסוד המושבה החקלאית הראשונה. הראש והראשון היה לפי עדויותיהם של כל בני הדור — דור גוטמן. מהונגאריה עלה האיש לארץ מספר שנים לפני קנית פתח־תקוה ומאחוריו פעילות בארץ מוצאו לצדם של החרדים, שעמדו כחומה בצורה מול מגמות הריפורמה. איש אמיד היה ומצוי אצל הוויות העולם, אולם לארץ־ישראל הביא אתו שאיפה לוהטת ויוקדת להנחיל לבני הישוב קרקע ועבודת־אדמה. הוא ביקש זאת תחילה מעצמו ואחר כך מאחרים. עשרו סייע אותו הרבה, שעל כן היה מכובד על הכל בירושלים והוא "ניצל" עמדתו זו להשגת המטרה הזאת המשותפת לו ולכמה וכמה מבני ירושלים ובני ארץ מולדתו הונגאריה.

לא היה רווח באותם הימים השם: "אידיאליזם"; אילו היה קיים אז ודאי היו מכתירים ומפארים אותו בשם אידיאַליסט. אז השתמשו במשפטים ארוכים כדי להסביר תופע הבלתי רגילה כגוטמן ורעיו. "...יושבי ירושלים, אשר יאמרו עליהם: עצלים אתם אוכלי לחם העצבים, לא יבצר מהם להשליך נפשם מנגד ביום אשר יאמר להם: תנו כבוד לה' ולעמו. כי האנשים האלה הר' דוד גוטמאן וחבריו, ידענו מה היה להם. לא אחר בצעם הלך לבם בהאחזם בהאדמה. איש איש מהם מצא די מחיתו בכבוד ובמנוחה, וישליכו מנוחתם אחרי גום ויביאו צוארם בעול כבד מאוד, כי ראו ארץ אבותיהם בידי זרים ויאמרו לגאלנה...".[21] אכן תכונה זו היא היא שאנו קוראים לה היום במלה אחת: חלוציות. ואיזו חמימות טובה שופעת מלב הכותב למראה גילוי לא רגיל זה בין תושבי ירושלים היהודים. ואף זה קו בולט:

דוד גוטמן, יואל משה סלומון ויהושע שטאמפר

גוטמן לא נלאה לאחר כל הנסיונות הכושלים שנתנסה בהם לפני קניית אדמת פתח־תקוה. כל הכותבים עליו פותחים ומסיימים את דבריהם: "ובכל זאת לא רפו ידי הר"ד גוטמאן ולא אמר נואש למחשבתו הטובה".[22] בצורה פיוטית כותב עליו ועל תכונתו זו ר' יחיאל מיכל פינס: "כשנתים ימים יגע וחפש והמכשולים התגבבו על דרכו, כאלו הארץ הקדושה עצמה התקוממה לו, ככלה חביבה ומסתרבת, האומרת: חפצי להיכבש מידי דודי ב מ ל ח מ ה ולא ללכת לפניו שבי ברשת מבטי עיניו לבדם. אך דודה זה באמת כפרש גבור ואיש חיל נאבק ונלחם מבלי רפיון ידים ולב ופעולתו גמל לו הנצחון...".[23]

שלא כדוד גוטמן, "החדש" ו"הירוק", היה ר' יואל משה סלומון יליד הארץ, יליד ירושלים, שמאחוריו שני דורות של פעילות לישוב ארץ־ישראל. ראינו לעיל יגיעותיו בחיפושי הקרקע ואף זאת יצויין לזכותו, שגם לאחר כל הכשלונות "לא עזב מחשבתו וידיו לא רפו עד הקימו מזימות לבו ויכונן מושבת פתח תקוה בדי עמל ובחרף נפש"[24]. שרשרת גדולה של מעשים לטובת הישוב העברי בירושלים רשומה לזכותו, אולם הגדולה ביותר היא ללא כל ספק נתינת יד לקניית אדמת פתח־תקוה ומאמציו המרובים לגידולה. "ממדותיו של האיש ההוא, כותב עליו פינס, טוב לב, אהבת המלאכה וחבת ארץ הקודש. שכלו זך, השקפותיו ברורות ודעתו בריאה, ירא את ד' מבלי שיתחסד, משכיל מבלי לפרוץ חוק, מתלהב מבלי שילך שולל אחרי תעתועים ודמיונות בעלי ההזיה. כללו של דבר: הוא מן השלמים המעטים, אשר זה שמם בפי ההמון: ב נ י ד ע ה...".[25]

ושוב הונגארי — ר' יהושע ש ט א מ פ ר. כולו גידול המאדיאריות "הטהורה". בילדותו הגה, לדבריו הוא עצמו במכתבו האבטוביוגראפי,[26] "בלשון וספרות ההונגארית, למען אוכל לשרת את עמי וארצי אונגארן ולהם הקדשתי את כוחותי בגופי ורוחי...". האכזבה באה עד מהרה. המדיארים לא היו זקוקים כלל וכלל שיהודי כשטאמפר ואלפים שכמותו יהגו בתורת המאדיאריות והראו להם "במוחש" היכן מקומם של היהודים בארץ הונגאריה. רבים ראו מופת "מוחשי" זה, שבא להם כגמול אהבתם הרבה לארצות הנכר, אולם מה מעטים היו שהסיקו את המסקנה הראויה! ואחד המעטים האלה היה שטאמפר.

בלשון שאין כמותה ראויה לתיאור עלית גבורה זו, כעליתו של רבי יהושע שטאַמפר לארץ־ישראל, בלשון המקרא, מספר ר' יחיאל מיכל פינס בעליה זו: "...לשוא עמלו הוריו (של שטאמפר) עמו ודברו על לבו רכות וקשות להסיע הרעיון הזה מלבו. הוא באחת ולא ישיב. ובראותו כי הוריו ומשפחתו מאנו תתו להלך, ויקם בעוד לילה, לא לקח אתו כי אם כסותו לעורו ושקל כסף אחד וישא רגליו, בלי נטילת רשות. מפת הארצות אתו היתה לו לעינים להורותו הדרך אשר ילך בה. ויעבור ארצות סערביה ואזיא הקטנה, ברגליו אשר בצקו מהמכות והשריטות אשר

משפחת ראַב, דוד רגנר

נחל לו מהסירים והקוצים, בקיבתו הריקנית, אשר לא בא אוכל אל תוכה כמה ימים רצופים ובבגדיו הקרועים והבלויים אשר נקרעו בדרך, עד בוא סלוניקה. שם ראהו חכם העיר ורחמיו נכמרו על הנער הנלבב הזה וישלחהו יפו באניה. ויבא יהושע שלם ירושלימה, וישם לבו אל התלמוד בשקידה נמרצת. ויגדל הנער וימצא חן בעיני כל רואיו בגלל תומתו וישרו — ועתה הוא עינו ולבו של הקולוניא...״.[27]

נדודי הנער מהונגאריה עדי הגיעו לארץ־ישראל — לא היתה כמותה למחאה חריפה נגד הישיבה אל עקרבים בגולה. העליה לירושלים לא היה בה עדיין כדי סיפוק מלוא מאווייו של צעיר זה. חזון ומעש נמזגו בו כדי אחדות אורגאנית ו״מיום בואי, מספר הוא בעצמו, החילותי תת דעתי במהות ישוב אחינו בני ישראל בארץ הקודש ואראה את אחי מאוירא קאי (מתקיימים מהאויר), רבו ככמהין ופטריות ואין שורש בארץ גזעם...״[28]. משאיפה זו אך כפסע לחיפושי הקרקע, לכשלונות שבאו בעקבותיהם, עדי הגיעו עם רעיו אל המנוחה ואל הנחלה — לפתח־תקוה. עד ראייה מתאר אותו ימים מעטים לאחר העליה: ״איש מצוין הוא בעוז רצונו ואומץ לבו, למדן גדול, הוא יודע שפת אשכנז והונגאריה, ובכל זאת הוא ייגע ויעמול בגופו כחמור גרם...״.[29]

הזכרנו לעיל את הקשרים ההדוקים של הונגארי אחד, אליעזר ראַב, עם עניני ארץ־ישראל עוד בהיותו יושב בהונגאריה. קירבה משפחתית שלו עם יהושע שטאַמפר וקשרי רעיון עם ר׳ צבי הירש קלישר עשו הרבה לקרב את עליתו לארץ־ישראל. עליו ודאי שניתן לומר, כי נטש את אדמתו, שעל כן עובד אדמה היה האיש והוא עקר עצמו ממש מהאדמה שעיבד עם בני ביתו. מובנת איפה יפה הצטרפותו של אליעזר ראַב ל״חברת עבודת האדמה וגאולת הארץ״. קשריו עם ההונגארים בני עמו וארצו מזה ועם העבודה בשדה מזה עשו אותו לאחד המסוגלים ביותר לצעד נועז זה שבעליה על אדמות פתח תקוה.

ועוד ״נדוניה״ הביא אתו אליעזר ראב לפתח תקוה — את בנו הצעיר יהודה. הבן לא ידע מלחמה זו שבין אבות לבנים, החוזרת בדיקנות מתימאטית בכל תולדותיהם של העולים והחלוצים הראשונים. הוא זכה מאליו במורשת חלוצית. האב והבן היו מצויינים בכושר עבודה ור׳ י״מ פינס מרים אותה על נס: ״...השני (אליעזר ראַב) בן כפר ועובד אדמה וכשרונותיו לעבודה זו נראתה עתה עין בעין. השלישי (בנו יהודה) עודנו צעיר לימים, מלא כוח עלומים, ואם כי מלומד בשפה על בוריה, בכל זאת לא יתבושש לעבוד עבודה קשה ופשוטה...״.[30]

ואף נמצא להם לבני פתח־תקוה הראשונים אחד שהיה לא רק בעל ותק בחקלאות, אלא ידע גם ללמדה לאחרים והוא דוד ר ג נ ר, אף הוא מיוצאי הונגאַריה. כתב יוחסין הביא אתו רגנר מהונגאריה — מכתבים של גראף הונגארי המעיד, כי רגנר היה חוכר אצלו שדות במשך עשרות בשנים והצליח ביותר בעיבודם. כיצד הגיע זה

מיכל ליב כץ, זרח ברנט

לארץ־ישראל? איש תם וישר היה והנה אירע לו אסון: יבולו הרב נשרף והוא נשאר בעירום ובחוסר כל. היה זה מניע עיקרי ואף גלוי, אולם מי יודע דרך הרוח? אפשר ובלא יודעים גונבה אליו מהרוח על ארץ־ישראל והוא קם ועלה בשארית רכושו, הצטרף בירושלים להונגארים והאציל מברכת נסיונו בעבודת האדמה על רעיו הטירונים. "הוא מכלכל עתה — מספר עליו פינס — עניני האיקונומיה ביתרון הכשר וזהירות מבלי שום תשלום גמול עודף על הכנסת חלקו".[31]

האחרון בהונגארים, עליו יסובו דברינו עתה — מיכל ליב כ ץ, נתברך אף הוא בתכונה שהיתה לא מצוייה ביותר לא רק בימים ההם, אלא גם בימים רבים לאחריהם — ב כ ו ח ג ו פ נ י. לפי קלסתר פניו וזקנו היורד על מידותיו, דומה לרב בישראל, עד שאין כלל להעלות על הדעת, כי לפניך אחד הגברתנים בישוב הירושלמי בימים ההם, מעין אבטיפוס, ראש וראשון לדמויות הגבורה בהן נתברך הישוב אחר כך. כץ היה גם מהיחידים ששלטו בלשון הערבית וידעו להתהלך עם הערבים. אולם חסר היה אותה זיקה רומאנטית אידיאליסטית בה נתברכו כל רעיו העולים הראשונים על אדמת פתח־תקוה. הוא, כץ, "זכה" להיות ראשון בישוב העברי החדש שחש על בשרו את טעם ההתנפלות הראשונה של השכנים הערבים. הוא יצא בשלום מהתנפלות זו — דוגמה ראשונה לעמדת הכבוד של המתישבים החדשים.

נסיים מכלול זה של הראשונים באחד, שקשה לציין את מוצאו, אף כי הוא עצמו סיפר על כך בפרטות יתירה — ר' זרח ב ר נ ט. שם המקום שנוסף אז לשמו היה לונדון, בירת אנגליה. אולם "האנגלי" הזה היה יליד עיירה קטנה שבפלך קובנה, ציטוביאן. לרגל עיסוקיו הגיע ללונדון ואף הצליח לעשות שם חיל. גם אותו צררה רוח חיבת הישוב בכנפיה והוא נטש את לונדון, ששיחקה לו פנים, עלה לארץ־ישראל ונתחבר לאלה המחפשים קרקע למושב; הוא וגוטמן, "הגבירים" שבחלוצי פתח־תקוה הראשונים, הם שילמו את הסכומים הראשונים בעד הקרקע כדי שהמוכרים לא יוכלו לחזור בהם. ברנט, שיצא מירושלים לגמור את הקניה ולראות את האדמה, היה כמי שמפליג לדרך רחוקה ומסוכנת ובקושי הסכימה משפחתו לנסיעה זו. כשחזר ירושלימה בריא ושלם ואף בשורה בפיו על הקניה שנגמרה בכי טוב, ערך בביתו שבמאה־שערים חגיגה "להגדיל את השמחה ולהאדירה על תחלת גאולת הארץ".

וכרגיל, לא היתה השמחה שלמה. היו בירושלים יהודים פכחים, שלעגו לחלומותיו של הליטאי מלונדון, שכן "לא האמינו שיהא בכוחותינו להפוך אדמה שוממה למקום ישוב ותרבות". אולם, הפכחים והפקחים בשלהם וברנט ורעיו בשלהם. קניית אדמה בארץ ישראל אינה נעשית במחי יד אחת. היא גוררת אחריה ריצות, יגיעות וטרחות, בקשישים לכאן ולכאן, עד בוא היום הגדול עליו מספר ברנט בזה הלשון: "...בט"ו באב יצאנו בפעם השנית אל אדמתנו, בכדי לקבוע בדיוק את המקום המתאים לבנין הבתים ובחרנו בגבעה. כשאך ראינו מרחוק את הגבעה שיחדנו למקום מושבנו,

יהושע שטאמפר

יואל משה סלומון

יהודה ראב

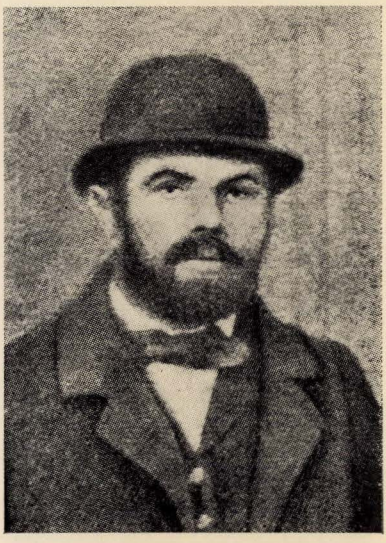

דוד גוטמן

"שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה"

התקדמתי אני במהירות על הסוס והתנפלתי על הככר. נשקתי את האדמה והרויתיה בדמעות גיל. כמוני עשו גם יתר חברי וכולנו ברכנו מקרב לב ברכת שהחינו וקימנו והגיענו לזמן הזה. הרגשתי אז כאילו נולדתי מחדש ובמקום הזה היו הורתי ולידתי".[32]

וודאי שזאת היתה הרגשת כולם.

הערות

1. "הלבנון" שנה י"ד, גל' מ"א, כ"א אייר תרל"ח/24.5.1878, עמ' 324.
2. "הצפירה" שנה ו, גל' 28, י באב תרל"ט/17.7.1879, עמ' 219.
3. "הצפירה" שנה ו', גל' 35, כ"ח באלול תרל"ט/16.9.1879, עמ' 275.
4. "המליץ" שנה יז, גל' 26, כ"ב תמוז תרמ"א/19.7.1881, עמ' 543. הכותב הפריז באומדן שיעור האוכלוסיה של הישוב, אולם נתוניו על מקבלי ה"חלוקה" הם מדוייקים.
5. "הלבנון" שנה טו, גל' 11, ערב סוכות תרל"ט/11.10.7878, עמ' 83, בעל הרשימה — יעקב ספיר.
6. "הצפירה" שנה ה, גל' 3, יט שבט תרל"ח/11.1.1878.
7. "הצפירה" שנה ד, גל' 32, יג אלול תרל"ז/22.8.1877, עמ' 252.
8. "יהודה וירושלים" שנה א, גל' ג, ניסן תרל"ז, עמ' 10.
9. "יהודה וירושלים" שנה א, גל' ז, יג סיון תרל"ז, עמ' 35—36, בהערה.
10. מיומנו שנדפס בצילום מכתב היד בספר היובל של פתח תקוה עמ' צב.
11. "יהודה וירושלים" שנה א, גל' יד, כט אלול תרל"ז, עמ' 89.
12. "יהודה וירושלים" שנה א, גל' ה, יד אייר תרל"ז, עמ' 21—22.
13. ביומנו שנדפס בצילום מכתב היד בספר היובל של פתח תקוה עמ' צב.
14. ראה על כך את תיאוריהם של אלעזר רוקח בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 762—763 ושל שמואל הירש באותו כרך עמ' 749—750.
15. "האסיף" כרך א (תרמ"ה), מחלקה ב, עמ' 136.
16. "הלבנון" שנה טו, גל' 40, כ"ג אייר תרל"ט/16.5.1879, עמ' 313.
17. מתוך מאמר שנתפרסם ב"ג'ואיש קרוניקל" ביום 28.5.1880 ותורגם לעברית בידי מ. ז. ולפובסקי (נדפס בספר הציונות כרך ב, תקופת חבת ציון, כרך ב, ספר א, עמ' 99—100).
18. בתשובתו לקרל נטר שנדפסה ב"המגיד" שנה כו, גל' 25, יא בתמוז תרמ"ב/28.6.1882, עמ' 200—201 וחזרה ונדפסה בספר הציונות (ראה בהערה הקודמת) עמ' 164—170.
19. י. גולדמן במאמרו ב"האסיף" (ראה לעיל הערה 15), עמ' 137.
20. "המליץ" שנה טו, גל' 18, 16.5.1879/יג אייר תרל"ט, עמ' 334.
21. דר. הרצברג בתשובתו לנטר (ראה לעיל הערה 18).
22. במקום המרומז לעיל בהערה 16.
23. "המליץ" שנה טו, גל' 16, ה ניסן תרל"ט/22.4.1879, עמ' 294.
24. ספר זכרון לסופרי ישראל, ווארשא תרמ"ט, עמ' 174 (מחבר הביוגרפיה — יעקב גולדמן).
25. "המליץ" שנה טו, גל' 17, 29.4.1879/ו אייר תרל"ט, עמ' 312.
26. ראה לעיל הערה 12 לפרק א.
27. במקום המרומז לעיל בהערה 25, עמ' 313.
28. במכתבו האבטוביוגראפי (ראה לעיל הערה 12 לפרק א).
29. ר' יחיאל מיכל פינס באחד ממכתביו לשולחיו (כתבי יחיאל מיכל פינס: בנין הארץ, כרך ב ספר א, תרצ"ט, עמ' 63).
30. במקום המרומז בהערה הקודמת.
31. "המליץ" שנה טו, גל' 16, כט ניסן תרל"ט/22.4.1879, עמ' 295.
32. זכרונות ר' זרח ברנט, ירושלים תרפ"ט, עמ' 11. וראה עוד החוברת: זרח ברנט, הוצאת ספרי ראשונים (חוברת ט כרך א) תש"ג.

פרק שביעי:

ההצלחה ותוצאותיה

תלאות הקניה הראשונה / הבאר הראשונה / טיב האדמה / הניר הראשון / הפולמוס: פלחה או נטיעות? / ביכורי היבול / העלאת הבכורים לירושלים / "תהלוכת הנצחון" בירושלים / ההפקרות בבטחון / סדרי הממשל התורכי / התנכלות השכנים הערבים אל אנשי פתח־תקוה / התגוננותם / "אחינו אלה עשויים לבלי חת" / ההתנפלות על מיכל ליב כץ / "והערבים השודדים נפל פחד היהודים עליהם" / ברית השלום בין פתח־תקוה ושכניה

א

הקניה הראשונה מאת הינני קאסאר

מכלל 14,200 הדונמים שבכפר אמלבש, נקנו בקניה ראשונה מאת קאסאר היוני כשלושת אלפים וחמש מאות.[1] באמרנו "נקנו" אין אנו משתמשים במלה זו אלא לשבר את האוזן, כי למעשה היתה הקניה מסובכת ביותר ומפוקפקת מבחינה משפטית. אכן קאסאר היה בעל הקרקעות, אולם בעלות זו היתה נתונה לערר ובפרט כשהמדובר הוא במכירה ליהודים. חוזה הקניה נכתב ונחתם בקונסוליה האוסטרית (בשל נתינותו האוסטרית־הונגארית של גוטמן) והמוכר התחייב למסור לקונים קושאן תוך שלושים יום. אולם הפחה התורכי התערב בדבר וטען, כי בעלותו של קאסאר אינה בעלות מלאה והאדמה אדמת ממשלה היא. לאמור, המשך הקו שבנסיונות הקניה הקודמות, בהן התערבו השלטונות התורכיים וסיכלו את המכירות באמתלות פורמאליות, שטעמיהן ונימוקיהן היו שקופים למדי. אולם הפעם היו הקונים תקיפים, וביחוד כשנודע להם כי טענותיו של הפחה אין להן על מה לסמוך. זאב י ע ב ץ, המספר ממקור ראשון בתלאותיה של קניה זו,[2] מעיד: "ויחזק איש את לב אחיו, לבלתי משוך את ידם מן הנחלה הדשנה, אשר עמדה להם בדמים יקרים ובעמל רב...".

הקונים, ככל שהיו תקיפים בעמידתם האיתנה לא להירתע, כן נכונים היו לוותר לשם טובת הקניה על התנאי שהותנה מלכתחילה על מסירת הקושאן תוך שלושים יום. כאן נכנס בעבי הקורה אחד מראשוני חובבי ציון, שפעולתו טרם נערכה כראוי עד היום, ד"ר ש. ש ו ו א ר ץ.[3] רופא מקושטא שעלה לארץ, היו לו קשרים הדוקים עם אישי שלטון חשובים בקושטא ובארץ־ישראל והוא אף ידידו של קאסאר. בהשפעתו ויתרו הקונים על התנאי של מסירת הקושאן תוך שלושים יום והאריכו את המועד לשנה תמימה, אבל בתנאי שקאסאר ימסור להם מ י ד את הקרקע. ואכן, קאסאר מסר מיד את הקרקע לקונים ובתום השנה את הקושאן, והקונים ניגשו מיד לעיבוד האדמה.

הניר הראשון

ראשית מעשה העולים היתה חפירת באר. זו היתה תקיעת היתד הראשונה במקום והאות הראשון להבראתו. כל ראשוני העולים והכותבים את קורות המושבה מספרים בחפירת באר זו כעל מעשה נס גדול שהיה שם. המים נמצאו בעומק של 28 מטר והחפירה עלתה בממדי הימים ההם בממון רב. "ולא יחסר להם עתה עוד מים טובים להאדם ולהבהמה". מעשה רב ברכה זה היה אך פתח לעיקר, שלא בוש אף הוא לבוא מיד לאחר כך.

האדמה שהיתה משכלת במשך דורות את יושביה מחמת הקדחת והביצה, היתה, כאמור, פוריה כמעטות דוגמתה. אדמת קאסאר — עתה רחובותיה הראשיים והעיקריים של פתח־תקוה ומרכזה של המושבה — היתה על רמה משקיפה למרחוק והיא "אדמת חמר או ביצה רטובה ושחורה והחול דק, אשר בתחתיתן אחרי שלושים או עשרים צענט׳ חמר טוב ודשן. סלעי אבן וחלמיש אין בכל הככר, והמקום הזה נודע לקרן בן שמן מחטים מובחרים ושומשים ודורא ותפוחי אדמה ואבטיחים ומוכשר לצמחים ונטיעות אחרים כענבי גפן וזית וצמר גפן וטובאק. אך נעלה מזה המרעה הדשן אשר מסביבו, המוציא חציר לבהמה והערביים מסביב ישאו את נפשם לרעות בהמותיהם שמה למאות ולאלפים".[4] בעלי הניר הראשון אצו להוציא לחם מן הארץ ולא השגיחו לא בארבה ולא בשנה השחונה וזרעו את כל הדרוש למאכל האדם והבהמה: חטים, שעורים, תפוחי־אדמה, עדשים, קטניות, דורה, שומשמין, אבטיחים ועוד.[5]

הניר הראשון שפולח בלבן של אדמות חרבות ושוממות נענה כראוי, ופתח־תקוה החלה פושטת את הצירוף הערטילאי והמליצי הצפון בשמה ויצקה לתוכה מציאות חיה: ראשית תקוה לבאות — לחקלאות יהודית ולידים עמלות של יהודים.

ב

לא בנקל ניתן להחליף את ירושלים בפתח־תקוה על מרחביה השוממים והריקים. כתחנת ביניים שימשה לראשונים אלה העיר יפו, בה שוכנו רובן של המשפחות ובה שכנה כבוד "מפקדת" כיבושה של אַמלבס. משמרות־משמרות יצאו מיפו לפתח־תקוה לעבוד ולפקח על העבודה וחזרו ליפו. ולפי שהידים מעטות היו החלו להשתמש בפועלים שכירים, ערבים. ואף־על־פי־כן לא עובדה האדמה כולה והיא הוכחרה לערבים חלף רבע היבול.[6] תוך כך חודרים יהודי ירושלים אלה לעבודה ומסתגלים לה. הם רוכשים להם בהמות עבודה וכלי עבודה ואף מתחילים להניח יסוד למקום מגורים קבוע לשם מניעת הנדידה המתמדת בין ירושלים—יפו ופתח־תקוה. השיכון מתחיל, כרגיל, באוהל לאנשים ובבנין לבהמות עבודה, ורק לאחר כך פותחים בבניני מגורים ממש, ואף אלה אך כדי צורך מינימאלי, וכל אלה דרך שיתוף במגורים ובעבודה, אם כי החשבונות נעשים יפה־יפה לפי השקעתו של כל אחד ואחד.

היבול

עוברים שבועות וירחים והצפיה ליבול רבה. יבול זה יותר משהוא בא לשם הספקת מאכל לאדם ולחי, הוא בא להוכיח על כשרה של החקלאות היהודית ועל כשרם של בני ירושלים לעבודה פיסית בכלל ולעבודה החקלאית בפרט. הקמה המבשילה היא עדות חיה, כי סוף־סוף מצאו להם בני ירושלים מוצא למאווייהם במשך שנים רבות, והרב עקיבא יוסף שלזינגר, היושב עדיין בירושלים ולוחם מלחמתה של המסורה היהודית, הוא הוא המפרסם בעתונו: "עמוד התורה ועמוד היראה" דברים גדושי התפעלות על היבול והקמה בפתח־תקוה והדברים מגיעים לדרגת ספורי הנסים והנפלאות שהיו מספרים ב"צדיקים": "ביום שבת קודש ירדו גשמים רק על שדות היהודים ועל נחלת הגויים השכנים לא ירדו גשמים"... הוא הרב הקנאי הגדול העוסק כל ימיו במלחמתה של תורה עוסק אתה בדברים שהם מפשוטו של עולם ומקדיש להם מקום גדול בירחונו. "אנחנו, מספר אחד היושבים בפתח־תקוה ומשתתף בשידוד אדמותיה, יושבים על הנחלה למשמרת וחפץ ה' בידינו יצליח, באין שטן ופגע רע. זרענו חטים ושעורים, תורמסים ועדשים וכל מיני ירקות... וכל הגויים סביבותינו מהללים בשערים מעשינו. אומרם הם גם, שרואים בעיניהם כי ה' אתנו. הבהמות שלנו בריאות ועומדות למלאכתן מבוקר עד ערב והם צריכים להחליף בהמתם לחרישה בכל ב' שעות, בכל פעם אשר זרענו השדה באו אחריו גשמי רצון לברכה..."[7] לאמור, הנסים מתפשטים עתה לא רק על האנשים העוסקים בעבודת הקודש אלא גם על החי והדומם, וכל אלה אינם אלא מעין הנס הגדול והמופלא ביותר הלא היא העבודה הנעשית בפתח־תקוה.

ככל שמובנת ומוסברת הנטיה הזו של ראשוני פתח־תקוה לחקלאות ממש, היינו לפלחה, כן מובנת היתה הבקורת שנמתחה בימים ההם, אם כי בלשון מתונה וביד אוהבת, שאין נטיה זו תואמה למציאות. המבקר האלמוני משלב את בקרתו בכלל תיאור תולדותיה של פתח־תקוה בחדשיה הראשונים של קיומה.[8] אמנם, הדוגמה הקרובה של המושבה הגרמנית שרונה על שגשוגה ופריחתה עשתה הרבה למען ההחלטה לקנות את אדמת אֵמלבס, אולם האם הסתכלו מייסדי פתח־תקוה ביסודותיה החקלאיים של שרונה? הפלחה שלהם היא אך לשם סיפוק הצרכים ההכרחיים ביותר של האדם והחי במשקיהם, אבל עיקר פרנסתם היא על ג ט י ע ו ת. והכותב הולך ומונה את יתרון הנטיעות על הפלחה, שאינן תלויות בגשמים, הואיל ולצרכיהן ישנה השקאה מלאכותית ומשום כך אין הבצורת פוגעת בהן בנטיעות, ואף אין הנטיעות צריכות לעבודה כה מרובה כפלחה. "וזה הוא הדבר, נאמר באותו מאמר, אשר כל אלה אשר קנו למו אחוזות שדה סביב יפו לא שמו לבם לתבואות שדה, כי אם נוטעים גנות ופרדסים וכרמים ורואים ברכה במעשי ידיהם, כי פרי ארצנו הקדושה גם בחורבנה היא לגאון ולתפארת".

ויכוח חקלאי ראשון זה בספרותנו העברית, שניטש בעוד היבול הראשון של

הויכוח: פתח־תקוה או נטיעות

פתח־תקוה מצליח במידה שאין למעלה הימנה, חורג הרחק־הרחק מתחומו המצומצם. הואיל ואין הפלחה עיקר בשדות אלה אלא אך ורק נטיעות, לא היו צריכים בני פתח־תקוה להשקיע את כוחם והונם בשטחים כה נרחבים — והם שוממים — שעה שיכלו לרכוש לעצמם גנות ופרדסים נטועים מכבר, נושאי רווחים, קרובים לשכר ורחוקים מהפסד. מתוך נימוק זה מבקש הכותב להוכיח, כי קניית פתח־תקוה היתה משגה וכי בסביבות שכם אפשר היה לרכוש אדמות נטיעות בזול גדול. "ויתרון רב למתחילים לעבוד את האדמה סביב שכם, באשר שם לא תשכון שממות עולם, ומי מעינות מפכים בכל עבר ופנה ואינם צריכים לחפור בעומק האדמה 28 מעטער עד אשר ימצאו מים חיים כי מלבד אשר חפירה עמוקה כזאת תעלה בהון רב, הנה גם העלאת מים עמוקים תעלה ביוקר בסוסים ופרדים מוכרחים למשוך המים מהבאר...". אכן, המבקר יודע כי את הנעשה אין להשיב, אולם הוא מביע תקותו: "מי יתן והבאים אחריהם להיאחז בארץ ולעסוק בעבודת האדמה ישימו אל לבם את הנסיונות שנתנסו בם אחינו אלה ולא יכשלו גם המה בההתחלות הקשות מאד בארצנו הקדושה והשוממה".

בינתים רחוקים היו הדברים מכשלון, אם כי הדברים על העתקת מרכז הכובד לנטיעות היה בהם משום הדגשת עיקר גדול וחשוב, שהוכר רק לאחר שנים. בינתיים פושטות והולכות השמועות על הצלחתו של היבול הראשון, וכל עצמה של הצלחה אינה אלא נס גדול: "ותהי בצורת על כל הארץ ובפתח תקוה היה לחם".[9] ואכן ידעו נושאי משך הזרע בפתח־תקוה לחוג הצלחה זו כראוי. אחד המייסדים מספר ב"הצפירה" בלשון פשוטה ותמה הרגשת־חג זו, שטרם היתה כמותה בלב יהודי יושב הארץ בדורות האחרונים: "...ואם כי בשנת 1878 היתה עצירת הגשם בארץ הקודש, אבלו נבלו שדות וגנים והאכרים פחדו מפני רעב ומחסור, בכל זאת אנחנו לא נואשנו, בראותנו, כי סדרי עבודת אדמה כתקונה, אשר קבענו בתוך נכסינו יעשו פרי טוב גם בעת עצירת הגשם, וגם כל שכנינו הודו בפה מלא, כי לא ראו עוד קולוניא נאה ומתוקנת כהקולוניא "פתח תקוה", וגם כל הליכותינו ומשאנו ומתננו עם הבריות עמדו לנו להתחבב על כל שכנינו ולנחול כבוד גם מאת פקידי הממשלה. בשבת פרשת זכור בשנה ההיא התפללנו ראשונה תפלה של צבור בתוך אחוזת נחלתנו, כי ביום שלפניו הבאנו לבתינו ספר תורה בהודאה והלל לד' הגומל עלינו ובחצוצרות וקול שופר ושמחה של מצוה יוצאת מן הלב...".[10]

אולם עיקרה של הצלחת היבול הראשון היה מכוון לירושלים, משל ביקשו יוצאיה ש"גלו" לפתח־תקוה להוכיח לבני ירושלים כי לא שוא עמלו וטרחו וכי לא לריק עזבו את ירושלים. בשלושים גמלים, מלאים וגדושים מתבואות הארץ ובשקים הנושאים את הכתובת: "פתח־תקוה" הובא והועלה היבול ירושלימה. הנקל לתאר כי כל יושבי העיר שמחו ואף תמהו למראה שיירה מוזרה זו של מושבת־היהודים הראשונה.

העלאת הכבורים ירושלימה

"הכנסנו, מספר זרח ברנט, את הגמלים לשכונת מאה־שערים, שהיתה בנויה אז רק מצד הדרך, והכילה רק כעשרים בתים. הברכנו את הגמלים על הבור הגדול, שזה עתה נגמר בנינו ושלחנו להכריז בירושלים ולקרוא לכל הכוהנים והלויים, כי יבואו לקחת את חלקם קודש מתבואת אדמתנו אשר ברכנו ה' בה, בשובנו, אחרי כאלפיים שנות החורבן, לעבוד את האדמה הקדושה ולשמרה. שלושת ימים שמחנו אז לפני ה' במאה שערים בשירים ובקול רנה והלל לד' אשר הפליא חסדו לנו לשימנו לתקומה בארץ הנבחרה. עשינו כרה גדולה לאנשי ירושלים. גם יושבי ירושלים שלחו הרבה מתנות לשמחה זו. בחגיגה זו נטלו חלק חשוב וניכר הרב יואל משה סלומון, הר"ד גוטמאן, הר' אליעזר ראב והרב ר' יעקב בלומנטל...".[11]

עתה נאלמו המתנגדים ולא עוד אלא שרבים ביקשו להיספח לאנשי פתח־תקוה. שיירת־גמלים זו היתה מעין תהלוכת נצחון על הקשה במתנגדים — על שומרי החומות בתוך תוכה של ירושלים, שטרם טמנו את חציהם השנונות במבקשים לנטוש את החומות ואורח החיים בתוכן. אולם שנה ראשונה זו שנסתיימה בהצלחה כה מרובה, הקנתה נסיון גם בשטח אחר, בעל חשיבות יוצאת מהכלל — הלא הוא תחום ההגנה והעמידה האיתנה על משמר הרכוש העברי.

ג

כי היהודי, חייו ורכושו, היה הפקר, את זאת אפשר ללמוד מכל הרשומות שנותרו לנו מהימים שקדמו לייסוד פתח־תקוה. הפגיעה ביהודי לא היתה גוררת על פי רוב אף את העונש הקל ביותר והפוגע היה בטוח שהיהודי לא יקום כנגדו. בן הישוב נשא, כבן עמו בגולה, כל פגיעה קשה כקלה כגזירה שאין מנוס ממנה ולכל המרובה יצא בברכת "הגומל". כשעלו בני פתח־תקוה על אדמתם ודאי שריחף לפניהם האיום הנצחי של מתנגדי ישוב ארץ־ישראל בחוסר הבטחון וברוצחים והשודדים האורבים בכל עבר ופינה. אולם כשם שסיכנו עצמם בעבודה שלא הורגלו בה, כן סיכנו עצמם באורח־חיים שאין עמו כל בטחון. ואכן החששות נתאמתו חיש מהר. אולם לא נתאמתה ההנחה, כי פתח־תקוה תהיה כירושלים וככל מקום אחר בארץ, כי היהודי יהיה הפקר לכל פרחח ומתנכל ויעמוד למולו חסר־אונים ובעינים מפיקות רחמים.

היה זה השכן היווני טאיאן, בעל האדמות הנותרות של הכפר אמלבס, מי שהיה כבר למפגע לאנשי פתח־תקוה בנסיונותיהם הקודמים לרכישת קרקעות. בעין צרה הביט על הצלחתם של המתישבים החדשים ובודאי העלה על לבו, כי אין קל מאשר לסלקם ולגרשם מהמקום על ידי מעשי תעלולים.[12] ואין הקדמה נאותה להתגרותו של טאיאן באנשי פתח־תקוה מאשר התיאור הממצה של עניני דין בארץ אז: "...הממשלה היא כאשר היתה: פרועה ופרועה ולא תרצה לעצור בעד פראות הפראים, ומשפטיה מעוקלים ומקולקלים כאשר היו לכל פרטיהם — ואין לפורטם גלוי לכל. גם

התנגשות ראשונה עם השכנים העירבים

הקונזולים אין בידם לעצור ולגדור, כי אין להם שלטון במשפטי המדינה וכל דבר חוק ומשפט יובא לפני שופטי העיר והם בדרכם ילכו במנהגם והכסף יענה את הכל, ובפרט בדיני קנין ושכירות בתים ושדות, שאין להקונזולים להתערב ולחוות דעתם במאומה והכל לפי משפט המדינה הקדומה ולא ישונה. ברצותם יאמרו אשר עדות היהודים לא תקובל ושבועתו אינה נאמנה, וכדומה. ועל כל דבר צריכים עדים גמורים וכשרים ונאמנים ממוסלימאנים דוקא, והם לא יעידו לטובת היהודי לעולם. ועל כן הוא עודנו רצוף משפט וכל הדברים יגעים...".

טאיאן היה "כמובן מאליו" אחד השופטים, שדעתו מכרעת והוא, בעל הנחלאות ושכנם הקרוב של בני פתח־תקוה, החכיר כרגיל את שדותיו לאריסים ערבים. בהשענם על בעל הקרקע האלים ועל רפיון כוחם של המתישבים החדשים, שאפשר בריש גלי להתעלל בהם, פרצו אריסים אלה ביום בהיר אחד את הגדר המבדילה בין קרקעות פתח־תקוה לבין אדמות טאיאן ותפסו קרוב לשלוש מאות דונם, בטענה שאדמות אלה אינן שייכות לפתח־תקוה אלא לאדונם טאיאן. וכאן אירע דבר לא צפוי מראש: "שנים מהיהודים אשר היו שם לעמוד על המשמר הוכרחו לתפוש בכלי נשק, כי מוכן להם שמה קנה־רובה בעלת שש פיפיות, כי היו בסכנה". ואף זאת אנו שומעים, כי הערבים שעבדו עם בני פתח־תקוה, אם כפועלים ואם כאריסים, "עזרום ולא הניחו למסיגי גבולם לחרוש". הדברים הגיעו לבית־המשפט וכל השטח הגדול הזה נכלל בתחום הספק עד להחלטה "מלמעלה". פירוש הדברים למעשה היה גזילת שטח גדול זה מבני פתח־תקוה, כי בערכאות "למעלה" היה כוחו של טאיאן גדול הרבה מזה של אנשי המושבה. בינתיים נוצרה מתיחות בין השכנים, שפירנסה שנאה עזה.

השטח שלא עובד כוסה בחורף עשבים, מקום מרעה משובח, והערבים לא התמהמהו ושלחו שמה את בעירם. בני פתח־תקוה לא יכלו להתאפק, וכמנהג המדינה שבעל־השדה רשאי לתפוש את הבהמה הרועה בשדהו, תפשו ארבעה ראשים שרעו שם וסגרום באורווה החדשה בפתח־תקוה, עד שבעל הבקר ישלם את הנזק. "אחינו אלה, כותב פינס, אם כי רובם מחובשי בית־המדרש, עשויים לבלי חת, לא פנו אל רהב היווני וחזקתו, ויוליכו את בעירו שבי ויכלאום ברפתים עד יבואו לידי פרעון נזקם". הערבים ניסו בכה ובכה אבל אנשי המושבה תקיפים היו בדרישתם לא לשחרר את הבקר עד שלא ייפרע הנזק, והערבים נזדקקו לנשק הבדוק ביותר — לכוח. "וילכו, ממשיך פינס, חמושים במקלות וינסו דבר אל היהודים ולא עלתה בידם, כי אחינו שיחיו אינם רפויי לבונלחמו אתם בגבורה ויגרשום בחרפה". ודאי היתה זו הפתעה לא קטנה לערבים אלה, אולם הם לא הרפו מזממם להתנכל ליהודים ולהעניק להם חלף עלבון זה מנת אחת אפיים. וההזדמנות לא בוששה לבוא.

עמידת הגבורה של בני פתח־תקוה

למחרת אותו יום רכב מיכל ליב כץ ליפו, ובעברו את מושב הערביים החלו לרגמו בעצים ובאבנים עד שנפל מהסוס, ואז התנפלו עליו בהמוניהם והכוהו וכפשע היה בינו לבין המות, אילולא השגיח במעשה חייל תורכי והוא הציל את המוכה, כשהוא מפרפר בין החיים והמות. הדבר הטיל אימה במושבה הצעירה, אולם גם חישל אותם לא להירתע בשום אופן ופנים ולא לוותר. בני פתח־תקוה, ובראשם דוד גוטמן, הגישו עצומותיהם לקונסול האוסטרי ולמושל התורכי. ואכן שיחק ליהודים המזל והערבים המתנפלים נכלאו, אלא שטאיאן התערב בדבר וערב לעצרים והם שוחררו מיד. ואף זו עשה: הגיש תביעה נגדית על היזקים שנגרמו לו ולנחלתו מידי בני פתח־תקוה. במלחמת משפטים זו היתה, כמובן, ידם של אנשי פתח־תקוה על התחתונה, נוסף על הסכומים הגדולים מכפי יכולתם שהיו צריכים להשקיע בהדיינות זו שאין לה סוף. אף עדותו של החייל התורכי שהציל את כץ לא סייעה להכרעת הדין לטובת היהודים, ובינתיים הלכה הצרה וגדולה. אף צד מגוחך לא היה חסר: כץ לא יכול היה לעזוב את בית־החולים משום שהערבים יכלו לטעון, כי מי שהוכה מכות מוות מתהלך בריא ושלם בראש חוצות... והמסכן נאלץ לשכב בבית־החולים עד סיומו של המשפט...

עמידתם התקיפה של בני פתח־תקוה עוררה את תשומת הלב ב"חלונות הגבוהים". הקונסול האוסטרי הכללי בירושלים התערב בדבר, ואף לא נתן לסלף את המשפט ובסופו של דבר נסתיים הענין במחזה שאיש לא פילל לו: טאיאן בכבודו ובעצמו ועובדיו נאלצו לפייס "את היהודי המוכה ואת ראש החברה ר' דוד גוטמאן ברצוי דברים ונשיקות ידים כמנהג הארץ. גם הביא עמו אחוזת מרעיו, אהוביו מגדולי העיר, כי יבקשו גם הם חסד מהקונזול וראש החברה למחול להם. ואחינו בני ישראל ממידת קונם יש בהם ונוחים להתפייס, אמרו לו: מחול לך אותו העון אך בתנאי שלא תחרידנו עוד בהשגת גבול וגרם נזקים. וישבע להם היוני שבועי שבועות במעמד כל השרים והפחות וסגני הקונזולים כי לא יוסיף להציקם עוד ונרצו לו".

הערבים לא קיימו את פסק־הדין, וזמן קצר לאחר כך פרצה מריבה שניה. הפעם התנפלו הערבים על השומר הערבי של פתח־תקוה, "רכב גבור חיל ואיש מלחמה ומזויין בכלי נשק והיהודים שכרוהו לעמוד שם על המשמר ולעצור ביד חזקה בעד הערביים השולחים בהמתם לרעות בהשדות האלה". הפעם נסתיימה המריבה בדין־ודברים קצר, כי על כן היה זה דין־ודברים בין ערבי לבין ערבים, וודאי היה הדין עם השומר הערבי שהתרעם על בני פתח־תקוה, שלא אילצו בשנית את טאיאן לבוא ולבקש מחילה ולנשק זקנו כדין המשפט הראשון.

בינתיים עשתה לה השמועה כנפיים בין הערבים, כי אין היהודים מקבלים עוד באהבה פגיעות בגוף וברכוש והם החלו להתרגל למציאות החדשה הזו, ההיסטורית, שחשיבותה אולי אינה פחותה מזו של עצם ייסוד המושבה העברית הראשונה;

"הערבים השודדים — נפל פחד היהודים עליהם"

אף ליהודים כבוד עצמי והם יודעים להשיב לחורפיהם כראוי. ופינס מסיים פרשה זו בתולדות פתח־תקוה והישוב העברי החדש בלקח האפייני הזה שהסיקו הערבים: "והערבים השודדים, נפל פחד היהודים עליהם, ויאמרו איש אל אחיו: אם לויתן זה בחכה הועלה מה נעשה אנחנו דגי הרקק, ומי יקום לו עם אלה היהודים חזקי לב? ויבואו גם הם לבני הקולוניא וישתחוו להם ויאמרו: עבדיכם אנחנו ועתה כרתו לו ברית שלום ושבו בתוכנו בטח. ויקבלום היהודים באהבה, ויאמרו להם: אל תעצבו, חלילה לנו לפגוע בכם לרעה. אנשים אחים אנחנו ובשלום נחפוצה. ומני אז והלאה שבת כל ריב והארץ שקטה".

אולם הנקמה הגדולה ביותר בטאיאן היתה, כי אדמתו הצוררת לבני פתח־תקוה קמה לאחר זמן קצר לקנין לפתח־תקוה, והמושבה העברית הראשונה גדלה בבת־אחת עם תום השנה הראשונה לקיומה בשטח, גדול למעלה מכפליים מזה שנקנה בראשונה, ושטח זה היה שייך למי שביקש להצר את צעדיהם של החלוצים הראשונים.

הערות

1. השיעור המדוייק של אדמות הקניה הראשונה והסכום ששולם בעדן רופף בין אומדנות שונות ונביא בזה עיקריהן:

3500 דונם	22,000 פרנק		"הלבנון" שנה טו, גל' 40 עמ' 313.
	21,400 "		"המליץ" שנה טו, גל' 16, עמ' 294 (כאן לא פורש מספר הדונמים).
3284 "	1070	"לירה צרפת"	פינס ב"מבשרת ציון" חוב' א, שנה א.
3400 "	1100	נפוליון	יהודה ראב ב"בוסתנאי" שנה י, תרצ"ח, גל' כז, עמ' 29.
3284 "	1070	"	י. גולדמן ב"האסיף" א, סדר ב, עמ' 137.
3284 "	21.500	פרנק	ז. יעבץ ב"הארץ" חלק ד, עמ' 150.
3500 "	17.500	"	ז. ברנט בזכרונותיו עמ' 10.
3280 "			מ. ל. ליליינבלום בספרו: דרך לעבור גולים, עמ' 75 (כאן לא נוקב מחיר וכן חוזר מספר זה בדין וחשבון שלו לקונגרס הראשון, הנמצא בכתב יד בארכיון "גנזים").
3284 "	1075	נפוליון	י. שטאַמפר במכתבו האבטוביוגראפי (ראה הערה 12 לפרק א).
3285 "	1070	"	א. ל. פרומקין בכתבים לתולדות חבת ציון, חלק ג, עמ' 522.
365 הקטר	21.400	פרנק	ד"ר הרצברג בספר הציונות ליבנאלי חלק א, עמ' 166.
296 "	21.500	"	"הצפירה", מובא בספרו הנ"ל של יבנאלי עמ' 185.

השיעור הכולל של אדמות הכפר אמלבס הנזכר בפנים, ניתן על ידי פינס ב"מבשרת ציון" וכן על ידי ליליינבלום בספרו הנ"ל ובכתב היד הנ"ל.

2. ב"הארץ" שיצא בעריכתו, חלק ד, תרנ"א, עמ' 150. תיאור זה, שנכתב מפי ראשוני פתח־תקוה ומיסדיה ועל סמך תעודות של הימים ההם, תורגם לצרפתית ונשלח לנדיב הידוע.

הערות

3. היה בן דודו של החכם והמזרחן היהודי הנודע דוד צבי מילר. ראה עליו ב"מימים ראשונים" כרך ב, עמ' 166 (בזכרונותיו של ישראל הלוי טלר) ובכתבים לתולדות חבת ציון של א. דרוינוב במפתח העניינים והשמות.

4. א. ל. פרומקין בכתבים לתולדות חבת ציון לא. דרוינוב חלק ג, עמ' 522—523.

5. "הלבנון" שנה טו, גל' 40, 313—314, כ"ג אייר תרל"ט/16.5.1879. יהודה ראב ב"סקירה קצרה על תולדות פתח תקוה" שנדפסה בבוסתנאי שנה י, גל' כז (ח' חשון תרצ"ט).

6. ב"הלבנון" במקום המצויין בהערה הקודמת ובמאמר ב"הצפירה" שנעתק לספר הציונות כרך שני, ספר ראשון, עמ' 186. זכרונות ז. ברנט (ירושלים, תרפ"ט), עמ' 12—13.

7. בספרו של א. י. שחראי: רבי עקיבא יוסף שלזינגר, עמ' עד—עה.

8. ב"הלבנון", במקום המרומז לעיל בהערה 5. הכותב חתום: י ר נ "ן, ולפי דמיון צירופי המלים ותכני הדברים לסידרת מאמרי פינס ב"המליץ" שנה טו, גל' 16 ואילך, אני נוטה להניח, כי אף מאמר זה משל פינס הוא. ובכלל היה חלקו של פינס גדול ביותר בפתח־תקוה, וביחוד בשנותיה הראשונות לקיומה.

9. "הארץ" של ז. יעבץ, חלק ד, תרנ"א, עמ' 150.

10. הקולוניא הראשונה בארץ הקודש. "הצפירה" 1882, גל' 15. המאמר חזר ונדפס בספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 186.

11. זכרונות ר' זרח ברנט, עמ' 15. וראה עוד דברי יעקב גולדמן ב"האסיף" א, סדר ב, עמ' 137.

12. המקור הראשי לתיאורנו זה של ההתנפלות הם דברי פינס ב"המליץ" שנה טו, גל' 16 (כ"ט ניסן תרל"ט) עמ' 295—296 וב"מבשרת ציון" חוברת א. לשנה א. (תרמ"ד). התיאור השלישי ב"הלבנון" שנה טו, גל' 40 (כ"ג אייר תרל"ט) עמ' 314—315, כנראה אף הוא מעטו של פינס יצא (ראה לעיל הערה 8).

פרק שמיני:

ממרחביה למיצר

מאזן השנה הראשונה / אנשי ירושלים בהמוניהם רוצים להיספח לחברת פתח־תקוה / הקניה השניה / אדמות טאיאן / "הרבע" / הירושלמיים קונים חלקות בנחלה החדשה / כרוז המתנחלים החדשים / המניפסט הראשון לגולה של הישוב החדש / הקריאה לעלות לארץ ישראל / "אין לכם שמה כל תקומה" / "טובה ארצנו הקדושה מאוד מאוד" / הנהירה לגדות הירקון על אף האזהרות / החייץ בין הותיקים לחדשים / תלאות הירקונים / הכשלון / העזיבה / הנסיון האחרון לעצור את העזיבה / חולי הירקון מובאים ירושלימה / החג שהפך לחגא / הרבנות הירושלמית על פתח־תקוה וקרבנותיה הראשונים

א

הבקשות להיספח לחברת פתח תקוה

הירושלמיים עמדו במבחן השנה הראשונה לעבודתם בשדה, ויבולם המבורך שהוצג לראוה בחוצות ירושלים, היה לקטני האמונה בירושלים העד המהימן ביותר לכושר יגיע כפיהם של אחיהם הירושלמיים. אכן, המאזן הכספי של השנה הראשונה היה שלילי, שעל כן רבצו על מאזן זה: "יוקע הזרע, מגפת הבהמות, אשר פרצה במקום ההוא והפחיתה כדי שליש מבהמותינו וגם התביעות והטענות ודין־ודברים בשערי המשפט הסבו לנו הוצאה גדולה ואיבוד זמן רב".[1] אולם לא היה בכל אלה להאפיל על השמחה הרבה של הזוכים ביבול ראשון זה וכן לא צינן מאזן שלילי זה אף במאומה את התפעלותם והתלהבותם של יושבי ירושלים. רבים מהם ביקשו עתה להספח לחברת פתח־תקוה והם נתקלו בסירוב מצד המייסדים הראשונים. העולים הראשונים על הקרקע נעשו בבת־אחת "מיוחסים" בתוקף נחלותיהם ואין על כן מן התימה, כי ככל שסירבו לחלק מאדמותיהם לרבים כן גדל הלחץ עליהם.

ושוב נכנסו בעבי הקורה שנים הראשונים, דוד גוטמן ויואל משה סלומון, ושלישי להם נתן ג ר י נ ג ר ט מעסקני ירושלים הותיקים שהיה גם בפעילי הקניה הראשונה, אולם לא זכה להשתתף בה בפועל. עתה נתן את ידו האמונה במסחר, וכבא כוחם של הירושלמיים הנותרים, המבקשים אף הם להתיישב בפתח־תקוה, קנה הוא עם גוטמן וסלומון את נחלתו של טאיאן.

לטאיאן היה שייך למעשה החלק הגדול של הכפר אמלבש, שקיבלו כרגיל מהפלחים שלא פרעו לו את החובות שרבצה עליהם רבית קצוצה. אולם הבעלות הרשמית של טאיאן השתרעה רק על שלושת רבעי אדמות הכפר, היינו על 8500 דונם לערך, השאר היה שייך לפלחים עצמם, הלא הוא ה"רבע" המפורסם, שמילא תפקיד כה גדול בתולדות פתח־תקוה בשנותיה הראשונות לקיומה וגרם לסיבוכים משפטיים וכספיים

הקניה השניה

מרובים. האדמה הזאת שגבלה באדמות פתח־תקוה היתה משאת נפשם לא רק של הירושלמיים. ר׳ יחיאל מיכל פינס שביקר בפתח־תקוה שבועות מעטים לאחר העליה על הקרקע, נתרשם ביותר מעבודתם של בני ירושלים, אולם למראה האדמה הסמוכה הוא מתעורר לכתוב לשולחיו, מנהלי הקרן להנצחת שמו של משה מונטיפיורי: ״על יד הנחלה ההיא (של פתח־תקוה) יש נחלאות הרבה למכירה בזול מאוד ואדמתן טובה ופוריה. הנחלאות האלה נשענות על יד נהר ״עוג׳ה״, אשר ריחיים רבים סובבים בכוח מימיו. התבוננתי על כוח המים, ויש בו לפי השערתי כוח מאתים וחמשים סוסים. בתוך הנחלאות האלה יש אגם גדול מאוד אשר עתה הוא מקור משחת לאויר שמה, אבל ראיתי בעיני בו תעלות רבות חפורות מהאגם הזה אל הנהר, אבל נסתמו ברבות הימים ואפשר לתקנן ולפתחן בהוצאה קטנה, ואז אותו האגם עצמו אשר היה למקור משחת ייהפך למקור ברכה ועושר הרבה... האדמה הזאת טובה לכל מיני זרעים ונטיעות שבעולם ובנקל אפשר לקנותה...״. פינס מציע לשולחיו בלונדון לקנות שטח זה ולהושיב עליו מתישבים יהודים. ״ואקוה, מסיים הוא, כי יהיה גם המקום ההוא לפתח־תקוה להושיב בני ישראל על האדמה, להתפרנס מיגיע כפם...״.[2]

השטח נקנה והיתה הרווחה: בני פתח־תקוה נפטרו משכן צורר שהתנכל להם ואנשי ירושלים זכו אף הם לחלקות אדמה.

ב

קניה שניה זו נתקלה אף היא, כראשונה, בקשיים ומכשולים מרובים. אכן לטאיאן היתה בעלות רשמית על שלושת רבעי אדמות הכפר, אולם למעשה גבלו קרקעות הפלחים בכל השטחים האחרים ״עד כי הרביעית של הפלחים היתה תופסת בכל אמה וזרת מנכסי טאיאן״.[3] גוטמן, סלומון וגרינגרט קנו את חלקו של טאיאן, 8500 דונם לערך במחיר של ששים אלף פרנק.[4] ואף זאת נכלל בקניה: יפוי כוח מטאיאן, שבעלות לו גם על אדמות הפלחים, לדון עם הפלחים בדבר קניית אלפיים וחמש מאות דונם הנותרים שברשות הפלחים. ״כרגיל״ התנהל דבר העברת הקרקע בעצלתיים. השלטונות המקומיים עשו כמיטב יכלתם לסכל את הקניה, אולם הפעם התערב טאיאן עצמו, שרצה כנראה להיפטר משכניו היהודים ומהקרקע כאחד, ולא ארכו הימים ופקודה הגיעה מקושטא לסיים את המכירה. ובאוקטובר 1879 קמה הנחלה השניה לקנינם של הפתח־תקואים והירושלמיים והקונים החלו לבקש עתה מתנחלים בירושלים.

למעשה לא היה צורך בחיפוש יתר של מתנחלים. הם באו בהמונים, פשוטו כמשמעו. ובירושלים מצוקה ועוני ובפתח־תקוה שמעו יש שבר — על מה לא יעזבו את ירושלים וילכו לפתח־תקוה? הפארצלאציה שנעשתה בידי מודד הראתה, שיש מקום למאה משפחות לבוא ולהתישב ולכל אחד חלקה בת 85 דונם. המחיר המבוקש

המתנחלים החדשים

ודאי שלא היה גדול, אולם היה עצום לגבי ירושלמיים הנאבקים על כל פרוטה ופרוטה. הקונים, גוטמן, סלומון וגרינגרט, היו הנושאים בעול הקניה וההתחייבות הכספית והם נעשו בתוקף התחייבויותיהם מוכרי־משנה לירושלמיים. כל שהפרוטה היתה מצויה בידו היה רצוי להתקבל כבעל־נחלה, ואף מי שהיה לו אך חלק מהסכום נתקבל ללא שהייה יתירה וללא כל חשש לפרעונות העתידים. בדרך זו נקבצו ובאו כל אלה ששאפו לקרקע וכל החסכונות הזעומים זרמו עתה לפתח־תקוה ולנחלה החדשה.

ומעלה יתירה היתה לנחלה החדשה — היא גבלה בירקון. קשה לשער רישומו של נחל זה על בני ירושלים; בדמיונם ראו את עצמם כדייגים ופורשי מפרשים ורבים מהם הכניסו בכלל סעיפי מחייתם בעתיד את ענף הדייג, אך אחת לא ראו — את הביצות שליד גדות הירקון. שלא כנחלה הראשונה ששכנה על רמה היתה זו בעמק והקדחת קיננה בה. אולם המייסדים הראשונים היו מסוגוורים למראה הצלחתם בשנה הראשונה, והחדשים — שכורים למראה האדמה השוכנת על מים רבים.

הפרוספקט[5] שהוצא לקראת רכישת הנחלה השניה מספר בקיצור, כי "להתיסדות חברה לעבודת האדמה בשדה הסמוכה לנחלת פתח־תקוה יתקבלו מאה חברים, כל אחד מהם יהיה לו חלק אחד ממאה בשדה הנזכר, הנקנה כעת מהנוצרי הנקרא טאייאן ביפו". התשלום הכולל בעד חלקה היה שלושים נפוליון לפירעון בחמשה שיעורים עד תמוז תר"ם, היינו, שנה מעת פירסום הפרוספקט. בשנה הראשונה, מבטיח הפרוספקט, ייבנו עשרים בית. "כל חמשה חברים יבנו מכיסם בית אחד, ואחד מהם יכנס לדור בו עם בני ביתו בקביעות ושאר החברים חובתם להמצא בשדה בחריש ובקציר". ברכישת כלי עבודה, זריעה וכל שאר הדברים הנחוצים לעבודה, משתתף כל אחד לפי חלקו בשטח. למי שאין ידו משגת להשתתף בכך יסייע הועד בהלוואה, שתשולם בצירוף הרבית על ידי הלווה. הועד הנבחר בבחירות חשאיות ("בדעות נעלמות") הוא הפוסק האחרון בכל עניני המושבה והעבודה ובלעדיו "לא ייעשה שום דבר בעבודות השדה והחברה". ראש־הועד הוא, כמובן, אחד החברים. לעת עתה, עד הרשמת המתנחלים החדשים, חותמים על הקבלות: יואל משה סלומון, נתן גריגרט ויעקב בלומנטל, הונגארי אף הוא שעלה בצעירותו לירושלים ונתן ידו לנחלה השניה, בה נשתתפו עתה רבים מכולל הונגאריה ובראשם ר' עקיבא יוסף שלזינגר.

שלזינגר, שלא נצטרף משום מה לקניה הראשונה נצטרף עתה לקניה השניה ואף חותנו בקולומיה רבי הלל ל"ש היה מהמסייעים לכך ושלח סכומי כסף ניכרים לשם השתתפות במספר־חלקות. בשביל ההונגארים היתה זו לא קניה סתם אלא מפעל גדול וקדוש, ובאחד ממכתביו של העוסקים בדבר נאמר על ר' עקיבא יוסף: "...נוראים הם פרטי ההצעות מאתו. א: הגורל (פירוש: חלוקת הנחלה השניה על פי

הכרוז לגולה לעלות ולהשתקע בארץ ישראל

גורל) יהיה דוקא בפתח־תקוה שלא לפני רבני עיר הקודש ירושלים; ב: ביום טרם יוטל הגורל יוגזר תענית צבור; ג: בבוקר אחר טבילת העזֶע (עוג'ה, הטבילה בירקון) יתפלל כתפלת הושענא רבה, אחרי התפלה יאמרו תהלים מהחל עד כלה... וכן יעבור היום בצום ותפלה ועבודה עד הלילה, אשר אז ייעשה סעודה גדולה...".[6] מכאן, שהתכונה לקראת רכישת הקרקע היתה כאל דבר שבקדושה, אשר יש להתכונן לו בטהרה וברוממות־רוח. והדברים יובנו עוד יותר כשנעיין בקול הקורא הפרוגרמטי שהוצא אחר כך על ידי המתנחלים החדשים, מטעם האגודה שהוקמה לשם כך — "אגודת מיסדי הישוב".

ג

המוטו: "שובי בתולת ישראל, שובי אל עריך אלה", הלקוח מירמיהו לא, כ, חוזר כפסוק מסיים בכל פיסקאות הקול הקורא: "קול מעיר", שנדפס תחילה ב"החבצלת"[7] וחזר ונדפס בתוספת חומר בחוברת מיוחדת. ה"קול מעיר" הוא המניפסט הראשון של הישוב לגולה, שעיקר חשיבותו וייחודו בזה, שאינו פונה לגולה לשם עזרת הישוב, אלא לשם גאולה מהגולה על ידי עליה לארץ־ישראל ועבודה בה. זוהי הפעם הראשונה מבוטאת בכל מוראה הציונות האכזרית הקאטאסטרופאלית, שאין מנוס ממנה לכל המרחיק קצת את ראייתו מתחום אופקו הצר ומתבונן ללא אשליות בעתידו של העם בגולה.

"לקול שועת אחינו בארצות פזוריהם, העולה עד לב השמים, לקול יללת אלפי אחינו, כי שודד רבצם וחולל כבודם וניתנו למרמס כטיט חוצות אין מושיע ואין אומר השב; לקול צעקת אחינו האומללים המושלכים בראש כל חוצות, צועקים בלב נשבר בפחד ובהלה, רואים צרת נפשם, חייהם תלויים להם מנגד, ואין להם על מי להישען; — לעומתם יענה הד הרים קול גדול ונורא, קול שדי חוצב להבות, קול מבין הררי קודש: "שובי בתולת ישראל שובי אל עריך אלה...". כך פותח הכרוז וזאת הנעימה העוברת דרך כל הגוונים שבהנמקה החוזרים ונשנים בו מהחל עד כלה.

וראה זה פלא, אנשי ירושלים, מחברי הכרוז, הפוזנים השכם והערב אל אחיהם בגולה בענין עזרה וסיוע, אינם חוששים לתאר את מצבם של יהודי הגולה ועתידם בצבעים קודרים ביותר, ולעומת זאת את ארץ־ישראל וישובה בעתיד כמזהירים ביותר. "...עד מתי תחבקו חיק נכריה? ארציכם החמודה מדבר, עריכם הקדושות שממה ואין איש שם על לב ואין מכם חולה על זה? כל מאויכם לבלות בטוב ימיכם, לצבור הון, לאסוף עושר, לבנות היכלי עונג ולהרים קרן המסחר בארצות אחרות, בארצות, אשר אתם כצנינים בעיני יושביהם, וכל עוד תרבו עושר הארץ, ותגדילו זוהר יפעתה עוד יוסיפו שנוא אתכם. כל עמלכם ויגיעכם תריקו על ארץ

אנשי פתח תקוה צופים תמוטת הגולה

לא לכם וארצכם החמודה והטובה תשליכו אחרי גיוכם; אין מתעורר בצדק להחזיק בימינה, ותאמינו ותחשובו, כי רק בדבר שפתיים ובתקות הלב תמלאו וחובתכם. עד מתי יפתוכם רעיוני שוא? עד אנה תצפו צפית הבל, כי זאת המרגעה וזאת המנוחה ותאמרו כי שלום, שלום, ואין שלום? כי אחת דיבר אלהים בקדשו: ,ובגויים ההם לא תרגיע ולא תמצא מנוח', רק זאת לכם המרגעה, וזאת לכם המנוחה: שובי בתולת ישראל, שובי אל עריך אלה... עיניכם לנוכח יביטו ועין בעין תראו, כי בארצות מושבותיכם יצרו צעדיכם. אין לכם שמה כל תקומה, ואין לכם כל תקוה... משכו ידיכם מלבנות ארצות נכריות ושובי אל עריך אלה!".

קריעת אַשליה מלבותיהם של יהודי הגולה קשורה בהוקעת אשליה אחרת על ארץ־ישראל, שהיא קרובה כביכול לכל יהודי ויהודי, שכן אין היא וזכרה משים מלבו של יהודי ותפלתו יום יום ושעה שעה, אולם למעשה רחוקה היא ממנו מרחק רב ועצום. ארץ־ישראל הממשית קשורה בדמיונו בשודדים וברוצחים פראים מזה וביהודים העולים לחונן את אדמת הקודש על מנת להיטמן בה מזה, ולפני מחברי הכרוז תפקיד גדול — לפזר את הערפל המכסה את פני הארץ וישובה. "בהיותכם רחוקים מארצנו, ממשיך קול־הקורא, ורב הדרך יפריד ביניכם, על כן נעלמו מכם תהלוכותיה ומנהגיה, ולא תדעו את הארץ מה היא, הטובה היא אם לא, ואת העם היושב עליה מה הוא. תחשובו, כי ארצנו הקדושה מארת ה' רובצת עליה בחמה שפוכה ובאכזריות נוראה, הפוכה כסדום ועמורה, לא תזרע ולא תצמיח ולא יעלה בה כל עשב. לבבכם יהגה אימה: ערביים הפראים השוכנים עליה הם כפריצי חיות, שוללים ובוזזים, רומסים וטורפים ואין מציל, וברעם גבורותיהם ירגיזו ארץ, יעופו כנשרים וירוצו כברקים...".

כאבירי ימי הביניים, שאין מידיהם מציל, נראים הערבים בעיני יהודי הגולה. ודמות דמיונית זו של הערבי מתלווית לדמותה של הארץ, השוממה והחרבה ואין תיקון לה. "הטו אזניכם, שמעו והאזינו, קוראים הם, טובה ארצנו הקדושה מאוד מאוד אם אך חפץ ה' בנו. ארץ שמנה ופוריה, דשנה ורעננה, ולא יחסר בה כל טוב ולא חלו בה ידים, ידי עמלים וחרוצים... אויר ארצה זך ונקי, קיץ וחורף, קור וחום במידה ממוצעת, ילאה כל עט סופר מהיר לתאר ולצייר כל חמודותיה, ויכולה להחשב בין כל הארצות המהוללות בתבל ביבולה ובפירותיה. אין בה שמץ דופי, כי אם ששמותה מאין יושב בה...". אכן, הם מודים, כי בני הישוב חיים בעוני, אולם האשמים בכך הם יהודי הגולה המניחים לאחיהם בארץ להיות מיעוט עלוב ודל, ואילו גדל מספרם היו יכולים לצאת למרחבי שדה וניר ולתקוע יתד בשטחיה הנרחבים של ארץ ישראל.

"לו חכמו, השכילו זאת מראש, מסיקים בעלי הכרוז, אחינו בני הגולה, בעוד ישבו שלוים ושקטים, בטרם התנגפו רגליהם וימוטו אשוריהם ולו חכמו וישכילו גם עתה

הירושלמיים שכורי שמחה בנחלתם

אחינו השלוים והשקטים, כי לא נודע מה יולד יום, לזכור את ארצם הקדושה, לתמוך ביד אלה החפצים להקריב נפשם ומאודם להוציא את המטרה הנשגבה הזאת לפעולה, לכונן מושבות בארצנו הקדושה, לבנות הנהרסות ולנטוע הנשמות, כי עתה בהנזק הגדול אשר קרה לאחינו בהימים ההם, היה כבר די לנער את ארצנו הקדושה מעפר שממותה ולהקימה על לכבוד ולתפארת וכמה אלפים מאחינו היו יושבים על אדמתם כהיום הזה שלוים ושאננים וליתר אחינו היה מקום מנוס ומפלט לעת תמוט רגלם, בבואם על ארץ נושבת, בבואם בקרב אחיהם, בבואם אל ארץ אבותיהם, אשר לא ישמעו עליה קול נוגש...".

הדברים אמנם כתובים עם הפרעות של ראשית שנות השמונים בנגב רוסיה, אולם יושם לב כי הם מופנים גם לאלה שיושבים עדיין על מי מנוחות ומנת חלקם השאננות. וכך הולכים בעלי הכרוז ומפריכים את כל שמועות ההבאי על ארץ־ישראל ויושביה, מספרים על פתח־תקוה וחבלי ההתאקלמות וההסתגלות לחיי עבודה ולעמל החקלאות, קוראים לבוא ולהצטרף אליהם ומסיימים בפסוק החוזר ונשנה: שובי בתולת ישראל, שובי אל עריך אלה!". ומובן שאינה חסרה גם חסכמת הרבנים הגדולים" בירושלים, המעידים על החברה והליכותיה, כי "תשועה גדולה תצמח מזה לארצנו הקדושה ומצוה רבה לכל איש, החובב עמו וארצו לעמוד לימין החברה, לעזרם ולסעדם ולתמכם בכל מה שאפשר...".

ד

הקדמנו את המאוחר והבאנו את הכרוז של מתנחלי הקניה השניה, שהוצא ונתפרסם לאחר שעמלם עלה בתוהו, משום שבקשנו להראות מהי הרוח שפיעמה ירושלמיים אלה ומה חשבו על ישוב ארץ־ישראל וחיבת־ציון. בסמוך, כשנשוב לאגודת מיסדי הישוב, אף נראה מי ומי ההולכים בה. לעת־עתה נסתפק בעובדה, כי הקריאה להצטרף לרכישת הנחלה השניה מצאה לה אזנים קשובות ביותר. ואף זאת מהמופלאות — דברים אלה נכתבו על ידי אנשים שנתנסו במשך כשנתיים בכשלונות קשים ומרים בפתח־תקוה ואף־על־פי־כן לא נואשו וביקשו להמשיך ביתר שאת בעזרת עליה מוגברת מחוץ־לארץ.

ואכן, המייסדים הראשונים המסונוורים והירושלמיים שכורי השמחה שנצטרפו לקניה השניה, נחלו יחד כשלון גדול, שהיה קשה ומר לשני הצדדים גם יחד. על המייסדים, קוני הנחלה השניה, רבץ חוב גדול של התחייבות כספית בעד הקרקע, והם נאלצו למהר ומכרו למעלה משמונים חלקות לכל קונה שנתן מחירם. לא היתה כל בחירה ראויה של המתישבים החדשים. חפזון זה היה בעוכרי המעשה; נתלקטו אנשים שכמה וכמה מהם לא היו ראויים ומסוגלים לעבודה וביניהם גם אנשי ריב ומדון.

הכשלון וסיבותיו

אף המתישבים החדשים לא חקרו ולא בדקו הטובה העבודה בשבילם ובטרם קיבלו את שטרי המקנה כדת וכדין נהרו הם עם נשיהם וטפם לנחלה החדשה. הם נמשכו במיוחד לירקון, כי קסם להם הדייג, בלא דעת כי המות מהלך על גדותיו. הראשונים בעלי הנסיון עשו כמיטב יכלתם לצנן התלהבותם זו של החדשים, אולם העלו חרס בידיהם. מרוב מרץ, התלהבות והתפעלות לא שעו החדשים לדבריהם של אלה וכך נפתחה תהום שגדלה ועמקה מיום ליום וחצתה את בני פתח־תקוה לשני מחנות עוינים ויריבים: הותיקים יושבי הגבעה, והחדשים יושבי העמק וגדות הירקון. וכשנתגלע הפירוד נתלבה ביותר על ידי רודפי מדנים ושני המחנות גם יחד צעדו לקראת הרס מפעלם.

"ויהי, מספר ד"ר הרצברג, בראותם את כל ככר הירקון כי כולה משקה והאדמה אדמת מישור עטופה ירק עמקים טוב למראה ותאוה לעינים, ויאמרו פה נשב כי אוינוה. וראשי המייסדים העידו בם לאמור: אל תשבו פה פן מרה תהיה אחריתכם, כי המים רעים והארץ משכלת; סעו לכם ההרה ואתנו תשבו. וידברו אליהם ולא שמעו..."[8] הם ביקשו להתישב דוקא בקירבת הירקון "וירקיעו, מספר א. ל. פרומקין, שמה אהלים קטנים לשבת, אך רבים מהם התגוללו בעפר תחת כיפת הרקיע ולא חשבו אחריתם, כי לרוב רישם ולחצם חיו חיי צער ולא חסו על חייהם. לחמם היה להם קטניות ודורא אשר טחנו ואפו אותם באגנות וימלאו כרשם מבצק בלתי אפוי כל צרכו ולבסוף נפלו למשכב ולא היה להם גם רופא וחינין ויכרעו הרבה לרגלם והסבו על נפשם אסון רב ונורא, וביחוד החל המות במגלו לקצור את הנשים והטף..."[9] עתה, ככלות הרעה, באו הירקונים מוכי הסבל בטענות ומענות לותיקים, יושבי הגבעה, והסכסוכים נתרבו והלכו. הותיקים, המנוסים לכאורה, נכשלו אף הם בבנותם בנינים מלבנים לא שרופות, והם נתמוטטו עם בוא הגשם הראשון, וכך ירד אסון על שני הישובים גם יחד.

עם האסון נשאו את ראשם גם הערבים השכנים שעקבו בעינים פקוחות אחרי המתרחש בישובים החדשים. לאט־לאט סר המורא היהודי מעליהם והם החלו לפשוט על השדות, הרכוש ואחר כך גם על הבתים שבעליהם עזבום וחזרו בבהלה לירושלים. השממה חזרה לקדמותה ועקבות המתישבים החדשים החלו להימחות. עילה מיוחדת לעזיבה היתה שנת השמיטה שקרבה, והאחרונים לעזיבה היו מיסדי המושבה שנשארו בפתח־תקוה עד כ"ה תמוז שנת תרמ"א.[10]

גוטמן, שתכניתו להקים מושבה חקלאית הוכתה לרסיסים, לא העלה כלל על דעתו, כי מפעלו נהרס לחלוטין. אדרבא, הוא פירסם ברבים תכנית שיקום אופטימית ביותר. לדעתו, יש צורך להיפטר מאותם שלא עמדו בתשלומיהם ולבחור אחרים במקומם. אולם את עיקר התיקון לפתח־תקוה הוא רואה בניקוז ובתיכנון, בנטיעות ובפלחה, וכן בעזרה למושבה ראשונה המתנסית בעד הישוב כולו בנסיונות חקלאיים

חולים ועזבים

וישובים. "נקל היה לנו — כותב הוא — להרחיק מן הקולוניא את כל פחיתותיה ומגרעותיה ולשנותה שנוי עיקרי על ידי בנין תעלות ונטיעת עצים, אשר לדעת כל המומחים והבקיאים בדבר יעשו את הקולוניא לגן עדן נחמד ונעים מאין כמוהו. שטף הנחלים להקים שם ריחים, ומזג פתח־תקוה בכלל טוב הוא ונעלה. משני עברי הנחל "אדזע" (הירקון) יוכל לצמוח צמר גפן ואורז, אחרי כמה הכנות להכשיר את האדמה הזאת לצמחיה הזאת. בעמקים יצלחו עצי־פרי, רמון ותאנה וכל פרי חמד וגם פרי עץ הדר, כי מעינות אפיקי מים נוזלים שם בימי הקיץ ומשפיעים שפעת מים בימי עצירת הגשמים. מפאת מערב של הקולוניא יצלח הגפן ויעשה פרי הלולים. עד עתה קצרה ידנו לנטוע עצי גפן מפאת חסרון כיס, ונזרע שם שעורים ואבטיחים והאבטיחים גדלים שם במספר רב ונשלחים אל כל ערי החוף. גם עדשים התוגרים צומחים לרוב על אדמתנו וחציר לרוב יש לנו, אך אין בהמות באורוותינו, אשר נוכל לתת להם את החציר למספוא ועל כן נמכרהו במחיר מועט להקולוניסטים הקרובים. ככה ארצנו כגן אלהים לפנינו וזרים אוכלים אותה, והקאלאניסטים האשכנזים והפעלאחי"ס מתעשרים מפסולתן של הקולוניא של בני ישראל ונוהגים בהם מנהג עקספלאאטאציע נוראה. — מפאת אשר אין תומך בידי היהודים ויחידי סגולה אנשים של צורה ובעלי כשרון בטלים באלף עניים מרודים, אשר לחם הקלוקל "החלוקה" יערב לחכם . . ."[11] אף פינס, מי שעשה הרבה להתאוששותה של פתח־תקוה, מסכם את מצבה העלוב בתרמ"א בתקוה טובה לעתיד, כי "עוד טובם בידם, כי יתקנו את אשר עיוותו, כי אמנם נחלתם שפרה להם, עד כי כמעט אין כמוה בכל חבל הים . . ."[12]

ירושלים, שהיתה בתרל"ט עד לשמחה גדולה של התושבים למראה היבול הראשון שהועלה והובא מפתח־תקוה, היתה כעבור שנה עד למחזה מעציב ביותר: חולים הובאו מתישבי הירקון לירושלים וידי הצבור הירושלמי עסוקות בטיפול בהם. החג מלפני שנה הפך לחגא. החולים היו מוטלים על חשבון הצבור, שהיה אין אונים לכלכלם. הרבנות הירושלמית נאלצה לפרסם הודעה ברבים: "כי כל החולים של פתח־תקוה על החברה פתח־תקוה הם ואין לנו רשות והיתר לקחת דמי עניים ואלמנות ויתומים ולפזרם בעד אנשים, אשר לא חסו על נפשם ועל זרעם והשליכו עצמם למקום אשר הוא דראון לכל בשר . . ."[13]

ואף כאן אירע פלא גדול והוא לא קטן מהנס שאירע שם בשנה הראשונה: הירקונים והפתח־תקואים התאוששו, הקימו את חברותיהם מחדש וניגשו במרץ להקים מחדש את פתח־תקוה החרבה על יסודות חדשים, שבכללם הנסיונות הקשים והמרים של השנים הראשונות.

הערות

1. מתוך מאמר ב"הצפירה" שנעתק לספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 186. בעל המאמר הוא, כמוכח מהמשך הדברים, דוד גוטמן. וראה עוד על הפסדים אלה דברי יהודה ראב ב"בוסתנאי" שנה י, גל' כז, עמ' 29

2. כתבי יחיאל מיכל פינס, בנין הארץ, כרך ב, ספר א, (תל אביב תרצ"ט), עמ' 50, 54, 68.

3. זאב יעבץ ב"הארץ" חלק ד, תרנ"א, עמ' 150.

4. אף כאן רופף האומדן של האדמות והמחירים:

8030 דונם	3.000 לירות	א. ל. פרומקין בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 522.	
1200 הקטר	60.000 פרנק	ד"ר הרצברג בספר הציונות כסך ב, ספר א, עמ' 167.	
800 "	58.000 "	ד. גוטמן בספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 186.	
8000 דונם	60.000 "	ז. יעבץ ב"הארץ" חלק ד, עמ' 151.	
8000 "	בערך 60.000 "	י. ראב בבוסתנאי שנה י, גל' כז.	
8300 "	60.000 "	י. גולדמן ב"האסיף" א, סדר ב, עמ' 137.	
10667 "	4 פרנק הדונם	ז. ברנט בזכרונותיו עמ' 15.	
8300 "	60.000 פרנק	י. מ. פינס ב"מבשרת ציון" חוברת א.	
8500 "		מ. ל. ליליבלום בספרו: דרך לעבור גולים עמ' 74.	
8030 "		בכתב יד (ראה לעיל הערה 1 לפרק שביעי בשני המקומות לא פורש המחיר).	

5. נדפס בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 285—286.

6. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 292 בהערה. ואעיר פה על העלם אחד של חכם וסופר מובהק כא. דרוינוב ז"ל: בעמ' 304 בכרך ג', לתולדות חבת ציון, הוא אומר (בהערה 33): הרב שלזינגר קנה חלק באדמת טאיאן בשביל חותנו. מי היה חותנו אין אנו יודעים" — והמדובר הוא כמובן ברבי הלל ל"ש. על קניה זו של שלזינגר, שנעשתה בכספו של חותנו זה, הוציא שלזינגר ספר בשם: "שמרו משפט", שהופיע בשתי מהדורות (אחת באידיש) והוקדש לנחלת חותנו, שלוקחה ממנו ברבות הימים והשנים.

7. שנה י"א, גל' 36/37, עמ' 273—278, ג' אב תרמ"א. חזר ונדפס בחוברת מיוחדת. מחוברת זו נדפס הכרוז בספר היובל של פתח תקוה, עמ' נה—נט, בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 293—301 ובספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 113—116. מתוך שנעלם, כנראה, מדרוינוב כי "קול מעיר" נדפס ב"חבצלת", הרי הוא מסתפק בשנת הפירסום, שעה שלפי "החבצלת" מוכח, כי הוא נדפס בתרמ"א. וכן אין לקבל דבריו של טוביה סלומון (כפי שעושה זאת א. דרוינוב בהערה לעמ' 129) כי פרומקין הוא מחברו של "קול מעיר", לפי שבשולי המאמר ב"חבצלת" מעיר פרומקין: "נדרשתי לבקשת מיסדי מנהלי החברה החדשה הזאת לתת מקום למאמרם הנכבד הזה. ובימים הבאים אי"ה אשוב לדבר אודות זה במאמר מיוחד". ואכן, מאמרו של פרומקין הופיע בגליון הסמוך (גל' 38) בשם: "לך עמי בא בחדריך" (חזר ונדפס בספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 116—117).

8. "המגיד" 1882 גל' 24. חזר ונדפס בספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 167.

9. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 523.

10. דוד גוטמן ב"הצפירה" 1882 גל' 15. חזר ונדפס בספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 187.

11. במקום המרומז בהערה הקודמת.

12. כתבי יחיאל מיכל פינס, בנין הארץ, כרך ב, ספר א (תל אביב, תרצט), עמ' 149.

13. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 288.

פרק תשיעי:

ניצוצות אורה בימים קודרים

הקדחת בין המתישבים על גדות הירקון / ר׳ יחיאל מיכל פינס נחלץ לעזרה / סידניי סמואל מאנגליה רוכש חלקות בפתח־תקוה / המריבה הפנימית / הפרעות ברוסיה / הדי הפרעות בארץ ישראל / פתח־תקוה קלף בידי מתנגדי ישוב ארץ ישראל / נטר מסתייע בכשלונה של פתח־תקוה לשם כיוון הגירת הפליטים לאמריקה / הרצברג מסתייע בפתח־תקוה כהוכחה לחריצותם של אנשי הישוב הישן / זרח ברנט בלונדון ויהושע שטמפר בשיקגו מספרים על פתח־תקוה וסיבות כשלונה / ברנט מתערב בויכוח: אמריקה או ארץ ישראל? ומזים את הדיבות על ארץ ישראל ופתח־תקוה

א

סבלם של המתישבים על גדות הירקון

חגם של הירושלמיים הפך לחגא ולכשלון, שהדיהם נישאו למרחוק למגנת לב כל שוחרי הישוב. אולם, מה מעטים היו אלה שידעו את הסבל בו נתנסו הותיקים והחדשים גם יחד. אכן, נתברך היבול בשנה הראשונה ובאמתחתם של הראשונים היתה תבואה לרוב, אולם מחוסר טחנה נאלצו למכור אותה ולקנות קמח. בימים כתיקונם ניתנו חילופים אלה להיעשות על נקלה, אולם בימות הגשמים, היתה פתח־תקוה מנותקת כמעט מהעורק החיוני שלה — מ י פ ו. זרח ברנט מספר, כיצד רכב על סוסתו ליפו להביא קמח למושבה הרעבה ובדרך נעצר לרגל השטפון הגדול בואַדי מוצררה "ומה גדול היה כאבי כשהוכרחתי לחזור אל המושבה לפנות ערב בידים ריקות. כאשר ראוני דוהר על הסוס מרחוק קיוו כולם לישועה והנה לא הבאתי מאומה. קשה היה לי לראות בצערם של כל בני המושבה שנאספו אז לקראתי. נשים אחדות הטיחו אז דברים כנגד מפעל ההתישבות וקשה היה אז תפקידנו להשקיט את התקוממות הרוחות יחד עם רעבון הבתים . . .".[1]

סבל זה היה כאין וכאפס לעומת התלאות של הירקונים. הקדחת עשתה בהם שמות והדברים הגיעו עד כדי כך, כי מקרה מות שם נודע רק לאחר זמן רב, לפי שאי־אפשר היה להגיע אליהם ולא כל שכן להגיש עזרה רפואית במועדה. היתה זו מלחמה עזה עם הטבע, שהירושלמיים לא הסכינו בה כלל. הסיכוי שרמז להם לאחר הכשלון, השיבה לירושלים, לא קסם להם ביותר ואין כל ספק כי דבר זה נעשה לאחר שכלו כל הקצים וכוח סבלם הגיע עד קצה גבול היכולת.

הרבה עשה הטבע ולידו פעל והחיש את הסוף הסכסוך שפרץ בין החדשים לותיקים ובין החדשים לבין עצמם. ירושלים, היתה שרוייה כל ימיה במחלוקות קשות ומרות על ענינים חשובים ועל דברים של מה בכך, ומה פלא כי מחלוקת

הותיקים והחדשים

נצחית זו נגררה גם לפתח־תקוה ובפרט כשנראו סימני כשלון. החלו לנבוט כל הגרעינים הנפסדים שנקלטו בלבות הירושלמיים, ופתח־תקוה היתה לא רק גיא צל מות בשל הקדחת, אלא גם עמק בכא של חיכוכים ומריבות.

בתר״ם (1880) עדיין נעשתה העבודה על ידי הותיקים והחדשים גם יחד בקדחתנות יתירה, משל ביקשו כולם למלא את שפגמו במשך דורות ולפרוע חוב לאדמת ארץ־ישראל שחבו לה בשל שוממותה במשך דורות. ר׳ עקיבא יוסף שלזינגר מאיץ בדוד גוטמן למהר ולבצע את ענין חלוקת החלקות וכבר במכתב זה נשמעים בין השטין רמזי חשדות: ״כי העולם מתרעם מאוד על איחור חלוקת הארץ ונותנים יד לחשדות שונות כנהוג. על כן למען המצוה ולמען לא תקצר נפש העם בדרך ימהרו להחיש מראשית החלוקה אצל הנהר . . . וכל העם על מקומו יבוא בשלום . . .״.[2]

מי ומי היו בני ״חברת פתח־תקוה״, הותיקים והירקונים גם יחד? רשימת השמות של בעלי זכות הבחירה לועד הראשון[3] מספרת על הרכבם של חלוצים ירושלמיים אלה. ליד כל שם ניתן שיעור הקולות שלו, הנמדד כמובן לפי מספר החלקות שרכש. המספר הגדול ביותר של קולות (11) נופל בחלקו של ר׳ עקיבא יוסף שלזינגר. אל נתמה לעשירות מופלגת זו שלו; היה זה בעיקר כספו של חותנו. אחריו באים אשר זליג בלום, מי שעלה מאמריקה וצרור כספו בידו (6 קולות). דוד גוטמן, שהשקיע בפתח־תקוה את כל כספו ויגיעו במשך שנים הוא בעל 5 קולות בלבד. אחריהם באים שאר החברים בני שלושה־שנים וחלק גדול בעל קול אחד בלבד. אתה מוצא כאן, כמובן, את המיסדים יואל משה סלומון, יהושע שטאַמפֿר, זרח ברנט, וכן את אלתר וינקלר, את סופר הכוללים בירושלים ר׳ יוסף ריבלין, את ר׳ יוסף זונדל סלנט, יעקב בלומנטל, מיכל ליב כץ, נתן גרינגרד, משה צבי לוינזון ועוד ועוד. ואף לא נפקד שמו של יחיאל מיכל פינס, העתיד למלא בקרוב תפקיד נכבד בשיקומה של פתח־תקוה.

ב

פינס, שאינו אלא בא־כוח הקרן המבקשת להציב יד ונחלה בארץ־ישראל למשה מונטפיורי, חורג קמעה קמעה ממסגרתו הצרה ונותן את לבו ונפשו לכל ענין ישובי, ובפרט אם הוא קשור בהתישבות חקלאית. פתח־תקוה הצעירה זוכה לביקורו של אורח יהודי רם המעלה מאנגליה סידניי סמואל, בן אחותו של שמואל מונטגיו, שביקר כמה שנים לפני כן בארץ־ישראל ופירסם דין וחשבון קטלני על ה״חלוקה״ וסדריה. סמואל ביקר בפתח־תקוה בשלהי שנת 1879 וכאחד העורכים של ״ג׳ואיש כרוניקל״, פירסם סידרת מאמרים על ביקורו בארץ (המאמרים יצאו אחר כך בספר). בירושלים חילק נדבות, כרגיל. בפעם הראשונה בתולדות הישוב בדורות האחרונים בא אורח למקום, בו אינו מחלק נדבות.

עזיבת המקום והמריבה הפנימית

אמנם פתח־תקוה זקוקה מאוד לעזרה, וסמואל קונה כמה חלקות אדמה ומחלק אותן בין ארבעה מתישבים וממַנה את פינס לממונה על הביצוע. פינס מופיע מעתה כבא־כוחו של ר׳ שמחה ב״ר משה מונטגו שמואל״ וכבעל זכות של שני קולות. צורה חדשה זו של עזרה לישוב, היא כה שונה מהמקובלת עד ש״ג׳ואיש כרוניקל״ מציין אותה בדברים אלה: ״אחד הקונים האחרונים היה מר סידני סמואל, אשר נדב חלקו, בצירוף הסכום הדרוש לבנין בית, לארבעה אנשים עניים מכובדים, בבחרו לו באופן נכון בדרך זו של צדקה, במקום הדרך של מתן נדבות סתם, ללא שיטה, שבה נוהגים בדרך כלל אחינו בני חוץ־לארץ, בבקרם את הארץ.[4]

פינס היה בא־כוחם גם של שני יהודים מסלונים: אברהם גרינברג ואברהם קופלמן, שלכל אחד מהם היו שני קולות. הוא קופלמן מופיע כאן כאיש סלונים, אולם למעשה היה כבר ירושלמי ותיק ואף ״זכה״ להתנסות ברדיפות עליו בירושלים. פינס, הליטאי המפוכח, התקשר עוד בירושלים עם קופלמן ההוזה והחוזה חזיונות ועוד נראה בסמוך תוצאותיה של שותפות זו לעתידה ולשיקומה של פתח־תקוה.

לא ארכו הימים והחלה העזיבה, עליה באה ב״הצפירה״ הידיעה הקצרה הזאת מאת הכתב הירושלמי ר׳ יעקב גולדמן: ״חלקת השדה אשר קנו למו אחינו אוהבי עבודה סמוך ליפו ובידים חרוצות עבדוּ אותה ותקות יושבי ציון היתה כי יהיו ל׳פתח־תקוה׳ לאיש יהודה יושב ירושלים, החלקה הזאת נהפכה לעמק עכור. שנים אחדות לחמו בני החברה עם המכשולים אשר הונחו לרגלם. אכן, הה! לא יכלו להם. רבים מהם אבדו חייהם וימצא למו שם קבר מנסיבת האויר המשחת אשר ישלוט שם שלטת. רבים מהם נחלוּ מחלות, אשר לא בנקל ירפאו מהם. וכולם אבדוּ כספם בענין רע ויאלצו לשוב ירושלימה בעירום ובחוסר כל״.[5] הוא אינו מזכיר את הרעה הגדולה האחרת, את המריבה הפנימית, שנודעה אף היא ברבים בהודעה מיוחדת.

בקיץ 1880 החלה המריבה סביב החלקות. לא כל בעלי החלקות היוּ במקום ולא כל הקונים שלמוּ את המגיע. עול החוב רבץ על המייסדים, שעה שהירקונים, ביחוד אותם שלא היו במקום, החלוּ לסחור בחלקות ולמכרן לכל דורש. בשם חברת פתח־תקוה מתפרסמת בעתונות ההודעה הזאת:

הודעה בשם חברת ״פתח תקוה״

זה שנתים ימים ובחסד עליון הגומר עלינוּ נוסדה החבורה הקדושה חברת ״פתח תקוה״ לעבודת האדמה אדמת הקודש בארץ הצבי. ותהי ראשית הוסדה לשם עבודה ממש ועמל כפים, שמהם ופרנסתנו נמצא ולא לשם חזרה על הפתחים ולקחת מתנות באדם.

כל באי החברה קיימו וקבלוּ עליהם לעבוד את אדמת הקודש אם על ידי עצמם או על ידי אחרים, אך לא יחללוה לעשותה כלי חפץ לרועי רוח חובקי ידיהם לבצע על ידי תחבולותיהם באונאת בני אדם, ואשר על כן אין רשות לשום אחד מבני

"עוד תקוה טובה בידם כי יתקנו את אשר עיוותו"

החברה למכור את חלקו, שלא בהסכם בני החבורה. ואם מכר אין מעשהו כלום.

ועתה הנה שמענו וגם ראינו, כי קמו אנשים מבוהלים ומבהילים מחוץ לחברתנו, וידפיסו שטרי מקנה למכור ד' אמות קרקע מהקרקע שקנו, לפי דבריהם, מאחד מחברינו בפתח־תקוה. ועל כן חובתנו היא להודיע לכל באי עולם כי אין לבינו הולך אחרי ההבל הזה, שאיננו אלא מעשה תעתועים ואחיזת עינים לתפוש קלי הדעת שלהם בלבם ויוצאים אנו במחאה גלויה כנגד המוכרים והקונים, המבטלת כל כוח קנין וזכות בקרקע אחוזת "פתח תקוה", שאומרים זרים לרשת אותה לא לשם עבודתה ומכל שכן שהמוכרים מדפיסי שטרי המקנה, שאנו נדונים עליהם קנו חלקם (שני דולם קרקע, 3200 אמות מרובעות) לא בנחלת חברתינו, ולא על האדמה בכלל, כי אם באויר השמים, כי האיש המוכר להם, שנזכר שמו בשטר המקנה איננו חבר כלל בחברתנו ואין לו אפילו מדרך כף רגל באחוזת נחלתנו. סוף דבר כל ענין שטרי המקנה הנ"ל אינם אלא הבל ורעות רוח.

הכותב וחותם בשם כל בני החבורה "פתח תקוה"

נתן גרינגארט[6]

היתה זו הראשית, והאחרית לא בוששה לבוא. האנשים הסתכסכו, אולם שום צד מהצדדים לא נואש מלשוב אחר העזיבה ולכונן את המקום. רי"מ פינס, שהשקיף בדאגה על ההתפתחות המריבה, הוא שחזה את העתיד המרהיב של המקום, שעה שעמד בשוממותו. "ומי יאמר, כתב אז נגד משטיני הישוב שנסתייעו בפתח־תקוה בהוכחתם, שאין כל תוחלת בישובה של הארץ, כי אבדה תקותם לעולמים? עוד (תקוה) טובה בידם, כי יתקנו את אשר עותו. כי אמנם נחלתם שפרה להם, עד כי כמעט אין כמוה בכל חבל הים. אורז וצמר גפן וקני סוכר כי יזרעו בה, יעשו פרי תנובה וגנים ופרדסאות בלי הוצאה מרובה ימכרו פריהם שמה, כי נחל הירקון יוכל להשקותם בלי עמל. חציר יבש אך בה ימצא ובני שרונה יקחוהו משם וכלום יהא חסרה אלא עבודה וחריצות ואהבת שלום וסדרים, או אז יסיר ד' מהם כל מחלה ויצוה אתם את הברכה ויוכלו עמוד . . .".[7]

לא קלה היתה ההגנה על מקום שומם שנעזב על ידי מתישביו, שעה שעויני הישוב לוטשים את עיניהם לכשלון זה ומסתייעים בו ברמה. ואף־על־פי־כן עמדו בני הישוב בכלל ובני פתח תקוה בפרט בעמידת כבוד זו בימים שעמידה זו היתה בה משום קידוש שם הישוב החדש.

ג

באביב שנת 1881 פרצו, כידוע, פרעות בנגב רוסיה, הלא הן ה"סופות בנגב", שהסעירו את יהדות רוסיה ואת יהדות העולם כולו. מנוסת הפליטים הסבה אליה את לב מיטב עסקני הצבור היהודי בכל ארצות המערב, שהתנדבו כולם כאחד

הפרעות ברוסיה והוי־כוח: אמריקה או ארץ ישראל?

להקל על המצוקה של פליטי חרב אלה. הפליטים ישבו מצופפים בתחנות הגבול וביקשו לנדוד לאן שישא אותם הרוח ובלבד לא להשאר עוד בתופת הרוסית. אז החל הויכוח העז והנמרץ בין עסקני הצבור: לאן לכוון את ההמונים האלה? הרבים ובעלי ההשפעה הכריעו לטובת הארץ הגדולה והרחבה א מ ר י ק ה, בעלת האפשרויות הבלתי מוגבלות. לעומתם טענו מעטים, שהשפעתם לא היתה מרובה ביותר, כי יש לכוון את פעמי הגולים לארץ־ישראל. חובבי ציון המעטים עשו ככל יכלתם להכריע לטובתה של ארץ ישראל, אולם העלו חרס בידיהם, לפי שבידי מתנגדיהם היה קלף משובח ביותר — פ ת ח ת ק ו ה, שבימים אלה בדיוק נסתיים תהליך עזיבתה. הנה, טענו המחייבים את ההגירה לאמריקה, אתם מבקשים למשוך את הפליטים לארץ־ישראל וישובה, שעה שנסיונכם היחיד נכשל.

קשה כגידים היה "לקח" זה של כשלון פתח־תקוה לשוחרי הישוב והכאיבו ביותר הדברים שיצאו מפי איש כקרל נ ט ר. נטר, ששיקע אז מיטב מרצו בטיפול בפליטים, צידד בזכות ההגירה לאמריקה. במכתבו הגלוי שפרסם הראה, כי נסיונות ההתישבות בארץ כמוהם כאפס, ובפרט נסיונם של בני פתח־תקוה שכשל לחלוטין. טענתו טענת אמת היתה ואי־אפשר היה להכחישה ולטעון כי מעליל הוא על הישוב, וביחוד, כי נטר היה מפורסם כחובב הארץ והישוב, שעל כן היה מהיוזמים להקמת בית־הספר החקלאי מקוה־ישראל ואף בא עצמו לארץ לקיים בה מצות ישוב ארץ־ישראל. רבים יצאו למערכה נגד נטר אולם לקולם של בני הישוב, וביחוד לאלה העוסקים בחקלאות, היה ערך מיוחד.

עם פרוץ הפרעות פירסם יעקב גולדמן קריאה ב"הצפירה", בשם: "שאו נס ציונה, העיזו אל תעמודו",[8] בו קרא לעלות לארץ־ישראל ולהתישב בה בעבודה חקלאית. בסופו של המאמר נאמר בין השאר: " . . . אכן, להיות אץ בדבר לא טוב, כי ימהרו אחינו לעלות לציון ובכפם לא דבק מאום ימיטו עליהם רעה, אשר לא יוכלו להמיש צוארם ממנה, כאשר כבר הורה הנסיון לבני החברה 'פתח תקוה'. וגם אם ימצאון אנשים אשר ימצאו בצלחתם מכסת הכסף הדרוש, לא יצליחו לבדם, כל עוד אשר לא תתכונן חברה לכונן מושבות בארץ־ישראל והחברה תבוא בדברים עם אחת מהחברות, אשר כבר התכוננו בארץ הצבי למטרה הזאת, ואז אולי יצא המפעל הנשגב הלזה לאור להחיות עם רב . . .".

לימים, כשגבר הקטרוג על הישוב, ונטר, בעל הנסיון הישובי הרב, נתן יד לכל המקטרגים למיניהם האומרים, שאין הארץ וישובה היהודי מסוגלים לחקלאות עובדת ויוצרת, יצא ד"ר ו. הרצברג, מנהל מקוה־ישראל לשעבר, והכחיש את דברי נטר ואף את האסמכתא על פתח־תקוה. ודאי, שאין הוא מכחיש את העובדות הידועות לכל, אולם הוא מזהיר בכל לשון של אזהרה מההכללה הנשענת על כשלון בודד. "ועתה כי ישאלונו אנשים לאמור, כותב הוא בסיום תשובתו, על מה היתה פתח־תקוה

פתח תקוה קלף בידי שוחרי ארץ ישראל ומתנגדיה

לאכזב? וענינו ואמרנו להם על פחזות ראשיה ועל מרי בניה ועל חוסר הסדרים, כי כמשפט מדינה כן משפט מושבה חדשה. שתיהן לא תוכלנה עמוד מבלי אשר ינתן משפט הבכורה וחפץ הקהל אל היחיד. וגם חוסר הכסף הועיל להוותה, כי רבים מהחברים לא הי הלהם בלתי אם שש מאות הפראַנקעס, אשר נתנו במחיר האדמה. והאדמה דורשת מעובדיה גם חריצות ידים, גם הנזר מהתענג וגם כסף. נאמנה היא לשלם שכר טוב לעובדיה . . .".

ואף זו, הימים המעטים והרעים של פתח־תקוה הם המופת הנאמן ביותר להזמת הדעה הנפוצה, שאנשי ירושלים אינם מסוגלים לשום דבר של ממש: "יושבי ירושלים, אשר ייאמר להם: עצלים אתם אוכלי לחם העצבים, לא יבצר מהם להשליך נפשם מנגד ביום אשר יאמר להם תנו כבוד לה' ולעמו . . . האומנם נכשלו הפעם, כי תשוקתם העזה הדליקתם וירוצו על פני אבני מכשול וצורי נגף ויכשלו. אך שבע יפול צדיק וקם, וגם המה לבם לא יאמר נואש חלילה. וזה כירחים אחדים התחזקו וישובו ויקנו אחוזת שדה . . .".[9] אלמוני אחד, שאיננו יודעים מי הוא, יוצא בשערי "המגיד",[10] ומשמיע את דבריו באותו נוסח, כלומר, מעמיד את הדברים על אמיתותם, כי הכשלון כשלון הוא, אולם עתה מנסים לתקן אותו "ועוד יש תקוה כי העמק העכור יהפך לפתח־תקוה".

בימי פתח־תקוה השוממים עשו בחוץ־לארץ שנים ממיסדיה הראשונים: יהושע שטאַמפר וזרח ברנט. הראשון באמריקה בשליחות כולל הונגארן והשני בלונדון, כדי לאשש את עסקיו ומצבו החמרי, שנתערער בשל השקעותיו בפתח־תקוה. מעשיהם של אלה לא היו קשורים כלל ועיקר בעניני פתח־תקוה ואף לא בשליחויות רשמיות לשם ישוב ארץ־ישראל, אולם שניהם עשו כמיטב יכלתם להביא את דבר הישוב החדש ה ע ו ב ד ליהודי הגולה. לצערנו לא נשתמרו לנו ידיעות על מעשהו של שטאַמפר באמריקה. הידיעה היחידה שנשתמרה היא קצרה, אולם רבת ענין וכה לשונה: "בימים האלה היתה בעיר שיקאגא באמעריקא אסיפה גדולה מבני ישראל שם ובראשה הרב ד"ר פעלזענטהאל למטרת התיסדות חבורה לישוב ארץ־ישראל. ה' שטאמפפער נ"י מירושלים היה בהאסיפה והציע הענין אל האסיפה בטוב טעם ודעת. רבים מהנאספים דברו דברים נמרצים לנחיצות הענין הגדול ההוא. תוצאות האסיפה היו, כי נוסדה חבורה בעת האסיפה והחברים התחייבו לתת סך קצוב מדי שנה בשנה לתמוך בידי אלה, שיבואו לארץ הקודש לעבוד אדמתה וליהנות מטובה".[11]

ד

זו הפעם הראשונה נמצאו בחוץ־לארץ אנשים מארץ־ישראל שהתנסו בעבודה חקלאית וביקשו לעניין את הצבור היהודי בתוצאות נסיונם ואגב כך למשוך מבני

זרח ברנט מזים את הדיבות על ארץ ישראל ופתח תקוה

הגולה אנשים שיעלו לארץ לעבוד בה. הימים ימי הויכוח הסוער בעתונות היהודית: "אמריקה או ארץ־ישראל?". כמובן יד מצדדי אמריקה על העליונה. ברנט ישב בלונדון והיה עד מרחוק לויכוח והוא יצא ברבים לתמוך בשוחרי הישוב ולהוסיף על נימוקיהם את הנימוק החשוב ביותר — את המציאות הארצישראלית.

במכתבו הגלוי ל"המגיד",[12] שהיה ראש המדברים והתומכים בישובי ארץ־ישראל ובתנועה הלאומית, הוא מספר את פרטי תולדות חייו שיש בהם לא מעט מן הענין לרבים. יליד רוסיה, שהגיע בנעוריו לאנגליה בידים ריקות ולאחר עמל שנים הגיע ל"סך מסויים". ברכוש זה נשאו לבו לעלות לארץ־ישראל, אליה כלתה נפשו כל הימים. שם רכש לו קרקע ומקנה ועיבד אדמתו ואף ראה פרי בעמלו. עתה, שקרבה שנת השמיטה, הוא יושב באנגליה לשם ביקור על מנת לחזור בימים הקרובים. והנה הגיע לאזניו שאון הפולמוס והויכוח בעניני ישובי ארץ־ישראל — הכדאי הדבר והאם הוא בגדר של ביצוע. "לא ראיתי, כותב הוא, איש מדבר בזה על פי הנסיון, היושב שם ויודע הדבר על בוריו. ולפי דעתי זה עיקר גדול לכל החפצים ללכת שם ליהנות מיגיע כפם. מפני זה מצאתי חובה לנפשי להודיע ברבים ב"המגיד", העומד בראש כל המתעסקים בענין הגדול והנשגב הזה, כל אשר אדע מדבר זה קושט דברי אמת, כיד ידיעתי והנסיון הטובה עלי בזה, אולי אועיל בדברי לדבר הקדוש לכולנו והיה זה שכרי".

הוא מספר על טיב הארץ, אקלימה, תבואתה ותנובתה, מושבות הגרמנים, עניני הבטחון וכיוצא מהדברים שלא הושמעו כל עיקר בכל מאמריהם המרובים של חובבי הישוב והתומכים הנלהבים של רעיון העליה לארץ־ישראל. בסוף דבריו הוא מציע הצעות מעשיות לישוב ארץ־ישראל ורומז על אפשרות קליטה גם לבעלי אמצעים מצומצמים. אולם, אין הוא יכול לכלוא דבריו בתחום הדיון המעשי והוא חורג בחתימתם לצומת הבעיה, שריחפה אז בעולם היהודי ובצבוריותו: "אל תשמעו אחינו, מסיים הוא, לדברי המוציאים דבת רעה על ארץ אבותינו כי לא תוכל לפרנס את עובדי אדמתה, וכי עניה היא וכו', כאשר אומרים אחדים מגדולינו. הם לא היו שם ולא עבדו אדמתה ואינם יודעים או אינם חפצים לדעת תכונתה. אמנם כן, בפינה אחת יצדקו: כי הארץ עניה היא מפאת מבטם. אמנם כן, אין ,בערזע' בארץ־ישראל, אשר שם יוכל איש להשתכר רבבות ביום אחד או לאבד כל מה שיש לו בשעה אחת. אין שם תיאטראות ללכת שם, לשמוע קול שרים ושרות וכו'. לגדולי עשירנו עניה היא ארץ אבותינו. אך לאלה מבני עמנו הבעלי־בתים הפשוטים, החפצים ליהנות מיגיע כפם ולעבוד את ה' באמת ואמונה על אדמת קדשם, להם אינה עניה סוערה, רק עזובה עד היום. שם יוכלו לחיות בכבוד, בשלום ובשלוה . . .".

משנזרקו בחללו של הויכוח דברי נטר יכלו גם המתנגדים לישוב ארץ־ישראל להראות באצבע, כי גם לצדם איש, אשר לו נסיון לא מעט בעבודה ובפעולה

שאלות על ארץ ישראל ותשובות מפי בן פתח תקוה

הישובית. ואכן אז נזדמן עם ברנט בלונדון אברהם קונסטנטינובסקי, הזריז ומיד הוא מציג לברנט את חבילת השאלות, שהיו כשבטים בידי המתנגדים לישוב ארץ־ישראל, בייחוד מאז נתפרסמו ברבים דברי הקטרוג של נטר. ואלה הן השאלות: "1) כל ארץ הקדושה מלאה שרשין ורק זעיר שם זעיר שם אשר תתן את יבולה; 2) הפאנאטיזם, אשר תשתרר שמה בין אחינו יושבי ירושלים כעיר שחוברה אליה מארת וקללת הרעביצין מבריסק[13] תאכל ותשחת כל חלקה טובה מן האזוב אשר בקיר עד הארז אשר בלבנון; 3) ארץ אוכלת יושביה היא על ידי הפראים והשובבים ילידי הארץ, המלאים מפה לפה; 4) כל הארץ שוממה אלמנה זה רבות בשנים. האם אחרי בלותה תהיה לה עוד עדנה?; 5) מה נאכל בשנה השביעית, שנת השמיטה! 6) השמש בוערת כאש ואין נסתר מחמתה. ועל כולם 7) הן נפקד מקומה בגלילות הארץ. אין כאן ארץ־ישראל, אבל יש רק ארץ הערבים, מורשת אבות אבותיהם מדור דור, והמה לא יתנו ליהודים הצג כף רגלם על הארץ הקדושה להם מדור דור . . .".

זהו צרור השאלות, בו מקיף קונסטנטינובסקי את ברנט, וכמה מהן כבר נשאלו ברבים זה שנים הרבה, אולם הצד השוה שבכולן הוא שמכתליהן ניכר, כי איש הישוב המעורה בו ערם אותן אחת לאחת במידה שאין מנוס מהן.

עוד הוא שואל ושואל וחוזר על הקטרוגים הידועים לכל, "וימלא האיש הדובר בי את פיו שחוק לאמור, כך מסיים קונסטנטינובסקי את ספורו, הס אדוני הרוסי למלא את פיך במשאות שוא ומדוחים אין להם שחר, ואשר גם לא שערום המון חכמי העמים, חוקרי קדמוניות, התרים את הארץ לארכה ולרחבה פעמים אין מספר. ואיככה ינקר ה' נעטטער את עיני כל באי עולם ובתוכם גם את עיני, אשר מדדתי את כל ארץ הצבי זה שתים עשרה שנה, כי יש לי שמה אחוזת ארץ מכבר וחפץ עצמי אלצני לדעת את הארץ ואת טובה ואוכל להעיד כי אך הבל יפצה פיו של ה' נעטטער, בכחשו אשר יסבב את שולחיו ויוליכם שולל בתוהו לא דרך במילתא דעבידא לגלויא (בדבר הניתן להתגלות ברבים) . . .".[14]

כזה היה האור ששפע מפתח־תקוה ואנשיה בימים קודרים אלה ליהודי רוסיה הגולים מזה ולפתח־תקוה השוממה מזה. ועל אלה מן הראוי לצרף גם את דבריו של איש פתח־תקוה לעתיד, התוהה עדיין בחוץ־לארץ ומבקש תומכים לרעיונו להקים מושבות חקלאיות בארץ־ישראל, הלא הוא הרב אריה ליב פרומקין. באחד ממכתביו הוא מתאר תיאור דרסטי ודרמטי כאחד את המהגרים לאמריקה ופרנסותיהם שם, שאין כמותן לבזות את הצלם האנושי באדם וביהודי. לעומת זאת הוא מבקש עצה ותחבולה "אם נוכל לעשות שמה (בארץ־ישראל) איזה מושבות, להושיב מאחינו הנודדים האלו, אשר לא ישאו חרפת רעב, כי נפשי ורצוני קרוב מאוד למטרת הרעיון הזה מכמה טעמים . . .".[15] ואכן, חכם זה שחקר ודרש ברוב שקידה

ר' אריה ליב פרומקין מצטרף להזמת הדיבות על ארץ ישראל

ובמשך שנים רבות את קורותיהם ותולדותיהם של חכמי ירושלים במשך כל הדורות והציב לחכמים אלה יד ושם בספרו: "אבן שמואל", היה גם שקוד ולהוט אחרי ארץ־ישראל של ההווה. ובימי סערה אלה של שנות 1881—1882 נסע ונדד על פני ערים בגרמניה ורכש לבבות לרעיון ישוב ארץ־ישראל הגיע לפתח־תקוה ונתן יד לשיקומה.

בדרך זו מעודדים אנשי פתח־תקוה את התנועה לישוב ארץ־ישראל בגולה ובינתיים הם עצמם מתעוררים להקים את פתח־תקוה הנופלת, אכן תוך חיכוכים ומריבות ביניהם לבין עצמם.

הערות

1. זכרונות זרח ברנט עמ' 16.
2. המכתב נדפס בפכסימיל ובתעתיק בספר היובל של פתח תקוה עמ' לה.
3. נדפסה בספר היובל של פתח תקוה עמ' לז.
4. תרגום עברי של המאמר נמצא בספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 100. על הביקור הזה ראה דברי יעקב גולדמן ב"הצפירה" שנה ו, גל' 48, ח טבת תר"מ/23.12.1879, עמ' 382 וכן ב"חבצלת" שנה י, תר"מ, עמ' 59, 66, 117—118 ובספרו האנגלי של בצלאל רות על העתון ג'ואיש כרוניקל (לונדון 1949), עמ' 96—97. ביקורו של סמואל לא חל בקיץ תר"מ, כמסופר בספר היובל של פתח תקוה עמ' קנג, אלא ב ר א ש י ת תר"מ.
5. "הצפירה" שנה ח, גל' 2, י"ח שבט תרמ"א/18.1.1881, עמ' 12 (נדפס גם בספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 267). המכתב הוא מיום כ"ח בטבת תרמ"א.
6. "המליץ" שנה ט"ז, גל' 18, ג אלול תר"מ/29.7.1880, עמ' 366. "חבצלת" שנה י, גל' 38, ר"ח אב תר"מ/9.7.1880, עמ' 289—290. בחלקה נתפרסמה הודעה זו גם בספר היובל של פתח־תקוה עמ' קכד.
7. "המליץ" שנה יח, גל' 19, יב סיון תרמ"ב/30.5.1882, עמ' 371 (כתבי רי"מ פינס, בנין הארץ, כרך ב, ספר א, תל־אביב תרצ"ט), עמ' 149.
8. שנה ח, גל' 33, ה אלול תרמ"א/30.8.1881, עמ' 262.
9. "המגיד" שנה כו, גל' 25, יא בתמוז תרמ"ב/28.6.1882, עמ' 200—201 (התשובה נדפסה גם בספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 168. דברי נטר ניתנו שם בעמ' 162—164).
10. שנה כ"ג, גל' 24, ד תמוז תרמ"ב/21.6.1882, עמ' 197.
11. "המגיד" שנה כ"ה, גל' 10, ח אדר ב תרמ"א/9.3.1881, עמ' 80.
12. שנה כ"ה, גל' 38, ה תשרי תרמ"ב/28.9.1881, עמ' 316—317.
13. היא אשתו של הרב י"ל דיסקין, שנתפרסמה בחרמות ורדיפות (על פינס, בן יהודה ועוד), שנעשו ביזמתה.
14. "המגיד" שנה כ"ו, גל' 36, כ"ט אלול תרמ"ב/13.9.1882, עמ' 293.
15. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 289—290.

פרק עשירי:

לקראת חידושה ושיקומה של פתח־תקוה

רעיון שיתוף הפעולה בין הישוב והגולה / פרטי הרעיון: "אוחזי הארץ וגואלי הארץ" / נסיון ראשון של משיכת הון יהודי חוץ לארץ לארץ ישראל / ארגון הירקונים: „אגודת מיסדי הישוב" / הכרוז לחוץ־לארץ / עורך „החבצלת" מסייע את הירקונים / תכנית הירקונים לשיקומה של פתח־תקוה / ארגון המיסדים הראשונים: "חברת פתח־תקוה" והתקנות / רכישת קרקע בכפר הערבי יהודיה

א

רעיון הפעולה המשותפת של יהודי הגולה ובני הישוב

בירושלים התהלכו בינתיים בני פתח־תקוה ותיכנו תכניות לשוב ולחדש את הישוב השומם. הם הדביקו במאווים זה לא רק את הנוהים אחרי פתח־תקוה אלא את כל שוחרי העבודה בכלל והעבודה החקלאית בפרט. לפני כולם ריחף הלקח המר של הנסיון הראשון והיו שהסיקו ממנו, כי להבא יש לעשות בכוחות משותפים ומאוחדים של בני־הארץ ויוצי־לארץ גם יחד. מגמה זו היתה לעיני קצת עסקנים ירושלמיים שביקשו לבצעה בחברה החדשה שהקימו בשם: "חברת אגודת אחים, לכונן מושבות בארץ הצבי".[1]

"הנסיון הורנו לדעת, כותב הסופר והעסקן הישובי יעקב גולדמן, כי התעוררות חיצונית מבלי התעוררות פנימית לא תוסיף מאומה. כל עוד אשר בחוץ לארץ יעמלו להיטיב מצבנו ואנחנו יושבי ציון נעמוד מנגד, לא תעשינה ידיהם תושיה. גם כשאנו לעצמנו לא נוכל עשות דבר מבלי עזר אחינו מרחמינו אשר ברכם ה' בעושר. ובזה שגו בני האגודה 'פתח תקוה', ברצותם להתיר את עצמם מחבלי העוני מבלי עזר אחיהם האייראפיים, ונכשלו ולא יספו קום".

היתה זו הכרה חשובה ביותר שחדרה עתה בלבות הירושלמיים, שביקשו לפרוץ את חומות ה"חלוקה" ולצאת למרחב העבודה. במקום הקריאה לעזרה, החוזרת זה דורות, צריכה לבוא עתה קריאה אחרת, שעיקרה שיתוף של יזמה, עבודה ואמצעים של בני הארץ והיהודים תושבי חוץ לארץ. לא היה זה מהדברים הקלים. יהודי הגולה היו נענים לכל קריאה של עזרה, אולם הקריאה לעלות ולבוא ולהשתתף בגופם ובממונם בבנין הארץ היתה רחוקה מאד מלבם. אכן הדברים נשתנו עם פרוץ הפוגרומים; אז החל להתקבל על הדעת הרעיון על עליה לארץ לשם השתקעות ועבודה בה, אולם היתה זאת העזה גדולה להגות רעיון זה לפני הפרעות, כפי שעשתה זאת חברת "אגודת אחים" וכפי שמדגיש המודיע עליה: "החברה הזאת

"אוחזי הארץ" ו"גואלי הארץ"

נוסדה רק ברגש אהבה פנימית לארץ אבותינו, בלי שום מחשבה זרה, כי נוסדה עוד טרם פרצו השערוריות בנגב רוסיא, וטרם עלה הרעיון הזה על לב אחינו העשוקים והשדודים למצוא להם מנוח בארץ הצבי . . .".

מגמת החברה ישנה היא ואין בה משום חידוש, ומגמתה ידועה לנו מכמה וכמה חברות דומות שצצו בירושלים לפני כן: "להקים גאולה לארץ בעבודת אדמה בארץ הקודש, לקנות חלקת שדה, אשר תספיק לכל באי ברית החברה, לעבדה ולשמרה, לחרוש ולזרוע, למען תתן האדמה את יבולה, להחיות רוח עובדיה העמלים בה ותהי לאל ידינו לקיים מצוות התלויות־בארץ מתוך שמחה וטוב לב . . .". לעומת זאת היה חידוש גדול באמצעים, שעל ידם ביקשה החברה לבצע את תכניותיה.

בחברה זו שני חלקים: האחד, בשם "אוחזי הארץ", מורכב מהחברים היושבים בארץ ישראל הן מבני הארץ והן מבני חוץ־לארץ „הבאים לגור פה ולהאחז על האדמה בחברתנו, אשר הקדישו רוחם ולבבם לעמול בחריצות ידים באדמת הקודש, אבל חסרו להם האמצעים להוציא כסף על צרכי עבודת האדמה הנתונה לנגד עינינו". לעומתם היו בני החלק האחר: "גואלי הארץ" בני חוץ־לארץ, ש"ריחוק המקום לא תתנם לקיים העבודה והמצוה התלויות בארץ ואף גם אלה היושבים בארץ הקודש, אבל רפיון גום ימנעם מלעבוד את האדמה ובידם הכסף הדרוש לזה. על כן יעמדו לעזר למפלגות אוחזי הארץ". היתה בדרכה זו של החברה מעין מזיגה של עסק ומצוה כאחת ואף, והוא העיקר, נסיון ראשון להזרים הון יהודי לארץ־ישראל לא לשם תמיכה וצדקה אלא לשם ישוב הארץ ובנינה. באדר תרמ"א נתפרסמו התקנות ואף נשלחו לחוץ־לארץ, וכמה מבני הישוב היו גדושי תקוה: "כי אחינו אשר בחוץ־לארץ ידעו להוקיר מפעלות האגודה הזאת, כי על ידה, רק על ידה, יורם קרן תושבי ציון וגם ליתר אחינו הנפוצים בארבע כנפות הארץ תצמיח האגודה הזאת ישועה, כאשר יבין כל איש . . .".

כרגיל, לא נתקיימה החברה, אם משום שבאותו זמן פרצו הפוגרומים ברוסיה ואם משום טעמים אחרים. אולם חשיבותה הגדולה, ניתן לאמר ההיסטורית, של אותה חברה היא שהעיקרון על שיתוף פעולה בין הישוב לבין יהודי הגולה היה עתה לקו ולמשקולת לכל אלה שביקשו לחדש את פניה של פתח־תקוה החרבה, והפרעות היו להם עילה לקריאה נרגשת ליהודי חוץ־לארץ בגוף, בנפש ובאמצעים בשיקומה של המושבה. ולא היתה כקריזה זו במקומה ובזמנה. יהודי ארץ הפוגרומים עמדו עתה על פרשת דרכים וחיפשו להם ארץ מגורים חדשה. היו שקראו וכיוונו אותם לאמריקה והנה באה אליהם הקריאה מארץ־ישראל, שיקומו ויעלו לארץ־ישראל ועל ידי כך יעלו ארוכה לעצמם, גופם ורוחם ואף — לעמם.

כשעלו המישבים הראשונים לירושלים בשנת תרל"ט וביקשו חברים חדשים לנחלה השניה, נדמה היה כי הקרע בירושלים העברית, מזה עשרות בשנים, מתחיל

"אגודת מיסדי הישוב"

להתאחות. ביסוד הקרע היה שוני האופי והמנטאַליות של שכבות העליה השונות ויחס הותיקים לחדשים — תפיסת עמדות קדמיות על ידי הותיקים (האשכנזים־פרושים) ודחיקת עמדותיהם של החדשים (החסידים). אוחזי ההגה בחלוקת כספי "החלוקה" היו האשכנזים־הפרושים, וכרגיל לא פסקו התלונות והרינונים, לא בלתי מבוססים, על קיפוחים מתמידים של קבוצות ויחידים, והנה ביסוד פתח־תקוה הוסרו חילוקי הדעות האלה וכמעט שהיה זה המאורע היחידי שלא נשתלבו בו הפילוגים לפי הקו המפלגתי הישן.

אולם לא ארכו הימים והתלאות של המתישבים הראשונים הנביטו את גרעיני הריב ופתח־תקוה היתה לזירת פלגים כרעותה הגדולה ממנה — ירושלים.

סיבות לכך לא חסרו. החדשים היו לרוב בעלי אמצעים מעוטים. עול התשלומים ומועדי הפרעונות פירנסו רגשי מרירות כלפי הותיקים האמידים שלחצו על פרעון התשלומים במועדם. נשכחו אזהרות הותיקים לא להתישב בסמוך לירקון ומשעה שפגעו האסונות בירקונים נוספו רגשי מרירות על אלה שמכבר. לא היו אלה שני גושי מתישבים בשני מקומות שונים, על הרמה ועל גבול הירקון, אלא המצב הגיאוגרפי שיקף, כביכול, את השוני שבמעמדן של שתי שכבות שונות, הראשונים שעל הרמה, אמידים ומבוססים, והאחרונים, הירקונים, נחותים ונתונים לקדחת ומצבם החמרי קשה. הלכו ונתגבשו שני מחנות יריבים, שניזונו לא מעט מהחתך המפלג שבירושלים, לאמר, המחלוקת הירושלמית הועברה לפתח־תקוה ומתוך כך נוצרו בירושלים מצדדים לכאן ולכאן. החתך בפתח־תקוה היה מלאכותי, אולם הרגל המריבה בירושלים עשה את שלו ומה שלא סיימו הפתח־תקואים סיימו הירושלמיים.

הראשונים לארגון עצמאי ומיוחד משלהם היו הירקונים שקראו לארגונם בשם: "אגודת מיסדי הישוב". ארגון זה קם בשלהי שנת תרמ"א, היינו בימים ששני הישובים גם יחד, על הרמה ועל גדות הירקון, היו שוממים וחרבים ובימים שהצבוריות היהודית בעולם היתה נתונה בעצם סערת הפרעות ביהודי רוסיה. "כעת, מספר אלמוני ב"המגיד",[2] התעוררו עוד הפעם אחדים מהחברה לחזק הישוב ויכנו את עצמם בשם: 'חברת אגודת מיסדי הישוב'. יתן ד' ושינוי השם יהיה שנוי מזל גם שינוי מעשה . . .". אכן, החברה לא עוררה אימון רב עם ראשית צעדיה, יעקב גולדמן מביע את פקפוקיו בשתי כתבות מירושלים. בראשונה[3] הוא אומר: "אפונה מאוד אם יצלח בידם", אף שהוא מודיע כי חברה זו כבר קנתה קרקע "הלאה מנחלתם, לכונן למו שם מושב לנשיהם וטפם, למען יוכלו לשוב לעבודתם". אולם, בכתבה השניה[4] הוא מכחיש את דבר קניית הקרקע ומוסיף דברים קשים וחריפים על טיבה של נחלתם, "כי הנה ארץ משכלת יושביה" ועל בעלי הנחלה, שהם אכולי מדנים ומריבות. "לכן אפונה מאוד אם יעשו חיל אף לימים יבואו

כרוזם של הירקונים

ולא נוכל לבטוח עליהם". אולם לא כך סברו המתנחלים עצמם. גדושי אמונה היו בעתידם בפתח־תקוה, אלא שעתה צירפו לאמונתם ולכשלונם המר את הלקח החדש של משיכת יהודי חוץ־לארץ לנחלתם. ודאי, לא היה בכוחם להתחרות בפתיון הגדול של אמריקה שקסם כה למהגרים הפליטים, לעומת זאת היה בידם כוח גדול בן טיפוחים של דורות רבים הלא הוא — חיבת הארץ.

ב

הכרוז "קול מעיר" שהוצא מטעם "אגודת מיסדי הישוב"[5] מצטיין, כפי שנאמר לעיל, בהדגשת הציונות הקאטסטרופאלית, שעיקרה: אין תקומה לישראל בגויים. ביסוסה של ציונות זו היה לה עתה משענת חזקה ביותר הלא הן הפרעות ביהודי רוסיה. המוטו החוזר: "שובי בתולת ישראל, שובי אל עריך אלה" הוא המבטא את עיקרו של הכרוז, הקורא זו הפעם הראשונה ליהודים לעלות ולהשתרש בארץ־ישראל על ידי עבודה ואף קורע בלא רחם את קורי האשליה של הישיבה בגולה. "אנחנו, קוראים הם באותו כרוז, אשר ידוע לנו תהלוכות ארצנו הקדושה, את רוח המושל עליה ואת העם היושב בה, טבעם ורוחם, אנחנו בעזר ה' נחלץ חושים לעבור לפניכם לסול המסילה לפנות הדרך ולתור לכם מנוחה עד אשר נביאכם אל המקום הזה, רק הבה תנו ידיכם עמנו ונהיה לאגודה אחת . . . כי כל עוד יתרבו חברינו ל'אגודת מיסדי הישוב' כן ירבו פעולותיה לטובת ארצנו הקדושה ולטובת כל ישראל . . .".

הירקונים מספרים ברבים את שעבר עליהם בתקופה קצרה זו של נחלתם: "זה לנו שנתים אשר החילונו את מעשינו. בכסף מלא קנינו לנו כברת ארץ דגולה ורחבה, עם נחלי פלגי מי הירקון והרקון מול יפו, ארץ שמנה ופוריה, דשנה ורעננה, ויען כי הארץ הזאת שוכבת בעמק, על כן קונים אנחנו עוד כברת ארץ אחת במקום גבוה לכונן שמה עיר מושב . . .". אין הם מעלימים את קשייהם, אף שתיאורים אלה עטופים במליצות, אולם כל קורא יחוש מבין השטין כי אין אלה צירופי מלים בלבד על דרך הכרוזים במשך דורות מארץ ישראל. הם הניחו עתה את היסוד ולשם ההמשך וההתפתחות הם מבקשים עזרה מאחיהם מחוץ־לארץ, והעזרה, וכאן עיקר החידוש, מיוחדת במינה.

"על כן אחינו היקרים, קוראים הם, קומו והתעוררו ובואו לעזרת ה' בגבורים. ולא אותנו לבד אתם עוזרים, כי אם גם אתכם, בבואכם בברית עמנו להגדיל ולהאדיר את כוח חברתנו תשועה גדולה תצמח לכל ישראל וגאולה תהיה לארץ". משהגיעו לפיסקה זו חורגים בעלי הכרוז מתחום מבוקשם, שהוא — הרחבת גבולי פתח־תקוה והעמדת המושבה על יסודות מוצקים, ומפליגים לכלל תכנית גדולה ומרהיבה של גאולת הארץ והעם: "וכמו שקנינו את נחלתינו, כן

הקריאה לעלות לארץ ישראל ולהתישב בה

עוד יש ויש נחלות גדולות ורחבות, אשר נוכל לקנותם, וכמעט כל ארצנו לפנינו, לא עת לחשוב העת הזאת, עת לעשות לה'. אם אנחנו מחשים ומצאנו עון...".

בעלי הכרוז אינם חוסכים ביטויים חריפים על חשבון אחינו בארצות הגולה, המזילים כספם וזהבם "לפאר ארצות לא לכם", שעה שארצם שוממה וחרבה ומצפה להם. "הביטו והתבוננו על כל העמים שוכני תבל עד כמה גדלה אהבתם לארץ מולדתם. הונם ורכושם וגם נפשם את כולם יקריבו על מזבח אהבת ארץ מולדתם ומכם נאבדו רגשי קודש אלו". אין הם זקוקים לדוגמאות רחוקות; על יד פתח־תקוה ממש יושבים מתישבים נוצרים ועוסקים ביישובה של הארץ, שעה שלהם יש ארץ משלהם: "אוי לנו כי חטאנו, בושנו ונכלמנו, אנה נוליך את חרפתנו, בראותנו, כי זרים יבואו בגבולינו, גויים ממדינת ווירטענבערג, אשר למטרת אמונתם יכספו מארץ מרחק לארצנו הקדושה, יעזבו ארץ מולדתם, אשר מושליהם ושריהם מהם יצאו, יעזבו את מדינתם הפורחת, המלאה המון תשואות עם כל תענוגות בני אדם, יעזבו את היכלי ענגיהם ומשושיהם ומשכנות מבטחיהם וילכו לנוע אל ממשלה אשר לא ידעוה אבותיהם, אל ארץ ציה ושממה...". הגרמנים, מתישבי שרונה, סבלו הרבה, כדרכם של חלוצים ראשונים, אולם קיבלו זאת באהבה, לפי שגדולה חיבתם לארץ־ישראל ורבה זיקתם לחזונם להתישב כאן. לעומת זאת רובם ככולם של הפליטים היהודים נושאים עיניהם אל אמריקה ומסיחים את הדעת מארץ־ישראל.

אמריקה זו אינה נותנת מנוח לאנשי פתח־תקוה והם מקנאים בכוח משיכתה הרב: "מה רבה איולת רבים מאחינו אם יקוו כי באמעריקא ימצאו מרגוע. מה לכם ולאמעריקא? בקרב מי תבואו שמה. הלא גם המה, כמוהם אשר מקרבם תצאו, אף אם שקט ושאנן עתה, מי יודע מה ילד יום... רב לכם לדאוג עבור זרים, רב טוב עשיתם בכל ארצות מושבותיכם ומי מזכירכם לטובה? בא העת שתבינו ותעשו לביתכם. האירו פניכם אל אמכם הזקנה, אשר אחרי בלותה תהי לה עדנה, הן היא קוראת אליכם מרחוק, מתחננת ופורשת אליכם כפיה: אנא בני חנוני, פנו אל ארצכם הקדושה ועשו אותה לארץ חפץ!".

"אין צריך לומר, כי לקול־קורא זה לגולה רצופה הסכמת הרבנים מירושלים, שבלעדיה אין נעשה שום דבר גדול וקטן. הרבנים דיברו בלשון גבוהה על חשיבות המעשה של החברה ויקר העושים במצוה גדולה זו ומשום כך ראוי וראוי להתחבר אל החברה.

כרוז זה בא בשעה רצויה ביותר לשוחרי הישוב, הנאבקים עם ראשי העם והעסקנים היהודים באירופה המערבית, המשקיעים מרץ ואמצעים רבים בהפניית זרם ההגירה לאמריקה. עורך "החבצלת" שנתן מקום לאותו כרוז בראש הגליון, החרה־החזיק אחריו במאמר ראשי בשם: "לך עמי בא בחדריך",[6] שאינו אלא הרחבת הרעיון שב"קול מעיר" וביסוסו בהעמקה יתירה. אף כאן תופסת מצוקת הגולה מקום

"החבצלת" לימין אגודת מיסדי הישוב"

ראשי ועיקרי ותרופת היסוד שלה: לך עמי בא בחדריך, היינו השיבה והעליה לארץ ישראל. "סכנה איומה מרחפת מעל לראשי אלפי רבבות מאחינו בהארץ בה נאחזו גולי יהודה במספר רב וגדול מאחיהם היושבים בארצות אחרות. חייהם תלואים להם מנגד, פוחדים לילה ויום ממראה עיניהם, אשר תראינה צרות רבות ורעות העוברות על אחיהם בערי המהומה, כי ניתנו לבז ולמשיסה, זכויותיהם תרמסנה ברגל ואין דורש ואין מבקש. ובהמצאם במצב רע ומר כזה יבקשו למו מנוס בארצות אחרות... אך על דבר בחירת מקום מנוסם עליהם לשום לב, עליהם להזהר לבל הטות אוזן לדברי יועציהם לברוח לארצות אויביהם, אשר אדמתם רוותה מדם רבבות אחינו. עליהם אך לקחת דבר ה' לקו ולמלאות אחרי עצתו: לך עמי בא בחדריך".

בשולי המאמר יורד העורך ממרומי דברי הכיבושין שלו ליהודי הגולה אל התכלית המבוקשת של ראשי "אגודת מיסדי הישוב" — רכישת חברים חדשים מהגולה לשיקומה של פתח־תקוה. "רבים הם, אומר י. ד. פרומקין, בהחברה הזאת, היודעים ובקיאים בכל הדברים הדרושים ליסוד וקיום קאלאניע גדולה מאחינו בני ישראל. זה כשלוש שנים אשר החזיקו בעבודה הזאת, בכל לבבם ומאודם דרשוה, ויש תקוה כי תתקיים בידם, מפני שעמדו עליה בנפשות... מי יתן ודבריהם הנשלחים עתה בספר מיוחד לאחינו אשר בגולה ימצאו אזנים קשובות וידים מושיטות עזרה להחברה, להוציא מחשבתה הטובה לפעולות אדם!".

"הסכמה" מיוחדת במינה ל"אגודת מיסדי הישוב" ניתנה מאת יוסף קריגר, שתפקידו ותארו הרשמי היה "מתורגמן למושל מחוז ירושלים", אבל למעשה היה הוא היהודי הירושלמי היחידי שהיתה לו דעה בחוגי השלטונות והוא שעמד בצר לישוב היהודי בימים ההם בפני כל המבקשים להצר את צעדיו. המלצתו על "אגודת מיסדי הישוב" נתפרסמה במקום בולט ביותר ב"חבצלת",[7] שעל כן היתה זו דעה מוסמכת מאת איש המעורה כמעטים אחרים בארץ ובישוב.

קריגר מספר על תלאות ראשוני פתח־תקוה וסבלות המקום הנגוע, שלא גרעו במאומה מעוז רוחם ואומץ לבם של המתישבים המבקשים להמשיך במקום סמוך, משובח ביותר מבחינת הבריאות. כפקיד ממשלתי הוא משלב בדבריו דברי מהלל לממשלת תוגרמה, החוסה על ארץ־ישראל והמפורסמת ברוב טובה ליהודים, כדי שיוכל אף הוא להוסיף לדבריהם של ראשי התנועה הלאומית בימים ההם ובסגנונם את הדברים האלה: "בעת הזאת, אשר מצוקות צוררים ואויבי חנם עשו את העמיגראציאן מארצות אחרות לדבר נחוץ בישראל, ואיה ארץ מוכשרת לאחיזת עמיגראנטען כאלה יותר מתוגרמה וארץ פלשת ואין דבר מפריע את היהודים, אשר קשי יומם יאלצם לעזוב את בתיהם מהאחז בארץ אבותיהם, הרת דתם ורוחם הלאומי...". אמת, אלה לא הורגלו בעבודה, אבל ראויים וכדאיים הקשיים וחבלי ההתאקלמות: "ואם הוא לא ירב עשות חיל בהעבודה אשר זה כמה לא שלח בה

התקנות של הירקונים

ידיו, הן יצליחו בה בניו אשר יקומו אחריו, כי יחונכו מנוער לדעת את כל משפטי העבודה הזאת, והיו עובדים מלומדים ומאושרים בארץ".

ג

לאור הנסיון הרע והמר של החיכוכים בפתח־תקוה גמרו וקבלו על עצמם הירקונים עתה, בשמם החדש "אגודת מיסדי הישוב", להסדיר תחילה את הענינים ביניהם לבין עצמם. דבר זה נעשה ב"כתב התקשרות",[8] הפותח בהצהרה חגיגית ובהתחייבות: "אנחנו, חתומי מטה, נתאספנו יחד להתקשר ולהתאחד באגודה אחת לעשות תקון לחברת פתח־תקוה, אשר היא כמעט נהרסת, להקימה על ולבנותה על תילה, ועשינו תקיעת כף ביניו וקיבלנו עלינו בשבועה חמורה להיות שלום אמת ביניו. ותהי ראשית דרכנו לראות לקנות מקום מושב טוב, מקום מרווח, שיספיק לכל בני חברתנו לבנין בתים, רפת בקר ובית אוצר וכל יתר תשמישים...". כאן באים הפרטים ופרטי הפרטים בענין דמי ההשתתפות, הקמת מקום הישוב החדש וכיוצא באלה הדברים בהם נכשלו מקודם. אף העזרה וההשתתפות של יהודי חוץ־לארץ מובאות במנין ומודגשות, וכל עניני הפיקוח והאחריות, וזה עיקר גדול, נמסרו להרב דיסקין מירושלים, מגדולי הקנאים, שאשתו "הרבנית מבריסק" היתה היוזמת העיקרית של החרמות בירושלים בשנות השבעים והשמונים. "וקושאן של מקום הישוב יכתב על אדמו"ר הגאון אב"ד דבריסק וכל התנהגות של החברה יהיה רק על פי פקודתו בכל דבר. וכל התקנות המוסכמים ממנו מכבר קיבלנו עלינו לשמור ולעשות בלי לנטות מהם ימין ושמאל...".

ראשי "אגודת מיסדי הישוב" החתומים על "כתב התקשרות" זה הם בין השאר: עזריאל זליג הויזדורף, מעסקני ירושלים החרוצים של הדור הקודם, יעקב בלומנטל, אשר זליג בלום, משה צבי לוינזון, משה ונתן גרינגרט, עקיבא יוסף שלזינגר וחותנו ר' הלל ליכטנשטיין (ל"ש), יחזקאל מנדלמן, דוד ואברהם הרשלר, אליעזר ראב, משה שמואל ראב, בנימין בינוש סלור ועוד. עד כאן הסדר הענינים ביניהם לבין עצמם, מכאן ואילך באות התקנות "לאחינו בני הגולה הבאים לעזרת ה' בגבורים", המסדירות את השתתפות יהודי חוץ־לארץ בחברת "אגודת מיסדי הישוב" ופרטי הפרטים של סדרי השתתפות זו. ההקדמה בראש התקנות מוקדשת להסברת רקעה הלאומי של החברה ואלו שלאחריה — למשפטי הנחלה, חוקי ההנהגה, צרכי העיר, הלכות התלויות בארץ, ביקור־חולים, תלמוד־תורה, שבתות ומועדים הכנסת־אורחים, גמילות־חסדים, הנהגת העדה בכלל ועוד. אף קאלקולאציה מפורטת פירסמו ראשי החברה, מתוכננת להקמת כפר על כל השייך לו עם פירוש מדוקדק של ההוצאות הדרושות לכל ענף וענף.

ניכר, שהרבה טרחו הירקונים ללבן ולברר את תכניותיהם והפרוספקטים יצאו

הדים בחוץ לארץ לכרוז הירקונים

מידיהם מפורטים, מצויינים בחלקיהם העיוניים והמעשיים כאחד. אנשי החזון והמעש נצטרפו ויצרו ספרות הסברה זו, שאין ערוך לחשיבותה, אף שתוצאותיה המעשיות היו עלובות ביותר. חשובה יותר מהתוצאה היתה ההכנה הנפשית של הנכשלים להקים את הריסותיהם ולצאת חלוצים לפני העולים החדשים מחוץ־לארץ, שלהם ציפו ולמענם הוצא חומר הסברתי זה. הם מזהירים את יהודי חוץ־לארץ מפני עליה מבוהלת, ומייעצים לשלוח תחילה את כספם, ורק אחר כך, בהיות להם נחלה בטוחה, יעלו. "ואך זאת לכם הדרך הישרה, כותבים הם בחתימת התקנות,[9] בעוד שבתכם על מכונכם שלחו כספיכם לתור לכלם מנוחה בנחלת ה', ובהגיע יום קויתם, יום אשר בו ידרוכו כפות רגליכם על גבול קדשינו, לא תבוא כגרים בארץ נכריה ושפת לא ידעו ישמעו. לא תתעו בתוהו לא דרך. אכן, בקרב אחיכם תבואו, אשר יקבלו אותכם בכבוד, באהבה ובשמחה, ואל ביתכם ואל אחוזתכם תשימו פניכם, אשר שמה תמצאו מנוחה ומרגוע לנפשכם העיפה".

נקל לתאר את ההד הרב שהעלתה קריאתם של "אגודת מיסדי הישוב" בחוץ־לארץ וביחוד בחוגי המבקשים לעלות ובין המטיפים הנלהבים לרעיון ישוב ארץ ישראל. דוד גורדון, עורך "המגיד", העתון, שלא היה דוגמתו לעיסוקו בראשו וברובו בעניני ישוב ארץ־ישראל, כותב לאחד מראשי האגודה מכתב נלהב ביותר ומביע בו רוב שמחתו, "כי הרב הגאון מהרי"ל דיסקין מסכים לזה, ובלי ספק גם יתר הרבנים לא יתנגדו לדבר הקדוש הזה, ולא כצעקתה הבאה מחוץ־לארץ על הרבנים שם כן הוא. בחוץ־לארץ יצא הקול, כי הרבנים הגאונים שם (האשכנזים) מתיצבים לשטן לדבר זה ונכונים להחרים ולנדות את כל מי שיחפוץ להתעסק בזה. מאוד נחוץ, אשר כל בית ישראל ידע כי לא כן הוא ואז יתחזקו גם לבות הרבנים בחוץ־לארץ לצאת מגדר שתיקתם ולדבר על לב העם. ובשוב ה' את שיבת ציון לא נהיה עוד כחולמים בעיני הכופרים והמרפים ידינו...".[10] והשפעה פסיכולוגית זו התבטאה גם בכמה וכמה פינות אחרות.

מרומניה, המפורסמת ברדיפותיה את היהודים ואשר מכתבים מקהלות ישראל שם המספרים על לחץ השלטונות עליהם נתפרסמו בכל עתוני ישראל בכל לשונות העולם, פונים עתה בדבר עצה לשם עליה לארץ־ישראל. משנתפרסמו התקנות של "אגודת מיסדי הישוב" שולח אותן להם עורך "החבצלת", על מנת שיתקשרו עם ראשי החברה.[11] אנשי סובלק פונים אל הרב דיסקין ומבקשים פרטים נוספים על "אגודת מיסדי הישוב" לשם תכניותיהם הקרובות לעלות.[12] השפעה גדולה יותר ודאי שהיתה לשליחותם של אשר זליג בלום ואברהם שלמה לויטאן מטעם "אגודת מיסדי הישוב", במגמה "לצאת החוצה ארצה אייראפא, להודיע מטרת אגודתנו ומצבה ברבים ולעורר לבות ישרים לבוא בבריתה".[13] לצערנו לא נודעו לנו פרטים

הנורמים הצבוריים בירושלים

יתירים על פעלי האגודה בחוץ־לארץ, אבל ודאי שגרעיניה נשארו טמונים עמוק־עמוק בלבות העוסקים והראשים ואלה נבטו בסמוך עם חידושה של פתח־תקוה במקומה החדש, ב י ה ו ד י ה.

ד

המצוי אצל עניני הישוב הירושלמי בשנות השבעים למאה שעברה יודע, מה קשה וחריפה היתה המלחמה של עורך "החבצלת" ר"ד פ ר ו מ ק י ן בראשי "החלוקה" וממוניה, שהיו ברובם הגדול מהאשכנזים הפרושים. מחוגים אלה יצאו, כידוע, בוני השכונות מחוץ לחומותיה של ירושלים ומהם גם ראשוני פתח־תקוה. ראשוני המיסדים, ובפרט ר' יואל משה סלומון, היה במשך שנים מטרה לחיציו של פרומקין, וסלומון אף ערך את העתון "יהודה וירושלים" להגן על ממוני "החלוקה" מפני התקפות "החבצלת". יחסים אלה מסבירים יפה על מה ולמה התבצרו ב"חבצלת" אנשי "אגודת מיסדי הישוב", שהרי פעולתם היתה ב נ י ג ו ד לראשוני המיסדים וכל עצמה של האגודה לא היתה למעשה אלא ביטוי לפרישתם מנחלת הראשונים. ושוב, הפירוד גרם שרחוקים נתקרבו ובשל "אגודת מיסדי הישוב" נעשה הרב דיסקין אורח נכבד על עמודי "החבצלת", העתון שלחם להשכלה ולרוח חפשית בירושלים.

צירוף משונה זה של הכוחות הציבוריים והעסקניים בירושלים נגרם לא מעט בשל ר' יחיאל מיכל פ י נ ס. הוא עלה, כידוע, לירושלים כבא־כוחה של הקרן האנגלית להנצחת שמו של מונטפיורי. בגלל יחסי הקירבה המשפחתית לראשי הכוללים, חששו הקנאים שמא יתן יד להקמת "שקאלעס" (בתי ספר חילוניים) בירושלים, והואיל ומקורב היה לסלומון ולראשוני פתח־תקוה, ממילא תובן הצטרפותו של הרב דיסקין לירקונים ובפרט שביניהם היו קנאים מופלגים כמו הרב שלזינגר וחותנו. ובעוד אנשי "אגודת מיסדי הישוב" עוסקים ברוב שקידה ומרץ להסביר את תכניותיהם לשיקום המקום על ידי חילופו במקום אחר טוב ממנו, לא טמנו גם המיסדים הראשונים את ידיהם. וכשם שהורע כוחם של הראשונים בהסברה ובתעמולה, כן היה כוחם גדול בחוש מעשי, שעל כן היה כבר מאחוריהם נסיון רב אם בהקמת השכונות הראשונות מחוץ לחומת ירושלים ואם בייסודה והקמתה של פתח־תקוה. הצד השווה שבין הראשונים והירקונים היה — החיפוש אחרי מקום נקי מפגעי הקדחת, אולם סמוך לפתח־תקוה. ושעה שהירקנים מפליגים בתעמולתם והסברתם לתחום הביסוס הציוני והלאומי של הישוב החדש, מחפשים הראשונים קרקע ונתקלים בכרם ב י ה ו ד י ה הסמוכה לפתח־תקוה ומחליטים עליה כעל המשכה של פתח־תקוה.

אכן גם הם פונים לחוץ־לארץ ומבקשים להם בני ברית לנחלתם החדשה, אולם

ארגון המיסדים הראשונים וכרוזם, רכישת קרקע בכפר יהודיה

פנייתם היא מעשית "יבשה", שכל יתרונה שמאחוריה פעולה של ממש וקרקע ממש והם יודעים כבר לפרוש בשמו של המקום החדש. אף באלה ניכרים עקבות לקח הכשלון המר ואף אלה מוציאים תקנות העשויות לקדם פני כשלון דומה ולהסדיר את הענינים ביניהם לבין עצמם. אולם בתקנות אלה מרובה "הפרוזה" על "השירה", בניגוד לתקנות הירקונים.

"התקנות של חברת פתח־תקוה",[14] שנדפסו בבית דפוסו של ר' יואל משה סלומון ובניסוחן יד לר' יחיאל מיכל פינס, מכריזות ומודיעות בראש על זכותם הגדולה של הראשונים ומה ראו על כך להחליף את המקום באחר טוב הימנו: "אנחנו, אשר זכנו ה' להיות מן הראשונים לפתח פתח תקוה להשיב את בני ישראל על אדמתם, וקנינו שתי נחלות גדולות ורחבות ידים בחלקו של שבט דן, על יד הירקון, סמוך ללוד וליפו, ושדותיהן טובות ופוריות מדשנה של ארץ־ישראל, ראה ראינו כי עדיין לא צלחנו במעשינו; לא בחרנו לנו מקום טוב, נאה ובריא למושב לנו. לזאת איפוא שמנו על לבבנו לתור אחרי מקום כזה הסמוך ונשען על נחלתנו ובאנו באגודה אחת לקנות מקום בכפר "יהוד", המפורסם באוירו הזך והבריא ומימיו הטובים... גם זו ראה ראינו בימי נסיוננו המעטים, כי חסרו לחברתנו תקנות קבועות וסדרים נכונים, אשר על פיהם תתנהג, והיה הדבר הזה לנו לפוקה ולמכשול, כי איש איש פנה לדרכיו ויפרוץ הריב ותרבינה המחלוקות, עד כי נתקעקע הישוב הקטן אשר יסדנו ותעזב הארץ, על כן שמנו אל לבנו היום לסדר תקנות נאותות, כיד הנסיון הטובה עלינו וקבלנו על נפשינו ללכת בם ולבלי לקבל שום חבר לחברתינו עד אם יקיים גם הוא על נפשו ועל זרעו ככל הדברים הכתובים בספר הברית".

כאלה כן אלה מיחסים חשיבות מרובה ביותר לתקנון מסודר ורואים בהעדרו את הסיבה לרוב התקלות והחיכוכים בין המתישבים, ומשום כך מובנת ההדגשה בסעיף הראשון של התקנות, כי "על החברים להתהלך איש את אחיו באמת ותמים בשלום ובמישור, ואיש את רעהו יעזרו בגופם וטירחתם בעת צרה ויגזרו מן המחלוקת והקטטות עד קצה האחרון ושלום ירדפו וישיגוהו". מכאן ואילך באים פרטי התקנות הנוגעות בכל עניני הנחלה, העבודה ועוד ועוד. וכשם שהתקנות פותחות בהדגשת השלום, כן הם מסיימות בו: "סוף דבר הכל נשמע, לדרוש שלום בכל רב, וכל דבר סכסוך בדיני ממונות ונזקים וקנסי בושת עד חכם העדה יובא דבר המשפט ואם יקשה הדבר ממנו לשפטו לבדו יבררו להם בעלי הריב שני בוררים מתוך העדה ועל פי הרוב מאלה השלושה ייגמר המשפט ולא יתעצמו בדין ולא יחזיקו במחלוקות, והיה חנותינו ,שלום' ופריו ,ברכה' ומי ששיכן את שמו בעמו ישראל ישכין גם בנו אהבה ואחוה, שלום וריעות...". ואף תקנה ניתקנה ל"תקנות" אלה, הן "יודפסו על גליון מצד אחד וכל אחד מהחברים ישימם במסגרת עץ לתלותם על הקיר, למען תהיינה נגד עיניו תמיד", ללמדך כמה חרדו אלה ואלה להישנות

מפתח תקוה ליהוד

הריב וכמה דאגו למנוע אותה רעה שבגללה בעיקר נעזבה פתח־תקוה ונהרסו מיטב התקוות של החלוצים הראשונים.

הבשורה על קנית יהוד נתפשטה מיד בעתונות והיתה סם מרפא לכל אלה שביקשו, בקיץ תרמ"ב (1882), לעלות ולהיאחז באדמת ארץ־ישראל. נוסף לכך נשלח שליח לחוץ־לארץ לשם רכישת קוני נחלות ביהוד. שלא כשליחי "אגודת מיסדי הישוב", שתוצאותיהן נעלמו מאתנו, הוכתרו מאמצי השליח של חברת פתח־תקוה בהצלחה מרובה, היא השליחות שמילאה תפקיד כה חשוב בהתפתחותה העתידה של פתח־תקוה.

הערות

1. על אגודה זו ראה חיים פרעסס (בטעות שובש השם ונדפס: "פעסס") ב"המליץ" שנה י"ח, גל' 3, יא שבט תרמ"ב/26.1.1882, עמ' 47, יעקב גולדמן ב"הצפירה" שנה ט, גל' 3, ד שבט תרמ"ב/24.1.1882, עמ' 20. תקנות החברה נדפסו ב"המליץ" שנה י"ח, גל' 15, י"ג אייר תרמ"ב/2.5.1882, עמ' 290—291.

2. "המגיד" שנה כ"ה, גל' 39, י"ג תשרי תרמ"ב/6.10.1881, עמ' 326. מתוך החתימה: "הצופה פני ירושלים" ניתן אולי לשער כי הוא פינס.

3. "הצפירה" שנה ח, גל' 33, ה אלול תרמ"א/30.8.1881, עמ' 263.

4. "הצפירה" שנה ח, גל' 39, כ"ו תשרי תרמ"ב/6.10.1881, עמ' 308.

5. הפרטים הביבליוגרפיים ראה הערה 7 לפרק שמיני.

6. "חבצלת" שנה י"א, גל' 38, י"ב אב תרמ"א/7.8.1881, עמ' 281—283. חזר ונדפס בספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 116—117.

7. שנה י"א, גל' 41, כ אלול תרמ"א/15.9.1881, עמ' 305—306.

8. נדפס בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 302—304 ובספר היובל של פתח תקוה עמ' ס—סא.

9. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 324—325.

10. המכתב מובא בפכסימיל ובתעתיק בספר היובל של פתח תקוה עמ' עג—עד.

11. "חבצלת" שנה י"א, גל' 40, ד אלול תרמ"א/22.8.1881, עמ' 302.

12. "מימים ראשונים" כרך א, עמ' 96—97, 100, 121.

13. מתוך מכתב השליחות, שנתפרסם ב"חבצלת" שנה י"א, גל' 41, כ אלול תרמ"א/15.9.1881, עמ' 309.

14. נדפסו בספר היובל של פתח תקוה עמ' מז—נב, בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 336—343 ובספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 250—253.

פרק אחד עשר:

ראשית יהודיה

מיהודיה ליהוד / שליחותו של אברהם קופלמן לחוץ־לארץ / תלאותיו ברוסיה ובפולין / הצלחתו בביאליסטוק / עליתו הראשונה של ר׳ אריה ליב פרומקין / ספר: ״אבן שמואל״ / סיבובו בגרמניה לשם ישוב ארץ ישראל / פגישותיו עם ר׳ ישראל סלנט ור״ע הילדסהיימר / א. לחמן, הילדסהיימר ולהמן מוסרים לפרומקין אמצעים לרכוש קרקע בארץ ישראל / פרומקין רוכש קרקע בפתח־תקוה וביהוד / קופלמן מעלה אנשים מביאליסטוק ופוניבז׳ / הקשיים ברכישת אדמת יהודיה / יום העליה על אדמת יהודיה

א

„יהוד — מקום רוח צח וטוב מאד מאד״

ככל שהסתייעו צרי הישוב בחורבנה של פתח־תקוה, כן היתה זו בשורה מרגינה ביותר שבשרו שוחרי הישוב כי ״זה כירחים אחדים התחזקו (בני פתח־תקוה) וישובו ויקנו אחוזת שדה וכרם על הכפר יהוד מקום רוח צח וטוב מאוד מאוד, וגם חברים חדשים באו בחברתם, כולם אנשי מדות ורב כסף להם, יחד יבנו שמה בתים ויטעו כרמים...״.[1] ואחר, אלמוני, מודיע אף הוא באותו זמן ברבים: ״וגם היום לא ייעפו וייגעו עד אשר יקיימו את פתח תקותם, וישלחו שליח לחוץ־לארץ לקנות חלקי השדות מידי העניים שהחזיקו בם, ואז יבנו להם בתים לשבת בכפר יהודיה, הלא־רחוק משם, ועוד יש תקוה כי העמק העכור יהפך לפתח תקוה...״.[2] אכן היו אלה קולות שלא ייחסו להם חשיבות יתירה בחוץ־לארץ, שעל כן ״משוחדים״ היו ואולי גם ״נוגעים בדבר״. אילו היתה אוזן קשובה לדבריהם של אישי הישוב היו יודעים המפקפקים, כי בימים הקשים והמסוכסכים ביותר של פתח־תקוה, בתרמ״א, נתפרסמו דברים על העבודה והחקלאות, ודוקא מתוך הדוגמא של פתח תקוה, כי ״אין לך עסק טוב מזה בארץ שמנה ופוריה זאת, הנותנת שכר טוב לעוסקים בחריצות ובכשרון״. וגדולה מזו, על הביצה הממארת, שהיתה לתעמולת זוועה בפי המתנגדים לישוב ארץ־ישראל, נאמר, כי ״החברה חפצה ליבש את הביצה ולהפכה לאדמת עבודה״,[3] אלא דא עקא, שהביצה היא בידי הממשלה שאינה רוצה לתתה חינם למתישבים.

לא היתה כל הגזמה בדברי יעקב גולדמן,[4] כי בימים מרים אלה לפתח־תקוה שלח להם אלהים מלאך מושיע את ר׳ יחיאל מיכל פינס, שעמד להם בעצה ובעזרה ובמעשים שהוכתרו בהצלחה והוציא בשנית את פתח־תקוה למרחב. ראשית צריך היה למצוא בעלים אחרים לחלקות שבעליהן לא יכלו לעמוד בתשלומיהם והיה

כיצד נרכשה אדמת יהוד

הכרח לשחרר את הקרקע מעול המסים הכבד שהוטל עליו על ידי הממשלה. הדבר נעשה בעזרתו הישירה של פינס ובעידודו.

"ואני מיום בואי הנה, מספר פינס,[5] שמתי לבי לחקור ולדרוש בכל דבר, אשר יד ושם לו בדבר ישוב הארץ, וידעתי היטב כל אשר קרה להמושבה ההיא, ואבין להסבות אשר היו בעוכריה, ואאות לכתוב למכרי אשר בארץ רוסיה כל משפט החברה ההיא ומשפט האדמה אשר קנתה לה, גם מעלותיה גם מגרעותיה הגדתי, לא כיחדתי דבר, ויאותו אנשים רבים ויקנו יותר מארבעים החלקים הנטושים על ידי המיסדים הממאנים לשלם...". כשהגיעו התשלומים של החברים החדשים מחוץ־לארץ, באה רוח חדשה במיסדים. הם פנו לממשלה להקל מעליהם את נטל המסים והיא נענתה לבקשה "ותעש להם הנחה ולא ישלמו עוד מהיום בלתי אם השליש מאשר שלמו עד העת ההיא". אולם עיקר ההצלחה היתה ברכישת אדמת יהודיה וברכישת הקונים מחוץ־לארץ. נהפך הגלגל, והמיסדים הראשונים כובשים שעל אחר שעל את שנשמט תחילה מידיהם. אכן הם מתרחקים ממקום מושבם הראשון, אבל לא במידה שלא יוכלו לשים עין עליו.

רכישת אדמת יהודיה לא היתה קלה ביותר. השמועה על הרצון להרחיב את המושבה היתה בה כדי להרתיע את בעלי הקרקע. ומשנודע דבר העזיבה היו רבים מהשכנים ודאי סבורים, כי קרקע פתח־תקוה יקום להם לנחלה ברבות הימים, ומשום כך אין להניח לתקוע יתד נוספת בסביבה זו. למזלם הטוב של מבקשי הקרקע נמצא להם אפנדי מיפו, אשר לו כרם בן עשרים דונם בקרבת יהודיה והם קנו אותו ממנו ומיד לאחר כך נאותו אנשי הכפר יהודיה ומכרו שטח בן 130 דונם. לא היה צורך לחזור אחרי שם למקום החדש, השם העברי הקדום "י ה ו ד", הנזכר ביהושע (יט, מה), נשתמר בפי ילידי המקום בצורת "יהודיה" ואנשי פתח־תקוה חזרו והעמידוהו על תיקונו י ה ו ד. הדאגה העיקרית היתה — רכישת יהודים לקניה זו ולהשתתפות בישיבה ובעבודה במקום החדש.

לותיקי הישוב היתה מוזרה העובדה, כי העולים החדשים שנהרו לארץ־ישראל בשנות 1882/1881 וביקשו לקנות קרקע בשביל עצמם ורעיהם בחוץ־לארץ, התעלמו לחלוטין מהישגי הישוב עד כה. מי יכול היה להתחרות עם בני פתח־תקוה בנסיון ובעבודה? הנה מסופר ב"המגיד" מפי העתון "יזרעאל" ברומניה כדברים האלה: "בגליון האחרון למכתב העתי "יזרעאל" מובאות הודעות אחדות מן מלאכי רומעניען בארץ הקודש. אחד מהם מודיע, כי התרים מסובאלק כבר קנו כברת אדמה מאדמת פתח־תקוה ומתרעם על זה. והנה באמת שקר הדבר. מלאכי סובאלק עוד לא קנו מאומה, כי אנשים נבונים הם ומתונים במעשיהם והם יודעים כל פרטי הקולוניא פתח־תקוה...".[6] לאמור, אנשים נבונים אינם מצטרפים לפתח־תקוה... לעומת זאת מיעץ יעקב בכרך, המבקר את פתח־תקוה בתרמ"ב: "כי יפנו אל האחוזה הידועה

אברהם קופלמן שלוחה של פתח תקוה

פתח־תקוה".[7] מעטים ידעו את הברכה הצפונה בשיתוף אנשי הנסיון בישוב עם שוחרי הישוב מחוץ־לארץ. ידעו זאת מיסדי פתח־תקוה, פינס ואיש המעורה בישוב יחיאל ברי"ל, עורך "הלבנון" בחוץ־לארץ ובן בריתו של סלומון מימי שבתו בארץ.

"לדעתי, כותב בריל לסולומון, טוב ומועיל הוא, כי המושבה הראשונה, גם השניה וגם השלישית תיווסד מילידי הארץ ומהבאים מחדש במקום אחד...".[8] בריל נתכוון בכך לזלמן־דוד לִיבּוֹנְטִין, שעלה אז במגמה לקנות קרקע להקמת מושבה. אולם ליבונטין לא ניאות להצטרף לפתח־תקוה ותקע יתד בעין־הקורא היא ראשון־לציון. אולם היו שנמשכו אך ורק לפתח־תקוה, הם אלה שנרכשו על ידי השליח אברהם קוֹפֶלְמַן ששיגר פינס לחוץ־לארץ והשליח מחוץ־לארץ שחיפש בארץ מקום מושב וקרקע, הרב אריה לייב פְרוּמְקִין.

ב

אברהם קופלמן, שנשלח על ידי פינס לרכוש מתנחלים לפתח־תקוה, לא בכדי נבחר לשליחות זו. הוא, שסבל פרטי פגע בו בצעירותו (אשתו מתה עליו והשאירה לו חמשה יתומים), עלה לארץ־ישראל בראשית שנות השמונים, ו"זכה" ונפגע מיד עם בואו מידיה של הרבנית מבריסק. פרט זה, החסר בכל סיפורי תולדותיו של קופלמן, חשוב ביותר, כי הוא מסביר את קירבתו לפינס ועל מה ולמה בחר בו פינס כשליחה של פתח־תקוה. "פשעו" הגדול של קופלמן בימי שבתו הקצרים בירושלים היה, שמסר את צעיר בניו לבית־היתומים שבפיקוחו של ד"ר הרצברג, הלא הוא בית־היתומים בירושלים, שהיה לזוועה לקנאים ולרב מבריסק (נכון יותר: לאשתו) בראשם. "שם האיש הנרדף, מספר דוב בר שטיינהרדט, מורה באותו בית היתומים, באחד ממכתביו מירושלים, הוא ר' אברהם קאפפעלמאנן, יליד עיר סלאנים ברוססיא, איש ירא אלהים וסר מרע, ובגלל חטאו הגדול הזה קיפח הרב מבריסק את חלקו בהחלוקה הגדולה והקטנה ויגזור על אחד ממחזיקי ,החצרים' פה לבלי להשכיר לו מעון ועוד רדיפות כאלה, אשר כל השומע יתר ממקומו!".[9]

פינס המקורב להרצברג ואחד המפקחים של המוסד, נרדף על ידי קבוצת קנאים זו וזכה לכתבי פלסתר מרובים נגדו. אולם בה בשעה שנגד פינס והרצברג הסתפקו קנאי ירושלים בכתבי פלסתר וחרמות בלבד, השתמשו נגד קופלמן, "סתם" יהודי לא נודע, באמצעים חריפים ו"משכנעים" יותר. "ביום ההוא, מספר שטיינהרדט בכתבה אחרת,[10] התנפלו בבית ה' אברהם קאפעלמאנן הדר באחד הבתים מבתי החברה ,משכנות ישראל', אשר שילם בעד מעונו. וכאשר ה' ק. לא היה בביתו כי אם אשתו וילדיה הקטנים החלו להשליך חפציו החוצה, באמרם כי מטעם הרב והרבנית מבריסק נבדל האיש הזה מעדת־ישראל, על אשר נתן את בנו הקטן לבית היתומים ואסור לאיש יהודי לדור עם המוחרם הזה בכפיפה אחת...".[11]

תלאותיו של קופלמן בשליחותו זו

בנרדף זה שם פינס את עינו ואותו מצא מתאים להביא את דברה של פתח־תקוה לגולה. ודאי ידע פינס את חולשתו של קופלמן, הלא היא התכונה שהתמימות היא הורתה — הנטייה להפריז ולהגדיש בצבעים ובתיאורים, שכל עיקרם היא ראיית הרצוי הרחוק כמצוי קרוב. וכי מה יכול היה קופלמן לספר לבני פולין, ליטא ורוסיה על פתח־תקוה, שעה שבימי שליחותו היתה היא שוממה מאין אדם. "את קאפלמאנן מצאתי ישר ונאמן לפני, כתב פינס,[12] אחרי כל התלונות שבאו לי עליו. אמרו עליו שהוא הרבה לשקר להם, להראות להם גני עדן וגלוסקאות וכלי מילת יוצאים מאליהם. ועשיתי חקירה ודרישה ומצאתי, אך כי האנשים האלה נפשם מרה עליהם שלא מצאו גלוסקאות וכלי מילת מוכנים לפניהם והוא כל מה שאמר להם אמת היה, האומנם כי מעט שיבח מקחו כדרך התגרנים, אבל שקר לא מצאתי בפיו מאומה . . .".

מזויין בשטרי־מכירה, חתומים בידי ד. גוטמן, נ. גרינגרט וי. סלומון[13] ועטורים בדברים: "שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וחתום ספר המקנה, פתח תקוה בנחלת מטה דן", יצא לדרכו לחוץ־לארץ.

שליחות זו לא היתה סוגה בשושנים. מיד עם צאתו נטפלו לו לושנים וסתם מקטרגים, שמררו את חייו בדרכי נוד שלו. מעטות העדויות על שליחותו זו, אולם מעט זה המצוי רובו קטרוג ודברי פלסתר. כך מספר הרב מדינאבורג על שליח שנזדמן לשם: "ירושלמי, לבוש בגדי קדושה אך לא טהרה וכלי אומנתו בידו: ספרי מקנה נדפסים בשם "שדות בכסף יקנו" ומכתבי תודה מרבנים אחדים ומה' בריל מו"ל "הלבנון". לפי הספרים האלה הוא מוכר ארבע אמות קרקע על אדמת קודש במחיר ארבעה או חמשה רובל, למען יוכלו הקונים בחוץ־לארץ, המלאים בלאו הכי מצוות כרמון, לקיים גם מצוות תרומות ומעשרות . . .". כהנה וכהנה ילגלג הכותב מדינאבורג על שליח זה שאינו ראוי אפילו שיפרשו בשמו והניכר בסימנים שהוא מטיל בו. אולם את העוקץ שומר הכותב בחתימת דבריו: "אך שתי שאלות גדולות אשאל את ה' בריל ומיודעיו: אם כוונתם רצוייה לזכות את אחיהם במצוות כאלה, האם מצוות אין בחוץ־לארץ? האם אין חולים ושדודים בנגב רוסיא, וכדומה מצוות התלויות בארצנו? מה לנו ולמצוות רחוקות, להרוות העלוקה הזאת מדם התמצית של אחינו?".[14]

באותו גליון שנדפסו דברים אלה נתפרסמו דברים דומים מאת סופר נודע בימים ההם (אברהם אליהו סנדלר). מסופר על "עברי יליד סלאנים", המבקש דבר שבשום אופן ופנים אינו יכול להתקבל על הדעת בימים ההם, ימי הדבור הרם על חיבת ציון, שיהודים י ק נ ו חלקות קרקע בארץ ישראל ואף י ע ל ו אחר כך בעצמם לארץ ישראל. ואף תפסו אותו בשקר גדול, כי "גם ממשלתנו נתנה רשיון לכל החפץ לצאת מארצנו" ואף הגדיל בכחשו "לסובב בערי ישראל להטיף לעם מוסר ד'

הצלחתו של קופלמן בביאליסטוק

ועתה הקדיש כוחו להביא ישע לעשוקים ולהאציל להם נחלת שדה על אדמת הקודש . . .״[15] אולם לשיא הקטרוג והשנאה לקופלמן הגיע מי שהתמחה במשך עשרות בשנים בכתיבת דברי פלסתר — אפרים דיינארד.

״את החכם ה׳ י״מ פינס, היושב בירושלים, אבקש בשם רבים, כי לא ישלח עוד אנשים כקאפעלמאן לאירופא, כי לא תהיה תפארתו בדרך הזה....״[16] כזאת ישאל דיינארד ברבים ומפרט אחר כך צרור פשעים ועוונות של אותו קופלמן, שקשה לחזור ולהעלותם על הנייר ואף עד נאמן מעמיד דיינארד לימינו, את יעקב בכרך מביאליסטוק, חכם וסופר נודע באותם הימים, שביקר בארץ־ישראל ופירסם ספר רשמים מנסיעתו זו. אולם איתרע מזלו של דיינארד, כי לא עברו ימים מרובים ובגליון הסמוך של אותו עתון, בו נתפרסמו דברי הבלע של דיינארד, נתפרסמה הכחשה של בכרך, המעיד על קופלמן, שהוא מכירו עוד מירושלים, כאיש ישר ונאמן ומוסיף, כי ״על ידי האיש הזה, בהיותו שלוח מפינס נמכרו הרבה נחלאות בהקולוניא פתח־תקוה, ולא שמעתי מתאוננים רע באזני על אודותיו, ומה לנו עוד״?[17]

ועדיין לא הבאנו את כל דברי הבלע על קופלמן, שנתפרסמו בימי שליחותו. לבסוף יצא פינס עצמו להגן עליו בדברים קצרים וחותכים בפני אחד שדיבר ברוב קטרוג על ״המלאכים הקלים״ והזהיר מפניהם את הרבים: ״אקוה, כותב פינס, כי השליח הנאמן ר״א קאפלמאן לא יחשב בעיניו במספר המלאכים הקלים, שהוא מזהיר את העם להשמר מהם״.[18]

וגורלו של קופלמן הורע במידה כזו, כי בשעה שהודיעו על הצלחתו הגדולה בביאליסטוק, נתפרסמו דברים בהזכרת שמו בראשי תיבות, שמצוה עלינו עתה, לאחר שבעים שנה ומעלה, לפענחם.

ג

ביאליסטוק היתה בשנת תרמ״ב אחד המרכזים החשובים לחיבת־ציון ולתנועה לישוב ארץ־ישראל. הפעילים בתנועה חדשה זו היו בין השאר יוסף חזנוביץ, הנודע אחר כך כמייסד הספריה הלאומית בירושלים, המשורר מ. מ. דוליצקי, י. בכרך, הנזכר לעיל, שעלה באותה שנה לארץ־ישראל על מנת להכיר את תנאיה, ברוך פריידנברג, מסוחריה העשירים של ביאליסטוק ואחרון־אחרון הרב ר׳ שמואל מוהילובר, שבגלל חובבי ציון שבביאליסטוק, נקרא בימים ההם מראדום לכהן ברבנות בביאליסטוק.[19] כאן מצא קופלמן קרקע חרוש ואף יהודים בעלי אמצעים, שחיבת ציון לא היתה להם מליצה להתהדר בה אלא ענין חיוני ביותר. והיא ההצלחה בביאליסטוק שחתכה את גורלה של פתח־תקוה בעתיד.

וכך מסופר ב״המגיד״[20] משלהי שנת 1882: ״מעיר ב־ק (ביאליסטוק) מודיעים אלינו לאמור: למרות כל המכשולים ואבני הנגף, אשר הונחו על דרך המשתדלים

חובבי ציון בביאליסטוק קונים חלקות בפתח תקוה

וחובבי ישוב ארץ הקודש מצד מרגלים ומוציאי דיבה, נעשה תהלה לאל בעירנו צעד גדול קדימה בענין הגדול הזה. זה כחצי שנה אשר בא אלינו הנכבד ה' ק"ן (קופלמן) מעיר ס... (סלונים), אחד ממיסדי הקולוניא ,פתח תקוה' והעיר את לבות אחדים מגבירינו חובבי ארץ הקודש לקנות אחוזות אדמה בהקולוניא הנ"ל, שנעזבה מהירושלמים, המיסדים הראשונים, באשמת אנשי מדון, שהפרידו בין הדבקים. אז התחברו ובאו לעמק השוה כ"ד עשירים ובעלי בתים בינונים וקנו להם על ידי השתדלות ה' ק"ן (קופלמן) הנ"ל וה' פינס מירושלים כחמשים אחוזות קרקע בהקולוניא ההיא. וזה כשנים חדשים שלחו אחד מחבריהם וכסף בידו לבנות לעת עתה על אחוזתם עשרה בתים ושאר הבנינים הנחוצים ולזרוע השדות ולנטוע גנים ופרדסים. והנה לפני שבועות אחדים בא אלינו עוד הפעם הנכבד ה' ק"ן (קופלמן) ויבשר להחבורה ,בני ציון', כי ישנו עוד חבל אדמה גדול אצל המושב ,פתח תקוה' ושם יוכלו להתישב שלושים משפחות. כשמוע זאת הגביר הנכבד ה' ברוך הר שלום (פרידנברג), העוסק בכל לבו לטובת הענין הזה ויאסוף את חברת 'בני ציון', אשר כולם אנשי חיל, וכוספם אמיץ לבנות הנהרסות, ויכתבו מן החברה ידם על זה כעשרים משפחות ויתנו על יד הגביר הנ"ל כסף המחיר בעד כל חבל האדמה בעבורם, ובטח גם האחוזות האחרות לא תשארנה מבלי קונה. ככה עושים בעירנו בענין הגדול הזה, מבלי צעקה בחוצות ומבלי הרבות דברים. מי יתן ועשו גם האחרים בענין זה . . .".

במקביל לפעולה זו, הקשורה במישרין בפתח־תקוה, נפתחה בתרמ"ב פעולה אחרת על ידי רב וחכם, שהיתה קשורה בישוב ארץ־ישראל אבל הובילה למעשה ובסופה לפתח־תקוה — היתה זו פעולתו של הרב אריה ליב פרומקין באירופה המערבית, בקיץ 1882.

חיבת הארץ של ר"ל פרומקין באה לו בירושה מאביו, שעלה בסוף ימיו לארץ־ישראל. זמן קצר לאחר פטירתו בירושלים עלה לארץ הבן (בניסן תרל"א, 1871). בירושלים הוא מתיחד עם עברה הגדול של העיר, לן בחצרות ובקברות עתיקים, מעתיק ורושם בפנקסו פרקים־פרקים, גדושי הוד ותפארת, מימי העבר של הישוב היהודי בירושלים. אף להווה עין פקוחה לו. הוא מסייר את הארץ, עובר בה לארכה ולרחבה ואף מפרסם ספר מסע בשם "מסע אבן שמואל" (על שם אביו שמואל), שפרקיו רוטטים עד היום. בעברו דרך מקוה־ישראל, אז אך שנה להיווסדה, הוא כותב: "בנפש צמאה נשקתי את אדמתה, ועל לחיי נצבו שני רביבי דמעה, אשר הוצאתים משון לב, כי קטן הייתי מהכיל סערת רוחי זאת בקרבי. האח! אמרתי, עוד עורק ישראל דופק בארץ הברוכה ההיא, ותקותי חזקה כי העורק הזה עוד ישוב, יחייה את כל העורקים והגידים, הנצמתים מבעד לעצמותינו היבשות. מין החיים הלז עוד ישתפך על כל אפיקי בית ישראל, אשר חרבו מני חורב. שכחתי

עליתו של ר׳ אריה ליב פרומקין

כמעט כי עיף אנכי, כי כפות רגלי קלו כנשרי שמים וכנפי רוחי נשאוני בין ארץ ושמים. במראה דמיוני נדמו לי גזרת חלוקי האבנים כפנינים משתפכים על אדמת קודש, ושפתי דבקו אל רגביה ודמעות עיני הרטיבוה ונמהלו עם דמעות אבותינו נוחי נפש הראשונים. האח! אמרתי, במה איכף לד׳! מה אני ומה חיי כי הביאני ד׳ עד הלום״![21]

הוא משקיע עצמו בחקר עברם של חייהם ופעלם של חכמי ירושלים במאות השנים האחרונות, אולם הספיק להוציא אך את החלק הראשון (ספר אבן שמואל, כולל תולדות חכמי ירושלים. ווילנא, תרל״ד) ואת השאר הניח בכתב יד עד שהוציאו לאחר פטירתו החכם הירושלמי המובהק רבי אליעזר ריבלין בצירוף הוספות מאירות עינים בשם: ״תולדות חכמים ירושלים״ (ג׳ חלקים. ירושלים, תרפ״ח—תר״ץ) — הוא הספר שבלעדיו לא ירים איש את ידו ואת רגלו בכל הנוגע לתולדות הישוב העברי בארץ במאות השנים האחרונות. לאחר שנה בקירוב נאלץ פרומקין לחזור מהארץ, אולם הוא נוטל אתו את אוצר האהבה לארץ־ישראל ההיסטורית ולארץ ישראל החרבה והשוממה של ימיו, עד שלימים הוא חוזר ועולה לארץ־ישראל, הפעם — להשתקע ואף להתמסר לבניה ותחייתה.

ההתעוררות באה עם פרוץ הפוגרומים ברוסיה בשנות השמונים. סערת הויכוח: ארץ ישראל או אמריקה היתה אז בעיצומה, ופרומקין המשמש ברבנות בעיירה אַלקסוט, הסמוכה לקובנה, סמוך גם למחיצתו של חובב ציון ר׳ יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה. הוא אינו מסתפק באסיפות ובתעמולה לישוב ארץ־ישראל, אלא יוצא לגרמניה על מנת לעשות נפשות לארץ־ישראל וליישובה בעבודה. בדרכו לגרמניה הוא בא לקאָניגסברג וסר אל הרב ר׳ ישראל סלנטר אבי תנועת המוסר. כרגיל, אי־אפשר היה להסיח את הדעת מהענין הבוער אז בעולם היהודי. ומה נבהל פרומקין לשמוע, כי דעתו של הרב סלנטר נוטה לאמריקה. לדעתו, אמריקה היא ארץ שהפרנסה מצוייה בה ואין אונסים לעבור על דת ישראל, מה שאין כן ארץ־ישראל, שהעניות בה מנוולת את תושביה. ״ואם ראשי ישראל וגביריהם, הוסיף פרומקין לשאול, ישימו לב לדבר הגדול הזה לכונן מצב הנודדים האלה במושבות מיוחדות וישגיחו להמבציא מחסורם, עד אשר יפקוד ה׳ אותם לכלכל אותם ואת בתיהם מפרי יגיעם ועמלם, הגם אז יבחר כבוד אדוננו באמעריקא? חלילה וחס . . . אז גליתי לו את רוחי ומחשבותי להעיר ולעורר לב רבני וצדיקי אשכנז, אשר יעוררו לב נדיביהם לתקן לפחות מושבה אחת בגלל חמשים משפחות בישראל. ויברכני ויאמר: יהיה ד׳ עמו ומעשי ידיו יכונן״.[22]

בברלין נפגש פרומקין עם ר׳ עזריאל הילדסהיימר, מנהיגה של האורתודוכסיה היהודית שם ומנהל בית־המדרש לרבנים של אותה אסכולה, שהיה גם חובב ציון נלבב. ממנו שומע פרומקין את השמועה המעציבה, כי בועידת העסקנים בברלין

מסע התעמולה של ר"ל פרומקין במערב

שנתקיימה כמה חדשים לפני כן, נמנו וגמרו "לשלוח את הנודדים כולם לאמעריקא". הוא לא נואש ומצליח לרכוש את לבו של יהודי אמיד אמיל ל ח מ ן, המפריש סכום של עשרת אלפים מארק לשם רכישת אחוזה בארץ־ישראל. אכן זהו סכום הגון, אבל מבחינת המגמה היתה זו אך התחלה מצערה. פרומקין נע ונד בערי גרמניה ונפגש עם מאיר ל ה מ ן, עורך "איזראעליט", העתון של האורתודוכסיה, שיצא במאינץ (להמן הוציא גם את "הלבנון" בעריכתו של יחיאל בריל, כנספח עברי לאותו עתון גרמני). עם להמן הולך פרומקין לרוטשילד הפראַנקפורטי, זה שאינו מתפעל ביותר מנדבתו של לחמן ואין בפיו אלא הבטחה קרירה להשתתף בבנין הארץ אם ישתתפו עוד גבירים בישראל. פרומקין דורש במקהלות־עם בשבח ישוב ארץ ישראל, אולם מלבד כספי לחמן ועזרת הילדסהיימר ולהמן אין הוא מצליח לגייס לבבות וכסף למטרתו. הוא מסתפק בכך ועולה לארץ־ישראל לשם רכישת אחוזה בכספי לחמן. "חשבתי דרכי ואומר, כתב הוא לר' יצחק אלחנן ספקטור, להתחיל במעשה ממשי במעט הכסף הלז ולהצטרף שמה אל אלה אשר יאבו להתנחל בארץ הזאת. אולי יתעשת לנו ה', כי אין מעצור לו להושיע, וטוב מעשה קטן אחד ממשי מאלף רעיונות ומחשבות, הנפוצות והולכות לבטלה".[23] נוסף לסכום הנזכר אספו הילדסהיימר ולהמן 2400 פרנק,[24] אמצעים ניכרים למדי לרכישת קרקע.

בראשית תרמ"ג (בשלהי שנת 1822) עולה פרומקין לארץ וכולו שופע מרץ ורצון לבצע דבר גדול וקדוש, לו הטיף בחדשים האחרונים, בעיקר באזני הגבירים אטומי הלב וערלי האוזן: ". . . האין זאת כלימת עולם לפני עם ה'? מכל השנים האלפים, שגורשנו ממנה בעוונותינו, לא קנינו בה עדיין כברת שדה וכרם. בואו נא וחשבו כמה ממון נשקעים לנו כל שנה גם על דברים של תוהו, ואדירנו ירכשו למו נכסים רבים במדינות שונות, נכסים שאין מעלים להם פרי ריוח, רק לעונג ושעשועים מדי יסורו שמה. ומכל הממון ששיקעו מטיבינו שמה על ענינים לא נחוצים, האם לא היה בכוחם לקנות במשך הזמן הזה איזה אלפים העקטאר מאדמתה, למען ייקרא שם ישראל עליהם? הגריכען (היונים) ויתר הלאומים ירכשו למו מדי שנה בתים ונכסים, אשר מחצית עיר הקדושה כמעט להם היא, וכבר עלה עליהם עשרת מונים במחירם ועלה להם ריוח רב, ורק אנחנו מחשים וזרים ישחקו לנו ולמשבתינו . . .".[25]

ד

פרומקין לא אחז דרכו, עם עליתו לארץ, לפתח־תקוה. פתח־תקוה היה אז מקום שחבלי משיכתו היו קלים ביותר. המקום שמם והשנה שנת שמיטה, דבר שהקפידו בו ביותר גם הפתח־תקואים ולא כל שכן פרומקין ושולחיו האדוקים בגרמניה. רבים היו אז בארץ שחיפשו קרקעות. כל אלה חזרו אחרי סרסורים ומוכרי קרקע

פרומקין קונה חלקות קרקע בפתח תקוה

למיניהם, שבידי כל אחד ואחד מהם הבטחות מזהירות. הוא נואש עד מהרה מתעלוליהם של הספסרים שכן הבחין בטיבם "כי ישכילו ידם לתת זוהר וברק לחלקת לשונם, ושפתותיהם לא יכלאו מהרבות כחול מלים גלל שקל כסף אחד, אשר יקוו להגיע במחירם. פיהם ידבר טובות וימינם ימין שקר. . ." בסופו של דבר נפלה ההכרעה לטובת פתח־תקוה. ואכן נתברר, כי עמל הסרסורים לתפוש את פרומקין ברשתם עלה בתוהו הודות לכך, כי עם ראשית חיפושיו אחרי קרקע נתן עינו בפתח־תקוה ומאז לא יכול היה לשמוע על קניה אחרת.

"מבלי חקירה רבה" סיים את הקניה בפתח־תקוה. הטעם לכך לפי דבריו היה: "רק מאשר נשענתי על כשרון רוח מיסדיה. וכאשר עשיתי חוזה עם בוניה הראשונים, וארא והנה גם חברים חדשים מבני ביאליישטאק ופאניוויעז עומדים הכן להאחז בתוכה, אמרתי לקחת חלק בקרבה גם אני. ואקנה ממנה כששה חלקים גדולים בנחלה אשר קנוה לראשונה ונקראה נחלת קאששאר (קאסאר) וחלק אחד וחצי בנחלתם השניה שקנוה מאת האדון טאיאן. לבד זאת קניתי לי חמשה מקומות מושב ביהוד עם חלקי הכרם השייכים להם והוצאתי על זאת ערך יותר מעשרת אלפים מרק".[26]

אכן פקפוקים רבים היו לו בענין הפיזור בין פתח־תקוה ויהודיה: "נפשי נבוכה מאוד על ידי זה, כי מרחק רב מבדיל בין המושב הזה לבין האחוזה, אשר שם עיקר הרכוש. אין עצה אחרת לפנינו לעת הזאת, כי לפי שיגידו רבים בלתי אפשר לדור בגבול האחוזה על המקום שדרו בו התושבים בראשונה, אשר יוכיח בחליים נאמנים מדי יום את יושביו ומחזיקיו . . .".[27]

בדרך זו היו קופלמן ופרומקין העושים העיקריים לחידושה של פתח־תקוה, הראשון במזרח והשני במערב. הראשון שלח והביא את אנשי ביאליסטוק ופוניבז והשני העלה אתו אמצעים מיהודי המערב, והוא השקיעם בפתח־תקוה. בינתיים היו עסוקים אנשי פתח־תקוה עצמם, ובראשם המיסדים הראשונים, ברכישת אדמת יהודיה, שאף היא עלתה בקשיים מרובים. רק זה מקרוב נתפרסם מכתבו של ר' יואל משה סלומון לפינס, המספר על תלאות הקניה הזאת, השלישית בדברי ימיה של פתח־תקוה. "הנך אומר, כותב הוא לפינס, כי לא תוכל לסלוח לי, על אשר לא אגמור מקנת הכרם (ביהודיה), והנני בעיניך כעצל בדבר הזה, אשר הקרבתי עליו חלבי ודמי וכל טובי בארץ, בהשליכי את בני ביתי היקרים והנני מתגורר רוב ימי (אשר כל שעה לשנה תיחשב לי) בלא מנוחה ומרגעה כלל ויומם לא אנוח וגם בלילה לא יתנו המחשבות שינה לעיני ומתהפך אני על משכבי בצער ויגון — ואך למען העסק הזה אשר העמסתי עלי. ועתה הנני כעצל ומתרשל גם בעיניך, ידידי. הנך אומר מדוע לא גמרתי מקנת הכרם? האם אוכל לגמור הדבר בלי המוכר? והמוכר, בראותו, כי נצרך אני להכרם לא ימכרנו. ובכל זאת עשיתי כל מה שצריך לעשות

יחיאל מיכל פינס

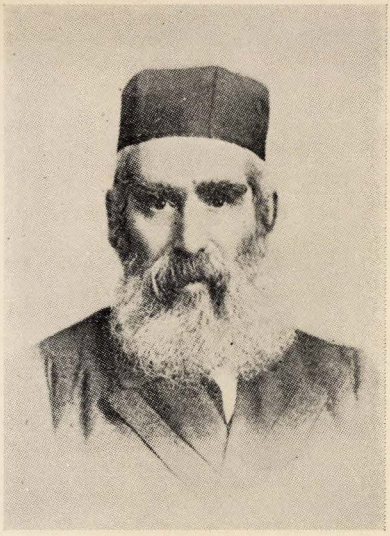

אריה ליב פרומקין

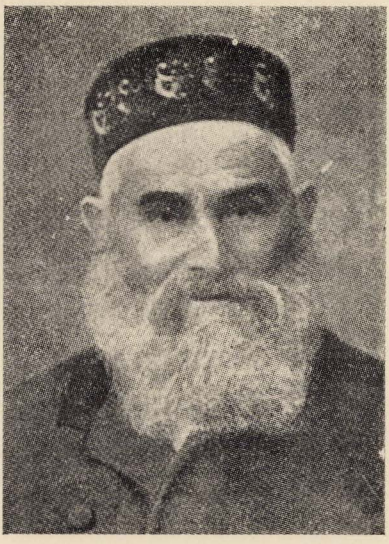

זרח ברנט

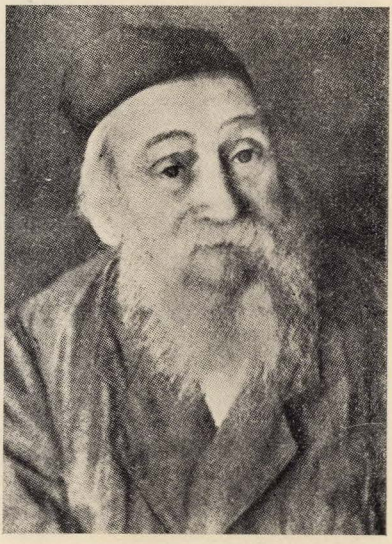

אברהם קופלמן

העליה על אדמת יהודיה

למהר הגמר ואם אוסיף לעשות עוד, לא די שלא יגמר עתה, כי גם אפסיד להבא . . .".[28]

אין זה אלא מעט מן המעט מרוב הסבל והתלאות, שבאו בעקב שינוי המקום והרצון לבסס על ידי כך את הישוב הראשון. ובודאי שיום גדול היה אותו יום עשרים וחמשה בתשרי תרמ"ג (8.10.1882), יום העליה על אדמת יהודיה ושעליה מודיע הכתב הארצישראלי של "המגיד" כדברים האלה: "היום, 25 לירח השביעי, יצאו ראשי החברה 'פתח תקוה' לנחלתם החדשה אשר קנו בהכפר 'יהודיה' למקום הישוב. לעת עתה יבנו ארבעה עשר בתים ובית הטבילה ובית המדרש ויחפרו בור למים. ובכלות בנין הבתים תשבנה שם ארבע עשרה משפחות מבני החברה ויעבדו אדמתה, יתן ד' ויצליחו".[29]

יום זה מסיים את תקופת החורבן של פתח תקוה ופותח תקופה חדשה וחיים חדשים.

הערות

1. "המגיד" שנה כ"ו, גל' 25, י"א בתמוז תרמ"ב/28.6.1882, עמ' 201 (ספר הציונות כרך ב, ספר א, עמ' 168).
2. "המגיד" שנה כ"ו, גל' 24, ד תמוז תרמ"ב/21.6.1882, עמ' 197.
3. דוב בער שטיינהארט במאמרו: עבודת האדמה בארץ הצבי, "המליץ" שנה י"ז, גל' 35, כ"ו אלול תרמ"א/20.9.1881, עמ' 745.
4. "האסיף" א, סדר ב, עמ' 138.
5. ב"מבשרת ציון" חוב' ב ובספר הציונות כרך ב, ספר ב, עמ' 152.
6. "המגיד" שנה כ"ו, גל' 14, כ"ד ניסן תרמ"ב/13.4.1882, עמ' 114—115.
7. בספרו: "המסע לארץ הקדושה" (תרמ"ד), עמ' 84.
8. ספר היובל של פתח־תקוה עמ' קעא.
9. "המליץ" שנה י"ז, גל' 7, ל אדר א תרמ"א/29.2.1881, עמ' 135.
10. "המליץ" שנה י"ז, גל' 28, ז אב תרמ"א/2.8.1881, עמ' 590. שם המאמר: על הצדיקים ועל החסידים
11. על תעלוליה של הרבנית מבריסק בימים ההם נכתב הרבה ויעויין במבואי למבחר כתביו של ר"מ פינס (ירושלים, תש"ו), עמ' 24—27.
12. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 360.
13. צלום שטר מכירה כזה נתון בספר היובל של פתח־תקוה עמ' ריט.
14. "המליץ" שנה י"ז, גל' 35, כ"ו אלול תרמ"א/20.9.1881, עמ' 746.
15. במקום המרומז בהערה הקודמת, עמ' 747.

הערות

16. "המגיד" שנה כ"ז, גל' 40, ט תשרי תרמ"ד/10.10.1883, עמ' 331.

17. "המגיד" שנה כ"ז, גל' 41, כ"ד תשרי תרמ"ד/25.10.1883, עמ' 340—341.

18. "המליץ" שנה י"ט, גל' 51, י"א תמוז תרמ"ג/16.7.1883, עמ' 812.

19. על הציונות בביאליסטוק ראה בספרו של א. ש. הרשברג: פנקס ביאליסטוק, שיצא באידיש (ניו יורק, 1949), עמ' 390 ובקובץ: נאציאנאלע און פאליטישע באוועגונגען ביי יידן אין ביאליסטאק, העפט 1 (ניו יורק, 1951), עמ' 15 ואילך (בעמ' 19 תמונות ראשוני הביאליסטוקאים בפתח־תקוה: מרדכי דינוביץ ודניאל ליפשיץ).

20. שנה כ"ו, גל' 41, 25.10.82/י"ב חשון תרמ"ג, עמ' 335.

21. תולדות חכמי ירושלים חלק א (ירושלים תרפ"ח), עמ' יח—יט.

22. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 441—412. הדברים מובאים בשינוי נוסח קל בספר היובל של פתח־תקוה עמ' שלב.

23. תולדות חכמי ירושלים חלק א, עמ' כז, כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 435. על מעשהו זה של לחמן ראה עוד ב"המגיד" שנה כ"ו, גל' 32, א אלול תרמ"ב/16.8.1882, עמ' 263.

24. פינס במבשרת ציון" חוב' ב (בספר הציונות כרך ב, ספר ב, עמ' 153).

25. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 425.

26. שם חלק ג, עמ' 515.

27. שם חלק ג, עמ' 524.

28. המכתב נתפרסם בכלל מאמרו של א. ר. מלאכי בקובץ: "ישראל" שיצא בעריכתו (ניו־יורק, תש"י), עמ' 204—205.

29. "המגיד" שנה כ"ו, גל' 42, י"ט חשון תרמ"ג/1.11.1882, עמ' 342.

יהוד ופתח תקוה

פרק שנים עשר:
חבלי ראשית בפעם השניה

פרק שלשה עשר:
חובבי ציון נחלצים לעזרה

פרק ארבעה עשר:
גדולות וקטנות במושבה הצעירה

פרק חמישה עשר:
ההתנפלות על פתח תקוה

פרק ששה עשר:
ואף על פי כן

פרק שנים עשר:

חבלי ראשית בפעם השניה

קבוץ הגלויות בפתח־תקוה המחודשת / הסתגלותם של העולים החדשים / מצבם של ראשוני יהוד / הבאר הראשונה ביהוד / עקרון העבודה העצמית של המתישבים החדשים / היבול הראשון של יהוד / גידול האוכלוסיה / ייסודן של המושבות הראשונות ביהודה, שומרון והגליל / חסותו של הנדיב הידוע על מושבות אלה / צפיית פתח־תקוה לעזרה / גזירת הממשלה על הבנייה ביהוד / הבנייה בסתר / שוועת המייסדים לעזרה / המשך עליתם של בני ביאליסטוק / הכרוז לעזרה של יהוד / ההופעה הראשונה ברבים של ועד פתח־תקוה / תמונה אידילית ליד מסכת תלאות / התרומות הראשונות מהגולה לעזרת פתח־תקוה / דוד גורדון משתדל למען פתח־תקוה / הנדיב אינו נענה לפתח־תקוה / גילויי גבורה של בני פתח־תקוה בהתנגשויות עם ערבים / כתב פלסתר של רבני ירושלים נגד המושבות ופתח־תקוה

א

קבוץ הגלויות ביהוד

עם העליה ליהודיה חדלה פתח־תקוה להיות "מעור אחד", ירושלמיים בלבד. הסטאַטיסטיקה של פינס לראשית תרמ"ד[1] מונה לא פחות מאחד עשר סוגים, הלא הם: אנשי ביאליסטוק התופסים מקום בראש (שנים עשר במקום ושלושים ושנים מחוץ למקום) אחריהם באים אנשי פוניבז, גרודנה וסלונים, טוקמאַק ומוהילוב, אמריקה (אחד), ברלין והולאַנד, אנשי הונגאַריה שבירושלים ואנשי ירושלים מחוץ להונגאַרים, מבפנים ארץ רוסיה ומלונדון וגם ספרדים. ססגוניות זו ודאי שלא הקלה על הקליטה. ואף זאת, עם העליה הראשונה היתה שרוייה השמחה הגדולה שבכיבוש ראשון ועתה רבץ כסיוט הכשלון וההיכנעות לתנאים שלא תמיד התאימו לחזון הנכסף.

ושוב חזרה עטרת הראשות לישנה. ר' יואל משה סלומון ודוד גוטמן, המטפלים בקניה החדשה, הם גם הבעלים הרשמיים של הקרקע, שכן "כתבי הממכר של המושבה החדשה ההיא נכתבו על שם שנים מהמיסדים".[2] חזרה גם האחדות במושבה החדשה, והעבר הקרוב על חיכוכיו ומריבותיו כלה כעשן. התריס בפני התחדשות המריבות היתה התקנה שבניסוחו של פינס: "כי יבואו בסוד החברה בלתי אם חברים מקשיבים, אוהבי השלום ואנשי דעת, היודעים מראש חובתם כי גדלה, עבודתם כי קשתה ואחריותם כי רבה מאוד ולא ייכשל כוח הסבל ולא ירגזו במצאם מפריעים על דרכם . . .".[3]

רוח חדשה באה לפתח־תקוה עם בוא החברים החדשים, שפקעה סבלנותם לצפות בחוץ־לארץ עד קום בתי מגוריהם, ושליחם הראשון של הביאליסטוקאים משה

חבלי היאחזות ביהוד

לִיפְקס הגיע ליהודיה מיד עם העליה על הקרקע, לאמור, אנשי חוץ־לארץ ביקשו למהר ולהגשים ככל האפשר את עליתם והאיצו בכל הנראה להם כמעכב אותם בכך. יחיאל ברייל, שראה אותם בצעדי ראשית, הביע רוב התפעלתו מעולים חדשים אלה וכושר הסתגלותם: "החברים החדשים הם בלא ספק טובים מהישנים ואם גם הם אינם עובדי אדמה מנעוריהם, אבל אומץ לב סבלנות וכוח יש למו כמו לעובד אדמה מנעוריו, ובינה יתירה שיש למו תעמוד להם לעשות מהמושב, אשר ראשיתו עוד מצער (רק כפר), עיר מושב גדולה, כי אהבתם הגדולה לארץ אבותינו ואדמת אבותינו תעמוד להם להרבות עצמה עד בואם אל מטרת חפצם . . . סוף דבר: לפתח־תקוה תקוה טובה ואחרית שלום נשקפת אם רק יתעוררו נדיבי עם לתמוך את אלה מתוכם, אשר קצרה עוד ידם לבנות להם בתים לקנות בהמות וכו'."[4]

והעזרה היתה נחוצה כבר מהימים הראשונים. הסתכלות קלה במצב המושב בתרמ"ג העלתה תמונה כזו: הקרקע שקנה פרומקין בכספי לחמן ורעיו לא נועד לחלוקה חינם אין כסף. התורמים ביקשו אך ורק לגאול את האדמה על מנת שתישאר בידי עובדים יהודים. משום כך נועדה אדמה זו למכירה, חלקים חלקים. ששה עשר מתוך שלושים ושישה חלקים נרכשו על ידי קבוצת אנשים אמידים, שלא היו זקוקים לעזרה כלל, ששה עשר אלה עלו לשבת על אדמתם אך שלושה ויתרם החכירו את חלקותיהם. שבעה עשר החלקים הנותרים נמכרו לאנשים מעוטי יכולת, ששילמו במזומנים, אך חלק קטן ממחיר והשאר בהתחיבות לפרוע במשך הזמן. מלבד זאת מכרו אנשי פתח־תקוה נחלאות לחמשה־עשר איש, שאף הם היו זקוקים לעזרה לשם ביסוסם. הירושלמיים לא היו משופעים ברוב טובה. משמונה עשרה המשפחות, שראשיהן היו ילידי הארץ ובני הישוב, היו אך עשר שבידיהן אמצעים מספיקים, וכל השאר היה זקוק אף הוא לתמיכה בטרם יוכלו לעמוד על רגליהם. שיעור העזרה הדרושה נסתכם אז ב־75,000 פרנק. סכום זה נדרש לא כנדבה, אלא 50,000 כהלואה, וכל השאר המוקדש לבניני צבור (באר, מאפיה ועוד) כתרומה. "במעט הכסף הזה תוכל כל הקולוניא להוסד על מכונה בכל דבר", נאמר בסיומו של אותו סיכום[5] ואף הודגש כי אם לא תבוא העזרה בזמן יהא צורך בסכום גדול פי כמה וכמה. בינתיים חזר ר' אריה ליב פרומקין לחוץ־לארץ על מנת לבחור את המתישבים על אדמות נדיבי גרמניה, שבשליחותם נשלח לארץ־ישראל. העידוד שמצא בגרמניה חיזק לא רק את לבו ואת פתח־תקוה אלא גם את כל חובבי ציון, כי הנה ראו במוחש כיצד קבוצה קטנה מוציאה לפועל באמצעים מצומצמים דברים גדולים ביותר.[6]

הפרטים, שנראים לנו עתה קטנים, נצטרפו בימי יהודיה אלה לגדולים. הנה, למשל, קדיחת הבאר. החווייה הגדולה של "מצאנו מים" נתגלתה כאן במלוא עוזה וגדלותה. "ויען כי מעטים המה מעינות ותהומות במקום ההוא, מספר כתב ארצי־

הבאר הראשונה וחובת העבודה העצמית

ישראלי ב"המגיד",[7] על כן שכרו למו עוזרים וישלמו להם במיטב כספם לחפור עמם באר. ובחפרם בעומק 30 מעטער ומים לא נראו בה, מאנו עוזריהם לעזור להם עוד בעד כל כסף. במבוכה זו התאזרו אחינו היקרים ההם עוז, ובבטחונם בה' כי ישם אדמתם החרבה לאגם מים, חפרו בעצמם עם מקדח עב במעבה האדמה עוד 14 מעטער ושם נפתח להם מעין ישועה שממנה נבעה אור הבשורה הנעימה 'מצאנו מים' שהיתה למו כמים קרים לנפש עיפה!"

אולם גם מים אלו שהרנינו את לבות המתישבים החדשים מלאו אותם כאחד גם דאגה חדשה: הצורך בארבעת אלפים פרנק להשלמת בנין הבאר וכמה אלפים נוספים לבריכה, משאבה וכיוצא באלה.

ולא בכדי עוררו החדשים בכלל והביאליסטוקאים בפרט תשומת לב והתפעלות בכל עוברי־האורח בימים ההם. התקנות שתיקנו לעצמם, שעיקר הגדול והמקודש היתה העבודה העצמית, ודאי שהיה בהן משום חידוש גדול בהווי היהודי שבמחצית השניה של המאה התשע־עשרה. תקנות אלו שיצאו מטעם האגודה "אחוה ועבודה" היו בהן כמה וכמה סעיפים, ונביא את העיקרים שבהם:

"העבודה מוכרחת להיות בידי עצמנו דווקא ובכל עוד שיש היכולת לאיזו עבודה להעשות על ידי בעלים, אינם רשאים לשכור פועלים בגללה, וזה אחד מחוקי האקונומיה והדרכת ההרגל המוחלט אצלנו. הנשים והבנים, בזמן שהם פנויים מבית־הספר והכוח בידם לעבודת ידים או השגחה, מחויבים לעזרנו ולחנכם במלאכה. מכלל זה מחוייב כל יחיד לשמור סוסו ובקריו ללון אתם יחד ברעותם על האחו בנוה דשא . . . ואנחנו נרתעים אנו לאחורינו בזכרנו הענין הקדוש הזה ומזדעזעים כל חושינו ואברינו, כי מתי מספר אנחנו, חלושי חיל ורפי אונים, והעבודה רבה להחליץ חושים ולהיות לבני חיל נגד כל המפגיעים, המכתירים את מצעדי רגלינו. ואם לא נעשה חיל בעבודתנו, חלילה, ואם לא נעמוד על המשמר לבלתי הסיח דעת גם רגע ממסלול מהלך ארחינו, רואים אנו את מצבנו ומעמדנו כנלחצים על גשר רעוע בלב ים נורא, אשר רוחות וגלגלים אדירים יסערו להפיצנו ולהפילנו אותנו ואת חמדת ישראל יחד, חלילה".

הרגשת גורל זו ביעודם ותפקידם לא להיכשל הפעם, כבראשונה, היא גם שהחדירה בלבם של ראשונים וחדשים אלה, אשר מעודם לא הסכינו בעבודה, את ההכרח בעבודת הכפים ואת ההכרה שאין מצות ישוב ארץ־ישראל מקויימת בשינוי מקום בלבד, אלא גם בשינוי כל אורח החיים. "אחת היא, מסיימים אלה את תקנותיהם, על כן אמרנו, כי אין מעצור לה' להושיע ענוי ארץ החפצים ליהנות מיגיע כפים באמת ולא ייבצר ממנו מזמה אם נכון אליו את לבבנו. הבו אחים! הבו לבבכם וכפיכם!".[8]

היבול הראשון במקום החדש

נאה היתה ההתחלה, והחלוציות שנתגלתה עתה לא ביישה את קודמתה בתרל"ח, אלא שאף הפעם נדרשה עזרה דחופה ביותר.

ב

המתישבים החדשים לא ישבו בחיבוק ידים וציפו לעזרה. כל עדי הראייה מהימים ההם מספרים על עבודתם החרוצה והשקודה בשנה הראשונה לחידוש פני המושבה. "ויגשו אל העבודה, מספר יעקב גולדמן, ויחרשו ויזרעו את כל חלקי נחלתם".[9] ואכן, חזרה ונשנתה התופעה שראינוה בתרל"ט: היבול הצליח והמאזן היה מבורך. מכתבו של שטאַמפר לראשי פתח־תקוה מאותה שנה מעיד מה גדלה חרדתו ליבול, שלא ייגזל ויישדד בידי השכנים: "לבי דוי עלי אם אזכור, שעוד הפעם נהיה ללעג ולקלס בעיני שודדינו, כן חנו אראב על ג'אראמנע בגבול מיר ומקניהם נטושים על כל שדותיהם הזרועים דורא ושומשמין ואין מוחה. כי אני, לו היה לי סוס לרכוב עליו ורעוואלווער בידי הייתי הולך להם וכלה גרשתים, אך ברגל ובמטה אשר בידי המה ילעגו לי . . .".[10] ועם הצלחת היבול גדלה גם המושבה. "ויהי כל הנפש, מספר יעקב גולדמן ברשימתו הנזכרת, אשר ימצאון בעת הזאת בהמושבה מאה ועשרים וארבעה עשר מהם אינם מבני המושב רק שכירי יום ומהם מספר העובדים שלושים ואחד איש. להם שמונה בתים ושש רפתים ובהמה לעבודה כארבעים במספר". אלא שאף הוא מסיים בדבר העזרה הנחוצה להמשך ההתפתחות והגידול. והיה אם תבוא העזרה בעתה "כי עתה הגדילו עשות ויהיו לברכה בקרב הארץ".

בינתיים אירעו בישוב שני מאורעות גדולים וחשובים. פתח־תקוה חדלה להיות המושבה האחת והראשונה. בזו אחר זו הוקמו עתה מושבות ביהודה, בשומרון ובגליל. כדרכן של מושבות ראשונות בא מיד אחרי העליה משבר קשה שסיכן את כל מעמדן. והנה בשעה שדומה היה כי כל הבנין הזה שהוקם בידי חלוצים ראשונים בפינות שונות בארץ עומד להתמוטט, דרך כוכבו של הנדיב הידוע, שפרש את חסותו על מושבות אלה. משנודע כי בפאריס חי מיליונר אחד התומך במושבות, החלה בפתח־תקוה הצפיה לעזרתו מתוך לא מעט קנאה... "המגיד" המספר על בואם של אורחים רמים לארץ ועזרתם למושבות ראש־פינה, זכרון־יעקב וראשון־לציון אינו יכול להתאפק ואומר: "פה מצאתי מקום להעיר אחינו חובבי ציון ואוהבי ארץ הקודש, כי יחוסו ויחמלו גם על מיסדי המושבה פתח־תקוה, כאשר תרחמו ותעזרו בטובכם את מיסדי המושבות הצעירות ממנה. ומן הנכון לעזור להם, כי רבות סבלו על נחלתם ובפרט כעת, אשר קנו הנחלה החדשה, הפוריה כגן אלהים".[11]

בשנינה יתירה, כדרכו, רומז פינס להתעלמות זו מפתח־תקוה באחד ממכתביו מירושלים באותה שנה (1883). "אמת הדבר כי המושבות ראשון־לציון, סאמארין (זכרון־יעקב) וראש־פינה מצאו להן גואל חזק, זולתי פתח־תקוה, האחת יצאה מן

תלאות ונזירות

הכלל ללמד על הכלל כולו, כי הכל תלוי במזל ואפילו המושבות בארץ־ישראל . . . במזל הפשוט, אשר מנהגו כמנהג יהוא בן נמשי, המקרב שלא בטעם ומרחק שלא בסיבה. והדברים ארוכים . . .״.[12] במכתב למערכת מעורר יחיאל ברייל, שעשה אז בארץ לרגל העלאתו את אחד־עשר האכרים, את תשומת הלב לדבר פרוזאי מאוד בפתח־תקוה שהוא יקר וחשוב לעתידה של המושבה — הלא היא הבאר, שרק עתה כרוה: ״כן יתן ה׳ רחמים לחברת פתח־תקוה בעיני הנדיב כי יעזרה אך בזאת: לקנות להם מכונה, שיעלו בה המים מהבאר העמוקה שחפרוה, כי אין קצה לכל העמל אשר ישבעו, בהעלותם בידיהם את כד המים מבאר עמוקה 40 מעטער . . .״.[13]

אולם העזרה בוששה לבוא ובשלהי תרמ״ג ירדה על פתח־תקוה צרה חדשה, שהשכיחה את כל הצרות הראשונות ותלאות הקליטה.

כשהתחילו אנשי יהודיה בבנייה והבנינים עומדים כמעט על תלם לתפארת המקום ולהנאת יושביו והנה קפצה עליהם פקודת הממשלה להפסיק את הבנייה בצירוף תביעה למשפט ואיום להרוס את הבנוי כבר. היה זה בשלהי תרמ״ג, היינו מקץ שנה לעליתם. הממשלה התורכית, וביחוד עושה דברה רעוף פחה הירושלמי, דקדקו בפרטי החוק האוסר בנייה במקום שלא היה מיושב תחילה, לאמור: הקמת ישוב חדש, בלי רשיון תחילה. בני יהודיה טענו, כי אין יהודיה מקום חדש, והם רק מוסיפים על המצוי ואף פתח־תקוה בכלל יהודיה תיחשב, אולם המושל עמד על שלו. זו הפעם הראשונה הפעילה הממשלה התורכית חוק זה והמעשה האנטי יהודי הזה השתלב יפה עם גזירת העליה שבאותם הימים מתוך מגמה ברורה להצר צעדי היהודים בנסיונם לתקוע יתד באדמת ארץ־ישראל.

קצת מתלאות הימים ההם אנו שומעים ממכתבם של אנשי פתח־תקוה לחובבי ציון בוארשה[14] החתום על ידי שלושת המיסדים: סלומון, גוטמן ושטאמפר בצירופם של ר״מ פינס ואריה ליב נוסבוים: ״מושבתנו, כותבים הם, אשר לחברת ׳פתח תקוה׳, כשם שהיא ראשונה למושבות כך היא ראשונה לתלאותיהן וגם הפחה הצורר (רעוף פחה) האומר לקעקע בירתן של המושבות בכלל שם פניו ראשונה להמושבה שלנו להרסה, אשר אם יוכל לה והניף ידו אף על יתר המושבות. כי על כן הצגנו למשפט, על אשר בנינו הבתים בלי רשיון הממשלה ויפיל חתיתו על שופטי יפו ועל שופטי ירושלים ונצא חייבים בדין ועל הבתים נגזרה הריסה. האומנם כי תקותנו חזקה כי דבר המשפט לא יצא לעולם לפועל, אבל לא על העבר אנו מצטערים, כי אם על העתיד. אם אמנם הנבנה לא יהרס אך לא יהי לאל ידינו לבנות עוד והנבנה לא יכיל כי אם חמישית מהצורך. ועל כן נועצנו יחד להכין בחשאי כעשרים בתי עץ של פרקים, להביאם על המקום בבת־אחת ולהקימם בזמן קצר בטרם תמצא יד הממשלה לעכב ובקומם לא יסתרו עוד, כי כן הבטיחונו הקונסולים, באמרם: בתים כאלה בכלל מטלטלים הם ובכל דבר המתטלטל אין זכות לממשלת התורקים לעשות

הקריאה לעזרה

דבר לבן ארץ אחרת מבלי הסכמת הקונסולים. עוד יתרה אמרו לנו הקונסולים, כי בבואנו להקים הבתים, ישלחו אלינו משוטריהם למען יעמדו לבלי תאונה אלינו כל רעה. והיה בהצליח ה׳ בידינו הדבר הזה ויראה הצר הצורר כי לא יוכל לנו והרפה ממנו. והנה מן הכסף המוכן בידינו יש לנו מחיר חמשה בתים כאלה. אך להשלמת חפצנו עוד יחסר לנו ערך אלפים עד שלוש אלפים רובל כסף. והבתים צריכים שיוקמו כולם בבת־אחת, כמבואר למעלה, ולא מעט־מעט, פן תמצא יד הפחה להניא הדבר מצד אחר, אם יהי לו פנאי. לזאת איפוא הננו פונים אליכם חברים יקרים, כי תתנו לנו את הסך הזה בהלואה לזמן מועט, היינו עד אחר הקימונו את הבתים, כי בעמדם על מקומם אין ספק שכל חבר וחבר מחברתנו יתאוה לזכות בבית וישלם מחירו במוקדם. אך עתה, הנה הרבה מחברינו אינם פה אתנו ואשר ישנם פה הורק צרור כספיהם ורפו ידיהם. זולת אנחנו, חתומי מטה, יודעים ומרגישים כי בפועל זה תינצל החברה כולה מרדת שחת וגם יכבוש בזה הדרך לשאר הקולוניות הבאות אחרינו, אך אין לאל ידינו. לפיכך אנחנו פונים אליכם, כי תעזרונו נא אך הפעם, ודעו כי עזרתכם זו תהיה כקורטוב של כוח, הניתן לחולה בשעה שהגיעה המחלה לפרשת דרכים, אם למות ואם לחיים, ואף אינה עזרה אלא לפי שעה, כי לא יארכו הימים וכספכם יושב לכם בכבוד . . .״.

אכן, האדמה היתה רשומה על שמותיהם של גוטמן וסלומון, נתיני הונגריה ואוסטריה והקונסולים הגנו עליהם בכל תוקף מעמדם, אולם הפחה אמר להחריב את המושבה ויהי מה.

ג

כגזירת העליה כן גזירת הבנייה והאיום בהרס נפלו כמהלומה כבדה ומרה על ראשיהם של חובבי־ציון בחוץ־לארץ. ״המגיד״ יצא מיד להרגיע את הרוחות בסַפרו, כי הקונסולים מגינים על המתישבים ״ויגישו הדבר לפני בית־דין הגדול בעיר המלוכה קאנסטאנטינאפל, ואין ספק כי יפיקו חפצם״. ראיה נוספת היא לו המושבה הסמוכה, שרונה הגרמנית: ״כאשר נתישבו הקולוניסטים האשכנזים הנוצרים בארץ הקודש ובנו להם בתים לא דרש איש מהם להשיג רשיון מיוחד מהשולטן, רק להקולוניסטים מבני ישראל מצא הפחה לנכון לנסות דבר להפריעם ממלאכתם. אך חפצו זה לא יצליח בידו ועל כל פנים אלה העומדים תחת מחסה ממלכה אירופית אין להם לפחוד מכל פחה ופקיד . . .״.[15] לאחר זמן קצר הודיע אותו עתון ״ממקור נאמן, כי פחה ירושלים קיבל פקודה נמרצה משר המלוכה המופקד על ענינים פנימיים, שלא יפריע את הקולוניסטים העברים בהמושב פתח תקוה מלבנות בתים״.[16] אולם היתה זו אך משאלה טובה ונאמנה של העורך, דוד גורדון, והעובדות טפחו על אשליות אלה.

הדין היה עם הכתב הארציישראלי, הבקיא ביותר בעניני הישוב, יעקב גולדמן,

פתח תקוה ויהוד בתרמ"ד (1884)

שמיהר להודיע ברבים, כי "למרות ההודעה, אשר הודיעו מכתבי העתים העברים, כי הורשו בני האגודה 'פתח תקוה' לבנות להם בתים, לא יאבה עדנה פחה עירנו לתת להם רשיון לזה וגם על הבנויים ועומדים ימתח דינו הקשה . . . כאשר ספרו לי הגיד הפחה לראשי החברה, כי לא עלה על דעתו לחשוב את פתח־תקוה למושבה, ורק מכתבי העתים פקחו את עיניו לדעת את אשר לפניו. גם בהיותו יושב על כנו פה זה רב בשנים, לא כהפחות אשר לפניו אשר לא האריכו ימים על ממשלתם, ובראותו, כי בשנים האחרונות החלו העברים לרוב בארץ ולקנות להם נחלאות לרוב מאוד, יפחד לטובת עמו, כי מעט מעט ימכרון אחוזתם לבני נכר ותשאר הארץ בידי זרים. לכן הנהו עויין את בני הנכר וגם יתר העמים בכללם. וצירי ממשלות אייראפא לא יוכלון עזור במאום, כי זה שנים אחדות הבטיחו מלכי אייראפא את ממשלתנו הרוממה, כי בדיני נחלאות לא יחוו ציריהם דעתם עד מה, אף אם יגיעו הדברים להחוסים בצלם . . .".[17]

צרות אלה שאפפו את פתח־תקוה מכל העברים לא ריפו את הותיקים והחדשים גם יחד ואלה ואלה המשיכו בעבודתם. ולא עוד אלא שהביאליסטוקאים שנשארו בינתיים בחוץ־לארץ, מהרו ועלו דוקא באותה שנה משופעת הסבל. ידיעה קטנה מספרת בפינה סמוייה בעתון את הדברים האלה: "מעיר ביאליסטאק מודיעים, כי בראות הקולוניסטים, אשר נסעו מזה בגפם לארץ הקודש, כי חפץ ה' בידם הצליח וכי תקוה טובה נשקפת להם, הביאו בשבוע זה גם את משפחותיהם לארץ הקודש ואחריהם נמשכו עוד קאלאניסטים חדשים. בסך הכל עזבו ביום ג', י"ד מנחם אב, את עירנו כאחת־עשרה משפחות לבוא ולהאחז בארץ הצבי בהקולוניא פתח־תקוה ועוד משפחות אחרות עומדות הכן לנסוע בשבוע הבא . . .".[18]

"הקולוניא, נאמר בתיאורה של פתח־תקוה משנת תרמ"ד (1884), תחלק לשני חלקים, הרחוקים זה מזה מהלך שעה. החלק האחד סמוך להעיר הקטנה עמלעהבס, והחלק השני לעיר יהוד. בזה האחרון יושבים 67 בתי אבות ומספר הנפשות 107 ליהודי רוסיא, מהם 37 עוסקים בעבודת האדמה, חורשים וזורעים חיטה ושעורה, פירות וירקות. שם יש להם בית־הכנסת ובית־מרחץ ושבעה בתים חדשים, מלבד הבתים החרבים, העומדים מכבר. באורוותיהם יש להם עשרה סוסים, ארבע עשרה אתונות, שמונה שוורים וחמש פרות . . .".[19] אף תיאור זה מסיים בצורך הרב בעזרה למושבה ובפרט לוותיקים והראשונים, שכן החדשים באו ברובם ואמצעיהם בידיהם. אכן יודעים אנו כי לעזרה היו זקוקים הותיקים כחדשים, וביחוד נוכח הצרה של גזירת הבניה.

בצר להם פירסמו ראשי המושבה כרוז בעתונות העברית בשם: "יהודיה אל יהודים קוראת יהודית",[20] שכולו זעקה גדולה ומרה ותיאור נחיצות העזרה. הכרוז חתום על ידי הועד הנבחר על ידי המתישבים "לפקח על כל צרכי המושב"

אנשי יהוד מספרים על עצמם

והם שבעה אנשים: דוד גוטמן, יואל משה סלומון, בן ציון שאטיל, אריה ליב פרומקין, דניאל ליפשיץ, יחיאל מיכל פינס ויהושע שטאַמפר. ניכרת כאן יפה המזיגה בין שתי שיכבות העסקנים, הירושלמיים והחדשים שמקרוב באו. זוהי אגב ההופעה הראשונה של הועד הפתח תקואי ברבים. הכרוז, שנוסחו מעיד עליו כי פינס הוא מחברו מגולל בשלמות את מסכת פתח־תקוה, כשלונותיה והישגיה ואף סיכוייה לעתיד. "ויהי, מספר הכרוז לאחר תיאור קצר של הכשלון הראשון בתר"ם, בשנת תרמ"ג, ותחדש החברה כנשר נעוריה, ותחליף כוח, כי הלכו ממנה רבים מהחברה, הישנים, אשר לא היה בהם ברכה, ויבואו אחרים, חדשים תחתיהם, מלאים חיים וכוח עלומים, ויבואו לרגלם חיים חדשים בהחברה ויפרדו כארבעים חברים ויקנו להם מושב חדש בכפר יהוד, שעל גבול נחלת שבט הדני, ויקראו שמו 'מושב יהוד'. ויחפרו באר ויגיעו עד שבעה וארבעים מעטער בעומק וימצאו מקור מים חיים, מפכים על התהום. והמים קלים ומתוקים מאוד. ויבנו קירות הבאר כולו אבני גזית מקרקעיתו עד למעלה והמלאכה רבה וכבדה מאוד. ויהיו ימי מלאכת הבאר כתשעה חדשים. ויעשו לבאר גלגלי ארעי להעלות המים. ויבנו על ידו שלש ברכות ומקוה המים לשתיה, לרחצה ולטבילה. ויבנו בית־המדרש ובית־התנור. ותעלינה כל ההוצאות האלה לעשרת אלפים שקל בשקל רוסיא. ושמונה מן החברים בנו להם בתים ורפתים ואורוות לסוסים והאחד בנה גדרה לצאנו, שלשים מעטער ארכה, ורחבה שלושים מרובע היא".

בין שיטי התיאור מהלך סיפוק רב מעבודת השדה והעיסוק בכל פרט ופרט ומשום כך כה מפורט התיאור, המערם אחד לאחד כל אותם גילויי כוחם היוצר של חלוצים מתישבים אלה. "ויהי, ממשיך הכרוז, בראשית שנת תרמ"ד ויצאו החברים לדור בהמושב ההוא. במאה ועשרים נפש באנו הנה ונזרע שדותינו בידינו ובבהמותינו, והננו מתענגים על רוב שלום, כי נשמח בעבודתנו ותקותנו תעודדנו". כאן בא ציור אידילי של כפר עברי, עובד אדמתו ועוסק עם זה בתורה ובמצוות: "ובית מדרשנו הקול קול יעקב נשמע ברמה ואף קול תינוקות של בית רבן ומלמדם, אשר יורם תורת ה' מן הבוקר עד הערב. ולעת ערב כי ישובו העובדים מן השדה וסרו לבית המדרש, מי שיודע לקרות קורא ומי שיודע לשנות שונה עד כי יפלו חבלי שינה על עיניהם וישנו שינת עובד המתוקה!".

ועם סיום התמונה האידילית מתחילה האחרת, תמונת מסכת התלאות: "אנחנו עודנו בחוץ־לארץ ומשכנותינו טרם עזבנום והשדה פה נקנתה. ויהי כי ארכו ימי הכנת המושב ונמאן להוחיל עוד ונרים פעמינו לדרך ונצא מארצנו, מלאים תקוה, שמחים וטובי לב. ונהי בדרך ותרבינה הוצאותינו יתר על אשר פיללנו, כי טרם ידענו משפט דרך רחוקה, בלכת בה איש וביתו ולא הצטיידנו כמשפט. ונלך באניה ונבוא עד יפו. והממשלה גדרה דרכינו בגזית, שלא נתנה אותנו לעלות אל היבשה.

סימני־עזרה ראשונים

ותרבינה התלאות אף ההוצאות שנית. ויהי כבואנו אל הארץ ונמצא את האדמה טובה מאוד מאוד, ורוח המושב צח ונעים ומרפא בכנפיו, ונראה, כי לשוא רגנו רוגנים, האריכו לשון למעניתם להסב לב חובבי ציון אחורנית ונשמח מאוד בחלקינו . . .".

באמנות רבה השכיל מחבר הכרוז, שהוא מתעודות־החמד והיקר מימיה הראשונים של פתח־תקוה, להרבות בתיאורי נוי ולהבליע אך בסוף את המגמה העיקרית, בקשת העזרה ומה שגרם לפנייה זו אל הרבים: "אפס ראינו, כי מהרנו לבוא בטרם עת, כי עוד אין די בתים במושב לשבת בהם אנחנו וטפינו ונשכור לנו בתים לשלושת חדשים ביפו בדמים יקרים. והנה משפחותינו ביפו ואנחנו במושב יהוד וההוצאה כפולה ותרבינה ההוצאה שלישית. ויהיו האנשים אשר צרורות כספיהם שמנו ועבו, וישולח בהם רזון וידלו, ואשר זרו מראשיתם, ויורשו מאוד מאוד. ועתה כחמש עשרה משפחות בתוכנו הדורשים עזרה לכלות בניניהם. עשרה מהם עוד ידרושו עזרה למקנה בקר וצאן וחמשה מהם אף ידרשו לחם לפי הטף, כי עד יקצרו אלומותיהם רעב של מהומה בביתם. והקופה הכוללת אף היא עוד דורשת עזרה מרובה, כי טרם נתקנה העלאת המים על מכונה כמשפט וטרם נתקנו הצנורות להביא המים אל הבתים ואל הגנות. ואי אפשר לעמוד בלי כל אלה".

ככל שתיאור הסבל קצר וריאליסטי, כן הבקשה בשוליו: "ועתה אחינו חובבי ציון ואדמתה! אם באמת ותמים יש את נפשכם לתת מעמד למושבנו, למען יהיה 'פתח תקוה' להרעיון הנכבד שאנו נותנים נפשנו עליו הואילו נא וחושו לעזרתנו בעוד מועד, בעוד כפתינו רעננה וכוח בידינו לעשות חיל . . .".

ד

העזרה שהגיעה בתרומות ובנדבות טפין טפין הגיעה. הראשונים שנתעוררו לתמוך באנשי פתח־תקוה היו בני ביאליסטוק, שצרת אחיהם נגעה ללבם. שמונה מאות רובל שנשלחו מביאליסטוק,[21] ודאי היה בהם משום עידוד אבל לא כדי הקלת המצוקה. אף ממקומות אחרים הגיעו תרומות שלא היה אף בהן משום עזרה של ממש. למרבה הצרה שלחו כרוזים גם אותם שעזבו את פתח־תקוה וחזרו לירושלים ובני חוץ שלא ידעו להבחין בין אלה לאלה שלחו לכאן ולכאן, עד ש"המגיד" יצא באזהרה חמורה והסביר את הדבר ברבים: "התמיכה אשר חובבי הישוב שולחים כעת אל המושב פתח־תקוה היא רק לאלה האנשים, שחידשו את המושב וקנו שם אדמה ובונים שם בתיהם ויושבים שם בעצמם ועובדים אדמתם. אלה המה הקולוניסטים באמת, הדורשים וראויים לתמיכה, כמובן. אבל אלה האנשים, כותבי המכתב הנזכר (שהעתון סירב להדפיסו) הם מבעלי המושב הקודם, שקנו אדמה לפני שנים הרבה וכבר עזבו אדמתם מפני הסיבות הנודעות והנם יושבים כעת בירושלים ומקבלים

"מלבושם הארוך" של בני פתח תקוה

"חלוקה" ואינם יושבים בהמושב, רק יש להם חלקת שדה בהמושב שקנו מכבר. בעבורם לא נשלח כל כסף ואין להם כל צדקה לצעוק ולבקש, כל זמן שיושבים ממרחק ומקבלים חלקם מ"החלוקה" הכוללת. ואם גם הם יעזבו את "החלוקה" וישובו לאדמתם, ויתחילו לעבוד ולפעול במושבם, בלי ספק לא יגרע גם חלקם מהתמיכה, שמקבלים אחיהם העובדים בפועל . . .".[22]

מגוונת היא יריעת התורמים לפתח־תקוה, שהעתונות מפרסמת את שמותיהם ביד רחבה. משה מונטפיורי, הנמצא על סף המות, תורם 25 לירות ושולחן לידי משה ליפקס והלל נוסבוים,[23] פינסקר, ראש העוסקים בפעולות לישוב ארץ־ישראל, שולח אף הוא סכום ניכר[24] וכן נתפרסם סיכום תרומות בודדות מסיון תרמ"ב עד סיון תרמ"ד.[25] אף פינס מפרסם רשימת התרומות שהגיעו לידו בשביל פתח־תקוה עד שלהי ניסן תרמ"ד.[26] וכנראה פינס הוא שיצא בחריפות ב"המליץ"[27] נגד אחד בן המערב, חובב ציון נלהב, אלא שאדוקי פתח־תקוה אינם נראים לו ראויים לעזרה בשל מלבושם הארוך: "כי נושאי מלבושים כאלה, אין להם חלק בעולם המעשי". פינס מתמרמר בכל עומקי לבו, שכן ראה ב„נושאי מלבושים כאלה" חלוציות נעלה, שבאה לידי גילוי במעשיהם. "אדוני! הוא משיב לו, לא הבגדים עובדים, אלא בני אדם עובדים, ואותם הלא תמצא תחת כל מיני בגדים, השונים לפי המקום והזמן, כמו שגם שמלתם לעורם אינם עשויים לפי מדת (מאדע) צרפת, כי שונים הם בני חם מבני שם ויפת, בחזות פניהם וצבע עורם. אנוכי אבטיחך, כי נודע לי שם איש אחד מבני החבורה ההיא, יהושע שטאמפפער שמו, אשר אם אתה ואלף בעלי מכנסים ארוכים ודעות קצרות כמוך בכף אחת והוא בכף שניה, יכריע בחכמתו, בתומת לבו ובכשרון מעשיו, את כולכם יחד . . .".

אף מרדכי לובמן, המודד, שעלה באותו חורף לארץ־ישראל, מספר דברי שבח על חריצותם של אנשי פתח־תקוה וכושר עבודתם הרב וכרבים אחרים מסיים אף הוא: "אם לא יחישו מאירופא לישועתם, אז יעלה כל עמלם בתוהו, חס ושלום. חוב קדוש מוטל על כל חובבי ציון לחוש לעזרתם, כי אנשים ישרים הם ואדמתם טובה מאוד מאוד. המה לא יחפצו להביא את צוארם בעול האַלליאַנס, יען כבר הביאו הכל בסדר נכון ועתה רק עזרה זמנית יבקשו, ומוכנים הם לשלם כפי אשר יושת עליהם שנה בשנה . . .".[28] משום כך מובנת הפעולה להניע את הנדיב הידוע שיתן ידו לפתח־תקוה, כשם שעשה זאת למושבות ראשון־לציון, זכרון־יעקב וראש פינה.

יגעים היו העניינים בהשתדלות זו. ראש המשתדלים היה דוד גורדון, עורך "המגיד", שבאותה שנה (1884) הוא הולך בשליחותם של חובבי ציון ברוסיה למסור למשה מונטפיורי את האַלבום, שהוגש לו שי מטעם חובבי ציון. בשליחותו זו הוא רואה אישים שונים, אילי ממון ורבי השפעה והוא טורח לעשות למען

הצפייה לעזרת הנדיב

המושבה, שנשארה ללא תמיכה מסודרת. לפני צאתו לדרך הוא אופטימי ביחס "הגדולים" לפתח־תקוה: ". . . מכל מה שנודע לי ראויים בעלי הקולוניא פתח־תקוה לעזר ותמיכה. לעת־עתה לא משכו עליהם עוד עיני גדולים מסיבות שונות, אף כי אין ספק, כי סוף־סוף יקבלו גם הם שפע נדיבינו; אבל לעת־עתה בודדים הם במועדם וראויים גם הם לתמיכה מצדנו, כי סוף־סוף אם אינם ילידי ארצנו (רוסיה) אבל הלא אחינו הם, המניחים פינה לישוב ארץ אבותינו. ומלבד זה נמצאים גם בתוכם הרבה משפחות ממעזריץ' אשר בפאלען. עלינו לא לשכוח הכלל הגדול, כי כרגע עלינו רק לתמוך בידי אלה שכבר נתישבו והם החלוצים למחנה . . .".[29] אנשי ביאליסטוק, החרדים ביותר לפתח־תקוה, אינם מסתפקים בתמיכות ובתרומות שהם שולחים במישרין לפתח־תקוה, אלא פונים לפינסקר בבקשת עזרה למושבה. אין הם אופטימיים כגורדון לגבי הסיכוי של עזרת הנדיב: "הקולוניא פתח תקוה היא במעמד רע. אך לפי הידיעות האחרונות שהגיעונו, ברצון הבארון להכניס גם אותה תחת כנפיו, אפס עודנו הדבר מוטל בספק . . .".[30]

לימים נוכח גם דוד גורדון כי התקוה שתלו חובבי ציון והוא עצמו בנדיב, תקות שוא היא. הוא ביקר בפאריס ולא נתקבל על ידי הנדיב, ומפי ארלנגר, הממונה על עניני הצדקה של הנדיב, נודע לו, כי הבארון אינו רוצה להכניס עצמו בעולה של פתח־תקוה, לפי ש"הפרינציפ שלו, אם גומר בדעתו לתמוך איזו קולוניא, אז יקח עליו הכל, בכל מכל כל, לא באופן אחר, וזה לא יוכל לדרוש מפתח־תקוה, יען התישבו בעצמם על כן על אחינו בני ישראל ברוסיא החובה לתמכם . . .".[31] דברים ברורים מודיע גורדון במכתב אחר, בו הוא מודיע על החלטתו השלילית של הנדיב להיכנס לענין פתח תקוה וכי החובה לפתח תקוה מוטלת על חובבי ציון ברוסיא, שמן הראוי שיראו בכך את יכלתם. ואז, אם העזרה מצדם של חובבי ציון תהיה בעל ממד ראוי וניכר, ניתן לחשוב שגם הנדיב ישתתף בהצלת המושבה, שעניניה הגיעו בימים ההם לעברי פי פחת.[32]

בינתיים הסתננו שמועות, כי נציגי חברת "כל ישראל חברים" בארץ ישראל, היינו מנהל מקוה־ישראל שמואל ה י ר ש, מניח בחשאי מכשולים בדרך להתפתחות פתח־תקוה. יחיאל בריל, עורך "הלבנון" לשעבר, שעלה עם אחד עשר האכרים להקים וליסד מושב בארץ־ישראל מתנגש קשה עם הירש ואגב ריתחת הפולמוס הוא מגלה,[33] כי הוא שהלשין לפני הפחה והוא שגרם לכל הצרה שירדה על פתח־תקוה עם גזירת הבנין. נמצא שהכזיבה לא רק הצפיה לעזרה, אלא אף מכשולים נערמים מצדם של "שועי ארץ" הנזכרים פעמים כה הרבה בקריאות העזרה של בני פתח־תקוה. אבל הפתח־תקואים עמדו בנסיונם הקשה ונשאו את סבלם בעוז ובגאון.

ר' אריה ליב פרומקין, שחזר לארץ משליחותו השניה, בראשית תרמ"ג, מתראה מיד עם בואו עם המשפחות שנתישבו בחלקות שרכש למענן מכספי לחמן והוא

גילויי הוד וגבורה מזה וכתב־פלסתר מזה

כותב עליהן ועל סבלותיהן כדברים האלה: ". . . רובי המשפחות עוד יגורו בעיר הזאת, עדי אשר ישלימו בניני בתיהם ביהוד. ואם אמנם כי לא ימצאו חפץ באלה המשכנות הצרות ששכרו להם (ביפו), תיקר בעיניהם אדמת קודש ואויר ארץ ה' מכל העליות המרווחות שהיו להם בחוץ־לארץ. בחפץ לב יתגוללו באשפתות המה ובניהם וטפם ובדומיה קדושה יסבלו כל ההוצאות הנפזרות להם על כל שעל, וגם המלוחים והחציר אשר יקנו להשיב נפש, ימתקו לחיכם ממעדני עולם, אשר הסכינו עוד בהיותם בביתם בחוץ־לארץ וכחלוצי חיל כן יחכו כל אחד, לפי מחשבת רוחו, לבנות ולנטוע, לפתח ולשדד ארץ ה' ולסלול המסילה לאחיהם שבגולה . . . בשבוע העבר שכרתי לי סוס אחד ובאתי אל מושב יהוד. ומה נפלאתה שמחתי בבואי שמה בפעם הזאת וראיתי בתי אבן מרהיבי עין ולב והבאר הנחמדה, המתנשאה על הגבעה הנשאה וילדי ישראל יפוזזו ויכרכרו שמה בכל עוז. היום רד, טרם בואנו שמה וכבר נוצצו הכוכבים ממסילותם וירח יקר נשקף. ובשמוע הנערים האלה שעטת סוסינו קדמו באורים את פנינו ואנכי שבעתי נחת עד אשר בכיתי מרוב שמחה ואומר ללבי: הנה זה המקום והארץ, אשר כמה אליה נפשך ואלה הבנים אשר ישתעשעו בחיקה. האח! מה יפית ארץ קודש! ומה נעמת לי זרע אמת! מה יקרו שתילי זיתיך אלה! . .".[34]

גילויי הוד אלה מצטרפים לגילויי הגבורה, שרק על מעטים סופר בעתונות. ועל אחד מהם, אופייני ביותר, אנו קוראים "הקולוניסט דוד נגר הלך מיפו ליהודיה בעגלה עם אשתו ואשת הרב פרומקין. ויהי בנטות צללי ערב התנפלו עליהם חמשה ערביאים. אך הוא עמד נגדם ויכם ויציל את הנשים ,אשר נמלטו דרך השדות. ואף כי נפצע בפניו, התאזר בגבורה וילחם נגדם ויכם אחור והוא שב עם עגלתו לביתו ולא נעדר לו דבר".[35]

ובאותם הימים יצא "מכתב חוזר מאת ראשי הכוללות והבית־דין־צדק בירושלים לרבנים ברוסיה,[36] שכולו כתב פלסתר נגד המושבות החדשות, בשל ההפקרות הדתית שבהן. ואף שאין הם יכולים לטעון טענה זו נגד פתח־תקוה הנאמנה למסורת, הרי הם נאחזים במשבר הגדול השורר בה, כדי להוכיח, כי אין שחר לכל הנסיונות להחזיר יהודי ארץ־ישראל לעבודה ולאדמה. שמחים היו רבני ירושלים לאֵדה של פתח־תקוה, מתוך חשש פן יבולע, חלילה, למקור קיומם — "החלוקה". אולם רווח והצלה עמדו לה לפתח־תקוה משני מקורות: האחד — יכלתם הנפשית לעמוד במשבר הקשה והאחר — חובבי ציון ברוסיה, על המשכילים והחרדים שבהם, שנתאחדו בשלהי תרמ"ד וקראו לאסיפה גדולה בקאטוביץ. ואכן פתח־תקוה היתה אחד מהסעיפים העיקריים בועידה היסטורית זו.

הערות

1. ב"מבשרת ציון" חוב' ב (ספר הציונות כרך ב, ספר ב, עמ' 154).
2. אריה ליב פרומקין בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 524.
3. במקום המרומז בהערה 1, עמ' 153.
4. בספרו "יסוד המעלה". הקטע הזה מובא ב"המגיד" שנה כ"ז, גל' 46, כ"ט חשון תרמ"ד / 29.11.1883, עמ' 383.
5. מובא בשולי דברי בריל במקום המרומז בהערה הקודמת.
6. ב"איזראעליט" של להמן ניתן אז (בשנת 1883) פירסום רב לשליחותו של פרומקין. וראה גם "המגיד" שנה כ"ז, גל' 10, כ"ח אדר א תרמ"ג / 7.3.1883, עמ' 79.
7. שנה כ"ז, גל' 26, כ"ט סיון תרמ"ג / 4.7.1883, עמ' 211.
8. ספר היובל של פתח־תקוה עמ' רמה.
9. ב"האסיף" א, מחלקה ב, עמ' 139.
10. המכתב בפכסימיל ובתעתיק בספר היובל של פתח־תקוה עמ' קכא.
11. "המגיד" שנה כ"ז, גל' 22, א סיון תרמ"ג / 6.6.1883, עמ' 181 בהערה.
12. "המליץ" שנה י"ט, גל' 101, י"ג טבת תרמ"ד / 11.1.1884, עמ' 1602. המכתב הוא מיום י"ז בכסלו תרמ"ד.
13. "המגיד" שנה כ"ז, גל' 46, כ"ט חשון תרמ"ד / 29.11.1883, עמ' 383.
14. גוף המכתב נמצא בספריה הלאומית ונדפס בספר היובל של פתח תקוה עמ' קעה—קעו ובכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 427—428. התאריך: תרמ"ב שבראש המכתב, כפי שנדפס בשני המקומות הנזכרים הוא שיבוש ברור, שכן בתרמ"ב לא בנו ולא הרסו וכו' והנכון הוא: תרמ"ג.
15. "המגיד" שנה כ"ח, גל' 3, י"ט טבת תרמ"ד / 17.1.1884, עמ' 23.
16. "המגיד" שנה כ"ח, גל' 7, י"ח שבט תרמ"ד / 14.2.1884, עמ' 57.
17. "הצפירה" שנה י"א, גל' 13, י"א ניסן תרמ"ד / 17.4.1884, עמ' 105.
18. "הצפירה" שנה י"א, גל' 32, ה אלול תרמ"ד / 26.8.1884, עמ' 259.
19. "הצפירה" שנה י"א, גל' 15, ד אייר תרמ"ד / 29.4.1884, עמ' 117—118.
20. "הצפירה" שנה י"א, גל' 9, י"ג באדר תרמ"ד/10.9.1884, עמ' 69. "המגיד" שנה כ"ח, גל' 12, כ"ד אדר תרמ"ד/20.3.1884, עמ' 102 ו"חבצלת" תרמ"ד, עמ' 123—125.
21. "המגיד" שנה כ"ח, גל' 8, כ"ה שבט תרמ"ד / 21.2.1884, עמ' 66, טור ג למטה.
22. "המגיד" שנה כ"ח, גל' 11, י"ז אדר תרמ"ד / 13.3.1884, עמ' 91.
23. "המליץ" שנה כ, גל' 30, ז אייר תרמ"ד / 2.5.1884, עמ' 505.
24. "המגיד" שנה כ"ח, גל' 12, כ"ד אדר תרמ"ד / 20.3.1884, עמ' 100, טור ג למטה.
25. "המגיד" שנה כ"ח, גל' 24, כ"ו סיון תרמ"ד / 29.6.1884, עמ' 208.
26. "המליץ" שנה כ, גל' 36, כ"ח אייר תרמ"ד / 11.5.1884, עמ' 614.
27. שנה כ, גל' 1, ט"ז טבת תרמ"ד / 14.1.1884, עמ' 5 (ההתימה: הצופה פני ירושלים).
28. מתוך מכתב ללילינבלום, שנתפרסם במאמרו של לילינבלום: מצפון וממזרח ב"המליץ" שנה כ, גל' 26, כ ניסן תרמ"ד / 15.1.1884, עמ' 446 (כל כתבי משה ליב לילינבלום כרך ד, אודיסא, תרע"ג, עמ' 115).
29. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 113.
30. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 178.
31. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 241.
32. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 255.
33. בשני מאמרים שנתפרסמו ב"המליץ" שנה כ, 1884. גליונות 9, 27.
34. ספר היובל של פתח־תקוה עמ' שמא־שמב.
35. "המגיד" שנה כ"ח, גל' 49, ר"ח טבת תרמ"ה/18.12.1884, עמ' 415. וראה עוד בפרטות על מאורע זה ב"החבצלת" תרמ"ה, גל' 7 (י כסלו), עמ' 51—52 וב"הצבי" תרמ"ה, גל' ו (י כסלו), עמ' כ"ד. דוד נגר — הוא דוד נוביק.
36. כתב פלסתר זה נדפס בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 579—584.

פרק שלשה עשר:

חובבי ציון נחלצים לעזרה

פתח־תקוה בועידת קטוביץ / המייסדים מתנגדים לעזרת הנדיב ופונים לחובבי ציון / ר׳ שמואל מוהילובר נחלץ לעזרת פתח־תקוה ואף מעורר לכך את חובבי ציון / החלטת ועידת קטוביץ על פתח־תקוה והסכום שהקציבה לעזרתה / הקשרים הראשונים בין חובבי ציון לפתח־תקוה / תועלתה ותוצאתה של תמיכת חובבי ציון / סטטיסטיקה ראשונה של מתישבי המושבה / משלחת החקירה של חובבי ציון / תפקידי המשלחת / קלונימוס זאב ויסוצקי בפתח־תקוה / לומד את בעיות המושבה / מסקנותיו על אפני התמיכה לפתח־תקוה / זרח ברנט בא כוחם של חובבי ציון בפתח־תקוה / יהודה ראב ממלא מקומו / ביקורו של הרב נפתלי צבי (הרמן) אדלר / ויסוצקי על התמיכה בכלל

א

תזכיר בני פתח תקוה לועידת קטוביץ

ועידת קאטוביץ, שנתכנסה בימים י״ח—כ״ג חשון תרמ״ה (6־11.11.1884),[1] היתה למעשה הועידה הציונית הראשונה, שנועצה בעניני ישוב ארץ־ישראל ולפניה מושבות ממש ולא תכניות ודברי חזון בלבד. ועידה זו כל עיקרה היה חיפוש דרכים להוציא מן המיצר את המושבות שטרם נתבססו וטרם מצאו להן עזרה נאמנה וקבועה. פתח־תקוה, יסוד־המעלה והקרקע שנרכש זה מקרוב לשם ייסוד המושבה גדרה, אלה הן שלוש המושבות, שהיו מוטלות עתה על שכמם של חובבי־ציון. הועידה הטילה על עצמה לארגן את מפעל העזרה בחוץ־לארץ והוצאתם של הכספים בדרך יעילה בארץ־ישראל על ידי ועד פועל מהימן ומוסמך.

סעיפי־עיקר אלה של ועידת קאטוביץ משכו אליהם מיד את עיני מתישבי פתח־תקוה וביחוד את לבות מתישבי יהוד, שנאבקו בחבלי היאחזותם. אכן הפיזור בין פתח־תקוה ויהוד גרם לא מעט לפירוד לבבות, שחצה בשנית את המתישבים לותיקים, בעלי נחלאות בפתח־תקוה ויהוד ולחדשים שהתישבו ברובם ביהוד וסבלו מגזירת הבנייה, שעה שמשפחותיהם התגוללו בינתיים ביפו וציפו לרגע הנכסף להיכנס לבתיהם. קצתם של מתישבים חדשים אלה, רובם ככולם מהעולים החדשים מביאליסטוק, פנו בתזכיר לועידה, שאינו אלא סיפור תוגה מרעיד על גורלם הקשה אגב סימון הדרכים להיחלץ מהמיצר.

התזכיר הזה,[2] בלשון הימים ההם: ״בקשה ותחנונים מלפני האספה הכבודה בקאטאוויץ״, מעורר את טובי חובבי־ציון לשים את לבם במיוחד ל״אלה, אשר השליכו את נפשם, שארית הונם ורכושם מנגד ויקריבו את חלבם ודמם, את מקומותיהם ועתידותיהם בארצם על מזבח הרעיון הקדוש״. הם מדגישים, כי עזבו את ארץ הגולה לא מחמת המציק אלא מרוב אהבה וחיבה לארץ־ישראל ולעבודה

פתח תקוה על שולחן דיוני ועידת קטוביץ

בה. הם מספרים על הפיזור בין פתח־תקוה ויהוד, האדמה הטובה מזה והביצות הממאירות מזה, אולם קשה מכל היא גזירת הפחה על הפסקת הבנייה. "ותהי הגזירה האיומה הזו לצרה גדולה מאין כמוה להקולוניא" הן למשפחות הנמצאות עוד ביפו והן למשפחות המתעתדות לעלות בעקבי הראשונים. אין התזכיר שופע יאוש אם כי הוא גדוש צרות למכביר. מחבריו מציעים בו מוצא אחד ויחיד, והוא — לחזור ולשוב לפתח־תקוה שנעזבה מחוסר נסיון וידיעה ורק עתה הוכר המשגה הגדול שנעשה בעזיבת המקום. את אוירה של פתח־תקוה אפשר לטהר על ידי ניקוז ועבודות יבוש "ולנטוע אילנות, המבריחים את האויר הרע. ובזה יושב גורלנו וניושע תשועת עולמים". ואף זאת הם מודיעים: כל עצמו של מפעל יהוד יסודו בטעות, לפי שאדמתה אינה טובה ואינה עשויה לגדל נטיעות וירקות ואחרון אחרון: המרחק הרב מהמושבה.

בקשתם של בעלי התזכיר מצטמצמת בכמה סעיפי עזרה שהם: הלואה לבנין בתים בפתח־תקוה ולעבודת היבוש, גשר על ואדי מוצררה, הוא הנחל המפסיק בינם לבין יפו בימות הגשמים, ומכונה להעלאת המים מהבאר. בסך־הכל הם מבקשים עשרים ושמונת אלפים רובל, העשויים לשפר את המצב ולבסס את קיומם של המתישבים.

הבאַרון דחה את פתח־תקוה, אולם גם אנשי פתח־תקוה קרובים היו יותר לחובבי־ציון מאשר לבאַרון, שכן ביכרו את העזרה הציבורית על פני העזרה הפרטית של יחיד. וברנט אף מספר,[3] כי גוטמן וסלומון התנגדו בפירוש לעזרת הבאַרון, לפי שכרוכה בה סכנה לאפייה הדתי המיוחד של פתח־תקוה, שאינו זהה עם הקו של פקידות הבאַרון. גורם עיקרי לזיקת בני פתח־תקוה לחובבי־ציון היה הרב שמואל מוהילובר, מראשי הפעילים בין חובבי ציון בחוץ־לארץ, שנתקבל לרב בביאליסטוק באותם הימים. הרב היה חרד ביותר למושבה זו, ששמרה על צביונה הדתי ומשום שבין מתישביה רבים מבני עירו. ואכן היה הרב מוהילובר פעיל ביותר בועידת קאַטוביץ בדבר העזרה לפתח־תקוה.

הפותח בועידת קאַטוביץ בעניני פתח־תקוה היה דוד גורדון, שסיפר על שליחותו לפאריס וללונדון וכיצד רכש לבבות לרעיון ישוב ארץ־ישראל בין רחוקים וסיים, "כי הקולוניא פתח־תקוה היא עתה היחידה כמעט, הדורשת תמיכה במידה מרובה". לגורדון מצטרף הרב מוהילובר, ובהצעת שניהם עולה על סדר־היום הנוסח: "להמציא הסך של 10,000 פרנק עבור בני פתח־תקוה", שיחולקו על ידי ארלנגר, עושה דברו של הבאַרון. ההצעה נתקבלה בסופה של דבר בשלימותה, אולם לא בלי חילוקי דעות. וולרויך מלונדון, העיר, "כי בהיותו בארץ הקדושה נוכח לדעת, שעל אדמת פתח־תקוה יושבים גם עשירים ובעלי בתים בינוניים, שאינם ראויים לתמיכה בשום אופן". מתוך כך הוא בא לדבר בגנותם של כמה וכמה מתישבים, המקפחים על ידי

הקצבת ועידת קטוביץ לפתח תקוה

קבלת תרומות מיוחדות, את חלקם של אלה הצריכים וראויים באמת לתמיכה. לעומתו הדגיש אלכסנדר צדרבוים, עורך "המליץ", את דחיפות העזרה שאין להשהותה עוד.

את ריחה של ארץ־ישראל בכלל ושל פתח־תקוה בפרט הביא עמו לועידת קאַטוביץ זרח ברנט. הוא שהכניס לחלל השיחות על ישוב ארץ־ישראל את הנעימה המעשית באינפורמציה על מצב המושבות ועל העבודה הישובית, כפי שהיא למעשה וכפי שהיא צריכה להיעשות. קלונימוס זאב ויסוצקי, מאמידי היהודים ברוסיה, שנצטרף לחיבת ציון וביקש לשוות גוון מסחרי־מעשי לפעולה למען ישוב ארץ־ישראל, נתפעל ביותר מברנט, ולפי דברי ברנט ניגש אליו ויסוצקי "ונשקני בראשי. הוא הראה לי אז קובץ של מכתבים ורפורטים, שנשלחו לו מארץ־ישראל ואמר, שמכולם לא יכול היה להוציא דברים כהווייתם על המצב בארץ, לולא הקרה ה' אותי לפניו". בדרך זו נגשרו הגשרים בין חובבי־ציון לפתח־תקוה ונפתחה תקופה חדשה ביחסיהם ובמצבה של המושבה בכלל.

צעד נוסף להידוק הקשרים בין חובבי־ציון לפתח־תקוה היתה ההחלטה לשגר משלחת לארץ־ישראל, על מנת להתחקות במקום אחרי המצב במושבות, כדי שהדיונים בעניני הישוב לא יתנהלו עוד בחלל ריק אלא מתוך ידיעה בדוקה בפרטיהם.

ב

עשרת אלפים פראַנק שהקציבה ועידת קאַטוביץ לפתח־תקוה הביאו עמם הצלה, אולם אך לשעה. תחילה היססו בני פתח־תקוה לקבל את הכסף, אם משום שלא היה גדול ביותר ואם משום שציפו לפי השמועה לתמיכה גדולה פי כמה וכמה מידי הבאַרון, שמועה שנתבדתה עד מהרה. יהושע שטאַמפר, שעשה בחורף תרמ"ה בחוץ־לארץ, מיהר לכתוב לרעיו בפתח־תקוה על המשגה הגדול שבסירוב זה. ביותר החרידה אותו השמועה כי התמיכה גרמה לפירוד לבבות ולחילוקי דעות בין מחייביה ושוללים. "כקוץ באה השמועה הנוראה הזאת, כותב הוא לראשי יהוד ופתח־תקוה בחנוכה תרמ"ה[4] מפאריס, שלא באו אנשי פתח־תקוה לחוות דעתם על אודות המעות. על כן ערכתי מכתב לכל חברינו ובו הוכחתים בשלום ובמישור . . .". אין הוא רוצה שהתמיכה תתבזבז בלא יעילות יתר, והוא חוזר ומדגיש את הצורך להקפיד ולתמוך אך ורק בנזקקים ביותר "ולכל היותר גם על מספוא לבהמות אלו העובדים בעצמם, כדי שלא יגוועו ברעב חלילה . . .".

הכסף ניתן סוף־סוף בתורת הלואה למספר שנים. ארלנגר אשר לו נמסר הכסף, הוסיף משלו עוד 1500 פראנק ואנשי פתח־תקוה התחייבו להתחיל בסילוק ההלואה משנת 1888 בערבות הדדית של כל אחד ואחד, והכסף חולק לאחד עשר חלקים.

הסטאטיסטיקה הראשונה של בני המושבה

עד מהרה נתברר כי יפה עשו המחייבים שלא סירבו לקבל את היד שהושטה להם על ידי חובבי־ציון, ולאחר חודש ימים הודיע גוטמן בשם המושבה,[5] "שהכסף הזה הביא רב טוב בהקאלאניע, כי רבים בנו להם בתי עץ בנחלתנו פתח־תקוה סמוך להשדות, ורבים קנו להם בהמות ואתים ועגלות ויתר צרכי האכר. במלה אחת: הכסף הנזכר נפח חיים חדשים בעצמות היבשות. אך מה יהיה עתה? . .". לשם בהירות יתר צירף גוטמן למכתבו סטאטיסטיקה מפורטת, מאלפת מכמה וכמה בחינות. ראשית למדים אנו מתוכה מי ומי היו המשפחות שהיו "מתושבי יהודית אשר לחברת פתח־תקוה בארץ־ישראל ליום א' דראש חודש אדר ה' תרמ"ה" ומספר הנפשות, תיאור מוצאו של כל אחד ואחד, רכושו בקרקע ובבעלי חי ועיסוקו של כל אחד ואחד. זוהי רשימה סטאטיסטיטית הראשונה במינה שהגיעה אלינו ממקור ראשון והיא על כן מהימנה ביותר.

שלושים ותשע משפחות היו אז בפתח־תקוה, שכללו מאה שבעים ואחת נפש. במשפחות אלה בולטות שתי קבוצות, הלא הם הירושלמיים והביאַליסטוקאים. אכן ליד אחדים מהם נוסף הצירוף: הונגאַרי, אולם אלה היו ירושלמיים ותיקים. בראש הרשימה מופיעים שלושת המיסדים: גוטמן, סלומון ושטאַמפר ולראשון אף נוסף תארו: ראש להועד שלא־על־מנת־לקבל־פרס, ולשטאַמפר נוסף: שהלך בשליחות הועד לחוץ־לארץ. אחריהם באים: בינוש בנימין סלור ובנו משה, וולף (גרינשטיין). שלושה אלה היו שותפים והראשון שמקצועו צורף העושה מלאכתו ודאי ששיתף את השנים האחרים בעסקי העבודה החקלאית. ובכלל רואים אנו כמה וכמה בתים שצירפו אחרים לשותפות־אחים, בין אם היו אלה אבות ובנים ובין לא. משה שמואל ראב היה שותף למשה ליפקס, ראשון הביאַליסטוקאים, לעומתו היה שכנו אלתר וינקלר בודד במועדו, הוא וינקלר, שזכה לחיות בפתח־תקוה למעלה משבעים שנה. חידוש גדול ברשימת מתישבי פתח־תקוה הם הספרדים, בני ירושלים: יהודה הספרדי, הוא בכר, ואחיו אברהם הספרדי. שניהם עולי בולגריה ומירושלים נצטרפו להולכים לפתח־תקוה. הם שהשיגו את ההלואה מהסכום שהוסיף ארלנגר לעשרת אלפים פרנק של חובבי ציון.

ולא היו הספרדים החידוש היחידי באותה רשימה. הנה העיר טאקמאק שבקרים, המיוצגת כאן על ידי יצחק הירש שפירא ובנו יחיאל־מיכל כשותף לו, הלא הוא יחיאל־מיכל ששמו צורף אחר כך לשם אחיו הזאטוט עדיין, אשר ברבות הימים ייקרא בשם איברהים מיכל ואחר כך איברהים מיכה ויהיה אב־טיפוס וסמל לגבורה החדשה בישראל ובארץ־ישראל — אברהם שפירא. ושוב באים אב ובן מקרינקי: שם האב — יוסף חדד, ובנו — סנדר, הוא סנדר חדד, העתיד להתפרסם בקרוב כאחד השומרים הגבורים, המפיל חתיתו על השכנים. עתה באה הקבוצה מביאליסטוק ובראשה דניאל ליפשיץ, "חבר להועד וסופר הקהל" ואחריו: אלחנן בולקין, זאב

משלחת חובבי ציון בארץ ישראל

בראנדה, שרה דינוביץ, מרדכי קלינסקי, משה ליפקס, חנה מרגלית, חיה פינשטין, משה פינשטין, משה סלומון, אבא למפרט ואברהם שמעון. ביאליסטוק נותנת למושבה הצעירה גם את הרב אהרן אורליאנסקי, "רב לעדתנו עבור מעשרות", לאמור: לא ירושלים, המושפעת ברבנים וכלי קודש, היא השולחת רב למושבה אלא העולים מביאליסטוק הם המעלים ומביאים אתם גם את הרב הראשון למושבה.

אף העיירה הליטאית פוניבז, מיוצגת כראוי: בן ציון שאטיל, ישראל שלוסברג, מיכל מגיד ובית וולפזון, בו עוד נשוב לדבר בסמוך. וכן מיוצגת בריאנסק במשפחות: אליעזר דאברע ובנו מרדכי יונה, משה יחיאל סנדרוב, יצחק בקר ושלום פישל. הרשימה חותמים רא"ל פרומקין כבא־כוחו של לחמן וליב ליפשיץ ממוהילוב.

חלקות הקרקע אשר לכל אחד ואחד הן בדרך כלל מאחת עד ארבע־חמש. יוצא מן הכלל הוא "המיליונר" דוד גוטמן, שכל אימת שמזכירים את שמו מוסיפים כי הוא עושה ומעשה שלא־על־מנת־לקבל־פרס, אינו זקוק לתמיכה ועוד מהתארים מסוג זה שאינם מצויים ביותר באותם הימים. הוא בלתי תלוי באחרים, אולם תמיד הוא מהראשונים לסיכון, להעזה ולעוז. ברשימה הוא מופיע כבעל־נחלאות, הגדול ביותר בפתח־תקוה (16 חלקות), שאפילו הגביר מגרמניה, לחמן, אינו יכול להתחרות בו. ללחמן אך 13 וחצי חלקות, עליהן ממונה ר' אריה ליב פרומקין.

מגוונת יריעתם של מתישבי פתח־תקוה, התחילה בירושלמיים והגיעה לקיבוץ גלויות ממש. ועם כל השוני והניגוד שביניהם, עוררו כולם כאחד התפעלותם של רבים, ואיש חיפה המבקר אצלם בראשית תרמ"ה כותב עליהם: ". . . גם הם היו יוצאים לרווחה, לולא המכשולים הרבים, שהממשלה מניחה על דרכם, בזה שלא תתן להם לבנות בתיהם. באמת נוכל להתפלא על אומץ רוחם של הקולוניסטים ההם, אשר נלחמים נגד כל המכשולים ומקומם לא יניחו. ואם ימצאו עזר ותמיכה, בלי ספק יצליחו גם הם . . .".[6]

ג

עתה ציפו בני הישוב, וביחוד אנשי פתח־תקוה, למשלחת חובבי ציון, עליה הוחלט בועידת קאַטוביץ. קופת חובבי־ציון היתה דלה ביותר ומשום כך לא נחפזו בשיגור המשלחת, אלא חיכו לימות הקיץ, שעה שרבים יוצאים למעונות הקיץ בחוץ־לארץ ואז אפשר היה "לתפוס" אחד הקייטנים ולבקש ממנו ש"יסור" גם לארץ־ישראל. והנה נחלץ לעזרה הגביר ממוסקבה, מראשי חובבי ציון רבי קלונימוס זאב ויסוצקי והתנדב לעלות לארץ־ישראל על חשבון עצמו — ומיד. "הנה, כתב ויסוצקי לחובבי ציון בוארשה, מלאכות כזאת תוציא מאוצרכם אלף רובל או יותר, ובאלף הזה הלא תוכלו להיטיב מצב בני פתח־תקוה, יסוד־המעלה והבילויים, אשר למענם כל החרדה הזאת . . .".[7]

ויסוצקי מבקר בפתח תקוה

תפקיד חשוב הוטל על המשלחת הראשונה של חובבי־ציון ועיקרי סעיפיו היו: ". . . להיוודע מצב הקולוניות הנוסדות מכבר: ראשון־לציון (חלק קטן ממנה), גדרה (בית"ו), פתח־תקוה ויסוד־המעלה ולשום קצב ומדה להתמיכה",[8] וכן למנות מנהל או מנהלים למושבות הנתמכות על־ידי חובבי־ציון ובכלל לשים עין על צרכי המושבות על מנת להסדיר ביעילות יתר את דבר התמיכה. ומתפקידיה העיקריים של המשלחת היה לבדוק באופן יסודי את מצבה של פתח־תקוה ולברר איך לנהל את עניני התמיכה בה עד שמתישביה יצאו למרחב ויעמדו מכוח עצמם ו"בכלל להביא סדרים טובים ונכונים בהמושבה ולהרים בתוכה את המעמד המוסרי".[9] ויסוצקי מיזג שתי תכונות יקרות, הנדרשות לשליחות חשובה זו: חיבת ציון ומסירות לרעיון ישוב ארץ־ישראל מזה וחוש מעשי מפותח מזה.

ויסוצקי הבין יפה שאי־אפשר לתת לבני פתח־תקוה לחכות עוד והוא מדגיש כמה וכמה פעמים שיש להזדרז בשיגור המשלחת, וניכר שעניני המושבות נגעו ללבו ביותר. למזכיר לקח אתו את אלעזר ר ו ק ח, יליד צפת, בעל עבר סוער ומסעיר בארץ־ישראל, אם במלחמתו החריפה בממוני "החלוקה" בצפת ואם בתפקידיו ההיסטוריים שמילא בשנות 1880—1882 בהתעוררות הלאומית בארץ־ישראל עצמה (קנית אדמת גי־אוני — ראש פינה) וברומניה בימי הפרעות בדרום רוסיה. הוא נזדמן לאודיסה וכאיש הארץ היודע לשונותיה והליכותיה, מעטים היו כמותו מתאימים ללוות את ויסוצקי. מתוך מכתבו של פינסקר למדים אנו, שהמליץ בפני ויסוצקי על יהושע שטאַמפר, אולם ויסוצקי לא ניאות להצעה זו, לפי ששטאַמפר "בעצמו קולוניסט הנהוּ ונוגע בדבר, וזה הוּא התנאי הראשון אשר נחלט אצלנוּ בהסכם גמור, שלא לספח אל המלאכות שום איש, יהיה מי שיהיה, אם רק יהיה נוגע בדבר".[10] בדרך סר ויסוצקי לקושטא, שם ניסה דברים אל ראשי היהדות התורכית ואחרים הקרובים לחצר השולטן, בענין הקלות מדיניות לעליה, רכישת־קרקע וכיוצא בזה ובששה באייר תרמ"ה הגיע ליפו. הראשונים שהקבילו את פניו היו "רבים מיקירי פתח־תקוה".

מיד עם בואו החל הדיון המעשי. בבית מלונו נתאספו גוטמן, פרומקין, וולפזון ושני המומחים — מנשה מאירוביץ ומרדכי לובמן ותיכנו את אופן הפעולה בפתח־תקוה, שנסתכם בסעיפים אלה: "לראות ולהתבונן בהעובדים, כמה מספרם ומספר נפשותיהם, מהותם ועבודתם; לקבל חשבון כללי מהכנסות והוצאות חברי פתח־תקוה מאז ועד היום הזה ולבקר אותו בבקורת נאמנה; לראות את השדות ולהתבונן בכל צרכיהם; לראות את הבנינים הנמצאים ולהתבונן באלה הנצרכים עוד לעבודה; להתבונן בצרכי מושב יהוד . . .".[11] העסקן הישיש לא חס על כוחותיו ומיד הלך לפתח־תקוה בלוית בני פתח־תקוה, מאירוביץ, לובמן ומזכירו אלעזר רוקח.

המושבה כולה יצאה לקראתו "ותקותם הזהירה מבבות עיניהם, עד כי נקל היה

רישומה של פתח תקוה על ויסוצקי

להכיר בפניהם את הבטחון אשר הם בוטחים, כי מלאכותי תהיה להם לישועה גדולה ולישוב הארץ בכלל".[12] הוא מתרגש, אולם אינו מסיח את דעתו ממגמות שליחותו ונכנס לכל בית ובית ביהוד, חוקר ודורש במצבו של כל אחד ואחד, ומשם הוא הולך בלוויית שיירה גדולה לפתח־תקוה. כאן נפתע לראות כיצד נפגש בחגיגיות רבה על ידי רוכבים פרשים, העושים בו רושם בל ימחה, ובפרט כשהם יורים לכבודו יריות כבוד. "אומץ לב הרוכבים האלה, גאון מראיהם כמלומדי מלחמה, הוכיחו לי, כי בפתח־תקוה יושבים אנשים אזורים בגבורה, אשר רוחם לא רפתה מהמון המקרים הרעים, אשר קרו אותם מאז באו אל המקום הזה לשבת בו ועוד כוחם חדש עמם להלחם נגד כל מפריע ושטן עדי יתערו בארץ וישבו לבטח באין מחריד . . .".

לא היה צורך בחקירה מדוקדקת כדי להיווכח, כי המושבה כולה צריכה עזרה הגונה עד שתשא בעצמה את עולה וגורלה. המסקנה הראשונה לה הגיע ויסוצקי הוא הצורך במנהל, שיסדיר את עניני המושבה, ביניהם לבין עצמם וביניהם לבין המוסדות המטפלים בהם. הוא קרא לאסיפה את טובי העסקנים מירושלים ומיפו ובינתיים דאג שלמושבה יבוא רופא שיבקר במושבה בקביעות. לאסיפה נקראים מירושלים: הבנקאי ולירו, נסים בכר, ויטנברג, ד"ר הרצברג, יחיאל מיכל פינס, אליעזר בן־יהודה, ומיפו: אברהם מויאל, העתיד למלא מקום חשוב בעתיד הקרוב בתולדותיה והתפתחותה של פתח־תקוה, חיים שמרלינג, ש. הירש ממקוה ישראל, אוסוביצקי, מנהל ראשון־לציון, דוד גוטמן ואריה ליב פרומקין מפתח־תקוה, ולרר מואדי חנין (אחר כך נס ציונה). הישיבה הראשונה נתקיימה ביום ג׳ סיון תרמ"ה והשתתפו בה מלבד אלה שפורטו לעיל גם מ. לובמן, מ. מאירוביץ, צבי ליבונטין ואלעזר רוקח, מזכיר.

בנאום הפתיחה סיפר ויסוצקי על קורות התנועה לישוב ארץ ישראל ועמד על ערכה ליהודי חוץ־לארץ וביחוד על חשיבות הצלחתה כאן. כשליחם של חובבי ציון הוא מבקש לטכס עצה במשותף עם העושים והמקיימים מצות ישוב ארץ־ישראל, כיצד לקדם את ההתישבות לתועלת המתישבים, לברכת הארץ והתנועה. הרבה שאלות הנוגעות לבנין הארץ וישובה עורר ויסוצקי באותה ישיבה,[13] אולם נעמוד אך על הויכוח שהתלקח סביב פתח־תקוה והאמצעים לקידומה.

ד

ודאי שלא היתה בישיבה זו משום הכרעה בעניני ישוב ארץ־ישראל בכלל ובעניני פתח־תקוה בפרט. אולם מתוך השאלות־והתשובות למדו הכל, ובראשם ויסוצקי, את כל צומת הבעיות של הישוב, שהיתה רחוקה ואף לא מובנת לחובבי ציון בגולה. סבוכות ביותר היו בעיותיה של פתח־תקוה. היו בה ירושלמיים שעבדו וישבו בפתח־

מסקנותיו הראשונות של ויסוצקי

תקוה והיו בה ירושלמיים, שהיו בעלי נחלאות, אולם ישבו בירושלים והיו מהדורשים במפגיע תמיכה קבועה. היו עולי רוסיה, שהרגישו עצמם מקופחים לגבי הותיקים והראשונים. בדרך כלל היתה אחידות דעות בשאלה העיקרית: הכל צריכים עזר ותמיכה, מחוץ לאותם שאינם יושבים בפתח־תקוה ואינם עובדים בה. נבחרו ועדים בירושלים וביפו, והוטל עליהם לנהל עניני ישוב ארץ־ישראל. אולם עד מהרה נתברר כי ערכם של ועדים אלה כמוהם כאפס והוחל בחיפוש אחרי איש מהימן שיכלכל את עניני הישוב בכלל ועניני פתח־תקוה בפרט.

ויסוצקי הקשיב לויכוחים ולשיחם של האכרים והתבונן לנעשה במושבות הנתמכות על ידי הבארון, וההחלטה הראשונה על מינוי מנהל לפתח־תקוה החלה להתערער בלבו למראה מעשיהם של האדמיניסטרטורים במושבות הבארון. מתוך כך בא לידי הרהורים בעניני התמיכה בכלל ומסקנותיו היו מרחיקות לכת ביותר והן עולות בד בבד עם הדברים שנשמעו ברמה רק לאחר כמה וכמה שנים. האדמיניסטרציה הכללית, המזינה ומפרנסת את האכרים ורואה אותם כשכירי יום, על פי רוב אוכלי לחם חסד, נראתה עתה בעיניו פסולה המבזה את צלם האדם, שכן היא קוטלת כל גילוי של יזמה עצמית ככל שהיא מזינה ומפרנסת את הבטלה והעצלות. לעומת זאת נראתה לו התמיכה הפרטית, המבוססת על ידיעה מדוייקת במצבו של הפרט, אולם היא ניתנת אך ורק לשם רכישת אמצעי ייצור, שעל ידם יוכל המתישב המקבל להגיע למעמד עצמאי, לאמור, תמיכה לצרכים פרודוקטיביים שלא כדרכה הנפסד של האדמיניסטרציה הבאַרונית, שעיקרה תמיכה חדשית לכל אחד ואחד. "לזה, מספר הוא, נתתי על בנין בית, להשני על הקמת רפת, לשלישי על שור לחרישה ולרביעי על שאר דברים נחוצים. ואפח בלב כל אחד ואחד מהם הידיעה וההכרה הפנימית, כי קיומו ואשרו תלוי ביתרון הכשרו ובפעלו ועמלו. אם יעמול וייגע אז ימצא די מחיתו ואם יחבק ידו בעצלתיים אז ישא חרפת רעב. הידיעה הזאת רבת כוח היא להשיר את האדם ולעודדו, כי יצא לפעלו ולעבודתו ברוח נכון ובחריצות כפים".[14] הוא מודה ומתוודה, כי אין בטחון שגם בדרך זו של התמיכה אינן כרוכות סכנות ותקלות, אולם לאחר ששקל שני סוגי התמיכה, נוכח לדעת, כי ז ו היא הדרך המתאימה ובה ודאי שתהיינה השגיאות פחותות מאשר בדרך האחרת.

ויסוצקי הזר וביקר בפתח־תקוה ולאחר חקירות ודרישות מצא איש כלבבו, שניאות לקבל על עצמו להיות עושה־דברם של חובבי־ציון ברוסיה, הלא הוא העסקן הישובי אברהם מ ו י א ל. הוא הופקד על כל הכספים הנשלחים על ידי חובבי־ציון והוא האחראי לחלוקתם לפי הוראות שיקבל מרוסיה.[15] קשה יותר היה למצוא איש אחראי לפתח־תקוה, שיהיה המליץ בין אנשי המושבה לחובבי־ציון, ואשר ידע להבחין בין צרכי אמת לתביעות סתם. תחילה חשב ויסוצקי להפקיד את מנשה

ז. ברנט ואחריו י. ראב מנחלים את עניני המושבה

מאירוביץ למשרה זו, אולם בינתיים חזר ברנט מחוץ־לארץ והוא התנדב לכך שלא על־מנת־לקבל־פרס. ברצון הסכים ויסוצקי להצעה זו, שכן היה ברנט מראשוני פתח־תקוה ומעטים כמותו ידעו את כל צרכיה והאיש — בלתי־תלוי בשל אמידותו. ברנט העריך מאוד את האימון של ויסוצקי אליו ובמכתבו לפינסקר[16] הוא כותב בין השאר: ״. . . . מיום הקדשתי את עתותי לעבודת הקודש, ישוב ארץ־ישראל, אשר למענה השבתי אחור ימיני מעסקי במטרופולין של אנגליה, היא לונדון, בירת התבל, ונפשי איוותה לשכון בארץ הצבי, רחקתי מבקשת השררה והכבוד ועל כן ניערתי חצני לקחת כסף תועפות תחת ידי ציר אמונים הרק״ז וויסוצקי ובלב שלם ובנפש חפצה הסכמתי לבחור בהאדון אברהם מויאל לסוכן כללי על קופת המעות הבא אל הקודש פנימה. ואך את נחלת פתח־תקוה לבדה, אשר גם אני נמניתי בין מיסדיה הראשונים, ולכן ידעתיה עם כל מחסוריה וצרכיה, אמרתי להשגיח עליה לתועלת הישוב ולא למען קבלת פרס או כבוד ותהלה, ולהתבונן על כל צרכיה וצרכי העם היושב בה . . .״.

ויסוצקי בטח בברנט, שיפקח על קבלת התמיכה של בני פתח־תקוה ״באופן שלא תלך לאבדון״,[17] אולם עד מהרה נתברר, כי רצון טוב ואף ההתנדבות אינם מספיקים לכהונה זו. ברנט היה יהודי יקר חדור רצון לסייע לבני מושבתו, אולם עם כל כשרונו המעשי, היה חסר חוש לחשבון מדוייק ומסודר, והעניינים נסתבכו. במקומו מונה על ידי ויסוצקי יהודה ר א ב. אכן לא נודע שמו של ראב כעוסק בצרכי ציבור, לעומת זאת היה מהיחידים שידעו את העבודה והיו בקיאים בה. משום כך מתגונן ויסוצקי בפני פינסקר על מינויו זו, ומתוך הגנתו אנו לומדים, כי הספיקו בינתיים לקטרג לפני פינסקר על שויסוצקי מינה ״למשגיח על פתח־תקוה במקום ה׳ ב(רנ)ט איזה איש הונגארי, שעסק לפני זה בעבודת השדות ויחד עם זה נהנה מנדבות, מקבלת ה״חלוקה״. ״אותו, כותב ויסוצקי להגנתו של ראב, אני יודע היטב, שהוא איש ישר וחכם לב ומשכיל אמיתי. ומה שהוא נהנה מן החלוקה, הלא לטובתנו הוא, כי בזה הלא אין כלכלתו וסיפוקו מוטלים עוד עלינו בתמידות. ועוד גם זאת, כי הקולוניסטים בעצמם חלו פני להשאיר בתוכם את האיש הזה, כי חביב הוא להם וגם יוכל להיות לתועלת גדולה בדעתו את הערבים ולשונם . . .״.[18]

סיכום ביקורו של ויסוצקי היא לא רק בממש, היינו בכסף שנתן לאנשי פתח־תקוה, אלא בעיקר בתוצאות הסתכלותו בחיי המושבה ובהרהוריו על עתידה, שלא היו משמחים כל עיקר. באותם הימים בהם ביקר ויסוצקי עשה בארץ גם הרב נפתלי צבי (הרמן) א ד ל ר, בנו של רב הכולל באנגליה רבי נתן אדלר, מי שמילא את מקומו לאחר פטירתו. הוא נזדמן לפתח־תקוה לשעה קלה יחד עם ויסוצקי ובירושלים היו להם שיחות בעניני הישוב בכלל ובעניני פתח־תקוה בפרט. ויסוצקי הקציב לפתח־תקוה עשרת אלפים פראנק ועוד 7500 פראנק שמסר לידו הרב אדלר.[19]

הצעותיו של ויסוצקי

הוא הקפיד שכספי התמיכה יוצאו אך ורק ל„צרכים שיראה בעיניו כי קנוּם". אבל תוך כדי כך הוא עצמו מודה, שנאלץ לעצום את עיניו "מבלי ראות אם מסכום התמיכה יוציא כל קולוניסט עד עשרה פרוצנט (אחוזים) לכל היותר על צרכי אוכל נפש, כי מה יכולתי עשות להעניים האלה? היכולתי לראות בצערם? ולכן נאלצתי להס:ים בלבבי, כי כל קולוניסט יוציא מעט על צרכי אוכל נפש . . .".[20]

כך דרכו של "גזלן" יהודי, מחליט להקפיד על "יעילות" ובסופו של דבר מעביר אותו סבלם של ישראל על דעתו והוא מוותר, כלפי חוץ באונס ובפנים ברצון. הוא מסכם לעצמו ולועד של חובבי ציון את תוצאות חקירותיו ודרישותיו ומציע את מסקנותיו בסידרת סעיפים: א) הכרח הוא שכל בעלי הקרקע יתישבו בפתח־תקוה ולא ינהגו קצתם כעד כה לשבת בירושלים ולעבד את הקרקע על ידי חוכרים ואריסים ערבים. הוא מבקש שפינסקר יאשר את ההוראה המפורשת שלו למויאל לא לתמוך בשום איש הנוהג כך; ב) על חובבי ציון לסייע את המושבה בנטיעת עצי איקליפטוס, לשם יבוש הביצות ובנטיעת עצי פרי שכן אין הפלחה בלבד מספיקה; ג) יש להפסיק את התמיכה לשם צרכי אוכל. אולם כהוראת שעה יש להמשיך בתמיכה לשם צרכים חולפים, עד שהנטיעות וכל שאר השיפורים יתנו פירותיהם. "כל עוד שעבודת הגנים לא תתפשט בארץ, לא נוכל לקוות שנפטור עצמנו מתמיכה כל שהיא על צרכי אוכל נפש, או על איזה פרטים קטנים בצרכים, אשר חדשים לבקרים תתחדש הצטרכותם אצל הקולוניס־טים . . .".[21]

ראינו ארחותיו של ויסוצקי והם גדושי הבנה לצרכים ארעיים ועיקריים כאחד, ויש בהם משום יסוד נאמן לעתיד. משום כך הוא מרשה לעצמו להעלות הרהורים נוגים ביותר על כל עצמה של התמיכה, והוא עושה זאת במכתבו לפינסקר. פינסקר השקוע כולו בגיוס אמצעים לצרכי המושבות מבקש לדעת סוף־סוף מה תהא תכליתה של התמיכה והאם יש סיכויים כל שהם להפסקתה, ועד אז מה הן תוצאותיה בהווי המושבה ובחייה היומיומיים. ויסוצקי לא נרתע לומר בגלוי ובמפורש, כי "אך אמונת שוא היא אמונה כזאת, כי על ידי התמיכה הזמנית ייוושעו הקולוניסטים. כי באמת התמיכה הזאת היא רק כמין שמן המעלה קרום על פצע אנוש ומתחתיו ירום תולעים ויורקב הבשר והרקבון יחדר מעט מעט עד הגיעו לעצם . . . אחרית רעה ולא טובה נשקפת מהתמיכה הזאת, המתשת כוחו של האדם ומביאה אותו לידי עצלות ורפיון ידים. הקולוניסטים רואים, כי גשם נדבות ירד להם מן השמים ויצאו העם ולקטו מן המן הזה, דבר יום ביומו, ולאט לאט יסכנו בלחם הקלוקל הזה . . .".[22] במכתב אחר, לאלעזר רוקח, הוא בא לכלל קטרוג קשה עוד יותר, המבוסס על עובדות ומעשים שלא ישרו בעיניו. הרי, למשל, עניני השמירה בפתח־תקוה: ". . . . לדאבון לבנו לא יבינו הקולוניסטים האלה בפתח־תקוה את מטרתם ואת

תוצאותיה השליליות של התמיכה

תעודת חובבי־ציון, ועל כן לא יחוסו על ממונם של ישראל, עד כי שומרים לשדותיהם ישכרו להם על חשבון חובבי־ציון, בעת אשר לא תקצר ידם מהתאחד ולבחור להם אנשים מקרבם לשמור איש איש את שדות רעהו, כאשר יעשו בני גדרה ויתר הקולוניסטים! האם לא צחוק מכאיב לב הוא לקרוא בחשבון הפרטי־כל, כי שמונה וששים פראנק שלם הועד להשומרים בשדות פתח־תקוה? ואיפה הם הקולוניסטים שישמרו את שדותיהם כי ישלמו חובבי ציון מכסף עניים 68 פראנק בעד שמירה מעולה לאחוזתם? אבל, הוא שאמרתי, כי יד התמיכה הזמנית בכל זאת. היא השפילה את רוח האנשים האלה עד מאוד, עד שאינם מתביישים להראות את עצלותם לעיני כל . . .".[23]

לימים נראה, כי בני פתח־תקוה עצמם הודו בהשפעתה הנפסדת של התמיכה וחג גדול היה להם אותו יום בו נפסקה לחלוטין. אולם עד לאותו יום השפילו את עצמם ואף הושפלו על ידי אחרים בבקשתם המתמדת על תמיכה, אגב חריצות נמלים בביסוס המושבה ובהכשרתה לעמידתה העצמאית בעתיד.

הערות

1. על אסיפת קטוביץ ועניניה המעשיים שנידונו בה ראה הפרטים הביבליוגרפיים בספרי: "מהופעת "רומא וירושלים" עד מותו של הרצל" (ירושלים, תש"ד) עמ' 22—23. הקטעים המובאים לקמן מאסיפה זו הם לפי הדין־וחשבון העברי, שנדפס בכתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 295 ואילך (דין וחשבון זה יצא גם בחוברת מיוחדת בשתי מהדורות).

2. נדפס בצילום ובתעתיק בספר היובל של פתח־תקוה עמ' רסג—רסה. וראה עוד בספרו של יהודה אפל: בתוך ראשית התחיה (תל אביב, תרצ"ו), עמ' 496—501.

3. בזכרונותיו עמ' 21—22.

4. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 675—676, הערה 1.

5. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 429—430. חזר ונדפס בספר היובל של פתח־תקוה עמ' קג.

6. "המגיד" שנה כ"ט, גל' 5, י"ג שבט תרמ"ה / 29.1.1885, עמ' 37.

7. קבוצת מכתבים שנשלחו לאנשי שם בענין ישוב ארץ ישראל, מאת קלונימוס זאב ויסוצקי,

8. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 473.

9. קבוצת מכתבים עמ' 202—203.

10. קבוצת מכתבים עמ' 65. שטאַמפר נזכר שם בראשי תיבות.

11. קבוצת מכתבים עמ' 85—86.

12. קבוצת מכתבים עמ' 93, מכתב סג. כל המכתב הוא תיאור ביקורו הראשון בפתח־תקוה. וורשה, תרנ"ח, עמ' 35. ספר זה הוא המקור העיקרי והחשוב לשליחותו של ויסוצקי לארץ־ישראל. מכתבים רבים נדפסו תחילה בכל העתונים העברים בימים ההם ולא מצאנו צורך לציין זאת.

הערות

13. דין וחשבון הישיבה בקבוצת מכתבים עמ' 114—125, מכתב ע.

14. קבוצת מכתבים עמ' 154—155.

15. ראה מכתב המינוי בקבוצת מכתבים עמ' 197 ואילך (מכתב צד).

16. נדפס בכתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 678—680, בספר היובל של פתח־תקוה עמ' קצח—קצט ובזכרונותיו של ז. ברנט עמ' 25—27. התאריך: כסלו ת ר מ "ה שבכל שלושת המקומות הנזכרים הוא שיבוש בולט וצריך להיות: ת ר מ "ו. וראה עוד על מינויו של ברנט ב"המגיד" שנה כ"ט, גל' 32, ב אלול תרמ"ה / 13.8.1885, עמ' 283 ובקבוצת מכתבים עמ' 183.

17. קבוצת מכתבים עמ' 187—188.

18. קבוצת מכתבים עמ' 246. הוא נזכר שם בראשי תיבות.

19. קבוצת מכתבים עמ' 205. על ביקורו של הרב אדלר בפתח־תקוה ראה עוד מכתבו של י. שטאמפר, שנדפס ב"הצפירה" שנה י"ב, גל' 21, כ"ו סיון תרמ"ה / 9.6.1885, עמ' 170.

20. קבוצת מכתבים עמ' 205.

21. קבוצת מכתבים עמ' 207—208.

22. קבוצת מכתבים עמ' 299.

23. קבוצת מכתבים עמ' 314.

פרק ארבעה עשר:

גדולות וקטנות במושבה הצעירה

תכניותיו של שטאמפר לפעולה מדינית למען פתח־תקוה / השתדלותו של הרב אדלר לבטל את גזירת הבנייה / רישומיו מפתח־תקוה / הבתים הראשונים / תיאורי המושבה של מרדכי לובמן ודוד איזראעליט / עזיבת המושבה על ידי כושלים והדיה / ר' מרדכי אליאשברג על פתח־תקוה / "קול מהיכל" — כתב פלסתר של רבני ירושלים נגד המושבות החדשות ופתח־תקוה / ר' יעקב ספיר מחברו / התגובות / כולל אונגרן בירושלים על פתח־תקוה / יהוד מולדת התכנית הראשונה של בית ספר כפרי עמלני בארץ ישראל / אנשי ביאליסטוק חרדים לגורל המושבה / חשש הפלייה בין חרדים בפתח־תקוה לחפשיים בגדרה / העזיבה ההדרגתית של יהוד והשיבה לפתח־תקוה / התקדמות המושבה / מותו של בא כוחם של חובבי ציון בארץ ישראל א. מויאל ופעלו של ממלא מקומו ש. הירש / הועד הפועל המורכב מנציגי המושבות החדשות ביהודה

א

יהושע שטאמפר עושה בחוץ לארץ למען פתח תקוה

בימים בהם עשה ק. ז. ויסוצקי בארץ־ישראל, ישב אחד הראשונים, יהושע שטאמפר, בחוץ־לארץ ועשה הכל לרכוש לבבות נדיבים לפתח־תקוה ואף רקם תכניות מרהיבות לשיקומה, גידולה והתפתחותה. קצת טינה הוא נוטר לויסוצקי, על שלא צירף אותו למשלחתו והוא מייחס זאת ליחסם השלילי של עסקני חוץ־לארץ לבני הישוב, שאף ויסוצקי אינו נקי ממנו. "נודעתי, כותב הוא לבני פתח־תקוה, שגם הוא (ויסוצקי) אי נקי הנהוּ לשאת אשמה על בני ארץ הקודש, האובדים ואינם עובדים, עד שלא עלה ברצונו לקחתני עמו . . .". לבו עליו דוי כשהוא נפרד מויסוצקי ורוקח המפליגים באניה מאודיסה לארץ־ישראל, שעה שהוא נשאר על החוף באין הוצאות הדרך עמו לרדת אף הוּא באניה . . . "תמול, כותב הוא במכתבו הנזכר, לויתי את כבוד הגביר ר"ק ויסוצקי, שהלך עם אלעזר רוקח. ואני נשארתי שומם על שפת הים ופרשתי כפי בשיחי ובאנחתי, כי לא היה לי לתת שכר האניה ועל כן הוכרחתי להשאר בגולה גם בימי הגאולה. וה' יודע מתי אזכה לראות ארצי ונחלתי, ולבי נפעם בקרבי בשאלי את עצמי — הגם שמך ייזכר בעת הישועה? . .".[1]

בגולת אירופה מתהלך שטאמפר ודופק על פתחי לבבות כשהוא חרד כולו לגורל משפחתו בירושלים. אולם אין הוּא מסיח דעתו אף לרגע מפתח־תקוה, ראש מאווייו. ידיעה אחת, שקשה לברר אם היא שמועה סתם או מוסמכת, מספרת כי בהשתדלותו העניק הנדיב הידוע לפתח־תקוה "מכונה לדישה ומכונת קיטור למשאבי המים

הפעולה המדינית למען פתח תקוה

מהבאר אשר עמקו 64 מעטר ולמעשה הריחיים אשר יקימו בהמושב. המכונות האלה תהיינה לתשועה גדולה לכל אנשי הקולוניא".[2] לעומת זאת יודעים אנו על תכניתו הגדולה, הנוגעת בענינים מדיניים וישוביים, שהצד השוה בהם היא זיקתם הישירה לפתח־תקוה ולבנינה.

במכתבו לראשי המושבה מוארשה, מראשית ניסן תרמ"ה, הוא מעיר על הצורך בפעולה מדינית בקושטא לשם השגת המטרות האלה: הרשיון לסיים בניית הבתים למושב המתישבים והרפתות, שמירה על הגבולות המדוייקים מפני הסגתם על ידי בני הכפר אמלבס, רשיון לטהר את המקום מהביצות ואחרון אחרון: "להרשות לנו להגביה את מימי האג'ע (הירקון), להשקות שדותינו ולהקים על שפתה בתי חרושת המעשה, באופן שלא יצמח שום נזק לריחיים של מלכות". הוא מבקש מכתבי המלצה מאת עסקנים נודעים ומקורבים לחצר השולטן ומציע לראשי המושבה שישתדלו להשיגם ולהעבירם אליו בהקדם, על מנת שיביאם למקומות הראויים. "ואל תדחו הדבר בקש בלי בחינה מכל צד, כותב הוא באותו מכתב, אך בטענת מי הוא זה אשר מלאו לבו לגשת אל המלך לדבר למעננו. כי אם ידעתי מך ערכי, אבל הלא זכות הרבים, זכות בנינו ובנותינו הקטנים, אשר אך מיבול אדמתנו נוכל להחיותם, תעמוד לי ותנחני למצוא חן וחסד בעיני המלכות . . .".

אנו יודעים, כי ויסוצקי פעל בכיוון זה בדרכו לארץ־ישראל ועל אף ההבטחות הגדולות שקיבל בקושטא, היו התוצאות אפס. וניתן איפוא לשער שאף שטאמפר היה מעלה חרס בידו בהשתדלויותיו אלה. ואף איננו יודעים אם הגיע לכך ואם שלחו לו ראשי המושבה את מכתבי ההמלצה שביקש. בין כך ובין כך הוא מבקש סליחה מידידיו, ראשי המושבה, על תכניתו זו, הנראית נועזה ביותר, אולם הוא מודיע להם על פעולתו המעשית למען פתח־תקוה: הוא משתדל להעיר את עיני חובבי־ציון על כך, שאין לרכוש לעת עתה נחלאות חדשות "טרם יקימו אלו הנוסדו זה מכבר על תלם. ואם גם לא הורשיתי בכבודכם לעשות ככה, אבל הלא זכין לאדם גם שלא מדעתו".[3]

לעומת ההשתדלות בקושטא שלא הצליחה נכנס בעבי הקורה הרב אדלר, ששוחח ארוכות על כך עם הפחה הירושלמי. בתיאורו של הרב אדלר את ביקורו בפתח־תקוה[4] מסופר, כי רעוף פחה גילה במפורש את דעתו, שתורכיה מביטה בעין זועמת על ההתישבות היהודית בארץ־ישראל. הטעם לכך הוא, לפי שברבות המתישבים הזרים בארץ־ישראל, החוסים בצלן של ממשלות זרות, תרבינה הממשלות הזרות להתערב בענינים הפנימיים של הארץ ועל ידי כך להיכנס לתחומי ממשלתה של תורכיה. אדלר הרבה להוכיח במופתים ברורים, "כי היהודים הם תמיד בנים נאמנים לארץ, בה ימצאו מגן ומחסה. באחרית המשא־והמתן ביניהו על אודות ענין זה, הבטיחני הפחה לעשות כל אשר ביכלתו, להשיג הרשיון מהממשלה הרוממה לבנין

הרב אדלר ופעולתו למען המושבה

הבתים במושב פתח־תקוה. תקוה טובה לי, כי מעתה לא יהיה להם עוד כל מכשול ומפריע בדבר בנין בתיהם . . .".

הבטחת רעוף פחה לאַדלר, שהיתה מהפעולות הדיפלומטיות הראשונות הנוגעות לישוב ארץ־ישראל, עשתה לה כנפים בארץ ובחוץ־לארץ. הכל האמינו בשמועה זו, וביחוד שמחו ועלזו לה בני פתח־תקוה. אולם למגינת לבם נתאכזבו עד מהרה. "הקולוניסטים, מסופר בידיעה קטנה ב"הצפירה",[5] סמכו על הבטחת הפחה וישובו לבנות, ולפתע פתאום חזקה פקודת הפחה עוד הפעם לחדול מלבנות". הגזירה העיקה איפוא עתה בכבדה, כמקודם, ללא כל שינוי לטובה.

כשלונן של השתדלויות ותכניות אלה בקושטא ובירושלים הוסיפו על המצוקה בפתח־תקוה ויהוד, אולם לא הרפו את ידי הבונים, שגידלו וביססו את המושבה על אף הכל.

ב

הרב אדלר, שביקר בפתח־תקוה כחובב־ציון, ללא כל שליחות רשמית וללא כל דאגה להסדיר דרך־קבע קשרים וענינים, היה פנוי יותר מויסוצקי להקדיש תשומת לב לזוטות של המושבה הצעירה ומתוך כך נשמע מתוך הדין־וחשבון שלו מעין רטט של שמחה למראה החיים החדשים כאן, שהם כה שונים מאותם שהורגל לראותם בתפוצות ישראל. "כל בני המושב הם מוכשרים וחפצים בעבודת האדמה, רק שנים מהם, אשר תשיג ידם ממלאים ידי ערביאים בעבודות שדותיהם". הם מגדלים כל מיני תבואות ועצים ואף על פי כן "העניות נשקפת בבתי מגוריהם. אבל הנקיות שוררת שם במידה גדושה ביד נשותיהם. אנכי לא יכולתי לראות רק מתי מספר מהקולוניסטים, יען אף אם ידעו כי אבוא אליהם, נשארו רבים בשדותיהם עד רד השמש לכלות עבודתם... כל הקולוניסטים, אנשים נשים וטף, כולם במצב הבריאות וכולם מלאים תקוה לימים יבואו". חסרון גדול רואה הוא בעובדה, שלא כולם יודעי עבודה הם. אולם אלה המעטים היודעים בטיבה של החקלאות "הם אנשים טובים וישרים ומתאמצים להיות לעינים ליתר אחיהם בכל אשר תמצא ידם".[6]

ואף על כך מסופר ברבים: המקום החדש יהוד, לא רק שהוא נקי מפגעי המקום השוכן בקרבת הירקון, אלא, שהוא מקום־הבראה ובעל אקלים מצויין לסובלים וחולים. הנה מספר אחד, מיכל הורביץ, כיצד הבריא ביהוד — והסיפור מענין ומאלף ביותר: "זה יותר משלוש שנים הרביתי לנוע בכל ארצות אירופה, בערים וכפרים, בהרים ועמקים, הרביתי לחקור רופאים ופרופיסורים, והם הרבו לי רפואות והכל היה ללא הועיל. גם באיטליה לא הונח לי ממחלת לבבי, מחלת החזה (אסטהמא), אשר החריבה לשד עלומי. הנה כי כן יגעתי באנחתי ובריאות לא מצאתי, עד אשר באתי הנה למושב יהוד, והמקום עודנו שמם מאדם והשדות כמדבר מאין

מרדכי לובמן על התקדמותה של המושבה

יושב. גם מאכלי ושיקויי אינם פה כמלפנים (כלומר: בחוץ לארץ). ובכל זאת — שמעו נא והשתוממו! נמצא לי פה מרפא וחיים וכמעט שבתי כלה לאיתני!"[7]

העזרה של חובבי־ציון נבחנה בכור המעשה והתוצאות היו טובות מכפי שציפו מראש. יפה היתה חרדתו של ויסוצקי לתכלית פרודוקטיבית ויפה הימנה התוצאה. מעיד על כך מרדכי ל ו ב מ ן, המודד, שנשלח מטעם חובבי־ציון, חדר לעניני הישוב ונעשה אחד המומחים המעטים בארץ לעבודה הישובית וכבר ראינו, כיצד נעזר ויסוצקי, בימי שליחותו בארץ, בו ובמאירוביץ. במכתבו לעורך "המליץ"[8] הוא מספר ברוב שמחה "כי באה העת, הגיע היום, שבו יוכלו חובבי־ציון להתפאר במעשי ידיהם, כי הגדילו לעשות, ולקבל ברכות מאליפות מאת כל איש, אשר רגש אהבת ארץ הקודש תפעמהו. המושבה פתח־תקוה, אשר זה רבות בשנים לא יכלה להתעודד ולעמוד הכן על רגליה ותפרפר בין החיים והמות, קמה בעזרת חובבי־ציון וכל עין תעיד, כי מבנה גוה איתן וברבות הימים תתחרה את אחיותיה הצעירות ותתנשא עליהן בכמותה ובאיכותה, כי לה משפט הבכורה".

שמחת המושבה שהוא מספר עליה היא — סיום מלאכת בנין הבתים. עשרים בתי אבן הוקמו בעזרתם של חובבי־ציון, לפי הצרכים המיוחדים של המושבה. נוסף לכך הוקמו "אסמים לתבואת השדה ומרתפים וכל יתר הבנינים הנחוצים להמושבה בכלל: בית מרחץ לטבילה כדת, ברכה למקוה המים היוצאים מהבאר להשקות אדם ובהמה. לבד זה נבנו ונוספו עוד להבתים שנבנו מכבר עוד בנינים נחוצים לפי ההכרח והמועיל לכל אחד ואחד. ותצא המושבה כלולה בהדרה וכל רואיה לא יאמין כי זה לא כבר היתה עזובה ושוממה ותתיאש ולא האמינה בקיומה מרוב עניה ומחסורה. עתה מתנוססים לתפארה כשלושים וחמשה בתי חומה ומהם חצרים אחדים עם בנינים נשאים ונחמדים והם יהימו מרוב אדם היוצאים לפעלם, לאחוז באת ומעדר לפתח ולשדד אדמת הקודש בחריצות ידים וברגש אמונים, ועיניהם נשואות אל אביהם שבשמים, כי יריק להם ברכתו בגשמים בעתם . . .".

ידיעה חשובה במכתבו של לובמן היא, שסוף סוף מתחילים בנטיעת עצי האיקליפטוסים "להכביד את האדים הרעים העולים מהביצות והאגמים", וכן נמנו וגמרו המתישבים להתחיל בנטיעת כרמים וזיתים, הלא הן הנטיעות, עליהן דיבר גם ויסוצקי שהיו עשויות להביא רווחה למושבה החיה על הפלחה החרבה בלבד. ואף זאת ראוי להוסיף, וזאת עשה עורך "המליץ" בשולי מכתבו של לובמן, כי ראוי לעמוד על הברכה האיש שעמד על משמר העבודה והבנין הלא הוא אברהם מ ו י א ל, שהופקד על ידי ויסוצקי כבא־כוחם של חובבי ציון. "אמנם, מוסיף העורך, רבים מכשולים עמדו לשטן לו בעבודת הקודש, אשר קבל עליו, אך הוא לא שת לבו להם ולבו לא נפל בקרבו וגם מחלת הרהעמאטיזם אשר תקפהו מפעם לפעם לא עצרתהו מלפעול ולעשות לטובת המושב, ויעזוב כמעט כל עסקיו ומן הבוקר עד הערב הוא

תיאורו של דוד איזראעליט

טרוד בעסקי חובבי ציון". לא היתה שום הגזמה בדברים אלה, שכן נראה את מויאל כורע לאחר זמן קצר מעומס המחלה.

דוד א י ז ר א ע ל י ט, המוסיף ליד חתימתו את תארו: "אכר במושב פתח־תקוה", מפרסם מכתב גלוי לחובבי ציון בגולה, המבקשים לדעת ולשמוע ממקור ראשון על גורל העולים החלוצים והמושבות הראשונות בכלל ושלומה של פתח־תקוה בפרט. מכתבו בשם: "הזוכר למזכיריו",[9] פותח בתולדותיה של פתח־תקוה, מאז התחילו חובבי־ציון לתת יד לה. הוא מציין את השנוי הגדול שחל מאז במושבה וכיצד שונו פניה לטובה. המעבר ארך זמן קצר ביותר, אולם מה גדולה ההתקדמות בתקופה קצרה זו: "מאז באתי הנה (בערב חג השבועות שעבר) ועד היום הזה, תרבה ותגדל ותיף בחסדכם (של חובבי ציון). אמנם כן, מצאתי בפתח־תקוה כעשרים משפחות. אכן על פניכם דאגה, ידיהם רפו. צפופים ישבו בדירות צרות וסרוחות, לא רפת ולא בקר, לא אורווה ולא סוס, לא דבר ולא חצי דבר. כל אחד מהאכרים דאג לנפשו מאין יבוא עזרו ובאין אונים צעד או זחל כמתיאש... עד שקמתם חברי חובבי ציון. עתה, הודות לאל, מיושבת פתח־תקוה בשלוש וארבעים משפחות, לבד פנויים — י"א נפש. בתים רבים ורפתים מתנוססים לתלפיות. ביד כל קולוניסט סוסים או שוורים לחרישה, פרה או שתים לחלב, חמור או אתון לרכיבה וגם תמיכה זמנית תנתן להם לפי הטף, לאשר יחסר לו. הייפלא עתה בעיניכם, אחי, כי פני הקולוניסטים לא היה להם עוד, וידיהם הרפות תחזקנה, כי התקוה משעשעת לפניהם, אשר חוסר לא יגיע עדיהם, ובזיעת אפם יוציאו לחם מן הארץ בשמחה ובטוב לב...".

בשורה משמחת היתה זאת לרבים בחוץ־לארץ ובפרט לחובבי־ציון, שכן יכלו עתה להוכיח, כי כשלון זה, בו נסתייע מי שנסתייע אך לפני זמן קצר לשם הכשלת כל מאמץ לישוב ארץ־ישראל, סופו שהיה לברכה לרבים ולתועלת למושבה זו בעתיד. אף כאן הוסיפו הכותב והעורך דברים נאים על מויאל ועזרתו המרובה לפיתוחה של המושבה. אכן, היתה זו בחירה מוצלחת מאוד של ויסוצקי, אלא שאיתרע מזלם של חובבי ציון ושל בני המושבות וממונה נאמן זה נקטף בלא עת.

לכאורה, התקדמה המושבה בצעדים בטוחים, אלא שארבו לה כשלונות והגדול בהם — ה ע ז י ב ה, שהדיה הגיעו למרחקים.

ג

כושלים היו ויהיו כל עוד יהיו קיימים חבלי קליטה והתאקלמות. כזאת אירע בכל נקודות הישוב, בכל המושבות הצעירות בימים ההם וגם בפתח־תקוה. אולם איתרע מזלה של זו וכל תשומת הלב הופנתה לאותה עזיבה וניתנה ענין לכל שוטבי רעיון ישוב ארץ־ישראל, שהחלו להשתמש במקרה זה כהוכחה, כי אך לשוא עמלים יהודים להקים להם ניר בארץ אבות.

עזיבות בפתח תקוה והדיהן

ברשימה של תושבי יהודיה ופתח־תקוה, שנזכרה לעיל,[10] מנויות בין בני פוניבז גם שתי המשפחות של מיכל מגיד וזאב וולפזון. שתים אלה, בניגוד לשלוש האחרות, קשה היתה עליהן הקליטה והחליטו לשוב לביתן. העתון הירושלמי "החבצלת" היה הראשון שהודיע על העזיבה בנוסח שנתן מיד מקום לפירושים מסלפים ביותר. "לפי דברת האיש אבי המשפחה — מספר העתון — עמל רב יותר מכוחו והוציא כסף רב מיכלתו וכל אלה לא עמדו לו ולא הוא הראשון אשר ישוב לעירו, — סיפר לנו האיש, כי רבים מעיר פאניוועז, אשר עזבו המושבה וישובו לעירם...".[11]

הידיעה "טיילה" בכל רחבי העתונות היהודית בעולם. יש שמסרו אותה כמות שהיא, והיו שעשו אותה מטעמים וביחוד אותם העתונים, שציפו לכל כשלון כדי להצדיק את אזהרתם "הפכחית" נגד האשליה שבישוב ארץ־ישראל. אחד מהם הודיע על כך בזו הלשון: "מפלשתינא מודיעים על דבר הקולוניות האחדות אשר ליהודים, כי מצבם נורא מנשוא. המכתבים העברים מירושלים בעצמם מכירים ואומרים, כי הרעיון של ישוב ארץ־ישראל הוא אך רעיון רוח, אשר לא יוכל לעולם לצאת לידי מעשה, והנם מזהירים את כל שלומי אמוני ישראל באירופא, לבל יתעו ללכת בדרכי תוהו אשר ישיתו לפניהם הלאומיים ומכתבי עתיהם (עתוניהם). הגולים שעלו שמה נוכחו על המקום ההוא בעצמו, כי חלום שוא חלמו להם בארץ מולדתם הרחוקה ומעט מעט יחלו לשוב . . . בימים האלה שבו מפתח־תקוה לאירופא שתי משפחות עבריות, אשר בצאתן שמה היה להן סך של חמשים אלף רובל ועתה הן שבות בעוני וחוסר כל".[12]

על המצב כמות שהוא הודיע "הצבי", עתונו של אליעזר בן־יהודה (אז — שנה ראשונה להופעתו). בן־יהודה טרח ובירר את העובדות והוא מביא לפני הרבים את המסקנות המעלות תמונה אחרת לחלוטין.

המשפחה האחת, משפחת וולפזון, היתה עשירה ולה חנות גדולה. והנה קצה נפשו של וולפזון בחיי החנוונות בעיירה בליטא "ויאמרו להמיר את הסחורה במחרשת". אולם עד מהרה נתברר לו ולבני ביתו, כי לא כמחרשה שבדמיון זו שבמציאות. עוד לפני בואו הקים לו ביהוד בית גדול ומרווח, ובכלל ביקש להעתיק את חיי הרווחה שלו גם לפתח־תקוה. רק לאחר גמר בנין הבית עלה וולפזון, בשלהי שנת תרמ"ד. "ויהי בבואם, ממשיך לספר העתון, ויראו, כי אויר ארצם, אשר אמרו לכלוא במלתחותיהם פשט ויעף ואויר אחר לקח מקומו, אשר לא הסכינו בו וגם הלחם והמעדנים אשר פה — לא כלחם הארץ אשר יצאו ממנה ולא כמעדניה. ומלבד כל זה ראו, כי חיי האכר שונה מכל וכל מדרך חיי החנוני ולא מצא הדבר חן בעיניהם וישובו לארצם לחדש את המלוכה . . .".[13] הוא הדין במשפחה השנית, בביתו של מיכל מגיד. אף הוא איש אמיד היה ואף לו קסמה ארץ־ישראל. בעל משפחה גדולה היה, הגדולה ביותר בפתח־תקוה ויהוד — אחת־עשרה נפשות. "והאיש רך וענוג

רבי מרדכי אליאשברג מתענין בהווי של פתח תקוה

לא יכון לעבודה, והבנים רכים מבאי בית הספר" ועל כל אלה נצטרפו יסורי הקליטה עד שחזר יחד עם בני ביתו.

בן־יהודה לא הסתפק בבירור העובדות, שמהן נתחוור כי העוזבים הם אך שני בתי אבות ושום קשר אין לאותן העזיבות לעתידה של פתח־תקוה וכי אין לעשות עזיבות אלה, שהן אך פרט קטן מכלל גדול, חומר לשטנה על הישוב החדש בארץ־ישראל. הוא מפליג ומראה כי מאותה עיר פוניבז' יש ביהוד עוד כמה משפחות, "האחת משפחת הנגיד ר' בן ציון שאטיל, תכונתה כמשפחת הר"ז וולפזון הנזכר, והיא הסכינה בחיי האכרים, והשנית משפחת ר' ישראל שלום ברגר,[13] אשר הסכינה בעבודה ועמל עוד בהיותה בחוץ־לארץ ולא תעזבנה את הארץ אם ירצה השם".[14]

לאמור, חזרו ושבו לביתם אלה שביקשו לראות בשיבת ציון אך שינוי מקום גיאוגרפי בלבד ולא שינוי אורח־החיים, לו הורגלו במשך דורות בחוץ־לארץ. לעומת זאת כמה העמיק והרגיש הרב ר' מרדכי אליאשברג במשמעותה האמתית של שיבת ציון. במכתבו לר' אריה ליב פרומקין הוא מבקש לדעת כיצד מתגלה רעיון שיבת־ציון למעשה בפתח־תקוה. הוא חוקר ודורש תחילה על מצבה הכלכלי של המושבה, מה יש ומה חסר, מתענין באנשים ובמקנה ובכלל בכל דבר גדול וקטן. הוא מבקש לדעת האם קיים עוד בה הפירוד בין חסידים, אשכנזים (פרושים) וחפשים והעיקר: "אם מתרגלים המה לאט־לאט לעבודת האדמה בזריזות ומתינות וההתמדה, ושוכחים דרך הריווח מהמסחר, אשר גדלו על זה בארצות מבואם, ואם ניכר על צורתם צורת שמחה וטוב לב, שירגישו במתיקות שנת העובד, ויגיע כפיהם כי יאכלו באושר וטובה? אם הרחיקו מאתם את תאוות הלוקסוס בשמלותיהם ומעטפיהם ותכשיטי הנשים, אשר היינו עבדים למו בארצנו (כלומר: בחוץ־לארץ)? הכי יש תקוה קרובה או רחוקה שיוכלו לחיות בנחת, ואולי גם בעושר וכבוד, בעסקם רק בעבודות שדות ואילנות וגידולי בהמות, כאשר עשו אבותינו עושר וכבוד מכל אלה לבדנה . . .".[15]

בחינה זו אך סגל נבחר היה יכול להגות בה ולדרוש אותה ממקיימי ישוב ארץ־ישראל, שכן אך בה ראו התחדשות־אמת של העם והתנערות מעול הגלות על כל ההווי שהיא כפתה על חיינו. לאלה היתה עזיבה זו מובנת בהחלט ואף היתה מופת נאמן להכרתם הציונית הלאומית, שאין קיום ותקומה לרעיון הנעלה של שיבת ציון ללא עקירה מוחלטת של אורח החיים הקודם.

משעשועי ההיסטוריה ומתעלוליה היא העובדה, כי באותם הימים יצא החוקר הנודע והחכם המפואר רבי יעקב ספיר קרובו (אבי מחותנו) של בן ציון שאטיל, הדוגמה הנאה לחלוציות בונה בה טפחו על פני השוטנים למיניהם, בקטרוג שקשה

"החלוקה" הירושלמית נגד המושבות החדשות ונגד פתח תקוה

למצוא כמותו, ולא רק בימים ההם, על מעשה ההתישבות החדשה וייסודן של המושבות הצעירות בכלל ושל פתח־תקוה בפרט.

"החלוקה" הירושלמית לא יכלה לשבת בחבוק ידים, שעה שנעשו מאמצים גדולים בארץ־ישראל ובחוץ־לארץ לבסס את המושבות הראשונות ולא כל שכן שלא יכלו להסכים עם התכונה הרבה להגדיל כמותן ושיעורן של מושבות אלה. עיקר החשש היה ש"החלוקה" תתקפח על ידי קיבוץ הכספים לשם תמיכה במושבות וכעילה לאתראה ליהודי חוץ־לארץ היתה הנעימה שהודגשה בכל לשון של הדגשה, כי עולים חלוצים אלה מחללים כל קודש ורומסים ברגל גאוה כל הקדוש והמקובל מבחינה דתית זה דורי דורות. היה זה הכרוז "קול מהיכל", שהסעיר במידה עצומה את הצבוריות היהודית בארץ־ישראל ובחוץ־לארץ והראה במוחש עד היכן עלולה להגיע שנאה כבושה וגלויה של "החלוקה" לישוב ארץ־ישראל. המטרה הראשונה שאליה נקלעו החצים היתה פתח־תקוה, שכולה עצם מעצמיה של "החלוקה".

הידיעה על התכונה להוצאת הכרוז מספרת: "שמענו כי כל הכוללים ידפיסו בימים האלה קונטרס על ענין ישוב ארץ־ישראל, שלחוהו בכל תפוצות היהודים להראותם, כי הענין הזה הוא רק רעיון שוא, ורק רעה יביא על כל איש הנמשך בזה ועל כל היהודים יושבי ארץ הקודש. כראיה לדבריהם יספרו בקונטרס את גורל אנשי פתח־תקוה, אשר אבד כספם והם עתה ברעה גדולה. הכתב נקרא לפני אנשי כולל אונגריה ויישר בעיניהם ויחתמו עליו".[16] התגובה הראשונה של בטאונם הראשי של חובבי־ציון היתה לא תוקפנית אלא ענינית בהחלט, לאמור: הכחשה נמרצת, כאילו בא ענין ישוב ארץ־ישראל לקפח את "החלוקה", שכן אין אלה אלא שתי רשויות נפרדות בתכלית, שאין ביניהן ולא כלום. "אנחנו יכולים להבטיח את הממונים הנכבדים על "החלוקה", נאמר בסיומה של אותה תגובה, כי אם יצאו המערכה נגד ההשתדלות של ישוב ארץ־ישראל, מסופקים אנחנו מאוד אם יצליח חפצם זה בידם . . .".[17] משפשטו השמועות על קול קורא זה, חזר "המגיד" לדון בו, אולם הפעם אין הוא יכול לכלוא את עטו מלשלב דברי עוקץ: "מובן הדבר, כי יותר היה דרוש לחפצם, אם על דרך משל היה נותן הנדיב הנודע את ההון הרב, שהוציא על המושבות לעבודת אדמת ארץ־הקודש, אל ידם לעשות "חלוקה" ראויה . . .".[18]

סוף־סוף יצא לאור והופץ ברבים הקונטרס "קול מהיכל" (שבט תרמ"ה) ומיד חולל סערה, שהיתה גדולה ביחוד בחוץ־לארץ, המקום אליו נתכוונו בעלי הכרוז. "הצבי" מסר תחילה את תכנו בקצרה והעיר אל נכון, כי יותר משיועיל הכרוז לבעלי "החלוקה" הוא עשוי ללא כל ספק להזיק להם ולהשיג את המטרה ההפוכה. ידיעה חשובה הוסיף עתון זה בהערתו, כי בין החתומים המרובים על ה"קול מהיכל"

"קול מהיכל"

נעדר שמו של הרב שמואל סלנט, והרי זה אות, כי אין אישיות גדולה זו בישוב הישן נוטה להסכים עם הכרוז ותכנו. "אם לא הביא רעיון ישוב ארץ־ישראל עד עתה תועלת אחרת, רק כי החלו יושבי ארץ הקודש לחוש כי לא לעולם חוסן "החלוקה" ולא לדור ודור יוכלו לחכות לשולחן אחרים — דיינו . . ."[19] לאחר שבוע הדפיס "הצבי" את כל הכרוז במלואו.[20]

בלשון נמלצת של סופר מובהק סופר על השתלשלות התרומות לארץ־ישראל במשך הדורות וכיצד עלה שיעור התרומות בדור האחרון. והנה ירדה "הצרה הזאת, לא צרה אחת, אבל צרות רבות ורעות, נשבר מטה לחם, נגדע קרן ישראל וכו' . . .". ירידה זו באה באשמת רעיון ישוב ארץ־ישראל, שנתעורר זה עשרים שנה והסב רעש בכל העולם היהודי, והסב את לבם מהתמיכה בת דורות שקיימה את הישוב העברי בארץ־ישראל. רעש זה סביב ענין ארץ־ישראל נגרם לא מעט על ידי אנשים, לכאורה קרובים ביותר לישוב הישן, הלא הם הרבנים הגדולים: קלישר, אלקלעי, פרידלנד ועוד. אולם אין זה מונע מבעל הכרוז לשפוך עליהם דברי חימה וזעם, לפי שהוציאו בקביעות דיבה על יושבי הארץ, האוכלים ואינם עושים והעושים הכל לחבל ברעיון ישוב ארץ־ישראל, הוא הרעיון שאינו אלא "רעיון רוח, רוח עועים". ואדרבא, בני הישוב הישן, שנודעו בעולם כמבלי עולם ובטלנים בעולם המעשה, הם הם שהקימו את השכונות החדשות מחוץ לחומות ירושלים והיו מגיעים לגדולות בעולם העשייה, אילולי המולת ישוב ארץ־ישראל, שהשתיקה והחניקה כל יזמה משלהם. לעומת זאת לא פעלו אותם המקשקשים בקופסת ישוב ארץ־ישראל מאומה. הרי מקוה־ישראל, שתועלתה מפוקפקת וערכה אפס. והמושבות החדשות, לא זו בלבד שתלויות על בלימה, גרמו הן גם לגזירות מצדה של הרשות. ותבוא על הברכה חברת "כל ישראל חברים", שהפנתה את ההגירה בימי הפוגרומים לאמריקה, וקיתונות של דברי גידופין נשפכים על חובבי ציון "שהחזיקו בשיטתם ובשטותם למלאות מהם (מהפליטים) גם חורבות ארץ הקודש".

לשיא השיטנה מגיע הכרוז בדברו במושבות החדשות. הוא פורט על נימה שאין כמותה להשפיע, והיא — שכסף תועפות ירד לטמיון, נוסף על הסבל האנושי הרב. "גורל הקולוניות שנתיסדו בארץ־ישראל באלה השנים סביב יפו, חיפו וצפת, מצבם ומעמדם רע ומר מכל צד וגם כל הכסף הרב אשר פזר נתן הנדיב הגדול, יותר ממאה רבוא פראנק, עלה בתוהו ובלע בתהום. בכל זאת עוד לא כלו המעפילים לעלות מדי שבוע ומדי חודש ועדיין השטן מרקד לקול הפעמון המקשקש ברוח שקר: ישוב ארץ־ישראל! עבודת האדמה! קולוניות! ומוליך אנשים שולל ויעצם את עיניהם במשואות שוא ומדוחים . . .". תוצאת העליה החדשה הזו ניכרת מיד ב"חלוקה", שכן נאלצים בכספים המתקבלים לתמוך בכושלים האומללים, וזה מלבד הירידה שנגרמה בעקב המולת התנועה לישוב ארץ־ישראל. הכרוז מסיים

מחברו של "קול מהיכל" ודברי ר' יוסף ריבלין על כתב־פלסתר זה

בסיכום התביעה מיהודי חוץ־לארץ: להגדיל את אמצעי "החלוקה" שנצטמקו ואחרון אחרון: "אזרו חיל ועוז למנוע את המעפילים לעלות ולהזהירם בהזהרות גדולות, שהם מאבדים את עצמם לדעת, נשיהם ובניהם, אבידת ממון וגוף ונפש . . .".

על "קול מהיכל" חתומים באי כוח הכוללים של כל המחוזות בפולין, רוסיא, אוקראינא הונגריה (בין החתומים — הרב חיים זוננפלד) ועוד ועוד, אשכנזים־פרושים וחסידים. חסרו הספרדים וכמה וכמה כוללים מאירופה המערבית, שחששו לתוצאות הפוכות.

וחששות אלה לא נתבדו.

ד

מי היה מחברו של כתב פלסתר זה? מתוך כתלי הכרוז ניכר, שהיה זה איש שכתיבתו אומנותו והמקורב לחוגי "החלוקה". החשד הראשון נפל על סופר הכוללים רבי יוסף ר י ב ל י ן, הנודע במכתביו ומאמריו במשך שנים בעתונות העברית. אולם לא יצאו ימים מרובים וריבלין הכחיש ברבים את החשד וגילה את מחברו האמיתי של הכרוז, הלא הוא ר' יעקב ס פ י ר, הנודע במסעותיו לארצות רחוקות ונידחות, בגילויי שבטים נידחים בישראל וברשמי המסע שלו.

במאמר מפורט יצא ר"י ריבלין לספר ברבים, כיצד ניסח הוא כרוז להגברת כוחה של "החלוקה", אבל היתה בו משום הגבלה מדוייקת של שני התחומים: ישוב ארץ־ישראל ו"החלוקה", מבלי שהאחת תיבנה על חשבון חברתה. והנה הובא הכרוז לפני ר' יעקב ספיר, והוא אמר: "מה יושיענו זה?" וחיבר במקומו את "קול מהיכל". ריבלין מתמרמר על חשד־חינם שחשדו בו כמתנגד לישוב ארץ־ישראל וכראיה לסתור הוא מביא את העובדה הידועה לכל: "באדמת פתח־תקוה במושב יהוד יש לי ברוך השם חלק בראש. וזה שש שנים ממוני מונח שמה, כארבע מאות רובל, ומה אות יותר מזה כי נוגע אנכי וחפץ בעבודת האדמה ובביטול החלוקה . . .".[21] ודאי שהוא פה לרבים בדבריו, שאין להפריז בערכו של קול־קורא זה ומן הראוי לא לתת יד לקיצונים שבשני המחנות.

בינתיים פשט "קול מהיכל" ברבים, ובעיקר בחוץ־לארץ, ובמשך שבועות רבים לא ירד מעל דפי העתונות העברית והיהודית־לועזית. התגובות היו לרוב חריפות ושוב הועלה על הפרק דבר "החלוקה" ויעילותה ואין כל ספק שהכרוז הועיל הרבה לחובבי־ציון והוא היה בידיהם נשק יעיל מאין כמוהו לרכוש לבבות לרעיונם, ובעיקר בחוגי החרדים. אולם הנאה בתגובות היתה העובדה, עליה סופר כי אחד מאנשי "החלוקה" עזב את מקור חיונתו זו, "וילך ויקנה חלקת אדמה בפתח־תקוה, ואחרי החג יתישב שם, הוא ובני ביתו, והיה לעובד אדמה . . .".[22] בשולי עובדה זו מעיר העתון המפרסם אותה: "והנה אין ספק כי התמורה הזאת תהיה לטוב לו ולבניו

יחס ההונגארים בירושלים לפתח תקוה

אחריו, כי תחת לחם חינם, המשחית באדם מבשר עד נפש, יחיה עתה על יגיע כפו . . . והיה האיש הזה למופת לרבים מיושבי ארץ הקודש".

ואם כי העתונים ודעת־הקהל עשו הכל להפריך את הדיבות של "קול מהיכל" ובעיקר את הדברים על חילול כל קודש בפרהסיא במושבות החדשות, נמצאו פה ושם אזנים קשובות לכתב פלסתר זה, שביחוד היו שחששו לסכנת "שקאלעס" (בתי ספר חילוניים) גם בפתח־תקוה. על כך נתפרסמה ברבים הכחשה גלוייה: אין טופלי דיבה זו יודעים בסבלה של פתח־תקוה ואילו ידעו לא היו נטפלים לה בדברי הבאי כאלה: "בעלי המושב פתח־תקוה הם אנשים תמימים וישרים, יראי ד' ושומרי מצוותיו. לבנות "שקאלעס" לא יעלה על לבם. ואם היה להם הכסף, יותר נחוץ להם לבנות רפתים לבהמות ולא "שקאלעס". כל בעל בינה ישרה לא ישים לבו לדברי דבות כאלה, אשר ממקור משחת נובעים".[23] ואף זו, כולל הונגרן, מהחתומים על ה"קול מהיכל", לא היה כולו מקשה אחת, לא זו בלבד שמתוכו יצאו כמה ממיסדי פתח־תקוה, אלא אף באותה שנה אנו שומעים על תסיסה בתוך כולל זה בירושלים, שעיקרה היא פתח־תקוה והמגמה להתישב בה.

אחד, שהסתיר את שמו, מודיע בימי סיבובם של אדלר וק. ז. ויסוצקי, כי ההונגארים בירושלים בעלי מזג חם הם ומהראשונים במתנגדים לעבודת האדמה בישוב. אולם, "איתרע מזלם" ומהם יצאו "שני אנשים נכבדים והמה הראשונים למיסדי המושב פתח־תקוה", ובכולל זה קמה חבורת צעירים שפנתה לראשי הכולל בבקשה: "תנו לנו אחוזת נחלה למען עבדה ונתפרנס מיגיע כפינו, כי קצה נפשנו להיות נמכרים לעבדי עולם, אנו ובנינו עד סוף כל הדורות, לקופת "החלוקה". ראשי הכולל סירבו להיענות לבקשה זו. נוסף לכך רבץ על כולל זה חוב גדול שהיו חבים לר' הלל ליכטנשטיין (ל"ש) מקולומיה, שקנה קרקע בפתח־תקוה (למעלה משמונה מאות דונם) ונתן אותה מתנה לכולל הונגרן, "למען יסד עבודת אדמה גם מבני אונגארן למען הקל מקופת החלוקה די משפחות העובדים, שיתפרנסו מיבול אדמה זאת". ראשי הכולל קיבלו את המתנה באונס ובפנים מאירות כלפי־חוץ, שעה שבלבם מורת רוח מכל אותה מתנה, שלא ידעו מה לעשות בה ואף הפריעו לכל אחד מבני חבורתם שביקש לקיים את פקודת הנותן. בעל־המכתב פונה, איפוא, לראשי כולל הונגאַרן דרך העתונות, למען דעת "איך שבחורי כולל אונגאַרן נאסרו לבוא בתוך קהל עובדי וחושבי ארץ הקודש, מחמס ראשיהם וקנאתם . . . מה יתחמץ לב כל איש ישר לראות התנגדות כזו לענין נחוץ כזה".[24]

הסערה שככה לאחר זמן קצר ובפרט שמחולליה ניחמו על מעשיהם ואף הוציאו "קול מהיכל" שני, שבא לתקן את אשר עיוות הראשון. ואכן השני השכיל לעצור את דברי הבלע על ההתישבות ותנועת ישוב ארץ־ישראל ולדבר אך ורק ב"חלוקה" ואף הפליגו בו מחבריו לדבר סרה במוסד זה על רוב התקלות והקלקלות שהביא

הדגשת רציפות הישוב הישן והחדש

בעקבותיו ולא נמצא להם משפט קולע יותר על "החלוקה" מאשר הדיבור בה ועליה בנוסח שנוח לה שלא נבראה משנבראה. עם "קול מהיכל" זה חזר אותו עתון שדיבר תחילה נגד הראשון, ודיבר בנעימה חיובית ביותר על השני ואגב כך העיר על זכויותיה ההיסטוריות של "החלוקה", שאילולי היא מי יודע אם היה לנו ישוב יהודי רצוף בארץ־ישראל במשך מאות בשנים. "אין ספק כי חלק גדול מישוב היהודים עתה בארץ הקודש נעשה רק בכוח "החלוקה" הזאת ולולא היא כי עתה היה מספרנו מעט מאוד בארץ־ישראל. אבל, עתה שנבראה וחיי אלפי נפשות תלואים בה, חטא יחטאו חובבי־ציון לרעיון הישוב אם בגללם תיבטל או תימעט מאוד בפעם אחת".[25]

ודאי שהיו אלה דברי טעם, ולא היה סמל נאה יותר לרציפותן של חוליות הישוב העברי במאות השני האחרונות בארץ־ישראל מאשר פתח־תקוה, בת נאמנה של הישוב הירושלמי הישן ואֵם המושבות החדשות. "קול מהיכל", הראשון, ביקש לנתק רציפות היסטורית זו ולמתוח קו בין שני עולמות אלה. הסערה שקמה בשל קול־קורא זה ביררה שוב, כי החוט המאגד והמקשר איתן ואינו ניתן לניתוק בשום אופן ופנים ויהיו החשבונות חשובים ונוקבים ביותר. פתח־תקוה עמדה לא רק במבחן הביצוע של רעיון ישוב ארץ־ישראל כבימי פרעות שנות השמונים, אלא במבחן האחר, החשוב לאין ערוך: עם כל חלוציותה המפוארת וחידושה הגדול בהיסטוריה היהודית, אין היא אלא המשך למאמצי דורות קודמים.

ה

בכלל הבעיות המרובות של פתח־תקוה המופיעות בתזכירים, מכתבים ותעודות מהימים ההם, כמעט שאינה מופיעה אחת מבעיית היסוד, הלא היא שאלת חינוך הדור הצעיר, דור ההמשך, הצומח וגדל על אדמות פתח־תקוה ויהוד. משום כך ראוי להחזיק טובה לאותו רב, שהטיל על עצמו את טורח החינוך של ילדי פתח־תקוה ואף היה, לדעתנו הראשון, שנתקל בבעיות החינוך של הילד העברי בכפר עברי בארץ־ישראל ואף עורר את ר' זאב יעבץ לליבון יסודותיו של חנוך זה. היה זה הרב אריה ליב פרומקין, שנתמך במאמצי חינוך אלה על ידי תומכיו בחוץ־לארץ — הרב עזריאל הילדסהיימר, לחמן, הרב להמן ועוד.

"בפתח־תקוה, מספר הרב אדלר, נמצא גם בית־תפלה קטן, והילדים מקשיבים לקח בעניני הדת ולמודים העברים מפי ה' פרומקין . . .".[26] לא בכדי נקרא בית־חינוך זה בפי הכל — תלמוד תורה, שכן היה קודש ברובו ככולו ללימודי קודש, כראוי וכיאות לרב אדוק כפרומקין, ולמושבה שצביונה הדתי היה בולט ביותר במשך עשרות בשנים ואף לאלה בגרמניה התומכים במוסד זה, שהיו מחוג האורתודוכסיה הקיצונית. פרומקין עצמו, חסיד גדול של פתח־תקוה, ביקש לבנות

התכנית הראשונה לבית ספר עברי־כפרי־עמלני

ולגור בפתח־תקוה ולא ביהודיה, ומשום כך היה מוסדו נתון בין יהודיה ופתח־תקוה. מחמת קשיי התחבורה, החליט למסור את בני יהוד לידי שלום פישל מבריאנסק, שעה שהוא עצמו טיפל בנחלת לחמן ובחינוך ילדי פתח־תקוה. באחד ממכתביו לעתונות העברית, בו סיפר על רוב עיסוקו בנחלה הגוזלת מיטב זמנו, הוא מספר גם על תלמוד־תורה שלו, שהוא עיקר לו ולשולחיו. מלבד כיתות לקטנים הוסיף אחת למבוגרים, העוסקת בלימודי גפ"ת ותנ"ך. "מצעדי הנערים האלה ורגעי זמנם, אומר הוא באותו מכתב, שמורים וספורים לחנכם בתורה ודרך־ארץ בסדר יקר ונכבד בדרך החינוך, בחדרים מרווחים ומלבושים נקיים ומאכל בריא על ידי יסוד נאמן וקיים . . . אקוה, כי הילדים יהיו למופת לבני גילם, כי ברכה בם ובתלמודם . . .".[27]

אכן עד מהרה נתברר לו להרב מאלקסוט, שלא תלמוד־תורה בפתח־תקוה כתלמוד־תורה בעיירה ליטאית. נסיון בחינוך חקלאי וכפרי טרם היה בארץ ועליו היה לצרף פרקי תכנית לחינוך ילדי ישראל הגדלים על ברכי ההתישבות החדשה שצביונה דתי. משימה זו מטיל על עצמו הסופר, החכם והפדגוג ר' זאב יעבץ, המתישב אף הוא ביהוד. תכנית זו מפרסם הוא בעתונו של ר' צבי הילדסהיימר „אידישע פרעסע" ואחר כך בכתב העת העברי הנערך על ידו.

התכנית הבאה להתוות דרך קרוייה "על דבר החינוך לילדי האכרים בארץ־ישראל",[28] וכולה גישושים ונפתולים בתחום שטרם ניסה בו איש ללכת ומכאן ההיסוס ונעימת אי הודאות, משל מחכה הוא לנסיון נוסף, אם משלו ואם משל אחרים.

החנוך היהודי בחוץ־לארץ היה מבוסס על הדעת והמוסר ללא כל זיקה לעולם העשיה, כדרך שחיינו בגולה לא היו רגילים כך גם חינוכנו. החסרון העיקרי שבגללו לקינו הרבה בגולה היתה התלישות מהאדמה ומעבודת האדמה. "שם (בגולה) לא עשתה יד בית־הספר תושיה, כי חסרה לישראל בגלותו המתנה הטובה הנתונה לכל עם ולשון — עבודת האדמה. העבודה הזאת, מלבד אשר היא מכבדת את בעליה, בהיותה מוצא ללחם לכל יושבי הארץ, יקרה היא באשר היא המישקע, המושך אליו את קובעת הכוחות הגסים הרבים מאוד מכל עם". חסרון זה הוא הגורם העיקרי לפירודים ולחילוקים בישראל ורק החקלאות עשוייה להטות את שפע המרץ של האומה למגמות יוצרות ובונות. ערכים אלה הצומחים מתוך מגע בלתי אמצעי עם האדמה יש להנחיל לילדים על ידי חינוך מכוון ותכליתי. נפלא לראות כיצד רואה בעל התכנית את ארחות חייו של ילד עברי בכפר: ". . . לא יוציא את יומו חלק, רכוב ירכב על חמור בית־אביו, ירוץ השדה לפנות ערב להשיב את הפרה הביתה, ינהוג את העגלה ויעמוס עליה".

חנוך עמלני, ספק אם היה ר"ז יעבץ תופס בכלל צרוף מלים זה בעברית.

סעיפי תכנית החנוך של ר"ז יעבץ

אבל הוא שהגה בחנוך זה, בתכנית זו שלו: "חפץ כפיים הוא רגש שואף, על כן יש לאומן (למחנך) ללמד את בני הכפרים מלאכה טפלה חוץ מעבודת קרקע. לבני אכרים, אשר מרביתם — חושיהם חזקים מדעתם, טוב מאוד בהמצא להם דבר מוחש, לא לימוד שיש בו עיון, להורותם בו נקיון וסדר, טעם ושכל־טוב בכל מעשה ידיהם. מלאכות כאלה צריכות להיות לפי המקום. למשל: באחוזות הדרום, פתח־תקוה וראשון־לציון, מקום שקנה סוף מצוי לרוב אצל הירקון, יש ללמוד מלאכת גידולי מחצלאות עושי מגבעות וקולעי סלים וכיוצא בהם . . .". מתוך שהוא מפליג בתכניתו לעתיד, הוא חוזר אחורנית לחייו הוא עצמו ושל כל בני ישראל בגולה ורואה בהם מידה גדושה של ערמומיות וחכמה יתירה: "העסקים אשר באויר יסודם הביאו לנו את המפלצת הזאת והעבודה הבריאה והחזקה, עבודת אדמתנו הקדושה, תגרש אותה מקרבנו, אך אם יתן האומן את לבו לחבב על התלמידים הרכים את התמימות ואת כל המידות הטובות התלויות בה (בעבודת האדמה): אהבת הטבע התמימה, כבוד העבודה, שנאת הבזבוז, הסתפקות, לב שמח ושנאה כבושה לכל מרמה ושקר . . .".

"אהבת העם והארץ" היא צריכה עתה להיות יסוד מוסד של החנוך החדש. אחד הכלים החשובים לכך הוא קודם כל הדיבור העברי "לאמור: הדיבור בלשון הקודש ובמבטא הספרדי, אשר יתרון לו בדיוקו ויפי צלצולו, כי שפת העם ילידת רוחו היא והאדם מבלי דבר שפת עמו, לא יוכל להגות את הגות עמו בכל תקפה וטהרתה ואף כי לשוננו הקדושה, אשר עולם מלא היא לנו, אשר מכל הגה תשמע אזננו את קול אלהים המתהלך בתוכנו . . . ואם לא הזדככה עוד כל צרכה, אין דבר, כי דרך כל הלשונות להזכך מאליה בקום להן סופרים הגונים . . .".

אפשר ובלבו של יעבץ עלה זכר שמחות הילדות שלו בגולה, שבהן היה חיקוי מה לזכרי ימים קדומים בארץ־ישראל (ט"ו בשבט, ל"ג בעומר) משום כך הוא מקדיש מקום נרחב בתכניתו להחייאת חגיו הקדומים של ישראל וביחוד בגיל בית־הספר ובתוך כתלי בית־הספר. חנוכה, ל"ג בעומר ועוד ועוד כר נרחב הם לחנך על ידם את ילדי ארץ־ישראל. הוא מציע את דגלי השבטים: דגל מטה דן לילדי ראשון־לציון ופתח־תקוה ודגל מטה זבולון לילדי זכרון־יעקב. ממילא מובן, כי ידיעת הארץ, ובכללה ידיעת הטבע, צריכה לתפוס מקום חשוב ביותר בתכנית הלימודים החדשה: "יש להעיר את עיני התלמידים בגופי המקומות הקרובים להם ועל הגדולות שנעשו שם, כי גם פה יש לזכור, כי בבית־ספר של כפרים טוב מראה עינים מהלך נפש. ידיעת הנטעים לתולדותם למקומותם צריכה להיות מקצוע גדול בתורת ערך הארץ של בית־ספר האכרים, כי היא היא המדע הנאה, המזומן לו משנת ימי בראשית. למען חבב את הנטעים, נטעי הארץ, אשר נתן ה' לאבותינו, לשבוע מטובם ולהתענג על יפים, יש לבית־הספר לעשות יום טוב את היום אשר נועד מימי קדם

חובבי ציון בביאליסטוק הרדים לנורלה של פתח תקוה

בישראל לראש השנה לאילנות, את חמשה עשר בשבט, לערוך בו במערכת ברוב חן והדר את העצים, הנטעים, השושנים והפרחים, ככל אשר יעשו בארצות אירופא בראשון לחודש מאי . . .".

הדת ועיקריה שהם עיקר בחינוך זה צריכים אף הם לימוד בדרך חדשה, פידגוגית, היינו בברירת הטוב והמובחר והגשתו בצורה מושכת. כללו של דבר, ב"יהוד — בנחלת מטה דן", נוצר ערך גדול וחשוב הלא הוא הרקע לחינוך עברי בארץ־ישראל והוא שונה בתכלית השינוי מאותו שבגולה וכל חידושו שהוא מחובר אל הקרקע ודבק על ידי כך בדבקות־אמת בעם ובארץ וכל הכרוך בכך.

ו

אין בני פתח־תקוה מסתפקים בעזרתם של חובבי ציון. מפעם לפעם הם כותבים מכתבים מפורטים לחובבי ציון בביאַליסטוק ומודיעים להם דברים, שאין מגלים אותם אלא לידידים נאמנים ביותר. וחובבי ציון מביאַליסטוק הם, מאז יצאו ממנה חלוצים לפתח־תקוה, מהעוקבים השקודים ביותר אחרי כל הנעשה במושבה. הנה שמועה שמעו, כי כתוצאות ביקורו של ויסוצקי עתידים לקפח את חלקה של פתח־תקוה בתמיכתם של חובבי־ציון. פינסקר "ראש התנועה ומנהיגם הדגול של חובבי־ציון, נאלץ להאזין לתלונות אלה של בני ביאליסטוק על קיפוחם של בני פתח־תקוה. אולם מפעם בפעם הוא משמיע באזני המתאוננים, שלא ישקעו ב"לוקאַלפטריוטיזם" פעוט וישימו את טובת ענין הכלל לפני עיניהם. "הנני להרגיע את רוחכם, כותב פינסקר לחובבי ציון בביאַליסטוק, כי בשום אופן לא אניח שייעשה איזה מעשה עול בענין התמיכה. כל העובדים העניים, בין שהם מבני פתח־תקוה ובין שהם מקולוניות אחרות, שוים הם לענין התמיכה וחלילה לנו לבכר בן קולוניא זו על בן קולוניא אחרת, או להבדיל בין קולוניסט . . . בכל אופן אין לכם לדאוג על גורל פתח־תקוה, כי הלא ה' גוטמן, מיסד פתח־תקוה, הוא חבר להועד הפועל, ואתם תוכלו להיות בטוחים, כי אם גם יהיו שונאי פתח־תקוה בין הועד, ואפילו אם ירבו, לא יוכלו להזיק לפתח תקוה. הנני מתכבד להבטיחכם, כי כל הימים אשר אהיה אני ראש המזכרת, לא אניח בשום אופן לעשות עול לאיזה קולוניא שתהיה . . .".[29]

חובבי־ציון בביאַליסטוק לא נרגעו מהבטחה חגיגית זו של פינסקר, שאין הוא מפלה בין מושבה למושבה והם באים בטענה חדשה, שיש הפליה בחוגי חובבי־ציון בין חפשים וחרדים, לאמור: פינסקר וההנהגה מעדיפים את החפשים ומקפחים את החרדים, וכראיה לכך הם מעלים את ענינו של הביאַליסטוקאי, המכהן עתה ברבנות בפתח־תקוה, הרב אורליאנסקי ואף מאיימים שאם לא יתמכו בו במיוחד "יבולע להענין הקדוש הכללי". פינסקר כולו ריתחה על איום זה ועל החשד בהפליה.

חוזרים לפתח תקוה ויהוד נעזבת

בענין אורליאנסקי הוא מעיר, כי כל המבכרים ענין פרטי על פני ענין כללי, אין "הענין הקדוש הכללי" נוגע ביותר ללבם, שאם לא כן כיצד "יכול הדבר הכללי להבטל בהבטל הדבר הפרטי?" ואשר לטענת ההפליה לטובה של החפשים, הוא מוחה בשאט־נפש על דיבה זו שהוציאו עליו: "הנני רופא חולים, טוען הוא ברוב התמרמרות, וכלרופא יקרו לי חיי כ ל איש, יהיה מי שיהיה, מדור הישן או מדור החדש, בלי שום הבדל". הוא אינו זקוק לראיות על כך, אבל אין הוא יכול לא להביאן והרי הן: "הבילויים", כפי עדות ה' פינס, מתנהגים ביראת ד', ה' איחלעב (הוא אברהם זלמן איחילוב) הוא איש זקן כמעט, מעיר קטנה, איש פשוט ושומר מצוה, כל בני פתח־תקוה ויסוד־המעלה הם אנשים חרדים ויראים . . .[30] לאמור, רוב הנתמכים הם יראים ואין כל מקום לדיבור על קיפוחים והפליות.

אולם הראייה המהימנה ביותר היתה העובדה, שפתח־תקוה הלכה והתפתחה, גדלה ורחבה, הודות לעזרתם של חובבי ציון. בדין־וחשבון לסוף תרמ"ה וראשית תרמ"ו מסופר על התקדמות זו ברוב סיפוק ובציון זכותו הרבה של מויאל. בגילויי התפתחות המושבה מציינים: בנין בתים, הקדחת נעלמת לאט־לאט והאנשים חוזרים לפתח־תקוה, אל מקום המושב הראשון, והרבה עושה נטיעת עצי איקליפטוס, העתידה בקרוב להעשות בקנה־מידה גדול, ובכלל: "המושב כולו פשט צורתו הראשונה וילבש מעטה גיל תחת רוח כהה; סוסים ופרדים, כלי מחרשה וזרע השדה נקנו בעד העובדים היוצאים לפעלם ברוח נכון . . .".[31]

ואין שמחה ללא תוגה. הבראת המקום גרמה לעזיבת יהוד ואז החל תהליך שנמשך כמה שנים. אלעזר רוקח, היוצא לסייר בפתח־תקוה בשלהי תרמ"ה בלוית זרח ברנט ואחיו של מויאל, הופתע לראות את השינוי העצום ביהוד שחל במשך חדשים מספר מאז ביקר שם עם ויסוצקי. אמנם הבתים היו אותם הבתים. אולם האנשים לא היו בבתיהם, כי רובם ככולם היו בפתח־תקוה. "לא אכחד, כותב הוא בדין־וחשבון שלו למויאל, כי דאבה על זה לבי מאוד. הן עד כמה נעבוד בעמל ותלאה בטרם יעלה בידינו לכונן איזה ישוב חדש בארץ הקודש, אשר אך בזה תלויה גאולת הארץ, ואיך לא יישבר לבנו לראות עמל הבונים הולך לתוהו ומקום ישוב יהודי ייהפך חס ושלום לשממה . . .".[32] ודאי, יהוד נבחרה כמקלט־ארעי מפני מארת המחלות בפתח־תקוה, אבל משהוקם הישוב, אין לנטוש אותו. "לעת־עתה, ממשיך הוא באותו מכתב, תיחרב יהודית מבנינה של פתח־תקוה ויותר אשר יגדל הישוב בפתח־תקוה יתמעט ויקטן ביהודית, כי עתה הלא תצאנה המשפחות העובדות, היושבות ביהודית לפתח־תקוה, ולא תישארנה כי אם איזה משפחות". רוקח חש, כנראה, שהמקום ייעזב לחלוטין, והוא מציע את יהודיה כמקום לתעשיה ולמגורים ופתח־תקוה כ"מעון עבודת האדמה".

שליחותו של ויסוצקי עשתה הרבה לקרב את עניני המציאות של פתח־תקוה

ויסוצקי מנגה את העבודה השכירה במושבה

לחובבי ציון בחוץ־לארץ. הדיונים נסבים עתה על דברים של ממש, שלא כתלישות מהקרקע והמציאות שרווחה מקודם. החוזר שהוצא על ידי חובבי־ציון בוארשה, בכסלו תרמ"ו, מספר בין השאר לכל החברים התורמים בכל רחבי פולין, בבעיותיה של פתח־תקוה, צרכיה ומשאלותיה, ואינו מעלים גם את קשייה וכשלונותיה. מכשלה גדולה רואה הוא בהסגת הגבול המתמדת של השכנים הערבים, ואף בהזנחת העיקר הגדול והקדוש שהונח ביסוד המושבה — העבודה העצמית. "ישנם, נאמר באותו חוזר, גם אחינו המחכירים את שדותיהם, ומלאכתם נעשית על ידי זרים". תריס לכך הם רואים במפקחים ומנהלים, "שיהיו משגיחים בעינא פקיחא על הקולוניסטים, שיהיה השם הזה ראוי להם בעבדם את האדמה בידיהם, כפי האפשרות ולרגל המלאכה וההתרגלות...".[33]

מויאל, שקיבל על עצמו את התפקיד הקשה לטפל במושבות הצעירות, כרע כבר בשבועות הראשונים תחת עולו. הוא נתקל, אולי בפעם הראשונה, בקבוץ גלויות בזעיר אנפין בפתח־תקוה. שלא כמושבות אחרות, שמתישביה היו רובם ככולם מארץ אחת, היתה פתח־תקוה מורכבת מאנשים יוצאי גלויות שונות, בעלי תכונות והרגלים שונים זה מזה תכלית שינוי. באחד המכתבים האחרונים שכתב מויאל לפני מותו לפינסקר, הוא מספר בהרחבה על מצבם המוסרי הירוד של בני פתח־תקוה, שאינם חלים ומרגישים כמה תודה וברכה הם חבים לחובבי־ציון ועד כמה קשה לקיים בקרבם את רגש האחריות ההדדית ולבער מתוכם את הנוהג של דאגת כל אחד אך לעצמו. "כל אחד ואחד מהם בנה חומת כינא סביב תועלתו וטובת עצמו, ולא יביט, אף לא ירצה לדעת אם טובתו הפרטית תזיק לפעמים דברים כלליים". אמת, המלנכוליות הגדושה שבאותו מכתב, אפשר היא מופרזת במקצת, אולם הדברים שופעים גם בינה וחדירה יתירה במהותם של בני פתח־תקוה. את מקור הרע הוא רואה ב"מרחק הרב של תכונות האנשים האלה, שהתקבלו למושבה פתח־תקוה: זה מרוסיה ומליטא והשני מדרום רוסיא, השלישי מאוסטריא והרביעי מירושלים, זה מבולגריה והשני מהגר (הונגריה)...". ואף זאת רואה הוא, בני פתח־תקוה נכוו פעם כשכשלו ועזבו את המקום. כשלון זה גרם לדעתו להגברת מלחמת הקיום של כל אחד ואחד על חשבון האחריות ההדדית והליכוד הפנימי ואף־על־פי־כן הוא מרים על נס, "כי במשך זמן קצר כזה עלה בידי להקים מושבה גדולה כזאת...".[34]

בדבר אחרון זה ודאי שלא היה כל הגזמה, הכל ציינו זאת, אמנם לרגל נסיבות עגומות ביותר. בי"א בטבת נפטר מויאל והוא אך בן שלושים ושש. בן מאַרוקו היה, וידע להתחיות עם כל השכבות והעדות, והאימון הרב בו מצדם של בני הישוב, חובבי־ציון בחוץ־לארץ ואף של הערבים והנוצרים היה מהדברים שאינם שכיחים בימים ההם, שעה שהישוב היה אכול מריבה וקשה היה למצוא איש רצוי לכל

הועד הפועל לעניני המושבות

הבריות. "עמוד התווך לקולוניות פתח־תקוה, גדרה וכו'" קונן עליו ר' אריה ליב פרומקין[35] ובנוסח דומה לזה חיים חיסין מגדרה,[36] מנשה מאירוביץ מראשון־לציון,[37] ועוד. היתה זו מכה קשה לחובבי־ציון בחוץ־לארץ ולמושבות הנתמכות על ידם. דומה והונח הבסיס ליחסים מתוקנים בין הישוב לשוחריו בגולה והנה נשמט.

כאן עמד להם, למתישבים ולחובבי־ציון, מנהל מקוה־ישראל שמואל הירש; הוא קיבל על עצמו ללא כל השהייה יתירה למלא את מקומו של מויאל. הירש בחר לו בועד פועל, שהוטל עליו לעמוד בראש כל הפעולות במושבות: דוד גוטמן ואברהם זלמן איחילוב מפתח־תקוה, ישראל בלקינד מראשון־לציון, יהושע אוסוביצקי — מנהלה וראשה של ראשון־לציון מטעם הנדיב, יעקב הרשנשטיין, הבילויי, שנעשה אחר־כך מחשובי הסוחרים והעסקנים ביפו והירש — ראש הועד.[38] לימים צורפו לועד עוד שנים מפתח־תקוה והם: זרח ברנט ויהושע שטאמפר.[39] השם הרשמי של הועד ארוך במקצת: "לשכת הועד הפועל ליסוד מזכרת משה מונטפיורי, אשר לחברת חובבי ציון, המשגיח על כל עניני ישוב ארץ הקדושה, בעיר הקודש יפו ת"ו (תיבנה ותכונן)".[40]

לא עברו ימים מרובים ועל הירש והועד הוטל לטפל באסון שירד על פתח־תקוה, הלא היא ההתנפלות המאורגנת הראשונה של הערבים על פתח־תקוה באדר תרמ"ו.

הערות

1. המכתב נתפרסם בספר היובל של פתח־תקוה, עמ' קטז—קיז.
2. "המליץ" שנה כ"ה, גל' 34, ד סיון תרמ"ה / 18.5.1885, עמ' 545.
3. כתבים לתולדות חבת ציון כרך ג, עמ' 718—720. קטעים מהמכתב נתפרסמו בספר היובל של פתח־תקוה עמ' קטו—קטז.
4. "המגיד" שנה כ"ט, גל' 25 י"ב תמוז תרמ"ה / 25.6.1885, עמ' 212; "המליץ" שנה כ"ה, גל' 46, כ' תמוז תרמ"ה / 3.7.1885, עמ' 741. הדין־וחשבון ב"המגיד" מלא ומפורט יותר.
5. שנה י"ב, גל' 36, י"ג תשרי תרמ"ו / 22.9.1885, עמ' 289.
6. ראה לעיל הערה 4.
7. "המליץ" שנה כ"ה, גל' 34, ד סיון תרמ"ה / 18.5.1885, עמ' 545.
8. "המליץ" שנה כ"ה, גל' 90, ו טבת תרמ"ו / 14.12.1885, עמ' 1461.
9. נדפס ב"המגיד" שנה כ"ט, גל' 50, ט"ז טבת תרמ"ו / 24.12.1885, עמ' 438—439.
10. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 431. וראה הערה 5 לפרק י"ג.
11. "החבצלת" שנה ט"ו, גל' 20, י אדר תרמ"ה / 25.2.1885, עמ' 154.
12. ידיעה זו הופיעה באיזראעליטא" הפולנית ומובאת כאן לפי התרגום העברי ב"המליץ" שנה כ"ה, גל' 33, א סיון תרמ"ה / 15.5.1885, עמ' 534.
13. כאן: ישראל שלום ברגר וברשימה שנדפסה בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 431 מנויה משפחה מפוניבז בשם: ישראל שלוסברגר, שהיא אותה משפחה, אלא שבאחד המקומות נשתבש השם (שלום ברגר—שלוסברגר). איזהו הנכון לא ניתן לי לברר.

הערות

14. "הצבי" שנה א, גל' כ, י"ט אדר תרמ"ה, עמ' פה—פו. ונעתקה הידיעה בשלמותה ל"המליץ", במקום המרומז לעיל בהערה 12.
15. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 640. וראה עוד מכתב אחר לרא"ל פרומקין, בעל תוכן דומה, שנדפס שם, עמ' 683—686.
16. "הצבי" שנה א, גל' י"ג, כ"ט טבת תרמ"ה, עמ' נו—נז.
17. "המגיד" שנה כ"ט, גל' 3, כ"ח טבת תרמ"ה / 15.1.1885, עמ' 22.
18. "המגיד" שנה כ"ט, גל' 8, ד אדר תרמ"ה / 19.2.1885, עמ' 64.
19. "הצבי" שנה א, גל' ט"ז, כ"א שבט תרמ"ה, עמ' עא. דברים אלה נעתקו ל"המגיד" שנה כ"ט, גל' 9, י"א אדר תרמ"ה / 26.2.1885, עמ' 72.
20. הוא עתה מיקרי המציאות (בטופס "הצבי" אשר לפני הוא חסר) נדפס בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 700—710 ובהשמטות — בספר היובל של פתח־תקוה עמ' עו—עח.
21. "המליץ" שנה כ"ה, גל' 26, ה' אייר תרמ"ה/20.4.1885, עמ' 414. וראה עוד הודעתו של י. ריבלין שם גל' 16, כ"ב אדר תרמ"ה/9.3.1885, עמ' 258 ו"הצבי" שנה א, גל' י"ז, כ"ח שבט תרמ"ה, עמ' עו. הכרוז "קול מהיכל" עורר פולמוס גדול, שנתבטא בספרות מרובה ואין כאן המקום לפורטה. אעיר רק, כי במונוגרפיה המפורטת של פרופ' י. י. ריבלין על י. ספיר שנדפסה ב"מאזנים" (ירחון) כרך י"א (ת"ש—תשי"א) אין כל זכר ל"קול מהיכל".
22. "הצבי" שנה א, גל' ל"ו, כ"ז תמוז תרמ"ה, עמ' קנג.
23. "המגיד" שנה כ"ט, גל' 42, כ' חשון תרמ"ו/29.10.1885, עמ' 372.
24. "המגיד" שנה כ"ט, גל' 22, כ"א סיון תרמ"ה/4.6.1885, עמ' 187־8. הכחשת הדברים שבגל' 29, י"א אב/23.7, אינה סותרת את העובדות המסופרות כאן. כנודע כתב ר' עקיבא יוסף שלזינגר, חתנו של ר' הלל ל"ש, את ספרו: "שמרו משפט" (יצא בשתי מהדורות, אחת באידיש) בענין נחלת מתנה זו. ואעיר פה על הידיעה ב"המגיד" שנה כ"ה, גל' 32, א' אלול תרמ"ב/16.8.1882, עמ' 263: "הרב מהר"י ש ו ר, שהלך לירושלים, מודיע, כי קנה בפקודת הרב מקאלאמעא כברת ארץ בעד עשרים משפחות". הוא הרב שור, שכיהן ברבנות בקוטי (קיטוב), הסמוכה לקולומיי, והיה מחובבי ציון הראשונים בגליציה ובעל קשרים עם ר' יואל משה סלומון (ראה: מכתב מר' יעקב שור להר' יואל משה סלומון, שהדפיס א. ר. מלאכי בקובץ: "ישראל", ניו יורק, תש"י, עמ' 211—214).
25. "הצבי" שנה א, גל' מ', כ"ו אב תרמ"ה, עמ' קסו. ראה התגובה הדומה של ר' ישראל דב פרומקין ב"חבצלת" שנה ט"ו, גל' 33, כ"א סיון תרמ"ה/4.6.1885, עמ' רנז.
26. במקום המרומז לעיל בהערה 4.
27. "הצפירה" שנה י"ב, גל' 4, י"ח שבט תרמ"ה/3.2.1885, עמ' 30.
28. "הארץ" של ז. יעבץ, עמ' 57—63.
29. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 754—757.
30. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 636.
31. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 654.
32. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 600.
33. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 653—654.
34. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 669—670.
35. "המגיד" שנה ל, גל' 2, ח' שבט תרמ"ו/14.1.1886, עמ' 12—13.
36. "המליץ" שנה כ"ה, גל' 98, ה' שבט תרמ"ו/11.1.1886, עמ' 1640.
37. "המליץ" שנה כ"ו, גל' 13, כ"א אדר א תרמ"ו/26.2.1886, עמ' 198—199.
38. "המליץ" שנה כ"ו, גל' 5, כ"ג שבט תרמ"ו/29.1.1886, עמ' 73; "המגיד" שנה ל, גל' 3, ט"ו שבט תרמ"ו/21.1.1886, עמ' 22.
39. "המליץ" שנה כ"ו, גל' 33, ה' אייר תרמ"ו/10.5.86, עמ' 514.
40. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 90.

פרק חמשה עשר:

ההתנפלות על פתח־תקוה

גורמי המאורעות / "הרבע" / החכרת חלקות לאריסים ערבים / תוצאות האריסות הערבית / ההתנפלות והשפטים בפורעים / יחסי פתח־תקוה והכפר הערבי יהודיה / אבו ראבח וערביי יהודיה / הנזקים שנגרמו למושבה / פרשת משפטים / תנאי השלום עם הפלחים / התערבותו של שייד / אלעזר רוקח נגד הפשרה

א

עסקי הקרקע ובעלות הקרקע בפתח תקוה

כמה וכמה גורמים ונסיבות נצטרפו והביאו ל"מאורעות" כ"ב אדר ב' תרמ"ו (29.3.1886). גורם עיקרי היו תנאי הבעלות על הקרקע בפתח־תקוה. מלבד הקניות הישירות מידי קאסאר, טאיאן ובעל הכרם ביהודיה, היתה קניה נוספת, שהכניסה את המושבה הצעירה מהיום הראשון של הקניה לסיבוכים אין קץ — הלא הוא "ה ר ב ע" המפורסם. היה זה שטח קרקע, שהיה שייך לפלחים, היינו לבעלים מרובים, שהממשלה הפקיעה מהם את זכות הבעלות בשל חוב המסים. הרבה ממון וטורח "אכלו" עניני "רבע" זה. פינס נכנס בעבי הקורה, שילם כספים לכאן ולכאן ללא כל מוצא מהסבך. על אדמות אלה לא היו קושאַנים ואיש לא ידע את תחומיהן המדוייקים, והעניינים נסתבכו עוד יותר משנמכרו אדמות אלה לאנשי חוץ, שלא חדלו לרטון על אדמות "הרבע". הואיל ורוב בעלי האדמות ישבו בחוץ־לארץ, הוחכרו האדמות לאותם הפלחים, הבעלים הקודמים, שעיבדו את האדמות, ותוך כך גזלו פעם בפעם גם חלקות שכנות שאינן שייכות להם. רוב הטענות הופנו נגד פינס, והוא, מרוב מרירות על שאין תופסים את כל הקשיים שבדבר ואת ההכרח לרכוש אדמות אלה להשלמת קרקע פתח־תקוה, הפליט מלים חריפות נגד חובבי־ציון בחוץ־לארץ: "נקל לחובבי ציון, היושבים בביתם ומשחקים בתיאטראות לשם מצות ישוב ארץ־ישראל, לבקר מעשי הפועלים, אשר בדם לבם ושיקוי עצמותיהם עושים פעולתם בחשאי ואינם מתפארים ואינם תובעים אפילו תודה וברכה משום אדם בעולם. נקל מאוד לעשן ציגארא ולהפיח מפיו כדורי עשן בשבתו סרוח על כסאו ולהגיד: פלוני טעה, פלוני נבהל...".[1]

ואכן, נדרשו טקט רב ופעולה חשאית לסידור עניני "הרבע". קושאַנים לא היו, אבל כסף ניתן לפלחים והוסכם ב ע ל־פ ה שאנשי פתח־תקוה הם הבעלים של הקרקע. אולם המציאות הראתה, שפינס צדק במרי שיחו על חובבי־ציון בחוץ־לארץ, שכן גרמו אלה לא מעט ליצור את אוירת ה"מאורעות", משום שלא נוצלו כ ל האפשרויות הגלומות בהסכם־ארעי זה עם הפלחים.

החכרת החלקות לערבים

הידיעה הראשונה על המהומות בפתח־תקוה שנתפרסמה ב"הצפירה"[2] עוררה תדהמה בכל העולם היהודי: הייתכן, אותה ארץ המבקשת לשמש מקלט לפליטי פוגרומים תהא אף היא ארץ של פרעות? אולם המודיע מצא לנחוץ להוסיף מיד, כי אין דומה מעשה פתח־תקוה למה שהורגלו היהודים בחוץ־לארץ והוא ידע לגלות בידיעה הקצרה את שורש הרע ואף הזהיר, שאם לא יוסרו המכשולים יישנו המאורעות. הוא בא בטרוניא על בעלי הקרקע בפתח־תקוה, היושבים בחוץ־לארץ ומחכירים את חלקותיהם לאריסים ערבים, החומסים וגוזלים "ועל ידיהם רבה המכשלה והמנוחה נעדרת". אריסים ערבים אלה הם־הם המפריעים את האכרים האחרים היושבים בפתח־תקוה, "העובדים את אדמת הקודש באמת בעמל כפיהם". והוא מספר כי בהיות י. שטאמפר לפני שנה בחוץ־לארץ, דובר בקלקלה זו הרובצת על פתח־תקוה "ועינינו ראתה למרחוק כי יקרנו אסון". משום כך לא רצה הנדיב הידוע לקבל את פתח־תקוה תחת חסותו ומשום כך מוטל עתה על חובבי ציון להסיר מכשלה זו אחת ולתמיד.

את דעת הקהל היהודית בעולם ובפרט את חובבי־ציון יצא להרגיע אחד הנלבבים שבמנהיגי חובבי ציון בפולין, החכם והסופר שאול פנחס רבינוביץ (שפ"ר) בהודעה גלויה, בשם: "להרגיע ישראל",[3] בה הוא מודיע, כי ההיזק אינו גדול וכי זה המקרה "הראשון והאחרון" והממשלה נקטה באמצעים נגד הפורעים. הוא מספר על הודעה מפורטת שהגיעה מאת ש. הירש, והיא המגלה את הלוט מעל הפרשה כולה.

במכתבו של הירש לפינסקר,[4] מודגש תחילה, כי אין כל רמז בארץ־ישראל לשנאה לאומית־גזעית ומשום כך אין להשוות מאורעות אלה לפוגרומים בחוץ־לארץ וכי כאן אך גורמים מקומיים, המיוחדים אך ורק לפתח־תקוה. אכן העמדת הדברים על דיוקם סייעה לעתונים התומכים ברעיון ישוב ארץ־ישראל להבהיר ברבים, כי היתה זאת קטטה רגילה בין שכנים הנוגעים בנחלה "ואיה ארץ. אשר תיחלק לפני הנאחזים בה בלי תגרות וקטטות בין הנוגעים בנחלה?". דברים אלה באו להפריך דבריו של עתון אחד המתנגד לישוב ארץ־ישראל ("העברי"), שמיהר להודיע על ההתנפלות ולהסיק את המסקנה הפזיזה: "די במקרה זה לבדו לפקוח עינים עוורות לראות, כי כל התיסדות הקולוניות הוא רעיון רוח". אדרבא, "המליץ", המפרסם את מכתבו של הירש, מבקש על ידי כך להגביר ולהגדיל את הפעולה הישובית וככל שהוא ,ואתו כל יהודי וחובב ציון, משתתף בצערה של פתח־תקוה כן הוא מודיע ומצהיר: "לא יפול עלינו לבנו ולא נחוש עתידות רעות לענין הישוב" ואך חבלי לידה ויצירה הם אלה, שאי־אפשר בלעדיהם.

ומי לנו גדול מאחד הנפגעים, ר' אריה ליב פרומקין, שהוכה מכות נמרצות, המודיע במכתב ל"המגיד",[5] את פרטי המאורעות, לשם הכחשת הדבות שפשטו בינתיים בכל

ש. הירש על סכסוכי הגבולות בין פתח תקוה ושכניה הערבים

העתונים. "אחינו שבחוץ־לארץ, כותב הוא, אשר הנם מוגים ונרעדים מכבר, יפחדו לקול עלה נדף.... לא אחשוב למותר לשנות הדברים לפניך, למען ישאבו קוראיך הדברים ממקור נאמן ממני, שהייתי במקום המעשה מראש ועד סוף...". ואף הוא מייחס את המאורעות לבעלות הקרקע הסבוכה ללא מוצא.

ב

הירש מספר בהרחבה על נוהגי המזרח, הממשל התורכי וכל אותם הדברים, הרחוקים ביותר מידיעתו של איש חוץ־לארץ, ואשר הבנתם וידיעתם הכרחיות הן לכל המבקש לחדור לענין המאורעות וההווי הארצישראלי. חוק הוא בתורכיה, כי אדמה שלא שולם בעדה מס וירקו במשך חמש שנים, הרשות לממשלה למכור אותה ולגבות מהמוכר החדש את המגיע לה. זהירים נמנעים מלקנות קרקע מסוג זה, לפי שסוף־סוף ימצאו הבעלים הקודמים תחבולות מתחבולות שונות להשיג את נחלותיהם בחזרה. מקלים על התחבולות האלה חוקי הקרקע הסבוכים הרווחים בתורכיה ונוהג הבקשיש המסלקים כל מכשול. אנשי פתח־תקוה ביקשו לפצות את בעלי הקרקע בסכום מצער בתקווה ל"הסתדר" עם הממשלה בענין החוב. ויש צרה אחרת — ציון הגבולות. ציון זה נעשה בתורכיה בדרך פרימיטיבית ביותר, והוא פתח למריבות־נצח עם שכנים על הסגת גבול. הירש מביא כדוגמה ציון גבול אחד: "למזרח הנחלה הישנה כתוב: הגבול — א י ז ה ע צ י ת א נ י ם. ואם נעקרו התאנים האלה, הן בידי שמים, על ידי רוח בלתי מצויה, או בידי אדם, אזי חדל האות מהגבול, והשכנים יכולים להגיע שדותיהם אל תוך שדותינו. וכדומה סימני גבולים, שהם רק כקורי עכביש". שורש זה של הרע הצמיח כמה וכמה גידולים נוספים.

הממשלה שהפקיעה את הבעלות בשל חוב המסים, לא התנגדה מעולם שהבעלים "הקודמים" יוסיפו לעבד את הקרקע המופקע. כל עוד לא נמכרה האדמה לא היה לה ממי לגבות את הוירקו, אולם בעד שוחד עשו הפקידים עצמם כלא רואים שהפלחים מוסיפים לעבד את הקרקע, אף שאין הוא שלהם. הפלחים לא הרגישו בשום שינוי ביחסם לקרקע; הם מעבדים אותו כמקודם ומה שאין הממשלה מזכה אותם בבעלות לא הפריע אותם במאומה, כל עוד הם נהנים מהיבול חלף עבודתם. עתה שבני פתח־תקוה קנו את הקרקע וחלק מהם החכיר אותו לערבים אלה עצמם, ודאי שלא בא כל שינוי. במקום הממשלה באו עתה יהודים, וביחוד יהודים היושבים בחוץ־לארץ או בירושלים ואלה ודאי שלא הפריעו את מנוחת הפלחים, שראו את הקרקע כשלהם, אם בעבודתם ואם בפרי עבודתם. "היהודים נתנו האדמה וכוחות החרישה, היינו שוורים וכו' והפלחים את יגיע עמלם". אולם מצב זה לא נמשך הרבה ובפרט מעת נכנסו חובבי־ציון בעולה של פתח־תקוה.

קמעה קמעה נוכחו לדעת, כי אין קיום מצוות ישוב ארץ־ישראל מתמצה בקנית

טענות הפלחים והסנת־הנבו׳ שלהם

קרקע ורכישת תואר של בעל נחלה בארץ־ישראל. עתה חדרה ההכרה בלב רבים, "כי אלה הרוצים בישוב ארץ־ישראל, עליהם להיות אכרים בעצמם ובכבודם ולא רק בעלי אחוזות. וכן נתרבו בפתח־תקוה המשפחות העובדות בעצמן את אדמתן, ובפרט בשנה הזאת, אשר חוק חקנו: לבל יעיז כל אחד ממקבלי התמיכה ליקח אחד מבני הארץ באריסות, כי ישדד לו אדמתו וגם אלה שאינם מקבלים תמיכה הסכימו לבלי להחכיר שדותיהם להפלאחים, יען כי זה הסב תמיד היזקות, כי הפלאחים שחרשו בין שדמות היהודים הניחו את בהמתם לרעות דשא ותבואת אדמתנו...". אולם הכרה נכוחה זו באה קצת במאוחר, שכן הורגלו הפלאחים לראות שדות אלה כשלהם, ואלה "נגזלים" מהם ביום בהיר אחד, ללא סיבה מספקת. רבים מהפלחים, וביחוד מבני הכפר יהודיה, נשארו עתה ללא קרקע ובלבם משקע מר, שופע מרירות כלפי המתישבים החדשים המנשלים אותם מאדמותיהם.

וסיבה לנסיבה מצטרפת; הפלחים היו רגילים לשלוח את בהמותיהם בשדות המרעה של פתח־תקוה ועתה נצרכו שדות אלה לבהמתם של בני פתח־תקוה והם נאלצו לגרש את בהמות הערבים. אבל טעות היא לחשוב, כי רק עניני גבולות אלה היו סלע המחלקות; בכלל כל הגורמים המרובים נשתלב גם הגורם המדיני והוא: שמועה שמעו הערבים כי הפחה עויין את ההתישבות היהודית החדשה, מפריע את בנין הבתים ומביט בעין זועמת על גידול המושבות, והרי זה עידוד לפלחים להרים את ראשיהם ובפרט שהתנגדות זו זהה את עניניהם הפרטיים. וכאן מתחיל עצם סיפור המאורעות של אותו יום כ"ב אדר ב׳ תרמ"ו (29.3.1886).

ג

משנלקחה האדמה מהפלחים, לא פסקו מלטעון, כי האדמה שלהם היא. אכן באותות ובמופתים חוקיים ומשפטיים ניתן להוכיח, כי האדמה נרכשה בכסף מלא, אלא שלכך נדרשו אמצעים כספיים מרובים, שלא היו ברשותם של בני פתח־תקוה וגם לא בידי חובבי ציון. אילו, הסביר הירש, היו תוחמים את הגבולות כדין, היתה נחלת פתח־תקוה גדולה מכפי שהיא עכשיו בשלושת אלפים דונם, הנמצאים עד עתה (מחוץ לאדמת המריבה) בידי הפלחים שלא כדין. אבל הפלחים לא הסתפקו בכך וביקשו גם את האדמה, שלדברי הכל היתה שייכת לפתח־תקוה, וכשגורשו מהמרעה חזרו ועלו עם המקנה בכוח. יהודיה היה כפר גדול, כאלפיים וחמש מאות נפש, עשיר בצאן ובבקר, ושדות המרעה של פתח־תקוה היו הכרח להם, בה במידה שהיו הכרחיים לפתח־תקוה. שומרי המושבה הזהירו וחזרו והזהירו את הערבים שיפסיקו לרעות בשדות היהודים, אולם הם נשענו על כוח ידם ולא נשמעו לאזהרות.

באחד הימים נמצאו עשרה חמורים של בני יהודיה רועים בשדות פתח־תקוה.

תוֹאנות, התנפלויות ויום ההתנפלות

כמנהג המדינה "מהרו איזו קולוניסטים לקחת את החמורים. הרועים התיצבו נגדם, אבל לא עצרו כוח לעומת אחינו, אשר גברו מהם, ויקחו את החמורים אל המושבה". לעילה קטנה זו להתלקחות המאורעות נצטרפה אחרת: הערבים נטפלו לדרך המובילה מיהוד לפתח־תקוה, היא הדרך שבני פתח־תקוה היו מהלכים בה יום־יום במשך שנים והיא נחלתם. הערבים טענו, כי היא שלהם ומשום כך חרשו אותה לתבואות קיץ. עתה מסוכן היה לעבור כאן, אם ברכב ואם ברגל. כל עובר היה צפוי להתנפלות, בתואנה של חבלה בשדה. הדרך החדשה מיהוד לפתח־תקוה נתארכה ב ש ע ה. קשה היה לפתח־תקואים לוותר על הדרך הישנה ועל כן, מוסיף הירש, "לא יתכן הדבר לאחינו למלאות בזה רצון הגויים, ומה גם מי זה יערוב לנו ערובה, אשר אם נניח בזה דעתם, אם לא ירהבו להסיג עוד את שדותינו, ועל ידי זה נהיו איזה פעמים ריבות וקטטות וגם הכאות בין אחינו וביניהם". הנה באותו יום שקדם למאורעות עבר י. שטאַמפר ברכיבה אותה דרך וקבוצת בני יהודיה הקיפה אותו וגזלה ממנו את הסוס. מעשה זה היה אות לבא ביום שלאחריו.

אותו יום היתה האדמה ספוגה גשמי ברכה שירדו לפני כן ועל כן יום של בטלה לבני המושבה, ורובם ככולם ניצלו אותו לשם הליכה ליפו לסידור ענינים שונים. במושבה נשארו הנשים והטף וקומץ קטן של מבוגרים כדי "מנין". בבקרו של אותו יום באו הערבים במספר רב, זקנים וצעירים גם יחד, ודרשו בקולי קולות ובתנועות ידים מלוות איומים את החמורים שנלקחו ביום שמלפני זה על מטענם הגדוש שחת של שדות פתח־תקוה. כששה גברים מהמושבה יצאו לקראתם ובדברי פיוס כמעט באו לעמק־השוה עם הערבים שאמרו להסתלק מהמקום. והנה פרצו צעירי הערבים והחלו במכות ובביזה, ומשניתן האות נצטרפו אלה לאלה והערבים המרובים התנפלו על מתי המעט שבמושבה.

ר' אריה ליב פרומקין, עד ראייה יחידי שתיאר התנפלות זו,[6] מספר, כיצד עלה בידו לכנס את כל הנשים והטף לתוך בית שסגרו על מסגר, שעה שהוא עצמו יצא לקראת הערבים, בסגרו את השער מאחריו. בינתיים היו הערבים עסוקים בשבירת חלונות, בביזה ובהכאות ופגיעות בכל הבא לידיהם. תוך מהומה זו נוכח גם פרומקין, כי אין דומה מעשה זה לאותן הפרעות בחוץ־לארץ. "ואם אמנם כי נפגעתי מידם איזה פעמים, ראיתי ונוכחתי, כי אין זה אלא סכסוך של ממון ולא יאבו לסכן אנשים". הפצועים מבין הגברים היו בין השאר: שכנא שאטיל, יעקב רוזנטל, אליעזר דאברע, השוחט משה יחיאל ופרומקין. הערבים היו מזויינים במקלות ובמוטות עבים "עם מסמרות נטועות בראשיהן". גילוי מיוחד במינה של גבורת אשה היתה זו, שהתגוננה בקלשון, "אשר נופפתהו נגד הרוצח לדקרהו ויהי כפשע בינה ובין המות".

לאחר שכילו את חמתם לקחו הערבים את כל המקנה של פתח־תקוה והוליכוהו ליפו, כגמול על הנעשה בחמוריהם. הפצועים הבריאו לאחר זמן, אולם אחת הנשים,

פרשת משפטים

אשתו של יוסף חדאד, אמו של השומר העברי הראשון סנדר חדאד, מתה מהמכות ומהפחד לאחר שהובאה ירושלימה, ביום כ״ו אדר ב׳.[7] הפרעות עשו רושם מחריד ביפו והשלטונות התערבו מיד והחזירו את המקנה לבעליהם, ושלושים ערבים על ראשיהם נאסרו לעיני בני פתח־תקוה ונשלחו ליפו. ״עתה, מסיים פרומקין את תיאורו, יראו מעשיהם ויבושו ומפרי מועצותיהם ישבעו, יראו שונאינו ויבושו ואויבינו ילבשו בושת...״.

לטובת הנפגעים טרחו הירש, אוסוביצקי, צירי אוסטריה, גרמניה ואנגליה, שבני פתח־תקוה היו נתיניהם והמושל פעל בזריזות הראויה למופת בהענשת הפורעים והבאתם לדין. אולם הדין מסוּר היה לשופטים הרגילים בשוחד ושלמונים. הירש המספר על כך מגלה את דעתו כי הוא מתנגד לדרך זו של השפעה על השופטים, אולם ההכרח לא יגונה ויש לנהוג כמנהג המדינה, לפי שהכרח הוא שהפורעים יבואו על ענשם. אגב כך יש לפתור את שאלת הגבולות למען מנוע סכסוכים והתפרצויות בעתיד. המשפט הוא איפוא, גורלי לגבי עתידה של פתח־תקוה, ולא רק של זו אלא גם לגבי כל שאר המושבות. אם יתברר שלית דין ולית דיין, טמונה סכנה רצינית ביותר, שמעשי גזילת קרקע יישנו בכל שאר המקומות ויכלו את כל המאמצים שהושקעו על ידי הבונים והחלוצים הראשונים. משום כך דורש הירש מחובבי־ציון שישלחו אמצעים לקיים את המשפט כראוי. ובמכתב מלואים של אלעזר רוקח הוגדר המצב שמלפני המשפט בבהירות יתירה: ״אנחנו נאלצים לחגור עתה את שארית כוחותינו לשלם להפלאחים כרשעתם; למען לא יזידון עוד לפרוץ אל תוך גבולינו...״.[8]

ואכן, המאבק סביב המשפט לא היה קל ביותר.

ד

לאט־לאט מתחילים חובבי ציון, לאחר ביקורו של ויסוצקי, ללמוד פרקים־פרקים מחיי הישוב העברי והערבי בארץ־ישראל, שהיו נעולים וחתומים בפניהם לפני כן. הוא הדין במשפט עם הכפר הערבי יהודיה, שבתוצאותיו למדו חובבי־ציון פרקי תעלומה מזרחיים, שהיו ודאי מוזרים ומשונים ביותר בעיניהם. תפקיד זה של לימוד הטיל על עצמו אלעזר רוקח, שמעטים כמותו הוכשרו לכך, הן בהיותו יליד הארץ ומכיר יפה מנהגיה והליכותיה והן שמשפחתו היתה קשורה קשרים הדוקים ביותר עם ילידי הארץ מכל העדות והעמים. ניכר שחובבי ציון לא הכירו בחשיבותו הרבה של המשפט, בניגוד לבני הישוב, ורוקח בא לגלות את הלוט והתעלומה המאפילה על המשפט תוך רקע רחב של יחסי משפחות ערביות בארץ־ישראל.[9]

ראשית הוא מגלה טפח מפרשה מדינית בארץ־ישראל. אכן התורכים הם המושלים בה, אולם הקשרים בין המרכז בקושטא לבין ארץ־ישראל רופפים ביותר. הערבים,

יחסי ערבים־תורכים בארץ ישראל ותעלוליו של השיך אבו־רבאוו

בדרך כלל, אינם מכירים בתורכים כמושלי הארץ, לפי שהם קדמו לתורכים בחליפות ובכל שאר דברים משום כך עיני הערבים צרה וזועמת בפקידים התורכיים בכל מדינות החסות של תורכיה. הואיל והתורכים מבקשים לגשר על פני תהום זו שביניהם לבין התושבים הערבים, נוקטת הממשלה בדרך חדשה והיא: למנות פקידים גבוהים וקטנים מבני הארץ הערבים. בכלל פקידים אלה שופטים, מושלי מחוז, שוטרים ובדומה לאלה המחזיקים למעשה את רסן הממשלה בידיהם. ואף זאת עשתה הממשלה התורכית: בידעה יפה את יחסי המשפחות הערביות בארץ וערכן של משפחות בנות מסורת ארוכה, מסרה לאותן המשפחות את עמדות המפתח בממשל הארץ. במשפחות אלה תופסת מקום בראש משפחת חוסייני, המתייחסת לצאצאי הנביא מוחמד, שבניה הסתגלו בזמן החדש לנימוסי אירופה ומבקשים למזג את אמונת האישלם עם דרך־ארץ. אלה הם התופסים עתה את כל המשרות הגבוהות בארץ־ישראל ואחד מהם הוא מושל יפו ובידו נתונים לשבט ולחסד כל המושבות העבריות והפחה הירושלמי מאשר את מעשיו של מושל זה, ללא כל ערעור.

למושל זה נזדקקו עתה בני פתח־תקוה. הירש ואוסוביצקי בחלו בדרך הנהוגה למצוא נתיבות ללבו על ידי שתדלנים קרואים ובלתי קרואים וחיפשו איש בעל קשרים הדוקים עם מושל זה והוא נמצא להם באביו של אלעזר רוקח, ר' יצחק רוקח, שזה שלושים שנה קשרים הדוקים לו עם כל בני משפחת חוסייני "וגם ממלאים פעמים רבות רצונו בעניינים הנוגעים לטובת אחינו בירושלים וסביבותיה". אולם בכך לא נסתיימה פרשת היחסים של הערבים לבין עצמם ושל הערבים והיהודים בפתח־תקוה.

ביפו שוכן כבוד שיך ערבי אחד בשם איבראהים אבו רבאח, שהוד של קדושה חופף עליו בעיני הערבים והוא קשור בקשרי קרקע ומסחר עם בני הכפר יהודיה וכל שאר הכפרים הערבים הסמוכים לפתח־תקוה והוא גם בעל טחנת המים שעל הירקון, שהיתה קודם שייכת לממשלה וניתנה לו במתנה על ידי הפחה, קרוב וצאצא אף הוא למשפחת חוסייני. טחנה זו תפסה מקום נכבד בימיה הראשונים של פתח־תקוה, שכן נמצא כתוב וחתום בפירוש בימי הקניות הראשונות של פתח־תקוה, "כי גבול הנחלה הישנה מגיע עד חוף האדושע (הירקון) מבלעדי הריחיים העומדים שם בצד החוף השייכים לממשלה". המעשה הראשון של אבו רבאח היה להסיג את גבולה של פתח־תקוה וקמעה "רכש" לעצמו למעלה ממאתיים דונם בקרבת הטחנה "ובכל יום הוא מוסיף לגזול אדמתנו". אבו רבאח זה הוא המחזיק בידי בני הכפר הערבי יהודיה בהתדיינותם עם פתח־תקוה מכמה וכמה טעמים: ראשית, קשרים משותפים להם ושנית והוא העיקר — אם יזכו בני יהודיה במשפט והדין יקיים את הגזילה, יוכל אף הוא להמשיך בהסגת הגבול שלו ולהגדילה.[10]

הנסיונות להשלים עם הערבים

כשהובלו הערבים כבולים ליפו השתדל אבו רבאח לשחררם, בה במידה שהעסקנים היהודים השתדלו שהקאדי (השופט), שבידו הרשות לשחרר עד המשפט, "בל יוציא לחפשי שום איש".

לאחר שעברו ימי הסערה ישבו ראשי המושבה ושקלו במתינות את הנזקים ברכוש שנגרמו ביום המהומה. נתברר, כי הנזק החמרי הוא לא רב. הערבים לא עטו אל השלל, אלא ביקשו לקחת בחזרה את חמוריהם, שנלקחו מהם ומשלא מצאום שיברו בזעמם חלונות ודלתות (המקנה שנלקח מפתח־תקוה הוחזר מיד). בסך־הכל נסתכם הנזק בחמש מאות פרנק. סכום זה ודאי שלא היה גדול ביותר, אולם הירש ואוסוביצקי גמרו אומר לערוך משפט כהלכתו "למען ישמעו הפלאחים ולא יזידון עוד", לאמור, היה זה משפט פרינציפיוני, בעל משמעות עצומה להלך הרוח בקרב הפלחים ובעל תוצאות נכבדות להתישבות העברית הצעירה. אוסוביצקי מספר[11] כיצד ישבו, הוא והירש יחד עם בני משפחת רוקח, אצל מושל העיר וטענו אתו בדבר המשפט. הם ביקשו להחליף בכל מחיר את כתב האשמה, המאשים את הפלחים בגרימת נזקי ממון, באחר קשה ממנו המאשים אותם בעבירות פליליות וגרימת נזקים בגוף. המושל לא יכול היה להסכים לכך, שכן היתה סכנה למעמדו: מה יאמרו "למעלה" כי בתחום שלטונו אירעו דברים כגון אלה? "והשרים הרמים בקושטא ירעמו רעם על פורעי הפרעות". לעומת זאת הבטיח המושל לחזור ולהזהיר "באלפי הזהרות והתראות נמרצות את זקני הכפר יהודיה, שוטריו ושופטיו, כי חלילה להם להרים יד בהיהודים, כי אז אחריתם תהיה להכרית...".

בדרך כלל ניכר היה כי השלטון המקומי רצה לחסל את הענין במהירות האפשרית. שכן עשוי היה להבאיש את השלטון המקומי ולתת יד ואמתלה בידי התורכים להוציאו מידי הערבים, שאינם מסוגלים לקיים את הסדר כהלכתו. אף היהודים ביקשו לצאת מהסבך הזה. שני תנאים הציעו היהודים לשם מוצא להם ולמושל גם יחד: א) שהתוצאות תהיינה בדרך העשוייה להנחיל כבוד למושבה; ב) להראות ליהודי חוץ־לארץ, כי אין הממשלה תומכת בפורעים, ואדרבא, היא נוהגת בהם ביד קשה. דבר זה עשוי להרים רוחם של יהודי חוץ־לארץ ולטשטש את הרושם הקשה של הפרעות. דבר אחרון זה חשוב ליהודים ביותר, לפי שכל המושבות תלויות עתה ביהודי חוץ־לארץ ולתוצאות המשפט מייחלים איפוא כולם. המסקנה של התדיינות זו עם המושל נסתכמה בכריתת ברית־שלום עם הפלחים.

לכאורה, לא היה בכך משום סיפוק לחובבי־ציון בחוץ־לארץ — פשרה ללא משפט? אולם אוסוביצקי מוסיף ומסביר, כי זאת הדרך האחת, היחידה והנבונה ביותר. בינתיים בא לביקור בארץ אליהו ש י י ד עושה דברו של הנדיב, לשם התחקות אחרי התפתחות המושבות הנתמכות על ידו. הוא נכנס מיד במשא־ומתן עם הפקידים הגבוהים בירושלים וביפו ואף הוא בא לכלל החלטה כי אין מוצא טוב מפשרת כבוד. ואלה

ההשגות על הפשרה

התנאים שהציע שייד: א) הואיל ויהודי ארץ־ישראל בטוחים ביחסם האוהד והחיובי של השלטונות ליהודים ולמאמציהם בהיאחזותם בארץ־ישראל (ללא הדגשה זו אי־אפשר היה להגיע לעמק השוה, אם כי הכל ידעו שאין זה נכון וגזירות העליה והבנייה עדיין היו בתוקפן), מוכנים היהודים לוותר על העמדת הפורעים לדין ומיצוי הדין והם נכונים לסלוח לפלחים, אבל בתנאי שידעו כי מנהג־חסד נוהגים בהם היהודים. על הפחה לבקש, איפוא, מהפלחים לבוא כולם כאחד, "למקטנם ועד גדולם אל מושבת פתח־תקוה ויבקשו סליחה מאת היהודים, אשר סבלו מהם יסורים"; ב) הואיל ושורש הרע נעוץ באי הבהירות השוררת בעניני הגבולות יש לשלוח ועדה ממשלתית לברר את הדבר לאשורו, שאין היהודים מבקשים אלא את השייך להם. מסקנות הועדה צריכות להיות קודש לשני הצדדים גם יחד.[12]

בינתיים הוצאו הערבים מכלאם ובקיאים בעניני הישוב החלו לרגון על שייד, כי היה ותרן מדאי ובפרט כי שני התנאים אין בהם בשום אופן ופנים משום מוצא של כבוד ולא כל שכן מסקנות חיוביות לעתיד. טען זאת ביחוד אלעזר רוקח בשורת מכתבים.[13] אף אם ננכה מדבריו את ריתחת הפולמוס עם שייד, יש בהם הרבה מן האמת, ואמנם לאחר שהוצאו הערבים לחופש נמשכו הדברים כמקודם וביחוד בעניני הגבולות. שייד נהג כאיש שאין עניני הישוב נהירים לו ביותר. הירש היה באותו זמן בחוץ־לארץ וחזר רק בסוף הקיץ. רוקח מפקפק בהבטחת הפחה לשמור על השקט והשלום, משום שכבר מוחזק הוא למבטיח ואינו מקיים: "כי הלואי לא תהיה הבטחת הפחה עתה, כהבטחתו אשר הבטיח בשנה דאשתקד להרב ד"ר אדלר, ואשר הרב הד"ר מיהר להשמיע הישועה הזאת בשער בת רבים. ומה היתה אחרית ההבטחה? הפחה הוסיף משמר על משמר וסיג על סיג ולא הניח לבנות אפילו אבן על אבן...".

אולם ספק גדול אם יכלו היהודים לדרוש העמדת הפלחים לדין, שכן בגדר ודאי הוא שהם היו יוצאים זכאים בדינם ואז היתה משבתם של בני פתח־תקוה גדולה עוד יותר. רוקח טען אמנם, "אם היה עולה ביד עושה דבר חובבי־ציון פה להוציא לאור המשפט, כי אז היו הפלחים של יהודיה נאלצים לבקש את השלום, ובמחיר זה היו נרצים לתווך את העמדת הגבולים, לא כן עתה . . .". אולם, מותר לנו היום לפסוק כי הפשרה היתה דרך המוצא היחידי להמשכת החיים התקינים בפתח־תקוה והמתיחות פגה סוף־סוף לרווחתה של המושבה.

הערות

1. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 360. על עניני "הרבע" ראה: ז. יעבץ ב„הארץ" שלו עמ' 153—154, דרך לעבור גולים למ. ל. לילינבלום עמ' 78—79.

2. שנה י"ג, גל' 1, ו' ניסן תרמ"ו/13.4.1886, עמ' 3 מפאריס.

3. נדפסה ב"המליץ" שנה כ"ו, גל' 29, י"ח ניסן תרמ"ו/23.4.1886, עמ' 449.

הערות

4. נדפס בקיצורים ובשינויים ב"המליץ" שנה כ"ו, גל' 32, ב' אייר תרמ"ו/7.5.1886, עמ' 489—493 ובמלואו בכתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 746—754. במקום אחרון זה נשמטו שמות הפצועים המצויים ב"המליץ"

5. שנה ל', גל' 16, כ"ד ניסן תרמ"ו/29.4.1886, עמ' 135. המכתב לא חתום. אולם מתכנו ניכר שהוא שלו.

6. במקום הנזכר בהערה הקודמת. תיאור אחר שלו, מצוי בזכרונותיו שבכתב יד, שצילומו בצירוף תעתיקו נדפסו בספר היובל של פתח־תקוה עמ' שמד—שמו.

7. "החבצלת" שנה ט"ז, גל' 28, כ"ו אדר ב תרמ"ו/2.4.1886, עמ' 227, גל' 29, ד' ניסן תרמ"ו/9.4.1886, עמ' 299; "המליץ" שנה כ"ו, גל' 33, ה אייר תרמ"ו/10.5.1885, עמ' 514.

8. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 765.

9. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 768—771.

10. על אבו רבאח ראה עוד מה שמספר עליו ויחסו למושבות העבריות פיבל כהנוב ב"מימים ראשונים" כרך א, עמ' 358—359 וספר היובל של פתח־תקוה עמ' תכב—תכה. במקום אחרון זה לא נזכרה כלל שייכותו של אבו רבאח למשפט ז ה.

11. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 784—785.

12. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 789.

13. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 803—804, 806—807, 846.

פרק ששה עשר:

ואף על פי כן

"קול משק העובדים" במושבה / בעיית הקושאנים על שמות בעלי הנחלות / חובבי ציון ופתח־תקוה / הפסקת התמיכה ליחידים / שירותים ציבוריים במושבה מוחזקים על ידי חובבי ציון / מאתים וחמשים נפש מונה המושבה בתרמ"ו (1886) / תיאור ההויי בפתח־תקוה על ידי דוד בוימגרטן / נסיעה מיפו לפתח־תקוה / סיור במושבה ועל פני נחלאותיה / שבת במושבה / חגיגת ל"ג בעומר / ש. הירש מתפטר בשל קופתם הריקה של חובבי ציון ומצבה הכלכלי הקשה של פתח־תקוה / התנגדותו להפסקת התמיכה הפרטית / יאושו של פינסקר / הירש סניגורה של פתח־תקוה / מקטרג על חובבי ציון / הסברת מושגי יסוד של חלוציות

א

"מי שראה פתח תקוה לפני שנה ויראה היום ישתומם ולא יאמין"

המאורעות בפתח־תקוה חישלו לא במעט את בני המושבה וחבלי ההתאקלמות וההסתגלות עשו את שלהם לקרבם לקרקע ולהווי המיוחד שבעבודת האדמה. לאט־לאט נתרגלו האנשים לפגעים הגדולים והקטנים, החל בנדידה המתמדת בין יהוד לפתח־תקוה וכלה בפגעי הערבים. החיים חזרו למסלולם הרגיל ולסבלותיהם הרגילות, שבסיכומם נתבלטו הישגים בכל התחומים. אוסוביצקי והרצנשטין, שהלכו לבדוק את מצב גדרה ופתח־תקוה חזרו מסיורם ובפיהם דין־וחשבון מעודד ביותר.[1]

"מי שראה פתח־תקוה, כותבים הם להירש, לפני שנה ויראה היום, ישתומם ולא יאמין, אשר במשך עת קצרה עלה ביד אוהבי וחובבי רעיון הישוב להצעיד המושבה הנזכרת בצעדים גדולים קדימה. ובאמת, לא יתכן להאמין, אשר במקום עזוב ושומם תיבנה ותתכונן בזמן קצר עיר קטנה ויפיפיה, במקום אשר זה לא ימים כבירים מצאו זעיר שם חורבות וגלים משרידי מפולת הבתים מהקולוניסטים הישנים, שעזבו את מקומם, ועתה יתנוססו בתים נאוים, בנויים במשטר וסדרים על פי טעם אירופה וכדרוש לחפץ חכמת הבריאות. ככר שהיה שמם ונעזב נהיה עתה לנאות דשא והמון עובדים מאחינו ברנה יעבדו עבודתם בשדה וקול משק העובדים יישמע לכל אוזן. כל המון הדברים הגדולים האלה נעשו במשך זמן קצר...".

המשכת קצב הבנייה הפריכה את הנבואות שההתנפלות תרפה את הידים. אדרבא, היתה בהתפתחות המושבה משום תשובה נצחת לכל אלה שציפו לראות בכשלונה של פתח־תקוה, וממילא של כל ההתישבות העברית החדשה. בראש צרכי הכלל עתה — ייבוש הביצה על ידי נטיעת עצי איקליפטוס ונטיעת הכרמים. הדין־וחשבון מסכם את הנעשה ואת שיש לעשות כדי למלא את כל הצרכים ההכרחיים ואז יש תקוה טובה למושבה שתעמוד ברשות עצמה ולא תצטרך עוד לתמיכה.

העברת הקרקע על שם הבעלים

נוסף על הצרכים הרגילים, שלסיפוקם היה צורך בסכומים גדולים, באו סעיפים לא צפויים מראש והם: תוצאות המשפט ודרישתה הפתאומית של הממשלה לסלק לה תוך ימים מספר את מסי הוירקו. הדרישה באה בעקב צרכיה הדחופים של הממשלה לרגל הזדיינותה למלחמה, שרחפה אז בשמי הדיפלומטיה האירופית והיתה קשורה במצב בבלקן ובמזרח התיכון.[2] כל אלה העיקו על המושבה, אולם לא מנעו את התפתחותה.

מותו של מויאל היה בו משום לקח של מסירת ענינים בידי איש אחד; במותו נסתבכו הענינים ונדרשו ימים רבים להתרתם. הוא הדין בענין הקושאנים לבני פתח־תקוה על נחלותיהם, הלא הן הנחלות הרשומות כולן על שמותיהם של סלומון וגוטמן; העיקו ביותר הנחלות הרשומות על שמו של גוטמן, שהלך עירירי ללא בנים, והאיש זקן. דבר זה העמיד בסכנה כאלף ואמתיים דונם, כי לפי החוק התורכי עוברות נחלאות של איש שאין לו יורשים לרשות הממשלה. החרדה לגורל האדמה הזאת גברה ביחוד בימים אלה, שעה שעניני הנחלות בפתח־תקוה צעדו לקראת הסדרים תקינים, אם בין בני פתח־תקוה לבין עצמם ואם ביניהם לבין הערבים.[3] ואכן, גוטמן ניאות לשאת בעול ההוצאות המרובות הכרוכות בהעברת הנחלאות לבעליהן, היינו לבא־כוחם, נציגו של הבארון, א. שייד, כי עדיין אי־אפשר היה להעביר את הקרקע על שמותיהם של בעליו האמיתיים. בינתיים "נסחבו" עניני העברה אלה וגרמו דאגה מתמדת לפתח־תקוה ולחובבי ציון. ואף־על־פי־כן היתה הנחת שרוייה בפתח־תקוה באותה שנה, שנת תרמ"ו.

"מהמושב פתח־תקוה מודיעים לנו, מסופר ב"המגיד",[4] כי כל בעלי המושב עובדים עבודתם בחריצות גדולה וידם אוחזת באת ומחרשה לפתח את האדמה ולשדדה למזרע השומשמין, הדורא והאבטיחים, אחדים מהם עסוקים במטע גפנים ואילנות מזככי האויר. הרב מהרי"ל פרומקין, ברנט ושטאמפר נטעו בשנה זו קרוב לי"ב אלף גפנים ואלף ושלוש מאות עצי זית ושאר אילנות...". על מעשה העבודה והנטיעות מספר בפרוטרוט גם ר' אריה ליב פרומקין במכתבו ב"המגיד".[5] גם כאן שלשלת ארוכה של בעיות, הדורשות במפגיע את פתרונן כי הן קשורות בעניני יסוד של המושבה. אולם מעל הכל מרחפת הנחת מפרי העמל, ומענינים ביחוד הדברים מפי איש שהיה מהנפגעים באותו יום המאורעות. "קוה נקוה, כותב הוא, כי הקציר בשנה הזאת יעשה פרי ישוה לו. כל אחד מבני מושבו הכין לו גורן השעורה והדשא והשחת למספוא הבהמה במשך השנה הבאה. בכלל כל עבודות השנה הזאת טובות ופוריות. ובכל מקום שאתה פונה במלוא רוחב החלקה ההיא, המכילה קרוב לארבעת אלפים מארגען אשכנזיות נעבדות הן במזרע השעורה והחיטה, התורמוס והשומשום, הדורא והאבטיחים ומטעי גינה וכרם, ורובן בידי אחינו בשרנו שעבדו שם בשארית כוח, ולא יעברו ימים ושנים מרובים והארץ הזאת תוכל להופיע כלולה בהדרה".

הפסקת התמיכה ליחידים

הרבה עשה לקידום המושבה פעלו של הועד, שמאז מותו של מויאל פיתח פעולה נרחבת לטובת כלל המושבות וביחוד לטובת פתח־תקוה.

ב

ועד פועל זה כלל בתוכו, כנזכר לעיל,[6] ארבעה אנשים מפתח־תקוה והם: דוד גוטמן, אברהם זלמן איחילוב, זרח ברנט ויהושע שטאמפר. הוא היה מתאסף לעתים קרובות ביותר בראשותו של הירש, וכשנעדר הירש מהארץ, בראשותו של אוסוביצקי. ישיבות הועד היו מוקדשות לקשר בין חובבי־ציון בחוץ־לארץ לבין המושבות והיחידים הנתמכים על ידם. למעשה נתבטא קשר זה בבדיקת בקשות התמיכה לאור האמצעים שבידי חובבי־ציון. הפרוטוקולים מישיבות אלה גדושים דיונים בכללים ובפרטים, מהם ניתן ללמוד על מצבו של כל אכר ואכר בכל המושבות. הישיבה הי״ז, שנתכנסה בשלהי אייר תרמ״ו, דנה, למשל, בעניני תמיכה לצרכי כלכלה לאנשי פתח־תקוה עד הקציר, חלוקת כלי עבודה ובהמות עבודה. הוחלט בישיבה להביע תודה לאחים רוקח, על עזרתם החשובה בעניני המשפט וההתדיינות עם יהודיה.[7]

מותר לומר, כי הישיבה שנתקיימה בי״ב בתמוז תרמ״ה היתה מכל הבחינות ישיבה היסטורית, שכן הוחלט בה על הפסקת התמיכה ליחידים והעמדתה על צרכי צבור בלבד. משנה חשיבות להחלטה זו, שכן נתקבלה פה אחד. כתוצאה מההחלטה הוצא גילוי דעת לבני פתח־תקוה בזה הלשון:

״מודעה רבה

אל כבוד אחינו היקרים העובדים אדמת ארץ הקודש בפתח תקוה, ה׳ עליכם יהי׳!

הועד הפועל אשר לחברת חובבי ציון פה יפו מצא עתה לנכון להודיע לכבודכם פתשגן החלטת נשיא ההנהגה, כבוד ה׳ ד״ר ל. פינסקר, אשר מראש חודש אב והלאה תבטל התמיכה החדשית, אשר עד כה קיבל כמעט כל קולוניסט מקופת חובבי־ציון, וכן לא יקבל הועד פה שום בקשה מיחיד הן בנוגע להלואות ושאר דברים.

אחיכם חובבי ציון ברוסיא חושבים, כי הרבו לעשות לטובתכם, אחים יקרים, וברוב עמל ויגיעה עלה בידם להמציא לכם כל האמצעים והמכשירים, למען יעלה בידכם לחיות מעמל כפיכם.

מעתה יגבילו חובבי ציון פעולתם, בנוגע לפתח־תקוה, רק על ענינים כלליים, כמו להכין נטיעות ועוד דברים המסוגלים להרמת קרן המושבה ולהתפתחותה בכלל.

חובבי ציון מקוים, כי אם ירצה השם יעלה בידם להמציא בתים ועוד הדברים הדרושים למעטים מהקולוניסטים, אשר עוד טרם נעשה והוכן עבורם הדרוש.

עתה אחים יקרים עליכם להשתדל בכל עוז לעבוד, למען הראות לאחיכם, כי

פעולת הועד הפועל

באמת הייתם ראויים להטוב, אשר עשו עמכם ועליכם עתה להיות החלוצים לרעיון הישוב, להראות, כי כל עובד אדמתו ישבע לחם.

אחיכם המברכים אתכם, כי יכונן ה' מעשה ידיכם

ראשי וחברי הועד הפועל לישוב ארץ־ישראל

י. אסאוועצקי

י. בעלקינד

אלעזר רוקח

זרח בארנעט

דוד גוטמאן

אברהם זלמן איכעלעוו

יהושע שטאמפפער".[8]

החלטה זו היתה שלב נכבד בתהליך לקראת עמידתה העצמאית של המושבה. אכן היתה בהחלטה משום התאכזרות להרבה אנשים, שצרכיהם ודאי היו הכרחיים ודחופים ביותר. אולם, לא היה מנוס מניתוח זה, שהכל קיבלו אותו באהבה.

ומרובים היו צרכי הכלל בפתח־תקוה. הרי, למשל, משכורת לעובדי הצבור ומשרתיו: הרב, השוחט, השומרים בפתח־תקוה ויהוד ועוד. מובן מאליו, כי בני המושבה לא יכלו לקיים על חשבונם הם את שירותי הצבור והחובה הוטלה על חובבי־ציון עד שהמושבה תגיע לעצמאות מלאה. אולם הועד הפועל עסק לא רק בעניני תמיכה, כי אם בכל דבר שיש בו משום ענין צבורי ישובי. ואף לכך ניתנה באותה שנה הזדמנות.

איסור הבנייה היה קיים כמקודם, אולם רבים לא השגיחו בו. הממשלה שלחה שוטרים להרוס את המבנים ואגב כך נהרסו וחובלו גם נכסים אחרים. הועד לא יכול היה להמשיך בהסכמתו החשאית לבנות ללא רשות, שכן היה צורך לשאת גם בתוצאות העגומות שבאו בעקבות הבנייה האסורה. משום כך פירסם הודעה גלויה וחמורה "לבל יהין שום איש לבנות אפילו אבן על אבן ואף לא בתים של עץ. וכל אשר יעז בטרם יקבל רשיון מהועד, אשר הועד יקבל מהממשלה, ענוש ייענש. ואם הנהו אחד מהיושבים בהבתים אשר בנו חובבי־ציון יגרשהו הועד מהבית, יען מי שאינו מרחם על כלל ישראל, אסור לרחם עליו".[9]

תקנה אחרת, לא פחות חשובה, היה ענין הבעלות על בתים הן ביהוד והן בפתח־תקוה שנבנו או ניתנו למי שניתנו על ידי חובבי־ציון. באותה ישיבה בה הוחלט על גילוי הדעת בענין איסור הבנייה, הוחלט גם להפסיק בעלות כפולה זו, לתועלת הכלל ולצרכי העולים והמתישבים החדשים בפתח־תקוה. בתים אלה הועמדו לרשות הועד "למען יהיה ביכלתן להושיב שם איזה משפחות, אחרי אשר יתבונן הועד את מי להושיב שם . . .".

מסע לפתח תקוה

פתח־תקוה היתה למושבה גדולה ביותר, למעלה מששים משפחות, כמאתים וחמשים נפש.[10] העטרה הוחזרה לישנה ומרבית התושבים רוכזו באותה שנה, תרמ"ו, בפתח־תקוה, אות ראשון לעזיבתה ההדרגתית של יהודיה ושיקומה הגמור והמוחלט של פתח־תקוה. קמעה־קמעה החלה להתגבש דמות של כפר עברי ארצי ישראלי, שייחודו, האופי החרדי, עשה רושם עז על כל מבקר ותייר. אכן התיירים והמבקרים נשאו עיניהם ל"בעיות גדולות" שרחפו אז בחללה של העסקנות הישובית והציונית, אך מעטים ביותר שמו לבם ל"קטנות" של המושבה הראשונה בארץ־ישראל, הלא הם החיים היומיומיים. משום כך חשוב ויקר לנו תיאור מפורט של ההווי הפתח־תקואי שהשאיר לנו דוד בוימגרטן,[11] אחד הכתבים הירושלמיים הקבועים לעתונות העברית בגולה. רגילים היו כתבים אלה להודיע במשך שנים מירושלים על המתהווה במושבות, אולם לעתים רחוקות ביותר כתבו את מכתביהם מתוך מגע בלתי אמצעי וראייה של ממש בהתפתחותן ובעבודת המתישבים. בוימגרטן פרץ את חומת השיגרה והלך למושבה, לפתח־תקוה, להסתכל בחיי תושביו ולתאר כל שראה, למען ידעו חובבי־ציון שבגולה כי יש שכר לעמלם ושכר גדולה מזה, לעובדי האדמה בארץ־ישראל.

ג

הנסיעה מירושלים ליפו לא היתה מהדברים הקלים בימים ההם; היא ארכה קרוב ליממה והיתה קשורה בהרפתקאות לא מעטות. רב ועצום היה ההבדל בין ירושלים ליפו, זו עיר שכולה קודש וזו שכולה חולין, עיר חדשה. הירושלמי גדוש רשמים מסחרה ושאונה של יפו, אולם פניו מועדות לפתח־תקוה והוא מחפש עגלה לשם ונפגש עם אברהם־זלמן איכילוב, חבר הועד הפועל, העושה ביפו לרגל קניותיו לכבוד שבת. שמח להזדמנות זו הוא יושב בעגלה עם מארחו ונוסע לפתח־תקוה. בדרך מתבשם הירושלמי מהנוף הירוק של הפרדסים והגנים בסביבי יפו והוא כולו הרהורים נוגים על שנוף זה לא ידי יהודים טיפחוהו ואין לישראל חלק ונחלה בכל אלה.

שעות נמשכה הדרך בחול העמוק. בינתיים נתפנה הלב להסתכלות ולהרהורים עד שהגיעו עם חשכה לפתח־תקוה. רחוב חובבי־ציון היתה התחנה הראשונה והמלים הראשונות שנתמלטו מפיו של האורח הירושלמי בדרכו על אדמת פתח־תקוה היתה הברכה: "ברוך מציב גבול אלמנה". לאחר כיבוד קל פונה הכתב לביתו של יהודה ראב "אחד מהקולוניסטים הראשונים, אשר נתישב בפתח־תקוה עוד לפני שמונה שנים, ויסבול כל עמל ותלאה, בכל זאת לא נפלה רוחו ולא אמר נואש לתקותו לעבוד את האדמה ועתה הנהו מאושר, כי אוכל לחמו הצר מעבודתו בזיעת אפו . . .". הוא לן את לילו הראשון במושבה ו"שנתי ערבה לי, בידעי, כי במושב אחינו עובדי אדמת הקודש שוכב אני".

שבת במושבה

למחרת בבוקר הוא מזדמן עם זרח ברנט, י. שטאַמפר ומ. הויזדורף, ובלויתם הוא מסייר בגן האיקליפטוסים הקרוי: "גן חובבי־ציון" ואת השדות. עם י. ראב הוא הולך לראות את החיטה והמספוא שעל גדות הירקון. יום שלם הוא עושה במחיצת השדות והקמה ורואה ש"בכלל עשתה ועלתה תבואת השדה לטוב בכל המקומות". רק עם פנות היום, ואותו יום יום ששי היה, הוא ממהר לשוב כשהוא עֵד שהכל אצים־רצים לכבוד שבת הביתה "ללבוש בגדי שבת ולהסיר בגדי העבודה". על בוא השבת מכריז הכרוז: "הדליקו נרות שבת!" ו"מה נעים לראות את האכרים, אשר זה לא כבר באו מהשדה, נהפכו למלכים והולכים לקבל שבת מלכתא!". שלושה בתי־כנסת מצויים אז בפתח־תקוה והם: בביתו של ז. ברנט, ברחוב חובבי־ציון ובביתו של לכמן, שם שוכן ר' אריה ליב פרומקין. הפנסים המודלקים על עמודי האיקליפטוסים מאירים את הרחוב ולבו של האורח הומה לקראת מראה לא שכיח זה של יום המנוחה, שהוא אך כאן יום מנוחה באמת ליהודי העובד. "האכר, רק הוא ירגיש נעימות יום המנוחה. בכל ימות החול יעמול ויעבוד עבודתו בשדה. ביום יכנו השמש בחומו ובלילה יאכלנו הקור. אכן, ביום השבת ינוח ינפש. בו יתענג בשבתו על שולחנו עם נות ביתו, אשר גם היא תעבוד עבודת השדה, ובניהם כשתילי זיתים סביב להם . . . בצאת השבת ישובו איש לפעלו ועבודתו . . .".

נקל לתאר את הרושם העז שעשתה בו פגישה ראשונה עם השבת במשמעותה המקורית, השונה כל כך מזו שהוא רגיל בה כל ימי חייו. ומשנה־מזל היה לו לבוימגרטן, שלמחרת השבת היה יום ל"ג בעומר ובו ערך ברנט חגיגה גרולה לכבוד חנוכת ביתו. רבים היו הקרואים לאותה מסיבה, מלבד בני המושבה כולם. באו מכל המושבות הסמוכות ומיפו, לרבות העסקנים, חברי הועד הפועל. בוימגרטן נרעש ונפעם ממראה עיניו; אף שמחה זו שונה היתה מאותן השמחות שראה במשך שנים בירושלים. "לא אחטא בהחליטי, קורא הוא בהתרגשות, כי מיום גלות ישראל מעל אדמתו, לא נאסף המון אדם רב, כארבע מאות איש לשמוח יחד במקום הזה". בפעם הראשונה מעלה הוא על שפתיו את הכינוי היאה והראוי לאותו חג ל"ג בעומר בפתח־תקוה, "חג לאומי".

מפתח־תקוה עשה דרכו ליהודיה. בינתיים ניתנה לו הזדמנות ללכת עם גוטמן לראשון־לציון, ואדי־חנין ועקרון, כי גוטמן הוזמן שמה למול את הבנים שנולדו. ושוב התרשמות חזקה מהמושבות, מהחיים החדשיב ועל הכל מקשרי האחוה והרעות שיבן המתישבים, משל משפחה אחת היא, היא משפחת האדמה, שנתלקטה מכל קצוי תבל לפינות שממה אלה, והניחה בהן יסוד לחקלאות עברית. הסטאַטיסטיקה, שהוא מוסר בשולי רשמיו, חשובה ביותר, שכן הוא מבקש להוכיח על ידה את חובבי־ציון, ובכלל את יהודי הגולה, על מיעוט עזרתם; המספרים היו יכולים להיות גדולים הרבה אילו היתה העזרה ראוייה יותר. "ולולא המכשולים, מסיים הוא,

אין קומץ התמיכה משביע את המושבה

המונחים עוד על דרך הקאלאניזאציאן (ההתישבות) כי אז היתה פתח־תקוה עיר גדולה . . .".

ד

האורות והצללים שימשו בערבוביה אף באותה שנה, בה דומה היה ופתח־תקוה יוצאת למרחב, מחושלת על ידי ההתנפלות מזה והפסקת התמיכה לפרטים מזה. אולם עדיין רחוקה היתה המושבה מהביסוס עליו חשבו תחילה. באלול תרמ"ו חזר הירש, המנהל את עניני חובבי ציון בארץ־ישראל וראש הועד הפועל, לאחר שנעדר מהארץ כארבעה חדשים. לאחר שובו נכנס לעבודה ברוב מרץ, בדק את החשבונות ומצב המושבות והפרטים בהן והגיע לכלל מסקנות פסימיות ביותר. דומה היה עליו, כי ההחלטה על הפסקת התמיכה היתה נמהרת. ישיבת הועד, בי"ט תשרי תרמ"ז, היתה סוערת ביותר. לאחר שנתברר המצב לאמתו, קם הירש והודיע על התפטרותו. נימוקיו היו: הוא קיבל עליו את ההנהגה מחמת פטירתו של מויאל, שחלה בעצם עונת העבודה ,אולם עתה הוא נאלץ להתפטר אם בשל עיסוקיו המרובים כמנהל מקוה־ישראל ואם, וזה העיקר, בשל הקופה הריקה של חובבי־ציון. פתח־תקוה, כשאר המושבות הנתמכות על ידי חובבי־ציון, צריכה עתה סכומים, לא קטנים מאותם שקיבלה בשנים שעברו, והסכומים צריכים להינתן בבת־אחת ולא טפין־טפין. קשה לו לשמוע אנקת אכרי פתח־תקוה, שעה שאין הוא יכול להושיע להם. "המצב בפתח־תקוה הנהו רע כל כך, עד כי עתה ישנן משפחות, הסובלות חרפת רעב". את הנהגת העניינים הוא מוסר, עד בוא הוראה חדשה, לידי הרצנשטיין.

רוקח עשה הרבה להשפיע על שינוי החלטתו של הירש, עד שבסופו של דבר הסכים לנהל את העניינים עוד כחודש ימים. עם התפטרותו של הירש, קם גם אוסוביצקי והתפטר מחברותו בועד עד שלבסוף התפטר הועד כולו.[12]

סכנה של תוהו ובוהו נשקפה עתה להנהלת עניני פתח־תקוה. המכתבים של אלעזר רוקח לפינסקר, הכתובים על טהרת המליצה, גדושים תיאורים שחורים משחור על מצב המושבה בעת הזאת.[13] וכרגיל, בעת מצוקה מופיעים חילוקי דעות ופירוד ואחד מסימניהם הבולטים הוא מכתבם של עשרים וחמשה אכרי פתח־תקוה לפינסקר, בו הם מתנים את מר לבם ומיצעים ועד חדש ואף מונים את האנשים הראויים, לפי דעתם, להוות אותו ועד.[14] מתוך שמות המוצעים לועד החדש, מתברר, שאין בהם אף אחד מחברי הועד הקודם וודאי שלא בכדי נעשה הדבר הזה. בלית־ברירה ממשיך הירש בסחיבת העול והוא מוסיף להטריד את פינסקר וחובבי־ציון בדרישות עזרה דחופות שאינן סובלות כל דיחוי. ואפייני הדבר, שהירש, המצוי אצל סבלות בני פתח־תקוה, אינו מיואש כלל ועיקר ממצבה הרע של המושבה; אדרבה, הוא שופע כולו תקוות טובות לעתיד.

הירש על חלוציותם של בני פתח תקוה.

הירש מודיע לפינסקר, כי עוד בראשית הקיץ, לפני הליכתו לחוץ־לארץ, הזהיר על הצעד הפזיז של הפסקת התמיכה הפרטית ועתה נתברר כי חששותיו נתאמתו. "גם לשנה הבאה אי־אפשר להקולוניסטים לחיות מעמל כפיהם בלי שום עזר ותמיכה, כי באמת קשה מאוד הדבר, להיות קולוניסט אוכל לחם מיגיע כפו, ולא בשנה אחת יכון הקולוניסט מצבו, עד כי לא יצטרך להלואת בשר ודם, אם אין לו די משלו . . .".[15] קשה לקרוא עתה ויכוח זה בין פינסקר והירש בעניני פתח־תקוה, ששניהם חרדים לגורלה, אלא שלשניהם אירע המזל, להקים מושבה בידי אנשים, שמעולם לא היו חקלאים ועל אדמה שוממה וחרבה, ובלב שניהם רצון טוב, אלא שהם חסרים האמצעים הנחוצים ביותר.

פינסקר, שכל פרוטה ופרוטה שהוא מוציא לשם ישוב ארץ־ישראל באה לו ביגיעה קשה ומרה, כולו תרעומת על ההוצאות המרובות שבלעה פתח־תקוה בשנים המעטות האלה ועדיין היא רחוקה מביסוס. במר לבו הוא פולט משפט שופע יאוש: "או שהקולוניסטים הם גברים לא יצלחו למאומה או שהארץ שוממה יותר מדאי ואין מאתנו עוד תקוה לתת לחם לזורע, כדברי מתנגדינו". משפט זה, המותח קו תוהו על פעולות חובבי־ציון והעושה לאַל את מיטב תקוותיהם, אין לו, לדברי הירש, על מה לסמוך, גם כשהוא נשען על נסיונה של פתח־תקוה בלבד. הוא עושה חשבון מדוייק ומראה כי לעומת ההשקעות של חובבי־ציון עד כה נשתבחו השדות והבנינים וכל שאר הנכסים ועלו פי מונים משיעור ההשקעות. אולם חשוב יותר החשבון הגדול מזה: "לא אדוני! הקולוניסטים הם גברים צלחים וצלחים בעבודתם, ותשעים פראָצענט (אחוזים) מהם לא לבד שהם עובדים בכל כוחם, אלא שיודעים מה העבודה הזאת, ויש להם תקוה גדולה לימים יבואו, אחרי כי עובד אדמתו בטח ישבע לחם. ואדמת ארץ הקודש לא לבד שאינה 'שוממה יותר מדאי', אלא כי היא פוריה וברכה בקרבה לתת לחם לעובדיה, ומה גם אם יורמו המכשולים, שאינם מונחים בחיק האדמה . . .".

מסניגור על האכרים הופך הירש לקטגור קשה על חובבי ציון בגולה, שאינם מעריכים במידה מספקת את גודל המשימה שהטילו על עצמם חלוצי המושבות בכלל וחלוצי פתח־תקוה בפרט. אכן, חובבי־ציון בגולה יהודים יקרים וחביבים הם ואין כל פקפוק בתום אמונתם ותקוותם ברעיון ישוב ארץ־ישראל, אלא שלאור הקשיים בהתפתחות המושבות ולאור הדרישות המתמידות לתמיכה הם פולטים את הבטוי, שהיה למשל ולשנינה בפי חובבי ציון, ונותנים אותו ענין לבני המושבות, הלא הם הביטויים: "קבצנים", "חלוקה חדשה", או "חפצים להפוך קופת חובבי־ציון לקופת חלוקה" וכיוצא באלה הביטויים. הירש מתמרמר ביותר על עוול זה לגבי חלוצים אלה ויוצא להסביר ברבים את מושגי היסוד של החלוציות, הבאה לידי ביטוי במושבות צעירות וחדשות אלה.

החובה להשתתף בסבלם של ראשונים

"כל הקולוניסטים בארץ הקודש, כותב הירש, שאחזו בעבודת האדמה היו בעלי בתים חשובים, אנשים שהרויחו מחיתם מעמלם ולא הושיטו יד לקבל מתנות מאדם ומטרת הישוב לטובת הלאום כולו הניעם לעזוב מרכולתם ולאחוז באת ומחרשה, עבודה שהיא קשה מאוד והם סובלים הרבה הרבה מאוד, אולי באופן אשר ייכשל כוח הסבל לו יהיה כוח אבנים כוחו, ואין לאחיהם חובבי ציון הצדק לכנותם בשמות כאלה— — —". אין המדובר במספר מסויים של משפחות החיות במושבה ושלמענן אוספים חובבי־ציון בעיירות ובערים תרומות, המדובר הוא במושבה, הצריכה לשמש אות ומופת לכשרם של היהודים לשוב לעבודת האדמה בארץ־ישראל. נקודה זו, היא הנעלמת מאפקי ראייתם של חובבי־ציון. "כל איש האוהב את עמו, ממשיך הירש ואומר, גם הוא יודה, כי יסוד מושבה אחת בארץ הקודש באופן נעלה, עד כי תוכל להיות למופת לאחינו החוששים, פן ואולי לא יעלה דבר הישוב יפה, הרי הוא כאילו כבשנו מבצר עז וחזק, אשר ראשו בשמים, כי אחר כך יבואו בעלי הון ועושר ויקנו שדות ויבנו בתים בארץ הזאת, אשר אמרו: שוממה היא . . .".[16]

כהנה וכהנה יהפוך הירש בזכותם של בני פתח־תקוה על מנת להוכיח לאנשי חוץ־לארץ כי חיבת הארץ לא די לה בזיקה למציאות, אלא היא חייבת להכיר בסבלות ראשונים ובחבלי הסתגלות, העולים אמנם בכסף רב, שאינו מצוי בשפע בקופת חובבי־ציון, אבל יחד עם כך עולים יסורי הסתגלות אלה בקרבנות ומאמצים שכל כסף תועפות בעולם לא ישוה להם, ואלה נפלו לנחלה לחלוצים הראשונים.

באותה שנה, תרמ"ז, כשהחל לרדת מתח פעילותם של חובבי־ציון בחוץ־לארץ למען פתח־תקוה ומצוקת המושבה גדלה והלכה, דרך כוכב חדש על שמי המושבה, הוא הנדיב הידוע, הבארון אדמונד דה רוטשילד, שביקר בה בשנה בפתח־תקוה והחל להתענין בה ולעזור לה.

הערות

1. נדפס בכתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 703—705. ונעלם מעיני א. דרוינוב שנדפס כבר לפני כן ב"המגיד" שנה ל, גל' 18, ח' אייר תרמ"ז/13.5.1886, עמ' 151.
2. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 782—783.
3. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 804—805, 814—815.
4. שנה ל', גל' 15, י' ניסן תרמ"ז/15.4.1886.
5. שנה ל, גל' 22, ח' סיון תרמ"ז/11.6.1886, עמ' 183.
6. ראה סוף פרק י"ד, הערות 38—39.
7. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 779—781.

הערות

8. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 813—814. וראה עוד עמ' 816, הערה 7.

9. כתבים לתולדות חבת ציון חלק א, עמ' 851—852.

10. המספרים והנתונים לפי: "המליץ" שנה כ"ו, גל' 20, ט"ז אדר ב תרמ"ו/23.3.1886, עמ' 8—307, גל' 24, כ"ט אדר ב/5.4., עמ' 373 (ממשה ליב ליליינבלום), גל' 173, י"ט כסלו תרמ"ז/16.12.1886. כאן נמצא הנתון: 500 נפש וברוך, כי זה שיבוש.

11. ב"המגיד" שנה כ"ז, גל' 27, 29, 31, תמוז־אב, תרמ"ז/יולי־אבגוסט 1887, עמ' 3—222, 241, 258. שמה של סידרת מאמרים זו: "מסעי שבעת ימים במושבות אחינו סביב יפו".

12. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 3—7.

13. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב', עמ' 14—18.

14. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 18—21.

15. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 23.

16. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 66—67.

תקופת האפוטרופסות

פרק שבעה עשר:
הנדיב הידוע ופתח תקוה

פרק שמונה עשר:
מושבת הכרמים

פרק תשעה עשר:
כשלון האפוטרופסות ומשבר הכרמים

פרק עשרים:
קיצה של האפוטרופסות וחכלי המעבר

Table of Contents

פרק שבעה עשר:

הנדיב הידוע ופתח־תקוה

רפיון המתח במחנה חובבי ציון בחוץ־לארץ / אזעקת פתח־תקוה לעזרה / הסטטיסטיקה המפורטת של הנפש והרכוש במושבה / מי ומי הם הנמצאים בפתח־תקוה / פירוט צרכי המושבה / אגודת הפועלים הראשונה והצלחתה בכיבוש העבודה / רמזים ראשונים לעזרת הנדיב / מינויו של ד. חיים למנהלה החקלאי של המושבה / פתח־תקוה וחובבי ציון מייחלים לעזרת הנדיב / ר׳ שמואל מוהילובר באירופה המערבית לשם גיוס עזרה לפתח־תקוה / אדר תרמ״ז — ראשית עזרת הנדיב לפתח־תקוה / גאולת ״הרבע״ / העברת הקושאנים משמו של גוטמן לבעלי הנחלאות / ביקורו הראשון של הנדיב בפתח־תקוה / תוצאות הביקור / אוסוביצקי במקומו של ד. חיים / הנדיב דוגל בעקרון של העבודה העצמית / הודעת אוסוביצקי על דרכי התמיכה של הנדיב בפתח־תקוה / פתח־תקוה בועידת חובבי ציון בדרזנגניק / שתי הרשויות: חובבי ציון והנדיב / פנייתו של פינסקר לבני המושבה לא להטריד את הנדיב בבקשות תמיכה לפרטים / מלחמת ליליינבלום ור״ש מוהילובר בענין העדפת פתח־תקוה בקבלת תמיכה מחובבי ציון / חג חנוכת הבאר בנחלתו של לחמן / עשרים ושמונה המשפחות הנתמכות על ידי הנדיב / כיצד נוצר מספר זה / ה״נדחים״ והמוצאים מרשימת הנתמכים / התנאים לעשרים ושמונה הנתמכים / פניית ה״נדחים״ לעזרה / שאלת השמיטה / ״קול מהיכל״ של רבני ירושלים נגד העבודה בשביעית / פולמוס השמיטה במושבה / אוסישקין על מקיימי האיסור בפתח־תקוה / א. ז. איכילוב מספר ברבים את הנוהג במושבה וטעמיו / היתר העבודה הוא אך ורק בתנאים של עבודה ערבית

א

צרת החלקות החכורות

לכאורה היו עוד מאורעות 1886 ״טריים״ וגורמיהם היו ברורים, הלא היא עבודת הערבים בחלקות חכורות מבני פתח־תקוה, שאינם יושבים במקום, וכן דבר ״הרבע״, שחלקותיה היו נעבדות בידי ערבים והן בתוך תוכן של החלקות הנעבדות על ידי יהודים. אלעזר רוקח התריע וחזר והתריע על שתי קלקלות אלה. הראשונה היתה בידי אנשי פתח־תקוה, שיכלו לחסלה על ידי קניית החלקות האלה ומסירתן ליהודים. ״כל עוד, טען שלא יקנו חובבי ציון החלקים האחרים מידי בעליהם היושבים בירושלים ומחכירים את אדמתם להפלאחים, אשר לפתע פתאום יעלה ויבוא חלק חכור מפלאח אחד באמצע השדות של אחינו העובדים, והפלאח גונב על ימין וגוזל על שמאל. כל עוד שלא יוסרו המכשולים האלה, אין תקוה כי ישבעו אפילו הקולוניסטים היותר מצוינים בעבודתם לחם...״.[1] רעה גדולה מזו היא העובדה שאנשי פתח־תקוה חוכרים חלקות מבעליהן היושבים בירושלים ומחכירים אותן לערבים, הפושטים אגב הילוכא בשדות יהודים וחומסים כל שמגיע לידיהם והנזקים מצטרפים לכמויות ניכרות ביותר.[2]

מי ומי היושבים בפתח תקוה

בעיות אלו רק אמצעי אחד היה יכול להתירן והוא הכסף, וכסף אין. העניינים במחנה חובבי ציון בחוץ־לארץ היו יגעים. פינסקר נלאה מלשאת על גבו את כל העול. האגודות המקומיות התמרדו במרכזים הגדולים והחלטות ועידת קאטוביץ תקפן פג מכבר. בדרך זו היו המושבות הנתמכות על ידי חובבי־ציון בחינת צועקות ואינן נענות וקריאתן קול־קורא במדבר. ר׳ אריה ליב פרומקין יצא בקריאת־אזעקה מעל דפי ״המגיד״, בה תיאר את מצבם הנורא של בני פתח־תקוה ״ואם לא ימהרו אחינו חובבי ציון לצאת לעזרתם אין עצה חס ושלום.[3]

לשם ידיעה ברורה של מצב המושבה נערכה בשלהי שנת 1886 ספירה מדוייקת של מתישבי פתח־תקוה, הבתים והרפתות בפתח־תקוה ויהוד, הבהמות והעגלות וכלי העבודה של כל אחד ואחד, שיעור האדמה של כל אחד ואחד, קנין כספו ושיעורי התמיכה שנתקבלו מאת חובבי־ציון, שטחים זרועים, יבולים וכל שאר הפרטים, ונתברר, כי הרכוש רב וגדול, אלא שיש צורך באמצעים כדי להניעו ולעשותו כלי מחזיק ברכה. ספירה זו[4] מספרת תחילה מי ומי היושבים בפתח־תקוה והרי הם לפי סדר שמותיהם ברשימה: אברהם זלמן איחילוב, אליעזר דאברע ובנו, אברהם שמעון ירמיע, אלטר וינקלר ובנו, אברהם קופלמן ובניו, אבא למפרט, אהרן ליב מכנס, אריה ליב סלומון, בן ציון שאטיל, בר מרגלית, דוד איזראעליט, דניאל ליפשיץ, דוד נוביק, הלל כהן, וולף ברנדה, וולף בלומנפלד, וולף ליב גרינשטין, חיים וילנצ׳יק, יהושע שטמפר, יהודה בכר ושני בניו, יהודה ראב, יוסף פנחסביץ ובניו, יוסף חדד, יעקב יהושע רבינוביץ, ישראל שלוסברג, יצחק צבי שפירא עם בנו, ליב ליפשיץ, מרדכי לובמן, מרדכי הויזדורף, מרדכי דינוביץ, מרדכי קלינסקי, משה ליפקס, משה פינשטין, משה קפלן, משה סלור, משה שמואל ראב, משה עמנואל, סנדר חדד, פנחס מר (מאירי), שמעון חודורוב, בני משה חודורוב, בינוש סלור, אהרן יהושע שפירא, דוד גוטמן, דוד וולפסון, זרח ברנט, יעקב רוזנטל, אריה ליב פרומקין, אהרן אורליאנסקי, שלום פישל מלמד, משה יחיאל (השוחט), אלחנן בולקין, יצחק בקר, בר מרקס (מלמד), מיכל מלמד, שלמה ואחיו יצחק סנדלר, מאיר שמיד ולבסוף: ״קולוניסטים, גם פועלים מקרוב באו״.

שני חלקים בספירה זו — המצוי והרצוי. החלק הראשון נערך בספירה מאוד מאוד מדויקת, עד לפרטים הקטנים ביותר. ואילו רשימת הדברים המבוקשים קצרה, והיא מכילה את ההכרחי ביותר. בכלל הצרכים המבוקשים: מכונות קצירה ודישה; מחסן לכלי עבודה, הגדולים והקטנים השייכים לכלל המושבה; מנהל אדמיניסטרטיבי, היא הדרישה החוזרת ונשנית זה שנים; בתים לעובדי הצבור (המנהל, המלמדים והשוחט) ולבית־כנסת; שתילי גפנים לנטיעה בעונה הבאה. עתה, שפתח־תקוה גדלה ושגשגה, ירדה יהודיה מגדולתה ומשום כך ראו ראשי המושבה צורך לבקש על יהודיה שלא תשם מתושביה ולשם כך יש לבנות טחנת קמח ובתי מלאכה

„הנדיב הידוע" — אדמונד רוטשילד

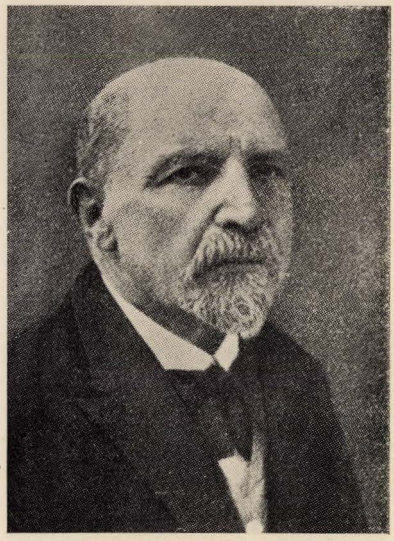

ד"ר אהרן מאיר מזי"א

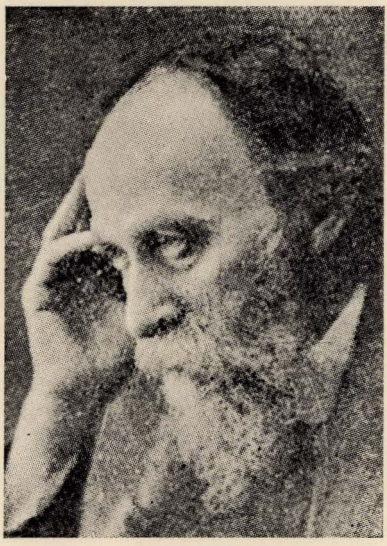

יהושע ברזילי

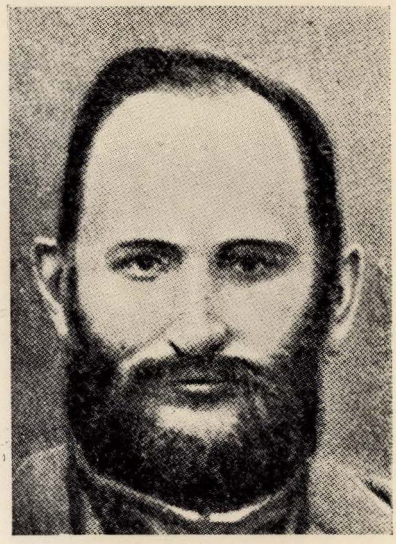

אליהו ספיר

„אגודת הפועלים" הראשונה בפתח תקוה

וחרושת. כל אלה יעכבו את עזיבת המקום, שאין כמותו יפה לבריאות ועדות לכך כמה וכמה חולים שבאו לכאן מאיטליה והחלימו. ואחרון אחרון — "הרבע". בכסף ניתן להוציא מהפלחים את טרפם ותוסר התקלה המתמדת של התערבות ערבים בחלקות היהודים. מעלה יתירה בהסרת מכשלה זו, שבני פתח־תקוה יוכלו, בידעם שבגבולם לא יבואו זרים, לשפר את נחלותיהם ולהשקיע בהן מיטב מרצם, שכן לא ייגעו מעתה לריק ולא יהיו עוד טרף לשוד ולביזה.

שני נתונים חשובים ביותר בספירה זו: מספר המשפחות (57) על נפשותיהן (319) ושיעור הדונמים שבתחומי פתח־תקוה, לרבות "הרבע" (14,284 דונם). הסעיף האחרון בספירה: "פועלים מקרוב באו", אומר דרשני. אולם הוא מוסבר ממכתבו של ר' אריה ליב פרומקין, המספר ב"המגיד",[5] על קיום אגודת פועלים עברים בפתח־תקוה בשם: "א ג ו ד ת־פ ו ע ל י ם" ועל הצלחותיה בכיבוש העבודה: "גם הבחורים בני האגודה היקרה ,אגודת פועלים' ירנינו לב כל חובב ארצו ועמו, כי הראו לנו כשרונותיהם הנפלאים. לא פיללנו ולא עלתה על לבנו כי יסכינו כל כך אל מלאכתם, עד אשר לא תכבד עוד עליהם ויעבדו יחדיו בלי מרגוע מהבוקר עד הערב". ואף זאת אנו למדים, כי אגודה זו העסיקה פועלים בעבודות המושבה ואפשר שהיתה זו מעין לשכה לפועלים, חסרי נחלאות: "גם הפועלים העובדים אצל בני האגודה הזאת הלכו לפנים בצעדי און ובמשך עשרים ימים עבדו כששת אלפים וחמש מאות מעטער בחפירות. גם הם לבם אך שמח בעבודתם ובחלקם וגורלם, אשר חלק להם ד'. יהי נועם ד' עליהם ויהיו כמופת לרבים מבני עמנו . . .".

הסנונית הראשונה, שרמזה על עזרת הנדיב לפתח־תקוה היתה שליחותו של ד. ח י י ם, עוזרו של ש. הירש במקוה־ישראל, לפתח־תקוה לשם בדיקת המצב במקום. שליחותו זו של חיים ומינוייו כמנהל פתח־תקוה, מילאו את שביקשו אנשי פתח־תקוה זה שנים. חיים קיבל חופשה לשלושה חדשים מעבודתו במקוה־ישראל ועבר לפתח־תקוה לנהל את ענייניה, וביחוד אותם הקשורים בעבודה בשדה ובחקלאות.[6] את משכורתו קיבל מאת הבאַרון ואף את האמצעים ההכרחיים שנדרשו למושבה בעת ההיא. ואכן עזרתו זו, הקטנה לכאורה של הנדיב, באה בעתה, שכן לא רק שקופת חובבי־ציון היתה ריקה בימים ההם, אלא רפיון ואזלת ידים השתררו אז בתנועה כפי שנתבטאו בחוזר, שנשלח על ידי פינסקר לכל האגודות בערים ובעיירות.[7] פעולות האגודות בערים ובעיירות כמוהן כאפס, שעה שיום יום מגיעות קריאות מהמושבות לעזרה מזה ועצות חדשות לבקרים מהאגודות מזה.

באותו חוזר מספר פינסקר על הצורך הדחוף במשלוח עזרה למושבות הנתמכות על ידי חובבי־ציון וכי על אף ההבטחות לשלוח אין בידו לקיים כלום, כי כל האגודות מתרפות עתה בפעולותיהן. מובן, שגם עיני חובבי־ציון היו נשואות עתה לנדיב הידוע, והוא לא הכזיב הפעם.

ב

ראשית עזרת הנדיב לפתח תקוה

משנודע על מינויו של חיים כמנהל פתח־תקוה ובידו אמצעים לעזרה, הופתע פינסקר עצמו, שידע כי אין הנדיב נוטה חסד לפתח־תקוה בשל תנאיה המיוחדים. רק לאחר שאַרלאַנגר הודיע לו זאת בשמחה, ידעו הכל שהנדיב עמד בפרץ בשעה שעשרות אגודות של חובבי־ציון, ביניהן גדולות ומפוארות, לא יכלו לעמוד בהתחייבויותיהן המינימליות. אולם, היה איש אחד שלא יכול היה לשקוט על שמריו בימי אפס פעולה מצד חובבי־ציון, שעה שהמושבות סובלות ודורשות עזרה דחופה, והוּא יצא לחוץ־לארץ לרכוש לבבות ה"גדולים" לרעיון ישוב ארץ־ישראל, כלומר, לבות אילי הממון והעסקנים הנודעים של היהדות במערב — היה זה הרב שמואל מוהילובר מביאליסטוק.

חידה היא ותהי לחידה, כיצד ואיך הגיע הנדיב הידוע לרעיון של ישוב ארץ־ישראל, בו השקיע במשך שנים מיליונים על מיליונים. שום יהודי מאילי הממון באירופה לא רצה לשמוע על ישוב ארץ־ישראל, לא בימים ההם ולא בימים שלאחריהם. רק הוּא, הנדיב הידוע היחידי שעשה זאת בהתלהבות ובמסירות במשך שנים ובניגוד גמור לבני משפחתו. הרבה נכתב לפתרונה של חידה זו ורבים מדגישים, כי ידי ר' שמואל מוהילובר בכך; על ידו נרכש לחיבת־ציון בראשית שנות השמונים. בין כך ובין כך, ביקש הרב מוהילובר לנסות שנית את מזלו אצל הנדיב ולשכנעו בענין פתח־תקוה, היא המושבה, שהוצאה עד כה "מחוץ לתחום" פעולתו בישוב ארץ־ישראל. ואכן, הוא נפגש עם הבארון, ובין אם נתלה את ראשית עזרתו לפתח־תקוה בפגישה זו ובין אם נייחס אותה לשוועת המושבה שהגיעה אליו לפני כן — על כל פנים העזרה באה בעת ההִ, שעה שחובבי־ציון ופינסקר בראשם היו חסרי אונים לעזור, על אף רצונם העז.

כאמור, היה מינויו של חיים הסנונית הראשונה, ולאחריה באו גילויי עזרה נוספים בתחומים החיוניים והדחופים ביותר. אדר תרמ"ז הוא תאריך היסטורי, בו בא הנדיב לעזרת פתח־תקוה,[8] כדרכו, בהדגשה מיוחדת לא לגלות את שמו. לאחר שנתבררו הצרכים המיוחדים של המושבה, הלא הם עניני "הרבע", העברת החלקות הרשומות על שמו של גוטמן לבעליהן וכלכלת בני המושבה הנצרכים עד לקציר היבול, ועוד ועוד. בשתי הודעות שפירסם משה ליב לילינבלום ב"המליץ",[9] הכחיש ראשית כל את הידיעות כי הנדיב קיבל כאילו בחסותו את המושבות, שהיו נתונות עד כה ברשותן של חובבי־ציון, אולם הודיע, כי לפתח־תקוה בלבד עשה הוא האחד יותר מכל חובבי־ציון ביחד. הנדיב "שילם מס הממשלה בעד בני פתח־תקוה, השתדל להוציא לאור משפט "הרבע" הידוע בנחלת פתח־תקוה והשתדלותו עלתה לו, לשמחת לב רבים, אשר קנו אחוזות ב"רבע" ההוּא ומעותיהם היו מונחות על קרן הצבי עד הימים האחרונים, שבהשתדלות

גאולת ה„רבע"

הנדיב, בעמל פקידו אוסובצקי ובעזרת יוסף מויאל (אחיו של המנוח אברהם מויאל ז"ל) נתקבלו שטרי מקנה על אחוזת הרבע ההוא כחוקי הממשלה . . .". ובהודעה אחרת הוא מילא וסיפר, שהנדיב "ניאות, בסיבת רפיון ידי חובבי ציון, לתת להקולוניא פתח־תקוה את כל צרכיה היותר נחוצים עד הקציר הבא". סודרה גם העברת הקושאנים משמו של גוטמן לבעליהן האמיתיים של האדמות.[10]

עיקר כוונתו של לילינבלום בהודעותיו היה לנגח את רבואות חובבי־ציון בגולה שאין בידיהם לעשות את שעושה יחיד נדיב, הרוצה גם בעילום שמו. ואף לזאת הוא מתכוון: חובבי־ציון יחשבו מעתה כי הנדיב ידאג בקביעות גם להבא למושבות אלה, שהדאגה להן היתה תחילה מוטלת עליהם והרי הוא בא ומזהיר: "אלה מחובבי ציון, המתברכים בלבבם, כי שלום מעתה להקולוניסטים ואין להם עוד צורך בתמיכה, אין להם על מה שיסמוכו . . .". אכן, בגאולת "הרבע" השתתפו גם חובבי־ציון בסכום ניכר[11], אולם, הנדיב, הוא שהחיש את הסידור הסופי.

גאולת "הרבע" מאורע גדול הוא בתולדות המושבה ובחייה ולא בכדי מספר על מאורע זה זאב יעבץ בלשונו המקראית והאפית: "ויהי הדבר הזה לצרה גדולה ליושבי פתח־תקוה, כי לא יכלו לנטוע כרמים בטרם יהיו קושנים על כל הנחלה ויום יום פחדו לנפשם, פן תוקח נחלתם מידם. עד אשר ראה ה' בעניים, וישלח לפניהם את האיש, אשר לא קם כמוהו לחסד ונדיבות מיום גלות ישראל מעל אדמתו, ויצל את בני פתח־תקוה מרעתם. ובהשתדלות עושי רצון הנדיב מר הירש ומר אוסובצקי, אשר עבדו באמת ותמים, קמה נחלת פתח־תקוה בידי קוניה. הוא הכפר הראשון בארץ אבותינו, אשר כל שדותיו כתובים על שם בני ישראל . . ."[12] ובישיבת הועד הפועל (אחד באדר תרמ"ז), שאליה הוזמנו גם ר' יחיאל מיכל פינס ויואל משה סלומון, השושבינים העיקריים ברכישת נחלת "הרבע", הובעה תודה לחובבי ציון, הנדיב, אוסובצקי, מויאל, ארלאנגר, שפעל בשם הנדיב, על טירחתם בחיסול הענין וגמר הטוב שלו.[13] מעתה הוסרו המכשולים העיקריים שעמדו בדרך התפתחותה של פתח־תקוה, ושלושת השותפים במושבה — הבעלים שרשכו קרקעות בכספם הם, חובבי־ציון והנדיב, היו עתה משותפים בהרגשת־גורל אחת, כי כל אחד ואחד מהם תרם תרומה ניכרת להרמת קרנה של המושבה הראשונה וכל אחד עשה ויעשה גם להבא למנוע את כשלונה. ולא מקרה הוא, שמיד לאחר כך עלה הנדיב לארץ־ישראל, זו הפעם הראשונה, עשה במושבות הנתמכות על ידו ובכללן גם בפתח־תקוה.

ג

קצר ביותר היה ביקורו הראשון של אדמונד רוטשילד בארץ־ישראל — בסך הכל שנים עשר יום, ודאי שלא בהתאם לצפייה הרבה לו. בעתונות העברית בימים ההם[14]

בקורו הראשון של הנדיב בפתח־תקוה

שמורים תיאורי הביקור הזה לפרטי פרטיו. אנו נעמוד כאן על ביקורו בפתח־תקוה ותוצאותיו. ביום י״ז באייר הגיע הברון מראשון־לציון לפתח־תקוה בדרכו לזכרון־יעקב וסר גם ליהוד. מסופר על קבלת־פנים חמה ונלבבת ביותר. בין מקבלי פניו גם ״עשרים וחמשה איש מן הקולוניסטים, רוכבים בסוסים ועטופים ורעולים כבידואינים עמו״. הביקור היה חטוף ואיכזב ודאי את בני המושבה, שסברו כי במחי יד אחת ייגאלו מצרותיהם וסבלותיהם. אולם, עד מהרה נתבר כי הברון הספיק לעמוד כראוי על מצבה של פתח־תקוה ואף להחליט על עזרתו הקבועה. אכן, דרכי ביצועה של העזרה עדיין לא היו נהירים לא לו ולא לעוזריו. אולם התכנית בכללה שורטטה.

ואף העזרה הארעית, עד לתכנית הכוללת, לא היתה מבוטלת כלל ועיקר. ר׳ אריה ליב פרומקין מספר: ״גם לנחלתנו הנלאה הטה השר חסדו, למען נוכל לעבוד עבודתנו בהשקט ומנוחה. בראשית השנה הזאת נעשו על פי מצותו דברים רבים לחזק את המושבה ויעש בה בית מרקחת סמי תרופה ומכונה לשאוב מים מן הבאר, גם שלם בעדנו את החובות, אשר היתה הממשלה נושה בנו וכהנה רבות ויתמוך את אכרי המושב בתמיכה חדשית אף הבטיחם לתמכם במטעי כרמים . . .״.[15] המריבות בראשון־לציון בין המתישבים לבין האדמיניסטרציה הביאה בעקבות ביקורו של הבאַרון לשינוי המנהלים: אוסוביצקי הועבר מראשון־לציון לפתח־תקוה וד. חיים מפתח־תקוה — לראשון לציון.[16]

הבאַרון ביקש לראות יהודים ע ו ב ד י ם בארץ־ישראל ולא נלאה כל ימיו להדגיש גורם זה, שרק הוא עשוי לקחת את לבו, ואילו התמיכה פתחה פתח להשתמטות מעבודה ולחיים על חשבון עבודת הזולת. בפתח־תקוה בעלי נחלאות לא מעטים שגרו בירושלים או בחוץ־לארץ ומלאכתם נעשתה בידי אחרים ולא תמיד היו אלה יהודים. עתה עם בואו של הבאַרון ציפו אף אלה לחסדו ולתמיכתו. אכן, במכתב החוזר של פינסקר לאגודות חובבי־ציון ברוסיה נאמר בפירוש: ״את פתח־תקוה לא קבל (הנדיב) תחת מחסהו לימים הבאים אחרי הקציר, רק הבטיח לעזור מעת לעת לאלה העניים מפתח־תקוה, אשר יצטיינו בחריצות כפיהם״.[17] אולם, גם דברים מפורשים אלה הפיחו תקוה בלבות רבים, כי גשם נדבות יומטר עתה על הישוב בכלל ועל פתח־תקוה בפרט. ומשום כך היה זה דבר בעתו, כשיצא י. אוסוביצקי להודיע רשמית ברבים את הדרך בו מבקש הנדיב לסייע את פתח־תקוה.

״. . . החושבים, אומר אוסוביצקי בהודעתו,[18] כי הנדיב קבל עליו את המושב פתח תקוה לכלכל כל מחסוריה כיתר המושבות ראשון לציון, עקרון וכו׳ טועים טעות גדולה. כבוד הנדיב הואיל להטות חסדו לאנשי המושבה, אשר היו ברעה גדולה, ולקצוב להם תמיכה קטנה, עד אשר תמצא להם תבואת אדמתם לפרנסתם בצמצום, אך לא יותר. ואותי ציוה הנדיב, לברר את האכרים החרוצים והחפצים

עזרת הנדיב בימי אזלת ידם של חובבי־ציון

באמת לעבוד את האדמה ביגיע כפיהם ולאכול לחמם בזיעת אפם מהאדמה, אשר יפלחו וישדדו בידיהם ממש ורק אותם יתמוך הנדיב בחסדו, לבלתי יכרעו ויפלו חלילה, טרם יגיעו עד מטרתם. אך התמיכה הזאת תהיה מצערה מאד ולא תנתן בלתי אם להאנשים הנזכרים, הרוצים בעבודה ויש להם כוח לעבוד עבודת אכר ועובדים בפועל . . .". ואף־על־פי־כן לא יכול היה הנדיב לעמוד מרחוק שעה שבני פתח־תקוה כרעו תחת עול סבלם והעניק להם, מחוץ לכל תכנית, עשרת אלפים פראַנק, שיוכלו לקיים את עצמם עד הקציר.[19]

למרבה הרעה לא שופר המצב בפתח־תקוה גם כשהיבול של אותה שנה הצליח ועשה עשרה־שנים־עשר שערים. רבצו על בני המושבה חובות מרובים. ואילו ביקשו לסלקם היו נשארים ללא כלכלה. יהושע ברזילי המתאר את מצבה הקודר של פתח־תקוה בשלהי תרמ"ז,[20] מסיים בקריאת יאוש לחובבי ציון בחוץ־לארץ: "עין מי לא תדמע לראות, כי אנשים כאלה, אשר כוחם במתנם ונשאו וסבלו משאם ועבודתם במשך שנים אחדות, נלאו עתה מנשוא, כי כשל כוח הסבל והנשארים גם הם ימקו בעבודתם ובמחסוריהם ועיניהם תלויות לחסד אחיהם".

ועד שבשלה תכניתו של הבאַרון באה התאוששות גם במחנה חובבי־ציון. הועידה בדרוזגניק (ו־ט תמוז תרמ"ז) ביקשה לאחות את בקיעי הפירוד שבאגודות ברוסיה ובפולין ולהעלות את מתח הפעולה למען המושבות הצעירות. בין החלטות־עיקר של אותה ועידה היתה גם זה "להושיע לבני פתח־תקוה.[21] אולם, יכלתם החמרית של חובבי־ציון היתה דלה והם נענו אף לצרכים ההכרחיים ביותר ולשעה קלה בלבד. עזרה זו, שבאה טפין־טפין גם חסמה את הדרך לעזרה קונסטרוקטיבית, שיש בה משום מתן ביסוס לאורך ימים. חובבי־ציון לא יכלו מעולם לגייס בבת־אחת סכומים גדולים והקטנים נתמזמזו לעזרה ארעית, שלא חרגה מעולם מתחום של הצלה פורתא. משום כך חזרו ונשנו הקריאות לעזרה ומשום כך נתעורר הרושם בחוץ לארץ, כי התמיכה היא בחינת דבר שאין לו סוף וההתישבות היהודית בארץ־ישראל היא נסיון שלא הצליח. ראשי חובבי־ציון ידעו את המצב הזה לאשורו, אולם לא יכלו לשנותו, מחמת היענותם המועטת של המוני היהודים בקהלות ישראל הגדולות והקטנות ברוסיה ובפולין. עזרה יסודית יכול היה להושיט רק הבאַרון. והיתה מרירות לא מעטה בהרגשה זו, כי יחיד זה עושה את שאינו יכול ואינו רוצה לעשות כלל גדול וחשוב ביהדות.

ודאי היה ביטוי הולם את המצב בדברים שנאמרו אז על חובבי ציון: "באחרונה התעורר הנדיב הידוע וירא כי אזלת יד ארבע מאות רבוא אחיו בארצות הצפון לעשות אחד ממאה, מאשר יעשה הוא האחד ואין שני לו בחסדו הגדול. ראה כי אפס עצור ועזוב בחובבי ציון, כי גבורים הם לסתור ולהרוס ולא לבנות ולנטוע, ויפרוש כנפיו על פתח־תקוה להספיק

שתי רשויות־תמיכה בפתח־תקוה: חובבי ציון והנדיב

צרכיה במשך שנה תמימה . . .". הדברים נדפסו לא על ידי שונא ציון, חלילה, אלא על ידי אחד הראשונים בתנועה באותם הימים, באכסניה של שאול פנחס רבינוביץ ב"כנסת ישראל".[22]

בדרך זו נכנס הבאַרון בעולה של פתח־תקוה, אולם גם חובבי ציון לא נפטרו מעול זה על ידי כך, אדרבא, מעתה החלה מלחמה מצדם של החרדים והרבנים שבחובבי־ציון לא לנטוש את פתח־תקוה בשל עזרתו של הבאַרון, שעל כן זו היא מושבה חרדית ראויה לשמה, שלא כגדרה, "המופקרת", שערכי ישראל הדתיים נרמסים בה בפרהסיה.

ד

אין כל ספק כי שתי רשויות אלה שתמכו בפתח־תקוה לא השפיעו לטובה על הנהלת הענינים במושבה. יהודה ראב מספר על כך בתזכירו לחובבי ציון: ". . . שנה אחת החלה האדמיניסטרציה לפעול דבר מה ושנה שניה לא עשתה מאומה. חובבי ציון התעוררו לעזור לאכרים העזובים לנפשם ואחר כך שבו ונטשו אותם — — —".[23] ושוב, התמיכה שקיבלה המושבה משתי רשויות אלה היתה בדרך כלל לצרכים כלליים וציבוריים. אולם הרושם הכללי מבחוץ היה שהמושבה משופעת עתה בתרומות ונדבות. א ו ס י ש ק י ן, שנתבלט כבר אז כעסקן צעיר רב פעלים בחובבי־ציון ברוסיה נאלץ לפרסם מכתב גלוי ברבים ולהודיע על כל עצמה של התמיכה הניתנת לפתח־תקוה: ". . . כל בני פתח־תקוה, אשר מספרם יעלה לשבעים נפשות (כן ירבו) לא קבלו תמיכה כמעט לגמרי זה יותר משנה, באשר הנדיב יתן להם רק לצרכי המושבה הכלליים ואוהבי ציון נתנו להם בכל העת ההוא רק 2400 פרנקים, שנשלחו מביאליסטוק, והסך המצער הזה לשבעים נפשות! . .".[24]

נדרשה עתה מידה מרובה של טאקט מצד חובבי ציון כדי לא "להתנגש" בפעולה מקבילה של הנדיב. חובבי־ציון ידעו מאין כמותם להעריך את עזרתו הנאמנה של הנדיב וודאי שלא היתה כל הגזמה בדברי אחד מן הישוב: "הן לו לא בא הבאַרון לעזרת המושבות, כי אז לא נמצאה כעת בארץ־ישראל אפילו אחת. ועכשיו שבאו תחת ידי הבאַרון אין ספק שתשארנה כולן . . .".[25] פינס, שנתמנה סופר חובבי־ציון בארץ־ישראל והעתיק משכנו ליהוד, קיבל על עצמו את התפקיד הקשה להדריך את חובבי־ציון בחוץ־לארץ מזה ואת בני פתח־תקוה מזה בהלכות נוהג עם הבאַרון ועושי דברו. משנתברר, כי ידו של הנדיב פתוחה לצרכי הישוב, היה חשש גדול ומוצדק שלא יסתערו עליו בבקשות אם חובבי־ציון בחוץ־לארץ ואם בני הישוב.

פינס מזהיר איפוא את פינסקר מדרך זו ומבקש ממנו שיכתוב לבני פתח־תקוה כי ינהגו בזהירות בבקשותיהם לנדיב ובעיקר: "עלינו להשתמש בהטוב שהוא

פינסקר מבקש מבני פתח תקוה לא להטריד את הנדיב בבקשות יתירות

משפיע לנו מאליו. אין ספק, כי עלינו להשתדל לאט־לאט להניחהו בדרך כבושה ובטוחה. אפס, כי עלינו להזהר לבלי הסתער עליו. הזמן והסבלנות יעשו את הכל . . .".[26] פינסקר נשמע לפינס והוא עורך מכתב לפתח־תקוה, ואנו מביאים אותו כאן במלואו:

אדעסא, ט"ז מרחשון, תרמ"ח

אדונים נכבדים ונעלים, חלוצי עובדי אדמת הקודש, בני פתח תקוה ויהוד נ"י.

על פי שמועות שונות שהגיעו לי, אשפוט, כי הנדיב לא יסתפק בהסך עשרת אלפים פראנק שקצב למענכם בסוף החורף העבר, וכי עוד ידו נטויה להיטיב לכם ולדאוג לטובתכם כפי ראות עיניו וכפי אשר ימצא לנחוץ וטוב לענין הישוב. על כן הנני לוקח לי החופש להגיד לכם, כי לטובתכם ולהנאתכם עליכם להשתדל, לבלי להטריח עליו בבקשות, לבלי להיות כמתלוננים ולדחוק את השעה. עליכם לשים על לב כי אם חלילה תטריחו אותו, ואפילו גם איזה יחידים מכם, בבקשות וקובלנות, תוכלו חלילה לעורר קפידא בלבו ובזה תזיקו גם לכם וגם להישוב. הנדיב, בחפצו הגדול להיטיב ולהועיל להישוב, יחקור וידרוש מעצמו על הדברים שהוא צריך לעשות, ואיננו מתאוה לתפלותיהם של הקולוניסטים אליו, ורצונו, אשר הוא כטל לכל אוהבי הישוב, צריך להיות קודש לנו. וחוטא אחד, או חטא אחד, יאבד חלילה טובה הרבה. כי על כן עליכם לייחל עד אשר יופיע חסדו אליכם ולא להטריחו.

בחשבי, כי בטוחים אתם כי הנני דורש טובתכם, וכי לטובתכם אני כותב דברי אלה, הנני מחכה כי תשמעו לעצתי, והנני מוקירכם החפץ באשרכם

ד"ר ל. פינסקער[27]

ואכן, לא טעה פינסקר בהשערתו; לא ארכו הימים ואוסובצקי מסר בפקודת הבארון לפתח־תקוה אלפיים פרנק, סיוע לנצרכים במושבה. בו בזמן שלח גם פינסקר 2600 פראנק, בלא שידע על עזרת הבארון שבאה בו בזמן. משנודע לו שמח כמובן על העזרה הנוספת של הבארון, אלא שהוא מצטער על הסכום של חובבי־ציון, בו יכול היה לסתום פירצה אחרת, בגדרה למשל, או בכל מושבה אחרת, התלויה בחסדי חובבי ציון בלבד.[28] דומה, והדברים פשוטים בתכלית ומאחוריהם לא הסתתרה שום כוונה מצד פינסקר לקפח את בני פתח־תקוה על חשבון מושבה אחרת, אולם רבי שמואל מוהילובר, המקורב לבני פתח־תקוה הן מצד עיר רבנותו ביאליסטוק והן בשל היותה מושבה נודעת בצביונה הדתי המובהק, נחרד לשמע הדבר בלבד פן תופסק התמיכה לפתח־תקוה והוא מתמרמר בדברים היוצאים מלב נרגש: "איזה יושר הוא, אשר נעזוב את הקאלאניע הגדולה והנכבדה פתח־תקוה? . . .".[29] אכן, עד מהרה נתברר, ממכתבו של ארלנגר מפאריס, כי אין עדיין

פתח־תקוה ונדרה סלע־מחלוקת בין הרב מוהילובר ולילינבלום

העזרה של הבאַרון אות לבאות, ואין הוא מתכוון כלל ועיקר לקבל את פתח־תקוה תחת חסותו ומשום כך הוא מייעץ לחובבי־ציון לא להפסיק את תמיכתם, "כי עדיין לא באו אל המנוחה ואל הנחלה".[30] דבר זה השפיע על חובבי־ציון ופינסקר הודיע: "כי אם אמנם מחסורי פתח־תקוה נתונים מיד הנדיב, בכל זאת עוד לא באה העת לחובבי ציון לעזבנה לגמרי ונחוץ לתמכה באיזה ענינים".[31]

פשרה זו לא ישרה כמובן בעיני שני הצדדים כאחד: היו שדרשו שחובבי־ציון יפסיקו לחלוטין את התמיכה לפתח־תקוה[32] והיו שדרשו להגדילה, ובראש אלה עמד כמובן הרב שמואל מוהילובר, שראה בגדרה מושבה צוררת לפתח־תקוה ולא נלאה לעמוד על זכותה של פתח־תקוה בקבלת עזרה וסיוע מקופת חובבי ציון.[33] מתיחות זו בין לילינבלום המשכיל, המבקש בכל הזדמנות על גדרה "החפשית", לבין הרב מוהילובר, שאינו מחמיץ שום הזדמנות "להבריח" תמיכה לפתח־תקוה מאוסף התרומות של ביאליסטוק העיר, נמשכה חדשים על חדשים ועמל לא מעט השקיע פינסקר לשכנע את שני הצדדים להסתלק מפניותיהם הפרטיות והאישיות ולשים את טובת כלל הישוב נגד פניהם. הבאַרון שגרם למתיחות זו במחנה חובבי־ציון גרם גם שבפתח־תקוה עצמה באה התפלגות בשל דרכי עזרתו, והפעם לרגל נסיבה קלה ביותר.

ה

העזרה התכניתית והמכוונת של הבאַרון לא איחרה לבוא ובתחום הכאוב ביותר — בשטחי הקרקע שבעליהם לא היו מצויים במקום. שטחי קרקע אלה תפסו חלקים ניכרים מכלל שטחה של המושבה והיו מקום מועד לכל מיני פורענויות ותקלות במשך כל אותן השנים. הבאַרון קנה בשנת 1888 שטח של אלפיים וחמש מאות דונם ואחר כך באו רכישות נוספות., קטנות בשיעורן.[34] על אדמות אלה החל הנדיב לטעת כרמים ובני פתח־תקוה עברו בהן, שכן נמסרו להם בחכירה. אחד התלמידים הראשונים במקוה־ישראל נסים בכור א ל ח ד ף, שהתמחה בתום למודיו בצרפת בגננות, לוקח אחר כבוד מכהונתו כגננו של הבאַרון הרוסי אוסטינוף ביפו, ללמד את בני פתח־תקוה את תורת הנטיעות.[35]

עם הצער והסבל הגדול, בהם נתנסו בני פתח־תקוה בימים בהם החל הבארון לפרוש את כנפי חסותו על המושבה, לא חסרו ימי נחת, שפיצו את ימות הסבל. חובבי ציון ביקשו להזים את הדיבה הנושנה, שארץ־ישראל היא ארץ אוכלת יושביה וכי כל עמל החלוצים הראשונים אך להבל ולריק הוא, והיו נתלים בכל תופעה משמחת ועושים לה פומבי. הפעם היתה זאת חנוכת הבאר החדשה בנחלתו של לחמן, בה טרח ויגע ר׳ אריה ליב פרומקין, מנהל הנחלה, שהחל גם הוא בנטיעות על שטחי הקרקע שברשותו.

חנוכת באר ותולדות „עשרים ושמונה" המשפחות הנתמכות על ידי הנדיב

חגיגת חנוכת הבאר נקבעה ליום שלפני ערב פסח תרמ"ח (1888). כל אנשי המושבה, אנשים, נשים וטף נתקבצו ליד הבאר וכולם "לבושי מכלול". תחילה הראו תינוקות של בית רבן את שרכשו להם בידיעות בבית־הספר ואחר כך פתחו בדברי שיר. הנואם הראשי בחגיגה היה פרומקין, שדיבר על תלאות המושבה. "נסב נא עינינו לאחור קרא בהתרגשות, אל העת, אשר לא עברו עליה יותר מעשר שנים, אשר במקום הזה, מחוסר מים, נגפו הקולוניסטים בחליים רעים ובקדחת ימים רבים, ואיש לא יכול להושיט להם צנצנת מים להשיב נפש, עד כי הגיעו אנשי המושב כמעט עד שערי מות, או נאלצו להרחיק נדוד. ועתה תפרח ותבריא הקולוניא שלנו. היש בפינו מלין לתנות תודה לצור ישענו? כמה דמעות שפכנו במכאובי נפשנו! נטביע נא היום אגלי דמעותינו במי התשועה, אשר עשה לנו האלהים . . .". עתה מקום שומם וממאיר זה מכוסה נטיעות מרובות מכל הסוגים ובו אף בית חנוך לדור הצעיר, הוא בית הספר, תפארה של פתח־תקוה: ". . . בית התלמוד־תורה, אשר עשתה הקולוניא שלנו לבית־ספר עברי אמתי. אין אחת מכל הקולוניות, אשר תוכל להתחרות אתנו בדבר הזה!" (ההדגשה במקור). ואין צורך לומר, שהוא מביע רוב תודה וברכה לבאַרון, שבאותם הימים החלה עזרתו לטבוע יותר ויותר את חותמה על פתח־תקוה. "בלב מלא רגש, מספר עד הראייה לחגיגה זו, שבו הנקהלים לביתם וחג זה לא ימוש מזכרונם לאורך ימים".[36]

משרבה התעניינותו של הבאַרון בפתח־תקוה ועזרתו גדלה, אם בתמיכות ואם ברכישת קרקע, הגיעה השעה לסידור סופי וראציונלי של התמיכה. שייד, שבא לפתח־תקוה, קיבל ספירה מדוייקת של התושבים מאת דניאל ליפשיץ, שעם כל דיוקה גרמה לאותה תקלה, הנודעה בתולדות פתח־תקוה: "עשרים ושמונה המשפחות". לפי ספירתו של אוסובצקי בשלהי שנת 1887 היו בפתח־תקוה ששים ושש משפחות (330 נפש) וביהוד: 12 (50).[37] הספירה האחרת מסוף שנת תרמ"ט (1889), הוא הזמן בו אנו עומדים, מונה שבעים ושלוש משפחות (365 נפש).[38] נתונים אלה מסבירים את ענין עשרים ושמונה המשפחות, ש"נוצרו" על ידי הסטטיסטיקון של המושבה בימים ההם — דניאל ליפשיץ. וכך מספר פינס את השתלשלות הדברים לא. גרינברג, שניהל את עניני חובבי־ציון ברוסיה במקומו של פינסקר. שייד שבא לפתח־תקוה לסדר את ענין התמיכה הטיל על ליפשיץ לסדר ספירה מדוייקת של האוכלוסיה בצירוף הפרטים על הזקוקים לתמיכה ועל אותם שאינם זקוקים לכך. בשלוש מחלקות רשם ליפשיץ את בני פתח־תקוה: במחלקה הראשונה נרשמו כל אלה שיש להם קרקע והנמצאים במושבה, בשניה נרשמו מחוסרי קרקע ובעלי קרקע, חדשים בפתח־תקוה ובמחלקה השלישית נרשמו "הגבירים", לאמור, אלה שאינם זקוקים מכל וכל לשום תמיכה. ראה שייד רשימה זו על מדוריה,

תנאי התמיכה של הנדיב ונורל „הנדחים"

המותחמים זה מזה בקוים בולטים והחליט, בלא בדיקה תחילה, לקבל את הנרשמים במדור הראשון, שמספרם עשרים ושמונה, וכל השאר נדחו, ובין הנדחים אחד המיסדים הראשונים יהודה ר א ב וגם יהושע ש ט א מ פ ר. כיצד אירע שגם שטאמפר הוצא מהרשימה? על כך מספר פינס ברוב הומור בתיאור תולדות ה„עשרים ושמונה": „. . . . וקרה מקרה שאיש אחד, שטיינבערג שמו, שנתקבל זה עתה על ידי שייד בפאריז לקולוניסת בפתח־תקוה מצא מקומו במדור השני (שלא נתקבלו). ומה נעשה בו? לקבלו אי־אפשר, שכבר נגזרה גזרה: 28 ותו לא. לדחותו אי־אפשר, שהרי נתקבל פעם אחת. אך ראו מעשה של קיליקוב ונזכרו הלכה. מאי קיליקוב? קיליקוב היא עיר בפולניה ולא היו בה אלא נפח אחד ושני נגרים. סרח הנפח ונתחייב הריגה. נתקבצו בני קיליקוב ואמרו: אם אנו הורגים את הנפח, מי ילטוש לנו את מחרשתנו? אלא, שני נגרים בעיר, נהרוג נגר אחד והיה לנו נגר אחד ונפח אחד. וכה נגזר בבית דינו של שייד — משפחת שטאמפער למחיקה ובא שטיינבערג תחתיו . . .".[39]

פינס מוסיף, כי רשימה זו היא שרירותית ביותר וקיפחה נצרכים רבים, המשוועים לעזרה. הוא מבקש איפוא מאת חובבי־ציון לפנות לנדיב בבקשה שלא יפלה בין אכר לאכר ויפרוש את חסדו על כולם. בינתיים עשתה לה כנפיים שמועה, כי הנדיב לקח תחת חסותו את פתח־תקוה — וחובבי־ציון, שפתח־תקוה היתה למעמסה במשך שנים על קופתם הדלה, שמחו לזאת ביותר. לילינבלום שהודיע על כך ברבים,[40] אינו מונע מעצמו לשלב דברי עוקץ כלפי המוני החובבים, על דלות פעולתם: „אשרי העם שככה לו, אשר בראותו נדיב גדול א ח ד עוסק בעניני הישוב, יאמר בלבו, רב לי, אינו מרגיש נחיצות להיות שותף בדבר הגדול הזה ושנתו מתוקה לו".

ותנאים מיוחדים הוצגו לעשרים ושמונה המשפחות. על מחציתן הוטל לעבוד בחקלאות ממש, היינו בחריש, זרע וקציר. לאלה ניתנו זרעים ותמיכה על מנת להשיב מדי שנה בשנה לאחר הגורן ופיטרו אותם ממסים. על המחצית השניה הוטל לעסוק בנטיעות הכרמים שנעשתה במרץ רב בכל המושבות הנתונות לרשותו של הבאַרון. אולם מדי שנה בשנה התחלפו שתי משמרות אלה ואותם שעסקו שנה אחת בפלחה עסקו בשניה במטע. הדבר נעשה הן משום גיוון העבודה והן, והוא העיקר, להכניס את כולם בעול העבודה, שכן היו אלה שעסקו במטע אך שכירי יום אצל הנדיב ללא כל אחריות ועצמיות בעבודה, בניגוד לפלחים, שהיו תלויים ביבולם, כלומר בפרי עמלם. תחילה הסכו עשרים ושמונה אלה לקבל את התנאים האלה. אולם פינס יעץ להם לקבלם, בתקוה, שסוף־סוף יסתדרו הענינים בכי טוב.[41] לאחר ימים מעטים שומעים אנו, כי „הקולוניסטים שמחים מאוד, כי מצבם היה נורא ומברכים את הנדיב ואת ה' בלאך, אשר השתדל עבורם".[42]

שמחים היו העשרים ושמונה ואבלים — „הנדחים".

פולמוס השמיטה

ששת הנדחים: אבא למפרט, מרדכי דיסקין, משה שמואל קרצ'מר, משה חודורוב, יהודה ראב, האחים אריה ליב ומרדכי סלומון,[43] פנו בקריאת עזרה לידידה הנאמן של פתח־תקוה הרב שמואל מוהילובר, בה תינו את מצבם הקשה עתה. "הננו פונים לחברת חובבי ציון, כותבים הם במכתבם זה, אם הנדיב עזבנו, אתם לא תעזבונו. כי למה נהיה קרח מכאן וקרח מכאן. אנא חושו נא לעזרתנו, או תעזרונו אתם, או תשתדלו אצל הנדיב, כי לא יפליא ביניכם ובין שאר בני המושבה. הן כמעט כולנו, החתומים מטה, אכרים אנו בפתח־תקוה מיום היווסדה, ולא נופלים אנו באהבת העבודה ובהשתדלות להפרחת המושבה מכל שאר אחינו הקולוניסטים ולמה נגרע?"[44] מרובים היו צרכיהם של נדחים אלה ופינס אף ערך רשימה מפורטת של צרכי כל אחד ואחד, שסיפוקם היה מוטל מעתה על חובבי־ציון. לאמר, אף עתה לא נפטרו חובבי־ציון מעיסוקם בפתח־תקוה, אלא שעתה נוסד הועד האודיסאי המאושר מטעם הממשלה והתמיכה נכנסה מעתה אל מסלול מסודר יותר מאשר בימי הפעולה המפורדת תחילה.

ו

באותן השנים בהן החלה פעילותו של הנדיב למען פתח־תקוה התחוללה סערה בישוב החדש, שאיימה לעקור משרשו נטע רך זה של ההתישבות העברית החדשה, הלא הוא ענין השמיטה. שנת תרמ"ט, היתה שנת השמיטה הראשונה למושבות החדשות, שכן בשנת תרמ"ב שממה פתח־תקוה. חובבי־ציון היו במבוכה. הם לא רצו לעורר את התנגדותם של הרבנים הירושלמיים ושל אלה שבחובבי־ציון. אולם היה ברור להם, כי הפסקת העבודה במושבות לשנה תחמיר בהרבה את מצבן הרעוע בלאו הכי. ובעיקר הכבידה פתח־תקוה, הנודעת בעמידתה הנאמנה לימין ערכי הדת ושהיתה סמוכה על שולחנם של חובבי־ציון. משום כך ביקשו אלה מבין הרבנים הקרובים להם ברוחם צד היתר לעבודה בשביעית. בינתיים פרסמו רבני ירושלים, ובראשם הרב סלנט והרב דיסקין, "קול מהיכל"[45] והוא — איסור חמור לעבוד באותה שנה. איסור זה היה מכוון נגד ההיתר שיצא מאת רבנים גדולים ומפורסמים אף הם כמו: הרב ריינס, הרב מוהילובר, הרב יצחק־אלחנן ספקטור ועוד, אלא שלאחר ה"קול מהיכל" מירושלים, נרתעו קצתם מהמתירים האלה, וחובבי־ציון והאכרים נבוכו, כשהם נקלעים בין ההיתר והאיסור. ר' מרדכי גימפל יפה, ממתישבי יהוד, הצטרף אף הוא לאוסרים ובעקבותיו, תלמידו ר' יחיאל מיכל פינס. הסערה גדלה והלכה עד שהממשלה התורכית ראתה צורך לעצמה להתערב, מחשש גרעון בהכנסותיה. הרבנים הספרדים הרגיעו את הממשלה[46] והם גם עמדו לצדם של המתירים ולימין האכרים העובדים בשביעית. ראובן סוויאטיצקי, שכתב לבני ביתו בחוץ־לארץ רשמים עזים מעבודתו והתאקלמותו בפתח־תקוה,

אוסישקין וא. זיכילוב על השמיטה בפתח תקוה

כותב: "בלי ספק תשבות הארץ בשנת השמיטה. הבארון ראטשילד חפץ לבלי ישבתו הקולוניסטים ממלאכתם. ואם ישבתו יחדול מתמוך בידם . . . וכאשר יעשו כל הקולוניסטים נעשה גם אנחנו".[47]

מ. מ. אוסישקין הוא שיצא להגן על בני פתח־תקוה, שברובם הגדול סירבו לעבוד בשביעית. מסרבים אלה בפתח־תקוה ובמקומות אחרים גונו הרבה ונאמר עליהם שאין השביעית אלא עילה בידיהם להשתמט מהעבודה וליהנות מלחם חסד. ואילו אוסישקין כותב: "בדבר הסיבה מדוע סירבו באמת כל בני פתח־תקוה לעבוד בשביעית, דעתי עתה כדעתי אז, שהיא: יראתם וחסידותם הגדולה בעניני דת. אנחנו יכולים לחלוק על חסידותם זאת והנדיב עם ראשי חובבי־ציון יוכלו גם לצוות עליהם במפגיע שיעבדו (בהסכם הרבנים המתירים), אך בכל אופן אין לנו רשות להתל בהם, באשר בעניני הדת צריכים להיות סבלנים לא רק היראים בלבד".[48]

בהמולת שביעית זו, שנשתתפו בה רבני ירושלים וחוץ־לארץ, עסקני הישוב מכל רחבי פולין ורוסיה, כמעט שלא נשמע קולם של הנוגעים בדבר, המתישבים עצמם. הכל דיברו בשמם בלא שנשאל אחד מהם לדעתם הם. משום כך ראוי לשמוע את דברי בני פתח־תקוה עצמם בגילוי הדעת שלהם, החתום בידי רבים ובראשם "המבקש בשם כל החתומים: אברהם זלמן איחילאוו".[49] הם מודים ומתוודים כי קיבלו על עצמם את האיסור, על אף ההיתר מכמה וכמה גאונים ורבנים, מהטעם הפשוט: ההיתר נתכוון לעבודה בידי לא יהודים. "וכבר הורנו הנסיון לדעת, כי שכירי יום אלה אכלו שארנו מעל עצמנו, בעת אשר המה היו מורי דרכנו בשנה הראשונה, טרם ידענו לאחוז מחרשה. ובכן לא חדשו המתירים דבר למעננו העניים. על כן קיימנו עלינו את מצוות השמיטה. זאת היא התנצלותנו האמתית . . .". בשולי בירור זה מרחיב המכתב הגלוי לדבר ברבנים הירושלמיים הדואגים, כביכול, לבני פתח־תקוה, שעה שהם מפרסמים בשמותיהם דברים אשר לא כן, לפי שמעולם לא התענינו בגורלם ומעולם לא ביקשו להכיר מקרוב את חייהם וסבלותיהם.

לא נדבר בפרטות בסערת השמיטה, שהעסיקה במשך שנה ומחצה את כל העתונות העברית והיהודית הלועזית וכן את כל הצבוריות היהודית העוסקת בעניני ארץ ישראל.[50] לענינו יספיק אם נאמר, כי הפסקת העבודה בשביעית החמירה עוד יותר את מצבה הקשה של פתח־תקוה והחישה את עזרתו של הנדיב. עזרה זו בתוספת אותה של חובבי־ציון לנדחים היא שסייעה סוף־סוף להקים בסיס כלכלי בריא לפתח־תקוה ולהכינה לקראת התפתחות משקית איתנה. תר"ן היא, איפוא, לא רק שנת ייסוד הועד המאושר על ידי הממשלה של חובבי־ציון ועל כן תאריך היסטורי בתולדות פעולותיהם של חובבי ציון, אלא גם תאריך נכבד בתולדות

ספירת המושבה בשנת תרנ"א (1891)

פתח־תקוה. באותה שנה נסתיימה תקופת הצעדים הראשונים, צעדי הגישוש וחבלי ההיאחזות במקום. עתה משנתחזק היסוד על ידי שלושת השותפים: חלוציותם וגבורתם של הראשונים, עזרתם של חובבי ציון ותמיכת הבארון, נפתחה תקופה חדשה, עשירה פחות במאורעות גבורה ומעשים דרמטיים, אולם לעומת זאת גדושת עמל ועבודה, צמיחה ושגשוג.

דניאל ליפשיץ ערך שוב סטאטיסטיקה (בל"ג בעומר תרנ"א) שלפיה נמצאו אז בפתח־תקוה 49 משפחות (446 נפשות). הוא פירט את כל הרכוש החי והדומם של המושבה וסיים בכי טוב: "הן זה תשע שנים אשר בני פתח־תקוה עובדים את אדמת ארץ אבותיהם וככוחם אז כוחם עתה ואהבתם לארץ לעבדה ולשבת בה לא סרה עוד מלבם, למרות המכשולים הרבים, אשר עמדו לשטן להם על כל מדרך כף רגל. והמה ברוב כוח הבליגו על יגונם ויגולו את אבני הנגף אשר היו למכשול על דרכם ועודם עובדים גם היום באהבה ובכשרון את כל עבודה קשה בבית ובשדה, ביום ובלילה, רק למען מצוא די ספוקם, לבלתי יצטרכו לידי מתנת בשר ודם . . . וראו אחינו שבגולה ועשו גם הם כאחיהם פה והתחכמו להרבות מספר אכרי ישראל בארץ אבותיהם . . .".[51]

הערות

1. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 59.
2. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 92.
3. "המגיד" שנה ל"א, גל' 5, ט שבט תרמ"ז/3.8.1887, עמ' 37.
4. נתפרסמה בקיצורה בספרו של מ. ל. ליליינבלום: דרך לעבור גולים, עמ' 74—78 ונעתקה משם לספר היובל של פתח תקוה, עמ' שפט—שצב. במלואה נתפרסמה בכתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 47—53.
5. שנה ל"א, גל' 10, י"ג אדר תרמ"ז/9.3.1887, עמ' 78 (חתום: האל"ף).
6. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 123—125, 141, "הצפירה" שנה י"ד, גל' 87, ח אייר תרמ"ז/2.5.1887, עמ' 3, "המליץ" שנה כ"ז, גל' 82, ב אייר תרמ"ז/26.4.1887, עמ' 868, שם גל' 101, כ"ד אייר/18.5, עמ' 1068.
7. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 70—73.
8. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 177. ספר שמואל, זכרון להרב שמואל מוהילובר ירושלים תרפ"ג), עמ' קב.
9. שנה כ"ז, גל' 59, כ"ז אדר תרמ"ז/23.3.1887, עמ' 618—619, גל' 64, ד ניסן/29.3, עמ' 668—670. וראה עוד מכתבו של אריה ליב פרומקין ב"המגיד" שנה ל"א, גל' 12, כ"ח אדר תרמ"ז/24.3.1887, עמ' 92.
10. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 178.
11. מ. ל. ליליינבלום בספרו דרך לעבור גולים עמ' 78—79, כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב. עמ' 115, 178.
12. "הארץ" שיצא בעריכתו עמ' 154.

הערות

13. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 115.

14. ראה ביחוד: אחד עשר יום, אשר עשה הנדיב הידוע ורעיתו הכבודה על אדמת הקודש, ביפו ובירושלים ובקולוניות בני ישראל. "המליץ" שנה כ"ז, גל' 112, י"א סיון תרמ"ז/3.7.1887, עמ' 1185—1188, כנסת ישראל לשפ"ר חלק ב, עמ' 211—214, "האסיף" ר, עמ' 45—50, תרמ"ח ובכל שאר העתונים. מה שנאמר בספר היובל של פתח־תקוה עמ' תח: "שמונה ימים עשה הברון בארץ" אינו אלא שיבוש.

15. "המגיד" שנה ל"א, גל' 32, כ"ח אב תרמ"ז/18.8.1887, עמ' 256. וראה עוד "המליץ" שנה כ"ז, גל' 187, י"ב אלול תרמ"ז/1.9.1887, עמ' 1979.

16. "המגיד" שנה ל"א, גל' 22, י"ז סיון תרמ"ז/9.6.1887, עמ' 176. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 166.

17. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 180.

18. נדפסה ב"הצבי" וב"המליץ" שנה כ"ז, גל' 221, ו חשון תרמ"ח/24.10.1887, עמ' 2356.

19. ראה: ישוב ארץ ישראל בשנת תרמ"ז למ. ל. ליליינבלום בקובץ: "קונטרס המלואים" (פטרבורג, 1888), עמ' 2 ובספרו: דרך לעבור גולים, עמ' 78.

20. "המליץ" שנה כ"ז, גל' 206, ט תשרי תרמ"ח/27.10.1887, עמ' 2189. וראה עוד גל' 195, כ"ב אלול תרמ"ז/11.10.1887, עמ' 2066 וכתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 351.

21. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 213. פרטים נוספים ראה בספרי: מהופעת רומא וירושלים עד מותו של הרצל (ירושלים, תש"ד), עמ' 24—25.

22. שנה ב' תרמ"ח, עמ' 205.

23. בוסתנאי שנה י, גל' כ"ז, ח חשון תרצ"ט/2.11.1938, עמ' 30.

24. "המליץ" שנה כ"ח, גל' 210, ז חשון תרמ"ט/12.10.1888, עמ' 4006 (ספר אוסישקין, ירושלים, תרצ"ד, עמ' 9).

25. "המליץ" שנה כ"ח, גל' 16, י"ט שבט תרמ"ח/1.2.1888, עמ' 162.

26. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 334.

27. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 362—363.

28. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 444.

29. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 457.

30. במקום המצויין בהערה הקודמת.

31. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 482.

32. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 464.

33. על כך היתה התנצחות קשה ומרה בין ר' שמואל מוהילובר לבין משה ליב ליליינבלום. ראה: כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 395, 399, 426—427, 457, 486, 670, ספר שמואל עמ' לד—לה, עז—עט, תולדות חבת ציון לש. ל. ציטרון עמ' 345, הישוב ואפוטרופסיו לאחד־העם בכתביו בכרך אחד עמ' רלו—רלז ובספרו של י. ל. אפל: בתוך ראשית התחיה (תל אביב, תרצ"ו), עמ' 555—556.

34. "המליץ" שנה כ"ח, גל' 47, כ"ו אדר תרמ"ח/9.3.1888, עמ' 483. יהודה ראב בסקירתו הנזכרת לעיל בהערה 23.

הערות

35. "החבצלת" שנה י"ח, גל' 32, י"ג תמוז תרמ"ח/22.6.1888, עמ' 250—251. אין לקבל כהוויתם את הדברים הנאמרים שם עליו, שכן היה אז עתונו זה של פרומקין נתון כולו למלחמה בפקידות הברונית. על אלחדף ראה באנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו לתדהר, כרך א, עמ' 133—134 (יש לתקן שם את שנת בואו לפתח־תקוה שהיא 1888 ולא 1886).

36. "המליץ" שנה כ"ח, גל' 92, כ"ט אייר תרמ"ח/10.5.1888, עמ' 976. וראה עוד גל' 95, ד סיון/14.5, עמ' 1003—1004.

37. "המליץ" שנה כ"ז, גל' 253, כ"ה כסלו תרמ"ח/1.12.1887, עמ' 2695.

38. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 788. ספירה זו היא של פינס ועל כן מהימנה וממקור ראשון. מצוייה עוד סטטיסטיקה ב"המליץ" שנה כ"ט, גל' 76, י"ג ניסן תרמ"ט/14.4.1889, שנעתקה מג'ואיש קרוניקל. אולם, אין היא מדוייקת, לפי שמקורה תייר והמספרים הם גדולים הרבה מהמציאות.

39. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 18. ולא טעות היתה בהחלפה זו, כפי שנאמר בספר היובל של פתח־תקוה עמ' תי בהערה.

40. "המליץ" שנה כ"ט, גל' 220, כ"ט תשרי תר"ן/24.10.1889, עמ' 1.

41. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 3.

43. לפי כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 70, היו מלבד ששה אלה עוד שלשה "נדחים" והם: שטמפר, גרינשטיין וחדד. ב"חבצלת" שנה י"ט, גל' 20, א דר"ח אדר תרמ"ט/1.2.1889, עמ' 155—156, פירסמו נדחים" אלה מכתב לאלעזר רוקח והוא קריאה נרגשת לבוא לעזרתם. כאן מצוייה רשימה מלאה, שכן חתמו כולם על המכתב. ואלה החתומים: דוד איזראעליט, יוסף פינחאסאוויץ, דניאל ליפשיץ, ישראל שלאסבערג, יהודה ראאב, משה קאפלאן, וואלף ליב גרינשטיין, פנחס מיכל מער (מאירי), אליעזר זאב בלומענפעלד, חיים שיף, שמעון האדראוויר, דוד נאוויק, אברהם ווינקלער, סענדר חאדד, אלטער ווינקלער, הלל הכהן, אהרן ליב מאכנעס, יוסף חדד, משה פיינשטיין, אבא לאמפערט, א. צ. כץ, אברהם קאפעלמאן, ליב ליפשיץ, מרדכי יונה דאברע, יעקב מאיר קאפעלמאן.

44. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 31—32.

45. "החבצלת" שנה י"ט, גל' 6, כ"א חשון תרמ"ט/26.10.1888, עמ' 44—46.

46. "המליץ" שנה כ"ח, גל' 83, ט"ז אייר תרמ"ח/27.4.1888, עמ' 872, כתבים לתולדות חבת ציון חלק ב, עמ' 640.

47. "המליץ" שנה כ"ח, גל' 187, כ"ח אלול תרמ"ח/4.9.1888, עמ' 1964. המכתב נתפרסם על ידי א. ל. מ י נ ץ, מי שנודע אחר כך כמתרגמו העברי של היינה.

48. "המליץ" שנה כ"ח, גל' 224, כ"ד חשון תרמ"ט/29.10.1888, עמ' 5057.

49. "המליץ" שנה כ"ח גל' 282, ב' שבט תרמ"ט/4.1.1889, עמ' 2856.

50. על פולמוס השמיטה ראה: תולדות חבת ציון לש. ל. ציטרון (אודיסא תרע"ד), עמ' 346 ואילך, דרך לעבור גולים למ. ל. ליליינבלום עמ' 117, 126 ואילך, כתבים לתולדות חבת ציון חלקים ב—ג בערך: שמיטה, במפתח העניינים שבשני הכרכים ובאחרונה בספרו של הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי: "ספר השמיטה" (ירושלים, תשי"א), עמ' סג—סד.

51. "הארץ" של ז. יעבץ עמ' 155.

פרק שמונה עשר:

מושבת הכרמים

ממושבת פלחה למושבת כרמים ונטיעות / מומחי הנדיב פותחים בנטיעות / נימוקיהם לכך / המפנה החדש בחיי המושבה / במקום היבול מעמל ידים — העבודה השכירה במטעי הנדיב / רי"מ פינס מסביר את יתרונותיהם של המטעים / אסמכתא לכך מדברי רז"ל / אחד־העם מתריע נגד בולמוס הנטיעות / ה"אמת מארץ ישראל" שלו / נימוקיו נגד הנטיעות / הסכומים שהשקיעו חובבי ציון בפתח־תקוה / הנטיעות על חשבון הפלחה / ברכת "שהחיינו" למראה חקלאים עברים במושבה / פתח־תקוה לפנים והיום / הספור העברי הראשון על פתח־תקוה מאת זאב יעבץ / ספורו של יהושע ברזילי על פתח־תקוה / בעיית העבודה העברית / הגדרת המושג: "עובדי אדמה" / ראשית המאבק על העבודה העברית / שטאמפר, יעבץ ולילינבלום על פתרונה של שאלה זו / "לא חסד אנחנו עושים לעניי אחינו השכירים" / הדור הצעיר במושבה / בתי החינוך / ילדי המושבה בעבודה / בתי חינוך חילוניים ודתיים / אידיש וצרפתית לשונות הדיבור במושבה

א

מומחי הנדיב פותחים בנטיעות

עם כניסת המושבה תחת חסותו של הבארון היא מתחילה בשלישית את ימי־בראשית שלה בנסיונה החדש להפוך את המושבה החקלאית והפלחית, למושבת כרמים ונטיעות.

אכן הנסיון החקלאי של בני פתח־תקוה לא היה רב, אולם אף הוא דיו היה ללמדם שאין חקלאות של ממש ללא שטחי קרקע נרחבים. היינו מאה וחמשים דונם למשפחה. לימים משקנה הנדיב את חלקותיהם של כל בעלי הנחלאות שאינם יושבים בפתח־תקוה, דומה היה שמעתה תוכל המושבה להגשים את החזון של עבודת אדמה המוציאה לחם ומזון די צרכה. אולם, לא כן סבורים היו יועצי הבארון; הם החלו בנסיון חדש — בנטיעות.

ודאי שהיה הגיון במפנה זה. מומחי הבארון טענו, כי אף מיכסת הקרקע עתה אינה מספיקה לפלחה. משום כך ראוי להתחיל בנטיעות, שאינן צריכות לשטחים כה גדולים והכנסותיהן גדולות מאלו של גידולי פלחה. יועציו החקלאיים של הבארון היה בידם נסיון רב של מטעי כרמים בצרפת והם צירפו לכך את המסורת על הגפן ופרי הגפן בארץ־הקודש, ועל סמך של מעשיות וחזון השקיע הבארון ממון רב ברכישת הקרקע בפתח־תקוה ובמפעלו החדש — מטעי כרמים על אדמות אלה.

אפייניים הם ההדים למפנה חדש זה מצדם של בני פתח־תקוה. אכן, הדים אלה הכוללים טענות והשגות על דרך חדשה זו, נבלעו בכלל הטענות של בני המושבות ומשום כך לא הושם לב להן, רק לאחר שנים נזכרו בהן, אולם אז היה כבר מאוחר

בלא חמדה נפרדים בני פתח תקוה מהפלחה

והזמן עשה את שלו וגם תקופה חדשה זו, המתחילה בשנות תרמ"ט—תר"ן (1889—1890) כלולה בכלל שנות הנסיון של פתח־תקוה וימי המסה שלה בלימוד התורה החדשה — תורת עבודת האדמה.

בתיאור השמחה הגדולה של בני פתח־תקוה עם קניית האדמות על ידי הבארון, מסופר גם: "אבל אז החלה הדאגה למרר חייהם: מאין יוציאו להם לחם — והאדמה מצערה היא? וגם אם ילכו לעבוד בנחלת הנדיב ויקבלו פראנק אחד ליום, לא יספיק להם לכלכל ביתם . . .".[1] תוך דאגה זו שלובה, כמובן, התקוה הגדולה לעתיד כשהפרדסים והכרמים שיינטעו ייחלקו אף הם לבני פתח־תקוה. אולם עוד רבה הדרך לימים טובים אלה ובינתיים — מציאות קודרת, שהחלה מיד עם ראשית הגשמת המפנה החדש.

הנדיב לא חילק את האדמה שקנה בין בני פתח־תקוה, אלא החל לנטוע בה והעסיק בעבודות הנטיעה והטיפול במטעים את בני פתח־תקוה. לכאורה, היה זה פתרון משובח. אנשי פתח־תקוה הרויחו את לחמם בעבודתם בחלקות הבארון ונוסף לכך הובטחו להם כרמים אלה כשיתחילו לשאת פרי ולאחר שיעברו עליהם שנות הערלה והרבעי. אולם, אף כאן לא התנהלו העניינים כרצון הפתח־תקואים. "בימים האלה, מספר יעקב גולדמן, עלה על דעת פקידי הנדיב בדבר האדמה אשר קנה, לבלי חלקה היום לבני המושבה, כי אם להפרישה לו, ולתת אותה על יד בני האחוזה (כלומר: בני פתח־תקוה) לנטעה גני עץ וכרמים על חשבונו, ולחלקה אחר כך לבני המושבה גן וכרם לאיש. ויהי בעשות החלוקה החדשה ויפרישו חלק הנדיב כולו בעדית וזבורית ולבני האחוזה חילקו את הבינונית. ובני האחוזה התאוננו על הלקח מאתם אדמת הזרע, אשר מאתה כל לחמם נמצא. וינחמום ויפיסו את דעתם וידברו על לבם לאמור: הלא כל הדבר אך לטובתם הוא, כי למי כל חמדת הארץ הזאת לעתיד? הלא לבני האחוזה, ומחסורי בני האחוזה יום יום, עד יחוללו הכרמים והגנים, על הנדיב. ויאותו בני פתח־תקוה גם לדבר הזה".[2]

נקל לאמור: "ויאותו", שעה שבני פתח־תקוה נאלצו להפרד מאורח עבודתם במשך שנות ישיבתם במושבה. האדמה שעל גדות הירקון היה העדית שבקרקעות המושבה והיא שנעבדה עד כה ואף נשאה יבולים משופעים. עתה נמסרה אדמה זו לנטיעות ובמקום הלחם למאכל באו הנטיעות ובמקום היבול מעמל ידים באה העבודה השכירה בצירוף תקוה להיות בעלי כרמים ומטעים בעתיד. ודאי ההגיון היה לצד המפנה החדש ומיד נמצאו דורשים לו ומסבירים ובראשם ר' יחיאל מיכל פינס, מי שליווה בנאמנות רבה את צעדיה הראשונים של פתח־תקוה ועשה הרבה לשיקומה מחדש לאחר חורבנה הראשון.

פינס, שהיה המקור הראשון לידיעה מהימנה ומוסמכת בכל הנוגע לישוב ארץ־

הביסוס הרעיוני של המפנה החדש

ישראל ובנינה, מצא שעת כושר לסכם את הנסיון החקלאי והישובי בעשור הראשון להתישבות העברית החדשה. באחד ממכתביו לבן חוץ־לארץ, שביקש לדעת איזוהי הדרך בה ילך עתה הישוב בעניני ההתישבות, הוא מסכם את הטעויות שנעשו ולקחן: "בראשונה אמרו המתישבים לעסוק בעבודת האדמה הפשוטה, ולהיותם על פי רוב עובדי אדמה בלתי מנוסים חשבו וטעו בהרבה דברים: טעו במידת האדמה הדרושה לעסק זה ויסתפקו בשליש מהצורך, טעו בחשבון ההוצאות ויאמרו לכבוש את הארץ בפרוטות, טעו בחשבון סדר חייהם ואמרו להתנהג בארץ־ישראל במנהגי אירופא, טעו בכוח גופם וכשרונם, ויאמרו לעבור מחיי המסחר לחיי עובד אדמה, כאשר יעבור איש ממקום למקום. כל הטעויות האלה עלו להם בדמים יקרים ובאבוד כוחות יקרים. ואחרי עמדם על הטעות וימצאו את הדרך הנכונה, קצרה ידם, באין כוח, ללכת בדרך זו מבלי עזרת אחרים . . .". הוא מסיק ואומר, כי התקופה הקצרה של קיום המושבות לימדה את הדרך החדשה, מחוייבת המציאות — דרך הנטיעות. פינס פונה לעבר הרחוק ומוצא אף שם סמוכין לדרך חדשה זו, שאינה אלה דרך סלולה על ידי אבותינו בימי קדם ואין לנו אלא לחזור ולנקוט מעשי אבותינו בידינו. מוכן ומזומן לו לפינס המדרש הקדום על הכתוב: "כי תבוא אל הארץ ונטעתם". "אתה מוצא בהקדוש ברוך הוא שמתחילת ברייתו של עולם לא נתעסק אלא במטע תחילה, הדא הוא דכתיב: ויטע אלהים גן בעדן וכו'". משנמצאה לו לפינס אסמכתא קדומה זו הרי הוא בא ונותנה ענין לימינו, כי "סוד גדול גילו לנו חכמינו ז"ל בדברים האלה, אשר ימים רבים עברנו על פניהם מבלי למצוא המרגלית אשר תחתם, עד שהורנו הנסיון, כי אין תקות ארץ־ישראל בנויה אלא על המטעים".

תורה חדשה זו שיצאה מתוך הנסיון והיא מאוששת בדברי קדמונים, מבוססת לדברי פינס גם על סיכויים מזהירים בעתיד. אכן, נצרכות איזה שנים עד שמטעים אלה, כרמים ופרדסים, ישאו פרי, אולם הפסד זה שקול נגד השכר הגדול לעתיד לבוא, שבכללו אינו רק שכר חמרי, אלא גם סיפוק רוחני. "ברכה בם (במטעים), מוסיף פינס, ועסקם מועט מעסק עבודת האדמה הפשוטה, גם יש רוח חיים וטעון עבודת השכל והמוח יותר מעסק עבודת האדמה, כי לכן מוכשר הוא גם ביתר שאת לאחינו בני ישראל, אשר רובם אנשי הרוח המה, אשר הסכינו בעבודת השכל. האומנם כי הנטיעות לא ידחו את עבודת האדמה הפשוטה כולה, אך משפט הכבורה בזמן ובמזלה להנטיעות והזריעה טפלה להן". נימוק נוסף לטובת המטעים הוא שהם צריכים לפועלים במידה מרובה, מה שאין כן הפלחה, הישוב עשוי איפוא לגדול בגלל הנטיעות "והיה איפוא הכרם והגן מקור נפתח למאות משפחות לפרנסן . . .".[3]

לכאורה, היו כל הנימוקים לצדו של פינס, אולם באותם הימים, ימי הכשרת הלבבות

אחד העם על בולמוס הנטיעות

לקראת בולמוס הנטיעות, יצא להזהיר ולהתריע נגדו בן חוץ־לארץ, שביקר אז לראשונה את הארץ והמושבות והסתכל באורח החיים והעבודה — הלא הוא אחד־העם ב"אמת מארץ ישראל" שלו.

ב

הדבר הראשון שביקש אחד־העם במושבות החדשות היתה עבודת האדמה. הוא בא לארץ בראשית תרנ"א (1891), היינו בעצם בולמוס הנטיעות. הוא לא יכול היה להעלים את תחושתו והרגשתו, כי מאחורי בולמוס זה מסתתר, ביודעים ובלא יודעים, ההשתמטות מעבודת האדמה, הכרוכה בנהייה אחרי פרנסה קלה ו"מכובדת" יותר. הוא משמיע איפוא את האמת המרה כי "בכל השתדלותי ודרישתי, לא זכיתי לראות אף איש אחד, אשר יחיה רק מפרי אדמתו בלבד". אמנם, אמת מרה מזו היא קביעת העובדה, שהמתישבים החדשים "אינם אוהבים הרבה את העבודה בשדה, המשביעה לחם, ועל כן נהפכו רובם סוף־סוף לכורמים בלבד, והרי הם יושבים ומחכים להכנסותיהם העתידות לבוא, ומרוב טובה לעתיד ישכחו את ההוה: לא ישימו לב הרבה לגן הירק אשר מאחרי ביתם, לא יגדלו בהמות ועופות במידה הדרושה. הערביים מביאים להם חמאה, ביצים וירקות והם קונים הכל בכסף מלא...".[4]

כדרכו, ראה אחד־העם בבולמוס הנטיעות את הבחינה המוסרית בלבד ואת ההינתקות מהאדמה כאם הפגעים בישוב החדש, שהיה צריך בראש ובראשונה לחדש את הקשר עם האדמה על־ידי עבודת האדמה. לימים, לאחר ביקורו השני, בתרנ"ג (1893), הוא מדבר גם בצד המשקי של אותה בעיה ואף כאן הוא מגלה את דעתו בבהירות יתירה: "צריך לחדול לגמרי מנטיעת כרמים חדשים עד שיתברר היטב מה אחרית היין". ואכן הפעם שמח, כי בחינה משקית זו חופפת גם את הצד המוסרי ולצדו גם בני המושבות: "ורבים מאוד בין הקולוניסטים נאנחים, על כי אדמתם נטועה גפנים ואין להם יכולת לעסוק בזריעה...". מתוך כך הוא בא להורות הלכה גדולה ונכבדה בתורת ההתישבות החדשה בארץ־ישראל ובמהותו של האכר העברי החדש: "אין אדם ראוי לשם עובד אדמה, אלא אם כן מוציא לחם מן הארץ ועוסק בגידול בהמות ועופות, כלומר, בורא לו בעצמו את החמרים הדרושים למחיתו ומחית ביתו ומקנהו...".[4א]

הועד האודיסאי, או כפי שנקרא עתה בשמו הרשמי: "החברה לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה", שדן אף הוא באותה בעיה, כפי שנתעוררה אז בפתח־תקוה, תולה כמובן תקוות רבות בנטיעות ורואה בהן סמך גדול לבני פתח־תקוה הנזקקים לעזרה, אולם, אף הוא מדגיש, כי אין הנטיעות אלא

שביל הזהב של אוסישקין

סעיף לחקלאות ועבודת האדמה, "אשר היא צריכה להיות העיקרית בחיי האכר".[5] ניכר, כי דעתו זו של אחד־העם חדרה קמעה קמעה ללבותיהם של חובבי ציון בחוץ־לארץ, במידה שאפילו מתנגדו הגדול של אחד־העם, משה ליב לילינבלום, שיצא לסתור את כל הטענות וההשגות שב"אמת מארץ ישראל", נאלץ אף הוא להודות בדברים אלה על בולמוס הנטיעות והוא כותב: "הכל מודים, שהלחם, הוא העיקר. אם עד כה הרבו בגפנים — אין זה אלא מפני קוצר דעת אחינו...".[6]

את שביל הזהב מבקש מ. מ. אוסישקין, היודע אף הוא את כל הסכנה הכרוכה, מכל הבחינות, בנטיעות אלה והוא בא לפשר בין הניגודים הבולטים בין מחייבי הנטיעות ושולליהן. לדידיה כל עיסוק הקשור באדמה טוב ונאה הוא לבני הישוב החדש. אכן, אין הוא חולק על עדיפותה של עבודת־האדמה, אולם, טענתו היא: "למה נעשה שקר בנפשינו? הן בני עמנו מאז גלו מעל אדמתם, היו לעם שכולו סוחרים, מפני הלחץ זה הדחק. ולא בנקל יתהפך בן כרך, העוסק בפרקמטיה לעובד אדמה שוכן בכפרים. נחוץ איפוא להכין מעברה מן חוף המסחר במוח ושקול הדעת אל חוף העבודה בגוף ובידים חרוצות. והמעברה הזאת היא העסק בנטיעות עצים, עושי פרי, המביאים ברכה לבעליהם. נוסף לזה יתנו הנטיעות ענין לעבוד בו רבים ולהשתכר רב יתר מאשר בעבודת האדמה...".[7]

פולמוס זה לא הגיע כלל לבארון ועושי דברו במושבות ובפתח־תקוה. אדרבא, המושבה שהגיעה בראשית שנות התשעים לנקודת קפאון החלה לאט־לאט להתאושש בשל מפעל הנטיעות והאדמה שבתחילה לא היו קופצים עליה עלתה עתה למעלה ראש ורבים החלו לנהור לפתח־תקוה. סיבת השינוי הטוב הזה, נאמר בסקירה של יהושע ברזילי על מצבה של פתח־תקוה בשנת תרנ"ג, היא השפעת הנדיב, הנוטע בה גפנים בכמות מרובה וגם מטעים שונים...".[8] עיקר הנטיעות היו הכרמים. אולם הנדיב לא הסתפק בכך; בעקבות הכרמים באו עצי תות לשם גידול תולעת המשי, זיתים ושקדים, קיקיון ואף הוחל בנטיעת פרדסים. כאן היה החלוץ משק לחמן, שבהנהלתו של פרומקין ואחריו הנדיב.

כיצד חיו עתה בני פתח־תקוה בתקופת הכרמים? מן הראוי לשים לב, כי המושבה מנתה כבר בשנות תרנ"ג—תרנ"ד (1893—1894) כשש מאות נפש, שהן לערך מאה ושלושים משפחות.[9] הכל עבדו אז אצל הבארון בנטיעות כשכירי יום, תשעה גרוש ליום. בשכר זה, ולו גם היו שני עובדים במשפחה, קשה היה לקיים משפחה מטופלת ילדים. אולם בלבם של עובדי הבארון קיננה התקוה לחלוקת הכרמים. רשימת בעלי המלאכה בפתח־תקוה בימים ההם מגוונת ביותר: נגרים (7), נפחים (5), סנדלרים (2), בנאים (4), חייטים (2), פחח אחד, רצען אחד, קצב ומנקר וסופר סת"ם, מלמדים (2), פקידי לחמן (4), עגלונים (4), חנונים (6) והנדיב קיים פקידות

המצב במושבה

ששימשה את צרכיה הכלליים של המושבה. בפקידות הזאת בלטה דמותו של רופא המושבה ד"ר מזיא, בעל זכויות מרובות בשדה הרפואה בפתח־תקוה במשך שנים רבות, וחלוץ ההיגיינה המודרנית במושבה. דמות מרכזית אחרת בפקידות הבארון היה הגנן חיים כהן, יליד ירושלים, שלימד בני פתח־תקוה את תורת הנטיעות ואף נטע את הפרדס הראשון של הבארון. בתעודת ההוקרה שהגישו לו בני פתח־תקוה בתרנ"ג נאמר בין השאר: "ראינו פעולותיך הנכבדות, מיום באת אלינו, אשר פעלת להרים קרן מושבתנו והפרחתה ואמרנו: שמך אדוננו בפתח "גן עדן", לא לגרשנו ממנו, כי אם להכניסנו בו, לא להרחיקנו מ"עץ החיים", כי להאכילנו מפריו. וברוך הוא אדוננו הנדיב לד', כי בחר בך לשים על שכמך המשרה הזאת, משרת פקיד הגינות בפתח־תקוה, אשר הולמתך...". ליד אלה העסיק הבארון, או שילם משכורות לעובדי הציבור כמו: הרב, השוחט, מורים, שומרים וכיוצא באלה.

בעיה מיוחדת היא יחסם של חובבי־ציון לפתח־תקוה מאז קיבל הנדיב תחת חסותו עשרים ושמונה המשפחות והעניק עבודה בנטיעותיו לבני המושבה. הועד האודיסאי השקיע בפתח־תקוה משעה שהחל לדאוג לגורלה, היינו מועידת קאטוביץ ועד אייר תר"ן, החודש בו אושר הועד על ידי הממשלה, קרוב למאה שלושים וחמשה עשר אלף פראנק. הועד הפועל ביפו, היינו בא־כוחו של הועד בארץ־ישראל, שלח מדי פעם בפעם בקשות תמיכה למתישבים בודדים בפתח־תקוה והמרכז באודיסא היה נענה תמיד בחיוב לבקשות אלה. אולם, עד מהרה נתברר, כי לא זו הדרך, וכי יש "להתפטר מן התמיכות המקריות, שאין בכוחן לשכלל וגורמות הוצאות מרובות וברכה מועטת". המסקנה הקרובה ביותר היתה בקשת תכנית יעילה של תמיכה.

לאחר חילופי בירורים בין הועד הפועל ביפו לבין המרכז באודיסא, הוחלט, לפי הצעתו של ראש הועד הפועל ביפו ל. בינשטוק, לבחור ב"קולוניסטים היותר חרוצים ולהעמידם על בסיס נאמן". שש משפחות נבחרו מבין הנזקקות לעזרה. אולם נתעוררה בעייה אחרת וסבוכה יותר. כדי "לשכלל", היינו לבסס את קיומן של משפחות אלה, היה צורך להעניק להן אדמה במידה מספקת, וזו לא היתה ברשותם של חובבי־ציון. משום כך היה אף כאן המוצא הראוי — הנטיעות. לשם כך הוקצבו סכומים ניכרים לנטיעת עצי תות, שביחד עם עבודת האדמה, "אשר ששת הקולוניסטים ההם עוסקים בה בחריצות, תוכל להמציא להם פרנסתם כראוי לבל ידעו מחסור". נוסף לכך הקציב הועד האודיסאי סכומי כסף לגמר הבאר.

היו בישיבות הועד האודיסאי שטענו, שאין בני פתח־תקוה מצטיינים בעבודה והנטיעות עשויות עוד יותר לנתקם מהעבודה בשדה. לעומתם טענו אחרים, כי לאנשי פתח־תקוה חסרו מעולם ומתמיד אדמות כדי השיעור הנחוץ ומשום כך יש

אין שומעים לאזהרות והתראות על בולמוס הנטיעות

הכרח להשלים את החסר בנטיעות. האגרונום א. ז ו ס מ ן, המומחה לנטיעות, חיווה דעתו, שיש להתחיל בנסיון גידול עצי תות. אולם אף הוא הדגיש כי ענף זה אינו אלא השלמה ולווי לעבודת השדה. ביחוד היו הדברים אמורים באותן שש המשפחות, "שהרי הם עוד עתה עובדים אדמת עצמם ולהם תהיה עבודת גידול המשי באמת משען חזק לפרנסתם...".[11]

דיונים אלה ושכמותם עדים הם לגישושים בבעיות היסוד של ההתישבות בימים ההם. אולם מעל כל הדיונים האלה ריחפה הדעה שבלבות העסקנים ובני פתח־תקוה כאחד: אין הנטיעות אלא בחינת גזירה שיצאה לחבל ברצון הטבעי לעסוק בעבודת שדה ולהוציא לחם מן הארץ. וכך נעזבה הפלחה קמעה־קמעה, תחילה מאונס ואחר כך מרצון. סייעה לעזיבה זו גם שיטת העבודה הפרימיטיבית, שלא נתנה יבולים מבורכים. בולמוס הנטיעות הרפה בהרבה את המתח לשפר את דרכי עבודת הפלחה, שכן רמזו מרחוק אורות ההצלחה של הכרמים. ואף כאן היתה פקידות הבארון לדוגמה. היא זרעה חלקה מטוייבת ומזובלת והחיטה שעליה עשתה כדי עשרים וחמשה שערים.[12] אולם מי האיש שיפקח עיני פקידות זו שתשקיע חלק מהמרץ הרב שהושקע בנטיעות, גם בפלחה? לא חסרו כמובן אזהרות על הכשלון העומד מאחורי נסיונות אלה של מטעים וכרמים, אולם לא הושם כל לב להן, שכן באו אלה מחוגים, הרחוקים בדרך כלל מעניני חקלאות ומשום כך לא השגיחו בהן.

ג

מאחורי תסיסה זו בענין נטיעת הכרמים בצבץ ללא כל ספק הכוסף לחזות סוף־סוף לאחר כליון נפש של דורות, כפר עברי בארץ־ישראל, כדמות הכפרים הלא־יהודיים בחוץ־לארץ. ואכן בכל סערת הויכוח, בה נשתלבו דברים קשים ומרים על מושבות צעירות וחדשות אלה, נתפרסמו גם רשמי ראייה מהוי חדש זה, שהחל להתרקם במושבות אלה, וכולם שופעים נחת רוח יתירה למראה העינים. חיים אליעזר מ ו ש ק א ט, שסייר בתר"ן את המושבות מטעם חובבי ציון בוארשה, אחד הסניפים הפעילים ביותר, מרבה לספר פרטים ופרטי פרטים ואינו מסיח דעתו מכל תוספת קטנה ביותר ברכושן של המושבות. בכלל פירוט זה, הכולל גם את פתח־תקוה ויהוד, הוא מונה אחד לאחד את כל החיל אשר עשו שתי מושבות אלה שהן אחת. אולם, תוך פירוט יבש זה אין הוא יכול להימנע מהשתפכות סנטימנטאלית בבואו לדבר בהווי החדש הנוצר כאן: "...בצאתי את המושבה פתח־תקוה, מסיים הוא את רשמי ביקורו בפתח־תקוה ויהוד, פגשתי בדרכי עגלה מלאה עמיר, הולכת אל אחת הגרנות. נער אחד קטן הולך ונוהג בסוס, יושב למעלה על העגלה, להשגיח, שלא יפול מאומה מעליה. בראותי את המחזה, ברכתי ברכת שהחיינו, לראות את אחי בני עמי מתחנכים מקטנותם בעבודת האדמה...".[13]

מראה המושבה: "מעטה ירקרק הוד וגועם, חן ויופי"

ואין הוא יחידי. סוקר אחר, המשרטט בצבעים קודרים ביותר את מצבה הכלכלי של פתח־תקוה וסיכוייה בעתיד, אינו יכול אף הוא לכלוא את רחשי לבו ונפשו למראה עיניו ובשוותו לנגדו את השממה במקום זה אך לפני שנים מספר.

"לפנים, מספר סופר זה, המסתיר את שמו, כאשר סר איש לראות את המושבה אחזתהו פלצות: משני עברי הדרך העולה מיפו ראה גבעות חול, אשר לא יעלו כל צמח ושדות מכוסים במעטה דשא דק ודלול. ולפאת מערב: הבלים ואדים מתמרים ועולים מהבצה והאגמים ומורידים אל המושבה מזיקים ומחבלים, מחוללי קדחת האגמית, מחלת העינים ועוד. ובהמושבה — בתים קטנים ושפלים, צריפים וסוכות ופני יושביה דל ושפוי ועיניהם טרוטות ודולפות ובמבחר אדמתה, היא שדה החמרה, חרשו אכרים ערבים במחרשה הקדומה, הקשורה בעול גולם ובסמלונים עקומים ונעקמים לשני שוורים כחושים ורזים, אשר הועילה אך לגרד את פני האדמה. ובכל מקום מסביב שררה דומיה והשקט, אין חיים ואין תנועה. והיום — בכל מקום אשר נעיף עינינו נראה אך מעטה ירקרק, הוד ונועם, חן ויופי, סדר ומשטר. על שני עברי דרך יפו נטועים כרמי חמד, העטופים במעטפה ירקרקה ומסביבם שפעת עצי תות, הנושאים ראשיהם בגאון. על פני הבצה מסביב נטועים עצי איקליפטוס לאלפים, הסופגים את האדים הרעים ומטהרים את האויר. באדמת החמרה נראה שדה תבואה נחרשים במחרשה, הנרתמת לעשרה זוגי סוסים, והיא יורדת עמוק בארץ, בוחשת והופכת בה ותולשת כל העשבים הרעים. על פני הירקון סביב נטועים עצים רעננים, המתערים ומשגשגים ממימי הנהר המלחכים אותם. גם המושבה עצמה נתגדלה ונתרחבה במאוד. בתים רבים, יפים ונהדרים בנויים בה ועצים רעננים נטועים ברחובותיה. בלב המושבה כוננה משתלה יפיפיה ובארות להשקותה. והעבר השני, העומד על הגבעה עשוי מדרגות מדרגות, והנה מכוסות במטעים שונים וירקרק שדה וקול המון מרכבות, קול משק עגלות ורעש אופניים כהמון קריה גדולה הומיה נשמע בחוצותיה...".[14]

אכן מראה נאה ומרומם את הנפש. אולם סופר זה אינו מעלים את רוב הדאגות האופפות את פתח־תקוה, ובעיקר האפוטרופסות של פקידות הבארון, שכבדה החל כבר בימים ההם להעיק על פתח־תקוה כעל יתר המושבות. אולם כל אותן הדאגות והבעיות אינן יכולות להאפיל על מראה העינים: אף על פי כן ולמרות הכל מתרחש משהו חדש בישוב העברי ובעולם היהודי, וקו בולט מתחיל אף הוא להסתמן כבר עתה — הפרחת שממות הארץ על ידי יהודים.

ואך טבעי היה, שהווי חדש זה יטבע חותמו גם על היצירה העברית ובראש ובראשונה על הספור העברי. למעשה לא היתה צורה זו אלא שלב אחד קדימה ברשמי התיאור, ששימט את הפירוט והנתונים היבשים והשתמש בכל השאר כבמסכת לרקום עליה תמונות מחיים חדשים אלה, שהן כה שונות מאותן הידועות לנו מחיי

הספור הארצישראלי הראשון יסודו ורקעו בפתח תקוה

ישראל בעולם כולו. החלוץ היה הסופר, המשורר והחוקר הנלבב זאב י ע ב ץ. באותה שנה (תרנ"א, 1891) בה פירסם את ספורו הראשון מחיי הארץ בכלל ומחיי פתח־תקוה בפרט, ודאי שהורגש כבר הצורך במתן ביטוי אמנותי למאורע הגדול בחיי ישראל, שהתרחש משנת 1878 על אדמת ישראל. מפי ליליינבלום אנו שומעים כי חובבי ציון הציעו לפני י. ל. ל י ב נ ד ה שיכתוב ספור על רקע המושבות החדשות, והוא השיבם כי עדיין מוקדם הדבר. ליליינבלום המספר על כך,[15] מוסיף בשניגה, כי אין קל מלהטליא "ספור" כזה שנושאו יהיו בני נוער מחוץ־לארץ, מתבוללים ומרוחקים מעמם, העוסקים בבעיות ישובו של עולם, המתעוררים לקריאת עמם, עולים לארץ־ישראל, עובדים בה בחקלאות ועתה יושבים הם תחת גפנם ותאנתם. אולם מה נעשה וגבורים כאלה לא היו ולא נבראו ולשוא נבקשם במציאות. אחר הוא רקע ספורו של יעבץ, שעל כן לא רק חש בנפשו את המציאות הארצי־ישראלית של הישוב החדש, שעה שגורש מזכרון־יעקב בשל מורה צעירה שחונכה בפאריס, אלא היה חי אז ביהוד ומעטים כמותו ידעו את ההווי של פתח־תקוה לשרשו ולאמתו.

ספורו זה של יעבץ: "ש ו ט ב א ר ץ"[16] חסר סממנים רבים, אם מבחינה אמנותית ואם מבחינת העלילה שבו. אולם לעניננו הפעם חשובה ההדגשה העוברת כחוט שני דרך כל הסיפור, כי טיפוסים אלה בספור, ח ד ש י ם ה ם בעולם הדמויות אשר לישראל. הספור סובב על רקע של טיול בארץ בעגלות הבאות מפתח־תקוה, והעגלון הוא ר' יהושע (שטמפר) מפתח־תקוה. לתמיהה, שאיש נכבד כמוהו נוהג בסוסים, קורא בעל הספור: "אין זאת, כי נאמנו דברי זכריהו הנביא, כי יבוא יום "ומצלות הסוס תהיינה קודש לד'". כי ידעתי את האיש, כי ירא אלהים הוא, תופש תורה ויודע ספר בלשון אשכנז, אנגל והונגר. ויען לי האיש: "הארץ הקדושה הזאת ארץ פדות נפשנו היא ונפשנו לא תפדה בלתי אם בהטהרה מן המידות הרעות שדבקו בנו על כורחנו בימי ענינו. ה נ א ת י ג י ע כ פ י נ ו ה י א ת פ א ר ת נ ו פ ה ו ה ב ט ל ה ו ה ע צ ל ו ת ת ו ע ב ת נ פ ש נ ו".

הרי שלפנינו כל הפילוסופיה אשר לחלוצים החדשים, שיעבץ משזרה בכל הספור והיא מגיעה לשיא ביטוייה בדברי ר' יהושע: "...מה נואלו האנשים, האומרים עדן להנאה גסה ונעימות צחות מרניני לב לא ידעו ולא ירגישו. מה רבו האנשים מאחינו, הנושאים נפשם כל היום אל פת קיבר, אל נזיד הגרש ואל שכר השעורים, אשר נתנו להם ארצות המערב בעין צרה, ובכוס היין ובסל הענבים והמגדים, אשר תושיט להם ארצנו הקדושה בעין טובה וברחמי אם, יבעטו ברגל גאוה. אני לא אתן את כל תענוגי ארצות המערב והצפון בעד אויר ארצנו היום הזה. לא ידעתי אם יש מלין בפי מספר וסופר, להביע את חמדת ריח הניחוח, אשר יפיצו נצני תפוחי הזהב היום בחודש האביב, ריח גן עדן הוא, המנשא ומנטל את נפש האדם עד במתי עב".

LXIC — ORNATE HERALD CHAIR.

ספורו של ברזילי אף הוא על רקעה של פתח תקוה

תחושה זו יש לזכור אותה תמיד ולא להסיחה אף לרגע מלבנו בדברנו על מצבן של המושבות בכלל ושל פתח־תקוה בפרט. סמי מכאן אותה מליצה נדושה ונבובה, שנשתלטה אחר כך בעתונות בן־יהודה, כשדיברה במושבות החדשות, שכן לפנינו הפעם, מי שקיים בנפשו את מצוות העליה לארץ־ישראל ברגל מהונגריה ואת המצווה האחרת — העליה על אדמת פתח־תקוה. באחת, הסיפור מגולל את שפע הבעיות של המושבות, אולם מעל לכל אלה מרחפת אותה אוירה חדשה, לה נכספו מיטב החוזים והחולמים שבחובבי ציון, הלא היא אוירת האכרות העברית בארץ־ישראל. ואף זו, הדור הצעיר המתחנך באוירה זו, אף הוא אחר מבן גילו בחוץ־לארץ. לשאלה שנשאל נער: "ואם יפגע בך ערבי בדרך ופשט את מעילך מעליך?" — אינו מהסס הזאטוט מלהשיב: "ופשטתי אני את אדרתו מעליו — ענה הנער בבטחה".

זמן קצר לאחר פירסום סיפורו של יעבץ מתפרסם "מסע יום אחד בארץ־ישראל" מאת יהושע ברזילי־איזנשטט.[17] אף הוא מנסה למסור במידת יכלתו את ריח האדמה ורוח העבודה אשר לבני פתח־תקוה. ברזילי היה באותם הימים איש המעשה ואחד הנושאים העיקריים בעול הועד הפועל ביפו, שהיה סניף לועד האודיסאי וכלכל את כל פעולות התמיכה שלו במושבות. נאמנה עלינו עדותו שם על עצמו: "השומע מדי יום ביומו אנקת הפועלים, שכלתה עבודתם, או על השכר המועט, שאיננו מספיק לכלכלת נפשות משפחותיהם המרובות, צעקת האומנים על העדר מלאכה, אנחות קולוניסטים מחסרון כסף לעבודת אחוזותיהם ויתר מחסוריהם, בכיות גרים ונודדים, על כי אין כל מקלט למו וקללת עולים חדשים המושבים בחזקה...". הרי שאין הוא מאותם המפריזים בשמחה המצוייה במעונם של בני המושבה, העובדים ונהנים מיגיע עבודתם. אף הוא נוסע לפתח־תקוה ונהנה מהנוף הנאה, אולם מעל הכל מהנה אותו המראה בו הוא נתקל בהיכנסו לפתח־תקוה:

"מי זה שטוח נגדנו על ידיו ועל רגליו וחופר סביב האלנות? שאלני המורשה, בהיותנו קרובים להמושבה. ובטרם הספקתי לענות מה, הרים החופר את פניו ונפר בו את יהודה ההגרי (ראב). שלום לך רבי יהודה!, קרא המורשה, הכסף או זהב אותה חופר? ראו אדוני ותדעו, ענה הנשאל, בגשתו אלינו בידים מלאות תפוחי אדמה רעננים, אשר עוד עפרם עליהם. אותם זרענו בין אילני התות בכמות נכונה, עודם בחצי גדלם, הוסיף הדובר בנוּ, פן תעלה על לבנוּ מחשבה זרה, שאדמת המושבה איננה מסוגלת לגדל תפוחי אדמה, בוא נא בעוד שבועיים ואבשל לכם מהם סיר גדול ובכל זה לא יכיל בקרבו יותר מעשרה...".

דומה כי בשום ויכוח, ולוּ הסוער ביותר, לא הומחשוּ עניני המושבה כמו בתיאורים, ציורים וסיפורים אלה. הדמויות דמויות ממש ושמותיהם מפורשים ואפילו הם מוצנעים בצלם של כינויים מכינויים שונים. והעובדות ודאי שהן עובדות ממש, שעל כן מרחף בין השיטין המגע הבלתי־אמצעי עם המושבה.

ד

שאלת העבודה העברית

ולפי שהעובדות באותם הסיפורים הן עובדות ממש יש ענין גם בכמה וכמה בעיות שהן מעלות, וביחוד אותה בעיה, שהסעירה אחר־כך את פתח־תקוה במשך שנים רבות, הלא היא ה ע ב ו ד ה ה ע ב ר י ת. שתי פנים לבעיה זו מיום היותה: האחת, עקרון העבודה העצמית והאחרת, אם להשתמש בעבודת הזולת, באיזו להשתמש, בעברית או בערבית.

ראינו את התקלה הגדולה עליה התריעו בני המושבה ושוחריה מחוצה לה, הלא היא עבודת האריסים הערבים בנחלאות פתח־תקוה ובנחלאות קוני הקרקעות שם. בראשית שנות התשעים מודיע הועד האודיסאי, בדין־וחשבון המודפס הראשון שלו, כי מרבית האכרים "החכירו אדמתם להפלחים ובעצמם יעבדו בתור שכירי יום (אצל הנדיב)". בינשטוק, ראש הועד הפועל, חזר והדגיש את העובדה הנודעת עוד מימי הפרעות בשנת 1886, כי "נתינת האדמה בחכירה להפלחים, מלבד מה שגורמת דלות להאכר, תוכל במשך הזמן לעורר סכסוכים בין הקולוניסטים ובין שכניהם, כי הפלח, אחרי שיוציא תועלת מאדמתו החכורה, לא יעזוב אותה ברצון טוב...". עובדה זו, שבני פתח־תקוה מוסרים את שדותיהם לפלחים, היתה אחד הגורמים העיקריים שחובבי ציון לא הרבו לתמוך בהם בתקופת הבארון או בלשון הדין־וחשבון: "מפני שהקולוניסטים בעצמם לא התחזקו, בסיבות שונות, בעבודת אדמת עצמם".[18] אולם גם דין־וחשבון זה מוצא חובה לעצמו לציין, כי רוב הקולוניסטים, גם אלה שאינם עובדים אדמת עצמם, מצטיינים באהבתם להעבודה...".[19] את הקלקלה הם תולים בעבודה השכירה אצל הבארון, שכפי שנראה להלן, גרמה לכל הקלקלות שבפתח־תקוה בימים ההם, ימי ביסוסה של המושבה.

הצד השני של הבעיה, הפועלים העברים, היה טעון אף הוא בירור וליבון בזמן הראשון, שכן מתלבט הועד האודיסאי בהגדרת המושג: "ע ו ב ד י א ד מ ה": "אם לעובדי אדמה יתחשבו האנשים המקדישים עצמם לעבודת האדמה, אין ספק, כי בכללם נחשבו גם הפועלים, שאין להם אדמה ועובדים בשדות אחרים ונכונים לכונן מצבם על ידי עבודת האדמה".[20] אולם המציאות הבהירה לאחר זמן קצר דיפירנציאציה זו שבין אכרים ופועלים ואף הביאה לעולם את הבעיה של העדפת הפועל העברי או הערבי. יעבץ מתאר במוחש מאבק זה, והוא עוד בראשיתו, בסיפורו הנזכר.

יעבץ הכיר אל נכון את הברכה הרבה שהביאה ההתישבות העברית לפלחים השכנים למושבות החדשות. בפי שיך זקן, ראש הערבים בסביבת ראשון־לציון, הוא שם את הדברים האלה: "למן היום בו דרכה רגל ישראל על אדמת עין קרא (ראשון לציון) מצאו כל בני עדתי את לחמם שם. יש אשר יצאו בימי החורף כ ש מ ו נ ה מ א ו ת א י ש ש כ י ר לעבוד שם...". כאן מבקש אחד המסיירים תשובה ברורה מפי

"לא חסד אנחנו עושים לעניי אחינו"

י. שטמפר: על מה ולמה "לא יעבדו עניי בני ישראל כשכירי יום, אין זאת כי אם עצלים הם או עבודתם איננה כתיקונה?". ויעבץ מוצא לו שעת כושר לגולל את כל הבעיה, כפי שהיא מוארת ומוסברת בפי שטמפר — והדברים ברורים ביותר.

שטמפר מכחיש את הדעה שאין הפועל העברי מוכשר ומסוגל לעבודה. הוא מוסיף ומספר, כי בעוכריו של הפועל העברי הם תנאי חייו. הערבי עם תום עבודת יומו הולך הביתה ומוצא לפניו את ארוחתו ואת מצעו ואילו לפועל העברי אין לא מקום־דירה ולא מסעדה לאכול בה. ליליינבלום שם לב לדברים אלה ומעורר את הועד האודיסאי לדאוג לסידורים אלה, העשויים להרבות את העבודה העברית.[21] אולם מקדים אותו שטמפר, המספר על פתח־תקוה כדברים האלה: "...מדי בא אלינו שכיר יהודי נתן לו שמונה גרוש, תחת חמשה גרוש, אשר אנחנו נותנים לשכיר ערבי, מלבד אשר אנחנו טורחים למצוא לו את מנוחתו ואת צרכיו, למען יעמוד בתוכנו...". כאן באה תוספת קטנה, שהיא גדולה וחשובה ביותר. כשהמסייר משפיע רוב תודה וברכה על שטמפר ועל בני פתח־תקוה, המגדילים חסדם עם אחינו, משיב שטמפר, כי התודה אינה במקומה: "...חלילה לנו להתהלל במתת שקר. לא חסד אנחנו עושים לעניי אחינו השכירים, כי אם שכרם המגיע להם אנחנו משלמים להם, כי עבודתם תמה וכשרה ונאמנה, עבודה שלמה שאין בה דופי. וזה לך האות: כי גם אנשים מפורסמים לצרי עין, בוחרים לשלם שמונה גרוש ליהודי משלם חמשה או ארבעה לאחר...". ויעבץ מסיק מכאן את המסקנה ההגיונית "כי אחינו נאמנים הם בעבודתם, דבר אשר יכחישו כל העמים, האומרים, כי רק ערמומית ועצלות כל דרכינו...". ועדיין אין יעבץ ושטמפר מסתפקים בכך ובסיפור משתלבת תיאוריה, שימיה כימי האפולוגיטיקה היהודית, המסבירה את סיבת הניתוק של היהודים מהעבודה בכלל ומהחקלאות בפרט והיא מסתיימת בסיכום: "כי בעבודה הזאת, הקרובה לאדם בכללו ולישראל בפרטו, יתודע ויתעורר בלבו הטבע המוטבע בו מימי אבות אבותינו ותפלס מעגל רגליו ללכת בדרך הטובה והישרה".[22]

ושוב אנו מוצאים את הפועלים העברים בתיאורו־סיפורו של ברזילי הנזכר לעיל. כשהתקרב אל פתח־תקוה נשאל ברזילי על ידי מלווהו, המורשה: "ההנך רואה את הערביים העובדים בכרם, אשר מימין הדרך? האין יהודים במושבה, כי ישתמשו בפועלים אחרים?". השאלה היתה נכבדה, אולם להפתעתם המרובה היא נגוזה חיש מהר בהתקרבם יותר אל הפועלים ובהיווכחם, כי יהודים המה ואך לבושם החיצוני הטעה את המסתכלים מרחוק. "וניווכח, מספר ברזילי, כי הפועלים האלה הם אחינו ובשרינו, החבושים במעטפות סביב "תרבושיהם", כאשר יחבשו הערבים. וכה עברנו בין חבורות פועלים עברים, העובדים בכרמים, הנטועים משני צדי הדרך...".[23]

חינוך הדור הצעיר

פתח־תקוה נכנסה באותם הימים לשנת העשור לשיקומה וכבר החל לגדול בה דור צעיר, שנולד שם או הובא לשם עם ההורים. ראינו כיצד צמחה ביהוד התכנית הראשונה לחינוך כפרי עברי עמלני. אולם מתכנית זו עד לביצועה רבה הדרך. ראשית אין להסיח מן הדעת את אפייה הדתי של המושבה, שנשמר בקפדנות יתירה לא רק על ידי הירושלמיים וההונגרים, אלא גם על ידי העולים החדשים מביאליסטוק, פוניבז ועוד. ומשפרש הנדיב את חסותו על פתח־תקוה ודאג במיוחד למוסדות הציבור שבה, החלו לשמש בעירבוב בתי תלמוד־תורה, בהם היו למודי קודש עיקר ובתי־הספר של הבארון (לנערים ולנערות לחוד), בהם הושם הדגש על לימוד לשונות לועזיות וביחוד צרפתית. ר׳ אריה ליב פרומקין היה נציגו של החינוך המסורתי והאפוטרופוס על לימודי גמרא, פוסקים ותנ״ך. בתי ספר אלה, מחוץ לאותם של הבארון, נתמכו על ידי חובבי ציון ועל ידי חברת ״דגל תורה״ מירושלים. ״בחנתי את התלמידים, מספר ח. א. מושקט, בכל פרטי הלימודים ומצאתי ברכה בהם״.[24]

עירוב זה ודאי שלא היה לברכה, ויהושע ברזילי, שבדק את מצב החינוך בפתח־תקוה באותם הימים, הבחין יפה בצדדיו החיוביים והשליליים כאחד: ״אודות בית־הספר נוכל להגיד, כי אם אמנם איננו משוכלל כל צרכו, בכל זאת יצאו התלמידים מאתו בידיעה נכונה בשפתנו וביתר הידיעות הנחוצות״. לעומת זאת עורר את הדעת ואת תשומת לב הפקידות של הבארון על הקלקלה הגדולה ש ב ע ב ו ד ת ה י ל ד י ם במושבה. הוא לא קיטרג על העבודה כשלעצמה, אלא על האוירה בה נתונים הילדים בעבודתם והשפעתה הנפסדת על חינוכם ועיצוב דמותם. ״דוחק הקולוניסטים, כותב הוא בסקירתו זו, מכריחם לשלוח את בניהם הקטנים, בני עשר ושתים־עשרה שנה, לעבוד בכרמי הפקידות. הפעוטים האלה עובדים על יד הגדולים וגם יחד עם הערביים ושומעים שיחות, המזיקות מאוד להתפתחותם המוסרית. אף אינם מבקרים את בית־הספר וכה יתגדלו והיו לבורים אמיתיים...״. הוא מציע לתפוס את הרע במיעוטו ולהפחית לפחות את שעות עבודת הילדים, על מנת שיוכלו לכל הפחות ללמוד שעתיים ביום.[25] חרדה זו לדור הצעיר במושבה ודאי שהיתה לה על מה להישען, שכן יחיד ומיוחד במינו היה חינוכו של דור זה במושבה.

חינוך זה, שעיקרו שתי קצוות מנוגדות, הביא בעקבותיו קרחה מכאן ומכאן ותוצאותיו לא היו משביעות רצון כלל ועיקר. סיכום פסימי ביותר מפרסם ברזילי כמה שנים לאחר כך. בקטרוגו על הלימוד בצרפתית לא היה ברזילי בודד. קולות דומים נשמעו נגד חינוך צרפתי זה בכל מושבות הבארון. אולם בקטרוגו על הלימוד הדתי ואֲפיו השמרני של החינוך הזה, שהיה מיוחד לפתח־תקוה, נשמעה נעימה מיוחדת שהיתה אף היא קשה ביותר: ״...האבות מרשים בקושי ללמד את בניהם מעט ״פסוק״, רק לא ״דקדוק״ חלילה, ותחת זה מלעיטים בני ת ש ע מסכתות, שהלכותיהן נקבעו ב״אבן העזר״,[26], הכל ממש כמו שעשו זקנינו בימים הראשונים והטובים. ואם ינסה

זרמי החינוך השונים במושבה

אדם להעיר על איזו מגרעות, הרי הוא מין וכופר, או מה שיותר גרוע בדורנו: איש חסר נימוס...".[27]

לא מזהיר יותר הוא תיאורו של אברהם שמואל הרשברג את בתי־הספר בפתח־תקוה בשלהי המאה הקודמת ובראשית המאה הזאת. בתי־הספר של הבארון נכשלו כשלון חרוץ. התלמידים ברחו מהם ומצאו מקלט בבתי תלמוד תורה המרובים. לא טוב מזה המצב ב"חדרים" ובבתי תלמוד תורה. התלמידים אינם רואים ברכה בלימודיהם ואין כל ספק שאשמה בכך הנהלת־ענינים זו, שהניחה זרמי חינוך מנוגדים זה ליד זה ושניהם ללא סידורים מתוקנים. לעומת זאת מרים הסוקר על נס שנים מהמורים: ר' אריה ליב פרומקין, מדקדק מובהק, אדוק קיצוני, המתנגד לשיטת עברית בעברית ועוסק בהנחלת התלמוד לבני המושבה, החל בקטנים וכלה במבוגרים, והשני: אליהו ספיר, "אחד המיוחדים שבמשכילי ארץ ישראל, היודע את השפה העברית והערבית על בורין, גם יודע הוא את השפה הצרפתית והגרמנית...". משום כך הוא מיצר הרבה על שעזב ספיר את שדה ההוראה והלך לפקידות ביפו.[28]

עדיין היה הדיבור העברי בגדר של חזון וחלום רחוק בפתח־תקוה, ותמונה חיה מצייר לנו ברזילי בסיפורו: "מסע יום אחד בארץ ישראל", כיצד שגורה אידיש בפתח־תקוה בין המתישבים והדור הצעיר, והצרפתית בין פקידות הבארון. לעברית אין עדיין זכר, אולם שעתה אף היא בוא תבוא, בעוד זמן קצר, עת יגדל הדור הצעיר.

במספרים עגולים ניתן לסמן את תר"ן—תר"ס (1890—1900) כתקופת הכרמים של פתח־תקוה. תקופה זו ניתנת אף היא לחלוקה: המחצית הראשונה היתה גדושה תקוה לסיכויים מזהירים בנטיעות ועקב כך — העבודה המלאה בכרמי הבארון ובכרמים של המתישבים האחרים. לעומת זאת מצויינת המחצית השניה בשני פגעים גדולים שירדו על כלל המושבות ופתח־תקוה כאחת: משבר הכרמים ונגע האפוטרופסות.

הערות

1. "המליץ" שנה כ"ט, גל' 218, כ"ז תשרי תר"ן/22.10.1889, עמ' 1—2.

2. "הארץ" של ז. יעבץ (תרנ"א), עמ' 120.

3. "הארץ" של ז. יעבץ, עמ' 107—108.

4. אמת מארץ ישראל, מאמר ראשון (ממסעי הראשון בשנת תרנ"א) בכל כתבי אחד־העם בכרך אחד, הוצאת דביר, עמ' כח (המאמר נתפרסם תחילה ב"המליץ" משנת 1891).

4א. אמת מארץ ישראל, מאמר שני (ממסעי השני בשנת תרנ"ג) בכל כתבי אחד־העם בכרך אחד, הוצאת דביר, עמ' לא (המאמר נתפרסם תחילה ב"המליץ" משנת 1893). כל ההדגשות הן במקור.

הערות

5. חשבון ועד החברה לתמיכת בני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה לשלש שנים (שנות 1890—1892), אודיסה, 1893, עמ' 19.

6. במאמרו: אמת מכל מקום, בכל כתבי מ. ל. לילינבלום כרך ד, אודיסה, תרע"ג, עמ' 195 (נדפס תחילה ב"המליץ" תרנ"ד).

7. במאמרו: בלי מרה שחורה, שנכתב אף הוא נגד אמת מארץ ישראל של אחד־העם. נדפס ב"המליץ" תרנ"א וחזר ונדפס ב"ספר אוסישקין" (ירושלים, תרצ"ד), עמ' 21.

8. לוח אחיאסף שנה א, תרנ"ג, מהדורה ב, עמ' 76.

9. ראה לוח ארץ ישראל לא. מ. לונץ, שנה א, תרנ"ה, עמ' 42, "האסיף שנה ו, תרנ"ד, מחלקה א, עמ' 36.

10. דרך לעבור גולים למ. ל. לילינבלום עמ' 152.

11. דין וחשבון הועד האודיסאי (ראה לעיל הערה 5) עמ' 10—12.

12. לוח ארץ ישראל לא. מ. לונץ שנה א, תרנ"ה, עמ' 46.

13. בספרו: "על הרי ישראל" (ווארשא תר"ן). הפרקים על פתח־תקוה נדפסו גם ב"חבצלת" שנה כ, גל' 38—39, אב תר"ן (יולי־אבגוסט 1890).

14. לוח ארץ ישראל לא. מ. לונץ שנה א, תרנ"ה, עמ' 38—39.

15. במאמרו: מכלל יופי מציון, בכתבי מ. ל. לילינבלום כרך ד, אודיסא תרע"ג, עמ' 173.

16. ב"הארץ" שיצא בעריכתו בשנת תרנ"א. הספור נדפס שם במנין עמודים מיוחד.

17. בלוח אחיאסף שנה ב, תרנ"ד, עמ' 139—154.

18. דין וחשבון הועד האודיסאי (ראה לעיל הערה 5) עמ' 11, 13.

19. דין וחשבון הועד האודיסאי (ראה לעיל הערה 5) עמ' 315—316.

20. דין וחשבון הועד האודיסאי (ראה לעיל הערה 5) עמ' 18.

21. במאמרו שצויין לעיל בהערה 15, עמ' 175.

22. במקום המרומז לעיל בהערה 16, עמ' 8—10.

23. לוח אחיאסף שנה ב, תרנ"ד, עמ' 42.

24. ראה לעיל הערה 13.

25. לוח אחיאסף שנה א, תרנ"ג, מהדורה ב, עמ' 76.

26. מסדר נשים.

27. לוח אחיאסף שנה ד, תרנ"ו, עמ' 256—257.

28. בארץ המזרח (וילנה, תר"ע), עמ' 152—153. וראה עוד דברי מד"ד (יהודה גרזובסקי־גור)

פרק תשעה עשר:

כשלון האפוטרופסות ומשבר הכרמים

האפוטרופסות בשלביה הראשונים / ר' שמואל מוהילובר על האפוטרופסות של חובבי ציון / טיבם של פקידי הנדיב / הפלחה הקרבן הראשון של האפוטרופסות הבארונית / הניתוק מעבודת האדמה / מקסם השוא של הנטיעות / האזהרה בעוד מועד נגד בולמוס הנטיעות / קשיחות הפקידות ומומחיה / חלוקת הכרמים לעשרים ושמונה המשפחות / משבר הכרמים וסיבותיו / מחיר הענבים המדומה והריאלי / בקרתו הקטלנית של אחד־העם / הפקידות מוליכה שולל את הנדיב / כשלון מומחיה החקלאיים של הפקידות / עקירת הכרמים / גידולי באושים של האפוטרופסות / שלילת העצמאות האישית והכלכלית מאת האכרים / בני פתח־תקוה שכירי יום אצל הפקידות / תוצאותיה השליליות של התעסוקה המלאה / "מיוחסים" ו"נחותים" במושבה / חיכוכים בין הפקידות לנתמכים / הבריחה מהעבודה והעבודה הערבית / הנדיב על העבודה הערבית / סקר כללי של המושבה בשנת תרנ"ב (1892) / פירוט המשים ושש המשפחות במושבה / חורבנה של יהוד / ר' מרדכי גימפל יפה, זאב יעבץ ורי"מ פינס ביהוד / מצבם של פועלי פתח־תקוה / "כפר שהיא עיר ועיר שהיא כפר"

א

פקידות הבארון

משבר הכרמים בפתח־תקוה בשלהי שנות התשעים ובראשית המאה שלנו קשור קשר אמיץ באפוטרופסות של הבארון, במידה שאין להבין כשלון האחד בלי כשלון האחר. היה זה כשלון לאורך כל הקו והתנקם קשה בשיטה ישובית, שיצאה מתוך כוונות כנות, טובות ונאמנות, אולם לא עמדה במבחן המעשה והביצוע. ויש להבחין יפה־יפה בין הנדיב הידוע לפקידים עושי דברו. לא היה מי שיחלוק על רצונו הנעלה של הנדיב להעמיד את ההתישבות החדשה על בסיס מוצק, כשם שלא היה חולקין, שהפקידות עשתה הכל להכשיל מאמציו אלה של הנדיב. בדאבון לב החלו בני הישוב ושוחריהם בכל ארצות תבל לחוש בתוצאותיה המרות של אפוטרופסות זו, שמיררה את חייהם של בני המושבות והפיצה רעה בכל פינות הישוב. המקטרגים על האפוטרופסות באו מכל המחנות, החל ב"חבצלת" הירושלמית, שהיתה בשנות התשעים ביטויים הנאמן של קנאי ירושלים, ועד לאחד־העם ולילינבלום. אחד ויחיד היה אז בישוב שעמד לימין פקידות הבארון והוא — אליעזר בן־יהודה בעתוניו. אולם הכל ידעו, כי ברק חיצוני זה של הישוב החדש סינוור את עיני בן־יהודה והוא לא ראה את כל הרקב הטמון מאחורי החיקוי הפאריסאי במושבות.

ואכן, עם ראשית צעדי האפוטרופסות בפתח־תקוה התריע על סכנותיה בעתיד רבי שמואל מוהילובר. לאפוטרופסות הבארון קדמה תקופה קצרה של אפוטרופסות חובבי־ציון בשנות השמונים, אשר הרוח החיה בה היה כידוע אלעזר רוקח, מזכיר

אחד־העם על התמיכה

הועד הפועל בימים ההם. רב זה, הרחוק לכאורה מעולם המעשה, צפה באספקלריא המאירה שלו את התוצאות הנפסדות של ההישענות על כתפי הזולת, המרפה את הרצון להגיע לעצמאות כלכלית בכוחות עצמיים. בראשית תר"ן (שלהי 1889) הוא כותב: "...הנה אנחנו רואים, כאשר היה בפתח־תקוה אדמיניסטראציע ורוקח היה אדמיניסטראטער, הוכרח הועד (של חובבי ציון) להוציא עליהם עשיריות אלפים. וכאשר נפסקה האדמיניסטראציע הם מספיקים את עצמם בתמיכה מועטת, וגם לא בקביעות, ויש תקוה גדולה, כי בעוד זמן מועט לא יצטרכו לתמיכה...".[1]

משום כך ראוי להדגיש, כי האפוטרופסות של הבארון מצאה לפניה אורח סלול של אפוטרופסות שקדמה לה והיא הקודמת "זכתה" כבר להוציא גידולי באושים, שעלו כפורחת על רקעה הדשן של האפוטרופסות הבארונית. אחד־העם מספר, כי בביקורו הראשון בארץ־ישראל בתרנ"א (1891), באו אצלו אכרי פתח־תקוה ובפיהם טענות על מיעוט התמיכה שהם מקבלים. והנה בתוך הרצאת טענות אלה נדהם לשמוע מפיהם אותה הגדרה מיוחדת של אכר, "קולוניסט" בארץ־ישראל. "הם, מספר אחד־העם, מחלקים את בני המושבה לשתי מפלגות: קולוניסטים ושאינם קולוניסטים. והקריטריון לחלוקה זו היא לא העבודה, כי אם — התמיכה. בשם "קולוניסט" נקראו אלה שזכו לקבל תמיכה ולהכנס לרשות אפוטרופסותם של חובבי ציון או של הנדיב, ומי שלא זכה עדיין לכך — אינו קולוניסט, אף אם הוא עובד אדמתו בחריצות הרבה יותר מן הקולוניסטים הנתמכים! מושגים כאלה יכולים להבראות רק בבצת האפוטרופסות".[2]

טבעי הוא, שהנדיב סמך על פקידיו ושליחיו המומחים, שהרי בני המושבות היו טירונים בחקלאות. אולם מי שיער, כי מומחי הנדיב יביאו בכוח מומחיותם את המושבות בכלל ואת פתח־תקוה בפרט לעברי פי פחת? והקרבן הראשון של המשטר החדש, האפוטרופסות, היתה ה פ ל ח ה. אכן, ככל שבני הישוב הישוב לא היו עדיין בקיאים בחקלאות הרגישו בכל זאת בעוד מועד את השואה המתקרבת עליהם בנטיעת הכרמים. עיון קל בספרות הישוב ובספרות על הישוב משנות התשעים עשוי ללמד לא מעט על חששות אלה שרווחו בישוב עוד ל פ נ י בוא הכשלון. ודאי שלא קלה היתה דרך הפלחה, אולם ה"מכרה" שנפתח על ידי הנדיב הקל את העזיבה וההפלגה לדרך הנטיעות, העתידה להשפיע רוב טובה.

"בני פתח־תקוה, מספר הסוקר משנת תרנ"ה, אחרי אשר ניסו שנים אחדות לעבוד אדמתם, כדרך שהפלח, יושב הארץ, עובד, והיא לא הביאה להם די מכלת ביתם, עזבו את הזריעה בכלל, אלה מפני שהלכו לעבוד אצל אחרים ואלה מפני שבזו לה ויפנו לכרמים ולא העלו על לב: אולי בעבודה נאותה, מתקנת ומחכמת, כדרך שבני אירופה ואמריקה עובדים, תהי לה אחרית יותר טובה מכרמים וכל מיני נטיעות יחד...".[3] גורם זה שהקל על עזיבת הפלחה וההליכה לענף שהוא יפה ללטיפונדיות

הכרמים משענת קנה רצוץ

ולבעלי מטעים במושבות הקולוניאליות, עשה הרבה לצנן את המשיכה לקרקע של חלוצים ראשונים, שגברו על הרגלי דורות בכוח התלהבות ומרץ לא משוער. והנה ניתנה להם עילה לפרק עולו של מתח זה תוך פתיון, שהם נוטעים ומישבים אדמה שוממה.

עד כאן על שימוט אחד מעיקרי היסוד של השיבה לקרקע, שהנחה ראשונים אלה מירושלים לפתח־תקוה. מכאן ואילך הראתה המציאות כי שימוט זה זהה גם עם כשלון כלכלי וחופף גם את החשבון המשקי הפשוט. לכאורה היתה זו אך סנטימנטליות של חובב ציון בחזונו של יהושע ברזילי, החדור כולו דאבון לב על הזנחת הפלחה וההפלגה לנטיעות, והרי "מקצוע המזרע, הוא אשר יועיל לקרב את קולוניסטינו הכורמים לחיי האכר הבריאים והפשוטים...".[4] אולם הגות רומנטית זו נצטרפה לחשבון מדוקדק וקר והסיכום הוא: שלילה מוחלטת של שיטה ישובית חדשה זו של הפקידות, לפי שאינה מביאה לתוצאות הנכספות, הן מבחינה כלכלית־משקית והן מבחינת ריתוק החלוצים לאדמה ולעבודת האדמה.

ברזילי, החי עדיין בדוק הרומנטי של עובדי אדמה עברים בארץ האבות, הוא הוא המעלה על לבו את החרדה לגורל הנטיעות בעתיד מבחינה משקית וכלכלית ואינו נמנע מהעלות הרהורים אלה ברבים בימים שעדיין פקידות הנדיב נתונה בשכרון הנטיעות: "מי יודע, שואל הוא, אם יצליחו הגפנים? ומה הוא ערך וכמות הענבים? היכשרו למלאכת היין?...".[5] אכן תשובה אחת לו לספקות אלה, שאין בעיות אלו אקטואליות עוד ועוד חזון למועד ודיה לצרה בשעתה. אולם מי מומחה אז שיבין כי כל אותן השאלות הבלתי־אקטואליות, שהוצגו על ידי ברזילי בכל חריפותן, תהיינה לאחר זמן קצר ביותר לא רק אקטואליות, אלא הן הן שתביאינה שיטה ישובית זו של הפקידות לידי פשיטת רגל גמורה ומוחלטת.

בשאלות עיקר אלה מקופלות כמה וכמה בעיות שברזילי החולם והרומנטיקן גולל אותן לפני הרבים, הבקיאים בעניני הישוב ושאינם בקיאים בהם. הרי שאלת ייצוא היין: מה הן הארצות העשויות לקנות תוצרת זו ומה יהיו שיעורי המכס? ושוב, הוא מתנחם שאין שיעור היין המיוצר מגיע עדיין כדי דאגה זו וכן יקלו על הפתרון היקבים הנבנים ביד נדיבה ובפזרנות בלתי מצוייה על ידי הנדיב. אולם, היכסו ההכנסות את ההוצאות המרובות? ודאי, שהנדיב, כאיש מעולם המעשה, יֵדע למצוא את הדרכים והאמצעים למחירים ראויים. מה יעשו איפוא כל אלה שאינם נתמכים על ידי הנדיב, שנגרפו אף הם לבולמוס הנטיעות — מי ידאג להם ולמחיר יינותיהם הם? שאלה זו אינה רחוקה, אלא אקטואלית כבר עתה: הנה חוזרים אכרים "נדחים" אלה עם ענביהם על פתחי הגרמנים בשרונה, לפי שהפקידות אינה מקבלת אותם, ושם מציעים להם מחיר נמוך ביותר, הרחוק משכר וקרוב להפסד.

כהנה וכהנה הן השאלות, שהיו בשנת היכתבן בגדר "הלכתא למשיחא". אולם לא

משבר הכרמים

עברו ימים מרובים וכל נוטע חש אותן על בשרו, והשאלות שנשאלו תחילה על ידי יחיד, היו עתה בפי כל. הפקידות אטמה אזניה וטמנה ראשה בחול. היא כיסתה את כל הגרעונות ב"אוצרות קורח" של הנדיב ובלבד לחפות על כשלונה. בינתיים הרסה שיטה ישובית זו לא רק את הבסיס הכלכלי הנכסף, אלא גם את כל היסודות החלוציים, שהיו במניעי אותה שנה גדולה בתולדות עמנו והישוב — תרל"ח.

ב

אילו שמעה האפוטרופסות לקולות הקוראים ומתריעים באזניה השכם והערב, בפרוס הכשלון ובעיצומו, ניתן היה לתקן בעוד מועד את פני הדברים בנסיגה מאותה שיטה ישובית נפסדת. אולם בני פתח־תקוה היו עדים כי כל השגה, קלה כחמורה, נתקלה בקיר אטום של קשיחות ויחס של בוז, מצד אלה שראו עצמם מביני ויודעים הכל וכל העם הזה — אין לו אלא לציית לפקודות ותו לא. הפקידות נטלה את מיטב אדמות המזרע בפתח־תקוה וכיסתה אותן בנטיעות, ובשבט תרנ"ז (1897)[6] נתקיימה חלוקת הכרמים לעשרים ושמונה נתמכי הנדיב. לכאורה בא הכל על תיקונו: ההבטחה קויימה והפקעת קרקע הפלחה יצאה בשכר של כרם, שעובד בכספי הנדיב עד לנשיאת פירות. אולם משנעשתה החלוקה, נתברר לכל, כי שמחת החג של הנחלה החדשה הפכה לחגא.

השבר התחיל בגפנים עצמן. רובן של הגפנים היו "גפני הודו", שלפי סיפורו של עד ראייה בימים ההם נשאו "ענבים רק מחצה מגפנים פשוטים, ובפתח־תקוה אינם נושאים גם את המחצה הזה. אין בהם עתה וגם אי־אפשר להיות בהם גם בעתיד כדי פרנסת בני משפחתם...".[7] נוסף על כך פקדו המחלות לעתים תכופות את הכרמים האלה ואחרון אחרון — צרת ההובלה לייקבים, היינו לראשון־לציון. ההובלה היתה נעשית בלילה, כדי שלא תפגע השמש בענבים, ואמצעי ההובלה היו דבשות גמלים ועגלות. טלטולים אלה חיבלו לא רק בענבים אלא היו גם בחינת "גלגול מחילות" למובילי הענבים והתישו את כוחותיהם.[8] לא היתה איפוא משום הגזמה, כשסיכם אחד־העם את מעשה הכרמים בפתח־תקוה בדברים קודרים ביותר: "...נבוא לידי הכרה, שרוב הכרמים בפתח־תקוה אינם שוים כלום, מפני שהכנסתם אינה יכולה להשיב אפילו את תוצאות העבודה...".[9] מאזן שלילי זה היה גרוע פי כמה וכמה, שכן נבלעו בו כמה וכמה תמיכות ובעיקר "המחיר המדומה" בלשונו של אחד־העם ובלשון ימינו: סובסידיה, שהוענקו לענבי הכרמים של נתמכי הנדיב והיו גבוהים בהרבה מהמחירים הממשיים.

לעג מר ושנון היה טמון איפוא בדברי אחד־העם, כי לאחר כל העמל העצום של בני פתח־תקוה מזה והכסף הרב שהושקע על ידי הנדיב מזה, "יכולים היו (בני פתח־תקוה) להתפרנס בריוח מתמיכתם בלבד ולא הם ולא האדמיניסטרציה לא היו

תוצאותיה של האפוטרופסות

מפסידים כלום, אילו עזבו את כרמיהם ואת עבודתם והיו הולכים לבית־המדרש לעסוק בתורה כל היום ולהתפלל בעד חיי הנדיב המפרנסם". פסק־דין קטלני זה שחרץ אחד־העם על שיטת ההתישבות של האדמיניסטרציה הבארונית בפתח־תקוה חמור עוד יותר כשנעשית השוואה בין האכרים הנתמכים לבין אלה המעטים, שלא "זכו" לחסותו של הנדיב ומשום כך אף לא בחלו בעבודת הפלחה. אכרים אלה "עובדים וחיים בלי משגיחים ומנהלים ומצבם בכלל טוב הוא מזה של בחירי האפוטרופסות. ואם מקבלים הם לפעמים עזרה מועטה — מה הם הסכומים הדלים האלה לעומת פזרנותה של הפקידות? האכרים האלה עשו להם ליסוד את עבודת האדמה הפשוטה... והכל מדעת עצמם ועל אחריותם, בלי השגחה של מעלה. מספר אכרים אלה הוא אמנם מעט מאוד, אבל, בתוך האתמוספירה הזו, המלאה רעל מוסרי, גם המעט הוא הרבה, בהיותו מראה לנו, איך היתה המושבה הזאת צריכה ויכולה להשתכלל לולא סם המות של האפוטרופסות, שקלקל דמיה והביא רקב בעצמותיה".

אמת גדולה ומרה היתה בהדגשתו של לילינבלום בימי גאון המשטמה לפקידות הנדיב ולאפוטרופסות, כי יש להבדיל בין רצונו הנעלה ואישיותו הנלבבת של הנדיב לבין עושי דברו המקולקלים והמקלקלים. "ואם יש עתה ישוב בארץ־ישראל, כתב הוא בתרס"א (1901),[10] הנה כולו לא נוסד על ידינו, רק על ידי איש א ח ד (ההדגשה במקור), על ידי הבארון רוטהשילד מפאריז. לא על שוא התהולל הנדיב הזה באמרו: "ישוב ארץ ישראל אני עשיתיו, אני לבדי", כי באמת לולא הוא לא היה עתה שום ישוב חדש בארץ־ישראל... בני פתח־תקוה היו נפוצים כבר לכל רוח אם לא היו עובדים על אחוזות הנדיב שבה...". לעומת זאת הוא מכלה כל חמתו בפקידות, שהתימרה למומחית ובקיאה בהלכות עבודה וחקלאות ונתגלתה בכל מערומי חוסר ידיעתה ונסיונה. אילו ידעה היא את מצב הדברים לאשורו "לא היו מיעצים לשכלל קולוניות של עבודת גפנים על יסוד דברי איזה מדרש: כשאתם נכנסים לארץ ישראל לא תתעסקו אלא במטע תחילה, שנאמר: כי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל, לא היו מניחים לרשים ודלים לקנות להם כשלושים או ארבעים דונם בפתח־תקוה, מדת אדמה, שאינה יכולה בשום אופן לתת אפילו לחם צר לבעליה, רק נותנת לו זכות לפשוט יד לתמיכה, באשר שם קולוניסט נקרא עליו".[11]

אמת, מדרש זה לא הפקידות נסתייעה בו, אלא פינס הוא שהביאו כתנא דמסייע לשיטתם בהתישבות, שיטה שבאה להפגין, כי כל הנעשה עד כה בטל ומבוטל מבחינה משקית וכלכלית ורק מומחיות בקנה־מידה אירופי היא העשוייה להנחיל עתיד להתישבות חדשה זו. ברזילי הוא שחזה מראש לא רק את הכשלון אלא גם את התוהו־ובוהו שישתרר בעקבותיו. "מה שיכול להיות, כתב באחת מסקירותיו השנתיות ב"לוח אחיאסף",[12] אם חלילה לא יימכר היין יכול לשער כל מבין. אני עוצם עיני מראות ברע, לבבי תועה ואינו מסוגל לחשוב אף רגע על אודות הרגע, אשר...".

עקירת הכרמים

הוא לא העיז לגלות ברבים את האסון העלול להתרחש בענף זה, שמתפקידו, לדברי הפקידים, "לשכלל" את הישוב. אולם המציאות היתה חמורה הרבה ממה שיכול היה ברזילי לשער.

והישוב העברי, על מתישביו החדשים לא היה עני באותם הימים במומחים משלו, שצירפו ידיעה שאובה מאסכולות לנסיון בעבודה. אחד מהם היה מנשה מאירוביץ, איש בילו ומהאגרונומים הראשונים בארץ־ישראל שכנפיהם צמחו להם על רקע המציאות הארצישראלית. הוא שהזהיר וחזר והזהיר בשנות תרנ"ד—נ"ה (1894—1895) לא לבסס את המשק החקלאי העברי על ענף חד גווני אלא אך ורק על משק מעורב, ובעיקר הדגיש את הסכנה שבריבוי הנטיעות על חשבון ענפי חקלאות אחרים.[13] אולם שומע לא היה למומחים אלה מבני הישוב, שעל כן חשודים היו בשנאה לפקידות ולאפוטרופסות.

רק לאחר שנים נתברר המוצא האחד מהמשבר הקשה והוא — הקטנת שטח מטעי הכרמים, כלומר: עקירה. מעתה החלה העקירה המפורסמת, שהגיעה לשיאה ונסתיימה בשנות 5—1904. אולם, מה שקשה היה לעקור ונשאר תקוע עמוק עמוק בלבות כל אלה שחיו את תקופת האפוטרופסות הוא — ההווי המיוחד אשר לאותה תקופה אומללה בתולדות פתח־תקוה על כל השחיתות שטבעה את חותמה לימים רבים.

ג

קשה לנו היום לשער ממדיה של השחיתות האפוטרופסית וספיחיה המרובים בכל תחומי החיים. מעשי הפקידות בראשון־לציון תוארו במשך עשרות שנים בפרטות יתירה ובאחרונה על ידי משה סמילנסקי.[14] ואף שהדברים הנאמרים בראשון־לציון הם ענין גם ליתר המושבות שהיו נתונות למרות הפקידות ופתח־תקוה בכללן, בלטו בפתח־תקוה גילויים מיוחדים, הלא היא החלוקה לנתמכים על ידי הפקידות ולנתמכים על ידי חובבי־ציון ול"חפשים" שלא קיבלו תמיכה כל עיקר. מציאות זו של שלוש שכבות הירבה את המתיחות בין אחת לרעותה והכשיר את הרקע לכל גידוליה הממאירים של האפוטרופסות.

אם כל חטאת האפוטרופסות מבחינה מוסרית היתה שלילת העצמאות האישית והכלכלית מאת האכרים שהתבטאה לא רק בתלות כלכלית באותה פקידות, אלא גם בשלילת האפשרות לעבד את האדמה שהיתה ברשותם. עוד בראשית פעולותיה של האפוטרופסות מציין הועד האודיסאי את צדדיה השליליים בכך, ש"היא מונעת את הקולוניסטים מעבודת אדמת עצמם, נכסיהם המטלטלים שקיבלו מאת תומכיהם לצרכי עבודתם התמוטטו, וספק גדול הוא אם על ידי מצבם הנוכחי, כשכירים, יבואו לרשות עצמם..."[14א] והדברים אמורים לא רק לגבי רשות משקית עצמאית ועצמית,

המצב לאחר חלוקת הכרמים

אלא גם לגבי עיקר גדול ויקר הלא הוא הניתוק ההדרגתי מהאדמה, אליה החלו להתקשר אנשי ירושלים, ביאליסטוק, פוניבז׳ ועוד. ואין על כן מן הפלא, כי בד־בבד עם ניתוק זה צמח ועלה הווי חדש במושבה, שבמהותו לא היה שונה מאוירת המחלוקת, ששררה בירושלים ומההווי של העיירות הקטנות ברוסיה, ליטא ופולין.

עד לחלוקת הכרמים על ידי הפקידות העסיקה היא בכרמיה את כל בני פתח־תקוה, הן את עשרים ושמונה הנתמכים והן את ״הנדחים״.[15] כל בני המושבה נעשו שכירי יום אצל הנדיב ותעסוקה מלאה זו, שהיתה צריכה להיות, לכאורה, לברכה רבה, הפכה עד מהרה לקללה: היחס לעבודה שונה מיסודו ועיקרו. ״כולם יחד, מספר יהודה גרזובסקי, כעצל וכחרוץ, היו מקבלים שכר אחד קצוב ליום. והחרוץ, בראותו, כי רעהו העצל יושב כל היום בחבוק ידים תחת צל אחד העצים ומשוחח עם רעהו ואחר כן מקבל גם הוא, העצל, לא פחות ממנו, העובד כל היום בזעת אפו, ויחדל גם הוא מעבוד בשקידה. הפקידים רואים את האכרים, כי מקבלים הם שכר ועבודה אינם עובדים, ויחשבו את השכר הזה לנדבה ואת האכרים לעניים, האוכלים לחם חסד ומקבלים נדבות יד והביטו עליהם מגבוה. והאכרים יודעים, כי הם מקבלים נדבות ומשלימים במשך הזמן הזה עם הרעיון הזה, אשר בתחילה אולי העציב אותם פחות או יותר ומתחילים לבקש תחבולות איך להגדיל עוד הנדבות האלה, וחוזר חלילה...״.[16] מובנת מאליה הצעתו של גרזובסקי על ההבדלה בין עובדים חרוצים לעצלים ובטלים מרצון, אולם, משנוצר ״הווי״ זה והחל ״להתגבש״ יותר ויותר וללבוש צורה מוחשית, קשה היה לשנותו, שכן התרגלו לו וראוהו, הן האכרים והן הפקידים, כדבר טבעי ביותר.

המצב הוחמר משחולקו הכרמים והפקידות ראתה חובה לעצמו להעסיק מאז אך ורק את העשרים ושמונה, לפי שעל ידי העסקתם כוסו הגרעונות של יבולי הכרמים. עתה נוצרו שכבות ״מיוחסות״ ו״נחותות״, לאמור, שכבות שעבודתן וקיומן מובטחים וחילופם ב״נדחים״, שחסרו כל אלה. נקל לשער תוצאותיה של מתיחות זו במושבה, שמספר תושביה מועט והנתמכים כבלתי נתמכים נתייסרו יחד בסבל ההיאחזות, ועתה הועדף חלק אחד מהם על פני רעהו. ואף זאת, ההשפעה הנפסדת הגיעה עד כדי כך, ש״הנדחים״, שהיו חפשים מעולה של הפקידות, הוא העול שהיה ברבות הימים לשמצה בפי כל, לא ידעו להעריך חירותם זו והתקנאו בנתמכים, הכורעים תחת עקתו של עול משפיל ומדכא. מזעזע תיאורו של אחד־העם את האוירה ששררה בפתח־תקוה לרגל מציאותן של שתי שכבות אלה: ״...ואמנם, גדול הרקב כל כך, עד שהקולוניסטים החפשים עינם צרה בחבריהם ה״בחירים״ ומקנאים הם ב״הצלחתם״, שזכו לגדולה כזו, להיות עבדים לאדון רב חסד. ואלו המוצלחים, גם הם חושבים עצמם כ״בחירים״, כמפלגה עליונה, ומתגאים בזה על האחרים. בשיחותי הרבות עם הקולוניסטים משתי המפלגות ראיתי בדאבון לב את הקנאה והשנאה שביניהם

הוי "החלוקה" במושבה

מבצבצות מכל דבריהם...".[17] אכן, אף אז מצויים היו בפתח־תקוה אכרים חפשים, שעל אף עמלם הקשה לא היו מחליפים את חירותם זו, שקנוה ברוב עמל ויגיעה, בעול החסות של הפקידות. אולם אלה היו אך מתי מספר ולא יצאו ללמד על הכלל כולו של החפשים, שנכספו ביותר להכנס אף הם תחת כנפי חסותו של הנדיב.

לאט־לאט חזר למושבה ההווי, שממנו ביקשו ראשוני המייסדים להימלט, הלא הוא הווי "החלוקה". א. ש. הרשברג הסופר והחוקר העברי מביאליסטוק, שביקר בפתח־תקוה בראשית המאה הזאת והתחקה ביחוד אחרי מצב בני עירו, הותיר אף הוא לנו תמונה עגומה מהשפעתה הנפסדת של האפוטרופסות. הרשברג, שהיה גם אחד מראשי חובבי ציון ויד ימינו של ר' שמואל מוהילובר, אינו חושש לפרסם ברבים תיאורים קודרים אלה, שהבולט בהם הוא מעשה שהיה בפתח־תקוה והוא היוצא ללמד על כל השאר. "העיד לפני אחד מהם (מהנתמכים על ידי הבארון), מספר הרשברג, כי אחרי היקצב חמשה־עשר פרנק תמיכה לחודש לכל נפש מהם, מתה לאחד מחבריהם נפש אחת מבניו, ויקרא ביגון: אך גבר לא יוצלח אנכי, כי לעת כזאת, אשר כל נפש מכניסה חמשה־עשר פראנק לחודש, מתה עלי הנפש הזאת".[18]

אולם, כל הסובר כי השמחה היתה שרוייה לפחות במעונם של הנתמכים אינו אלא טועה. לא זו בלבד שהם התהלכו רוטנים וטוענים נגד הפקידות, בצדק ולא בצדק, אלא טענות ומענות שלהם היו מעתה תוכן חייהם העיקרי. והטענות היו להן לרוב על מה שיסמוכו: נטלו קרקע מזרע לא רק לנטיעת כרמים אלא גם לנטיעות פרדסים ואין הפקידות מחלקת להם פרדסים אלה ואף לא מחזירה להם שטחי מזרע אחרים וכיוצא באלה הטענות. אין צריך לאמור, כי הפקידות לא שעתה בדרך כלל לטענות הנתמכים. ואף על פי כן היו אלה המאושרים שבמושבה.

הם אף התגאו בחלקם ששפר. אחד־העם והרשברג מספרים כי בהתעורר הרצון במושבות להתארגן ארגון כולל אחד, לשם הגנה על עניניהם המשותפים, השיב דניאל ליפשיץ ראש העשרים ושמונה הנתמכים בפתח־תקוה: "נבדלים אנחנו בתביעותינו לטובה מכם" ומשום כך אין הם זקוקים וצריכים לארגון זה. ודוקא דניאל ליפשיץ זה הוא הוא שהעז, בניגוד להוראות הפקידות, לעקור את עצי האיקליפטוס שעל אדמתו, לשם צרכי בנין וממכר. הנדיב עצמו, שהקפיד על כל נטע ושתיל שניטעו במושבות, רגז ביותר על מעשה זה וביקש להסיר את חסותו ממנו ורק בהשתדלות בלתי רגילה לא יצאה גזירה זו אל הפועל.[19] אולם, כל זה בין הנתמכים לפקידות, ואילו כלפי חוץ היו נתמכים אלה במרום היחש מזה ולמשל ולשנינה לכל שוחרי הישוב והסופרים מזה.

וכך פשטו נגעי האפוטרופסות והקיפו גם את החוגים שמחוצה לה, היינו את מרביתו של הישוב החדש. הקשה והפוגע שבנגעים אלה הוא ודאי — ה ב ר י ח ה מ ה ע ב ו ד ה. יגיע הכפיים, שיא גאותו של הישוב החדש בשנות השמונים, החל

הנדיב על העבודה העברית

בעטיה של האפוטרופסות לרדת לדרגת עיסוק בזוי, שרק נחותי דרגה צריכים לו. ההתפנקות היתירה והתרבות הליבנטינית שחדרה למושבות בעקבות הפקידות מצאו להן עוזר ותומך בעתונות של בן־יהודה, שראה גילויים אלה והם מבשרים את "העברי החדש" בארץ האבות. לא כן השקיפו על כך החרדים לגורלו של הישוב מבחינה הכלכלית והדואגים לדמותו התרבותית. כל אלה היו מאוחדים בדעתם השלילית על האפוטרופסות וההווי שהיא יצרה במושבות. אלה גינו את המשטר החדש שהשתלט על המושבות ודרשו בכל פה את תיקונו או את סילוקו הגמור.

ואך פסע קל מבריחה זו מהעבודה להעסקת הזולת, להעסקת ערבים. מי לנו גדול מהנדיב עצמו, שייסר את בני פתח־תקוה על כך בביקורו שם בשבט תרנ"ז (1897). לכבוד גדול זכה הנדיב בביקורו זה בכל רחבי הארץ, וביחוד במושבות הנתמכות על ידו. לפתח־תקוה הגיע מיד בעלותו מהאניה. קבלת הפנים היתה מפוארת. צעירי המושבה רכובים על סוסים הקיפוהו משני העברים וכל בני המושבה, מנער ועד זקן, יצאו לחזות במיטיבם. נאומו, שנתפרסם בתרגום עברי מדוייק,[20] היה חדור כולו הדגשה על העבודה העצמית ויגיע הכפיים. "עליכם לדעת, אמר בנאומו, ועיניכם רואות, כי כל מה שהיה לאל ידי לעשות למענכם עשיתי. ובכן עליכם עוד להזדרז בעבודתכם, עבודת השדות והכרמים וגידול בהמות ועצי תותים, למען תוכלו לחיות על חשבונכם אתם ולעמוד ברשותכם, מבלי אשר תצטרכו תמיד להיות תלויים בי ולשאת עיניכם אלי. עבדו ועבדו ובעבודה תושעו. ברוך השם, אני רואה פה הרבה מאחינו. אבל, צר לי מאוד לראות, כי יש מקום פה עוד לעובדים זרים (ההדגשה במקור), השתדלו לעשות הכל בעצמכם ולא על ידי אחרים...".

שאיפות המיסדים הראשונים חפפו את שאיפות הנדיב, אלא שהפקידות נתקעה בין שני נושאי הגשמה אלה והשחיתה כל חלקה טובה בישוב. והקלקלה לא היתה רק לשעתה, עקבותיה ניכרו עוד שנים רבות לאחר שהפקידות חלפה ועברה מן העולם.

ד

ומהכלל אל הפרט. בתוך התפתחות כללית זו של המושבה מעטים הפרטים והידיעות, שהגיעו אלינו על אורח חייו של כל פרט ופרט. משום כך ראוי שנחזיק טובה לועד האודיסאי, שבפקודתו ערך ל. בינשטוק, ראש הועד הפועל ביפו, סקר כללי של בני פתח־תקוה, משפחותיהם, תאריך בואם לפתח־תקוה ורכושם.[21] רשימה זו, המשקפת את פתח־תקוה כפי שהיתה בשנת תרנ"ב (1892), חשובה לאין ערוך, שכן ניתן על פיה לדעת את מאזנה הכולל של המושבה, בנפש וברכוש, מקץ העשור הראשון לשיקומה מחדש. הרשימה ערוכה טורים־טורים: השם, שנותיו ומקום מוצאו

רשימת בני המושבה

של כל אחד, שנת בואו לפתח־תקוה, בנים ובנות וכמה מאלה עובדים, הבנינים, שטחי האדמה שברשות כל אחד ואחד וחלוקתם למטעי גפנים, נטיעות אחרות, אדמות מזרע, גני ירק וכו', בעלי החי וכלי עבודה. ואין הסקר מסתפק בפירוט זה והוא מוסיף בשוליים הערות, שאינן אלא תיאורים כלליים למצבו של כל מתישב ואכר. מתוך רשימה זו יוצא, כי מספר המייסדים הראשונים במושבה פחתו והלכו ולעומתם גדל מספרם של החדשים.

והרי רשימה זו של בני פתח־תקוה על מועדי בואם לפתח־תקוה וההערות הכלליות: ליב צ י ט ל י ן מירושלים (שנת בואו לפתח־תקוה — תרמ"ח). הוא עצמו עובד בכרמי הבארון ואת אדמתו הוא מחכיר לערבים חלף שליש היבול. שכרו אצל הבארון: פראנק ומחצה ליום; חיים יצחק ר ו ב י נ ש ט י י ן מירושלים אף הוא (תרמ"ה). אינו מעבד אדמתו, שכן ממושכנת היא תמורת 380 פראנק ועבודתו אצל הבארון מכניסה אף לו פראנק ומחצה ליום; קלמן ס ו ו י א ט י צ ק י מפינסק (תרמ"ה). הוא מסר לבנו בכורו נפתלי 74 דונם ועל ידי כך נעשה הבן לבעל־נחלה בפני עצמו. האב מעבד את אדמת המזרע ועוסק, נוסף לכך, עם בנו "בחרושת הברזל"; מרדכי ר ו ב י נ ש ט י י ן מירושלים (תרמ"ה). בנו בכורו קנה ממנו מחצית אדמתו ונעשה לבעל משק בפני עצמו. את המחצית האחרת החכיר לסנדלר שלמה טורקניץ תמורת עשרים פראנק לשנה. שאר בניו עובדים אצל הבארון והוא עצמו "חרש עץ ועוסק במלאכתו"; האחים שלמה ויצחק ט ו ר ק נ י ץ מפינסק (תרמ"ה). האחד הוא כאמור סנדלר, אך אינו עוסק במלאכתו אלא בפלחה ובמקצת עם אחיו כשכירי יום אצל הבארון; ר א ב יהודה (תרל"ח)[22] מהונגריה. בהערותיו למשקו של יהודה ראב מפליג הסוקר לשבחים מרובים: "בבית המבשלות, באורווה ובחצר נקיון מצוין וסדרים. כלי הבית פשוטים אך טובים במראיהם. על הקירות שני קני רובה, רעוואלווער ומורה־שעות. מספר גפניו 1200 המביאים פרי. בעבודת אדמתו יוכל להיות למופת". משה שמואל ר א ב מהונגריה (תרל"ח). אף אצלו מציין הסוקר: "כלי זין על הקיר". את אדמתו החכיר לערבים והוא עצמו עובד אצל הבארון בשכר של עשרה גרושים ליום; שמואל יוסף ג י נ צ ב ו ר ג מירושלים (תר"ן). אדמתו שוממה וכל קיומו על עבודתו אצל הבארון בשכר של פראנק ומחצה ליום; יעקב מאיר כ ץ מוולקוביסק (תרמ"ד). הוא מהיחידים שאין לו קרקע כלל ועובד עם בניו אצל הבארון ואשתו אופה לחם למכירה; משה פ י י נ ש ט י י ן מביאליסטוק (תרמ"ג). מחכיר אדמתו ועובד אצל הבארון בשכר של עשרה גרוש ליום; ו ו ל ו ו ל ב י ט ש משה הירש. מחכיר את אדמתו ויושב בבית חתנו משה פיינשטיין; אברהם שמעון א י ר מ א. עוסק בחריצות בעבודת האדמה ונוסף לכך בעל 1300 גפנים, הנושאות כבר פרי במחציתן; האחים מיכל ואברהם ש פ י ר א מרוסיא (תרמ"ד). "שניהם פועלים חרוצים" מציין הסוקר, ועובדים אצל הבארון בשכר של

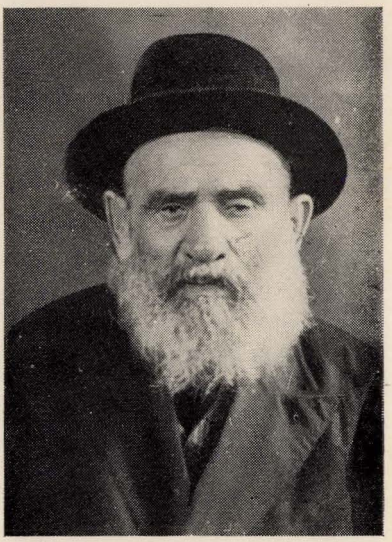

משה שמואל בכר

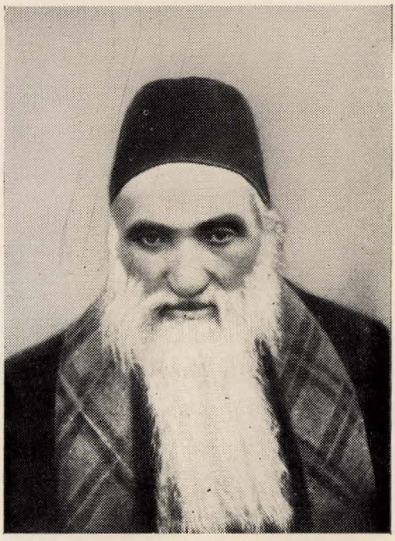

יהודה בכר

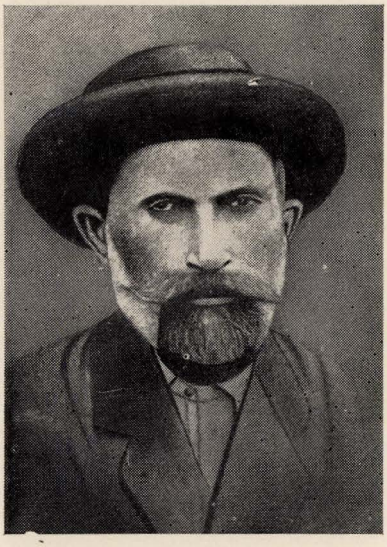

אברהם בכר

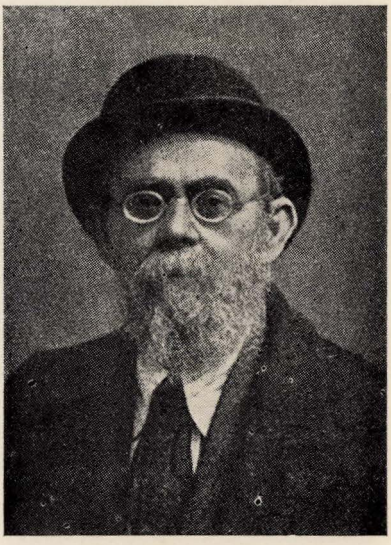

חיים משה סלור

מי ומי היושבים בפתח תקוה

עשרה גרוש ליום. את אדמתם אינם מחכירים אף הם. אלפיים הגפנים שלהם נושאות כבר פרי. אברהם קופלמן מסלונים (תרל"ט). הוא עצמו עובד אצל הבארון ואת כל אדמתו נתן לבתו הנשואה. שני בניו הגדולים יצאו לרשות עצמם; יעקב יהושע רבינוביץ מאודיסה (תרמ"ד). האיש חולה ואינו יכול עד כה להיאחז בקרקע. אדמתו שוממה והוא סובל ממחסור; יהושע שטמפר מהונגריה (תרל"ח). הוא עצמו אינו מעבד את אדמתו אלא חתנו "פועל חרוץ" (הוא פנחס גלובמן); אברהם טקאטש מאודיסא (תרנ"ב). הוא נפטר זמן קצר לאחר בואו לפתח־תקוה ובנו, ליב, "פועל חרוץ ועובד עבודתו". על אף חריצותו של הבן עדיין הוא רחוק מביסוסו העצמי מחוסר אמצעים וכן אין הפקידות מרשה לו לבנות את בנינין הנצרכים; ליב ליפשיץ ממוהילב על הדניפר (תרמ"ג). כרמו אינו נעבד כראוי ובניו עובדים אצל הבארון; משה סלור (תרמ"א) מירושלים. מודד הוא, מהראשונים במושבות. באומנותו זו הוא עוסק מטעם הבארון. את אדמתו אינו מעבד ואף אינו מחכיר אותה; יהודה בכר מבולגריה (תר"מ). מחכיר את אדמתו חלף שליש היבול ועובד בעצמו אצל הבארון בשכר של עשרה גרוש ליום. הסוקר מציין שבכר ואחיו הם ספרדים, היחידים בבני פתח־תקוה, שכולם אשכנזים; דוד מיכל שפיגל מיון (תרמ"ז). מבורך בחמשה בנים מבעלי המשקים המפותחים ביותר בפתח־תקוה. "שפיגל ובניו עוסקים בזריזות בשדותיהם וכרמיהם. לעבודת היין יש לו כלים רבים ובית אוצר מיוחד לשמירת היין. בכרמי שפיגל יש עתה 62,0000 גפנים מהם 8000 מביאים פרי. הכרמים מעובדים היטב; וולף ברנדה מרוסיה (תרמ"ב). כרמו לא מעובד כראוי. את אדמת המזרע שלו הוא מחכיר והוא עצמו עובד אצל הבארון. האחים אברהם ומשה בכר מבולגריה (תר"מ). שני האחים מחכירים אדמתם ועובדים אצל הבארון; האלמנה רבקה סלור מירושלים (תרמ"ה). שני בנים לה. האחד צורף כסף ומוטל חולה בירושלים והשני עובד בבית המרקחת. ברור איפוא, שאדמתה מוחכרת לאחרים; חנוך סלור מירושלים (תרמ"ה). אדמתו נתונה בחכירה והוא עובד אצל הבארון; וולף ליב גרינשטיין. כרבים אחרים מחכיר אף הוא את אדמתו ועובד אצל הבארון; סנדר חדד מפלך גרודנה (תרל"ט). הוא השומר האמיץ הראשון מבני פתח־תקוה. אנו שומעים עליו כי "הוא אכר טוב" וחוכר מאדמת הבארון אדמת זריעה, שהוא בעצמו מעבד אותה. לעומת זאת אין הוא מטפל כראוי בכרמו; משה מאקלב מפלך גרודנה ומירושלים (תרמ"ו). רכש חלקת אדמה בזמן האחרון וכל הזמן נהג לחכור אדמה מאת הבארון ולעבדה בעזרת בן אחיו בן השש־עשרה (הוא אריה־ליב מקלף, שנפל עם בני משפחתו במוצא במאורעות תרפ"ט). "על פי חריצותו — מוסיף הדין־וחשבון — והנהגת העבודה אשר לו הוא אכר מצויין"; אהרן ליב מכנס מירושלים (תרמ"ד). עובד אצל הבארון ובעל־כרם נושא פרי; הירש ויסוקי מרוסיא (תרמ"ה). חייט לפי אומנותו ואדמתו נתונה בחכירה; בר

פירוט התושבים

ליפשיץ מביאליסטוק (תרמ"ז). מחכיר אדמתו ואינו עוסק לא בעבודה אצל הנדיב ואף לא בפלחה, אלא במסחר; הלל כהן מביאליסטוק (תרמ"ו) ויוסף פנחסביץ מרוסיא (תרמ"ד) מחכירים אדמותיהם לאחרים ועובדים אצל הבארון; דוד נובינק מפלך גרודנה (תרמ"ב). מחכיר אדמתו ועוסק באומנותו — בנגרות; האלמנה חיה שרה יעקבסון מפלך מינסק (תרמ"ב). מחכירה אדמתה לסויאטיצקי ובניה עובדים אצל הבארון בשכר תשעה גרוש ליום; אלקה כץ מפלך וילנה (תרמ"ו). בעלה עדיין בחוץ־לארץ. "כל בניה חרוצים במלאכתם ועובדים בנטיעות הבארון". מחכירה אדמתה חלף רבע היבול; בתיה יאטקובסקי מרוסיה (תרמ"ה). בעלה זאב אריה יאטקובסקי נפטר באותם הימים (א' בחשון תרנ"ב) והסוקר מדגיש, כי "בעת שחי בעלה נחשבה המשפחה הזאת לאחת היותר טובות שבעובדי האדמה". עתה נתונה האדמה בחכירה, הבן הבכור עובד אצל הבארון והבת, אלמנה אף היא, מתפרנסת ממקצוע התפירה; פנחס גלובמן מהונגריה (תרמ"ז). מעבד אדמת חותנו יהושע שטמפר; הרב אהרן אורליאנסקי מביאליסטוק (תרמ"ג). אכן אף הוא נחשב בין האכרים, אף שאינו עובד ואף אינו מעבד את אדמתו, אלא מכהן כרבה הראשון של המושבה. את אדמתו הוא מחכיר לסויאטיצקי חלף 35 פראנק לשנה; ברמרגלית מרוסיא (תרמ"ג). מחכיר אדמתו ועובד אצל הבארון; משה שמואל קרטשמר מביאליסטוק (תרמ"ו). מלבד אדמתו, 32 דונם, שהוא מעבד בעצמו הוא חוכר עוד 70 דונם ומעבד אף אותם בעצמו. "הוא פועל חרוץ במלאכתו"; משה חודורוב מפלך חרסון (תרמ"ג). בנחלתו שותף גם אחיו משה. אדמתו נתונה בחכירה ועובד אצל הבארון; בר בוך מרוסיא (תרמ"ז). אין הסוקר מעיר אלא שהשנה אין אדמתו נעבדת כלל; שמולביץ מרוסיא (תרמ"ט). אדמתו נתונה בחכירה. אחד מבניו יצא כבר לרשות עצמו, יתר שלושת הבנים עובדים יחד עם אביהם אצל הבארון; לוי גולדברג מפינסק (תרמ"ט). האדמה שייכת לשני אחיו האחרים, היושבים בירושלים. לוי עוסק במקצועו — נגרות; מרדכי דינוביץ מביאליסטוק (תרמ"ב). כרמו מהמוצלחים במושבה. האלמנה קאלינסקי מרוסיא (תרמ"—?).[23] בניה הגדולים עובדים אצל הבארון ויחד עם זאת הם מעבדים גם את אדמתם; אליעזר דוברי מרוסיא (תרמ"ג). נגר העוסק במלאכתו. אדמתו שוממה ואינה נעבדת. דוד איזראעליט מרוסיא (תרמ"ה). מחכיר אדמתו ועובד יחד עם שני בניו אצל הבארון; אברהם זלמן איכילוב מפלך יקטרינוסלב (תרמ"ה). "הוא ובניו עובדים בחריצות". בכרמו 4800 גפנים, שמהן נושאות אלפיים פרי; דניאל ליפשיץ מביאליסטוק (תרמ"ב). אדמתו נתונה בחכירה והוא עצמו עסקן בצרכי צבור "עובד בפקידות הבארון בתורת סופר ומכין תכניות לבנינים"; ישראל שלוסברג מפלך קובנה (תרמ"ב). עובד אצל הבארון ומחכיר אדמתו; אלטר וינקלר מאוסטריה (תרל"ח). הקשיש במתישבי פתח־

חורבנה של יהוד

תקוה (בתרנ"ב היה כבר בן שבעים ושבע), שבנו עיבד אדמתו; משה ליפקיס מרוסיא (תרמ"ח). "אדמתו שוממה"; פנחס מעער (מאירי) מתורכיה (תרמ"ג). מחכיר אדמתו ועובד אצל הבארון; אבא למפרט מביאליסטוק (תרמ"ד). "הוא ובנותיו עובדים אדמתו. הוא אכר טוב".

כזה הוא הפירוט היבש של חמשים ושש המשפחות, הנחשבות לתושבי המקום הקבועים ואשר להם נחלאות בפתח־תקוה. חוץ מאלה ישבו בפתח־תקוה שבע עשרה משפחות, "שאין להן לא קרקע ולא ישיבה קבועה בהמושבה והם נושאים בה משרות שונות". היו אלה פקידי הבארון, מורים, גנן ועוזרו, שואב מים, בנאי, רוקח, שאשתו מיילדת, מוביל־משאות וכיוצא באלה.

ה

פירוט מייגע זה כמוהו כפירוש נאמן ביותר לכל האמור לעיל על האפוטרופסות והשפעותיה הנפסדות. הנוסחה החוזרת ונשנית היא: מחכיר אדמתו ועובד בעצמו או עם בניו אצל הבארון. אכן, גם בני פתח־תקוה היו בחוכרי אדמות אלה, אולם לרוב הוחכרו אלו לערבים. נקל לשער מה גדול ההרס המוסרי שבניטוש סיטוני זה של עבודת־האדמה ומה היתה השפעתו של אורח־חיים זה על הדור הצעיר שגדל במושבה וראה את תכלית החיים בעבודה אצל הבארון. הסקר הוא כאמור מראשית ימי הפקידות ואתה חש בשמחתו של הסוקר למראה התעסוקה המלאה במושבה, שהפסיקה בבת־אחת את הבקשות המתמידות לתמיכה. אולם מחוץ לסקר, בתיאור הכללי של פתח־תקוה, נאמר כבר אז בגלוי ובמפורש, כי טובה זו צופנת בקרבה רעה כלכלית ומוסרית, אשר לדאבון כל שוחרי הישוב אז לא ניתן לעקרה, משום שהאמצעים שבידי חובבי־ציון היו זעומים ואיש לא העלה על דעתו אז את העצה — לדחות את עזרתו של הבארון.

תעסוקה מלאה זו בפתח־תקוה והפרנסה המצויה גרמו לאט־לאט לעזיבתה וחורבנה של יהוד. מקום זה שהוקם על תלי משואותיה של פתח־תקוה, היה אך זמן קצר מרכזה החדש שלה. משהוטבו תנאי הבריאות בפתח־תקוה חזרו אליה בני יהוד. הדרך הארוכה מיהוד לפתח־תקוה ולשדות החישה את העזיבה. בשנותיה האחרונות זכתה יהוד להיות מרכז תורני. הרב ר' מרדכי גימפל יפה בחר להתישב בה ויסד בה ישיבה. לידו באו שמה לגור גם תלמידו ר' יחיאל מיכל פינס, זאב יעבץ ואחרים. ר' מרדכי גימפל עצר את העזיבה המוחלטת של יהוד ואף תוכנו תכניות כלכליות רבות לקיים את הישוב בעתיד, הקמת בתי מלאכה וחרושת ועוד. לאחר פטירתו של רמ"ג בחשון תרנ"ב (1891) החלה העזיבה. תחילה התישבו ביהוד פועלי פתח־תקוה חסרי הקרקע שכל קיומם היה על העבודה בפתח־תקוה. לימים, משיצאו פועלים אלה להתישבות לקוסטינה ולמתולה עזבו את יהוד גם המשפחות האחרונות.

המאמצים לקיים ישוב ביהוד

עזיבת יהוד באמצע שנות התשעים עוררה דאגה בלב רבים מחובבי־ציון. הם ראו בדאבון לב כיצד נחרב והולך ישוב, שהוקם אמנם להקל על הקליטה בפתח־תקוה, אולם הוא התפתח במשך זמן קצר והיה מושב פורח. "ומי יודע, נאמר על ידי הכתב הארצישראלי של "השלוח" יהודה גרזובסקי, מה תהיה אחרית יהוד, אשר נבנתה בכסף רב ובעמל עוד יותר רב, כי לא על נקלה בונים כפר או מושב בארץ־ישראל. ויש אמנם יכולת לקנות מסביב לה מעט אדמה מאת הערבים השכנים ולעשות שם איזה מושב לפועלים על פי תנאים ידועים. אולי יתעורר מי לחומלה גם על המושב האומלל הזה. הן דברים רבים נפקדו לטובה בעת האחרונה ואולי בוא יבוא גם זמנה של יהוד להיפקד...".[24]

תקוה גדולה, אחת ויחידה, היתה ליהוד — יישובה על ידי פועלי פתח־תקוה. אולם מצבם של אלה היה קשה מנשוא והם נאלצו לחפש להם מקום נוח וטוב יותר. מעט מאד אנו יודעים על מצבם של הפועלים העברים במושבות באותם הימים. אולם אחת אנו יודעים בבירור, כי הבארון הקפיד על העבודה העברית, גם את רצונו זה עשו פלסתר. "אילו רצו בכל המישבות לבכר את היהודים, כתב אז יהושע ברזילי, כאשר כן יחפוץ הנדיב, וכזאת הגיד במפורש בהיותו בשנה העברה בזכרון־יעקב, אפשר לתת עבודה בתמידות לחמש מאות איש. אבל הרצון אין בלב נותני העבודה...". והוא מעלה שוב את הטענות כנגד הפועל העברי: "כי מקבל הוא יותר משויו, אם כי הכל מודים, שבכל מלאכה שיש בה מעין חכמה, ורוב המלאכות הנן מסוג זה, יקרה פעולת הפועל היהודי, ובצדק הוא מרויח שכרו". טענה שכנגד זו לא עמדה בפני המציאות והפועלים העברים נתמעטו בשיעור מבהיל (חמש מאות בתרנ"ג — שלוש מאות בתרנ"ד) ורבים מהם יצאו לחוץ־לארץ לבקש את לחמם. בפתח־תקוה פוטרו בתרנ"ד חמשים פועלים, ובהשתדלות רבה הסכימה הפקידות לעכב את פיטוריהם של בעלי המשפחות לפחות לחודש ימים. והסיכום: "גם לב אבן ימס למראה אחינו העובדים והאובדים האלה...".[25]

בינתיים גדלה ורחבה המושבה, על מעלותיה וחסרונותיה, שמחותיה וסבלותיה. "ותעש עלי, כותב א. ש. הרשברג, רושם של עיר קטנה ליטאית...".[26] לעומת זאת מסופר בתיאורו של אחד מחובבי ציון י. גרזובסקי על פתח־תקוה, ש"היא מושבה, לאמור כפר שהיא עיר ועיר שהיא כפר. בבואנו אל פתח־תקוה, נראה בסקירה ראשונה כפר גדול ברוחב שדותיו וכרמיו, אדמה דשנה וטובה, הראויה להיות פוריה מאוד ומבורכת על ידי עבודה ראויה ומתוקנת. כרמים מלאים גפנים, העלולים לישא פרי טוב לבעלים טובים — הכל כטיב כפר. ובהעיפנו עין על מקום המושב והנה בתים רבים מאוד, צרים ומרווחים ורפתים בצדם, שיכולים לקבל בתוכם עשתרות המעשירות, כי גם מרעה רב מסביב למושב וסביב סביב נטועים מטעים רבים, העוטים אותה מעטה ירקרק — הכל כמראה כפר... ובתוכה אך עיר, בכל

קיצה של האפוטרופסות

הסמנים והציונים, שתצטיין כל עיר. אדמתה אינה נעבדת עבודה ראויה ומתוקנת, עבודה קבועה, ההולכת ומתפתחת בכשרון המעשה ויגיעת בעליה. מלאה היא מסחר, מקח וממכר, בכל אשר בתוכה וגם בה בעצמה, כי רוב שדותיה ונחלותיה אין להם בעלים קבועים ותדירים, תמיד בה קניה ומכירה, חליפין ותמורה, ואין אדם יודע אם עובד הוא ברשותו או ברשות הרבים...".[27]

אולם, לכל תכלה וגם לתקופת האפוטרופסות. וכמובן אין פרשה זו מסתיימת ללא זעזועים, שכן נשתרש כבר הווי זה של האפוטרוסות עמוק עמוק. הבארון עצמו נוכח בקללה שהביאה האפוטרופסות, והוא תיכנן להעביר את כל מפעלו לרשות אחרת ולסיים את הפרשה הזו, שתחילתה חזון גדול וסופה מפח נפש לכל הנוגעים בדבר.

הערות

1. כתבים לתולדות חבת ציון חלק ג, עמ' 9.
2. הישוב ואפוטרופסיו בכל כתבי אחד העם בכרך אחד, הוצאת דביר, עמ' רכא, בהערה.
3. לוח ארץ ישראל לא. מ. לונץ שנה א, תרנ"ה, עמ' 45.
4. לוח אחיאסף שנה ב' תרנ"ה, עמ' 412.
5. לוח אחיאסף שנה א, תרנ"ד, מהדורה ב, עמ' 79.
6. לוח אחיאסף שנה ה, תרנ"ז, עמ' 283.
7. בארץ המזרח לא. ש. הרשברג (וילנה תר"ע) עמ' 151.
8. ראה דבריהם של עקיבא ליברכט ובנימין ראב בבוסתנאי שנה י, גל' כ"ז, ח חשון תרצ"ט/2.11.1938, עמ' 37—36, 40.
9. במקום המרומז לעיל בהערה 2, עמ' רכב.
10. במאמרו: העם, הישוב והארץ, בכל כתבי מ. ל. ליליינבלום כרך ד, אודיסא תרע"ג, עמ' 296—295.
11. במאמרו הנזכר בהערה הקודמת עמ' 298.
12. שנה ג, תרנ"ה, עמ' 396.
13. במאמרו: השקפה כללית על מצב החקלאות במושבות ובמאמרו האחר: מה עלינו לעשות?, שנדפסו ב"האכר" משנות תרנ"ד—תרנ"ה. ראה בספרו: מהשביל אל הדרך עמ' 149.
14. מן הימים הראשונים, בכתבי מ. סמילנסקי כרך ט' זכרונות, תל־אביב תרצ"ה, עמ' 1—48.
14 א'. חשבון ועד החברה וכו' לשלש שנים (1890—1892), אודיסא, תרנ"ג, עמ' 315.
15. לוח אחיאסף ג, תרנ"ה, עמ' 391.
16. השלוח א, תרנ"ז, עמ' 443 (חתום: מד"ד).
17. במקום המרומז בהערה 2 עמ' רכב.
18. בספרו: בארץ המזרח (וילנה תר"ע), עמ' 152.
19. א. ש. הרשברג בספרו הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 156.
20. "החבצלת" שנה כ"ט, גל' 18, כ"ה שבט תרנ"ט/5.2.1899, עמ' 138—139.
21. נדפס בחשבון ועד החברה לתמיכת בני ישראל, עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה לשלוש שנים (1890—1892), אודיסה, תרנ"ג, עמ' 330—347.
22. כאן נדפס: תרמ"ג והוא שיבוש בולט.
23. חסרה האות האחרונה מחמת שיבוש הדפוס.
24. השלוח א, תרנ"ז, עמ' 441.
25. לוח אחיאסף שנה ב, תרנ"ד, עמ' 428.
26. בארץ המזרח, וילנה תר"ע, עמ' 150.
27. השלוח א, תרנ"ז, עמ' 442——441.

פרק עשרים:

קצה של האפוטרופסות וחבלי המעבר

התערבות הפקידות בכל תחומי החיים במושבה / ועד המושבה הראשון ופעולותיו / ניצני ההנהלה העצמית / התעללות הפקידות מגיעה לשיאה / יואל משה סלומון מגלה את מעשי הפקידות / אין הנדיב מזדהה עם מעשי הפקידות / הנדיב מוסר ליק"א את הנהלת ענייני המושבות הנתמכות על ידו / ההודעה בפתח־תקוה על חילוף האפוטרופסות של הנדיב ביק"א / המעבר מרשות לרשות / יחס הציונות המדינית למושבות ומפעלו של הנדיב / הרצל ונורדוי על כך / גילוי דעת הקונגרס הראשון על המושבות הראשונות / מגילת היסורים של העשרים ושמונה / המשלחת לפאריס מטעם העשרים ושמונה / נורדוי וקרמנצקי מטפלים בשלוחי פתח־תקוה / הצפייה לעזרת הקולוניאלבאנק / בני פתח־תקוה מופיעים באסיפה פומבית בפאריס / פגישת המשלחת עם הרצל בווינה / הכהן הכלר מתענין בפתח־תקוה / סיום המשא והמתן עם יק"א והנדיב / השחרור מהאפוטרופסות ועליית ענף מטע ההדרים / הפרדסים הראשונים / שטחי הפרדסים בפתח־תקוה / חברת "פרדס" / כיבוש עבודות הפרדס ושכלולן על ידי יהודים / פתח־תקוה תחנת נסיון לפרדסנות / שגשוגה של המושבה / המאזן עם מחצית היובל של פתח־תקוה

א

הפקידות שולטת בכל

קשה היתה תקופת האפוטרופסות על בני פתח־תקוה הנתמכים על ידי הבארון, אולם קשה ממנה היתה תקופת סיומה והמעבר מרשות הבארון לרשות החדשה, ליק"א. אין כל ספק שהחיכוכים המתמידים האלה בין הפקידות לאכרים בכל המושבות הנתמכות על ידי הבארון, הם שהחישו החלטתו של הנדיב לחסל פקידות זו ולמסור את הנהלת הענינים לידי יק"א. היא החברה שבידה היה כבר נסיון־מה בהתישבות יהודית במקומות אחרים. אכן, לא כ ל פתח־תקוה היתה נתונה בידי הפקידות, אולם משטרה הוא ששלט במושבה כולה וביחוד נחתכו על ידה עניני הציבור. פקידי הבארון, לא זו בלבד שנהגו בקרקעות האכרים הנתמכים בשרירות לב: נטעה ופלחה כרצונה, אלא גם קנתה וחילקה קרקעות שלה ושל אחרים ללא כל חוות־דעת ונטילת־רשות ממישהו. הקיפוחים שגגרמו במעשים אלה הוסיפו על המרירות שבלב כל הנתמכים, והיא פרצה לבסוף, בתקופת הסיום והמעבר, בשורת תזכירים גדושי סבל ומכאובים.

בינתיים היתה הפקידות השולטת במושבה ובידה גם הנהלת הענינים והיחסים עם השכנים הערבים וההדיינות הנצחית אתם בעניני קרקעות והסגת הגבול. בני פתח־תקוה נלאו מהדיינות זו ורצו לסיים את הפרשה ולו גם במחיר ויתורים על חלקות קרקע גדולות. הפקידות לעומתם ביקשה להראות יד חזקה גם כלפי הערבים

משטר הפקידות

והעמידו את הדברים על חומרת הדין. בצר לאנשי פתח־תקוה וברצונם לקבוע סוף־סוף גבולות שאין עליהם ואחריהם שום ערר, פנו לנדיב עצמו וביקשו ממנו שיתערב בדבר ויסלק עילת־תמיד זו למריבה עם השכנים.

מעל ראשו של בלוך פנו בני פתח־תקוה לנדיב, שישפיע על בלוך "להתפשר עם הערבים ולהיות שבע־רצון אם גם יקרע מעט מהאדמה, ולהניח להערבים, לבלתי הכבד ידו עליהם, למען הגיע אל מטרת סידור ההגבלה (עניני הגבולות) בשלום ובדרך ריעות עם ראשי הכפר יהודיה... אם האדון בלוך לא ישוב מדעתו וימאן להתפשר עם הערבים על ידי ויתור לטובתם על חלק אדמה, אז קרוב הדבר, כי כל האדמה תשתמט מידינו, כי הערבים מהכפרים אשר סביבתינו יבקשו תואנות על אדמתנו ולא יסתפקו עוד במעט אשר כבר עשקו ממנו...".[1]

ודאי שבתחום זה היו אנשי פתח־תקוה מהימנים ומוסמכים יותר, מאשר הפקידות, לחוות דעה, שעל כן הם הם שהיו נפגשים יום־יום עם הערבים השכנים, בטוב וברע. אולם, אין זו אלא דוגמה אחת מרבות כיצד כפו על אנשים הנהלת עניינים, שאינה לטובתם ואף מזיקה להם. ואם בעניינים חיצוניים כך, בעניינים פנימיים על אחת כמה וכמה. כבר הבאנו עדות לעיל על ההשפעה הנפסדת שבקביעת שכר אחיד לעובדים ולמתרשלים כאחד. אולם רעה מזאת היתה חלוקת הכרמים: הועדפו אנשים שלא היה להם כלל מגע עם הכרמים והקרקע, חוץ מהמגע הפרוטקציוניסטי עם הפקידות. רק מעט נודע לנו על מעשים אלה, כי לא נשתיירו המכתבים והתעודות מהימים ההם. אולם מהמעטים שנותרו לפליטה אנו שומעים על רגשי זעם והתמרמרות למראה מעשים אלה. באחד המכתבים, שנכתב אף הוא מעל לראשי הפקידים המקומיים, כותבים בני פתח־תקוה: "...אבל עתה, כאשר ראינו, כי ארבעה כרמים, הראשונים והטובים, נמסרו לאחרים, אשר לא עמלו בעד עשייתם... כעת באה העת הנרצה לחלק את הכרמים גם לבעליהם, אשר עבורם נעשה כל המפעל הזה, שכל אחד ואחד ידע את חלקו וטובו — רק למען הטבת העבודה בהכרמים. כי בזאת יתעלה רצון העובדים. העצל יתבושש כבושת גנב כי ימצא, מפני עבודת החרוץ, והחרוץ יגדיל את פעולתו עד שידו מגעת...".[2]

שתי דוגמאות אלה משתי פינות־יסוד בחיי המושבה בימים ההם מדברות בעדן בהעידן על המשטר ששרר בפתח־תקוה בפרוס חיסולה של הפקידות והמעבר ליק"א. אכן, היו נסיונות לפרוק את העול על ידי בחירת ועד, שינהל את עניני המושבה, ללא האפוטרופסות של הפקידים. ועד המושבה היה מורכב מבעלי הכרמים בלבד, היינו מבני העשרים ושמונה. רק בתרנ"ז (בשלהי 1896) הורגש הצורך בועד כללי. ומובן, כי אף ועד זה נבחר בהסכם הפקידות, שכן ראתה בו מכשיר של חיסול הדרגתי למשטרה. הפקידות רצתה להרגיל את בני המושבות לשאת בעצמם בעול ההוצאות הצבוריות, שהיו מוטלות עד אז אם על כתפי חובבי־ציון ואם על הנדיב.

ועד המושבה

שלש תעודות בענין ועד המושבה משנות תרנ"ז—תר"ס[3] זורקות אור על ראשית לבטי המושבה ביצירת מכשיריה הארגוניים הראשונים. הפרוטוקול הראשון מי"ב במרחשון תרנ"ז מספר על אסיפת בני פתח־תקוה — הנתמכים על ידי הנדיב, "הנדחים" והאמידים, שאינם זקוקים לתמיכה. כל משתתף בבחירה היה בעל נחלה, שאינה פחותה מעשרה דונם, מלבד המגרש שליד הבית. לועד הראשון נבחרו: דוד איזרעאליט, משה סלור ויהודה ראב "מבעלי כרמים ושדות, אשר תחת מחסה הנדיב"; יהושע סמואל, משה גיסין וליב סלומון "נבחרו מבעלי כרמים ובאייארעס (פרדסים), שאינם תחת מחסה הנדיב"; מרדכי שמולביץ, אבא למפרט ושמואל יוסף גינזבורג — נציגי שאר בעלי הנחלאות בפתח־תקוה.

לימים נתברר, כי על הועד לפעול למען המושבה כולה ולדאוג לכל צרכיה הציבוריים. דאגה זו היתה חדשה ביסודה והבעייה הראשונה היתה: מאין יוקחו האמצעים לסיפוקם של צרכים אלה. אמנם היה כתוב וחתום בספר החוקים אשר לבני פתח־תקוה, כי על כל קונה נחלה בה לשלם "מכס", היינו מס למושבה. אולם, אף סעיף זה נשכח מחמת התמיכה של הבארון. ". . . אפס, מספר הפרוטוקול של אחת הישיבות של הועד, בהיות יד הנדיב פתוחה להמטיר גשם נדבות בין חקר לאין אונים, נרדמו החוקים מבלי מקיצם. וכעת אשר הלחץ מעוררם, הועד הנבחר מבקש מכל תושב מושבתנו, לעזור לנו, למען יהי לאל ידינו להשכין סדרים נכונים ומועילים לצרכי הקהל, והוא: שלא יעלימו לעשות לנפשם מקנה חליפין ומתנה באחוזת קרקע ובתים לכל פרטיהם, לישנים ולחדשים מקרוב באו להתישב, ולא לכתוב שום שטר מאיזה קנין בלתי ידיעת האדון והפקיד והועד. ולכל הקונים הנעלמים מעיני הועד, טרם שישולם המכס שהוחק בספר לא יהיה להם תוקף וחוזק קנין".

הושם אל לב, בפעם הראשונה בתולדותיה של פתח־תקוה, לעיקר הגדול שביסוד כל ישוב: מי ומי הם הבאים להתנחל בו. כידוע היה צירופם של אנשי פתח־תקוה מקרי, תלוי במשך שנים רבות בנסיבות רבות ושונות, שמנעו את הבחירה הדרושה של הבאים להתישב. משום כך עוברת כחוט שני דרך כל תולדות המושבה עד כה הצירוף הבלתי־מוצלח של אנשים היושבים במקום ואנשים היושבים בירושלים ובחוץ־לארץ ונחשבים על בני פתח־תקוה. משום כך היו עניני הנחלאות מסובכים כל הימים; נחלאותיהם של אלה שמחוץ למושבה היו עוברים תכופים מיד ליד. באחת הישיבות של הועד (י"ט כסלו תר"ס) הוחל בהסדרת בעייה זו. ולא עוד אלא שהסעיף הראשון בדבר קבלת חברים חדשים למושבה הדגיש בראש ובראשונה את כשרם האישי של המתנחלים החדשים ושום איש "לא יקובל, רק אם יביא אתו כתבים מאנשים ידועים, המעידים עליו כעל איש, ישר הולך. זולת זאת לא יקובל בשום אופן לחבר בהמושבה". רק לאחר כך באים הסעיפים, המסדירים את עניני רכישת הנחלאות, הישיבה במקום, רשות המכירה וכיוצא באלה הדברים שהוזנחו עד כה.

מרדכי דינוביץ

אהרן ליב מכנס

דוד נוביק

ברוך גולומב

יואל משה סלומון מתערב בריב בין המושבה לפקידות

ניצנים אלה של הנהלה עצמית החלו להיראות בערוב ימי הפקידות ובעיצום סערת בני פתח־תקוה והתמרמרותם על פקידות זו, שהקדיחה את תבשילה במידה, שאף הנדיב עצמו ראה לנכון לחסלה.

ב

פארב, פקידו של הבארון בפתח־תקוה, המושל למעשה במושבה והחתום על הפרוטוקולים הראשונים של הועד, הוא שעשה את מעשה הנבלה בפתח־תקוה, שהסעיר את כל הישוב: הוא גזר דין מלקות על בן פתח־תקוה והוציאו לפועל על ידי ערבי וחזר על מעשהו בידי שומר ערבי. המוכה, שהיה נתין רוסי, הגיש קובלנה לקונסול הרוסי, וזה שמח למקרה שבא לידו לנגח את נציגי הבארון בארץ. אז נכנסו בעבי הקורה בני ר' יואל משה סלומון ושידלו את המוכה להעביר את משפטו מהערכאות לדין־ישראל והבטיחו לעמוד לימינו במשפט. מניעת חילול שם ישראל ברבים על ידי בני סלומון לא ערבה ביותר לפקידי הבארון, ואף כשהקל בית הדין היהודי בפסק דינו על פארב, פנו הם לשייד, עושה דברו של הנדיב, בקובלנה על בני סלומון. שייד לא איחר להודיע לרבי יואל משה סלומון, שישכ אז בירושלים והיה בה מהעסקנים החרוצים במפעלי חינוך וחסד רבים, שאם יוסיפו בניו לחטוא "ומצאה את הרעה את כל קהל עדת ירושלים ואת מפעלי החסד בקרבה...".

דבר זה היה בידי רבי יואל משה עילה לגולל במכתב מפורט[4] לשייד את כל פרשת ההתעללות של הפקידות באנשי פתח־תקוה מהיום הראשון לבואה שמה. מכתב זה שאינו אלא מגילת פורעניות גדושת־סבל, היא גם שאגה נואשה של בני פתח־תקוה הנענים והסובלים, בפי אחד המייסדים, שסבל אֲחָיו קרוב ללבו וגורל המושבה יקר לו ביותר. כרבים אחרים, מכיר אף סלומון בזכותו הגדולה וההיסטורית של הנדיב בתמיכתו בישוב. הוא רואה את הנדיב באספקלריה שלו, שעמל אף הוא למען ישוב ארץ־ישראל, בימים ובשנים שכל עצם הרעיון היה אך חזון מדוחים ואשליה רחוקה. משום כך הוא מבחין בין הנדיב לעושי דברו, ובה במידה שהוא מפאר את הנדיב הוא מגנה את הפקידים, המקלקלים כל דבר גדול ונעלה והם הם האנשים הבלתי מהוגנים בהם נכשל הנדיב ובעטיים כל הקלקלה הזאת.

מבירור כולל זה עובר סלומון לפרט, לשערורית פארב. אכן, בניו אשמו שהשתדלו להעביר דין זה לתחום השיפוט היהודי: "...היש להאשימם על ככה, האם לא מתלמידיו של משה רבנו אנו כולנו? היש בקרבנו איש בראותו עברי מכה רעהו, לא ישאלוהו: רשע למה תכה רעך?". וחוזר מהפרט אל הכלל. הכתוב: "הגר אשר בקרבך יעלה מעלה ואתה תרד מטה מטה" ניתן על ידי סלומון ענין לבני פתח־תקוה וההפלייה בין הראשונים שנתייסרו בחבלי ההיאחזות במקום לבין חדשים מקרוב באו והם המקורבים לפקידות. הוא מגלגל על הפקידות את החטא הקדמון של

תיאור נאמן של הפקידות

ה״עשרים־ושמונה״, היא החלוקה השרירותית, שכל אחד מחוצה לה נחשב כגר ו״נוהגים עמו כעם ירוד שביורדים, כעם מין צועני שפל ונבזה, ודמו נחשב כדם הצבי והאיל, אשר אם יישפך ארצה לא יקומו גואלים לו״. סלומון מספר מעשים המסמרים שערות כל שומע, והנורא בהם הוא, כי כל המעז להעיר מה לפקידות אינו אלא פוגע בכבוד הנדיב עצמו וכל הנוגע בפקידות כאילו נגע בנדיב. הזדהות זו של הפקידות והנדיב אינה אלא כסות לכל השערוריות, שכאילו מידי הנדיב יצאו, שעה שהוא יודע, כי הנדיב עצמו אינו מזדהה עם מעשים אלה ואילו ידע את הדברים לאשורם ולא דרך האספקלריה של הפקידות, היה עומד בעצמו בפרץ.

תיאור נאמן זה של הפקידות כפי שהוא במכתבו של סלומון המבוסס על מעשיה בפתח־תקוה ודאי שראוי להיכנס במחיצת החומר המשובח ביותר שנתפרסם על האפוטרופסות. הוא מתאר פקידים אלה כ״קטני ארץ, קטני מוח וקטני לב, אשר כמו במקרה נהיו לשליטים בלתי מוגבלים, לכן ענקתמו גאוה וישתוללו משובה נצחת, לפסוע על ראשי עם קודש״. שלטון בלתי מוגבל, דרכו שהוא מעביר על הדעת אנשים רמים ונעלים ולא כל שכן אנשים קטנים כמו פקידים אלה. משום כך מייעץ סלומון להפקיד על המושבות אנשים עסקנים בהתנדבות, כי רק אז יש ערובה, ש״עניני הנדיב יישמרו על צד היותר טוב״.

כל אותם הדברים שמגולל סלומון במכתבו־תזכירו זה אינם אלא לשם המסקנה, כי שום עונש, ויהא הקשה ביותר, לא יועיל להסיר את הרוח הרעה המהלכת במושבה נגד הפקידים. כוחם של ענשים אלה רב מבחינה חיצונית, אולם פעולתם לעקירת המרירות בלב וההרגשות הקשות היא כאין וכאפס, ״כי יש אשר בהתגברן יתפרצו למעשה, והבערה ללהב תצא...״. היתה זו אזהרה בעוד מועד, המבוססת על ידיעה נכונה בכל הנעשה בפתח־תקוה.

אין לדעת על תוצאות המכתב, מחוץ לתוצאה אחת — פיטורו של פארב. אולם אין כל ספק, כי מכתב זה עזר לפקוח עיני הנדיב ועושי דברו בפאריס ולשים קץ לתעלולי הפקידות על ידי מסירת כל העניינים לידי י ק״א. היתה זו חברה שנוסדה על ידי הבארון הירש ובכספו לשם יישוב יהודים בכל העולם, רק לא בארץ־ישראל. החברה היתה קיימת משנת 1891 וכבר הספיקה לרשום לזכותה כמה וכמה מעשים גדולים שנעשו על ידה בתחומים רבים ושונים ובעיקר בתחום ההתישבות היהודית בארגנטינה. המזכיר הכללי של יק״א אמיל מאירסון נעשה לאחר זמן קצר אחד המפורסמים בארץ־ישראל, שכן היה הוא מעתה האפוטרופוס הכללי במקום הנדיב (בהמולה הרבה שלוותה לשמו, לא נודע כמעט, כי מאירסון זה, הוא אחד מגדולי הפילוסופים באירופה בזמן החדש).

בשנת תר״ס (1900) הודבקה על דלתות בית־הכנסת בפתח־תקוה מודעה קצרה, שהסעירה מיד את כל המושבה. והרי המודעה בלשונה:

ההעברה ליק"א

"חברת יק"א לקחה בידה להמשיך המפעל אשר יסד הבאראן ביקר רוחו, למען הפץ עבודת האדמה בין יהודי ארץ הקדושה. להצלחת עתידות המפעל הזה מסר אותנו לידינו הבאראן, ואנחנו קבלנו, ברצוננו לחזק ולבסס את יסוד המושבות. וזה דרכנו: להיטיב מצב המושבות ולתת להאכרים היכולת לחיות מיגיע כפיהם. נכונים אנו לעשות כל אשר ביכלתנו להצלחת מצב המושבות, ומצד האכרים איננו דורשים כי אם רצון טוב. איננו מסופקים ברצון האכרים הטוב, להיות עוזר לנו, אחרי דעתנו היטב רוח הדת והאמונה אשר תפעמם ואהבתם הגדולה לארץ אבותיהם, וגם כי בחרו בראשונה בעבודת האדמה, במצאם את עבודתם זאת לעבודה היותר בטוחה והיותר בריאה והיותר טובה להם ולבניהם.

בטוחים אנחנו באלה, כי יאחדו את פעולתם אל פעולתנו, למען תת למושבות הארץ הקדושה הצלחה וקיום, אשר ישאו בד בבד עם נדיבות מיסדן".

1900, 14 פעברואר לעוון[5]

הודעה זו חתמה פרשה, שנמשכה בפתח־תקוה כשלוש־עשרה שנה. נקל לתאר את התדהמה שירדה על פתח־תקוה בכלל והנתמכים בפרט, ובעיקר ההחלטה הנמרצת של הנדיב עצמו לא לחזור מהחלטתו זו, לסלק ידו מהתערבות ישירה במושבות ובעניניהן. אכן הכל ידעו כי גם עתה מעמיד הנדיב סכומים עצומים לרשותה של יק"א, אולם אין הוא עוד האפוטרופוס על המושבות וחסל סדר הפקידות.

ג

כניסתה של יק"א לעבודה ישובית בארץ־ישראל היתה כרוכה כידוע במשבר קשה ביותר. שעה ש"הנדיב הידוע" עסק ברוב חיבה ביישוב ארץ־ישראל, עסק נדיב יהודי אחר, הברון ה י ר ש, ביישוב יהודים ובמפעלים פילנטרופיים למען יהודים בכל מקום שהוא בעולם ורק לא בארץ־ישראל. כמה טרחות טרחו חובבי־ציון והרצל לרכוש את לבו של הירש למפעל הישובי בארץ־ישראל, אולם כל היגיעות היו לריק. שיתופה של יק"א, שנוסדה על ידי הירש, בבנין הארץ היה שיא חלומם של חובבי ציון והציונים כאחד. ומשנתגשם חלום זה בשנת 1900 ויק"א קיבלה לידיה את כל המושבות, שהיו נתמכות ומוחזקות על ידי הנדיב, היה זה אחד מתעלולי ההיסטוריה, שכניסתה של יק"א למפעל ההתישבות בארץ־ישראל הפכה למכאוב ולמפח נפש לכל שוחרי הישוב ובנינו.[6]

פקידי יק"א עברו לארכה ורחבה של הארץ תוך סקירה ובדיקה של מושבות הנדיב על פרטי סדריהן. תוצאות החקירה לא איחרו לבוא והן היו קשות ומרות

חבלי ההעברה

לאכרים ולפועלים גם יחד ואף לכל עצם העבודה המעשית והישובית בארץ־ישראל.[7] הצורב בכל פרשת "החקירה" של שלוחי יק"א בארץ לא היה ענין העברת המושבות מיד ליד כקנין פרטי וללא כל התיעצות עם נושאי ההעברה, האכרים והפועלים, אלא הגזירה, שהיתה הקשה בכל הפגיעות בחלוצים המתישבים — הלא היא גזירת הגלות מארץ־ישראל. שני אמצעים בדוקים נקטה ההנהלה החדשה של יק"א לשם תיקון פני הדברים במושבות: הפחתת מספר האכרים מזה והפחתת עבודות או הפסקתן מזה. על מתישבים ואכרים ותיקים נגזר לעזוב את המושבות וכספים שפעו לרוב לידי כל אלה שביקשו לצאת את הארץ. יק"א עודדה ביותר את ההגירה מהארץ לשם הבראת מצבן המשקי של המושבות ואף אימרת כנף הפריחה, כי כל עוד לא תתבססנה המושבות הקיימות לא תנקוף אצבע להקמתן של מושבות חדשות.

ובימים ההם היתה קיימת כבר הציונות המדינית, ההרצלאית, שלא הביטה בעין יפה על ההתישבות הקיימת ולא כל־שכן שלא עודדה התישבות חדשה כל עוד לא הושגו "הזכויות הגלויות", ה"צ׳ארטר" בלע"ז. אי הבנה זו של הציונות המדינית את המעשה הרב של ההתישבות, שנעשה בידי חלוצים במאמצים ובקרבנות מרובים כל כך, היתה נקודת התורפה שלה. העיקרון של הציונות המדינית היה זלזול מוחלט במושבות, והוא בא לידי ביטוי ברור ומפורש בדברי אחד האידיאולוגים המובהקים מכס נורדוי: "...אין בי העוז לגנות את ההוזים הנאצלים האלה (מייסדי המושבות). להיפך, אני מעריץ אותם, אבל, זוהי הערצה, שהיא מעורבת ברגש רחמים עמוק. רחוק אני מלראותם כבני אדם שראויים לשמש לנו מופת. אני מסתכל בהם כדוגמאות העשויות להפחיד אותנו. הם לא הורו את העם היהודי כיצד הוא צריך לבצע את המפעל. הם לימדו אותו כיצד אסור לבצע אותו...".[8]

היחס השלילי לנדיב ולמפעלו ובפרט גדל לאחר שהרצל ביקש להכניס את הנדיב תחת כנפי רעיונו והעלה כנודע חרס. בקונגרס הראשון הציעו הרב ד"ר א. קמינקא ושלמה מנדלקרן לשלוח לנדיב דברי הוקרה על מפעלו הישובי בארץ ומנדלקרן אף הביע השתוממותו על שלא נזכר כלל מפעלו זה בקונגרס. הרצל הוריד את ההצעות מעל הפרק וטעמו ונימוקו עמו, שאין הצעה זו אלא כפירה גמורה בעקרונה של הציונות המדינית, המתנגדת ל"הסתנגות" חשאית לארץ־ישראל, שמכוחה הוקמו כל המושבות עד כה.[9] בינו לבין עצמו, ביומנו, רושם הרצל: "אני הסירותי את ההצעה הזאת, מפני שלא היינו רשאים להחליט באופן כזה על השאלה הפרינציפיונית של ההסתנגות החשאית לארץ ישראל".[10] אכן, בדין־וחשבון המפורט של א. קמינקא על ההתישבות, שנמסר לאחר "מאורע" זה בקונגרס הראשון, סופר בפרוטרוט על מפעלו של הנדיב. אולם, אף דין־וחשבון זה עוטר באידיאולוגיה של הציונות המדינית, לאמור, שאין כל תקוה להתישבות בלא "השגת תנאים חוקיים גלויים".[11]

נילוי הדעת של העשרים ושמונה

כזה היה המצב בציבוריות היהודית שהתעניינה באותם הימים בארץ־ישראל, לאמור, חוסר־סיכויים מוחלט לעזרה כלשהי למשבר שבא עם חילופי המשטר במושבות. אכן, חובבי־ציון והציונות המדינית אסרו מלחמה משותפת ביק״א ובנדיב גם יחד. המשלחת לנדיב מטעם המושבות וחובבי ציון שחבריה היו: אחד העם, מ. אוסישקין, ברנשטין־כהן, גלוסקין, צ׳לנוב, מנשה מאירוביץ, משה סמילנסקי, יהודה ראב, חרל״ף וקומארוב, נחלה כידוע כשלון חרוץ.[12] ואף שהאפוטרופסות היתה כבר בסיומה, עלתה שנית על הפרק, וטובי הפובליציסטים הציוניים שילחו בה את מיטב חיציהם. בינתיים נתלבטו המושבות בחבלי המעבר וביחוד נתלבטה פתח־תקוה.

המתיחות בפתח־תקוה בין הנתמכים ל״גרים״ ו״הנדחים״ נתפרקה עתה בחבילת טענות נגד הנתמכים, שכאילו הם הם שגרמו להסתלקותו של הנדיב. הנתמכים לא איחרו להשיב בגילוי־דעת, שהוא מעין ספור קורותיהם מראשית כניסתם תחת חסותו של הנדיב עד היום הזה.[13] מתוך הפתיחה למדים אנו, כי הטענות על העשרים ושמונה היו חמורות ביותר ועיקריהן: הם התרפו, במשך כל שנות התמיכה בהם, בתעודתם, ולא ניצלו תמיכה זו לשם ביסוס משקי וכלכלי בעתיד ומשום כך פגעה בהם העברה זו יותר מאשר באחרים.

בגילוי הדעת מסופרים הדברים הידועים, כיצד התגלגלו הענינים בחלוקות הקרקע, נטיעת הכרמים והתקוות הטובות שנטעו נטיעות אלה בלבותיהם. אינה חסרה גם הדגשת המשגה היסודי של פקידות זו, ש„אמרה לזכות את הישוב בבעלי כרמים וגני אילן, תחת אכרים עובדי שדה בעל״. טעות נפוצה היא, לדעתם, כי העשרים־ושמונה קיבלו באהבה את עולה של האפוטרופוסות. ונהפוך הוא: ״נפתולים הרבה נפתלנו עם הפקידות, אשר מראש ראינו, כי אחריתה ריש ולענה וכי סוף־סוף נשאר מקורחים מכל צד, יען כבר נראו נצני שיטת הפקידות אז, שמהם יכולנו לשפוט על מהות הפרי. אך ההבטחות הטובות והפתויים הרבים, אשר הרבתה הפקידות לתפוש בם אותנו בלבנו, העבירונו על דעתנו ובלב קרוע הסכמנו על כל אשר אמרה...״.

נוגעים ללב הדברים, כיצד נהפכו מאנשים עובדים ועצמאיים לשכירי יום ועבדים לפקידות. העבודה התנהלה בדרך כלל בהשגחה של משגיחים, בלשונם: ״שוטרים ונוגשים״, שהמיתו כל זיק של רצון לעבודה והשאירו אך משקע מר בלב. ואילו לפחות היתה פקידות זו בקיאה ויודעת את העבודה המבוצעת על ידה; שגיאותיה הגסות בעבודה בלטו כבר בימים הראשונים. נטיעות רבות ושונות נתיבשו או נרקבו ״ולא ידעו הגננים המומחים ההלכה הרווחת, שאפילו פלחים ערבים פשוטים יודעים אותה, כי אין אדמת ביצה ראוייה לנטיעות בכלל...״. אולם הפקידים לא למדו לקח מכשלונותיהם המקצועיים וחזרו ונטעו ופיצו את כשלונותיהם על ידי כך, שכילו את חמתם בנתמכים, שהיו חסרי אונים, כי הקרקע נלקח מהם והחלוקה הישנה

מגילת היסורים של העשרים ושמונה

של האדמות טושטשה במידה כזו, שלא נותר להם אלא לצפות ליבול הכרמים וחלוקתם. במרוצת השנים איכזבו גם הכרמים "כי אלה גפני הודו, אשר אמרנו בצלן נחיה נהפכו לנו לרועץ — ואולם נתנו בעפר פינו ונדום".

מגילת יסורים מזעזעת ביותר הוא הסיפור על שיעבוד העשרים ושמונה לפקידות במשך כל הימים והשנים. והנה באה הרשות החדשה יק"א. אכן, מאירסון נשא־ומתן עם העשרים־ושמונה ואף הגיע אתם לידי עמק השווה הן בעניני חלוקת הקרקע והן בהבטחה כי עד לביסוס השלם יינתנו סכומי כסף להשלמת החסר ולצרכי הציבור. והנה לאחר זמן בא השליח החדש של יק"א, פ ר י נ ט ', והוא אינו יודע דבר וחצי דבר מכל ההבטחות. ועוד "בשורה" בפי השליח החדש: ליקב לא יקובלו כל ענבי הכרמים אלא רק מחציתם של אותם הענבים שמחיריהם ירדו פלאים.

הסיפור היה מכוון להכחיש את כל הלחישות, כי רפיון הנתמכים בעבודתם גרם להסתלקותו של הנדיב; הודגש שוב כשלונה של הפקידות והיא היא שסיבכה את הנדיב והאכרים גם יחד. "האנחנו, טוענים הם בחתימת הדברים, אשמים, אם לא היו ידים לכל פועל הפקידות וכל דרכיה תהפוכות? האנחנו נטענו ועקרנו וחזרנו ונטענו וחזרנו ועקרנו ונטענו והעלינו בידינו עצי שרפה? האנחנו נטענו כרמים גפני הודו כולנה, אשר היום אינן עומדות אלא לקציצה? האנחנו אחראים בעד כל השגיאות הרבות והגסות, אשר נעשו מאז החלה הפקידות לשום משטרה עד היום? השאלו עצה? השמעו עצה? האם להפך לא ענשו קשה את כל מי שהעז להגיד עצה?...".

אלה היו פני הדברים עם חילופי הרשויות ועדיין לא מלאה הסאה.

ד

הנדיב יצא אמנם מכל "העסק", אולם עדיין הודו וזיוו מלאים פינות רבות בארץ ופתח־תקוה בכללן. משום כך אין הנתמכים אומרים נואש ועל אף הבעלות החדשה הם פונים מעל לראשה אל הנדיב בעצמו ומספרים לו את תלאותיהם ומרצים לפניו את דרישותיהם ותביעותיהם. משלחת מטעם העשרים־ושמונה יוצאת לפאריס ובידה תזכיר לנדיב וכן סיפור קורותיהם, הנפוץ בחוץ־לארץ בחוגי הציונים והקרובים לפעולה הישובית בארץ.

בתזכיר זה[14] הם מספרים על פקידי יק"א המבקשים להרחיק אותם מהאדמה, אותה השקו בזיעת אפיה במשך שנים ועל הבטחות־ביסוס שלא באו על קיומן. כל הטענות האלה מסתכמות בתביעות אלה: לחלק את הפרדסים בין כל אלה שאדמתם נלקחה מהם ואלה יעבדו אותם בעצמם בכוחותיהם ואמצעיהם הם; לשם ניצול יעיל של יבול הכרמים יש לבנות יקב במושבה, ומן המפורסמות, שאין בכוחם לעשות זאת בעצמם; הלוואות לעיבוד הפרדסים. אולם אין הנדיב שועה עוד לתזכירים.

המשלחת לחוץ לארץ

הוא נלאה מהם ואף ממשלחות מהישוב, שאין הוא מקבלן עוד, על אף כל השתדלויותיהן המרובות. בצר לאנשי פתח־תקוה הם פונים כה וכה לחוגי הציונים ולכל שאר העסקנים בערי אירופה המערבית.

מבחינה זו אפייני הוא יומנו של אחד מחברי המשלחת, חיים משה סלור;[15] ניתן ללמוד ממנו על יחסם של החוגים הציבוריים היהודיים במערב לפתח־תקוה. למותר להזכיר, כי בני פתח־תקוה לא היו היחידים ש"סבבו" אז בבירות אירופה לשם גיוס עזרה דחופה להצלת המצב. היו אז בפאריס אנשי זכרון־יעקב, שהפתח־תקואים מצאום מדוכאים ביותר, לפי שהנדיב לא קיבלם ואפילו משרדי יק"א ומאירסון היו נעולים לפניהם. והמטפלים בהם היו דוקא אלה שהכריזו על המושבות כעל בלתי יעילות לחלוטין — מפס נורדוי ומרמורק. ודאי שלא הקירבה למושבות עשתה זאת אלא השנאה ליק"א ולנדיב. בין כה וכה מודרכים בני המושבות על ידי נורדוי ומרמורק האומרים, כי הפעולה צריכה להיעשות על ידי התנועה הציונית, והיא תדרוש קודם כל בשמם דין־וחשבון מיק"א על כל כספי הנדיב שקיבלו עד כה, ושכל הכספים "יינתנו ישר לידי האכרים" ולא על ידי שלוחים ופקידים.

קשה לקרוא יומן זה של המשלחת ללא רעד למראה ההתדפקויות המרובות על דלתות נעולות. בני פתח־תקוה נושאים אתם "קצור דברי הימים לכ"ח" ומפיצים דברי ימי סבלותיהם ברבים, אולם התוצאות זעומות. נחום סלושץ, אחד המטפלים באנשי המשלחת בפאריס מודיע להם באחד הימים, בשמו של אחד מקברניטי יהדות צרפת, סלומון ריינק, "כי סופם של האכרים עתיד להיות כסופם של הפועלים: יסדרו מספר אכרים עד שתספיק לכך אדמת הפלחה ולשאר יחלקו להוצאות הדרך, שיעזבו את הארץ". זהו הפתרון המוצע לאנשי פתח־תקוה, אשר בהם חלוצים שנתייסרו בסבל ההיאחזות באדמת המושבה. אין צורך להוסיף שהפתח־תקואים אינם רוצים לשמוע על "פתרון" מעין זה, אולם מאירסון מודיע להם, כי לשוא הנסיעה הארוכה לפאריס: פריינטה ידון אתם על כל הפרטים במקום ויסיים — וטיבו של זה האחרון הן נודע כבר לבני פתח־תקוה עוד לפני צאתם לדרך!

בינתיים עשתה לה שמועת הקולוניאלבאנק של התנועה הציונית כנפיים, ופה ושם מדברים על מיליונות העתידים לעמוד לרשות התנועה הציונית לשם מפעל התישבות בקנה־מידה ממלכתי, ואנשי המשלחת נאחזים במשענת רצוצה זו: אפשר ומכאן תצמח להם ישועה. סלושץ הוא שהפיח בלבותיהם תקוה זו בספרו להם, כי הבנק עתיד לטפל גם במושבות הקיימות ואף "יתמוך תמיכה שלמה. אמנם זו תהיה בצורת הלואה ועל סמך ערבון בטוח לפרעון החוב, אבל התשלום יסודר לזמן ארוך וברבית מועטה". ומשעשועי ההיסטוריה היא התרפקותם זו של בני אם המושבות על התנועה הציונית, ובעיקר על נורדוי, הוא האיש, שהוציא מכלל תכניתה של התנועה הציונית את ההתישבות הזאת והציגה לדוגמה כיצד אין ליישב. הם מוצאים אצל נורדוי

הפגישה עם נורדוי והרצל

לב פתוח ואוזן קשבת לסיפור תלאותיהם. נורדוי שמח. ביותר להיפגש פנים אל פנים עם בני ארץ־ישראל ובני המושבה הראשונה ואף הביע את צערו הנאמן על הפגישה בנסיבות כה עגומות. שפה משותפת לנורדוי ולאנשי פתח־תקוה בדברם על הפקידות ואנשי יק"א וביחוד האחרונים, שהם לדברי נורדוי: "רשעים, שונאי ישראל" וכו', שכל פעולותיהם אינה אלא לשם פירסומת עצמית ולא לטובת הכלל. אכן, משמגיעים הדברים לעניינים של ממש אין בפי נורדוי אלא רצון טוב, שכן עדיין קופת הציונים דלה ועדיין הקולוניאלבאנק אינו אלא תכנית גדולה ומרהיבה. ומה אפייני הוא המשפט ביומן המספר לאחר הביקור אצל נורדוי: "ממכס נורדוי הלכנו לנרסיס לוון (ראשה של יק"א). על ידי המשרתת קבלנו תשובה נחרצה: ל א י ק ב ל".

בפאריס מתקיימת אסיפה פומבית של הציונים נגד יחסה של יק"א לארץ־ישראל. הנואמים הראשיים הם בין השאר נורדוי, הרב לובצקי, הרב צדוק כהן ועוד. נורדוי הוא המזהיר והחריף שבהם. הוא סותם את הגולל על יק"א ומגולל עליה את האשמה, כי היא שהסבה שגם הנדיב שינה את טעמו לגבי ארץ־ישראל וישובה. יש לדעתו לפנות לנדיב בדרישה תקיפה, לא למסור את מפעלו לידי יק"א ועד שתתמלא דרישה זו — לתמוך בידי האכרים ולסַפק להם את דרישותיהם המינימליות. לדרישת הקהל דיברו באסיפה גם בני פתח־תקוה. הם סיפרו על תלאותיהם והביעו את דעתם, כי כל עוד הם זקוקים ליק"א אסור להם להילחם ביק"א כפי שמבקש נורדוי, אף שהם מסכימים לעיקרי דבריו. דבריהם היו חדורים פסימיות מרובה, שעל כן ראו כי מבטחם האחרון, התנועה הציונית, הולך ונמוג בשל אמצעיה הדלים. "מי יודע, אמרו, אם עד שאתם תבואו לעזרתנו, לא יהיה סופנו כסופם של הפועלים בארץ אם לא נתפזר לארבע רוחות העולם ולא תמצא עוד יד העוזר את הדורש עזרה. עלינו להסתפק לעת עתה בנאומיהם הטובים של חובבי־ציון, להודות להם על רצונם הטוב ולהתפלל לאלהים, שיצרף לרצונם הטוב גם את הפעולה הממשית...".

מפאריס הולכים חברי המשלחת לוינה, מרכז הפעולה הציונית ומקום מושבו של הרצל. האיש החשוב הראשון המזדמן להם בוינה הוא הכהן הנוצרי ה כ ל ר, מסייעו הנאמן של הרצל והמסור בכל לבו לרעיון של שיבת ציון והציונות. הכלר מטפל בחביבות יתירה באנשי פתח־תקוה, מראה להם את אוצרו הפרטי, הכולל מוזיאון של חפצים עתיקים וספריה יקרה בת שנים עשר אלף כרכים. ברשותו גם עגלתו של מונטפיורי, שבה היה רגיל לעבור בארץ־ישראל. הם נדהמים לשמוע, כי הכלר ציווה את כל שכיות החמדה שלו, לרבות הספריה, למושבת פתח־תקוה ואוצר זה "ימשוך לבות תיירים רבים לבקר את פתח־תקוה". הם נפגשים עם ה ר צ ל, מוסרים לו צרור תעודות ומכתבים של יק"א ומאירסון בצירוף ביאורים שבעל־פה על חיבוטיהם וכיתות רגליהם בפאַריס עד בואם לכאן. לפי בקשתו הם מוסרים לו את „קיצור דברי הימים של הכ"ח". אף בפי הרצל אין ישועות ונחמות. הוא מבטיח להעתיק את כל

Հայր Սուրբ Գրիգոր (1910)

סיום הפרשה

התעודות ולפרסם אותן מעל במת הקונגרס הרביעי העתיד להתכנס בקרוב בלונדון. "הקונגרס, הוסיף, ימחה נגד התנהגותה של יק"א, וזה אולי יכריח אותה לשנות את עמדתה". הרצל יעצם לחזור הביתה והבטיח לדאוג להם ככל האפשר.

בני פתח־תקוה חזרו כלעומת שבאו, ומפח נפש גדול בלבותיהם, והפעם גם מהתנועה הציונית. החלה הידיינות חדשה עם יק"א שנמשכה למעלה משנה. משא־ומתן כפול זה עם הנדיב ועם יק"א נסתיים סוף־סוף בחלוקת אדמת החמרה לעשרים ושמונה, מחיקת חלק גדול מהחובות והקצבת סכומי כסף ניכרים לצרכים השוטפים. כך נסתיימה כל הפרשה של האפוטרופסות ויק"א בפתח־תקוה, במידה שהדברים נגעו באכרים פרטיים. המושבה למדה לעמוד על רגליה היא עצמה, ועם סיום תקופת האפוטרופסות של הנדיב ויק"א גם יחד, החלה תקופה חדשה שסימנה הבולט הוא: שגשוג משקי וכלכלי. המאזן של מחצית יובל שנים לימד את בני המושבה לקח הגון וראוי בכל השטחים: הכלכליים, החקלאיים והחברתיים. משהוסרה האדנות, ניטעו ועובדו שטחים לפי מיטב נסיונותיהם של האכרים עצמם ולא לפי הוראותיהם של גננים מחוץ־לארץ, שהרבו כה לקלקל. המושבה עלתה אל דרך המלך, החלה לנשום לרווחה לאחר רבע מאה שנה של סבל היאחזות מזה ושעבוד לאפוטרופסים מזה.

ה

גורם עיקרי וחשוב בשגשוגה הכלכלי של המושבה בראשית המאה העשרים היתה עליתו לגדולה של ענף כלכלי אחד שהוחל בו בצנעה וללא כל פירסום ואף ללא כל תקוות מופרזות — מ ט ע ה ה ד ר י ם. תפוחי זהב ניטעו בפתח־תקוה, אם גם בקנה מידה קטן ביותר, עוד בשנות התשעים על ידי ר' אריה ליב פרומקין במשקו של לחמן ועל ידי פקידות הבארון. ושעה שאוירת הישוב המתה ממשבר הכרמים וחשבונות הענבים והיינות, הצליחו מטעי ההדרים ובראשית המאה אף החלו לשאת הכנסה ראוייה. משהחלה להתבלט יעילותו של ענף זה מבחינת ההכנסה, הופנו העינים להדרים כאל מלאך הגואל מצרת הכרמים ומשבר היין. סוף־סוף נמצא השביל המנחה לעצמאות כלכלית והוא לא פלחה ואף לא כרמים אלא פ ר ד ס נ ו ת.

עיון קל בספרות על בעיות הישוב מראשית המאה מלמדנו, כי עליתו של ענף ההדרים החדירה אוירה אופטימית לגבי עתידו הכלכלי של הישוב בכלל ועתידה של פתח־תקוה, למודת הסבל, בפרט. אכן קיימים גם ענפי המשק הידועים — הפלחה, הכרמים ומטעי הזיתים והשקדים, אולם, הפרדס היה מעתה ראש פינה ויתד לכל חישוב כלכלי של יסודות הישוב החדש. מיפנה זה היה כמובן, לרועץ לכל אותם שלא נגמלו מחלומם לראות את הפלחה כמרכז החיים בפתח־תקוה, דוגמת המושבה הגרמנית הקרובה שרונה.

ראשית ענף ההדרים ועלייתו

בראשית תרס"ה היו לפתח־תקוה שטחים מרובים נטועים פרדסים, יותר מאשר לכל שאר המושבות. משה סמילנסקי המתאר בפרוטרוט את "המצב הנוכחי של הישוב החדש בארץ ישראל" מוסר כי "בידי יהודים נמצאים עתה בערך 2200 דולם פרדסים של תפוחי זהב ומזה רק בפתח־תקוה אלף ומאתיים דולם".[16] הסיכויים המזהירים אשר לתפוח הזהב התבססו על שורת נימוקים, שעיקריהם, לפי משה סמילנסקי, השם הטוב של תפוח הזהב היפואי בשוקי העולם, כיסוי הוצאות הפרדס, מראשית נטיעתו, כבר בשנתו החמישית ועליית ההכנסות משנה זו ואילך. "יש להגיד בבטחון גמור, ממשיך סמילנסקי, כי אחד מן העסקים היותר טובים בשביל בעלי הון הוא נטיעת פרדסים ביהודה...".

אכן לא קלה היתה השתרשותו של ענף חדש זה, שהיה תחילה כולו בידי לא־יהודים, על אמצעי העיבוד הפרימיטיביים שלהם. אדמת החול המישורית והמים שנמצאו בעומק לא רב עשו את פתח־תקוה מתאימה ביותר למטעי פרדסים. קדם לכך נסיונה של משפחת פלמן בסומיל, הסמוכה ליפו, והמשיכו בנסיונות בפתח־תקוה: ר' אריה ליב פרומקין, י. שטמפר, פקידי הבארון ועוד ועוד. אגב הנסיונות גדלו ורבו האמצאות והשכלולים והתלמידים עלו במשך זמן קצר על רבותיהם. ואף מעגל השיווק נתרחב; במקום הטווח הקצר, נמלי הארץ והארצות הסמוכות (אלכסנדריה, בירות ועוד) החלו משווקים היהודים מוצאים שווקים בארצות אירופה. וכבר בראשית הימים עמדו הנוטעים על הצורך באירגון כולל לשיווק הפרי, והפתרון אף נמצא מיד, שכן לא הניח ההכרח להתלבט הרבה. וכך הוקם בשנת 1900 הארגון הראשון למשלוח פרי הדר — "פרדס".

פתח־תקוה הרתה והגתה ואף הקימה את "פרדס". "בהשתדלות העצומה, מספר משה סמילנסקי בסקירתו הנזכרת, של אחד מבעלי הפרדסים בפתח־תקוה, סוחר ביפו (הוא שמעון רוקח), נוסדה, בהשתתפות כל בעלי הפרדסים העבריים שביהודה, חברה בשם "פרדס", שמטרתה לרכז את מכירת הפירות של כל הפרדסים ולבוא בדברים עם השווקים הגדולים עצמם ולא למכור את תפוחי הזהב לסוחרים המקומיים. החברה נוסדה, מתנהלת בחריצות מרובה ועושה חיל. כבר בשנה הראשונה עלה בידה למכור את פירותיהם של חבריה במקחים הרבה יותר גדולים מאלה, שעמדו ביפו...".[17]

עשרות אלפי התיבות שנשלחו על ידי "פרדס" הצריכו עבודה סדירה, החל בקטיף וכלה באריזה ובמשלוח. שמעון רוקח דאג אף לכך ולאט־לאט נוצרו בפתח־תקוה קבוצות אריזה יהודיות ומקצוע זה שוחרר ממונופולין של יוונים וערבים. לאמר, הפרדסנות הכניסה את פתח־תקוה בעול חדש של לימוד מקצוע חדש. המושבה היתה מעין תחנת נסיונות לפרדסנות, ולא מקרה הוא שכל שכלולי היסוד ואמצאות עיקר יצאו מכאן. הגישושים הראשונים בתחום זה הוכתרו בהצלחה, ובצדק יכול היה

שנשונה של המושבה

הנדיב לומר על עצמו שנים רבות לאחר כך: "...פתח־תקוה שהכנסתי בה את תרבות ההדר, גרמה לכך, שהמרכז הזה, שהיה קטן אז, יש בו עכשיו (1928) אוכלוסיה של כמעט עשרת אלפים נפש...".[18]

וראה זה פלא, הכרמים התאוששו אף הם ובעליהם החלו לראות ברכה גם בהם. הזמן החדש עשה את שלו בכל הענפים. שנות הלימוד והסבל לא עברו לשוא, והרוח האופטימית עברה על פני כל הענפים, ואפילו כרמים חדשים ניטעו ליד הפרדסים. משה סמילנסקי מספר כזאת בסקירתו הנזכרת ויהושע ברזילי בסקירה אחרת: "מארץ ישראל". ברוח טובה הוא מספר על הנטיעות החדשות והוא מערם נתונים סטאטיסטיים לרוב למצב הכורמות בארץ בימים ההם. אולם לענייננו חשוב סיכומו הכולל, היוצא ללמד גם על פתח־תקוה ותקופתה החדשה: "רוח חיים שורר ברוב מושבות יהודה. אל אלהים יודע מאין בא הרוח הזה. אך זה ברור, כי לפי המצב הנפשי של הקולוניסטים עכשיו, לא יחרצו גם בעלי המפלגה, שיש להם אך כשלושים דולם, להחליף את מצבם במצבו של "בעל הבית" באחת מן העיירות של התחום. אפשר, שיש בזה הרבה מן החיבה לארץ, אך אין ספק, שגם הכרה ריאלית יש כאן: כל קולוניסט שבארץ ישראל מרגיש, שסוף סוף הוא עומד על הקרקע ועוסק במקצוע, שאפשר לראות בחוש, כי הולך הוא ומתפתח בהתפתחות אטית, אבל טבעית".[19]

ואפשר ולא מקרה הוא כי תקופה חדשה זו בישוב בכלל ובפתח־תקוה בפרט נזדמנה בתאריך, שאין כמותו לסיכום ולחשבון הנפש — עשרים וחמש שנים לקיומה של המושבה. הועד החדש שנבחר בפתח־תקוה בימים ההם, בי"ח בשבט תרס"ג, החליט בישיבתו הראשונה "לדרוש מהחבר ר' דניאל ליפשיץ, ר"י סמואל ור"מ פיאלקאוו שיתחילו בהכנות והצעות הדרושות לחג חצי היובל, אשר בדעתנו למצוא בזה תועלת להמושבה ולהמקום".[20]

שנת תרס"ג, שנת הפוגרום בקישינוב, הגבירה את מאמציה של התנועה הציונית לחפש מקום מקלט ארעי לפליטי חרב אלה, ולו גם לא בארץ־ישראל. עתה הועלו הרהורים, כי כל שאר המושבות הראשונות, וביחוד ראשון־לציון, נוסדו אף הן בסערות פרעות ביהודי רוסיה. משום כך היתה זו זכות גדולה לברזילי להדגיש, כי פתח־תקוה לא רק שנוסדה שלוש שנים לפני הפרעות, אלא ייסודה על טהרת חיבת־ציון: "אומות העולם נוטים בשנות הששים והשבעים חסד לישראל. אבל קאלישר וסיעתו אינם מסתפקים בזה: הם רוצים להיות עם מיוחד בארצו".[21]

ברזילי מבחין איפוא בין "גרי האריות", הלא הם ציוני שואת הגולה, שבכללם הם גם חובבי־ציון וגם הציונים המדיניים. כאלה כן אלה קמו על יסוד תמוטת מעמדה של הגולה. לא כן מיסדי פתח־תקוה, בני הישוב הישן, אשר ללא כל זיקה, כביכול, לאחיהם בגולה עשו את המעשה הגדול והרב, משל חשו בעוד מועד את הזעזוע העתיד לבוא. הוא צופה אחורה על כל חבלי המושבה במחצית יובלה ורואה אותם

מאזן המושבה עם מחצית היובל לקיומה

הטיפוסים המופלאים, שבזכותם הגיעה עד הלום. הרי: "סנדר חדד, הגבור המת, ואחדים מחבריו, החיים עוד אתנו כיום, שהרבה שנים התאבקו בגבורה נפלאה עם הבדוים והפלחים והרבה שנים נזקקו לתמיכה". אפשר היה כבר לדבר על תקופת התמיכה בלשון עבר.

"מאז (היינו מעת המעבר ליק"א), כותב ברזילי, עברו על פתח־תקוה כשלוש שנים בפעולות אנרגיות, בתשוקה אמתית לחיים בלתי תלויים בדעת אחרים. ועכשיו אנו מוצאים במושבה זו כשמונים כורמים אכרים ובעלי פרדסים, המתפרנסים מיגיע כפם. וגם בעשרים ושמונה הקולוניסטים הנתמכים על ידי הנדיב נעשה שינוי גדול לטובה ואך חמשה־עשר מהם מקבלים עתה תמיכה לעבודת כרמיהם ובמקצת גם למחיתם. בקצור: אין עתה בארץ־ישראל אף מושבה אחת, שבה יש רוח חיים והתפתחות האיניציאטיבה בכל מקצועות העבודה כמו בפתח־תקוה...".

זהו המאזן של אם המושבות בהיכנסה למחצית היובל השניה. וכשם שבייסודה של פתח־תקוה ובשיקומה מחדש הגו המייסדים לעשות את המושבה אבן פינה בפתרון מצוקת הגולה דבר שנתבטא במפורש בכרוז "אגודת מיסדי הישוב" בתרמ"א, כן מבקש ברזילי לקשור מאורע חגיגי זה, עשרים וחמש שנות קיומה של פתח־תקוה, במאורעות העגומים ברוסיה, בפוגרום בקישינוב. "כשאנו עומדים, כותב הוא, ביער של עצי צבר (אייקליפטוס) עבותים, העוטר את פתח־תקוה, ואנו רואים את בתיה, הטובעים בים של ירק ואילנות, ואת כרמיה ופרדסיה הרעננים, כשאנו מריחים את ריח השדה, העולה מערמות החציר, שנערמו זה עתה, וזוכרים מראה אחר, השונה לגמרי מזה, שאנו רואים פה, והמזכיר לנו מאורע אחר בארץ צפון הרחוקה,[22] שאין אנו יכולים לזרכו מבלי רעד בעצמות, אין אנו מוכרחים לשאול: האומנם כבר ברור לנו, שאין כל אפשרות לבנות בעד אחינו הנודדים עוד מושבות אחדות בדמותה של זו, שאנו רואים לפנינו?..".[23]

ואין צורך להוסיף, כי פתח־תקוה היתה עתה התשובה הנאותה ביותר למאורע ב"צפון", כשם שביקשה להיות בימי הרעמים בנגב, בשנות 1882/1881. אולם מה שהיה אז לפני בני פתח־תקוה חזון ומשאלה, נעשה עתה בכוח רצונם ומרצם, ולא מעט בכוח סבלם, מציאות חיה וממשית.

הערות

1. המכתב נדפס בספר היובל של פתח תקוה עמ' תיג—תיד.
2. ספר היובל של פתח תקוה עמ' תיד.
3. ספר היובל של פתח תקוה עמ' תמד—תמו.
4. ספר היובל של פתח תקוה עמ' תסג—תסז.

הערות

5. ספר היובל של פתח תקוה עמ' תעג.

6. כל הפרשה הכאובה של המעבר מהאפוטרופסות של הנדיב ליק"א, שהכתה גלים כה מרובים בפובליציסטיקה העברית והיהודית־לועזית בימים ההם, טרם זכתה עד כה לתיאור ראוי ונאמן. ראה מחקרו החשוב של משה סמילנסקי: "פיק"א ומפעלה בארץ (סקירה היסטורית), שנדפס בקובץ "קמה", תש"ח, עמ' 151—168 ודבריו בקצרה על כך בספרו: פרקים בתולדות הישוב, חלק ב, (תל אביב, תש"י), עמ' 139—141. וראה בספרי: קורות (ירושלים תשי"א), עמ' יט—כ.

7. ראה בענין זה תיאורם המפורט של הלל יפה וסוסקין ב"וולט" 1901, גל' 10 ואילך, השלוח כרך ז, עמ' 155—156, 443—448 וא. לודויפול בהשלוח ה, עמ' 82—85.

8. במאמרו: הציונות והמושבות בארץ ישראל, בקובץ כתביו: מכס נורדוי אל עמו (הוצאה מדינית), עמ' 79—88.

9. פרוטוקול של הקונגרס הציוני הראשון, תרגם חיים אורלן (ירושלים, תש"ז), עמ' 95—96.

10. ספרי הימים, תרגום עברי, כרך ג, עמ' 122.

11. פרוטוקול של הקונגרס הציוני הראשון (ראה לעיל הערה 9), עמ' 150.

12. ראה בספרי: מהופעת רומא וירושלים עד מותו של הרצל (ירושלים, תש"ד), עמ' 55 ובספר: קורות, עמ' כ, קמז.

13. נתפרסם בספר היובל של פתח תקוה עמ' תסח—תעה. בידי נמצא "ספור כ"ח" מהימים ההם, בכתב יד, נחלתו של רבי משה שמואל ראב נ"י. ואני מודה לו על האפשרות שניתנה לי להשתמש במיסמך חשוב זה.

14. נדפס בספר היובל של פתח־תקוה עמ' תעד—תעה.

15. נדפס בספר היובל של פתח־תקוה עמ' תעו־תפז.

16. השלוח כרך טו, עמ' 177, תרס"ה.

17. ראה עוד מחברתו של ברוך בן עזר (ראב): "תפוחי זהב במשכיות כסף" (ליובל אגודת "פרדס" תר"ס—תש"י), פתח תקוה תש"י (תדפיס מהירחון: המשק החקלאי, כרך י"ב, חוב' ג—ד, טבת־שבט תש"י.

18. במכתבו לדוד דרוק, שנדפס בספרו של א. חרמוני: הרוטשילדים, חלק ב, תל אביב, תרצ"ו, עמ' 123.

19. השלוח. כרך י"ג, עמ' 266, תרס"ד.

20. ספר הפרוטוקולים של ועד מושבת פתח תקוה, כתב יד, נחלת עירית פתח תקוה, "אסיפה" ב, עמ' 2.

21. השלוח כרך י"א, עמ' 592, תרס"ג.

22. הוא הפוגרום בקישינוב, שאסור היה להזכירו במפורש מאימת הצנזורה.

23. במקום המרומז בהערה 21, עמ' 596.

תקופת העליה השניה

פרק עשרים ואחד:
פנים חדשות במושבה

פרק עשרים ושנים:
העבודה העברית

פרק עשרים ושלשה:
תסיסה וגידול

פרק עשרים וארבעה:
ה"בנות" הראשונות ל"אם"

פרק עשרים ואחד:

פנים חדשות במושבה

פרעות 1903 בגולה / הצעת אוגנדה / עתונות בן יהודה מנהלת תעמולה לאוגנדה / הטריטוריאליסטים במושבות ובפתח־תקוה / הכינוס בזכרון־יעקב לארגון הישוב והתנגדות עתונות בן יהודה והמושבות לניצני ארגון הישוב / אזלת יד התנועה הציונית לאחר מות הרצל וכשלון הצעת אוגנדה / העליה השניה ורקעה / רישומם בישוב של עולים ראשונים אלה / ראשוני העליה השניה בפתח־תקוה / קבלת הפנים במושבה / נוער פתח־תקוה נוהה אחרי בני העליה השניה / קיטרוגו של משה סמילנסקי על היחס לעליה השניה / היחס החדש לעבודה של אנשי העליה השניה / ההתנגדות לתמיכה / א. ד. גורדון נלחם בפתח־תקוה נגד אוגנדה / ראשית החיכוכים בין הפועלים והמושבה על רקע של שמירת הדת / ההסתגלות לעבודה / ייסוד "הפועל הצעיר" בפתח־תקוה / סיסמת: כיבוש העבודה / נשף חנוכה תרס"ו של הפועלים / החרם על הפועלים העברים / א. ד. גורדון וסיסמתו: "לא נזוז מפה" / הפועלות הראשונות בפתח־תקוה / ראשית המאבק על העבודה העברית / הדור הצעיר במושבה / "איה הפועל העברי שלכם"?

א

פרעות 1903

שנת תרס"ג, בה חלה מחצית היובל להיווסדה של פתח־תקוה, היתה כנודע שנת אימים ומאורעות בחיי ישראל בתפוצות: פרעות קישינוב ופרעות הומל (בשלהי 1903) ולאחריהן פרעות בהרבה ערים ועיירות בישראל, עד לזאבלוטוב שבגאליציה (משפט פורעי זאבלוטוב נמשך בד בבד עם משפטם של פורעי הומל ושני המשפטים האלה תפסו במשך חדשים רבים את דעת הקהל היהודית בעולם). על כן העסיקה את התנועה הציונית הצעת אוּגַאַנְדָה, שאין לראותה כלא קשורה למאורעות הדמים של אותה שנה, שכן הם הם שהסעירו את הרצל והזקיקו אותו לחיפושי פתרונים מחוץ לארץ־ישראל, החל בקפריסין דרך תל־עריש וכלה באוּגַאַנדה. מאורעות אלה בעולם היהודי הגדול נתנו את אותותיהם גם בפתח־תקוה.

הישוב החדש בארץ־ישראל היה, למרבה הפלא, ברובו המכריע חסידה האדוק של הצעת אוּגַאַנדה. אחד הגורמים העיקריים לכך היה אליעזר בן־יהודה, שלא ידע שיעור בהתלהבותו לשמע מדינה יהודית, ולוּ תהא באוּגַאַנדה הרחוקה, שאין איש יודע עדיין את טיבה וטבעה. בן יהודה ועתוניו היו במורי הדרך לישוב החדש בכלל ולמושבות בפרט. ולבן יהודה נצטרף בנו הצעיר, שהחל זה עתה בפסיעותיו הראשונות בשדה הספרות והעתונות — איתמר בן אבי.

גליונות "השקפה" שפעו מהלל רב ודברים פתיטיים על רוממות הצעת אוּגַאַנדה, וההפלגה בדברים לא ידעה כל שיעור. "זה המעשה היותר גדול בדברי הימים

עתונות בן יהודה בעד אוגנדה

של עם ישראל מיום גלותו מארצו ועד היום הזה!", בדברים אלה נפתח מאמר ראשי ב"השקפה", המלווה את הידיעה על צאת משלחת־החקירה לאוּגאַנדה.[1] הטעם להתלהבות זו נתפרש באותו מאמר בבירור: קסמה של ההבטחה להקים מדינה יהודית לעם נע ונד במשך אלפיים שנה. מכאן אך פסיעה קלה לגינוי המתנגדים להצעה, היונקים עדיין מהפסיכולוגיה הגלותית שלהם ואינם יודעים להעריך מאורע גדול וכביר זה בתולדותינו וכו' וכו'.

ודאי שהיו גם בישוב מתנגדים לאוּגאַנדה וראו בדאבון לבב השתוללות טאֶריטוריאליסטית זו בלב הישוב. אולם אלה היו במיעוט גמור ודבריהם כמעט לא נשמעו בתוך הישוב שכן היתה העתונות מונופולין בידי בית בן־יהודה, והבית הזה אף שנתן לפרקים מקום לדעה מתנגדת, ליווה את הדברים בהסברים כאלה, שהלָאו הפך להן. אכן, לא ארכו הימים וההצעה ירדה מהפרק, אולם שוחריה בישוב לא הרפו ממנה גם לאחר כך והוסיפו להתאבל עליה ואף לפרסם דברים מחרידים מעין אלה: ". . . ולעת עתה אינני רואה על שמי הציונות שום קרן אורה. חושך ואפלה מסביב . . .".[2]

קשה למצוא הסבר הגיוני לבולמוס זה של הישוב הארצישראלי, שנתפסו לו חלוצים ראשונים, הלא הם החלוצים שהחלו באותם הימים לראות פרי עמלם בדמות המושבות הפורחות ובדמות האכרים העברים, שנתנסו ביסורים אין קץ עדי הגיעם הלום. כיצד לא ראו אלה את האור הרב השופע סביבם וחיפשו אותו בטאֶריטוריות לא ידועות — פליאה גדולה היא, אף שרבים טרחו כבר בימים ההם ליישבה.

משה סמילנסקי, אחד המעטים בישוב, שהתנגד להצעת אוּגאַנדה ונאלץ להרחיק דבריו אל העתונות בגולה, הסביר את הדברים באכזריות יתירה ומתוך הסברו למדים אנו כי דוקא שוחרי אוּגאַנדה בתוך הישוב הם־הם אכולי הפסיכולוגיה הגלותית. "לו היה בנו רגש לאומי טבעי ובריא, כותב סמילנסקי בסקירתו על מצבו הרוחני של הישוב הארצישראלי, לא היה יכול ה א כ ר, האוהב את אדמתו והקשור אליה בקשרים טבעיים, להיות חובב אוגאַנדה, מפני שהיה רואה בזה מכת־לחי לכל היקר והחביב לו. בשום אופן לא היה יכול בן־הארץ הלאומי, הטבעי והבריא, הקשור אל ארצו באופן שאין לו ה י כ ו ל ת ה נ פ ש י ת להיפרד ממנה, לתת ידו לארץ חדשה, העומדת להברא על חשבון א ר צ ו ש ל ו . . . הצלחתם של הטריטוריאליסטים הארצישראלים בתוך בני הישוב החדש נעשתה א פ ש ר י ת רק על ידי ה ר ו ח ה ג ל ו ת י השורר בנו . . .".[3]

ופתח־תקוה לא היתה יוצאת מכלל הישוב גם בענין אוּגאַנדה. איש פתח־תקוה מפרסם מכתב למערכת "השקפה",[4] בו הוא מגלה מכתב לא נודע של הרצל בענין אוּגאַנדה ומבקש להדפיסו "באותיות גדולות ובמקום נכבד והיה לזכרון לדורותינו".

בן יהודה נגד הכנסיה לארגון הישוב

אף איש פתח־תקוה מסתייג בנעימה שחזרה בימים ההם בפי כל שוחרי אוגאַנדה, כי הרצל נפל חלל על מזבח רעיונו זה וחובת כבוד היא למוקירי זכרו של המנהיג הדגול לשקוד על הגשמתה של אותה הצעה.

גילוי אחר של אותה תופעה היה — יחסו של הישוב החדש, כלומר עתונותו של בן יהודה ואחריה בני המושבות, למאורע הגדול בישוב באותה שנת תרס"ג: הכנסיה לארגון הישוב, שנתכנסה בזכרון־יעקב ביזמתו של מנחם אוסישקין. ארגון זה, אילוּ הושם אליו לב באותם הימים ודאי יכול היה ליהפך למכשיר חשוב בדרך לאותה מדינה, שרבים מבני הישוב ראוה באספמיה. אולם, איתרע מזלו של אותו מאורע, משום שאוסישקין היה הרוח החיה בו, והן הוא האיש שלחם בחריפות כה רבה באוגאַנדה. בעצם ימי הקונגרס הששי בבאַזל (אבגוסט 1903), הוא הקונגרס הסוער ביותר וגם האחרון שזכה לראשותו של הרצל והשתתפותו, נתכנסה הכנסיה בזכרון־יעקב, ודברי הפתיחה של אוסישקין שפעו גרעינים ממלכתיים רבים והתווּ דרך להתארגנותו של הישוב.

עתונות בן יהודה פתחה בהסתה בלתי מרוסנת על ה"המיסדרה" (הוא השם שניתן לגוף ארגוני חדש זה בישוב. המונח "הסתדרות" נוצר אחר כך). כל גליון וגליון היה מלא דברים מבני המושבות נגד ה"מיסדרה", באופן שארץ־ישראל וה"מיסדרה" נעשו שמות גנאי בפי כל אלה שחייבו את הצעת אוגאַנדה ושאפו לקימומה של הממלכתיות היהודית. אכן ידיעה קטנה היא זאת, בת שורה ומחצה, והיא מובאת ללא כל פירושים, אולם היא מוסברת יפה־יפה באוירה זו של "ממלכתיות" צרופה ותלושה: "היום, נאמר באותה ידיעה, עלוּ על האניה הצרפתית מחנה גדול מאחינוּ לנסוע לאמריקה".[5] עזיבה סיטונית זו של הארץ היתה תוצאה טבעית והגיונית לפתרון־שבאונס, שהותווה לפני זמן קצר על ידי יק"א ולפתרון־שברצון על ידי הטאֶריטוריאליסטים שבארץ־ישראל, שביכרו את הממלכתיות בכל מקום שהוא על פני ארץ־ישראל, שהחלה זה עתה לקום משוממותה.

והנה דוקא בימים אין־חפץ אלה לתנועה הציונית ולישוב קמה מאליה תנועת עליה לארץ־ישראל של צעירים וצעירות, שביקשה מדעת ושלא מדעת לחדש את פני התנועה הציונית והישוב בדרך האחת והיחידה: עליה לארץ־ישראל והשתרשות בה בעבודת כפיים.

ב

היה זה מיבחן קשה לתנועה הציונית שלא יכלה להיענות לנפגעי הפרעות בתרס"ג אלא בהצעת אוגאַנדה, ואף זו ירדה במהרה מעל הפרק כלעומת שבאה. ובינתיים נפטר הרצל והוסף על כך מלחמת רוסיה־יאפן וסערת המהפכה ברוסיה שהתחוללה בכל עוזה בראשית שנת 1905, והרי לפנינו כל הנתונים להכרחיותה של הציונות,

ראשית העליה השניה

כמענה לנוער תוהה ונרדף. אלא שהתנועה הציונית כולה היתה אז במבוכה רבה, שכן טרם שוחררה מקסם הצ׳ארטר וטרם התאוששה לראות בציונות המעשית הפתרון האחד לדרכה בעתיד. ואם פנה חלק של נוער תוהה זה והלך לארץ־ישראל, הרי זה לא מכוחה של הציונות הרשמית, אלא מכוחו האינטואיטיבי שלו עצמו, וחלק ממנו אף מכוח השפעתה של הספרות העברית, וביחוד של אותם המשוררים, המספרים וההוגים העברים, שהתסיסו בימים ההם את חללה של הספרות והעתונות העברית. בן כה וכה החלו להגיע בתרס״ג—תרס״ד (1903—1904) לארץ־ישראל ולפתח־תקוה הסנוניות הראשונות של עליה זו שנקראה אחר כך בשם: ״העליה השניה״.

עולים אלה, שכל מגמותיהם וראשית דרכם בארץ היו כה שונות מארחות חיי הישוב, עוררו מיד תשומת לב מיוחדת. ״הפועלים החדשים שבאו אלינו בשנה האחרונה, כותב משה סמילנסקי, הם רובם ככולם צעירים כל כך סימפתיים, כל כך מלאים תקוה לעתיד ואהבה להווה, כל כך מלאים רצון וחשק לעבוד ולפעול בלי חשבונות פרטיים, עד שאי אפשר שלא לתת להם היתרון על רוב הפועלים הישנים . . . ולצעירים עובדים כאלה הלא סברנו זה כמה . . .״.[6] בני העליה הזאת נתפזרו לכמה וכמה מקומות בארץ, אולם רובם הגדול נמשך לפתח־תקוה והרבה טעמים לכך. אחד מעולי תרס״ד, שלמה צמח, מספר על פתח־תקוה בראשית העליה השניה כדברים האלה: ״. . . היא (פתח־תקוה) נקראה אז בפי כל: ׳אם המושבות׳. ובאמת היתה בה ממידת האמהות: פשטות רבה והיא טורחת תמיד ואינה משגיחה בנוי החיצוני שלה והיא קפדנית ושומרת על הסמכות שלה. מתיחסת בקלות ראש למעשי הילדות של הדור הצעיר שבא מן החוץ וסואן סביבה. ובעומק הלב כאילו היא נהנית מהם וגם מסייעת להם מן הצד וכלאחר יד. נחטא לאמת ונהיה כפויי טובה, כשנאמר: הפועל העברי לא מצא סעד ותמיכה בפתח־תקוה בראשית מצעדיו. אדרבא, לא היה מקום אחר בארץ שהוסיף קצת לבביות לענין כמו במושבה הזו״.[7]

לא קלה היתה לעולים אלה הכניסה לעבודה בכלל ובפתח־תקוה בפרט. ״הם, מספר עליהם אחד מיקירי הישוב: ז״ס (זאב סמילנסקי), לא נסוגו אחור מפני ההתנגדות שנפגשו מצד הקלריקלים שבין האכרים. קושי העבודה והחום הלוהט לא הוגיעו אותם. שכרם המועט לא הבהילם. גם מצוקות המחלות לא הרפו את ידיהם ולמרות כל המכשולים הרבים שעמדו לשטן על דרכם לא נמאסה עליהם העבודה ויוסיפו להשאר פועלים . . .״.[8] ושעה שהישוב המה באוגאַנדה ובחיפוש ארצות רחוקות כתב אחד העולים החדשים, והוא כבר אז הזקן בחבורה והדוגמה לעבודת כפיים, אהרן דוד גורדון, ״אילו אפשר היה שקולי יישמע הייתי קורא לכל מי שרוח לו, כי יבוא הנה לעבוד על אדמת ארץ־ישראל . . .״.[9] לאמור: הניגוד בין

קבלת הפנים לעולים חדשים אלה

עולים אלה לאוירה שמצאו בתוך הישוב החדש היה בולט לעין מיד עם דרוך כפות רגליהם על אדמת ארץ־ישראל ולא כל שכן שנתחדד לאור המציאות.

כיצד קיבלו את פניהם של עולים אלה בפתח־תקוה? ידיעה קטנה ב"השקפה"[10] מספרת, כי "חמשים פועלים עברים מהנודדים החדשים נמצאים במושבתנו. וראויים לתהלה אחדים מצעירים בני מושבתנו, המשתדלים להמציא להם צרכי אוכל במחיר נמוך". אף ש. צמח מספר, כי "במושבה עצמה ראו אותם בעין יפה. הנוער המקומי, שהיה עובד עם העולים בפרדסים, נגרר אחריהם מחמת גילו . . .".[11] ויצויין, כי פתח־תקוה בלטה במיוחד בין כל המושבות בזה שהנוער שלה לא עזב את הארץ והמשיך בדרכי האבות.

נוער זה, בן גילה של העליה החדשה, מצא מיד בן־ברית בעולים חדשים אלה הן בהתמרדותו החשאית באבותיו ובאדיקותם הנפרזת והן בשאיפה לחדש את פני המושבה. ועוד נראה בסמוך כיצד פורצים מאווים כמוסים אלה שבלב הנוער הפתח־תקואי במרד גלוי ובמלחמת "הצעירים" ב"זקנים". אולם עדיין רגשות אלה מעומעמים; הם עתידים להשתלהב מכוח הרוח החדשה שהוכנסה למושבה על ידי בני העליה השניה.

אולם קירבת רגשות לחוד והמציאות לחוד. דברים מרים בנידון זה השמיע אז משה סמילנסקי בסקירתו על הישוב לשנת תרס"ה. הוא, שראה בעולים חדשים אלה את החומר האנושי לו כה זקוק הישוב, הבחין גם בתהום הרובצת בין עולים אלה לישוב וקיטרג קשה על היחס לבני עליה זו: "לא טובה היתה קבלת הפנים, שהכינה ארצנו לבניה הנודדים האלה. יחס אופיציאלי קר מצד ה"גבוהים", נותני העבודה; יחס בקרתי מהול בקנאה וקצת בלעג מר מצד החברים בעבודה; יחס של התרחקות ושל הבטה מלמעלה למטה מצד ר ו ב (ההדגשה במקור) האכרים ותנאי החיים החמריים הקשים, חוסר דירות, חוסר תבשיל, עבודה בלתי קבועה, או, מה שגרוע מזה, עבודה מתוך רחמים, אף על פי ש"בעלי הרחמים" מרויחים על ידי עבודה זו . . .".[12]

יחס־רחמים זה לפועל העברי היה מהדברים הרגילים בישוב עד הימים ההם. ונקל לשער רושמה של העובדה שעשתה לה מיד כנפיים בישוב: מעשה בפועל עברי שקיבל, עם תום עבודתו, בגרוש אחד יותר מהשכר המקובל על הפועלים הערבים. "בא הפועל ודרש ממנו (מהאיכר) שיגיד לו: אם משלם הוא את הגרוש הנוסף בתור מתנה, יחזיר לו את הכסף, ורק אם הוסיף לו מפני שעבודתו יותר שוה, יסכים להוספה. בעל הפרדס הוכרח לענות לו, כי הוסיף לו מפני שהוא מצא חן בעיניו וחפץ שלא יעזבהו".[13]

עמדה כזו לגבי תמיכה לא היתה ידועה לא בישוב הישן ואף לא בחדש. כל קורותיו של הישוב החדש, ופתח־תקוה בכללו, הן שרשרת אחת של בקשות ותביעות

רישומם של העולים על המושבה

לתמיכה, והנה בא סוג חדש של אנשים, הבוחל בתמיכה ואף לוחם במסגרת תנאיו הדלים והמסכנים, בתופעה זו שהיתה אבי־אבות התקלות של הישוב החדש. וגדולה מזו, העולים החדשים שכונו "פועלים", "העזר" לא רק למרוד בתופעה מקובלת על הישוב, אלא ניסו אף להכניס רוח חדשה במושבה.

על אף הלעג של ה"השקפה" וטובי המושבה נכנסים הפועלים למלחמתם הראשונה — נגד אוּגאַנדה. ראש המדברים הוּא אהרן דוד גורדון. אנו שומעים על אסיפה של "הציונים כפולי שמונה" בלשון ה"השקפה", כלומר, של ציוני־ציון בפתח־תקוה. "רובם הם הפועלים הצעירים, אשר זה מקרוב באו מרוסיה, ואליהם נלוו גם אחדים מתושבי המושבה ואורחים אחדים מיפו, ויחליטו להתאגד את החברות האחרות, אשר בארץ־ישראל".[14] כאן מסופר על נאומו המזהיר של א. ד גורדון וכן על בחירתו של משה סמילנסקי כציר ציוני־ציון לקונגרס השביעי.

הרי שפועלים צעירים אלה התערבו בכל, ובכל הכניסו מרוחה של המרדנות, שהתבטאה כמובן מאליו בראש ובראשונה בתחומי העבודה ויחסי העבודה, ופשטה והלכה אל תחומי־חברה אחרים.

ג

עוד בשנת תרס"ה (1905) מתאונן משה סמילנסקי מרה על הנוהג להבדיל בין בני המושבה, ותיקים ובעלי זכויות מזה לבין „נודדים", פועלים, "אֶרחי פרחי" מזה. "בכל המושבות, כתב, שורר מנהג ברברי: שלא לתת להפועלים שום זכויות אזרחיות. הפועל היושב במושבה אפילו עשר שנים (ההדגשה במקור) אין לו לחוות שום דעה בענינים הצבוריים של אותה מושבה. המצב האחרון משפיע לרעה על הפועלים וביותר על המשכילים ועל המרגישים שבהם. חוסר חיים צבוריים, בשעה שיש צבוריות ידועה בשכונתו, פועל באופן מדכא על הפועלים. כשיתבטל המנהג המגונה הזה ירויחו גם הפועלים וגם המושבות".[15] אכן עוד יעברו הרבה שנים עד שיתוקן מעוות זה ובינתיים שורר בפתח־תקוה חוק חמור ביותר לגבי חדשים. אפשר והוּא חמור יותר להלכה מאשר למעשה, אולם לא היה זה נוח ביותר לאנשי המושבה להיכנס לכלל עבריינות על חוקי מושבתם.

הפרוטוקולים של ישיבות ועד פתח־תקוה מניסן תרס"ד ואילך שופעים דיונים על החדשים מקרוב באו והחלטות לא להשכיר חדר או דירה לשום איש חדש בלי רשיון מהועד. העגלונים הוזהרו לא להביא שום משפחה חדשה לפתח־תקוה בלי רשיון מהועד. אברהם פלדמן והירש גראַף אף נקנסו על שהביאו משפחות חדשות והושיבון בבתיהם.[16]

הרבה עשה הפחד מפני חבר הצעירים מרוסיה, שהם חסרים כל יחס למסורת הדתית, כפי שהיא מושרשת בפתח־תקוה, ונוסף לכך שגורות בפי צעירים אלה סיסמאות

פנישת שני עולמות רחוקים

סוציאליסטיות מהפכניות, שהן לזוועה בעיני ההונגארים והירושלמיים בפתח־תקוה. ר׳ אברהם קופלמן, השליח מלפני רבע מאה שנה לרכישת לבותיהם של יהודי גולה לשם שיקומה של פתח־תקוה החרבה, הוא הצועד עתה בראש משלחת אל ישיבת הועד בדרישה בשם רבה של פתח־תקוה ״לשלוח מכתב לבחורי האמעל, שלא יפיצו פה הפרופוגנדה הסאציאלית ולא ידרשו בדברי האמונה והדת, להסיר את לבות בני הנעורים מאחרי תורת ד׳ וגם לא ללכת בפומבי בדגל״.[17] אין צורך לאמור שמכתב כזה נשלח תיכף ומיד, ואף־על־פי־כן התרכזו דוקא בפתח־תקוה פועלים במספר גדול ביותר למרבה הפלא — מ״המהפכניים״ שבהם.

מתיחות זו בין הפועלים לבני פתח־תקוה, ככל שהיתה חמורה, כן רווחה משיכה הדדית בחשאי, שגישרה על פני שני עולמות רחוקים אלה ומצאה על אף הכל לשון משותפת. רבי יהושע שטאַמפר, ראש הועד ומהיחידים מהמיסדים שישב כל הימים והשנים בפתח־תקוה וטיפח בה כאחת את רוח החלוציות ואת האדיקות ההונגארית שאינה יודעת כל פשרה, הוא ששמח ביותר למראה ״יחפים״ אלה, רודפם ומחבבם כאחד. הרי ריקוד ראשון, של בחורים ובחורות, שערוריה שטרם נראתה ונשמעה דוגמתה בפתח־תקוה עד היום ההוא. והנה מספר אחד המשתתפים שלמה צמח: ״. . . ומה עיני רואות? איני מאמין במה שעיני רואות. הטריח עצמו מר שטאמפר ובא והריהו באחד החלונות, ואפילו מעמיד מנורה בחללו להאיר לנו . . . מר שטמפר, עמוד התווך של כולל אונגריה, הריהו כאן, ובחלון זה הוא עומד ומסתכל כיצד רוקדים בחורים ובחורות במרכזה של פתח־תקוה ואינו מַחה, אלא מאיר להם מאורו. הנה ההמשך אשר קוינו לו, הנה ההתעוררות הגדולה. והבנים והבנות מוחאים כף . . .״.[18] אולם המציאות היא מחוץ לתחומם של רגעי־השראה אלה והיא שהביאה לאחר זמן קצר ביותר להתנגשות הראשונה.

בני פתח־תקוה יותר משנזדעזעו למראה צעירים אלה והליכותיהם ״המופקרות״, מבחינה דתית, חרדו לדור הבא, בניהם ובנותיהם, שנמשכו אחרי צעירים אלה וראו בהם סמלו של הדור החדש. לאזניו של דור צעיר זה, חניך ה״תלמוד תורה״ וה״חדרים״ בפתח־תקוה, החלו להגיע בפעם הראשונה מלים וצירופים שמעולם לא נשמעו בפתח־תקוה, כגון: פרולטריון, מלחמת מעמדות, בורגנות וכיוצא באלה המושגים, שברוסיה היו שגורים בפי כל והיו סיסמאות־חיים של המהפכה והדור הצעיר, שממנו נתלקטו העולים החדשים. פחד זה מהדור העולה והמבקש בכל מחיר להשתרש בעבודה גידל צמחי באושים בדמותם של הולכי רכיל, שסיפרו סיפורים מזעזעים ביותר על ״מהפכנותם״ של צעירים אלה. אך גפרור היה חסר להעלות תבערה ביחסי האיכרים והחדשים ואגב כך להצית אש מלחמה בין האבות והבנים, והאחרונים רובם ככולם לצדם של ״הפועלים הצעירים״. וההזדמנות לא איחרה לבוא.

"החרם" על הפועל העברי

בני העליה השניה כבר לא היו עוד "ירוקים", בפתח־תקוה. הם התאקלמו בעבודה לשביעת רצונם של האיכרים וכל הסימנים הוכיחו כי אין את נפשם להיות נודדים, אלא להשתרש בעבודה ובמושבה. רבי יהושע שטמפר אמר עליהם: "בנים נאמנים הם לארץ. אבל, אילו היו גם בנים נאמנים למקום את נפשי הייתי מוסר עליהם".[19] כאן, בפתח־תקוה, החלה ההתארגנות הראשונה של "היחפים", והפועלים הצעירים נעשו כאן למפלגת "הפועל הצעיר", שחרתה על דגלה את רעיון כיבוש העבודה. בפתח־תקוה חושל צירוף זה למשמעות גדולה על ידי חברי "הפועל הצעיר" ואחרים. ודאי שהרבה עשה מתח זה בפתח־תקוה להגברת הארגון משני הצדדים גם יחד, והמסובב, היינו הארגון, הפך לסיבה נוספת להגברת המשטמה. הצעירים החדשים עדיין היו תקועים בכל נימי נפשם בארצות מוצאם (ולא מעטים מהם אף חזרו לבתיהם בשוך הסערות, שבגללן עזבו את ארצות מולדתם ועלו) ועקבו אחרי כל הנעשה והנשמע ברוסיה. ומשנודע להם כי גל הפרעות לא זו בלבד שלא שכך, אלא הוסיף לגאות, החליטו לערוך נשף, בו יגלו את הזדעזעותם לנעשה ברוסיה.

בכלל תכנית הנשף, תכנית עשירה ומגוונת ביותר, היתה גם הנפת דגל שחור, שביקש לתת ביטוי לפרעות ברוסיה. הימים היו ימי חנוכה (תרס"ו) ונאה היה הצירוף של נשף חנוכה, זכר לגבורת ישראל בימי קדם, עם אסיפת מחאה של הישוב העברי המתחדש בארצנו נגד מעשי הזוועה ביהודים בחוץ־לארץ. ראינו, כיצד יראו בני פתח־תקוה מדגל, ונשף פומבי זה אף עשוי היה לגלות ברבים כל תעתועיהם של "החפשים", וועד המושבה אסר על הנשף. אולם מסדריו לא נשמעו לפקודה והנשף נתקיים על אף האיסור. היתה זו התגרות גלויה בסמכותו של הועד, ואגב כך החלו לגלגל על הפועלים כל עון וכל חטא, גלויים וסמויים, וכתוצאה מכך — הוכרז חרם על הפועלים העברים במושבה.

הפרוטוקול של ישיבת הועד בפתח־תקוה, היא הישיבה שנתכנסה ביום עריכת הנשף (כ"ז כסלו תרס"ו), פותח במכתבו של הרב הפתח־תקואי, המספר: "היות שביום השבת התאספו אנשים חשובים רבים בביתי לעיין בדבר הנשף אשר הצעירים חושבים להכין אור ליום ב', כ"ז כסלו, ובדבר התקלה אשר תוכל לצאת למושבנו חלילה מצד הרשות, החליטו כולם פה אחד למחות נגד הדבר בכל עוז וגם קראו להאחים גיסין ויזהירום, שלא יעשו דבר, אשר יוכל להביא רעה רבה למושבנו. והם הבטיחו על דברתם, שלא יעשו הדבר הזה. והנה נודע, כי עורכים היום הנשף בבית אוסטרובסקי וגם באו שנים מהפועלים ואמרו: כי למרות המחאה הנם מוכנים לערוך הנשף, גם אם יגיע הדבר להכאה, ואינם נשמעים לדברי הרב הגאון ולבני המושבה והנם עורכים את הנשף בבית אוסטרובסקי, היושבים בבית אברהם פלדמן, עיינו חברי הועד בישיבתם הנוכחים בדבר, ומצאו, כי עריכת נשף בימים כאלו, אשר עין הרשות פקוחה ומחפשת אחרי דברים כאלה, יכולה להמיט

הפועלת במושבה

רעה גדולה חס ושלום על מושבנו והחליטו לבקש את חברי ועד הפרדס שלא יתנו עבודה לכל אלה, הלוקחים חלק בעריכת הנשף הזה".[20]

לאחר ההכרזה באו מעשי אלמוּת מצדם של האחרים, כגון הוצאת ספרים בגניבה מהספריה שהקימו הפועלים, ופורסמה הודעה רשמית, כי מכאן ואילך יתקבלו לעבודה אך ורק אלה שיחתמו על הצהרה שהם נכנעים לועד המושבה. ז"ס המספר על מעשים אלה מוסיף גם לתאר כיצד עמדו הפועלים במיאוּנם לחתום על כתב־כניעה זה, מחוץ לכמה פועלים בודדים, "שרובם היו בורחים מהגיוס הרוסי". משהגיעו הדברים לידי כך נשאה את ראשה המרירוּת. א. ד. גורדון היה ראש המדברים באסיפת הפועלים שדנה בחרם ובתוצאותיו: "אנו עומדים עתה, קרא באותה אסיפה, לפני גירוש חדש, לא גירוש ספרד, אלא גירוש בידי אחינו ובארצנו. מה עלינו לעשות? ראשית לא נזוז מפה. את עמדותינו שכבשנו פה לא נעזוב ועל המקום הזה לא נוותר. לא יגרשונו מכאן לא בכוח ולא ברעב".

החלטה זו אפיינית כה לטבעם של בני עליה זו ועקבית כה לדרכם עד כה, היא שחרצה את גורל "הפנים החדשות" במושבה. היוּ שהלכוּ אחר כך לגליל. אוּלם גרעין הגון של פועלים נשאר בפתח־תקוה על אף הכל. החרם הוחלש מיום ליום וכן נצטננו הכוחות הלוחמים משני הצדדים. אולם מכאן נפתחה תקופה חדשה בחייה של פתח־תקוה. התקופה הרומאַנטית הקצרה נסתיימה ובמקומה בא המאבק הקשה והחריף על העבודה העברית, הוּא המאבק, שנמשך מאז ועד סמוך לימינוּ עתה.

ואף זה היה מחידושי "הפנים החדשות" — עבודת ה ב ח ו ר ו ת בפרדסי פתח־תקוה. הפועלת העברית המבקשת עבודה דוגמת הפועל נראתה כשיא הפלאים במושבה חרדית וקנאית זו. חדירה זו של הפועלת לעבודה בפתח־תקוה ודאי שלא היתה קלה והפועלים החדשים דאגו ביותר לעבודתה ולכבודה של הפועלת. אפייני ואף נוגע ללב הוּא הסיפוּר הפשוט כיצד באו לפני הועד "שלמה צמח, סווירדלוב וחיים קרסינסקי, וידרשו, כי הועד יבחר מצדו שני אנשים והנבחרים ישטפו על דבר החרפות שחרף . . . את הבנות העובדות בהפרדסים שלא בפניהן, באספת שלושים איש מתושבי מושבנו. והיה אם הוּא יוכל לברר את דבריו ויאמת אותם וצדק במשפטו. ואם לא יוכל לאמת את דבריו וייענש. ואם הועד לא יעשה זה, אז הם בעצמם ישפטו את . . .".[21]

אין צורך לאמור, שלא כל איכרי פתח־תקוה הסכימו בלבם לחרם, וכך פילגוּ הפועלים את בני המושבה מבחינת היחס לפועל העברי ולעבודה העברית.

ד

סוּפר לעיל על קבלת הפנים החמה לה זכוּ צעירי רוסיה בבואם לפתח־תקוה. לאחר ההשתאות הראשונה למראה צעירי ישראל המבקשים דוקא את העבודה "השחורה",

כניסתם של בני העליה השניה לעבודה

שלא הורגלו בה, באה ההשתאות האחרת למראה כניסתם היפה של צעירים אלה לעבודה. במכתב, שנתפרסם חדשים אחדים לאחר בואם של בני העליה השניה לפתח־תקוה, מסופר על אנשי פתח־תקוה, ש"לא נאותו בתחילה להפועלים החדשים האלה ויפחדו פן יפסידו איזה הפסד על ידי עבודתם. אך אחדים מטובי המושבה השתדלו בדבר ומצד אחד הצעירים התאמצו להוכיח את חריצות עבודתם, ויצא הדבר לפועל. כל עבודת לקיטת תפוחי הזהב נמסרה לידי הצעירים האלה ובמקום שקודם יצאו הסכומים הגדולים האלה לידים שלא ישובו עוד, הנה הצעירים משאירים את כל הכסף אשר מרויחים בהמושבה עצמה: הם שוכרים להם בתים, מרויח מהם החנוני, האופה וכדומה. ירחים אחדים של עבודתם הוכיחו את אמונתם (אימונם) וזריזותם וברכה אמתית יביאו להמושבה . . .".[22]

נצחונו זה של הפועל העברי, לא מכוחה של הרחמנות ואף לא מכוחה של הציונות, אלא אך ורק מכוחו של החשבון הפשוט והמעשי, המוגדר בכתבה הנזכרת בנוסח: "זה נהנה וזה לא חסר", גרר אחריו, שבזמן הראשון לבואו של הפועל החדש הזה למושבה היה מבוקש מאוד. "פתח־תקוה, כותב ז"ס, עמדה ועומדת גם כעת (הדברים נכתבו בשנת 1909) במדרגה הראשונה בנוגע לקבלת הפועלים החדשים".[23]

בעונת העבודה הבוערת ביותר הגיע מספר הפועלים העברים בחדשי טבת־אדר תרס"ה (1905) למאה ושלושים. מספר ניכר זה בממדי הימים ההם הועסק ברובו הגדול הודות לחברת "פרדס". כשנה לאחר כך מודיע אחד האיכרים, כי מספר הפועלים פחת, אולם הנותרים עובדים כ ו ל ם "אף פועל אחד לא ילך בטל — הודות לבני פתח־תקוה ויחסם הטוב להפועלים".[24]

ודאי, הדברים מוסבים לימים שקדמו להכרזת ה"חרם". אולם לאחר הכרזת המלחמה בפועלים, שהעזו לעבור על פקודות הועד, נתברר מה רבים הבקיעים בתוך הועד המכלכל את עניני המושבה ורבתה התהייה במושבה עצמה, האם זוהי הדרך הנאותה להרחבת גבולותיה ואוכלוסיותה והאם אין דרך זו בולמת את התפתחותה. ה"חרם" גילה את ההיאבקות הפנימית במושבה, שעיקרה — הרחבה וגידול או היפוכם.

כתבה מפורטת מפתח־תקוה משנת 1906, ימי ה"חרם", מגלה כי העשרים־ושמונה היו מהמתנגדים החריפים לגידולה של המושבה והם־הם שתיקנו את התקנות החמורות האוסרות על כניסתם של חדשים ללא רשיון מיוחד. חלק גדול של איכרי המושבה, בראשותו של שטמפר, החל במכירת חלקות אדמה לחדשים על אף ההגבלות השונות, וקבוצה זו בראשותו של איש הקנאות הדתית היא שפתחה "את גבולי פתח־תקוה לזרים 'הראשונים האפיקורסים'. לולא הסיבות האלה בודאי נשארה פתח־תקוה כיתר המושבות הקטנות". הבקורת הקטלנית הנמתחת כאן על הועד מדגישה הנזק הרב הנגרם למושבה ב"חרם" ובמודעות המתפרסמות יום־יום לא להשכיר דירות ולא לקבל פועלים ללא רשיון מהועד. אולם, "התושבים אינם

ריבויו של הפועל העברי במושבה

מביטים על המודעות" וניכר, כי רבים הם המתנגדים למשטר קסרקטיני זה בפתח־תקוה. עדות לכך הם המוני החדשים הזורמים למושבה, ועֵדוּת לכך התפתחותה המהירה של המושבה על אף כל המעצורים. "החיים הולכים קדימה, מסיים הכותב, ובשום כוח שבעולם לא תעצרו את החיים האלה!".[25]

והפועלים הצעירים מבקשים להיות חלוצים ומחדשים בכל דבר. הם בחלו בכל דבר ודבר שנראה להם ישן ומיושן באורח החיים ומגיעים עד כדי אַבסורד. "בעת האחרונה, מסופר עליהם, התחילו הפועלים לקדוח, ואין לך יום אשר לא ישכבו במיטה אחדים מהם. החדשים שלנו אינם חפצים לשמוע בעצת הישנים לבלתי אכול כל כך הרבה אבטיחים וענבים ושאר ירקות עד אשר יתרגלו מעט־מעט להאקלים הזה ותיכף אחרי הקדחת ישובו עוד פעם לא להזהר בסדר האכילה והשתייה. חפצים הם בעצמם לעשות נסיונות בגופם ובנפשם ולא די להם הנסיונות אשר עשו הישנים גם בזה.[26] "ואכן, בתחום זה היה להם לחדשים ללמוד הרבה מקודמיהם, שכן כל טפח וטפח במושבה סיפר על הנצחון על מחלות ממאירות שפשו כאן לפני עלייתם על הקרקע ובשנותיהם הראשונות לישיבתם פה.

בינתיים המושבה שוקקת עבודה וחיים, עקירת כרמים מזה ונטיעת פרדסים מזה, אכזבה מענף שהבטיח והכזיב ותקוות גדולות ורבות מענף חדש, שהחל להעניק הכנסות הגונות. ולפתח־תקוה נוהרים עתה לא רק פועלים אלא גם יהודים אמידים מבני המעמד הבינוני, המבקשים להשקיע בה את הונם. תחילה נרתעו יהודים אלה משממונה של המושבה, אולם עתה בשאון החיים והעבודה, "שמחים הם מאוד מאוד, כי את נפשם ואת כספם הצילו ועתה מתחילים גם הם להתעסק בנטיעות". פשטותה של פתח־תקוה בולטת לעיני כל הבא אליה, לעומת הצרפתיות של שאר המושבות. כאן מוצא ענין במושבה, בעבודתה ובאדמתה, גם בן הדור השני, ובניגוד לשאר המושבות אין בני פתח־תקוה הצעירים עוזבים את מושבתם אלא גדלים וצומחים יחד עם האילנות והנטיעות. והעבודה במושבה במשך יום — ממש כבמיטב התיאורים הכפריים האידיליים: "פה יפתחו את האדמה להוציא ממנה את העשבים הפראים ושם חופרים בארות להשקות את העצים. בנאים וחרשי ברזל עושים את הבריכות ואת המשאבות ומכונות מניעות את הגלגלים הסובבים את המשאבות ומשמיעות את שריקתן כחליל הקיטור, כמבשר קידמה ועבודה ותקוה".[27]

שגשוג זה של המושבה פורץ את "החרם" והפועל העברי לא רק שמספרו אינו פוחת אלא הוא עולה, ולמעלה מזה — הביקוש לו עולה מיום ליום. מפלגת "הפועל הצעיר" שנוסדה בפתח־תקוה והמקיימת כבר מועצות וכינוסים מתחילה בתרס"ז (1907) להוציא עתון משלה, אמנם בסטאַנסיל תחילה, לפי שאין עדיין האמצעים מספיקים לעתון בדפוס. והנה בגליונו הראשון מסופר, כי בפתח־תקוה נמצאים כבר מאתיים פועל, וזה לאחר ה"חרם". ולא עוד אלא שאפשר היה להרבות

הביקוש אחרי הפועל העברי

מספר זה ואף להעסיק את כולם, אילו לא היו פועלים רבים עומדים על סף עזיבת הארץ. סוגי העבודה מתרבים ומתגוונים ומהפועל העברי נדרשת התמחות בכל המקצועות הנדרשים, שעל כן עברו ימים ראשונים, בהם ראו את הפועל העברי כמין פלא. עתה כבשה התמחותו לבבות ו"שווקים". אולם לא כולם "משתדלים להכיר את תנאי העבודה והמקום. האכרים דרשו למשל עגלונים, פרדסנים, חרתים, עבודות הנותנות יכולת לחברינו להתקיים, ובכל זאת נמצאו רק אחדים שקיבלו עליהם את העבודות האלו. חברינו מוצאים תמיד עבודה ועובדים".[28] הפועלים עורכים נשפים, ללא כל חשש של חרמות, הרצאות פומביות, שיעורי ערב ללימוד עברית ואף מציגים הצגות, ואין צריך לאמר — לאסיפות הדנות בענינים שוטפים.

שגשוגה של פתח־תקוה ועלית ענף ההדרים בה לגדולה מכה גלים גם בחוץ־לארץ. העתונות הציונית על לשונותיה הרבות מפרסמת את טיבה של פתח־תקוה ברבים ומסתייעת בה להוכחה, כי יש תוחלת מישוב ארץ־ישראל, שכן עדיין לא פסו המפקפקים בערכו המעשי של רעיון שיבת ציון. היא אף מוצגת כדוגמה לפריחה כלכלית הבאה מכוחה של יזמה פרטית ללא תמיכה צבורית, ובעיקר — לצביון ה ע ב ו ד ה שבה. "פה, נאמר בעתונה העברי של ההסתדרות הציונית העולמית, חיים של עבודה. בעברך בשוק ביום לא תמצא איש וגם כל הבתים ריקים. החיים והעבודה התרכזו בשדות ובגנים. כבר החלו ללקט את תפוחי הזהב וידי מאות אנשים מלאות עבודה. בגנים החדשים גם כן לא תחסר עבודה. רבים שואלים את עצמם: מה נעשה? איפה נקח פועלים אחרי רבות עוד גנים ופרדסים?".[29] ופתח־תקוה מונה כבר עתה (שלהי 1907) א ל ף ו ח מ ש מ א ו ת נפש והיא צועדת בראש כל המושבות בשיעור אוכלוסייתה.[30]

כי הביקוש אחרי הפועל העברי אינו בא בעתון ההסתדרות הציונית לתפארת התעמולה מסתבר גם מעתון הפועלים הראשון בארץ־ישראל "הפועל הצעיר", המתחיל בראשית תרס"ח להופיע בדפוס; אף הוא מספר על כך ובצורה חריפה עוד יותר: "מבט האיכר על הפועל היהודי כבר נשתנה לגמרי. כשאתה מנסה עכשיו לדון עם האיכר על הפועלים העברים, הוא לא ישתדל למצוא בהם מגרעות, כי אם להיפך, ישאלך תיכף: איה הפועל העברי שלכם? איהו?".[31] העבודה הערבית המרובה בלאו הכי בפתח־תקוה מתרבה עוד בשל חסרונו של הפועל העברי, ועתון הפועלים אינו חושך דברי תוכחה נגד הארגונים הציוניים המרובים בחוץ־לארץ על שמותיהם המצלצלים, שאינם שולחים את חבריהם לארץ ואינם מעודדים את העליה, העשוייה מאין כמותה לשנות את פני הישוב.

כיבוש העבודה על ידי הפועל העברי בפתח־תקוה ייעשה על ידי האמצעי היחידי, והוא כ ו ש ר ע ב ו ד ת ו של הפועל. והכתב מפתח־תקוה מספר בדאבון לב על עמדות עבודה הנשמטות מתחת רגלי הפועל העברי בשל חוסר פועלים במקום,

"חריצות הפועל העברי"

כי "למרות החיבה היתירה, אשר עוד רבים מהאיכרים מראים לפועל הערבי, האיכרים אינם יכולים עוד לעצום עיניהם לבלי לראות את התועלת המוחשית היוצאת להם מחריצות הפועל העברי ואמונתו (אימונו) בכל מקצועות עבודת האדמה והגננות, וכן הולך לו הפועל העברי ומפלס נתיב על ידי עבודתו האטית והמסורה וצעד אחר צעד הוא חודר אל ענפים וסעיפים רבים של עבודת האדמה . . .".[32]

עתה משהוכר כשרו של הפועל העברי לעמוד במבחן ההתאקלמות בכל סעיפי העבודה, ניתן טעם לפתוח במלחמה לכיבושה של העבודה העברית במושבות בכלל ובפתח־תקוה בפרט.

הערות

1. שנה ו, גל' ל, כ"ב טבת תרס"ה
2. "השקפה" שנה ו, גל' ע"ב, כ"ח אייר תרס"ה, עמ' 2.
3. "השלח" כרך ט"ו, תרס"ה, עמ' 495.
4. שנה ו, גל' א, ערב ראש השנה תרס"ה, עמ' 4.
5. "השקפה" שנה י"ג, גל' י"ג, כ"ג חשון תרס"ה, עמ' 3.
6. "השלח" כרך ט"ו, תרס"ה, עמ' 483.
7. ראשית (תל־אביב, תש"ו), עמ' 41.
8. "העולם" שנה ג, גל' 17, כ"ז אייר תרס"ט/8.5.1909, עמ' 8.
9. העליה השניה לד. קלעי (תל־אביב תש"ו), עמ' 14.
10. שנה ו, גל' כ"ג ,כ"ח כסלו תרס"ה, עמ' 3.
11. ראשית, עמ' 47.
12. במקום המרומז לעיל בהערה 6.
13. ז"ס ב"העולם" שנה ג, גל' 18, ד סיון תרס"ט/24.5.1909, עמ' 10. אליהו אבן טוב המספר על כך בספר העליה השניה עמ' 182 פורש גם בשם הפרדסן (גולדנהירש).
14. "השקפה" שנה ו, גל' פ"ג, ח' תמוז תרס"ה, עמ' 4.
15. במקום המרומז לעיל בהערה 6.
16. ספר הרפוטוקולים של ישיבת ועד המושבה, כתב יד, נחלת ארכיון עירית פתח־תקוה, עמ' 61, 74, 95, 96.
17. במקום המרומז בהערה הקודמת עמ' 56.
18. שנה ראשונה (תל־אביב, תשי"ב) עמ' 230—231.
19. ראשית לש. צמח עמ' 43.
20. במקום המרומז בהערה 16 עמ' 94—95. וראה עוד: ז"ס ב"העולם" שנה ג, גל' י"ח, ד סיון תרס"ט/24.5.1909, עמ' 10, ראשית לש. צמח עמ' 50, אליהו אבן טוב בספר העליה השניה עמ' 185 (במקום אחרון זה אין הדברים מדוייקים ביותר).
21. במקום המרומז בהערה 16, עמ' 97—98.
22. "השקפה" שנה ו, גל' נ"א, ז אדר ב תרס"ה, עמ' 3.
23. במאמרו המרומז לעיל בהערה 20.
24. "השקפה" שנה ז, גל' כ', ב טבת תרס"ו, עמ' 3.
25. "השקפה" שנה ז, גל' פ"ב, ט"ו אב תרס"ו, עמ' 4—5.
26. "השקפה" שנה ז, גל' פ"ד, כ"ג אב תרס"ו, עמ' 3.
27. "השקפה" שנה ז, גל' כ"ט, ג טבת תרס"ו, עמ' 3—4.
28. "הפועל הצעיר" תרס"ז, גל' א בסטנסיל, עמ' 3—4.
29. "העולם" שנה א, גל' 47, ט"ו כסלו תרס"ח/21.11.1907, עמ' 577.
30. לפי ספירתו של דוד טריטש, שנתפרסמה במקום המרומז בהערה הקודמת עמ' 571.
31. "הפועל הצעיר" שנה א, חשון תרס"ח, עמ' 8.
32. "הפועל הצעיר" שנה א, כסלו תרס"ח, עמ' 11.

פרק עשרים ושנים:

העבודה העברית

העבודה העברית בימי העליה הראשונה / יחס הנדיב והפקידות לעבודה העברית / "שכלול" הפועלים / השוני שבפועלי העליה השניה / "הפועלים החדשים מסורים לעבודתם" / העבודה העברית בפובליציסטיקה הציונית / "הפרוגראמה שלנו" לאוסישקין על העבודה העברית / הבחינה של העבודה העצמית / הגורמים לריבוייה של העבודה הערבית בפתח־תקוה / העבודה המעורבת והגורם המדיני כביסוסה האידיאולוגי / הויכוח על העבודה המעורבת / סיכומו של אחד־העם ב"סך הכל" שלו / השמירה העברית / תוצאותיה של השמירה הערבית בפתח־תקוה / השומרים העברים בפתח־תקוה נגד השמירה המעורבת / "עובדים במעדר ומדברים בלשון הקודש" / קלוב הפועלים / התנגדות בין פועלי פתח־תקוה להקמת מעונות פועלים / סל המזונות של הפועל העברי / חנוכת בית הפועלים / לשכת העבודה "מצפה" / פ. פסקל על יעילותה של העבודה העברית / פתח־תקוה מוציאה מקרבה את האורזים העברים הראשונים / הישגי פועלי העליה השניה בפתח־תקוה

א

הפועל העברי בימי העליה הראשונה

בטרם נבוא לעיין בבעיית העבודה העברית במושבות בכלל ובפתח־תקוה בפרט, כפי שהועלתה במלוא חריפותה בימי העליה השניה, מן הראוי שנשים עין על תולדותיה של בעייה זו מראשיתה. ניתן לומר, כי כל צומת הבעיות היתה גלומה כבר ימים הרבה לפני כן אולם רק עתה הועמדה הבעיה על חודה ועקב כך החלה להתפרסם ברבים, בעתונות ובספרות, ספרות פולמוס עצומה, שכמותה לא ידעה הפובליציסטיקה הציונית והישובית עד אז. פולמוס זה נמשך עשרות שנים לאחר כך ולא היה למעשה אלא חזרה מתמדת על נימוקי־העיקר שהושמעו בימי העליה השניה.

מדי דברנו על הפועל העברי בימי העליה הראשונה,[1] מן הראוי לזכור, כי כל עולי העליה הראשונה היו, בדרוך רגליהם על אדמת ארץ־ישראל, פועלים בכוח ובפועל. שום מוסד לא הבטיח להם התנחלות והביל"ויים היו תחילה, כנודע, פועלים במקוה־ישראל ובשאר מקומות. אלה, החלוצים הראשונים, לא עבדו מימיהם לפני עליתם ומשום כך נתנסו בכל יסורי ההסתגלות לעבודה הפיסית ולימודה. אולם לא ארכו הימים ובעקבי עולים אלה באו גם יהודים אמידים, בעלי הון, שהקימו את המושבות הראשונות. אכן, עד מהרה נתברר, כי אמצעים אלה אינם מספיקים וגורלן של מושבות אלה נחרץ ליפול בידה הקשה של התמיכה. השאיפה של הפועלים אז היתה: ל„השתכלל", לאמור, לעבור מעבודה שכירה לאיכרות ולתמיכה. הפועלים

כניסת הפועל העברי לעבודה במושבות

פחתו משנה לשנה ונעשו איכרים או שעזבו את הארץ. אכן, לפרקים עלו חלוצים חדשים ועם קומץ קטן של הקודמים היוּ את שכבת הפועלים הדקה במושבות בשנות השמונים והתשעים. כמה עשרות הפועלים עבדו אז בראשון־לציון וחלק מהם גם בפתח־תקוה. הם עבדו אצל איכרים וקיבלו גרוש נוסף על השכר שקיבלו הערבים. ו ז״ס אף מספר בשם אחד האיכרים הותיקים, כי ראויים היו הפועלים העברים לשכר נוסף זה, לפי שאיכות עבודתם עלתה בהרבה על זו של הערבים.

מעלה יתירה היתה לפועלי המושבות, שהם היוּ חפשים ויכלו לנוד ממקום למקום ומשום שלא קיבלוּ תמיכה היוּ הם גם היחידים במושבות שיכלו לנהוג דרך חירות בפקידות הבאַרונית. פועלים אלה נטלו חלק פעיל במרידה הנודעת בראשון־לציון ומשום כך נגזרה עליהם גזירת גירוש. אולם למרות הגירוש הצליחו לקבל עבודה בכל מקום שיד הפקידות מגעת.

הפקידות עשתה הרבה להמאיס את העבודה על הפועלים העברים. היא נהגה לשלם שכר שווה לאוכלים ואינם עושים ולעובדים החרוצים ועל ידי כך ריפתה את המתח בעבודה והקהתה את החיבה המעטה שהיתה עוד בלבות הפועלים. הרגשתם היתה ולמרות הפקידות הרודפת אותם חזקה על פקידות זו מצוות הבארון להעסיק אך ורק פועלים עברים. הפקידים עשו הכל להמרות פי הבארון גם בכך. הם הוליכו אותו שולל; סיפרו לו על עבודה עברית שעה שלמעשה היתה העבודה הערבית שלטת כי העבודה אינה מעלה ואינה מורידה והיא אך אמתלא וכסות לתמיכה. הוסף לכך את הבזיון שנהגוּ בפועלים אלה (עבודות חשובות נהגוּ למסור לערבים והפחותות ליהודים, לפי ״שאינם מסוגלים״) והרי לפנינו כל הנתונים לחיסול מעמד זה של פועלי המושבות.

הדבר נשתנה במקצת עם גלי העליה בשנות תר״ן־תרנ״א.[2] רבים היו אז בין העולים שבחרו לעבוד במושבות ובמשך זמן קצר הגיע מספר הפועלים במושבות ל א ל ף ו מ א ת י ם. מצויינת היתה אז ר ח ו ב ו ת ביחסה החם לפועלים אלה. התוספת שניתנה למצטיינים העלתה את איכות העבודה ואף את הרצון לעבוד. האחווה הרבה בין האיכרים והפועלים ברחובות היתה לדוגמה והתבטאה בשמחות והילולות משותפות. שם החל גם להיווצר ההווי המיוחד לפועלי המושבות: ההליכה מהעבודה או לעבודה עם הסל ביד והמעדר על השכם והשירה על השפתיים. רבים מפועלים אלה פנו אף הם לאחר זמן להתיישבות, אוּלם העבודה לא היתה עוד לבזיון ואף לא למעמסה. לאחר ימי גיאות אלה באוּ ימי שפל ואז צפוּ התכניות ליישב פועלים אלה במושבות מיוחדות ו״לשכלל״ אותם. ונודעות התכניות של חובבי־ציון (בני יהודה, קוסטינה, מתולה ועוד). סופם של הפועלים האלה היה, שחלק מהם הלך להתישבות והחלק האחר אף התארגן כאגודת פועלים, מוּכרת על ידי הועד האודיסאי. בראשית המאה היוּ כחמש מאות פועלים במושבות ואף מספר זה החל לרדת. השפל בימים

הטיפוס החדש של הפועל העברי

ההם התבטא בכרוזים הרבים לתמיכת הפועלים שנתפרסמו בכל העתונות העברית והיהודית ובמשך השנים נעשו השם "פועלים" על ידי כרוזים אלה למשל ולשנינה. ביטוי נוסף לשפל היה ירידת ערך העבודה; אף לזו נשתרבבה התמיכה, היא הקללה הנצחית שרבצה על כל מעשה חשוב בארץ והשחיתה אותו. משום כך בלטו יתרונותיו של הערבי ולו אף נמסרו כל העבודות המקצועיות בנטיעות.

העליה השניה פתחה דף חדש בקורות פועלי המושבות. ראשית כל בחלה בתמיכה, שהיתה כה "מובנת מאליה" לגבי צעירים, אינטליגנטים, שלא הסכינו בעבודה. שנית, והוא העיקר, הם "התנפלו" על העבודה וביקשו לחדור בכל לבם ונפשם לכל צפונותיה. הם קיבלו באהבה וברצון חבלי ההסתגלות ועד היום זוכרים הותיקים שבין האיכרים פלא גדול זה של כניסת בני העליה השניה לעבודה. ונאמנה עלינו עדותו של ה"צבר", מהראשונים בפתח־תקוה, ברוך בן ר' יהודה ראב (בן עזר), עתה מותיקי החקלאות העברית ומגדולי המומחים בה, המספר על בני העליה השניה: "... כשאנו סוקרים כעת את הפועלים של הימים ההם, אנו חדורים יחס הערצה וכבוד לחלוצי העבודה העברית הראשונים, שהתקיימו על פת חרבה עם תפוח זהב ביום, בלחם עם זנב דג מלוח וכוס תה לארוחת הערב. ולמרות חיי הדוחק לא נמנעו מכל מאמץ וסבל בכדי להתאמן בעבודה החקלאית ולדעתה ידיעה יסודית. הם התמסרו לעבודה בכל לבם ונפשם, כדי להוכיח שהעבודה העברית היא כדאית ומשקית".[3]

ששים ושמחים גם בימי רעב וחוסר־עבודה התהלכו פועלים אלה במושבות ובלבם החלטה מוצקה: לא להיות כפועלים הקודמים, שנעשו למשל ולשנינה. ואין על כן מן הפלא שהאכרים החלו לראות בהם — טיפוס חדש של פועל עברי. אפשר והם הזכירו לרבים את ימיהם הראשונים שעה שהכל היה כה חדש וקדוש. ומעשה שהיה: כסף שנקבץ "לטובת הפועלים" ובני העליה השניה סירבו לקבלו, הפועלים בעלי הכרוזים קיבלוהו בשמחה רבה. אכן בסמוך נראה כי גם פועלים אלה מקבלים תמיכה להתישבותם בעין־גנים, אולם גם כאן בולט ההבדל; הכסף ניתן להם כמלווה בתנאי לסלקו ככל המוקדם. ואף זאת, הפועלים עצמם משתתפים באמצעיהם הזעומים, חסכונות העבודה, והמלווה אינו אלא להשלים את החסר.

וכבר ראינו לעיל, שפתח־תקוה היא שקיבלה מספר גדול ביותר של פועלים אלה. הטעם לכך — שטחי הקרקע המרובים וריבוי הנטיעות. הביקוש לפועלים היה גדול ולא מעט עונות היו במושבה זו שההיצע היה קטן מהביקוש. נוסף לכך היתה פתח־תקוה מהמושבות הבודדות, שלרגל הגיוון הרב של משקי האכרים היתה העבודה מצוייה בכל עונות השנה. "ומפני זה, מספר ז"ס, קשה היה להם לעמוד בדיבורם להימנע מהפועלים המוחרמים".

וגדולה מזו, פועלי פתח־תקוה שהשתתפו בעירנות מרובה בשביתת פועלי היקב בראשון־לציון, נתנו עילה לחרם נוסף בפתח־תקוה ואף הוא לא יכול היה לעמוד

ראשית המלחמה לעבודה עברית

בפני המציאות ומול הביקוש לפועל העברי. על כל הטעמים האלה ראוי להוסיף את העיקרי והחשוב: "בפתח־תקוה מרבים, ביחס למושבות אחרות, לקבל את הפועלים החדשים, לא רק מפני חוסר פועלים בכלל, כי גם מפני שנוכחו, כי הפועלים החדשים מסורים לעבודתם ואינם מואסים בשום עבודה. לפיכך נותנים כעת אכרי פתח־תקוה ערך לפועלים אלה ומתחשבים אתם כעם פועלים הראויים לשם זה . . .".[4]

אם הפועלים הקודמים הרעישו עולם ומלואו בבקשת תמיכה, ביקשו פועלים חדשים אלה אך דבר אחד ויחיד — ע ב ו ד ה.

ב

ואף בכך שונים היו פועלים חדשים אלה מקודמיהם: הראשונים הביטו לרוב בעין צרה על כל פועל חדש בארץ, הבא כביכול לגזול את העבודה מהמחזיקים בה; לא כן החדשים. אלה לא רק קידמו בשמחה כל חדש, אלא גם הוציא כרוזים (קול־קורא) הקוראים לעליה. השבועון החדש "הפועל הצעיר" הקדיש את עיקר הפובליציסטיקה שלו בגליונותיו הראשונים לקריאה לנוער בגולה שיקום ויעלה לאור הצורך בפועלים וביהוד בפתח־תקוה.

היתה זו איפוא מלחמה בשתי חזיתות: להרבות על ידי עליה מוגברת את מספר הפועלים מזה ולהרבות את העבודה העברית מזה. מלחמה זו מוגדרת אז, בתרס"ח, בדברים האלה: "אמנם בנוגע (בהשוואה) ליתר המושבות, אפשר להגיד, כי מספר הפועלים שבפתח־תקוה עולה על פני מספר הפועלים שבמושבה אחרת. אך כשנשים אל לבנו, כי בפתח־תקוה עובדים לרוב מאלף עד אלף וחמש מאות ערבים, נבין, כי שנים־עשר או שלושה־עשר מניינים של פועלים יהודים אינו גדול כלל".[5]

אולם, הדברים החריפו, משהחל בתרס"ח המשבר בפרדסנות ובעלי הפרדסים נזדקקו למקורות כספיים לעיבוד הפרדסים ויחד עם המשבר גבר הצורך הדחוף בפועלים נוספים, שלא הפועלים היהודים ואף לא הפועלים הערבים מהמקומות השכנים יכלו לספקם.

ההצעה להביא פועלים ערבים ממצרים שהועלתה בחללה של פתח־תקוה הקימה רעש עצום בכל חוגי הישוב בארץ ובתנועה הציונית בחוץ־לארץ. הרעיון — רעיון רחוק היה, אולם עצם העלאתו זעזע את כל נאמני הישוב ונאמני פתח־תקוה בכללם. ובפעם הראשונה השמיעה אז התנועה הציונית דרך בטאונה הרשמי "העולם" את הדרישה ה ת ק י פ ה לעבודה עברית. "צריך לקוות, נאמר שם, שהמוסדות היהודיים בחוץ־לארץ, שלהן פנו (בני פתח־תקוה; טיפל בהשגת הלוואה ד"ר כהן־ברנשטיין, שיצא אז לחוץ־לארץ) לעזרה, יצורף להלוואה גם תנאי, שאדמת ישראל צריכה להיות נעבדת רק בידי פועלים עברים...".[6]

דברי אוסישקין ב„פרוגרמה שלנו" על העבודה העברית

ושוב החל בירור השאלה מכל צדדיה ומכל מצדדיה השונים. עתה לא היתה עוד אותה "שאלת הפועלים" שמילאה את חללה של הפובליציסטיקה היהודית והעברית מלפני כמה שנים ועסקה ב"שכלול הפועלים" או בתמיכה בהם; הפעם דובר בהעדפת העבודה העברית, הערבית או "המעורבת" מיהודים וערבים כאחד.

אחד הראשונים שנדרש לבירור זה, עוד בטרם הועלה בכל חריפותו, היה משה סמילנסקי. הוא הבחין מיד בטיפוס החדש של בן העליה השניה והדגיש בדברים נמרצים את נחיצותו לארץ, לישוב ולמושבה ואף הראה על היחס אל הפועלים האלה המתבטא בחוסר־עבודה שהם נדונים לו ושפירושו רעב וסבל ההורסים את מיטב האידיאלים, ובעובדה האחרת "שעל עגלות האיכרים והכורמים עבדו מאות (ההדגשה במקור) ערבים וכמספר הזה ועוד יותר בפרדסים...".[7]

ב"פרוגרמה שלנו", אחד הגילויים הגדולים והחשובים בספרות הציונית (נתפרסמה ב־1905), דן מ. אוסישקין אף בבעייה זו, וכדרכו הוא מעלה אותה מעל החשבון המעשי לכלל חשבון לאומי יהודי נוקב. "מי שעבר אפילו בקפיצת הדרך על פני המושבות העבריות בארץ־ישראל, יכול היה לראות שם מספר עצום של ערבים עומדים על עבודתם בשדות היהודים, בפרדסי היהודים ובכרמיהם, ואפילו באורוותיהם ובבתיהם. ערבים לאלפים מוצאים להם עבודה אצל יהודים ואותה שעה עצמה הרבה יהודים נעים לבקש עבודה...". הוא מונה אחת לאחת את הטעמים לכך: הפועל הערבי זול יותר, הוא גר בכפרו ועובד במושבה העברית הסמוכה וזה נוטל ממנו כל הדאגות הרובצות על הפועל העברי (דירה, מטבח ועוד), עונות העבודה המתות אינן פוגעות בו ביותר, לפי שאז ניתן לו לעבוד בביתו. עד כאן החשבון הגלוי. אולם, מעל כך מרחף החישוב הפסיכולוגי: הערבי נוח יותר לקבלת מרות ועול ולגביו אפשרי היחס של אדון לפועלו, מה שאין כן לגבי הפועל העברי, שלא יסבול בשום אופן ופנים אף רגע יחס כזה וביחוד שהפועל היהודי יודע, כי בכלל נחלאות האיכרים במושבות משוקע לא מעט כסף יהודי ציבורי וכלל יהודי והרי גם לו חלק בכל אלה. אוסישקין יודע את כל הנימוקים ואף־על־פי־כן הוא מסיק את המסקנה: "בקרב הרבה אלפים של פועלים ערבים נמצאים בסך־הכל מאות אחדות של פועלים יהודים. זו היא, דברים כפשוטם, צרעת ממארת בבית ישובנו. וכל שחמורה שאלה זו וכל שקשה פתרונה מן ההכרח לפתור אותה מיד".

אין בידי אוסישקין פתרון מן המוכן לבעיה זו, המחרידה אותו יותר ויותר, לפי שהוא רואה, כי אם יימשכו הדברים בצורה כזו, לא מן הנמנע, כי ביום מן הימים יקום הערבי "ויראה לפניו מושבות עבריות פורחות ואנשים בהן מעט. הוא יראה וידע, כי ידיו שלו, כי זיעת אפו שלו (כל ההדגשות במקור) עשו את כל השפע הזה, והוא ימצא פתחון פה להשמיע גלוי ולעין כל את תביעותיו על השפע

משה סמילנסקי על העבודה העברית

הזה...".[8] הפתרון האחד שיש בידי אוסישקין היא הקריאה לצעירי ישראל להיחלץ ולעלות ולמלא בארץ כעין שירות צבאי בעבודה ובכיבוש העבודה.

את זאת עשו בני העליה השניה — אולם הפתרון היה רחוק כמקודם.

אף שאוסישקין מיצה את כל תכנה הלאומי של העבודה העברית חזר לאחר כמה שנים ודן בבעייה זו והפעם ללא גודש של פרטי טענות־ומענות אלא אך ורק בתכנה ובמהותה של העבודה העברית: "...השקענו כסף, השקענו עמל ויגיעה רבה, השקענו דעת, השקענו קרבנות, אך גם זה אינו מספיק — הכל הכל בהחלט צריך שייעשה בארץ־ישראל בידי יהודים. במקום שאתה בא לבנות עתיד, צריך שהכל יהיה נבנה לא רק בכסף של יהודים ובכשרון רוח של יהודים, כי אם גם בזיעת אפיהם של יהודים. אם ראית במושבות פרי עמל של לא יהודים, של ערבים, ראית קללה גדולה בעבודת התישבותנו. רק מה שידי יהודים ישקיעו בקרקע, יצמיח ויתן לעם אותו יבול, שלו הוא מצפה...".[9]

המציאות לא שעתה כלל ועיקר לדברים אלה. לה היו חשבונות משלה, אחרים לחלוטין והתוצאות: "האמת ניתנה להיאמר: תשעה חלקים מכל העבודה שבמושבות נעשים גם עתה (תרע"ב) על ידי נכרים, כקודם. ואין תקוה, שישתנה דבר זה שינוי נמרץ בזמן קרוב...". ככה ראה את פני הדברים משה סמילנסקי, איש הישוב הכואב את בעיות האיכרים והפועלים גם יחד.[10] ופתח־תקוה אינה אלא עולם קטן בכלל העולם הגדול. בתרס"ט מתאונן כתב מפתח־תקוה על העזיבה המופלגת של פועליה, שרק קומץ קטן מהם נשאר עתה במושבה: "כמאה ועשרים היה מספר הפועלים הצעירים, הבריאים ברוחם ובנפשם פה בשנה העברה, ומתי מספר אשר נער יכתבם נשארו עתה".[11] ואף־על־פי־כן אין מלחמה זו למען העבודה העברית עוברת ללא רושם על אנשי פתח־תקוה. "הפרינציפ של עבודה עברית נעשה עכשיו לקנין רוב בני פתח־תקוה, אם גם לא למעשה, על כל פנים בעיון ובשאיפה".[12]

ג

בכלל הבחינות הרבות בהן נבחנה העבודה העברית מיוחדת הבחינה של העבודה העצמית. בעוד שהרבה דשים ב"שאלת הפועלים" בצורתה החדשה מפרסם אחד הפובליציסטים הציונים המובהקים באותם הימים, דניאל פסמניק, מאמר בשם: "שאלת הפועלים היהודים בפלשתינה"[13] בו הוא מנסה לנקוט דרך חדשה לפתרונה. כל עוד מצומצמת הבעייה במסגרת של העדפת הפועל העברי על פני הערבי, הרי כל הדיונים הם בטלים מעיקרם, שכן אך תקות שוא היא שהמצב ישתנה כלשהו. לא כן אם ננקוט בשיטה ישובית, שאין למעלה הימנה מבחינת עתידה היהודי והסוציאלי של ארץ־ישראל היהודית והיא: "את פתרון שאלת הפועלים היהודים בפלשתינה צריך לבקש בביטולה הגמור, היינו שהקולוניזאציה

העבודה העברית בפובליציסטיקה הציונית

האגרארית שלנו צריכה להתכונן באופן, שלא תמצא צורך בעבודה של שכירים. הקולוניזאציה שלנו צריכה להיות של עובדי אדמה ולא של בעלים".

בחינה זו ככל שנראתה בעיני מחברה כמציאותית לעומת הפתרונות הדמיוניים שהוצעו, ודאי שהיתה דמיונית לגבי שאר ההצעות ולגבי המציאות הארצישראלית אז. ואף־על־פי־כן הועלתה בחינה זו מפעם לפעם על ידי אישים המעורים בישוב. לאמור, אלה ראו את צמיחתה של בעית העבודה העברית מתוך רקע זר מבחינה סוציאלית ולאומית כאחת: עבודת הזולת, ועל כן ביקשו לפתור אותה, היינו לחסלה, על ידי כינון משטר של עבודה עצמית. ואף בבחינה זו היו גוונים מגוונים שונים, שאותם ביקש לברר ז"ס, מי שהקדיש לא מעט בירורים לישוב העובד ולמעמד העבודה בישוב.

יוסף אהרנוביץ, עורך "הפועל הצעיר", ששקד הרבה להבהיר את ערכה הגדול של העבודה והחובה הגדולה שבכיבוש העבודה, ראה ביסוד אחרון זה את המסד לישוב החדש ובפתרון שאלת הפועלים ענין ממדרגה ראשונה בכל בעיות הישוב. דבר זה ככל שנראה צודק בעיני ז"ס אין הוא מקבל את יאושו של אהרנוביץ מכלל האיכרים, שאינם מסוגלים עוד להגשים את האידיאל של חובבי־ציון מימים ימימה "על דבר איכר פשוט בארץ־ישראל, העובד את אדמתו בידיו ממש, חי חיים פשוטים, מסתפק במועט ומחנך גם את בניו להיות איכרים כמוהו". יאוש זה מהאיכרים והדאגה לספק להם פועלים עברים, נראית בעיני ז"ס כסילוף גמור של כל עבודתנו הישובית, שכן טורחים אנו באמצעי תחת בעיקר, שעה שאנו רואים עיקר זה כטפל ולאחר יאוש. הוא אינו רואה שחורות כאהרנוביץ ומניח, כי דמות זו של האיכרות עתה היא יציר כפה של הנסיבות האומללות — התמיכה והאפוטרופסות. ומשום כך הוא מקוה שתופעות לווי אלה תחלופנה ככל הקרוב. "כי מי שאינו מאמין, כי העם מסוגל להוציא מקרבו איכרים יותר טובים, אינו יכול להאמין בהצלחת הישוב החדש, שייוסד רק על עמל זרים וניצולם...".[14]

מאמצים אלה לכיבושה של העבודה העברית, ככל שעוררו הערצה בלב כל בן הישוב ובתנועה הציונית, נכשלו לאורך כל החזית. בכל המושבות, וביחוד בפתח־תקוה. היה אמנם ציבור גדול של פועלים, אולם בכל מקום היו אלה מיעוט מבוטל לגבי שיעורם המספרי של הערבים. נתברר, כי בכל מקום שמה באים הפועלים החדשים האלה הם מביאים אתם ערות תרבותית וציבורית ואף משפיעים על חיי המושבה במידה ניכרת. הפועלים הם שדגלו בתחיית הלשון העברית בקרב המושבות השטופות אידיש וצרפתית. הם ראו את עצמם כפועלים, אולם גם כחלוצי התחיה ומשום כך היה "מתחצף" הפועל לא פעם כלפי האיכרים, הנראים בעיניו כמחללי האידיאלים הלאומיים וכסוטים מדרכם החלוצית מלפני שנים.

"העבודה המעורבת"

ודאי שהרבה עשו להרחקת הפועל העברי הגורם הכלכלי והחישוב הכספי. אולם לא אלה היו בקובעי העובדה של ריבוי הפועלים הערבים. האיכרים הותיקים אמוני סבל ותלאות, לא יכלו נשוא תוכחתן של "ירוקים" ו"יחפים" מקרוב באו, שאינם מסתפקים בתפקידם כפועלים, אלא מבקשים להתערב בעניני המושבה ורואים עצמם אזרחים שווים עם בוני המושבות ומייסדיהן. אמת, הישיבה בארץ הקהתה קצת את יחס הביטול שהיה רווח לרוב בין הפועלים לגבי האכרים. לאט לאט למדו הפועלים לדעת את עברם של אלה והחלו להבין לנפשם של חרדים קנאים אלה, המוכנים ליהרג על קוצו של יוד בעניני דת, אולם אנשי מהפכה בזמנם שעה שמרדו בסביבתם והלכו להקים במקום שומם ופראי ישוב חקלאי.

לימים, נתערב בויכוח מר וחריף זה גורם חדש לחלוטין, שהיה קשור עם ההתעוררות הלאומית בתורכיה ובארצות ערב — הגורם ה מ ד י נ י, לאמור: עבודה עברית טהורה מן ההכרח שתגרור אחריה תגובה שכנגד מצד שכנינו וישיבו בשוביניזם ערבי מול שוביניזם יהודי. נימוק זה פשט בחוגי האיכרים בארץ ובחוגי התנועה הציונית בחוץ־לארץ, וביחוד מעת שהחלו להרגיש בהתנגדותה של התנועה הערבית הלאומית לתנועה הציונית ולישוב החדש. "ה ע ב ו ד ה ה מ ע ו ר ב ת" היה כינויו של הפתרון החדש, לאמור, עבודה עברית וערבית גם יחד, והיא הדרך שנראתה הולמת ביותר את צרכינו הלאומיים וחישוביבנו המדיניים בארץ־ישראל.

פתח־תקוה היתה דוגמה של העבודה המעורבת, בניגוד לעבודה הערבית הטהורה, שהיתה נהוגה בכמה וכמה מושבות (זכרון יעקב, מושבות הגליל ועוד) ולעבודה העברית הטהורה שהיתה נהוגה בחוות ובמושבי הקרן הקימת. משה סמילנסקי היה המטיף הנאמן לכיוון חדש זה והוא גם שהוכיח, כי שעה שבמקומות העבודה העברית הטהורה עובדים ועסוקים כמאתיים פועלים יהודים, עובדים במושבות העבודה המעורבת למעלה מאלף פועלים ומספרם גדל והולך מדי שנה בשנה.

החולקים על התיאוריה של העבודה המעורבת הראו, כי אם יש ג ו ר ם העשוי להשניא אותנו על שכנינו הרי הוא אותו חלק שבעבודה העברית הנהוג אצל כ ל אכרינו — ה ה ש ג ח ה, ולאו דוקא הפועלים.[15] לוחם חריף בעבודה המעורבת היה בין השאר יהושע ב ר ז י ל י, שבשני מאמרים,[16] מהאחרונים שפירסם לפני מותו, ביקש להוכיח, "שאין אף צל של צד מדיני בדבר נתינת העבודה. הן כל לאום ולאום וכל קבוץ וקבוץ הנמצא כאן, אפילו החלשים, אפילו המשועבדים כהארמנים, למשל, נותנים דין קדימה בנוגע לעבודה לבני עמם ולבני דתם ומכריזים על זה גלוי ומפורש. והדבר מובן לכל. וכל שכן שלא יתרעמו עלינו הערבים, אם נבכר את אחינו הנודד האומלל, שאין לו אלא שתי ידיו, על פני הפועל הערבי, שברוּבו יש לו בתים ואדמה והוא יכול להתפרנס גם בלי עבודתנו. ובכן צריכים אנו לדעת, שבעיקר אין בזה שום מדיניות ודרכי שלום". וכאן הוא חוזר לעיקר בו השתעשעו אז רבים

סיכומו של אחד־העם ב"סך הכל" שלו

ופירנס בין השאר את "דת העבודה" של א. ד. גורדון: "אין לנו להתנגד לבועזים. אבל במה דברים אמורים, כשהבועזים עובדים על ידי יהודים. אולם, גם מבועזים כאלה לא יקום עם. הישוב הרחב, היצירה העברית יכולה להברא רק כשהיהודי היושב בארץ־ישראל יעבוד בעצמו אצל עצמו... בלא העמדת העבודה העצמית בנקודה המרכזית של הישוב לא נגיע לעולם לידי ישוב רחב, שיברא וייצר יצירה עברית בארץ העבריים".

בחינה זו חדור גם סיכומו של אחד־העם ב"סך הכל" שלו משנת תרע"ב.[17] אחד־העם, שהיה עד לנפתולי המושבות מאז שנות התשעים, זכה והגיע למצב שבו אין המושבות שטופות כמלפני שנים בדרישות ותביעות לתמיכה, אלא הן מתפתחות בצעדי ענק ועמידתן עצמאית ואיתנה. משום כך ראה כבר אפשרות לעצמו לסכם את מפעל ההתישבות במשך שלושים שנה (תרמ"ב—תרע"ב/1882—1912). "גסיון של שלושים שנה, כותב הוא בין שאר סיכומיו, בחיי המושבות, צריך להביאנו סוף־סוף לידי הכרה, כי מושבות עבריות אפשר להן להתקיים בארץ־ישראל, ואפשר שירבו וירבו. אבל, אכרים עברים — אותם האכרים, שעליהם ייבנה "המקלט הבטוח" — אין אנו יכולים לברוא אף בארץ־ישראל אלא במספר מועט מאוד, שאינו בא בחשבון כלל ביחס למטרה כזו...". השקפה פסימית זו, אם כי אין בה אלא ציון עובדה בלבד, בא לה המשך בדבריו על עתידו של הישוב: "...מה בצע בכל זה לבנין "המקלט הבטוח"? מפלגה "עליונה" של אכרים כאלה, התלויה בעבודת אחרים, אינה יכולה לשמש יסוד לבנין כזה. היסוד בחיי כל מדינה הוא ההמון הכפרי, הפועלים והאכרים העניים המתפרנסים מעבודת ידיהם...".

את תקוותו האחרונה שם אחד־העם בפועלים "הבאים מחוץ־לארץ במחשבה תחילה להקריב חייהם על מזבח האידיאל הלאומי... לכבוש את העבודה בארץ־ישראל... ולברוא במושבותינו, אשר ישנן כבר ואשר ייווסדו בעתיד, אותו ההמון הכפרי החסר בהן עד כה". בהצלחתם של הפועלים האלה תלוייה לפי דעתו הצלחתו של המפעל הישובי החקלאי העובד בעתיד. אמת, אין הוא מאמין ביותר בהצלחה זו, שעל כן הוא חוזר לנקודת מוצאו — לתחיית הרוח, שרק היא עשוייה להביא מהפכה בעם ובישוב. ואפשר שהמציאות של אז הצדיקה חזות קשה זו. אולם הימים הבאים הוכיחו שחזות קשה זו נתבדתה כליל.[18]

ד

בעייה מיוחדת בכלל העבודה העברית היתה השמירה. אמנם הקימה פתח־תקוה מקרבה את השומר העברי, שנודע לשם ולתהלה בכל רחבי הישוב ובחוץ־לארץ, את אברהם שפירא. אולם מעשי גבורה אלה של שפירא לחוד והשמירה היומיומית, היגעה והקשה לחוד. וכאן, היתה פתח־תקוה המעוררת והמזרזת להגברתה של

השמירה העברית וההתנפלות על כפר סבא

השמירה העברית. "מענין היה לראות, נאמר ב"הפועל הצעיר", באיזו התלהבות נלחמו הרבה מאכרי פתח־תקוה בעד השמירה העברית. הם ראו בה, ובצדק, פתרון חלקי למצבם האי נורמלי. השומרים הזרים לא רק שאינם שומרים כהוגן, אלא שהם גם הראשונים לגנבות...".[19] צרת הגנבות הורגשה ביותר בפרדסים ובעלי הפרדסים נאלצו לבקש מהועד להפריד בין שמירת המושבה לשמירת הפרדסים, למען יוכלו לקבל שומרים עברים. אף מטעי השקדים גרמו להגברת השמירה העברית, שהיא יעילה ומהימנה יותר.

ואכן, לאחר זמן קצר הוברר טיבה של שמירה זרה זו.

ביום השבת, י"א באב תר"ע, הובהלה כל המושבה לשמע ההתנפלות על כפר־סבא, היא המושבה שהיתה "בת" לפתח־תקוה ורוב נחלאותיה היו בידי בני פתח־תקוה. פ"ת החרדה והקנאית חיללה הפעם את השבת בפרהסיה ויצאה כולה חמושה, ברכב וברגל, להצלת כפר־סבא. שם מצאו פוגרום ממש בביתו של ראש השומרים אהרן אוסטרובסקי, כמה וכמה פצועים ואוסטרובסקי ועוד אחד (יוסף סוסנובסקי) נלקחו בשבי על ידי ערביי קלקיליה. סיבת ההתנפלות היתה כי אחד השומרים הערבים בפתח־תקוה ירה בגנב שקדים והרגו. אין מענינו הפעם לספר על כל פרשת ההתדיינות המרובה עם המתנפלים והוצאת השוד הרב שבידיהם, אלא הודגש אז, כי שומרים ערבים אלה "אין להם שום יחס להמושבה והם עוד בפראותם מעמידים את המושבה בסכנה".[20]

ואין צורך לאמור, כי בעיית השמירה העברית בפתח־תקוה היתה קשורה קשר אורגני עם אחותה — שאלת העבודה העברית. הערבית המרובים שהיו במושבה ואף ישבו בה (לא מעט משפחות על נשיהן וטפן) היו בקיאים בכל שביליה ובתיה. מה שאין כן בחילוף הדברים: "הפרדסים היו שמורים על ידי הפרדסנים העברים, האורוות על ידי כל העגלונים העבריים, השדות על ידי החרתין העבריים והיו אכרינו יושבים לבטח במושבתם בלי מגור ופחד בכל ימות השנה".[21]

השמירה העברית החלה לכבוש לעצמה עמדה אחרי עמדה בפתח־תקוה. שומר עברי שנפצע (באביב תרע"ב)[22] על ידי השומרים הערבים הוכיח לאכרים מי ומי הם השומרים הנאמנים על המושבה. ואף כאן החלו לדגול בשמירה המעורבת. אולם השומרים העברים בפתח־תקוה עמדו איתנים בהחלטתם לבלי לשמור יחד עם הערבים, בשל המקרה הזה והדומים לו, שהיו מעשים בכל יום. וכשאירעה, בתרע"ג, התנפלות בבחריה, נאלצו בעלי הפרדסים שם להחליף את השמירה הנכרית וכן את העבודה הנכרית בשומרים ובפועלים יהודים, שהיו כחומה בצורה למקום.[23] התנפלות זו עוררה תקוות אופטימיות ביותר לגבי עתידו של כל השטח הזה ואף עובדה תכנית להקים שם מושב פועלים, שישמור על המקום ויבלום את רצון ההתנפלות של אבו קישק.[24]

בית הפועלים

החיים הציבוריים של הפועלים בפתח־תקוה עדיין היו בשלב של התהוות. חלק גדול מהם לא ידע עברית ומקום כינוסם היחיד, קלוב הפועלים, היה להם בית־מועד הן ללימוד עברית והן לבילוי זמנם הפנוי. הפועלים התחלפו מפעם בפעם; היתה עונה שהיתה מצוינת בקנאות הפועלים ללשון העברית, והיו תקופות שהעברית היתה בשפל המדרגה.[25] הכינוי "עובדים במעדר ומדברים בלשון הקודש" לא תמיד היה מכוון ולא כל משמרות הפועלים היו ראויות לכינוי זה. כאן, בקלוב, נחתכו אז ענייניהם הגורליים לא רק של פועלי פתח־תקוה אלא גם של כלל פועלי ארץ־ישראל והמושבות. הויכוחים הסוערים שנערכו בו עוררו הדים מרובים הרחק מתחומיהם הצרים של כתלי הקלוב. ואחד הענינים הגורליים שנחתכו אז בצבור הפועלים בפתח־תקוה היה דבר הקמתם של מעונות עובדים בפתח־תקוה.

מטעם הקרן הקימת פנה ד"ר א. ר ו פ י ן (בתר"ע) לפועלי פתח־תקוה והודיע להם על החלטת הקרן־הקימת להקים מעונות עובדים לפועלים רווקים בפתח־תקוה ובחדרה. הקרן־הקימת נועדה, כנודע, לרכישת קרקע והפועלים התנגדו מאז ומעולם לשימוש באמצעיה למטרות אחרות (הלוואות לבנין בתים ועוד). אף עתה קמה התנגדות לקבל כספים מהקרן־הקימת לשם הטבת מצב הדיור והשיכון של הפועלים, שאמנם היה בכל רע. אולם גברו המחייבים בתוקף העובדה, כי "הפועל נמצא תמיד בהוטלים הנרפשים, שעל ידי זה נמאסים עליו חייו בארץ־ישראל והוא מתייאש ועוזב את הארץ".[26] היה זה מפעל בר־ערך להקלטת הפועל במושבה וחסרונו היחידי היה שלא סיפק אפילו את הצרכים הדחופים ביותר ועדיין היו רבים שנאלצו להתגולל באורוות ורפתות ובמרתפים.[27]

שכר העבודה שקיבל הפועל העברי אם כי היה גדול מזה של הערבי, הספיק בדוחק לקיום. אפייני הוא תיאור "סל המזון" שלו (והפעם הסל — סל ממש!): "לכשתסתכל בתוך סלו של הפועל העברי, בלכתו לעבודה, בפתח־תקוה למשל, לא תמצא שם 'מעדני מלכים': פרוסת לחם, מעט חלבה, גזר־סוכר, רק לפעמים גם ביצה, עגבניה ולכל היותר גם חתיכת גבינה. ואולם, תחת זאת בערב, בבואו מהעבודה, הוא רגיל להיכנס להוטל פועלים ו'לחטוף' פינכה של מרק או לפעמים 'נתח' של בשר...".[28] כדי לקיים "סל" כזה כהלכתו נאסרה המלחמה הקשה במשך שנים, ומאחורי פולמוס דברים זה שמילא במשך דור את חללה של הצבוריות היהודית ניצב "סל" עלוב זה, מנת קיומו של הפועל העברי.

תוך חבלי קיום קשים לא חסרו גם שעות נחת לפועלי פתח־תקוה. מאורע גדול להם היתה חנוכת בית־הפועלים (חנוכה תרע"ב). הבית נבנה מכספי הקרן המיוחדת אשר לקרן־הקימת ובו אולם גדול ומרווח, חדר ספריה ושמונה חדרי מגורים (שלושה בכל חדר). אכן מאורע זה השרה אוירת חג, שכן ביטא בית זה את השתרשותו של הפועל במושבה ונצחונו בכיבוש העבודה בה. אולם אף עתה לא נדמו כליל קולות

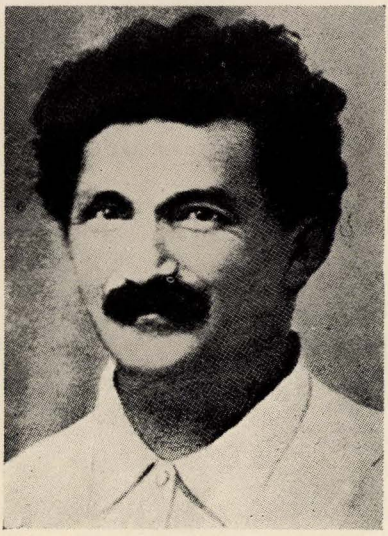

ברל כצנלסון

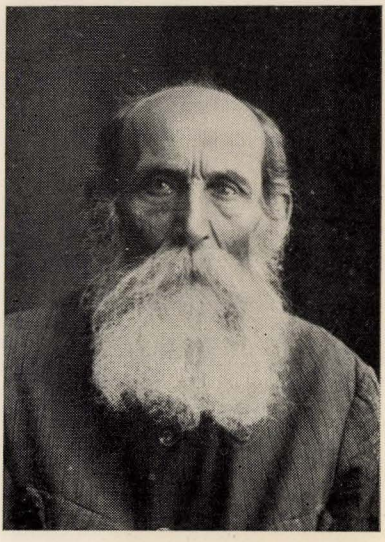

אהרן דוד גורדון

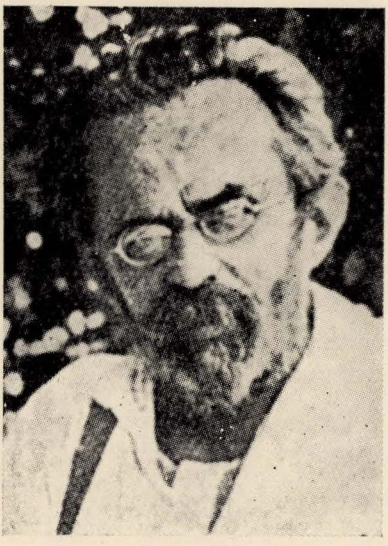

יעקב רבינוביץ

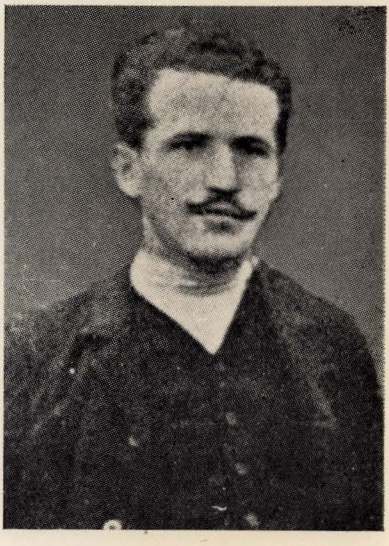

דוד בן־גוריון

דברי ד. בן גוריון מתרס"ז (1907) על פתח־תקוה

המחאה וההתנגדות לכל עצמו של בית זה ולהקמתו על חשבון כספי ציבור. היו שנמנעו מלדרוך על ספו ואף קראו לו "הקדש". קיצוניות זו הנובעת מסלידה מכל מה שיש בו מריחה של תמיכה, עוררה מיד תגובה, שעיקרה: אין להפליג בקנאות עד לידי אבסורד: "היום נחשב לענין של תמיכה את הבנין שנבנה על ידי הקרן הקימת ונשכר לפועלים בתנאי תשלום נוחים ומחר נחשב לענין של תמיכה גם את אדמת הקרן הקימת, שנשכרת לפועלים בתנאים נוחים, והיכן איפוא הגבולים?...".[29]

אכן, יודעים אנו יפה־יפה את טעמה של התנגדות קיצונית וקנאית זו; עדיין ריחפו באוירה של פתח־תקוה זכרם של ימי האפוטרופסות וכל סוגי התמיכה האחרים ועדיין היו נתקלים בכל שעל ושעל בתוצאותיה של אלה.

המגע בין הפועלים לבין בני המושבה וביחוד לבין צעירי המושבה אף הוא לא היה תמיד כתיקונו. בשנים הראשונות היה הדוק ביותר והתבטא בשיתוף הנוער הפתח־תקואי עם הפועלים בימי "החרם" ואחר כך במלחמת "הצעירים" עם "הזקנים". אולם היו ימים שקשרים אלה היו רופפים ואז אף נתפרסמה תלונה מאת אחד הצעירים שבבני המושבה, סלור: "אם עוד נמצאים במושבות בני איכרים, העוברים לרשות עצמם ומעסיקים בעבודתם ידים נכריות, אשמים בזה רק הפועלים המקומיים בכל מושבה ומושבה, שלא השתדלו לקרבם ולתת להם להבין, כי גאולת האדמה מבלי עבודה על ידי ידים משלנו אינה ולא כלום".[30]

המתיחות בין הפועלים ואכרי פתח־תקוה, שנמשכה כל הימים והשנים לא הסיחה את דעתם של הפועלים וראשי המדברים שבהם משני עובדות יסוד: "אם־המושבות" היתה ונשארה כל הימים והשנים מרכז הפועלים הגדול ביותר בארץ, וכן, שכאן במושבה הזאת נתגלתה לראשונה אותה חלוציות מפוארת, שבני העליה השניה ביקשו לחדשה בגופם ובנפשם ובאותה מושבה עצמה. ונאמנה עלינו עדותו של אחד הפועלים החדשים משנת תרס"ז, הכותב הביתה על חייו וחוויותיו בפתח־תקוה: "לפני עשרים וחמש שנה היו החלוצים הראשונים מתמוגגים מצמאון ומתעטפים בקדחת נוראה, ומים לא היו לשתות וצל לא היה להשיב נפשם. מסביב היה הכל שומם, ריק, פרא; האדמה היתה ערומה, קרחת, בלי דשא, בלי אילנות, בלי צמחים; האויר בער, קדח — והם עבדו, נלחמו, נפלו וקמו. והיום באים אנחנו הנה ומוצאים לפנינו גנים, פרדסים, כרמים, צל נעים, מים קרים, אויר רענן, גני עדן, האנחנו נתלונן, ניאנח, ניבהל?...".[31]

בעל המכתב הוא — דוד בן גוריון.

ה

על פועלי פתח־תקוה עברו בשנות העליה השניה, תרס"ד—תרע"ד (1904—1914), ימי עליה ושפל, ימי מלחמה וכיבושים, ימים טובים ועגומים. אולם, בבוא יוסף

המושבה עריסת תנועת העבודה הארצישראלית

אהרנוביץ, עורך "הפועל הצעיר" וראש־המדברים בכיבוש העבודה במושבות, להעריך את שלושים שנות ההתישבות העברית החדשה בארץ־ישראל, הריהו כותב: "בפתח־תקוה יש 'חרמות' מצד אחד ומלחמה מהצד השני. יש התנגשות מתמידה של שני כוחות ויש גם נצחון: העבודה העברית כובשת לה לאט לאט את מקומה...".[32] בניגוד למושבות אחרות, שהן ב"פרינציפ" נגד עבודה עברית ושום מלחמה אינה מועילה שם. הוא גם שהפליט באותו מאמר אימרה אכזרית: "פליטים אינם יוצרים ישוב לאומי", לאמור, פליטי חרב הפוגרומים ברוסיה בראשית שנות השמונים, שעלו כחלוצים בעלי אידיאלים וסיימו במושבות שהן "טהורות" מידי הפועל העברי. ממילא מתבקשת ההשוואה עם בן העליה האחרת מתוך תוכו של הישוב הישן, הישוב "החלוקני", שלעג בשעתו ל"שמנדריקים" הביל"ויים, אולם אצר בקרבו, עם כל חליפות הזמן ותמורותיו, משהו מהלבביות היהודית הלאומית, אף שבגלוי ניער את חצנו מלהיכלל בכלל "החפשים" והאפיקורסים.

מסגרת זו, שכל עצמה עירוב של אהדה מזה ומלחמה מזה, היא שאפפה את הווי הפועל העברי בפתח־תקוה באותם הימים ומשום כך אין פלא, כי ליד מאמרי גינוי חריפים על חשבונה של אם־המושבות תמצא, ממש בסמוך לכך, מאמרים ודברים אחרים והם שופעים רוב הערכה ויקר לה. המושבה החלה, לרגל שגשוגה הכלכלי, למשוך יותר ויותר עולים חדשים, וליד המלחמה הנואשה על כל מקום־עבודה, אתה שומע במשך כל השנים על חוסר פועלים ואפילו על ביקוש מופרז. ארגוני הפועלים, של "הפועל הצעיר" ו"פועלי ציון" גם יחד, קיבלו מכאן את רוב תגבורתם וכאן אף חושלו כלי הנשק הארגוניים של הפועל, לרבות מוסדות הגמל הראשונים (קופת־חולים ועוד). אף לשכת העבודה המסודרת הוקמה כאן והיא שנטלה על עצמה את חיסולה של ה"בירז'ה" המפורסמת שעל יד ה"פוסתה".

במקום זה היו מתקהלים מדי ערב בערב כל פועלי המקום וכאן סודרה חלוקת העבודה למחרת. ועד הפועלים החליט לשים קץ לחיפוש פרטי זה של עבודה ופתח את לשכת העבודה בשם: "מצפה". ביום א', כ"ו בטבת תרע"ג, נפתחה הלשכה ואף שלא עלה בידה בזמן הראשון להמציא עבודה לכל הדורשים, עשתה הרבה להרמת קרנו של הפרט, שירדה על ידי הצעת עצמו לעבודה בכל ערב. ועד המושבה הרשה את פרסום כרוזי הלשכה, בהם ביקשה מאת כל נותני העבודה לפנות אליה, ובמשך הזמן אף החלו לפנות אליה, אם כי הנוהג של "בחירה חפשית" לא יכול היה להיעלם בן יום. בפתיחת הלשכה היה משום הישג גדול, שכן נעזרו על ידיה כל הפועלים היומיים והבלתי קבועים. אם נותני העבודה לא פנו אליה, היו אנשי הלשכה מחזרים על פתחי האיכרים ומוצאים ימי עובדה. "פונים אליה, נמסר על "מצפה" זמן קצר לאחר פתיחתה, גם מהמושבות הקרובות והרחוקות ואפילו מחוץ־לארץ מתחילים לפנות אליה בשאלות אינפורמציוניות. ובפתח־תקוה, שהיתה מאז

כיבושי הפועל העברי

ומעולם המרכז היותר גדול לפועלים עבריים, הולך ומתפתח המוסד היותר חשוב בשביל הפועלים — לשכה אינפורמציונית...".[33]

ואף לכך זכו הפועלים: אחד מגדולי המומחים למטעי הדר, פ. פסקל, השמיע בהרצאתו בועד המושבה על מחלות עצי תפוחי־הזהב ודרכי ריפויין, גם את הדברים האלה בשבחה של העבודה העברית וערכה: "העבודה הנכרית, במקום שתמיד היינו רגילים לחשוב, שאנחנו מרויחים על ידה, הגיעה כבר השעה, שניווכח, עד כמה היא מנצלת אותנו. המחירים עלו עד למקסימום והעבודה (הערבית) הנה פחותה ומזוייפת. אבל העבודה העברית, למרות המחירים הגבוהים, הלא שם יש לנו עסק עם עובדים ישרים, שמשתדלים להספיק עבודה עד גבול האפשרות ובאופן כזה אין המחיר העיקר . . .".[34] דברים אלה ספק אם השפיעו על אלה שאין העבודה העברית קרובה לרוחם, אולם היה בהם משום עידוד רב וגמול לכל מחנה הפועלים החדשים ולמאמציו של ציבור זה בהסתגלותו לעבודה ובעמידה על משמר הכבוד האנושי תוך חיי־פועל קשים.

כיבוש נוסף לפועל העברי בפתח־תקוה היתה כניסתו לעבודת האריזה, היא העבודה, שהיתה כולה ברשותם של הערבים והיוונים. "אם הפועלים החדשים תבעו נמרצות לקבלם לעבודת הקטיף, הרי לא העזו לתבוע דריסת רגל לעבודת האריזה".[35] ואכן קשה היה לתאר את חדירתו של הפועל העברי לעבודה זו, מיוחדת במינה, הדורשת טביעת עין מרובה בגודל הפרי ואימון רב בכל שלבי העבודה ותהליכיה המרובים. אולם לא נבצר מהפועל העברי לכבוש גם מקצוע זה. שותפים לכיבוש זה היו: חברת "פרדס", ר' יהושע שטמפר, שקיבל על עצמו את האחריות האישית לטיב העבודה, ואחרון־אחרון החלוצים שלא נרתעו גם ממקצוע כה זר להם.

פתח־תקוה הוציאה איפוא מקרבה את האורזים העברים הראשונים, שהלכו עם קבוצותיהם לעבודת האריזה גם למושבות אחרות. ובאותה שנה בה אירע מאורע גדול והיסטורי זה בתולדות כיבוש העבודה לכל סוגיה סופר ברבים: "צריך לציין את העובדה הזאת של התמחות פועלים עברים בעבודת האריזה, הגוררת אחריה גם את שאר העבודות התלויות בה, שתיעשינה בידי יהודים, שהרי לא רחוק הזמן מאתנו, שבעלי הפרדסים היו אומרים: גם אם יתמחו היהודים בכל מקצועות העבודה, אורזים יהודים לעולם לא יהיו".[36]

עשר שנות הפועל העברי בפתח־תקוה הביאו לו כמה וכמה הישגים מחוץ לאחד — ריבוייו במושבה בהתאם להתפתחותה במשך עשר שנים אלה. מספר הפועלים לא עלה כמעט על מאתיים, שעה שהפועלים הערבים הגיעו כדי למעלה משלושת אלפים. עיקר העבודה היתה בפרדסים: העידור, "בחר" (עידור גדול), הוצאת יבלית, בעבודה זו הדורשת אחריות מרובה היה מרובה הביקוש אחרי הפועל העברי (א. ד. גורדון עסק בעבודה זו בחיבה מיוחדת), עידור בכרמי השקדים ופתיחת

חבלי ארגון

בורות סביב העצים. לאחר כך חדרו הפועלים העברים לעבודות המקצועיות, כגון הרכבה, קשירה, תיכון הנטיעות ולבסוף — הקטיף והאריזה. הפועלות היו עובדות בעיקר בגיזום הענפים ובקבוצות האריזה.

חדירה זו למקצועות העבודה המרובים העלתה בעיות של לימוד המקצוע ואף את הצורך של פגישות לשם ליבון משותף של עניני המקצוע. אֶפיינית לדרך זו היא אסיפת פועלי המוטורים (המכונאים), שנתכנסה בפתח־תקוה בסיון תרע״ב.[37] הסתדרות פועלי יהודה היתה היוזמת של כינוס זה אולם איתרע מזלו הואיל ומקומו נקבע בקלוב הפועלים ורבים מהמכונאים מפתח־תקוה נמנעו לבוא, אם כי המודעה על הכינוס נדבקה כדת וכדין ברחובות המושבה ואף על דלתות בתי־הכנסת. דובר בכינוס על צרכי ארגון, ביטוח וכדומה, אז דברים חדשים, מהפכניים. היתה זו האגודה המקצועית הראשונה שהוקמה על ידי הסתדרות פועלי יהודה והיא סימלה הן במקום כינוסה והן בצורך לכינוסה, כי הפועלים בפתח־תקוה פסקו להיות חדשים בה והם נתערו בה בכל סוגי העבודות ועל אף המלחמות והחרמות הם מתארגנים לצורך התבצרות נוספת בכל תחומי העבודה הפיסית.

מלחמת העבודה העברית הציצה לא רק את כיבוש העבודה אלא כמה וכמה גידולים אחרים, שהם: הקמת מושב העובדים עין־גנים, הקלטת התימנים, ענינים שעוד נשוב לדבר בהם. אולם כל אותן הפעולות על הרקע העיקרי שגידל ופירנס אותן צמחו ממקור אחד ויחיד: הרצון להתפרנס מעבודת הכפיים ולבחול בדרך המקובלת עד כה בישוב, בין האיכרים והפועלים עד אז, ד ר ך ה ת מ י כ ה.

הערות

1. ראה על כך בפרוטרוט במאמרו של משה ברסלבסקי ב״מבפנים״ כרך י״ב, חוב׳ א—ב, במאמרי בספר העליה השניה (״בין עליה לעליה״) ובקובץ: בשנת השלושים (תל־אביב, תשי״א) וכן בסידרת המאמרים של ז״ס (זאב סמילנסקי): לתולדות הפועלים במושבות ארץ ישראל, שנדפסה ב״העולם״ שנה ג, 1909, גליונות 15—18.
2. למעשה ז ו ה י העליה השניה. אולם, אין לשנות עוד ממטבע המקובל לקרוא כך את עולי תרס״ד—תרע״ד (1904—1914).
3. במחברתו: תפוחי זהב במשכיות כסף (תש״י), עמ׳ 23.
4. ז״ס בחתימת מאמריו, שנזכרו בהערה 1.
5. ״הפועל הצעיר״ שנה א, אדר ב תרס״ח, עמ׳ 11.
6. שנה ב, גל׳ 35, ח אלול תרס״ה/4.9.1908, עמ׳ 464. וראה עוד המאמר הראשי ב״הפועל הצעיר״ שנה א, תמוז תרס״ח, עמ׳ 1—2.
7. ״השלח״ כרך ט״ו, תרס״ה, עמ׳ 484.
8. ספר אוסישקין (ירושלים, תרצ״ד), עמ׳ 117—118.
9. ספר אוסישקין עמ׳ 135. הדברים הם משנת תרע״ג (1913).
10. ״השלח״ כרך כ״ו, עמ׳ 173, תרע״ב.
11. ״הפועל הצעיר״ שנה ב, גל׳ 12, ל ניסן תרס״ט, עמ׳ 12.
12. ״הפועל הצעיר״ שנה ג, גל׳ 10, ד אדר ב תר״ע, עמ׳ 10.

הערות

13. "העולם" שנה ג, גל' 7, י אדר תרס"ט/3.3.1909, עמ' 1—2. וראה תגובותיהם של אהרונוביץ ומשה סמילנסקי למאמר זה ב"הפועל הצעיר" שנה ב, גל' 13, י"א אייר תרס"ט/2.5.1909, עמ' 3—5, גל' 20/21, כ"ח אב/15.8, עמ' 6—11.
14. "הפועל הצעיר" שנה ד, גל' 9/10, כ"ב שבט תרע"א, עמ' 4—6, במאמרו: הסתכלות במה שיש.
15. את זאת טען יעקב רבינוביץ במאמרו: על העבודה המעורבת ב"הפועל הצעיר" שנה ז, גל' 22, כ"ב אדר תרע"ד/20.3.1914, עמ' 3—5.
16. "השלח" כרך ל"א (תרע"ד—ע"ה), עמ' 175—176 וב"הפועל הצעיר" שנה ז, גל' 22, כ"ב אדר תרע"ד/20.3.1914, עמ' 8—9.
17. נדפס ב"השלח" כרך כ"ו (תרע"ב) ובכתבי אחד־העם בכרך אחד (הוצאת דביר), עמ' תכא—תל.
18. ראה: עבודה עברית לד. בן גוריון (תל־אביב תרצ"ב. נדפס אחר כך בכמה וכמה מקומות) עמ' כד—כה (נדפס תחילה ב"דבר").
19. "הפועל הצעיר" שנה ג, גל' 10, ד אדר ב תר"ע/15.3.1910, עמ' 12.
20. "הפועל הצעיר" שנה ג, גל' 20/21, ז אב תר"ע/12.8.1910, עמ' 19. שם מסופר כל המאורע. וראה עוד: זכרונות כפר סבא לדב סקיבין, תל־אביב, תש"ז, עמ' 112—115.
21. בן פורת (יוסף וייץ) במכתבו מפתח־תקוה, שנדפס ב"הפועל הצעיר" שנה ד, גל' 9/10, כ"ב שבט תרע"א/20.2.1911, עמ' 6. וראה עוד „האחדות" שנה ב, גל' ז, ה כסלו תרע"א, עמ' 22 (מכתב מפתח תקוה).
22. "האחדות" שנה ג, גל' 24, ד ניסן תרע"ב, עמ' 23.
23. "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 19, ל שבט תרע"ג/7.2.1913, עמ' 15. וראה על כך את מאמרו הראשי של יעקב רבינוביץ בראש הגליון שלאחריו.
24. "האחדות שנה ד, גל' כ"ב, ה אדר ב תרע"ג, עמ' 19.
25. "הפועל הצעיר" שנה ג, גל' 10, ד אדר ב תר"ע/15.3.1910, עמ' 10.
26. "הפועל הצעיר" שנה ד, גל' 1/2, ט חשון תרע"א/11.11.1910, עמ' 20.
27. "האחדות" שנה ב, גל' מז/מח, כ"ט אלול תרע"א, עמ' 4.
28. "האחדות" שנה ג, גל' מ/מא, כ"ו אב תרע"ב. עמ' 10.
29. "הפועל הצעיר" שנה ה, גל' 8, ה' שבט תרע"ב, עמ' 15.
30. במקום המרומז בהערה הקודמת.
31. ספר העליה השניה עמ' 347.
32. "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 1, ז תשרי תרע"ג/18.9.1912, עמ' 7.
33. "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 25, כ"ו אדר ב תרע"ג/4.4.1913, עמ' 20. על פתיחתה ראה שם גל' 16/17, י"ד שבט/22.1, עמ' 22, "אחדות" שנה ד, גל' יד/טו, ט"ז שבט תרע"ג, עמ' 40.
34. "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 30, ט אייר תרע"ג/16.5.1913, עמ' 16.
35. ברוך בן עזר (ראב) במחברתו: תפוחי זהב במשכיות כסף (תש"י) עמ' 24.
36. "הפועל הצעיר" שנה ז, גל' 5, י"ד חשון תרע"ד/14.11.1913. וראה עוד המאמר: אריזה עברית היא יסוד אגודת "האורז" שנדפס ב"בוסתנאי" שנה י, גל' 27, ח חשון תרצ"ט/2.11.1938, עמ' 44—45.
37. על כינוס זה ראה: "הפועל הצעיר" שנה ה, גל' 17, כ סיון תרע"ב/5.6.1912, עמ' 15—16, "האחדות" שנה ג, גל' לג, י"ט סיון תרע"ב, עמ' 1—4 (מאמר ראשי מזרובבל בחתימת: שמשון. הוא גם השתתף באותו כינוס ודיבר בו על נחיצות הארגון).

פרק עשרים ושלשה:

תסיסה וגידול

תולדות ההנהגה העצמית בפתח־תקוה / הרווחה והשפע במושבה / ספר האחוזה / סדרי בחירה לועד המושבה / זכויות וקיפוח זכויות / בני האכרים מתמרדים באבותיהם / ייסוד הסתדרות "הצעירים" / הצגות תיאטרוניות במושבה על ידי פועלים / "הצעירים" מציגים בניגוד להוראות הרב ומחאות הוריהם / רופא המושבה ד"ר יעקב ברנשטיין־כהן / פעולתו לביעור העזובה בשדה ההיגיינה / חיכוכיו עם ועד המושבה / מלחמת "הצעירים" בועד המושבה / הסערה במושבה לרגל מלחמת "הצעירים" ב"זקנים" / התפטרותו של ברנשטיין־כהן / השלום / קריעת הדגל הציוני / בתי הספר / בית הספר החקלאי / הצגות תיאטרוניות / הספריה הציבורית / רשמי תיירים מפתח־תקוה / אברהם שפירא גיבור שני סיפורים ב"השלוח" / אורחים בפתח־תקוה / ביקורו של הנדיב

א

ההנהגה העצמית במושבה

מיעוט קטן היה ציבור הפועלים בכלל תושבי פתח־תקוה, אולם קומץ קטן זה התסיס את המושבה ולא עברו ימים מרובים והוא הדביק את הדור הצעיר בפתח־תקוה ברוח מרד באבותיו ובאורח חייו. דור זה שצמח על קרקעה של המושבה ונשם את אוירת השדה והעבודה מילדותו, החל להרגיש מעין זרות למטבעות־החיים אם של חומות ירושלים ואם של עיירות ליטא ופולין.

יודעים אנו מי ומי היו ראשוני פתח־תקוה. בניגוד למייסדי המושבות האחרות היו אלה מהסוג המצוי של בעלי־בתים, חרדים וקנאים בנוסח הונגאַריה והכוללים בירושלים. לא רק העבודה החקלאית היתה זרה לרובם, אלא גם ה נ ה ל ה ע צ מ י ת של עניני המושבה. אמנם בזמן הראשון עדיין לא נתלבטו בבעייה זו, שכן קיבלו רוב צרכיהם, וביחוד את צרכי הציבור, מידי חובבי־ציון ואחר כך מידי הבארון. בכל ענין חשוב לא היה קושי להקהיל את כל העדה הקטנה הזאת ולהחליט ברוב דעות. אם פרץ סכסוך, היה הרב האינסטנציה האחרונה לפסוק הלכה, שאין אחריה כל ערר.

לאט־לאט החלו פני הדברים להשתנות בתקופת האפוטרופסות של הנדיב. אכן, לא היו נתונים לרשות זו אלא עשרים ושמונה המשפחות; על כל פנים הפקידות היא שמילאה את מקומו של ועד המושבה והיא שפקדה על המושבה. פקודות אלו שהיו בחינת צווים, שיצאו מידי אינסטאנציה עליונה בכל שאר המושבות הנתמכות על ידי הנדיב, פקע כוחן בפתח־תקוה, לפי שהעומדים מחוץ לתמיכת האפוטרופסות לא נשמעו להן. על אף הגזירה לא לתת לאיש זר ללון במושבה ועל אף האיסור

שנשונה של המושבה

החמור למכור קרקע לזרים, גדל מספר החדשים בפתח־תקוה ואגב כך נתרבו מכירות קרקע ל"זרים", על אפה וחמתה של הפקידות. אולם אמת־המידה היה החוק של הפקידות והועד המחליט והמוציא לפועל היה מורכב איפוא מבני העשרים־ושמונה. אלה "המיוחסים" שבמושבה הביטו בעין רעה על ה"עבריינים", המבקשים לשמט את הנהלת המושבה מתחת רגליהם, אך היא נשארה בידיהם גם לאחר שהפקידות עברה ובטלה מן העולם.

אולם קשה היה להחזיק בה מחמת גידולה המהיר של המושבה. הרבה אכרים שקיבלו קרקע מיק"א לא יכלו לעבדה בעצמם והם מכרו אותה לאנשים מהחוץ. כספי הפיצויים שאיכרים רבים קיבלו מיק"א ביקשו להם אפיק בקניית קרקע ובנטיעת פרדסים, כרמים, שקדים וזיתים. ועם אלה החל לפרוח המסחר ומעין "פרוספריטי" ירד על המושבה, שהשכיח לחלוטין את הגזירה על האיסור למכור לחדשים. אדרבא, מאמצים רבים נעשו למשוך יהודים מהחוץ להשקיע כספם בפתח־תקוה והמאמצים האלה אף הוכתרו בהצלחה מרובה ועשו הרבה להגדיל עוד יותר את הרווחה במושבה. נאמן עלינו התיאור שנתפרסם באותם הימים: "פתח־תקוה אינה מושבה אלא עיר קטנה. פה מתפתח מסחר הקרקעות, הגנים וכרמי השקדים, ממש כמו מסחר "הניירות" בבורסה. זה קונה וזה מוכר, זה מעלה המחיר וזה מוזיל, וכולם מרויחים, כי מחיר האדמה עולה מיום ליום וכבר יש סרסורים, אשר רכשו בידיהם כמעט כל הקרקעות. המושבה עליזה ושמחה ועולה מיום ליום בעשרה פרדסים וכרמי שקדים ומספר יושביה מתרבה. בנינים מתחדשים גם כן ואם תחפוץ לשכור בית לא בנקל תמצאו . . .".[1]

שאון העבודה החל למלא את חללה של פתח תקוה. "בשנה הזאת (תרס"ה—1905), מסופר בידיעה אחרת, הרבו לטעת עצי שקדים במושבתנו ובשנה הבאה יטעו עוד על שטח של אלפיים דונם עצי שקדים. כל חמשה אכרים, שיש להם אדמה לנטיעה, משתתפים יחד, כל איש בצמד סוסים. ויחרשו את אדמתם בקיץ במחרשה גדולה, הנמשכת בכוח חמשה צמדי סוסים . . .".[2] ולפי שפתח־תקוה היתה המושבה היחידה שלא ידעה את ההתפנקות הצרפתית ואת ה"אכספורט" של בניה לחוץ־לארץ, גדל הדור הצעיר בתוך חיי עבודה הומים ושוקקים והוא החל להבחין, כי הנהלת המושבה אינה מתאימה עוד לקצב גידולה ויש לחפש דרכים חדשות להכוונתו.

"גרונדבוך" היה במושבה, היינו ספר־האחוזה, בו נרשמו כל קניה ומכירה של קרקע. הועד שיקע מאמצים רבים שהממשלה תכיר בספר־אחוזה זה כבספר רשמי, ומשאושר הדבר הוחלט להעניק זכות־בחירה אך ורק לאלה שנחלותיהם רשומות בספר־האחוזה. בדרך זו היה הכרח שכל מכירה תעבור דרך הועד ועל ידי כך גדל כוחו, שכן הכל היו צריכים מעתה לגושפנקת הועד. ממילא מובן, שכל אלה שחיו

האופוזיציה לועד

במושבה והשקיעו בה את כוחותיהם, אלא שהיו משוללי נחלאות, היו משוללי זכות־בחירה. בעלי זכות־בחירה היו מאה וארבעים, בערך כמחצית המשפחות במושבה.

וכך היה סדר הבחירה לועד: כל עשרה בעלי־בתים בחרו בשלושה בוררים. בוררים אלה בוחרים מקרבם את הועד, בן שבעה או תשעה חברים.[3] בדרך בחירה זו לא נשתנה הרבה בועד המושבה במשך שנים רבות: אותה קנאות דתית וצרות־אופק, שבנו כעין חייץ בין פתח־תקוה והישוב כולו. המושבה גדלה מיום ליום, תושביה נתרבו ומחוץ לפתח־תקוה רחשו חיים חדשים. אולם היא סגורה ומסוגרת מפני כל רוח "זרה" וחייה הציבוריים והתרבותיים אינם שונים בהרבה מאשר בירושלים העתיקה שמלפני דור, או של בעלי־בתים בתחום המושב היהודי בחוץ־לארץ. צעירי המושבה החלו להרגיש את המחנק שבאוירה זו. אף ניתנה להם אפשרות לקרוא תגר על כך באסיפת הבוררים, שנתקיימה אחת לשנה, אולם לא היה שומע ל"צעקנים" אלה. ולאחר שהנסיונות להפוך את האסיפות האלה למכשיר לשינוי פני המושבה, לא הצליחו, חדלו להשתתף בהן והכל התנהל כמקודם.

האופוזיציה שגדלה והלכה, ינקה בעיקר מדרכי הנהגת־הועד, שלא ישרו בעיני הרוב הגדול במושבה. הועד החל לחפש ולפשפש בחורים ובסדקים אם אין עוברים על הדת, היה מטיל מסים ומגלגל בתקציבים, שהגיעו לסכומים ניכרים ביותר. הוצאות המושבה גדלו עד כדי ארבעים וחמשה אלף פרנק לשנה (מחוץ למסים לממשלה). עומס התקציב הוטל על כל תושבי המושבה. אלה ביקשו חלף כך זכות בחירה והיא לא ניתנה להם. ארבע מאות משלמי מס הערכה היו רוב עצום לגבי הרשומים בספר האחוזה, אולם המיעוט הוא ששלט על המושבה.[4] ואפייני הדבר שלא התושבים אלא בני האיכרים, שביקשו לשוות למושבתם אורח חיים והנהלת ענינים, כדרך כל הארץ, הם שהניפו את דגל המרד.

בתרס"ז (1907) החלה, לאחר גישושים מרובים, לקום מעין הסתדרות "הצעירים", שתכניתם היתה מעומעמת ביותר, שעל כן לא ידעו לבטא בבירור את שבלבם, אלא שקיננה המגמה ל"הוריד" את שלטון "הזקנים" ולהחדיר להנהלת המושבה רוח ליבאראלית ומתקדמת יותר. שונה ביותר היה צירופם של "הצעירים", אולם איחדם המגמה המשותפת: רגשי ההתמרמרות כלפי פרנסי המושבה. הם התחילו בפעולות "תמות" שאיש לא היה יכול למצוא בהן שום דופי: הקמת ספריה, ארגון תזמורת וכיוצא באלה. אדרבא, הועד סייע בידם בהקמת הספריה, סידור אולם קריאה וכו'. לאחר זמן מה הרחיבו "הצעירים" את פעולותיהם והקימו "לשכת פעולה", לשם אירגון הפעולות הכלכליות במושבה. בדרך זו הנהיגו קנייה משותפת של נפט, זבל, השגת אשראי וכיוצא באלה פעולות, המצריכות ארגון חברתי ושיתוף עם ארגונים דומים מחוץ למושבה.[5] פעולות אלה קלטו את עודף המרץ של "הצעירים" ואף הכינו אותם למרד שפרץ לאחר זמן קצר וגילה את הפרץ שביניהם לבין "הזקנים".

„הצעירים" מראשי „המרד"

מימין לשמאל: פייטלזון, א. אוסטשינסקי, י. לוין, ד. ליפשיץ, מ. בוך, הויזדורף, ד"ר י. מהרשק, ז. גיסין, ד. אושרוב, נ. גלמן; שורה שניה: מ. הדדורוב, סטרזינסקי, ש. כהן, פוגלזון, אפלבוים, ד"ר כהן־ברנשטיין, מ. גיסין, מ. סימקין, י. קרול, ד. יטקובסקי, גרבר; שורה שלישית: סטרחילביץ, א. סטרז'ינסקי, לויטה, צ. למפרט, ח. צ. גרינשטיין, מ. קופלמן, מ. פנחסוביץ. ח. קוסובסקי, א. כהן, ש. יטקובסקי, יוספזון, א. פנחסוביץ.

"צעירים" ו"זקנים"

ה"צרה" התחילה בהצגת מחזה על ידי "הצעירים". האמת ניתנת להיאמר, שחלוצי התיאטרון בפתח־תקוה היו הפועלים. הפרוטוקול של ועד המושבה יודע לספר על תלונות שהוגשו לועד ועל ישיבות בדבר "המחזה אשר הציגו (הפועלים) בבית ה' גיסין". דב ימיני הוא שהביא וחזר והביא לפני הועד את דבר "השערוריה" של הצגות בפתח־תקוה, אולם תמיד ל א ח ר ההצגה. ניכר שהועד הציק לפועלים בשל היצר הדראַמטי שלהם ואילץ אותם לפנות ת ח י ל ה לועד לשם השגת הרשיון. והפרוטוקול מספר: "חברת הפועל הצעיר מבקשת רשות להציג חזיון "אינטיליגנט" בעברית במוצאי שבת קודש, כ"ו סיון (תרס"ז). הוחלט להרשות להם להציג את החזיון, אך בלי כסף, לאמור: כי הכניסה תהיה חינם ולפני הציגם עליהם למסור את החזיון להמבקרים רא"ל מכנס, ר"י גולדנהירש ור"ש שטמפר". נקל לתאר, שצנזורה זו היתה קפדנית וחמורה ביותר. ואכן אנו שומעים עד מהרה: "הוחלט לבלתי תת להפועל הצעיר להציג את החזיון, שהוא אומר להציג, יען כי הדבר אינו מביא תועלת לבני המושבה . . .".[6]

אולם ההצגה הביאה כנראה תועלת רבה, שכן נראה את "הצעירים" עוסקים מיד לאחר כך במרץ בהצגות, והקללה של הפועלים: "בניכם ילחמו בכם" נתקיימה לאחר זמן קצר, אלא ש"הצעירים" שיחקו ב א י ד י ש, שעה שהפועלים הציגו אך בעברית. המחזה שבחרו הצעירים להציגו היה של גולדפדן "קבצנזון אונד הונגרמן", הוא המחזה שהוצג על ידי "הבימה" כיובל שנים לאחר כך ("מעשה בנסיך").[7] היה זה מאורע גדול שבני פתח־תקוה ובנותיה שיחקו באידיש בפרהסיה למרות מחאת המושבה, החרם וקללת הרב המקומי.[8] הצעירים לא נרתעו מהקללות והחרמות ויצאו למלחמה "לאורך כל החזית" והפעם עמדו לצדם הפועלים והמתישבים החדשים, והרוח החיה במלחמה זו היה הרופא החדש במושב ד"ר י ע ק ב ב ר נ ש ט י ן־כ ה ן.

ב

הרופא ששימש בימים ההם במושבה היה הביל"ויי מ נ ח ם ש ט י ן. רופא זה שנתייסר עם החלוצים הראשונים, היה היחיד ביניהם בעל תואר אַקדאַמי. כשעבר לעסוק במקצועו נתחבב על הישוב החדש ובפתח־תקוה שירת את חולי המושבה ואף את הערבים כשלוש שנים.[9] בשלהי אב תרס"ז מספר משה סלור בישיבת הועד על מכתבו של ד"ר שטיין, "אשר בו אומר, כי מוכרח הוא לדאבון לבו לעזוב את המושבה ומציע לתקן תקנות בעד רופא חדש, אשר תקבל המושבה". הרבה דן הועד במועמדים למשרה זו ואף החליט, "שלא יהיה הרופא עסקן צבורי או אגיטטור".[10] אולם על אף ההחלטה קיבלה פתח־תקוה רופא שהיה "עסקן צבורי ואגיטטור" ממדרגה ראשונה; ד"ר ברנשטיין־כהן היה מהדגולים שבעסקנים הציוניים ברוסיה ובעל ותק רב בתנועה הציונית.

דר. יעקב ברנשטיין־כהן

לפתח־תקוה הגיע ברנשטין־כהן בשלהי 1908 ומאחוריו פעילות בשדה הרפואה וההיגיינה הציבורית במושבות הגליל. קבלת־הפנים הראשונה היתה — בקשה לחתום על תעודה: "כי אסור לו לרופא להיות חבר הסתדרות או חוג בלי הסכמת הועד".[11] ברנשטין־כהן סירב לחתום ובזאת ניתן האות למלחמה. הרופא החדש בעל נסיון רב בשדה בו ביקש לפעול בפתח־תקוה, מצא עזובה שקשה לתארה. הסידורים הסאַניטריים במושבה היו למטה מכל בקורת ואף גרמו לעתים קרובות ביותר למחלות ומגפות. הוא התחיל לנהל רשימות סטטיסטיות על המחלות במושבה וביקש להרצות באזני בני המושבה על שמירת הבריאות. הוא בא בהצעות לתקן את מצב הבריאות במושבה, אולם הועד אטם אזניו מכל שיפור ותיקון ונימוק אחד בפיו: עד כה חיינו ככה, נמשיך כך גם בעתיד. והואיל ובהרצאות אלה ביקש ברנשטין־כהן לגלות את כל פרשת מאבקו עם הועד סירב הועד לתת לו את אולם בית־הכנסת להרצאותיו. ומעשה שהיה: הוא ביקש לסדר אזכרה להרצל, שבמחיצתו החל ברנשטין־כהן בעסקנותו הצבורית והציונית (היה ממשתתפי הקונגרס הציוני הראשון). הועד שערך אף הוא אזכרה, סגר את בית־הכנסת בתום האזכרה ואף העמיד ארבעה שומרים על הסף. כאן באו לעזרתו של ברנשטין־כהן בני המושבה וצעיריה, שהתפרצו בכוח אל בית־הכנסת. לימים נצטרפו גם הפועלים לפורצים האלה ובבית הכנסת האזינו בני המושבה להרצאותיו של רופאם החדש, שהתריע באזניהם על תנאי ההיגיינה הירודים במושבה וביקש מהם שיתוף פעולה לביעור קני המחלות. מן הנמנע היה לא לשלב בהרצאות אלה דברי בקורת חריפים על הועד וסדרי הנהגתו.

מכאן כפסע לדרישות לשינוי שיטות החינוך במושבה ולליברליזציה של הנהגת המושבה. הדברים מצאו הד בלבות "הצעירים" המתמרמרים ובלבות התושבים המקופחים ולא כל שכן בין הפועלים. מלחמתו של ברנשטין־כהן השתלבה איפוא יפה במלחמת האופוזיציה בועד, והסתדרות "הצעירים" היתה לה קרקע יניקה רחב לפעולותיו. הוא הסב את עיני בני המושבה למחלות המובאות למושבה על ידי הפועלים הערבים וזה על יסוד הסטאטיסטיקה של הבאקטריולוג פ ל י ק ס, מהמשרד הסאַניטרי הראשי בירושלים. בן כך ובין כך והועד ראה ברופא איש צר ואויב. אולם הסכנה הגדולה ביותר ראו בעובדה, שהפועלים ובני האכרים מאוחדים יחד במלחמתם בבני הדור הראשון.

ברנשטין־כהן החל גם בפעולה רחבה בבתי הספר שרבים מהם לא נבדלו בחוסר התנאים ההיגייניים המינימאליים מאלה שבירושלים. הרצאותיו על עיקרי ההיגיינה בפני המורים משכו קהל רב. ההרצאות לוו בפנס קסם, ודבר זה הבעיר ביותר את חמתו של הועד, וביחוד של הקנאים והאדוקים בו וברנשטין־כהן היה לפי אלה . . . "מכנס את הנוער, בחורים ובחורות, מכבה את האור, מראה להם תמונות

ברנשטיין־כהן ראש "הצעירים"

פורנוגרפיות, והנוער שר שירים בלתי הוגנים . . .". וכשניסה לארגן פלוגה נודדת של בנות להושטת עזרה רפואית בא הועד וטען: "שאסור להביא לידי פריצות את הבוגרים על ידי כך שהבחורות תבטנה לתוך עיניהם: יש בזה משום גירוי היצר . . .". ובכלל, מה רשות לו לרופא לצאת מגדר עיסוקו, הרפואה, ולעסוק בכל מיני ענינים המסעירים את המושבה, ובעיקר את הצעירים שבה. לפטרו ולשלחו אי־אפשר היה, כי היה אתו חוזה כתוב וחתום, ובעיקר כי צמחה על ידו טובת־הנאה למושבה: כשיצא לחוץ־לארץ, לקונגרס התשיעי בהמבורג (1909), ביקשו ממנו איכרי פתח־תקוה שישתדל שם בדבר הלוואה למושבה, ואכן הוא השיג הלוואה של מאתיים אלף פרנק, שניתנו למושבה באמצעות אפ"ק. ומכיוון שלפטר אי־אפשר היה, החלו לחתור תחתיו ולמרר את חייו וככל שהחריפה המלחמה נגדו נתחדדו היחסים בינו לועד מזה ובין "הזקנים" ו"הצעירים" מזה. ביזמת הועד סודרה תהלוכה מיוחדת במינה אל בית־הרופא: תהלוכת נשים, שבאה להפגין ליד ביתו של מי "שגזל מהן את ילדיהן, משחית את נשמותיהם וכו'". הנוער נזעק לשמע ההפגנה והתחילה התכתשות וידי בנים היו בהוריהם ו"היתה זו טראַגיקומדיה מגוחכה".

צעירי פתח־תקוה נחלצו לעזרתו של ברנשטין־כהן ואגב כך אסרו מלחמה קשה בועד, שנהל את ההסתה נגדו. נקבעו בחירות חדשות, שנסתיימו בתבוסת "הזקנים" ובנצחון "הצעירים". "הזקנים" התארגנו אף הם בארגון בשם: "מגיני המושבה", והמושבה היתה כמרקחה. אכן, לא בנקל הניחו "הזקנים" את מושכות השלטון מידיהם הם נאלצו לעשות זאת לאחר ש"הצעירים" הודיעו, שאינם מקבלים את החלטות הועד ואף מפסיקים לשלם את מס ההערכה (הם היו השיכבה האמידה במושבה). רק בכוחו של איום זה נתקיימו הבחירות ו"הצעירים" נכנסו לשלוט במושבה. אמנם היה זה בחינת "ועד זמני", לא מוכר, למרות הנצחון, אך ראשית מעשהו של הועד החדש היתה הוצאת פרוקלמציה לכל תושבי המושבה ונעימתה מהפכנית ביותר.

חומדי לצון החלו לדבר על "מהפכת התורכים הצעירים" בפתח־תקוה, אולם ההמפכה לא היתה קטנה כל עיקר, שכן דרישותיה דרישות של ממש היו וחיוניות ביותר להמשך גידולה והתפתחותה של המושבה. ממילא מובן, שהפרוקלומציה הכילה שורת האשמות כלפי הועד השולט, מפורטות לפי סעיפי סעיפים: א) הרוב שבחר בו אינו רוב כל עיקר אלא מלאכותי, שאינו משקף באמת את הרוב במושבה. ב) הוצאות המושבה גדלו ורבו בשל נושאי המשרות המרובים והמיוצרים. ג) הועד משתמש בסמכותו לצרכים פרטיים של חבריו. ד) קונס ומטיל ענשים על דעת עצמו. ה) משליך שיקוצים על מי שלא נמצא ראוי בפניו ומסייע על ידי כך לעזיבת המושבה על ידי רבים "עד שמתחילים לברוח מהמושבה כמו מסדום". ואחרון

מלחמת "הצעירים" ב"זקנים"

אחרון — פרשת ברנשטיין־כהן וההסתה נגדו. בחתימת הדברים נקראים כל בני המושבה "שהם בעד האמת ונגד הגזרות והתקנות הבלתי צודקות, לכל אלו שדואגים לטובת המושבה וחפצים לשמור על כבודה לפני כל העולם, שיבואו להאספה המיסדת לבחור בועד חדש, שיעמוד בראש המושבה . . . ". וכאן בא הסעיף המהפכני ביותר שבכל הפרוקלמציה, הלא היא הדרישה: "לתת זכות דעה גם לכל בעל־משפחה, שמשלם מס הערכה ויושב במושבה שתי שנים — אך רק לבחור ולא להיבחר. חברי הועד יכולים להיות רק אלו שיש להם רכוש במושבה".[12]

ראו הזקנים שכלתה הרעה אליהם והם השתמשו בנשק הבדוק ב"חרם", היינו "הכריזו בויקוט על הצעירים לבלי תת להם עבודה". אולם — צעירים אלה לא היו זקוקים כלל לעבודה. "מגיני המושבה" סידרו אסיפת־עם בעיבורה של המושבה ובה הודיעו הנואמים, "שכל האמצעים כשרים להמית את תנועת הצעירים". עם תום האספה הסתדרה תהלוכה בה קראו: "יחי הועד", "יחי ראש־הועד" וכיוצא באלה קריאות של עידוד ל"מגיני המושבה" מפני רוחות זרות.

נזכרה לעיל ההלוואה שהצליח ברנשטיין־כהן להשיג באמצעות אפ"ק. אולם מנהל אפ"ק ז. ד. לבונטין השתמש בהזדמנות זו להקים שלום במושבה בהתנותו את מתן ההלוואה בהקמת השלום. מרד זה של "הצעירים" ליבב מאוד את הפועלים, שאף הם עמדו במלחמה קשה עם הועד, אכן בשל ענינים אחרים. הם ראו "צעירים" אלה לוחמים גם את מלחמתם הם. ב"הפועל הצעיר" נתפרסמה אז קריאה נלהבת, משל מערכה היא זאת לחיים ולמות: "המשיכו את עבודתכם ביתר בטחון ורצינות! אל תתנו לעשות את מושבתנו לפינה נידחת, ששום איש מן הישוב לא יוכל לסור אליה! אַל תסתפקו בקומפרומיסים (פשרות), שאחדים מחבריכם רוצים להסתפק בהם! השתדלו לבלי להכזיב את תקותנו ואל יפחידו אתכם הזקנים בלהטיהם החשוכים ובאמצעיהם הבלתי כשרים! הלחמו בעוז וסוף מטרתכם־מטרתנו לבוא"!

אכן מטרה משותפת זו של הפועלים ו"הצעירים" לא האפילה על העובדה, כי אף דרישות ליבראליות אלה של "הצעירים" ריאַקציוניות הן לגבי הפועלים, וביחוד הסייג, כי הזכות להיבחר היא רק לבעלי־רכוש. אולם היה זה מכל מקום צעד חשוב קדימה. וכשהגיעו הדברים לידי תגרות ידים וקטטות, ידעו הפועלים לנקוט יחס שווה כלפי שני הצדדים ובזאת עוררו כבוד בכל חוגי המושבה. והתיגרה לא אחרה לבוא.

הועד הקודם סגר את בית־המרקחת לפני ברנשטיין־כהן והופקד עליו משמר מה"מגינים". ה"צעירים" ביקשו לפרוץ את בית־המרקחת בכוח וכפסע היה בין פריצה זו לתגרות דמים. ברנשטיין־כהן מספר כי למקום נזדמנו שייכים ערבים והם סברו, כי פרצה מלחמה בין שתי שושלות־שלטון של יהודים והציעו את תיווכם... "אז באו כששים פועל ל"שדה המלחמה" ולקחו עליהם התפקיד של שוטרים. הם

השלום

הדביקו מודעות והכריזו, שלא באו לעזור לשום צד וכל התערבותם היא לבלי לתת לחלל את כבוד המושבה. הפועלים היו מאורגנים וכולם שמעו לקול מנהיגיהם. לא עטו על כל הגידופים של הנלחמים, קיבלו גם מכות אחדות, עד שעלה בידם להפריד בין המתנגשים. אחרי שהצליח בידיהם להשקיט את המהומה, הכירו כולם, כי סכנה גדולה הם מביאים על המושבה. שמעו בקול הפועלים ועזבו את מקום המערכה. שני הצדדים היו אחר כך אסירי תודה לפועלים, שהצילו את כבוד המושבה".

בינתיים שלטו במושבה שני ועדים ואלה הגדילו את המהומה. ועד ה"צעירים" עשה חוזה חדש עם הרופא, התחרה במחיר הנסיעה בעגלות ליפו עם המחירים המקובלים על ידי הועד הישן, החל לגבות מסים וכו'. הזקנים הפסיקו לקנות בחנויות הצעירים ואלה החרימו את חנויות הזקנים. השיתוף בעבודה ובכלי העבודה נפגם; הכל חולק לפי הקו של "זקנים" ו"צעירים". מצב הדברים לא יכול היה להימשך זמן רב ורודפי השלום החלו לתווך. בעבי הקורה נכנס גם הרב מיפו הרב ק ו ק, עד שלבסוף הושגה פשרה. אולם בינתיים התפטר ברנשטיין־כהן ועל אף הפצרותיהם של הצעירים לא נעתר לבקשתם להישאר. הכל ידעו שלא הוא שגרם לכל הסערה, שהיתה פורצת גם בלעדיו, אולם הכל ידעו גם שהוא־הוא שהצית את הגפרור לתבערה שאכלה במושבה כשנתיים ימים ושילהבה את היצרים של כל בניה.

לא ארכו הימים והשלום הושב על כנו. כדרך כל סערת "צעירים" שככה אף זו. הפשרה שהושגה נתבססה על כניסתם של הצעירים לועד במספר שוה לזקנים, אם כי הם היו רק החלק החמישי משאר האוכלוסיה.[13] ראש הועד נבחר מצד נייטראלי. אך תוצאות חשובות מאלה הושגו במושבה בעקבות הסערה; הן נראו בעליל על כל שעל ושעל. סדר ההנהגה הפטריארכאלית של ועד־המושבה גז וחלף ללא שוב והוא נתקרב בהדרגה לאותו של שאר המושבות.

ג

ההד האחרון לקיומם של "הצעירים" בפתח־תקוה היה במאורע הגדול במושבה עם ביקורו של הרב חיים נחום אפנדי, הרב הכולל של יהודי עותומניה. היתה זו אישיות רשמית ויהודית כאחת ומשום כך ייחס הישוב חשיבות מרובה לביקורו, כי קיוו להיבנות ממנו בעניני הישוב, במידה שהם נחתכים בקושטא. בפתח־תקוה היתה תכונה רבה לקראת הביקור ואם כי היה כבר נסיון קודם, רע ומר, בענין הנפת הדגל הכחול־הלבן בחגיגת מתן הקונסטיטוציה ביפו, שם נאלצו נושאי הדגל הלאומי להורידו מחמת חשש עינא בישא של הרשות, התכוננו הפעם הן הפועלים והן צעירי פתח־תקוה, לצאת ביד רמה בדגל זה. שתי פלוגות אלה ידעו על הסכנה הנשקפת להן ואף־על־פי־כן הכניסו את עצמן בלוע זה.

קריעת הדגל

הדברים שאירעו אחר־כך ידועים: בשם הרב ניגשו מי שניגשו לנושאי הדגל ודרשו שיקפלוהו. הפועלים סירבו ועל כך באה התגובה הנודעת של קריעת הדגל, מעשה שחולל סערה עצומה בישוב. א. ד. גורדון כתב אז את מכתבו הנודע למנחם שינקין ויעקב רבינוביץ וגינה בדברים חריפים מעשה זה, שטרם נשמע דוגמתו עד אז. שינקין ורבינוביץ יצאו אף הם והגיבו ברוח דבריו של גורדון. לכבודה של המושבה יצויין, שחלק גדול וניכר, ובראשו הצעירים, הלא היא אגודת "התחיה", נושאת הדגל, גינה את המעשה. האגודה פירסמה גילוי דעת, בו ביקשה לגול את החרפה מהמושבה על סמך עובדות אלה: "...אנו בני "התחיה" הנפנו דגל לאומי על שער הכבוד למרות הזהרות והתראות. ואחרי שאחד קרע את דגלנו, קרעו ששה מחברינו, שהם גם חברי התזמורת, תוי הנגינה שלהם ולא השתתפו בהנגינה עד שהבאנו, חלף הדגל הקרוע, אחר במקומו. ובראש התהלוכה הלכנו את דגלנו והגינונו עליו לא פחות ולא יותר מהפועלים. חלק מחברינו הגנו על הדגל שביד הפועלים וחלק על דגלנו אנו, מפני שלעינינו לא היה דגל מפלגתי, כי אם דגלנו הלאומי. למרות צווחות אבותינו נשאנו את דגלנו ברמה...".[14] ומן הראוי להזכיר, כי התזמורת היתה מורכבת מבני האיכרים והפועלים ומנצחה היה פועל.[15]

לאט־לאט נשכחו והוסחו ההדים האחרונים של כל אותו פולמוס מפני התפתחותה של המושבה, שגדלה ורחבה על אף הסייגים וההגבלות מקודם ולא כל שכן משהוסרו מכשולים רבים מדרכה. שטחה הגיע עתה למעלה מעשרים וחמשה אלף דונם.[16] עיקרו של שטח זה תפסו הנטיעות, בראש ובראשונה הפרדסים ואחריהם: שקדים, ענבים ואיקליפטוס. אחד עשר אלף דונם מכוסה נטיעות[17] שיווּ לפתח־תקוה מעטה ירוק, וביחוד נשקף המראה לעין הצופיה מרחוק ומקיפה את כלל השטח הסובב את "אם המושבות". פתח־תקוה צעדה בראש כל המושבות לפרדסנות: פרדסים חדשים ניטעו על ידי בני המושבה ועל ידי אנשים מהחוץ. הליברליזציה של המשטר נתנה את אותותיה ואף מנהיגים ציונים הגיעו לפתח־תקוה והשקיעו שם מהונם במטעי פרדסים (י. קרמניצקי, י. רוזוב ועוד). לא פסקה גם בניית בתים. נסללוּ רחובות חדשים, שהיוּ שונים מקודמיהם, שכן היוּ עתה לבתים מגרשים נרחבים יותר ולא העיקה עוד הצפיפות היתירה של בתים נוגעים בבתים. אנשי המושבה החלוּ לטפח את הגינות סביב הבתים וגינות נוי רבוּ במושבה ושיווּ לה אופי כפרי.

יעקב רבינוביץ, תושב פתח־תקוה ועין־גנים שליווה את גידולה של המושבה במשך ימים ושנים ברוב שמחה וחרדה כאחת, ציין כי התפתחות זו של המושבה עתה (תרע"ב—ע"ג) באה לה מבפנים, סימן להתבססותה היתירה. "אם נוסיף, כותב הוּא, על זה שבפתח־תקוה אוהבים להשקיע את הרכוש קודם כל בנטיעות ואחר כך בבית־דירה, אז נבין שהתפתחות זו של עכשיו היא באמת בריאה

מוסדות החינוך

וטבעית".[18] תוך גידול מתמיד זה צפו ועלו בעיות כלכליות ותרבותיות רבות שפתרונן יכול היה במעט ארגון לחסוך ממון רב וטורח עצום, אבל ניכר כי מאז שכבה מלחמת "הצעירים" ניתן למהלך־הדברים חופש גמור תוך בטחון שהם יסתדרו מאליהם. עתה היה צורך ביסוד צעיר ותוסס שיסדיר את הכל לשם קידומה של התפתחות זו. "צריך, כותב יעקב רבינוביץ, שאגודת 'צעירי פתח־תקוה' תשוב לתחיה. ולא את המלחמה היא צריכה לשים בראש הפרוגרמה שלה, כי אם קודם כל העבודה המשותפת והאיניציאטיבה העצמית. הזמנים שאפשר היה לחיות בנס עברו וצריך שבן הדור יכיר את מקומו...".[19] והדברים לא היו בגדר מליצה אלא לוּוּ בדוגמאות: הרי חמרים (סיד) וסחורות שבמאורגן ובניצול המחצבות הסמוכות אפשר היה לחסוך ממון רב; הרי אספקת צרכי מאכל, המתנהלת בדרך שמלפני מאות בשנים; המושבה מקבלת אשראי ממקומות רבים ושונים ברבית קצוצה, שעה שאפשר היה לפתוח בנק במקום; נסיעות מופרזות ליפו לצרכים רבים ושונים, שבקצת מרץ אפשר לספקם בפתח־תקוה ועוד ועוד.

בבתי־הספר בפתח־תקוה למדו בתרע"ב קרוב לשש מאות ילד ובתרע"ג קרוב לשמונה מאות.[20] — ערב רב של זרמי חינוך. צעד בראש הן במספר התלמידים והן במספר המורים בית־הספר מיסודה של יק"א (נודע אחר כך כבית־ספר פיק"א), אחריו התלמוד־תורה לבנים ולבנות מיסודם של החרדים מפראנקפורט בראשותו של ד"ר מ. אוירבאך ("נצח ישראל"; בין מוריו היה זמן קצר החוקר בנימין מנשה לוין) וגן־ילדים. היה קיים בית־יתומים על נחלתו של הרב סַלוואַנדי מדירקהיים בראשותו של החוקר הנודע אליעזר גרינהוט (נפטר סמוך לפתיחת המוסד ואת מקומו מילא ד"ר יצחק מירקין) ונוסף על אלה — גני ילדים ובית־ספר חקלאי. מוסדות חינוך אלה גדלו ורבו ובפרוס מלחמת העולם הראשונה מנו קרוב לאלף ילד.[21] אם כי לא נקבל כהווייתם את דבריהם של ה"חפשים" על מוסדות החינוך של החרדים, אי־אפשר להתעלם מהטענות שהושמעו אז על צורת החינוך בהם. לא היה זה ערעור על מהותו של חינוך זה, אלא על שימושו למעשה. "...באותה השעה שהחיים דורשים התאמצות כל הכוחות, באותה השעה שהעבודה דורשת השכלה וידיעות, בשעה שיש לכל אחד עסק עם מוטורים, נטיעות חדשות, אפני עבודה חדשים, זבלים חימיים, מלחמה עם מחלות העצים, המחריבות את הנטיעות — באותה שעה באים ומפטמים את מוחו (של הילד) בדברים שהאבות עצמם מזלזלים בהם...".[22] דברים אלה כתב יעקב רבינוביץ, היוזם של בית־הספר החקלאי בפתח־תקוה, היחיד והמיוחד במינו במושבות (מחוץ למקוה־ישראל). ואכן, לאחר זמן קצר החלו ראשי המושבה לתהות על חינוך זה ולבקש דרכים לתיקונו.

ערך חינוכי גדול היה בנוהג להוציא את הילדים לעבודה בעונות בוערות. דבר זה נעשה בבית־הספר של יק"א; בתלמוד־תורה לא עשו כן, ומשום כך נתפרסמה

בית הספר החקלאי

תרעומת על ראשי המוסד, שאינם מניחים לתלמידים "לצאת מהחדר לשדה, לנשום באויר זך ורענן ולעבוד גם הם עבודה בשדה".[23]

והתגובה לכך, בצורת מוסד חדש, לא איחרה לבוא.

בראשית תרע"ג (שלהי 1912) נתכנסה בפתח־תקוה ועדה יוזמת לייסוד בית־הספר החקלאי, לאחר שיעקב רבינוביץ הכין והכשיר את הקרקע לכך במושבה. באסיפה זו נטלו חלק פעיל האגרונומים שבפתח־תקוה: אפפלבוים, כהן ופסקל. הרעיון נתקבל על הדעת, גם משום שהילדים מסיימים את בית־הספר בגיל ארבע־עשרה בערך, גיל מוקדם מכדי כניסה לעבודה, והם היו נשלחים למוסדות חינוך שמחוץ לפתח־תקוה. על ידי כך, טענו היוזמים, מנתקים את קשריהם עם העבודה והמושבה. האמצעים לקיומו של בית־הספר הובטחו בו במקום; נתנו את ידיהם לדבר גם מורים מתל־אביב וממקומות אחרים. י. רבינוביץ נבחר מזכיר־כבוד של המוסד החדש. למנהלו של בית־הספר נתמנה האגרונום ד"ר פיקהולץ ובחבר המורים היו: א. איזנשטין, א. התשואל, ה. חיון, ד"ר י. ל. מטמן כהן ומי שנתפרסם כסופר הוגה דעות צבי דיזנדרוק.[24] בית־הספר התפתח יפה ובאו אליו אף תלמידים מחוץ־לארץ.[25] יוזם בית־הספר, שעקב אחרי התפתחותו, יכול היה לציין כשנה לאחר פתיחתו, כי "השפעתם של התלמידים במושבה עדיין אינה ניכרת ביותר, אבל כשיתרבה מספרם וכשיתפתחו יפעלו על המצב הרוחני של הדור הצעיר הרבה. דור משכיל, חפשי ועובד — זהו החסר לנו".[26]

קשה היה על אנשי פתח־תקוה המעבר מהרגלי חיים מקובלים לסגנון חיים והוי חדש בישוב, שהחלו לחדור אליה מכל העברים, וביחוד מעת בוא הפועלים. הדיבור באידיש היה הרווח ברחובות המושבה, לרבות הילדים. הצרפתית היתה נחלת שיכבה קטנה מורשת הפקידות ומשפחותיה ובדרך כלל לא היה רישומה ניכר. רק פעם אחת אירע "מאורע" רב־מהומות לרגל הצגה בצרפתית. היה זה ביום א' חול המועד פסח תרס"ט, כשהמושבה ציפתה לבואו של ביאליק לפתח־תקוה. התכונה היתה רבה ולכבוד האורח הוכנה חגיגת ילדים ובתוכה הצגה — בצרפתית. בפתח החגיגה דיבר לפני הילדים מאיר דיזנגוף ולאחר דיקלומים משירי ביאליק (ביאליק עצמו לא בא משום־מה) הורם המסך וההצגה בצרפתית החלה. מיד פתחו הפועלים בשריקות שנשמעו בכל המושבה. עם השריקות פרצה מהומה רבה בין הפועלים לבין בני המושבה, שביקשו להמשיך בהצגה. לשוא ביקש ד"ר ברנשטיין־כהן להרגיע את הפועלים וקרא להם: "מע דארף זיין טאָלעראַנט" (צריך להיות סובלנים). ההפרעות נמשכו עד תום ההצגה, ואיש לא שמע אף הגה אחד מהמדובר על הבמה. ברנשטיין־כהן הטיף אחר־כך מוסר לפועלים, על שאינם מבינים לרוחם של אלה שהצרפתית שגורה בפיהם אולם הוא קיבל תשובה אחת: קריאה בצוותא ובקול רם — "תחי השפה העברית".[27]

פרשים מבני פתח תקוה (1912).

הצגות תיאטרוניות והספריה הצבורית

לא עברו ימים מרובים ואת מקומן של ההצגות בלשונות זרות ירשה ההצגה העברית. אם לא הספיקו לכך הכוחות האמנותיים במקום, הובאו להקות מחוץ למקום. כבר לא היה צורך עוד ברשיונות מיוחדים ובטלה אפילו הצנזורה. אנו שומעים, כי "היום ג' דחול המועד סוכות (תרע"א) הוצג אצלנו על ידי חובבי הבמה העברית "האדמה" של פרץ הירשביין, בתרגומו העברי של הפועל י. אלטרמן. אחדים מהמשחקים מלאו את תפקידם יפה והחזיון השאיר אחריו רושם טוב".[28]

ואם אירע, וההצגה של הכוחות המקומיים לא השביעה נחת יתירה, הרי לפחות נשאר הסיפוק הרב, שאותם האנשים שהציגו לפני מספר שנים בצרפתית והתריעו כלפי המפריעים שלעולם לא יזכו שבנותיהם ובניהם יציגו עברית לפני ה"רוסישע גאָבע יונגען", "והנה במשך הזמן למדו כבר האמהות עברית והן־הן שהציגו בעברית לפני ה"רוסישע גראָבע יונגען" של אז...".[29]

תפקיד תרבותי רב מילאה במושבה הספריה הציבורית. היא הוקמה עם בוא הפועלים והיא נחרבה על ידי אלמונים בימי "החרם". לימים שוקמה בעזרתו של ברנשטיין־כהן, שתרם כחמש מאות ספר וקונטרסים בעניני הציונות בשלוש הלשונות: עברית, אידיש ורוסית.[30] על ידי תוספת חשובה זו יצאה הספריה מרשות הפועלים ועברה לרשות הועד ונעשתה מוסד תרבותי חשוב ביותר במושבה. לאחר שנפטר אליהו ספיר (באלול תרע"א) החליט ועד המושבה לקרוא את הספריה על שמו, להרחיבה ולשכללה. בעצתו של מ. שינקין נקרא לתפקיד זה יחיאל כהן, מחלוצי הספרנות בארץ־ישראל (לפני בואו לפתח־תקוה היה ממיסדי הספריה העירונית בחיפה). כהן נכנס במרץ לתפקידו ועשה בו מראשית תרע"ב, עם הפסקות שונות, עד יום מותו בסיון תשי"א.

על ערכה הרב של הספריה אנו למדים מתוך המספרים שנתפרסמו בשלהי השנה הראשונה לקיומה בהנהלתו של כהן, היינו בשלהי תרע"ב. נתקבלו בה עתונים בכמה וכמה לשונות (עברית, ערבית, רוסית, צרפתית תורכית, אידיש) ומספר הספרים הגיע לאלף ושבע מאות. המבקרים בספריה: פועלים, איכרים, וצעירים. לאחר כמה חדשים אנו שומעים על גידול מספר הספרים, ומרביתם בעברית.[31] גדולה זכותו של כהן שעשה את הספריה מרכז תרבותי רב־השפעה במושבה ונאמן עלינו דברו של אחד מאותם הימים המספר על כך, כי "כפי שהעידו רבים, הוטב בה (בספריה) הסדר למיום שנכנס בה מר כהן בתור מנהל". והישג גדול היה זה לספריה, שבפרוס מלחמת העולם הראשונה מנתה כאלפיים וחמש מאות ספר ובועד הספריה נימנו גם שלוש חברות.[32] בדרך זו זכתה פתח־תקוה במשך זמן כה קצר, היינו במשך עשר שנים, לשנות את פניה — למן בקשת רשיון מהועד להצגה ועד להשתתפות נשים כחברות במוסד רשמי של המושבה — ביטוי אחד מרבים לגילוייה של הרוח החדשה שהחלה לנשוב בה.

ד

"עיירה ליטאית" מזה ואברהם שפירא מזה

ועל אף כל השינויים שחלו בפתח־תקוה במשך זמן קצר עדיין נשאר בה הרושם המיוחד, שעשתה על כל מבקר כמלפנים — "עיירה ליטאית". תייר אחד שביקר בפתח־תקוה בשנת תרע"ב (1912), עורך השלח" ד"ר יוסף קלוזנר, אינו יכול להשתחרר מאותו רושם, כשם שלא השתחרר ממנו קודמיו: א. ש. הרשברג ואחרים בראשית המאה. הצביון המיוחד של פתח־תקוה נתבטא קודם כל באופי הדתי והחרדי שלה, שנשמר על אף כל הפרצות". "שפתח־תקוה היא עיירה ליטאית, כותב קלוזנר, נתחזק בלבי, כשנכנסתי אל בית־הכנסת הגדול והיפה ומצאתי שם יהודים פשוטים יושבים ולומדים גמרא, ודוקא "נדרים" עם הר"ן, יושבים ומתנועעים על הגמרות הפתוחות ומזמרים "תנו רבנן" בניגון העצוב הידוע, שאין לו שום יחס אל התוכן — הכל כמו בעיירה ליטאית, ולא כמו בעיירה ליטאית של עכשיו, אלא כמו בעיירה ליטאית שמלפני עשרים ושלושים שנה, בשעה שיצאו רוב בני פתח־תקוה מרוסיה". כשהוא יוצא לרחוב נתקל בדיבור שלא היה לרוב עברי. אולם אין הוא יכול לא לציין, "שאפילו בפתח־תקוה ביצרה לה הלשון העברית עמדה בטוחה... ובכלל נראה לי, שאם יש מדברים עברית בפתח־תקוה הרי הם הפועלים העברים". כי לא קל היה כיבושה של העברית במושבה, נוכח האורח לדעת מתוך שערוריה שאירעה באסיפה שדובר בה אידיש והמתנגדים לכך הפריעו בכל תוקף. בדרך זו נקלע ד"ר קלוזנר בפתח־תקוה בין רגשי יגון ושמחה, וכשם שהעלה את הצללים שבחיי המושבה, כן הדגיש את האור בכל מקום שמצאו, וביחוד הרגינה אותה העובדה הנודעת, ש"בני פתח־תקוה אינם נודדים כל כך לאירופה, אמריקה ואוסטראליה. זהו מחזה משמח מאוד...".[33]

ליד תופעות טיפוסיות ביותר "לעיירה ליטאית", זכתה פתח־תקוה לאב־טיפוס אחר, שלא היה דוגמתו בשום מושבה אחרת, הלא הוא האב־טיפוס של השומר העברי, המעורב בהליכות הארץ והליכותיה, במנהגי השכנים ודרך חייהם, — הלא הוא אברהם שפירא, שזכה ונעשה בימים ההם נושא לשני סיפורים ב"השלח" מאת "כרמון".[34] דומה שאין לך ניגוד בולט ביותר מאשר בין ניגון הגמרא ובין בן המושבה, במרחק פסיעות מעטות מבית־הכנסת, היודע "לשון ערבית, רכיבה, התגוששות וכיוצא באלה, למשול ב"נבוט", לירות בקנה רובה, ליבב כשועלים; היה מבחין את שעות היום על פי החמה, ידע להבדיל בין כוכב לכוכב ובין מטבע תורקית לחברתה. באומנות רבה היה קוטף את פירות הצבר, מגלגלם בחול, כדי שיסורו מהם העוקצים, הדקים וסמויים מן העין ומקלפם קילוף של מומחה ובקי בדבר...". תורה חדשה זו אף היא יצאה מפתח־תקוה וגאות המושבה היתה עליה: "פתח־תקוה מתגאה בגנותיה ועוד יותר באברהם מיכל שלה. ג'ידה אומרים עליו הערבים. כל חבל עזה מלא תהלתו ושמע גבורתו עד עבר הירדן הגיע. גדול אברהם מיכל בגליל וביהודה

אורחים במושבה

נודע שמו; יפו, ירושלים, רמלה, לוד, חברון, שכם, בירוט וגם דמשק תהלתו יספרו. הבידואי הגא, כשהוא פוגע בו בדרך, מרכין את כידונו ביראת הכבוד ומפנה לו את הדרך והילדים מנשקים את ידיו. אברהם מיכל הוא יותר ערבי משהוא יהודי. הדיבור הערבי שגור על פיו...". ניכר שהמחבר אינו יודע שיעור לרוב התפעלותו; זהו מעין משקל־כנגד ל"ולד אל מות" בדמות יוצאי "החלוקה" הירושלמית, אולם אף הוא, אברהם שפירא, תוצאה טבעית מיציאתם של יהודים אלה אל מחוץ לחומות ירושלים אל מרחבי השדות.

בדרך זו היה אברהם שפירא, שצמח על קרקעה של פתח־תקוה, הדוגמה והסמל לדור החדש הצומח על רקען וקרקען של המושבות החדשות.

אברהם שפירא נבחר בתרע"ב (1912) כ"בורר",[35] כלומר, אחד משלושה־עשר הבוררים היהודים בכל יהודה, שבחרו במועמדים לבית המורשים התורכי. בכלל ניכרו עקביהן של המושבות היהודיות באותם הימים מבחינת השתלבותן בכלל סדרי הממשל התורכי בארץ. באותו זמן קיבלו פתח־תקוה, ראשון־לציון ורחובות רשיון מירושלים להקמת "בלדיות" (שלטון ערים)[36] ואין כל ספק שגרמה לכך לא רק התפתחותן היתירה של המושבות, אלא גם צמיחתו של דור חדש, שהחל להתערב, דוגמת הג'ידה מפתח־תקוה, בחיי עם הארץ והליכותיו.

בפרוס מלחמת העולם הראשונה, היינו בתרע"ד, שקקה הארץ מאורחים וממנהיגים ציוניים, שבאו לראות פרי עמלה של ההתישבות החדשה, כאילו חשו, כי שנה זו (1914) היא האחרונה לפני סער שיטלטל את הישוב לזרועות המצוקה ויסודו המבוסס והאיתן יתערער תוך זמן קצר ביותר. בין האורחים שביקרו אז בפתח־תקוה היו נחום סוקולוב, הנרי מורגנטוי, צבי פרץ חיות. כולם הוציאו ברבים את שמה של פתח־תקוה לתהילה ולתפארת הודות לשיאי ההתפתחות הכלכלית שהגיעה אליהם באותה שנה. אולם המאורע העיקרי באותו אביב תרע"ד בארץ בכלל ובפתח־תקוה בפרט היה ביקורו של הנדיב.

דרכו הראשונה של הבארון רוטשילד מאניתו היתה לפתח־תקוה, ומובנת מאוד התכונה הרבה במושבה לקראתו. כל הבתים נתרוקנו וכל בני המושבה נתאספו למרכז המושבה; שם קידם את פני האורח ראש הועד, ש"מרוב התרגשות לא יכול לגמור את ברכתו". אולם גם האורח היה נרגש למראה התפתחותה של המושבה מעת לא ראה אותה לאחרונה לפני חמש־עשרה שנה "והביע את שמחתו, כי ככה גדלה ונתפתחה פתח־תקוה במשך חמש־עשרה השנים האחרונות". הקריאות "יחי" מילאו את חללה של המושבה.[37] ודאי שגורם עיקרי להתרגשות זו של האורח ומקבליו היתה העובדה, שהימים בהם הקיפו מכל העברים את הנדיב בבקשות תמיכה עברו ללא שוב, ואף גם זאת שתקופה עגומה זו נשאה בקרבה גרעינים ויסודות בריאים, שאמנם נתגלו לאחר השינוי שחל בשיטה הישובית במושבות.

הערות

1. "העולם" שנה א, גל, 47, ט"ו כסלו תרס"ח/21.11.1907, עמ' 577.

2. "השקפה" שנה ו, גל' ל"ז, י"ח שבט תרס"ה, עמ' 4.

3. על כך ראה "הפועל הצעיר" שנה א, גל' חשון תרס"ח, עמ' 8.

4. כל הפרטים האלה מצויים ב"הפועל הצעיר" שנה ג, גל' 2, כ חשון תר"ע/4.11.1909, עמ' 15—16.

5. "הפועל הצעיר" שנה א, שבט/אדר תרס"ח, עמ' 15.

6. פרוטוקולים מישיבות הועד בכתב יד, עמ' 159, 175—176.

7. ראה "הפועל הצעיר" גל' א בסטנסיל, תרס"ז, עמ' 6.

8. "הפועל הצעיר" שנה ג, גל' 3, כ"ח חשון תר"ע/12.11.1909, עמ' 10.

9. ראה עליו בפרוטרוט במאמרו של יהודה גרזובסקי: מנחם בן דב שטיין, בקובץ: בשעה זו, חלק ג, תרע"ו, עמ' 103—106 ובאנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו לד. תדהר, חלק א, עמ' 115—116.

10. במקום המרוכז לעיל בהערה 6, עמ' 185—186.

11. על פעולות יעקב ברנשטיין־כהן בפתח־תקוה ראה הפרק: שנתיים באם המושבות, בכלל זכרונותיו שנדפסו בספר ברנשטיין־כהן (תל־אביב, תש"ו), עמ' 162—173.

12. ראה הפרטים ב"הפועל הצעיר" שנה ב, גל' 21/20, כ"ח אב תרס"ט/15.8.1909, עמ' 16—17, שם שנה ג, גל' 3, כ"ח חשון תר"ע/12.11.1909, עמ' 10—11 ו"האחדות" שנה ב, גל' 5, כ"ג חשון תרע"א, עמ' 22—24.

13. להערכת "השלום" ראה מאמרו של יעקב רבינוביץ ב"הפועל הצעיר" שנה ג, גל' 19, כ תמוז תר"ע/ 27.7.1910, עמ' 10—11.

14. "הפועל הצעיר" שנה ג, גל' 21/20, ז אב תר"ע/12.8.1910, עמ' 21. ראה עוד בספרו של יהודה אידלשטין: אברהם שפירא, חלק א (תל־אביב, תרצ"ט), עמ' 182—185 ודברי אליהו אבן־טוב בספר העליה השניה עמ' 186—187.

15. האחדות" שנה ג, גל' 35, ו תמוז תרע"ב, עמ' 22.

16. "העולם" שנה ו, גל' 17, א אלול תרע"ב/14.8.1912, עמ' 14.

17. "האחדות" שנה ג, גל' י"א/י"ב, י"ב טבת תרע"ב, עמ' 34.

18. "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 7, כ"ח חשון תרע"ג/8.11.12, עמ' 11.

19. "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 33/34, ח סיון תרע"ג/13.6.1913, עמ' 21.

20. נתונים אלה הם לפי "האחדות" שנה ג, גל' 35, ו תמוז תרע"ב, עמ' 22, "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 31, ט"ז אייר תרע"ג/23.5.1913, עמ' 16.

21. "הפועל הצעיר" שנה ז, גל' 33/34, י"ח סיון תרע"ד/22.6.1914, עמ' 24.

22. "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 33/34, ח סיון תרע"ג/13.6.1913, עמ' 21.

23. "האחדות" שנה ב, גל' 38, ג אב תרע"א, עמ' 21. המדובר הוא בקילוף שקדים.

הערות

24. ראה: "העולם" שנה ו, גל' 30, ט כסלו תרע"ג/19.11.1912, עמ' 19, "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 3, ב חשון תרע"ג/13.10.1912, עמ' 15, שם גל' 25, כו אדר ב/4.4, עמ' 2.

25. "העולם" שנה ז, גל' 30, י"א אב תרע"ג/14.8.1913, עמ' 16.

26. "הפועל הצעיר" שנה ז, גל' 8/9, י"ב כסלו תרע"ד/11.12.1913, עמ' 18.

27. "הפועל הצעיר" שנה ב, גל' 12, ל ניסן תרס"ט/23.4.1909, עמ' 14.

28. "הפועל הצעיר" שנה ד, גל' 1/2, ט חשון תרע"א/11.10.1910, עמ' 20.

29. "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 28/29, ב אייר תרע"ג/9.5.1913, עמ' 23.

30. ספר ברנשטיין־כהן (תל־אביב, תש"ו), עמ' 166.

31. ראה: "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 21, כ"א אדר א תרע"ג/28.2.1913, עמ' 19, "האחדות" שנה ג, גל' 35, ו תמוז תרע"ב, עמ' 22, שם שנה ד, גל' 22, ה אדר ב תרע"ג, עמ' 25.

32. "הפועל הצעיר" שנה ז, גל' 26, י"ד ניסן תרע"ד/10.4.1914, עמ' 17.

33. ראה בספרו: עם וארץ קמים לתחיה, הוצאה שניה, תל־אביב, 1944, כרך א, עמ' 111, 117—118. רשמים אלה נתפרסמו תחילה ב"השלח" (כרכים כ"ז—ל"א) בשם: "עולם מתהוה" ויצאו אחר כך בספר מיוחד.

34. כרכים י"ז, י"ח (תרס"ז—ס"ח). שם הספורים: ג'ידה; לבני־ברק. לשאלתי את עורך השלח" הפרופ' י. קלוזנר, על מחברם של ספורים אלה, שהסתתר תחת השם הבדוי "כרמן" השיבני במכתב מיום ח' באייר תשי"ג: "..."כרמן" ב"השלח" הוא, עד כמה שאני זוכר, בחור צעיר בשם א ב י ל ו ב י ץ (הבי"ת דגושה וצרוייה), שכאותם המלאכים, האומרים את שירתם היחידה ונופלים לנהר דינור, פסק לכתוב עד מהרה, ואיני זוכר, שיפרסם איזה דבר מחוץ להשלח"...". בספרו של שאול חיות "אוצר בדויי השם" (וינא, תרצ"ג) פוענח פסידונים זה בשם: א. קורנמן (עמ' 176).

35. "האחדות" שנה ג, גל' 28, י"ב אייר תרע"ב, עמ' 22.

36. "העולם" שנה ו, גל' 25, ל תשרי תרע"ג/11.10.1912, עמ' 15.

37. "העולם" שנה ח, גל' 8, י"ד אדר תרע"ד/12.3.1914, עמ' 12. וראה עוד תגובתו של יעקב רבינוביץ על ביקורו זה של הנדיב בפתח־תקוה ב"הפועל הצעיר" שנה ז, גל' 21, י"ח אדר תרע"ד/11.3.1914, עמ 6.

פרק עשרים וארבעה:

ה"בנות" הראשונות ל"אם"

בני פתח־תקוה רוכשים אדמות בכפר־סבא / התפתחות המטעים והעבודה שם / פולמוס י. ויתקין וי. אהרנוביץ בדבר התישבות פועלים / הועד האודיסאי יוזם הקמת משקי עזר לפועלי המושבות / רכישת הקרקע לעין גנים / ראשית עין גנים / העבודה העצמית והעברית בעין גנים / א. ד. גורדון על כך / עין גנים מרכז תנועת העבודה הארצישראלית / הישגי חמש השנים הראשונות / עלית התימנים ובואם לפתח־תקוה / חבלי קליטת התימנים במושבה / הפועלים העברים והתימנים / האסיפה המשותפת הראשונה של הפועלים האשכנזים והתימנים / הקמת בתי מגורים לתימנים / מחנה יהודה וחבלי ראשית

א

ראשית כפר סבא

תקופת העליה השניה בתולדותיה של פתח־תקוה מצויינת גם בכך, שהיא נעשתה אז "אם" ממש ל"בנות" שצצו וגדלו בחיקה ומתוך־תוכה. הטעם לכך ידוע: היה בה המספר הגדול ביותר של פועלים ותושבים, ומן ההכרח היה שגידול זה יפרוץ את תחומי המושבה, אולם פריצה זו הזקיקה קירבה למושבה, שכן היא שגידלה ופירנסה את כל ה"בנות" ואף שיקעה טורח ומחשבה לבסס ישובים שכנים אלה לתועלתה ולתועלת המתישבים גם יחד.

מגוונות היו "בנות" אלה בהרכבן, תולדותיהן ובדרך התפתחותן. אולם צד שוה בהן שהמציאות המיוחדת בפתח־תקוה הולידה אותן, הצמיחו להן כנפיים והן היו במשך שנים חלקים בלתי נפרדים של המושבה עצמה.

בראש הבנות, מבחינת הזמן, צועדת כ פ ר־ ס ב א. אדמתה עברה כמה וכמה גלגולים עד שהגיעה לאנשי פתח־תקוה. היא נקנתה עוד בתרנ"ב (1892) והרוח החיה בקניה זו היה ר' יחיאל מיכל פ י נ ס.[1] האדמה עברה מיד ליד עד שקמה לקנין בידי יק"א. היא תיכננה כמה וכמה תכניות־התישבות ואף אחת מהן לא יצאה לפועל. לבסוף ביקשה גואל לקרקעות אלה, וקבוצת איכרים בפתח־תקוה, מעודדים מפריחתה הכלכלית של המושבה, קנו אותן בתרס"ה (1905)[2]. ובשבט אותה שנה יצאו למוד את הקרקעות ולחלקן בין הקונים. כל קונה היה חייב לנטוע בשנה הראשונה עצים ולעבד לפחות חלק גדול מאדמתו, שעל כן לא נפתח בהן עד עתה ניר ותלם.[3] בשלהי אדר א' נסתיימה מדידת האדמה לגבולותיה וחלקיה, לרבות ששים ושמונה מגרשי בנין, והוחל בחפירת באר ואגב כך בעבודות הכנה — אות, שהפעם לא תשם עוד האדמה ויושם קץ לספסרות בה במשך שלוש־עשרה שנה. המודיע על ראשית העבודה בכפר־סבא יודע יפה לקשור ראשית זו בגידולה ובהתפתחותה של פתח־תקוה בימים

בני פתח תקוה בכפר סבא

ההם, כי כן הוא מספר: "כל המתאחזים שם (בכפר־סבא) המה רק מבני פתח־תקוה... בכלל יש להגיד, כי פתח־תקוה מתקרבת לעתיד מבריק מאוד, גבולותיה מתרחבים, העבודה מתרבה, הישוב מתפשט והמצב החומרי הולך ומתבסס. די לשיח אך שיחה אחת עם בני המושבה, כדי להרגיש, כי הכל פה עומד על בסיס נכון ומוצק. רק מלה אחת ממלאה את אוירה של פתח־תקוה וזאת היא המלה היותר נחוצה לכל: ע ב ו ד ה".[4]

הרבה נסיונות נעשו באדמות כפר־סבא. הן הוקדשו בעיקר לנטיעות (שקדים), אולם תוכננו גם מטעי בושם ועוד. הנוף החל להשתנות ולעטות מעטה ירוק. ששים ושמונה המגרשים היו בני עשרה דונם כל אחד — מושב לבעלי־הקרקע. על כן נבנה בית גדול לעובדים, הוא הבנין שמילא תפקיד כה נכבד בתולדות פועלי פתח־תקוה בימים ההם. לרגל התפתחותו המהירה של המקום קפצו הקונים על אדמותיו ושישים וחמשה הקונים הראשונים גדלו לאחר זמן קצר והגיעו לשמונים ואחד. השמועה על שבר בכפר־סבא עשתה לה מיד כנפיים, אולם הפעם נקבעו סייגים והגבלות למעשי ספסרות והתנאי של עיבוד הקרקע נשמר בקפדנות יתירה.

הנהלת עניני המקום היתה דוגמת ה"אם". ועד של שבעה חברים, שנבחר למשך שנה אחת, כלכל את כל העניינים, ובעיקר שמר על ספר האחוזה והעברת־הקרקע. לאחר שנה ומחצית השנה יכלה פתח־תקוה להתפאר, כי "הנחלה הזאת, המחזקת בקרבה יותר משבעת אלפים דונם היתה שממה ונעזבה. חברות שונות התעסקו בה. אף אחת לא ידעה איך להקימה ולהחיותה, עד שבאו אחינו בני פתח־תקוה וגאלוה, ובעמל ידיהם ובחריצות נפלאה, ששוה באמת להתפאר, העמידו את הנחלה הזאת על בסיס נכון ונתנו בה רוח חיים, רוח מושבה עברית, שתהיה לכבודנו ולתפארתנו...".[5]

למעשה לא היתה כפר־סבא אלא מקום עבודה, ובתי המגורים נבנו בה בזמן מאוחר יותר. מעשה ההתנפלות על כפר־סבא, שנזכר לעיל, הזקיק כנודע את כל אנשי פתח־תקוה לרוץ ולהציל את המושבה. מצב זה החיש את דבר הקמתם של הבתים הראשונים ולכינונו של הישוב, אשר החל מאז להיפרד קמעה־קמעה מה"אם" ולהיות ישוב בפני עצמו.

"לעת עתה אין עוד פה בתים — כותב ד. בן גוריון מכפר־סבא, מקום עבודתו בשנתו הראשונה לבואו לארץ (תרס"ז), אין עוד פה בתים; אחת — מפני שרוב הבעלים גרים בפתח־תקוה, מהלך שתי שעות מפה; שנית — מפני שאדמת הכפר נמצאת בפשליק (פלך) השכמי והפחה משכם אינו נותן לנתין ממשלה זרה רשיון לבנות בתים אלא בקושי גדול... "לעומת זאת נעמה כאן העבודה מאשר בפתח־תקוה, כי "האויר צח ובריא כאן מבפתח־תקוה, כי כפר־סבא נמצאת על רמה גבוהה ומוקפת הרים".[6]

ויכוח י. אהרונוביץ
וי. ויתקין על התישבותם
של פועלים

המקום החדש משך את הפועלים, וב. כצנלסון, שכפר־סבא היתה תחנתו הראשונה בחורף הראשון שלו בארץ־ישראל, מספר על הווי זה: "הייתי כל ששת הימים של השבוע נמצא בכפר־סבא, וביום ששי לאחר העבודה, שגמרו אותה בהקדם קצת, היינו לוקחים את הנעלים, או את הסנדלים, או המגפיים, על הכתף והולכים ברגל לפתח־תקוה...".[7]

אם כפר־סבא היתה בחינת אפיק לרווחתה הכלכלית של פתח־תקוה, היתה ה"בת" השניה מעין עוגן הצלה לפועל העברי בה.

ב

עוד לפני שנים רבות הראו עסקני חובבי־ציון, שהתחקו אחרי מצבו של הפועל העברי במושבות, כי קשה לו להיות בן תחרות לפועל הערבי גם משום שאין לו רקע ביתי ומשפחתי, כאשר לפועל הערבי הסמוך לביתו ונחלתו. הפועל העברי היה נע ונד ממושבה למושבה. עוד לילינבלום הציע בשנות התשעים אמצעים שונים לרתק את הפועל העברי למושבה, בדרך של יצירת פינה משלו, אם במושבה ואם בסמוך לה. אולם עד בוא העליה השניה לא היתה הבעיה אַקטוּאַלית ביותר. הפועלים הקודמים ביקשו להתאכר ו"להשתכלל" וזו היתה עיקר מגמתם; לא כן פועלים אלה שכיבוש העבודה היה להם בחינת מושכל ראשון ומגמת־עיקר בחייהם.

היה זה מתהפוכות הדיאַלקטיקה: דוקא אלה שדגלו בכיבוש־העבודה, התנגדו בכל תוקף לכל תכנית, העשוייה להעניק לפועל הכובש הזה מעט קרקע ונחלה בהם יכה שורש במושבה. ובתחומי "הפועל הצעיר" היתה היאבקות סביב בעייה זו; יוסף אהרנוביץ התנגד לכל התישבות של פועלים ויוסף ויתקין צידד בה. לימים באה המציאות והכריעה לא רק לגבי משקי פועלים עצמאיים (כנרת ודגניה), אלא גם ביחס להתישבותם של פועלי המושבות בישובי עובדים ליד המושבות. היטב הגדיר את מצב הענינים הועד האודיסאי של חובבי־ציון שהכיר מצד אחד, "כי הקולוניות העבריות אך אז תוכלנה להיחשב באמת לעבריות, בטוחות בשלוותן ומביטות במנוחת לב על עתידותיהן, אם כל מה שייעשה בהן ייעשה בידי יהודים". אולם הוא גם שהדגיש, כי "מעצור גדול פוגש הפועל העברי בזה, ששכר יומו אינו מספיק לו אלא לפרנסת משפחה והוא אינו יכול לבנות לו "בית". ועל כן נחוץ הוא לייסד מושבות של פועלים על יד הקולוניות הגדולות ולברוא טיפוס של חציו פועל וחציו קולוניסט, שיש לו שטח קטן של אדמה, מעון וכלכלה כפרית־ביתית".[8]

הרי שתכנית זו ביקשה לא רק לרתק את הפועל למושבה, אלא עשוייה היתה להשלים את החסר לו אם בשכר־העבודה הזעום ואם בימי חוסר־העבודה. ושוב צפו הצעות שונות בדבר תמיכה לפועלים, אולם לא אנשי העליה השניה יסכימו לקבל תמיכה, הם דיברו עליה בשאט־נפש, ובדרך חיפושי הדרכים לצרף את הטוב

עין גנים

והמועיל לפועלים ולמושבה גם יחד, נמצא מושב העובדים על יד המושבה, שיסודו המשק החקלאי הזעיר, כפתרון הטוב והמועיל ביותר. אולם בדרך להגשמתה של תכנית זו נערמו מכשולים על גבי מכשולים.

ההתעוררות לייסודה של עין־גנים, מושב העובדים ליד פתח־תקוה, באה מצדם של הפועלים. ומשונה ביותר היתה בקשתם של פועלים אלה לאור הנסיון הישובי עד אז. הם ביקשו אך ורק הלוואה "מסחרית" ו"עסקית", שתרחיק כל חשש כלשהו, כי כאן אבק של תמיכה. בקשתם זו התבססה על העובדה, כי אנגלו־פלשתינה בנק קנה חלק ניכר מאדמת הכפר הערבי פיג'ה, שעל יד פתח־תקוה. הם פנו איפוא להנהלת הבנק (כסלו תרס"ו) וביקשו ממנה למכור לקבוצת פועלים חלקות קטנות בנות חמשה־עשר דונם, בתשלומים לשיעורים. הואיל והבנק לא יכול היה לעסוק במכירת אדמה לשיעורים הופנתה הבקשה לועד האודיסאי של חובבי ציון.

אף הקרן־הקימת היתה מוכנה להעמיד לרשות המעשה סכומים ניכרים. אולם גם הפועלים וגם אנשי המשרד הארצישראלי התנגדו לכך. הפועלים, שהיו מהמתנגדים החריפים ביותר שהקרן־הקימת, אשר מטרתה לרכוש קרקע, תשקיע סכום כלשהו ב"אחוזת בית" — תל־אביב בעתיד, לא כן שכן שהתנגדו שתעשה זאת בעין־גנים. סוף־סוף נמצאה הפשרה והועד האודיסאי קיבל הלוואה מהקרן־הקימת (עשרים אלף פראנק מכלל ארבעים ושלושה אלף שנדרשו), רכש את הקרקע ומכרו לבני המושב העתיד. ובפירוש הודגש, לאחר סיומה של טראַנסאַקציה זו, כי אך ורק הועד האודיסאי הוא בעל־הדבר ולא הקרן־הקימת, ולו לועד היו החברים צריכים לשלם את התשלומים לשיעורין.[9]

ואַל תהא הדגשה זו קלה בעינינו, שכן על דפים אלה שמעליהם נתפרסמה, נכתבו דברים חריפים ביותר על דרכה של קרן־הקימת, הסוטה ממגמתה העיקרית ועוסקת בדברים, שאינם כלל ועיקר מענינה. "הפועלים, מוסיף דין־וחשבון הועד האודיסאי, שנמנו להחבורה, שרצתה להתישב בפיג'ה, הם כולם חרוצים בעבודתם, רגילים ליגיע כפיים ונכונים בהחלטה גמורה להישאר בארץ". ואף זאת, מנהל אפ"ק ביקש לקנות בשבילם שטח אדמה במקום אחר, כדי להגדיל את מנת הקרקע הזעומה בפיג'ה, אולם הפועלים ביקשו אך ורק את קירבתה של פתח־תקוה, שכן כאן סבלו ונלחמו וכאן רכשו להם את הנסיון בעבודה ובכיבושה.

מכלל שטח אדמת עין־גנים, 522 דונם, קיבלו שלושים ואחד המתנחלים החדשים, קרוב לחמשה־עשר דונם כל אחד. הוקצו שטחי קרקע למוסדות ציבור ולתושבים מפתח־תקוה, הרוצים להשתקע במקום (מורים, חנוונים ועוד) ולבית־פועלים. ואין צורך לאמור, שהפועלים שעלו להתנחל על אדמת פתח־תקוה, קבעו כאחד מעיקרי הישוב החדש את העבודה העברית חובה על כולם. בשלהי תרס"ז ובראשית תרס"ח נעשתה חלוקת הקרקע ובסמוך לכך, נתפרסמה הודעה: "הפועלים

העבודה העצמית והעברית בעין גנים

שהתנחלו בפיג'ה מבקשים אותנו להודיע, כי הם כינו למושב שלהם שם חדש: עין־גנים . . . ".[10] "ביושבי עין־גנים, הדגיש הדין־וחשבון של הועד האודיסאי, תלוי הדבר לעשות את נסיונו זה לאות ולמופת לרבים אחרים". ואכן ,עין־גנים היתה מאז ייסודה תחנת נסיונות להשתרשותו של הפועל העברי במושבות בכלל ובפתח־תקוה בפרט ואבן בוחן לשמירת עיקר העבודה העברית על טהרתו.

ובדבר אחרון זה נתקלו מתיישבי עין־גנים כבר מראשית צעדיהם והועמדו במבחן חמור ביותר. לא רק העבודה העברית היתה קדושה להם אלא יסודה, ה ע ב ו ד ה ה ע צ מ י ת, היה להם בחינת מושכל ראשון, ומשום כך הגבילו בתקנות את שיעור הקרקע למתנחלים, למען לא יזדקקו לעבודה שכירה. דברים אלה הוגדרו במכתבו הנודע של א. ד. גורדון לאנשי עין־גנים, בענין קבלתו של אחד מאיכרי פתח־תקוה, הקרוב לפועלים, אולם לא היה עובד בעצמו. "את דעתי נגד הכנסת מר... יסדתי אז על שני עיקרים: שבעל אדמה בארץ־ישראל מחוייב לעבוד הוא ובני ביתו; אם אין עבודתו ועבודת בני ביתו מספיקה, הוא מחוייב לעבוד רק בידי יהודים. והנה כפי שנודע לי עמדה עין־גנים בעיקר על העיקר השני, בעוד שעל העיקר הראשון נכונים הרבה לוותר... אם לכתחילה יקבלו לעין־גנים אדם שאינו חושב אפילו לעבוד בעצמו, הרי זה ויתור בגלוי על עיקר גדול, על עיקר העיקרים, אפשר לומר על כל ענין של ישוב ארץ־ישראל, והרי זה, אם לאמור את האמת כולה, פשיטת הרגל של עין־גנים...".[11] אולם לא רק על העיקר הראשון, עבודה עצמית, לא ניתן לשמור, אלא גם על השני, עבודה עברית, וזה בימים הראשונים של עין־גנים — אכן מתוך הכרח.

ראינו מה רבו העונות בהן חסרו בפתח־תקוה פועלים עברים, ואם המדובר הוא בעבודות פשוטות ו"שחורות", בעבודות מקצועיות לא־כל־שכן. עם חפירת הבאר הראשונה בעין־גנים נשלחו שליחים על ידי אנשי המושב לכל המושבות למצוא פועלים מומחים לבנייה והם חזרו ריקם כלעומת שנשלחו. ו"הפועל הצעיר", הלוחם לעבודה העברית, נאלץ הפעם להודיע, "לגודל צערם (של בני עין־גנים) נאלצו גם להתקשר עם קבלן ערבי[12] (לאחר שהקבלן היהודי, אף שעבד אף הוא עם ערבים, ביקש מחיר גבוה יותר). ובהקמת הבית הראשון בעין־גנים (ביתו של רוצ'קין) הובעה המשאלה שגם שאר החברים יזכו בבתים, ובעיקר שבתים אלה ייבנו בידי ידים עבריות.[13]

ולא היתה זו הבעייה היחידה בה נתלבטו אנשי עין־גנים בקביעת דמות למושב עובדים ליד מושבה גדולה. נתברר עד מהרה, כי כל החישובים הכלכליים היו מוטעים, שכן גדלו ההוצאות הראשונות למעלה ראש, במידה שכמה וכמה מהראשונים לא יכלו לעמוד בהתחייבויות הכספיות שעלו הרבה על המחושב מראש ועזבו את עין־גנים. המצב בחדשים הראשונים היה בכל רע ואף דובר על כשלונו של הנסיון ועל אמצעים דחופים למניעתו. מאנשי עין־גנים היו שטענו, כי רבים מסיחים את הדעת, כי המושב נוצר אך ורק ל פ ו ע ל י ם ואין בו בשום אופן ופנים משום הקמת

הלקח ההתישבותי שבעין גנים

מושבה חדשה או בקשת צורה חדשה של התאכרות. משום כך ראו את שטחי הקרקע שקיבלו גדולים מכפי הנדרש למשק־עזר של פועלים וקטנים מכדי התישבות. שטחי קרקע גדולים אלה הם שהכניסו את המושב החדש בעולן של הוצאות גדולות שהפועלים לא יכלו לעמוד בהן מחסכונותיהם הדלים. הפתרון היה איפוא להרבות את מספר החברים כדי להקטין את עומס ההוצאות הציבוריות החלות על כל אחד ואחד.

סבך זה בו נכנסה עין־גנים, שאנשיה לא יכלו לעבוד עוד אצל אחרים ואדמתם לא סיפקה את צרכיהם, גרם לא רק למשבר כלכלי, אלא לגרוע מזאת: התפוררות החבורה, זו שעלתה על הקרקע מתוך משא־נפש לפתור בעייה גדולה, והנה — מפח נפש. הצעות רבות הושמעו אז לתיקון פני הדברים, אולם ברמה נשמע, כי עין־גנים שהתעתדה לפתור שאלת הפועלים, פתרה שלא במתכוון ואף בניגוד למגמת המתנחלים, את שאלת ההתישבות הזעירה בסכומים שהם קטנים הרבה מכפי שהעלו החישובים. אלה שהראו על לקח קיומו הקצר של המושב, הוכיחו כי התישבות זו, המבוססת על קירבה למושבה הגדולה, קרובה להתקיים על פני כל שאר צורות ההתנחלות, בין כך ובין כך ו"שאלת הפועלים" במושבות נשארה תלוייה ועומדת כפי שהיתה תחילה.

"מושבת עין גנים, טען אז יוסף לוריא, היא נסיון בשביל ייסוד מושבות קטנות. ואם להמושבה הזאת נשקף איזה עתיד, צריכים אנחנו להודות לקירבת המקום לפתח־תקוה, הנותנת לבני עין־גנים להרויח את לחמם, עד אשר תתפתח המושבה שלהם. אלמלא פתח־תקוה, יושבי עין־גנים לא היו יכולים להתקיים גם יום אחד".[14]

ואכן הימים הבאים הוכיחו אמיתותם של דברים אלה. ה"אם" פירנסה את עין־גנים, עד שהגיעה לעצמאות משקית מלאה, אולם היה זה ישוב כפרי בפני עצמו, שדבר אין לו עם פתרון שאלת הפועלים בימים ההם ואף לא שלאחריהם. לעומת זאת היה בעין־גנים משום התוויית דרך בעתיד — לעטר את "אם המושבות" בשרשרת ישובים של עובדים, שבראשית דרכם חיו ועבדו במושבה וסופם שביססו עצמם וישוביהם כדי עצמאות משקית מלאה.

ג

בינתיים נעשתה עין־גנים אבן שואבת לפועלי פתח־תקוה ולא רק להם בלבד. אנשי עין־גנים, פועלי פתח־תקוה מאתמול ובחלקם עוד היום — אחים לדעה, לסבל ולצער היו לפועלי פתח־תקוה. כאן עבדו וכאן רווח להם מעקת הלחץ הדתי והחברתי שבמושבה. מכאן יצאה במשך השנים תורת העבודה של הפועל העברי ונתקעו יתדות ראשונות להשתלבותו הרוחנית והמעשית בתוך הישוב, על ידי א. ד. גורדון, י. ח. ברנר, יעקב רבינוביץ, ב. כצנלסון ועוד ועוד. כאן נוצר ההמנון הנעלה של

יחס פתח תקוה לעין גנים

א. ד. גורדון: "האדם והטבע", בו הושמעו בעברית דברים חדשים שלא שמעה כמותם: "והיה בעבדך את עבודתך, והיה בעיניך חללו של העולם בית מלאכה, ואתה והטבע — עובדים. ולב אחד לשניכם ורוח אחת. ואמרת ביום ההוא: יפה הוא הטבע בפניו, אבל יפה שבעתיים ברוח חייו, בעבודתו. והיה בעמדך רגע ליישר קומתך ולשאוף רוח, ושאפת לא רק אויר לנשימה, והרגשת, כי שואף אתה אל קרבך עוד דבר מה, דבר מה כמוס, אשר לא תדע מה הוא, אבל אשר יפרה את מחשבתך ואת הרגשתך, אשר יוסיף חיים ואור לרוחך. והרגשת דבר, אשר אין לבטאו בלתי אם בעבודה. ועבדת בכוח ובעוז ובשמחה, ושמעת בת קול יוצאת מתוך עבודתך לאמור: עבדו בני אדם, כולכם עבודו! ואחרי הבת קול קול הטבע עונה: אמן! לאמור: עבדו בני אדם והשלמתם את אשר החסרתי, למען השלימי אני את החסר לכם...".

עין־גנים מצאה לאחר ימים את משוררה הגדול, את רש"י עגנון, ששר על הסבל שלה בימים הראשונים, ועל החריצות בה התגברו מתנחליה על כל מכשוליהם: "...בני אדם, עמלים סובלי רעב ובעלי תחלואים, שראויים היו לקחת להם בשכרם מעט חינין להקל מעליהם את הקדחת, שלטו בעצמם בשביל תוחלתם. כיוצא בהם הנשים. אפילו הרכה והענוגה שבהן מקמצת היתה מפיה ונותנת לעופותיה. וכאמה כך בתה, וכאביו כך בנו. זה עין־גנים, שהוא המושב הראשון לפועלים העברים בארץ־ישראל...".[15]

המתיחות בין הפועלים לאכרים בפתח־תקוה, שצביונה — קירבה ביד אחת ודחייה ביד האחרת, היתה רווחת גם בין פתח־תקוה לעין־גנים. בלט הניגוד — עבודה מעורבת, שרובה ערבית מזה, ועבודה עברית טהורה מזה. וגדולה מזו, אנשי עין־גנים מעסיקים פועלים עברים והם לא רק שאינם מתרוששים, אלא מתבססים והולכים משנה לשנה; עומדים בפרעון החובות ומוסיפים רכוש ואף אינם מעבדים את שדותיהם על ידי משגיחים, אלא סומכים על הפועלים. עתה נוסף נימוק קשה וחריף נגד העבודה הערבית, שהתבססה כידוע על חישוב של זול גדול וכו'.

וכמובן שאין לדבר בהכללה על פתח־תקוה, שכן רבים בה עקבו בשמחה אחרי התקדמותה של עין־גנים וסייעו אותה ככל יכלתם. לעומת זאת, היו מראשי המדברים בין הפועלים, שהזהירו את עין־גנים על רצון התבדלות יתירה מפתח־תקוה. אלה הראו, שמחוץ ל"רגעים חמים" יש בדרך־כלל יחס לבבי של ה"אם" ל"בת". ושוב, המושב משתמש בכל המוסדות של המושבה, החל ברופא ובבית־המרקחת וכלה אפילו בתלמוד־תורה. בכל אלה משתמשים בני עין־גנים ללא כל תשלום. ואחרון אחרון: רובם של אנשי עין־גנים עובדים בפתח־תקוה ועליה פרנסתם. יש איפוא זיקה הדדית של איכרי פתח־תקוה לפועלי עין־גנים ואנשי עין־גנים — לעבודתם בפתח־תקוה. משום כך אין למתוח את היחסים, אלא למצוא את המשותף לטובת שני הצדדים גם יחד. ואדרבא, ככל שעין־גנים תתפתח יותר, כן צריכה היא להשתתף

עלית יהודי תימן

בהוצאותיה של פתח־תקוה, ועל ידי כך להגביר ולהגדיל את המשותף בין שני היריבים, שהם למעשה ישוב אחד.[16]

עברו ימי סבל ראשונים והידיעות מעין־גנים, לאחר ארבע־חמש שנים, מספרות על הישגים ניכרים בתחומי המשק ורבים מהמתנחלים אינם יכולים להוסיף ולעבוד בפתח־תקוה, כי רבה העבודה במשקיהם הם והיא מכניסה יפה. וליד ידיעות אלה באה פובליציסטיקה, שביקשה להוכיח כי זוהי הדרך בה צריכה לילך ההתישבות החדשה, וכי פרי עמלם של אנשי חובבי־ציון ועין־גנים שוה בהפסד הסבל, הטורח והעמל. אולם כשהגיעה עין־גנים לשיא התפתחותה, פרצה מלחמת העולם הראשונה והדעת הוסחה לדברים אחרים לגמרי.

ועד שאנו מגיעים לימי המלחמה, עוד לנו לספר ב"בת" שלישית אשר לפתח־תקוה בימי העליה השניה, הלא היא ה"בת" שהיתה שונה בתכלית שינוי משתים הקודמות, כפר־סבא ועין־גנים, שכן כרוך בשמה ובהקמתה מפעל שאנו קוראים לו היום "קליטת עליה"; אז — עלית יהודי תימן.

"מחנה יהודה" קשורה לא רק בתימני פתח־תקוה, אלא בכל עצם עלית התימנים ונסיון השתרשותם בארץ.

ד

פרשת עלית התימנים בימי העליה הראשונה והשניה נידונה כבר לכל פרטי פרטיה ואין כאן המקום לחזור על כך.[17] הרבה שליחים, ישירים ובלתי־ישירים, היו לעלית התימנים בימי העליה השניה, והם: ש. יבנאלי, המשרד הארצישראלי, רופין, ר' בנימין, י. שפרינצק, א. איזנברג מרחובות ועוד. אולם עיקר המשימה היתה לא בהעלאתם, אלא בהקלטתם. וכך היה מהלך מחשבתם של יוזמי עליה זו: הנה מועסקים במושבות מאות ערבים ששכרם מועט, לפי שהערבי אינו נצרך לכל אותם הדברים המרובים להם זקוק הפועל העברי. ואילו התימנים, אשר צרכיהם מעטים ואורח־חייהם מזרחי, יוכלו להתחרות בפועל הערבי המקומי.

התימנים הובאו למושבות ונכנסו מיד לעבודה, ולמרבה הפלא הצטיינו, אם כי כחושים ומצומקים, בכל סוגי העבודה והתחרו עם המשובחים שבפועלים. בתרס"ט כבר יודעים לספר ברבים, כי תימנים אלה ברחובות, ראשון־לציון וגדרה מרימים את קרנה של העבודה העברית וכי "כל האיכרים שבעים רצון מעבודת הפועלים העברים החדשים, הם מסורים לעבודתם ומשתדלים להשתכלל בה וכבר יש בין התימנים פועלים מצוינים".[18] בתר"ע הגיעו תימנים בודדים ממושבות הדרום לפתח־תקוה, החלו לעבוד בה, אולם אם כי התנאים כאן היו טובים הרבה מאותם שבשאר המושבות חזרו למקומותיהם בגלל המחסור במקומות מגורים.[19] אולם הם חזרו לפתח־תקוה ונשארו בה על אף המחסור בדירות. כחמשים תימנים באו הפעם והם

בואם של התימנים לפתח תקוה

נתקבלו לפי הידיעות של אותם הימים בסבר פנים יפות. אחדים מבני האיכרים ומועד המושבה וכן ועד הפועלים טיפלו בסידורם. לפי הישגיהם וסידורם בעבודה היה יסוד איתן לחשוב, "שיעלה בידי הפועלים האלה לתפוש כאן מקום הגון בעבודה"[20]. אולם חוסר הדירות עשוי היה לערער את הכל.

לא מתלוננים ורוטנים הגיעו התימנים למושבות בכלל ולפתח־תקוה בפרט. אדרבא, מתרוננים היו בבואם למושבה וכל רואם נדבק באש אהבתם לארץ־ישראל ומסירותם לאדמת הקודש. ונאמנה עלינו עדותו של ר' בנימין, שליווה את התימנים הראשונים שהגיעו לפתח־תקוה וסיפר עליהם את הדברים המרעידים האלה: "...היה זה ה"טראנספורט" הראשון של תימנים, שהלך לפתח־תקוה, ואני נצטרפתי אליו ללוותו. הוקצה להם בנין של יקב ישן, מחוץ למושבה. היתה בערך שעה חמש אחרי הצהרים ביום קיץ. עשרות משפחות. בהגיעם שם הסתדרו הגברים ראשית כל לתפלת מנחה. "אשרי יושבי ביתך, עוד יהללוך סלה". עדה קטנה, שנעקרה ממולדת, זרה אמנם, ובכל זאת מולדת בת אלפי שנה. היא הגיעה הנה אחרי רוב טלטולים ותלאות הדרך. פה מצאה בנין, מוזנח רבות בשנים מחוץ לישוב. היא מקבלת הכל בענוה ובשקט, בלי כל תלונה. וראשית כל הם בתפילה ברגש. הם מסתדרים כמו חיילים, אך בלי מדים, בלי העויות. קול ישראל סבא, קול ישראל עתיק יומין"...[21]

בינתיים נתונים היו התימנים בתנאי חיים קשים מאד, וביחוד — תנאי הבריאות וההיגיינה. הפועלים הקדישו תשומת לב מרובה לבעייה זו והדיונים באמצעים לתיקון המצב לא ירדו מעל דפי העתונות והאספות. בישיבה משותפת של ועדי הפועלים התימנים והאשכנזים הוחלט להקים קופת־חולים בין התימנים מתוך כספים שייגבו מאת הפועלים עצמם, אם מדמי כניסה ואם מתשלומים חדשיים. צעד קדימה להשתרשותם במושבה היה דבר הקמת בתים בשבילם מתוך קרן של עשרים אלף פרנק, שהוקדשה למטרה זו על ידי המשרד הארצישראלי. לסכום זה צירף ועד המושבה 1500 פרנק.[22]

משנמתח הגשר בין האשכנזים והתימנים, צירוף חדש ומוזר בימים ההם, טופחו קשרי אחוה, ביחוד בין הפועלים האשכנזים והתימנים, שכולם כאחד עובדים, לרבות נשיהם, בניהם וילדיהם. המשרד הארצישראלי, שקיבל על עצמו את הקמת הבתים זכה לסיועם הפעיל של כל חוגי המושבה. וודאי היתה זו אסיפה לא רגילה ביותר (אור לארבעה עשר בטבת תרע"ג) בקלוב הפועלים בפתח־תקוה, שכן היא הראשונה המשותפת לפועלים אשכנזים ותימנים. עוד לפני כן דיבר ש. י ב נ א ל י לפני פועלי פתח־תקוה האשכנזים ודרש מהם להתישב בין התימנים, למען קירוב יתר של הלבבות, ובעיקר: שהתימנים ילמדו מהאשכנזים את דרכי הנקיון. באותה אסיפה היסטורית, ראשונה לגילוי השותפות הכנה והנאמנה של כלל ציבור הפועלים

ייסוד "מחנה יהודה"

בפתח־תקוה, דובר עהרבה על סבל ההיאחזות באדמת המולדת של האשכנזים והתימנים כאחד. אכן, לא חסרה נעימה מיוחדת בדבריהם של כמה מהתימנים: אתם העליתם והבאתם אותנו לכאן, משום כך עליכם לדאוג לנו, ויש מקום לדאגה מרובה: הבתים שנבנו לא נראים להם והם אף לא נמסרו להם, דרושה באר ועוד ועוד.[23]

והטענות לא נסתיימו גם עם מסירת הבתים. באביב תרע"ג (1913) נמסרו הבתים לבעליהם, שמונה־עשר בתים, חלק מהם בנויי אבן וחלק לבנים. התימנים סירבו לקבל את בתי הלבנים ופועלים אשכנזים נתישבו בהם. השפעת הבתים ניכרה מיד בנקיון ובסדר, דבר שלא יכלו לקיים עד כה במעונותיהם הארעיים. הם קראו לשכונתם זו "נחלת יהודה", אחר־כך שונה השם ל"מחנה יהודה",[24] על שם אחד המיוחסים שבשבטי ישראל, שעל צאצאיו מתיחסים התימנים. במכתב שנתפרסם אנו למדים, כי אנשי חיידאן היו המהפכניים שבין תימני פתח־תקוה והם־הם שמיאנו להיכנס לבתים. אולם גם בלא החלק התוסס הזה לא פתרו הבתים את בעיית התימנים, כשם שעין־גנים לא פתרה את שאלת הפועלים האשכנזים במושבה. ביחוד עשה בהם שמות רגש הנחיתות: "אנחנו, טענו הם, עם אחד ושפה אחת, בני אברהם יצחק ויעקב, ומדוע זה הקטן שבאחינו האשכנזים מקבל שני פראַנק ויש שנים וחצי ויש שלושה, ואנחנו, הגדול שבנו מקבל ביום: ט—י גרוש".[25]

הוסיפה למרירות זו שבלב העובדה, כי נתבדה החישוב, שבבוא המתחרה הראוי לערבי יבוכר הוא על ידי נותן העבודה. היתה זו תופעה רגילה שהתימנים קופחו בחלוקת העבודה ממש כאחיהם האשכנזים. משום כך היתה עזיבה גם בין התימנים; הם לא חזרו לתימן, אלא פנו למקצועות בהם עסקו בתימן: צורפות וכיוצא באותן המלאכות, אף שרובם של עולים אלה עסקו לפני עליתם בחקלאות.

הפועלים עשו כמיטב יכלתם להכניס את התימנים בעול העסקנות הציבורית ולשתפם לא רק בחיפושי עבודה אלא בעיקר — לא להישען על תמיכת הזולת, ולעורר את יזמתם האישית והפרטית. לאחר שועד הפועלים החליט על השתתפות נציג התימנים בלשכה הוציאו תימני פתח־תקוה גילוי דעת. "להודיע למעלת כבוד תורתכם הקדושה, אנחנו התימנים שבפתח תקוה היינו כצאן אשר אין להם רועה, בלי אחדות. וכעת, יתברך השם, בחרנו בועד לכל מה שנרצה בין בעבודה, בין בישוב וכעת אנחנו כולנו באחדות, גדול וקטן, תימנים, אשכנזים, ספרדים, עם אחד, שפה אחת, בני אברהם יצחק ויעקב. וכעת צריכים לעזור לנו בעבודה. אלקים יהיה בעזרכם וכעת יהיה אחד אצלכם בכל לילה בלשכה".[26]

בינתיים התפתח המושב החדש מחנה־יהודה על כל לבטיו, סבלותיו והטענות ומענות, שליוו את הצעדים הראשונים. לאחר שהוקמו הבתים הראשונים על ידי המשרד הארצישראלי, החלו התימנים עצמם להקים להם בתים בעזרת הלוואות וחסכונות. קמעה־קמעה למדו לעבד את מגרשיהם הריקים. ירקות, עצים ואפילו

"עבודה הנעשית בקביעות ובחיבה"

תבואות הקיפו את הבתים בחתימת ירק. באחת "בעין־גנים וברובע התימנים רואים מה היא עבודה, הנעשית בקביעות ובחיבה" — כתב יעקב רבינוביץ על שתי "בנות" אלה בפרוס מלחמת העולם הראשונה.[27] ואכן, העירנות הציבורית, הקשר לעבודה והמגע עם העובדים האשכנזים עשו את שלהם וריתקו את התימנים למושבה, והגילוי הגדול לכך היה — המושב החדש מחנה־יהודה, שהצטרף לשרשרת ה"בנות" האחרות של "אם המושבות".

הערות

1. ראה "חבצלת" שנה כ"ה, תרנ"ה, עמ' 90—91, 117.
2. ראה בספרו של דב סקיבין: זכרונות איש כפר סבא (תל־אביב, תש"ז), עמ' 92 ואילך.
3. "השקפה" שנה ו, גל' ל"ז, י"ח שבט תרס"ה, עמ' 4.
4. "השקפה" שנה ו, גל' נ"א, ז אדר ב תרס"ה, עמ' 3.
5. "השקפה" שנה ז, גל' מ"ח, י"א ניסן תרס"ו, עמ' 3.
6. ספר העליה השניה עמ' 346.
7. פרקים לתולדות תנועת הפועלים בכלל הכתבים שלו, כרך י"א (תל־אביב, תש"ט), עמ' 184. וראה עוד "האחדות" שנה א, גל' 2, אב תר"ע, עמ' 71—72.
8. חשבון ועד החברה לתמיכת בני ישראל, עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריא ובארץ הקדושה לשנות 1905—1907 (אודיסה תרס"ח) עמ' 13—14.
9. "הפועל הצעיר" שנה א, שבט־אדר א תרס"ח, עמ' 23. ובכלל ראה מחברתו של מ. חריזמן: עין גנים (תל־אביב, תר"ץ. ספרית "לנוער"), אליהו מונצ'יק: עין גנים ב"הפועל הצעיר" שנה ב, גל' 9, שבט תרס"ט, עמ' 3—5, והמלואים שם בגל' 11, אדר, עמ' 8, י. ל. (יוסף לוריא): עין גנים ב"העולם" שנה ג, גל' 5, כ"ו שבט תרס"ט/7.2.1909, עמ' 4—6.
10. "הפועל הצעיר" שנה א, אדר ב, תרס"ח, עמ' 17.
11. לפי ספר העליה השניה עמ' 209 היה המדובר: זלמן גיסין.
12. "הפועל הצעיר" שנה א, שבט־אדר א תרס"ח, עמ' 23.
13. "הפועל הצעיר" שנה א, אדר ב תרס"ח, עמ' 17.
14. במאמרו המרומז לעיל בהערה 9.
15. תמול שלשום עמ' 169.
16. כזאת טען ביחוד יעקב רבינוביץ. ראה דבריו ב"הפועל הצעיר", גל' 23/24, כ"ז אלול תרע"א/20.9.1911, עמ' 8.
17. ראה ביחוד שני הקבצים: מתימן לציון (תל־אביב, תרצ"ח), שבות תימן (תל־אביב, תש"ה), הפרק: עורי תימן בספרו של ר' בנימין: מזבורוב ועד כנרת (תל־אביב, תש"י), עמ' 251—286, המדור: עלית תימן בספרו של י. שפרינצק: בכתב ובעל פה (תל־אביב, תשי"ב), עמ' 279—312, מסע לתימן לש. יבנאלי (תל־אביב, תשי"ב) ועוד.
18. י. לוריא ב"העולם" שנה ד, גל' 13, ה ניסן תר"ע/14.4.1910, עמ' 8.
19. "האחדות" שנה א, גל' 2, תמוז תר"ע, עמ' 74.
20. "האחדות" שנה ב, גל' 38, ג אב תר"ע, עמ' 20. וראה גם שם, גל' 37, כ"ה תמוז, עמ' 23.
21. מזבורוב ועד כנרת עמ' 281.
22. "האחדות" שנה ג, גל' כ"ח, י"ב אייר תרע"ב, עמ' 22, "הפועל הצעיר" שנה ה, גל' 24, כ אלול תרע"ב/2.9.1912, עמ' 17. ובכלל ראה מחברתו של מ. חריזמן: מחנה יהודה (מושב יהודי תימן), תל־אביב, תרצ"א (ספרית "לנוער").
23. "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 14, כ"א טבת תרע"ג/31.12.1912, עמ' 16.
24. "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 21, כ"א אדר א תרע"ג/28.2.1913, עמ' 19.
25. "האחדות" שנה ד, גל' 24/25, כ"ח אדר ב תרע"ג, עמ' 38.
26. "הפועל הצעיר" שנה ו, גל' 16/17, י"ד שבט תרע"ג/22.1.1913, עמ' 22.
27. "הפועל הצעיר" שנה ז, גל' 8/9, י"ב כסלו תרע"ד/11.12.1913, עמ' 17.

אברהם שפירא

סנדר חדאד

משה שמואל ראב

פרץ פסקל

מלחמת העולם הראשונה ועוללותיה

פרק עשרים וחמישה:
במלחמת העולם הראשונה

פרק עשרים ושש:
בקו האש והחזית וכיבוש האנגלים

פרק עשרים ושבעה:
ההתנפלות על פתח תקוה

[illegible]

[illegible]

[illegible]:
[illegible]

[illegible]:
[illegible]

[illegible]:
[illegible]

פרק עשרים וחמשה:

במלחמת העולם הראשונה

מצבה הכלכלי של פתח־תקוה בפרוס המלחמה / מצב הפועלים והעבודה העברית / הדי מלחמת השפות בפתח־תקוה / אותות ראשונים של משבר / ועדות החירום של ועד המושבה / תוצאות ראשונות של כניסת תורכיה למלחמה / צו ההתעתמנות / חיפושי נשק במושבה / מכת הארבה / המלחמה בארבה והנזקים / סבל הפועלים בימי המשבר / פועלי פתח־תקוה, חברי פועלי ציון, מקימים את הקבוצה הקואופרטיבית: "אחוה" / קבלת עבודה בקבלנות / הישגי הקבוצה / הקומונה של פועלי פתח־תקוה / קבוצות "בנות" ל"אחוה" / ערכן של הקבוצות בכיבוש העבודה בשנות המלחמה / רעב ומחלות במושבה / התקדמות האנגלים בדרום הארץ / גירוש יפו ותל־אביב / פתח־תקוה התחנה הראשונה למגורשים / גזירת הגירוש על פתח־תקוה / השיירות לפתח־תקוה ומפתח־תקוה / הצפיפות במושבה / פתח־תקוה מרכז העסקנות ביהודה / הצפייה לבוא האנגלים / סחיטת התורכים / כפר־סבא תחנה שניה לגולים ולמגורשים

א

המצב בפרוס המלחמה

בפרוס מלחמת העולם הראשונה היתה פתח־תקוה, הן בהישגיה המשקיים והן במספר האוכלוסיה מרובת הגוונים, בראש הישוב החדש. שום מושבה אחרת לא יכלה להשתוות אליה בגידולה ובהתפשטותה לכל העברים. הספירה של מ נ ש ה מ א י ר ו ב י ץ,[1] העלתה מספרים "אַסטרונומיים" ממש: אלפי תושבים ואלפי דונאמים מטעים על כל סוגיהם. פריחה כלכלית זו התבטאה גם ביבולים: ארבע מאות אלף תיבות תפוחי־זהב, 500 קאַנטר שקדים, 1500 קאַנטר ענבים, חמשת אלפים דונם פלחה וכהנה וכהנה.[2] גיאות משקית וכלכלית זו היוּ לה כמה וכמה מקומות תורפה שנתבלטו מיד עם סערת המלחמה.

הכנסה שנתית (בתרע"ד, 1914) של מיליון וחצי פראנק מרכוש ששוויו נערך אז על ידי יודעי דבר למעלה מעשרים מיליון פראנק, לא הסיחה את דעתם של בקיאים בתהליכי כלכלה שקבעו, כי גיאות זו מושתתת על יסודות רעועים ביותר; כל עיקרה של ההכנסה באה משוקי חוץ־לארץ, והם נתונים גם לא בימות מלחמה לתנודות מתמידות. שכר העבודה השבועי שהוציאה פתח־תקוה הסתכם בעשרות אלפים פראנק וסכומים עצומים אלה הוצאו ברובם הגדול אל מ ח ו ץ למושבה, לידי העובדים והפלחים הערבים בסביבה. ושוב, הוציאה המושבה ממון רב לירקות, מספוא, עופות ובהמות וכיוצא באלה שהיא לא יצרה בעצמה ונאלצה לקנותם או בחוץ־לארץ או מידי ערביי הסביבה. הרי שכל רוח מצוייה, ולא כל שכן רוח שאינה מצוייה, כמו מלחמה עולמית, עשויה היתה להמיט שואה כלכלית על המושבה.

הניאות והמשבר

ובגיאות כלכלית זו נתון היה הפועל העברי באותה שנת תרע"ד בתנאי חיים קשים ביותר. מספר הפועלים העברים ירד מיום ליום והעבודה הערבית הלכה וגדלה, וביחוד עוררה התמרמרות העבודה הערבית בפרדסיהם של עסקנים ומנהיגים ציונים, ובכללם חברי הועד הפועל הציוני (רוזוב, קראֶמנצקי, וייס ועוד). הפועלים הולכים ללשכה להירשם, אולם חוזרים ברובם הגדול כלעומת שבאו ורבים חדלו ללכת הליכת־בטלה זו ללשכה. בעייה מיוחדת בכלל בעית פועלי פתח־תקוה היתה אז ה פ ו ע ל ת. באותה שנה החלו הפועלות להתארגן ולתכנן מפעלים שיתופיים, שיקיימו אותן בכבוד בתוך חוסר עבודה זה.

המלחמה היא שעוררה את בעלי המחשבה בישוב להרהר ולערער אחרי כל השיטה ההתישבותית של הדור האחרון, שכל עיקרה — מונוקולטורה, לאמור, משק המבוסס על ענף אחד; בפתח־תקוה — על מטעים. ואכן מיד עם פרוץ המלחמה נתגלתה כל הסכנה שבדבר. המלחמה מצאה את פתח־תקוה כשחמשת אלפים דונם פרדסים טעונים פרי ואין לשווקו, מאות תיבות אתרוגים ארוזים ואין אפשרות לשלחם, שקי שקדים וחביות יין מצפים לקונים, ובאותה שעה צפוייה היתה המושבה לחרפת רעב, ממש, שכן לכל דאגה אך לא ל ל ח ם. לאור מצב עגום זה אי־אפשר היה להתעלם משיטת התישבות אחרת, שהונהגה בקירבתה של פתח־תקוה, היינו במושבות הגרמניות. אף החקלאים הגרמניים השיגו שיאים גדולים וניכרים, אולם לא עַל חשבון לחם חוקם וההבדל בלט בשעות המשבר ודקר את העינים.

המושבה צעדה במהירות לקראת אסון המשבר, שירד עליה מיד עם הכרזת המלחמה באירופה ועם שיבושי הדרכים שבאו בעקבותיה. הקשרים של הישוב עם חוץ־לארץ היו כל הימים והשנים אחד העורקים החיוניים ביותר שלו; עתה החל הישוב להינתק קמעה־קמעה ממקורותיו ופירושו של דבר — העמדתו על כוחותיו העצמיים. כוחות כלכליים אלה היו רופפים ביותר ואין כל פלא שהתמוטה היתה אחת התוצאות הראשונות.

אולם עד שנבוא לספר בפרטי משבר המלחמה מן הראוי להוסיף, כי סמוך למלחמת העולם נכנס כל הישוב במלחמה אחרת, שהסעירה לא מעט את הישוב והתנועה הציונית שכן נגע הדבר בציפור נפש תחייתו התרבותית והרוחנית של הישוב, הלא היא מ ל ח מ ת ה ש פ ו ת.

מלחמת השפות היתה מכוונת נגד חברת "עזרה", היא החברה הגרמנית־יהודית, שביקשה להפיץ בארץ־ישראל את הלשון הגרמנית ואגב כך את התרבות הגרמנית. הישוב ראה בכיוון זה חתירה תחת כל מאמציהם המשותפים של מורים, הורים ותלמידים לשוות לדור החדש ולישוב כולו דמות אחת של לשון אחת ותרבות אחת. המלחמה יצאה מירושלים ומחיפה והתפשטה על פני כל הארץ ועד לפתח־תקוה הגיעה. אולם פה היתה לה למלחמה זו צביון מיוחד.

מלחמת השפות

ראש הועד בפתח־תקוה היה חיים כ ה ן, אגרונום וחלוץ המטעים בפתח־תקוה. חיים כהן היה אחיו של אפרים כהן־רייס, ראש מוסדי החינוך של "עזרה", שנגדו כוונה כל המלחמה. ממילא מובן שהמלחמה בפתח־תקוה לא היתה קלה, ואף־על־פי־כן השמיעה גם פתח־תקוה את קולה במלחמה — ודוקא ב ב י ת־ה ו ע ד. אסיפת המחאה (אור לכ"א חשון תרע"ד) משכה קהל רב מכל החוגים במושבה, איכרים, פועלים, תימנים, ואף שהאוירה היתה מתוחה, שכן לא הורשה הועד להשתתף ב א ו פ ן ר ש מ י באסיפה, נתקבלו החלטות המגנות את דרכי "עזרה", ש"גילתה את שאיפותיה האמיתיות: לגרמן את העם העברי ואת בתי הספר שלה בארץ־ישראל".

שבעה סעיפים היו להחלטות אסיפת־מחאה זו וכולם דרשו בהחלטיות גמורה את שלטונה היחיד של העברית ואף הוצע "לכל הצבור העברי וההסתדרויות הלאומיות לפתוח תיכף בתי ספר אחרים, במקום אלה של "עזרה", בכל ערי ומושבות ארץ־ישראל". ולהצעה זו נצטרפה החלטה — לפתוח מיד במושבה במגבית לשם ביצוע תכנית זו. נוסח החלטות המחאָה נשלח למוסדות הציוניים בחוץ־לארץ ואף ל"עזרה".

בפתח־תקוה היה לה למלחמת השפות אופי של מלחמה בראש הועד, שהיה גם מורה לבוטאניקה בבית־המדרש למורים של "עזרה" בירושלים. ומשום כך פרצו מדי פעם בפעם שערוריות קטנות וגדולות בהרצאות ובאסיפות שהיו מוקדשות לענינים אחרים, אולם נתגלו בהן רגשי התמרמרות נגד משפחת כהן, האוסרת מלחמה על הישוב כולו ומתגרה בו. חיים כהן לא יכול היה להמשיך זמן רב בנייטראליות והוציא כרוזים נגד אוסרי המלחמה ב"עזרה". הדברים הגיעו עד כדי כך, שהכתב הקבוע הפתח־תקואי של "החרות" הירושלמי, יעקב וינקלר, נאלץ להדפיס את הודעותיו בעתון המנוגד מן הקצה אל הקצה ל"החרות" שתמך ב"עזרה" — ב"האחדות" של פועלי־ציון.[3]

אולם, סערה זו שככה עד מהרה בשל גדולה ממנה — מלחמת העולם הראשונה.

ב

בתשעה באב, יום המוכן לפורעניות, יורדת שואת המלחמה על הישוב. אכן תורכיה היתה עדיין נייטראלית והיא הצטרפה למלחמה רק לאחר כמה חדשים. אולם בישוב ניכרו אותות המלחמה מיד עם הכרזתה. כל התובלה הימית הושבתה, והיבוא והיצוא פסקו בהדרגה. המשבר לא פסח, כמובן, על פתח־תקוה.

הגילוי הראשון למשבר היה חוסר מזומנים ואי־האפשרות להמשיך בעיבוד המטעים והפרדסים. ודאגה זו לא האפילה על האחרת — עזיבת המושבה, שממנה אך כפסע לעזיבת הארץ; (עדיין היתה אפשרות לרבים מנתיני־חוץ לעשות זאת באניות שסופקו על ידי הממשלות של אותם הנתינים). ועד־המושבה ביקש מועד־הפועלים, שישפיע על פועלי פתח־תקוה שלא יעזבו את המושבה, אגב הבטחה לדאוג להם

המצוקה וגזירת ההתעתמנות

לעבודה, על כל פנים לזקוקים ביותר.[4] כאן עמד לו לאיכר העברי הפועל העברי שהסכים, בניגוד לפועל הערבי שביקש את שכרו במזומנים דוקא, לקבל את שכרו בפתקאות־התחייבות או בהמחאות, שהיו להן מהלכים במושבה תחליף לכסף מזומן.[5]

ועד המושבה, שהועמד בפני תפקידים שלא הסכין להם מקודם, החל לפתח פעילות נמרצת ומבורכת במסגרת אפשרויותיו. הוא אסר תחילה מלחמה ביוקר ובספסרות. לאחר כך הכריח את בני המושבה לקבל ככסף עובר לסוחר את שטרות אפ״ק ואחר כך את פתקאות המושבה ונותני העבודה. עד מהרה נתברר, כי אין מסגרת הועד יפה עוד לצרכי חירום אלה ועל כן נוצרו ועדות שונות, שהראו מיד את יעילותן. הוכתרה בהצלחה הפעולה הגדולה להשגת הלוואה של עשרים אלף פרנק מאפ״ק, שחולקו לבעלי המטעים שיוכלו להמשיך בעיבודם. בעקבי הלוואה זו באה הלוואה אחרת ובינתיים החלה לפעול הקרן האמריקאית לעזרת הישוב, שמילאה תפקיד כה חשוב בהצלתו מחרפת הרעב בימי המלחמה.

ועדת־העבודה תיקנה תקנה, שהסרונה היה בגורמי תמותת כלכלתה של המושבה, והיא — כי כל הסכומים שמשלמים בעד העבודה יישארו בתוך המושבה. אפ״ק שעמד לפתח־תקוה בעת צרה זו ביד רחבה הלווה את הכסף לועד המושבה, והוא חילק אותה בין התושבים בתנאי מפורש להשתמש בכסף אך ורק לעבודה, וכמובן שהכוונה היתה לעבודה עברית. אולם היו איכרים שתנאי זה לא נראה להם והם ויתרו על ההלוואה.

פעולה אחרת של ועדת הכלכלה — פתיחת מחסן מכולת בו מכרו צרכי אוכל ללא רווחים. ועדת הקרואים לצבא טיפלה במגוייסים ובתמיכה למשפחותיהם ובתשלום כופר. היתה גם ועדה סוציאלית, היא ועדת התמיכה לעניים, שפתחה מזנון, בו חולקו ארוחות חינם.[6] כל אותן הועדות פעלו לעת־עתה, כל עוד היו בידיהן האמצעים לקיים תנאים מינימאליים של סדרים. אולם המצב החמיר מיום ליום, וביחוד משעה שתורכיה נכנסה למלחמה.

כניסת תורכיה למלחמה התבטאה מיד בגזירת ההתעתמנות, לאמור, קבלת אזרחות עותומנית, שאם לאו צפוי כל אזרח חוץ־לארץ לגירוש, כדין נתין ארץ אויבת. הכרוז להתעתמנות שפורסם, ציין את הסכנה הצפוייה בגירוש מן הארץ ועל כן זכות גדולה היא שניתנה ליהודי ארץ־ישראל אפשרות ההתעתמנות: ״להיות לאזרחים עותומנים זוהי התביעה הלאומית המגיעה אלינו עכשיו בצורה נמרצת וקטגורית. ואנחנו מוכרחים לשים לב לתביעה זו בלי שהיות יתירות ופקפוקים...״.[7] אולם הממשל התורכי הראה מיד את רוב ״יכלתו״ גם ב״אפשרות־הצלה״ זו, בהניחו מכשולים על גבי מכשולים להתעתמנות.

יפו היתה שרוייה באוירת מלחמה, והמפקד הצבאי שהפיל חתיתו על העיר הבליט זאת בנגישות גדולות וקטנות ולאחר זמן קצר החלה גם פתח־תקוה להרגיש בנחת

הארבה

זרועו. בכ"ב חשון תרע"ה נעשה חיפוש נשק בפתח־תקוה. כל אנשי המושבה נדרשו להתפרק מנשקם ולמסרו לממשלה. החיפוש שנערך בקפדנות יתירה (לא פסחו אף על בית־הכנסת) לא העלה כלום. ואת־על־פי־כן הוזהרה המושבה על נשקה החבוי, שלפי ידיעות הממשלה, ישנו במושבה בשפע. בפעם אחרת נדרשה המושבה להמציא למפקד 80 רובים. מאחר שלא הומצא לו המספר הזה, הושמו במעצר ראש השומרים אברהם שפירא ומוכתר המושבה. הם שוחררו לאחר שעה קלה, אולם היה זה אות לבאות. בינתיים החלו הגירושים בהמון של העסקנים היהודים בפקודת ג'מל פחה, וברשימת העסקנים מפתח־תקוה: שפירא, גרינשטיין, סגל ובלומנפלד.[8]

ואם עדיין לא מלאה סאת הצרות, באה מכת הארבה ומילאה אותה עד לגודש. הארבה החל להיראות באביב תרע"ה, כשהוא עולה ממצרים. "מכת מצרים" זו לא עשתה תחילה את הרושם הראוי בישוב, ואף התיחסו לה באדישות גמורה. רק לימים עמדו על הנזק ונתברר, כי הסכנה הגדולה העלולה לכלות את עמלה של החקלאות העברית, תבוא רק בעתיד, כשיתבקעו הביצים שהטיל הארבה.

חסר אונים עמד הישוב מול פגע זה, כי לא היה שום נסיון במלחמה בו. על פתח־תקוה מסופר, כי כל המאמצים לחסום את הדרך בפני המשחיתים שבאו בהמוניהם חדשים לבקרים העלו חרס. אפשר ובאמצעים פרימיטיביים היו מתגברים על הארבה המקומי, אולם נוכח המחנות העולים ונוספים מיום ליום נואשו לחלוטין. כל המאמצים היו לריק. "העצים הולכים ונאכלים, הולכים ונחשפים. הירק הולך וכלה וגם הגינות מסביב הבתים הולכים ונחרבים. מצב הרוחות במושבה מדוכא מאוד...".[9]

ועל הועדות המרובות של ימי החירום נוספה ועדת הארבה, שהודרכה על ידי מועצת האגרונומים שהתכנסה בפתח־תקוה (י"ד בסיון תרע"ה). המועצה קיבלה שורת החלטות על אמצעי מלחמה בארבה ועל הועדה הוטל לבצען. אולם לא כל בני המושבה נשמעו להוראותיה של הועדה. היא השיגה הלוואה מיק"א, ובעזרתה נלחמה במשחית הן על אדמה ציבורית והן על אדמה פרטית. הפועלים העברים הועסקו בעבודות אלה. אולם הם לא הספיקו ולעזרתם באו המוני־המונים עובדים מירושלים. בין הבאים גם תלמידי הגימנסיות והסמינריונים מירושלים ומיפו, וברבות הימים באו גם תלמידי בתי־הספר העממיים. מראה מיוחד היה למושבה באותם הימים; החנויות נסגרו על מסגר וכל שכוחו אתו הצטרף למלחמה בארבה.

נלחמו באש ובמים, בחפירות־תעלות ובכל שאר האמצעים, אולם כל אלה היו כאין וכאפס. ראשונים לפגיעה היו פרדסי "החמרה", הן בשל אדמתה הקשה והן בשל סכסוכים בין בעלי הנחלאות שם, שמנעו פעולת מלחמה. משש מאות דונם נטיעות שם לא נשאר כל שריד. אחר כך עלה הכורת על שאר פרדסי המושבה, ומששת אלפי הדונם נפגעו למעלה משליש. סבלו לא רק הפרדסים, אלא גם כל שאר הנטיעות. כארבעה חדשים היתה פתח־תקוה עסוקה במלחמה בארבה שעלתה

קבוצת "אחוה"

לה במאתיים אלף פראנק, ולא הצליחה לעצור את המשחית! רובן הגדול של הנטיעות היו לברות ויבול תרע"ה ירד לטמיון וגורל זה היה צפוי גם ליבול השנה הבאה.[10]

ג

הרס זה בכרמים ובפרדסים והשמדת היבול של שנתיים החמירו את המצב, שהיה קשה גם מקודם. רבים נתייאשו מנחלאותיהם, והתוצאה הראשונה של יאוש זה היה — הפסקת העיבוד, וביחוד, כי ההשקאה נפסקה בשל הארבה. ואם בבעלי הנחלאות פגע הארבה, בפועלים על אחת כמה וכמה. מצוקתם שהגיעה לשיאה עוד לפני הארבה וחוסלה לזמן קצר בשל ריבוי העבודה בימי המלחמה בו, חזרה לממדיה הקודמים ואף למעלה מזה.

מאות הפועלים שהיו במושבה, ובכללם עולים חדשים שהגיעו בתחילת קיץ תרע"ד לארץ ולפתח־תקוה, החלו עם ראשית המשבר לבקש דרכים להקל על חייהם וכניסתם לעבודה. הפעם נקטו דרך חדשה, לא מקובלת עד אז על הציבור העובד בימים ההם. אמנם דרך חדשה זו נפתחה עוד לפני פרוץ המלחמה, אולם בכל יעילותה נתגלתה בימי המשבר.

שני שותפים היו לדרך חדשה ולא סלולה זו: המחשבה והמעשה, היינו הוגה הרעיון נחמן סירקין מזה ומבצעיו, פועלי פתח־תקוה מזה. בסידרת מאמרים ב"האחדות", שבועונם של פועלי־ציון בארץ־ישראל, החל סירקין להטיף לדרך הקואופרטיבית בבנין הארץ והתישבותה בהסתייעו בהצלחתה הגדולה של התנועה הקואופרטיבית בעולם.[11] לימים חזר לאותו נושא במאמר בשם: "אחוה",[12] בו סיפר על חברה בשם זה, שנוסדה על ידי פועלים יהודים באמריקה לשם התישבות קואופרטיבית בארץ־ישראל. הדברים נדפסו כשנה לפני מלחמת העולם הראשונה והראו ברוב להט על האפקים החדשים הנפתחים לבנין הארץ מדרך ישובית זו. אכן בארץ היה כבר הנסיון המוצלח של הקבוצה בעמק הירדן, שהוקמה על יסודות שיתוף וקואופרציה, אולם בין פועלי המושבות היה זה דבר חדש לחלוטין, ופועלי פתח־תקוה החליטו לעשותו.

כמה חדשים לפני פרוץ המלחמה מצא לו רעיון זה מסילות בלב כמה מחברי פועלי־ציון בפתח־תקוה וכפי שמספר יעקב שטינברג, הראשון שניסה לספר קורותיה של קבוצה קואופרטיבית זו בפתח־תקוה,[13] היה יוזמה של קבוצה קבלנית זו לקבלת העבודה אחד העובדים בלשכת העבודה בפתח־תקוה "החבר פ". ו"עתה מותר לגלות את שמו", הלא הוא יעקב פרוז'נסקי ששינה בשנים האחרונות את שמו ל"אחוה". הוא שעורר חברים אחדים לקבל עבודה בקבלנות. בהתלהבות מרובה נאספו כלים והוחל במשא־ומתן לקבלת עבודה מאת פרדסנים בקבלנות. הנסיון

הדרים אשר אכל הארבה.

הגמל בשירות ההדרים.

הישגי "אחוה"

הצליח: העבודות נסתיימו בריווח שהיה גדול מהמקובל בין הפועלים העברים. בדרך זו הוקמה באדר תרע"ד קבוצת "א ח ו ה" בפתח־תקוה. ודאי שבמציאות היומיומית לא התאימו הדברים לכל פרטיהם לגופי רעיונו של סירקין, אולם בכור המעשה נבחן הרעיון, ומעתה היתה קבוצה זו "שם דבר", ולא רק בפתח־תקוה.

והחידוש היה רב לא רק בקבלת עבודה בקבלנות, אלא ב ח י י ה ש י ת ו ף של הקבוצה. ימים מעטים לאחר ייסודה מסופר על "אחוה", כי "הקבוצה מסדרת את חייה על יסוד השיתוף במשכורת וכו'" וכן מתחלקת היא לקבוצות שונות לשם קבלת סוגי עבודה שונים. ולאחר זמן קצר אנו שומעים, שהיא קיבלה כבר למעלה ממאתיים דונם פרדס לעיבוד בקבלנות ואף קיבלה על עצמה נטיעתם של שלושים דונם פרדס, ועסוקים אצלה שמונה־עשר חברים, ומספר זה יגדל עם התרבות העבודה.[14] "אחוה" הרחיבה איפוא את מעגלי העבודה העברית תוך הכנסת גורם חברתי חדש בחיי הפועל במושבה — חיי השיתוף.

כשהחל המשבר במושבה נמצאו בה, לפי הספירה שנערכה אז, כשבע מאות פועלים עברים, והוא ציבור הפועלים הגדול ביותר בישובי הארץ הכפריים. וככל שהמצוקה גדלה והעבודה נתמעטה, החזיקה "אחוה" מעמד בכיבוש מקומות עבודה חדשים ובהגדלת מספר חבריה. מאזנה במשך מחצית שנת קיומה הראה ארבעת אלפי ימי עבודה והעסקתם של מאה וחמשים פועלים. ולאחר ששולם לחברים שכר־העבודה עוד נשאר ריווח נקי שחולק לאחר כך.[15] תוספת זו של 17 סאנט על כל שני פראנקים, היתה בה משום חשיבות גורלית, והמודעה הקטנה שפורסמה אז ברבים[16] וקראה לכל הפועלים שעבדו אצל "אחוה" וקיבלו את שכרם, שיבואו לקבל את התוספת, לא היתה כמותה לעידוד לפועל במושבה על מאבקיו הממושכים על השגת עבודה ושיעור שכרה. אין על כן מן הפלא כי הקבוצה היתה בבחינת אור קורן בקדרות מצבו של הפועל בימים ההם.

הקבוצה חרגה מתחומי פתח־תקוה וקיבלה עבודת אריזה במקוה־ישראל ועיבודם של שלושה פרדסים וכרם אחד שם. ובכל מקום עבודתה הכניסה הקבוצה חידושים שהבולטים בהם היו: אי־העסקת ילדים בעבודת האריזה, ואם היה הכרח להעסיקם שולם להם שכר של מבוגרים; הועסקו פועלות ושולם להם שכר שוה לפועלים. "קבוצת "אחוה" תפסה מקום חשוב בחיי הפועל העברי בשנה האחרונה" ועוד נכונו לה עתידות בימי צרה וצוקה, שירדו בימי המלחמה על המושבה ופועליה גם יחד.[17]

ומכאן נסללה דרך לכיבוש אחר בתחום חייו החברתיים של הפועל, כשהוא שלוב בכיבוש העבודה מזה ועקת המציאות מזה. תורכיה נכנסה למלחמה, והכסף שהגיע מאמריקה אזל במידה שנפסקו כמעט כל העבודות בפתח־תקוה. ועד הפועלים השיג תקציב מהמשרד הארצישראלי לעיבוד חלקת הקרקע שעל יד בית־הפועלים. ונוסף לכך נקט צעד מרחיק לכת ביותר: הוא קיבל את כל העבודות שנמצאו עוד במושבה

קומונה של פועלי פתח־תקוה

וחילק את הכנסותיהן בין כל הפועלים, העובדים ומחוסרי העבודה גם יחד. קומונה ראשונה זו בחיי הפועל העברי שמחוץ למשקים החקלאיים העצמאיים, היה מאורע גדול בחיי הפועל העברי בפתח־תקוה בימים ההם. הקומונה העניקה לחבריה את הצרכים החיוניים ביותר, לכל אחד ואחד לפי מכסת הנפשות אשר לו. סייעה לועד הפועלים במפעל זה קבוצת "אחוה", שחילקה מעבודתה לפועלי הקומונה ואף נכנסה לקומונה כמשפחה אחת בת שלושים ושתים נפש. הארוחה המשותפת הראשונה של הקומונה, שנערכה בליל שבת ושבה הסבו יחד כל פועלי פתח־תקוה, ספרדים, אשכנזים ותימנים, היתה חווייה בלתי נשכחת, שהאירה במקצת את קדרות המשבר והמצוקה.[18]

הקומונה נוצרה מתוך לחץ הזמן, ומשום כך החזיקה מעמד, ולו גם לשעה קצרה. כמאתיים פועלים היו מאורגנים בה, אף שמצבה היה קשה ביותר ולעתים קרובות היו חסר בה לחם. ההישגים היו ניכרים והעיקריים בהם: השגת הלוואה ממקורות שונים לשם סידור עבודות, ייסוד מכבסה וכיוצא באלה דברים שבימי מצוקה היתה השיבותם גדולה מאד. אולם ההישג הגדול ביותר של הקומונה היה ללא ספק ברגש השיתוף והאחוה בין הפועלים, שגדל אמנם על קרקע המחסור, אולם היה בו משום ברכה רבה בימים שהבריחה והעזיבה היו מהתופעות הרגילות ביותר.

הקומונה נתקיימה מחורף תרע"ה עד קיץ תרע"ו. היא נתפזרה מכמה וכמה טעמים, ובעיקר בשל הרכבה המגוון. אולם קבוצת "אחוה" הוסיפה להתקיים ואף הקימה קבוצת "בנות": "עמל", "עבודה" ועוד. קבוצות קטנות אלה קיבלו, דוגמת "אחוה", עבודה בקבלנות, וקיימו תוך מאמצים גדולים את מעט העבודה המצוייה תוך חלוקתה בין חבריה. זכות גדולה עמדה לה ל"אחוה" שחיסלה בעבודותיה את "המשגיח", שהיה לרוב נוגש בפועלים; היא הוכיחה בזאת את יעילות העבודה גם בלי ההשגחה "המסורתית" והעלתה בהרבה את ערכה של העבודה העברית, שהיתה לאור נסיון זה זולה יותר מהעבודה הערבית עם ההשגחה. הקבוצות נתרבו איפוא ורוח חדשה החלה לפעם בציבור הפועלים, הלא היא שצררה לאחר שנים בכנפיה את שרידי "אחוה", הקומונה וכל שאר הקבוצות האחרות, להניח יסוד לחבורת "מעבר" וממנה — להקמת הקיבוץ "גבעת השלשה" על־יד פתח־תקוה וקיבוץ יגור על־יד חיפה—נשר.[19]

אולם סאת הצרות של פתח־תקוה טרם מלאה, שכן נתכסו שמיה הקודרים בלאו הכי עבים כבדים ו"אם המושבות" החלה, בשנתה השלישית של המלחמה, לטעום מכל קובעת התרעלה של המלחמה שכל תיאוריה, ויהיו המזעזעים ביותר, נראים חוורים. הדבר התחיל עם המלחמה בין האנגלים והתורכים בדרום־הארץ ומרכזה ועם גזירת הגירוש שיצאה על תושבי יפו ותל־אביב היהודיים. דומה וכל העבר הקרוב נראה מעתה כגן עדן.

ד

נגישות התורכים

הממשלה התורכית לא הביטה מעולם בעין יפה על ההתישבות היהודית. נודעת פרשת הנגישות במושבות הצעירות והחדשות: פעם גזרה על בנין בתים ופעם על העליה, ואחרון־אחרון — המכשולים העצומים ברכישת קרקעות ועל כן ההכרח להפליג לאמצעים בלתי רגילים כדי להחזיק בקרקע ולעבדו. ואם בימים כתיקונם כך בימות מלחמה לא־כל־שכן. בימי המלחמה היתה "משיכה" מיוחדת לממשלה התורכית לפתח־תקוה. מושבה זו, הגדולה והעשירה במושבות היהודים, מצוה לסחוט ממנה ככל האפשר. בחיפושי נשק החלו ובסחיטות מתמידות שלא פסקו אף ליום אחד המשיכו. היום מפרקים את הצנורות בפרדסים (להניחם במדבר סיני, מים לצבא) ומחר מחרימים מכונות, כלי עבודה, חוטי ברזל, עצים, וכמובן, טובים גם תפוחי־הזהב לחיילים צמאים ורעבים במדבר. ונוסף על כך דרישות מתמידות לסוסים, לעגלות וכו' — לא היה גבול וקץ לדרישות. אי־ציות גוררת אחריה ענשים חמורים ביותר. אכן, בעזרת בקשישים ניתן לבטל פה ושם איזו גזירה ולהשאיר במושבה איזה מיצרך חיוני, אולם בקשישים אלה מצצו את דם התמצית של המושבה, אשר נתקיימה לרוב באמצעי סיוע מן החוץ.

המצב פוגע בכל ואין לפניו כל עדיפות. אולם מה יעשה איש המכניס את רוב מרצו במוסד חדש, שהוקם בפרוס פרוץ המלחמה והוא רואה בחורבנו ואין מציל. במצב כזה היה דר. פ י ק ה ו ל ץ, מנהל בית הספר החקלאי, שלפי סיפורו של מרדכי בן הלל הכהן, פרץ הוא באחד ימי תשרי תרע"ז לביתו, "והתחיל לבכות בדמעות שליש בדברו על בית הספר, עד כי בקושי גדול עלה בידי להרגיעו מעט כי יחדל לבכות..."[20] והיה לו על מה לבכות. הוא התדפק על דלתות משרדים רבים, אולם לא נענה, לפי שהיו, לפי דברי המשרדים, צרכים חיוניים ודחופים יותר.

המושבה רעבה והנה — עולה שנית הארבה (תרע"ו) ופוקד את הארץ. הוא פוסח הפעם על פתח־תקוה, אולם דיו להחרידה בשנית ולהוסיף טיפה מרה בכוס היגונים שלה. ועם הרעב והמצוקה נתרבו המחלות. עצי האיקליפטוסים שניטעו להגן מפני הקדחת, נעקרו על ידי התורכים והקדחת רבתה במושבה, כמעט שלא היה בית שלא פקדה אותו, וכינין אין. פתיחת הבורות בו נקבר הארבה גרמה אף היא למחלות שונות. האנשים נחלשו מחוסר תזונה והמחלות נדבקו בהם על נקלה. אף האמידים במושבה ירדו לדרגת נצרכים. כל כספי ההלואות כלו לצרכים החיוניים ביותר. את העצים אין מזבלים ואין משקים ועיני בעליהם רואות וכלות.

בינתיים מתקדמים האנגלים בדרום הארץ וכובשים מידי התורכים הנסוגים צפונה חבל אחר חבל. האנגלים מקוממים כנודע את המדבר הערבי נגד התורכים, והבידואים מחבלים בתורכים ואף מתנפלים עליהם מן המארב. ו"אגב הילוכא" הם פושטים בשוד ומגיעים עד יהודה ועד לסביבות פתח־תקוה. המושבה נוקטת אמצעי שמירה, אולם

יד הנוגש התורכי בה ואין הוא מניח לה אף לרגע ויום יום הוא מראה את נחת זרועו. פתח־תקוה צופיה לחבל הנכבש על ידי האנגלים ומצפה בחשאי לגואל הנכסף. אולם צפיית שוא היא, שעל כן פסגת הסבל נכונה עוד לפני המושבה.

ימים מעטים לפני פסח תרע"ז, ביום ה' בניסן, ניתנה הפקודה ליהודי יפו לעזוב את העיר תוך שעות מספר. הטעם הרשמי — סכנה להרעשת העיר, אולם הכל ידעו כי זוהי רק אמתלא. הפקודה ניתנה והיציאה החלה. מחוץ לכמה יוצאים מן הכלל, נאלצו כל תושבי יפו ותל־אביב היהודים לאחוז מקל נודדים בידיהם ותחנתם הראשונה צפונה היתה — פתח־תקוה.

אלפי מגורשים הצטופפו בפתח־תקוה והוסיפו מצוקה על מצוקתה. פתח־תקוה נבחרה על ידי "ועד ההגירה לקהלת יפו" כמקום מקלט הן בגלל קירבתה לתל־אביב והן בשל הבנינים הרבים שבה (ובכלל הבנינים — הבקתות בפרדסים וכל שאר מיבנים, שאינם בדרך כלל מקורות מגורים בימים כתוקנם) והן בגלל האפשרות להסתדר בעבודה, ואחרון־אחרון: האפשרות להיחבא מעיניהם של העריצים התורכים. אמנם גזירת הגירוש חלה גם על פתח־תקוה, אולם בינתיים מתנחמים במקלט ארעי זה ומצפים לרחמי שמים, היינו לנצחונם השלם של האנגלים המקיפים יותר ויותר את התורכים, ובעיקר מצד דרום. אכן, ככל שמצפים לבואם של האנגלים כן הם בוששים לבוא.

והימים ימי חג הפסח, הוא החג שהפך לרבואות בני הישוב לחגא, כי בינתיים פקודה רודפת פקודה ובכללן הגזירה החדשה — לצאת גם מפתח־תקוה, והרשות להישאר בה אך לבעלי רשיון מיוחד. ושיירות חדשות נמשכות מפתח־תקוה לכפר־סבא ולעין־חי והגולים על צרורותיהם משרכים את צעדיהם אחרי העגלות.

הועד, עמוס דאגות ותפקידים, הוטל לתוך עסקנות חדשה, בה שותפו עסקני תל־אביב והישוב. ראשית כל יש להסדיר את דבר התובלה מתל־אביב ויפו, למען תיפסק הספסרות של בעלי כלי רכב. נקבעו מחירים מכסימליים לכל סוגי העבודה. מכשלה נוספת היה דבר סידור הדירות לגולים. הצפיפות שגדלה במושבה במשך ימים מספר העלתה את שכר הדירות והגולים בעלי אמצעים דלים לא יכלו לעמוד בו. הועד הדביק מודעות ברחובות המושבה והזהיר מפני העלאת שכר דירה וביקש עזרת המושבה למגורשים.

וכרגיל בכל פורענות ביקשו אחדים להוציא אף מעז זה מתוק וניחומים. י. ש פ ר י נ צ ק ראה בפגישה זו שבין הכפר והעיר, בין נוה־צדק ופתח־תקוה "אחת העובדות המעניינות שבגירוש", וביחוד שהמגורש נאלץ להיזדקק לעבודה פיסית. אולם אף "מתוק" זה היה מהול מרירות. ראשית כל היתה זו פגישה מחמת אונס, ושנית לא תמיד היתה קבלת־הפנים של בני המושבה ראוייה לחומרת המצב, וזה הותיר משקע מר ביותר בלב המגורשים, שציפו להשתתפות חמה יותר בסבלותיהם.[21]

הגולים בפתח תקוה

על אף האזהרות הרשמיות שדין פתח־תקוה כדין יפו, נוהר הקהל לפתח־תקוה והדרך הומה שיירות. בדרך יפו—פתח־תקוה נקבעת שמירה של צעירים, המפקחת על השיירות ומשגיחה שלא ייארעו תקלות עם העגלונים וה"סוחבים" למיניהם. המושבה הומה כנחיל ואם כי הכל יודעים שזוהי אך תחנה ארעית, בוחרים בה, שכן יפים חיי שעה בימים כשהגואל מציץ כבר מהחרכים ויש לצפות לו בכל יום ושעה.

בינתיים מתברר, מה שהיה ידוע מכבר, כי לא היה כל צורך אסטרטגי בפינוי תל־אביב ויפו, ורק הרשעות התורכית היא שהסבה בכל הסבלות האלה. העסקנים מתייעצים בפתח־תקוה אם להמשיך את הנדידה צפונה או לחכות כאן, על־אף־הכל, עד יעבור זעם. וכמעט שהוסכם לא לזוז צפונה מחוסר עגלות ומחשש תקלות גדולות יותר. המושבה נעשית מרכז העסקנות ביהודה; כאן קובע את "מפקדתו" מאיר דיזנגוף ואתו כל שאר העסקנים. והממשלה התורכית, היודעת היטב את הנעשה בפתח־תקוה, ממשיכה בנגישותיה ורדיפותיה ובמחנה־יהודה פורצים גנבים ערבים ושודדים שורצים בכל עבר ופינה.

ולהמיית הגולים מתלווים הדים ורעמי יריות מהחזית, שהם מעין בשורה לקהל הנענים והסובלים, שכן סימן הם להתקרבות החזית והגאולה הקרובה. עתה מחריפה הממשלה התורכית את יחסה לכלל הגולים והיא גוזרת במפגיע לגרש את כל תושבי יפו מפתח־תקוה וקובעת מועד למילוי הגזירה, שאם לאו תוציא היא עצמה לפועל את הגירוש. ואין התורכים מתמהמהים ומגרשים בכוח את הגולים מפתח־תקוה וסוחבים אותם לתחנת ראש־העין, שם הם מתגוללים תחת כיפת השמים ללא כל יד מטפלת. התורכים מחרימים עגלות, והעגלונים חוששים למסע רחוק צפונה מחמת אימי המלחמה, שכבר אירעו אסונות בדרך.

פתח־תקוה מתרוקנת מגוליה הנוהרים לכפר־סבא ועל אף הסכנה המרובה, הם ממלאים את הדרכים המובילים גלילה. מרכז העסקנות עובר לטבריה. נקל לתאר שבמשך ימים אלה נידלדלה המושבה לחלוטין, בהיסחט ממנה כל שנותר בה ברכוש ובכל שאר האמצעים. בעלי הפרדסים היו עמוסי חובות ומשכנתאות עד למעלה ראש ועדיין התורכים לוחצים וסוחטים בלי סוף. ועל אף הנהירה לכפר־סבא וצפונה עדיין גדולה אוכלוסיית פתח־תקוה כפליים מהרגיל ובמושבה פנים חדשות על כל צעד ושעל והכרח לטפל באלה לא פחות, ואולי עוד יותר, מאשר בבני פתח־תקוה עצמם.

מראה המושבה עגום ביותר. אי־נקיון ברחובותיה ובסימטאותיה ועם כריתת האיקליפטוסים ניטלה ממנה עטרת תפארתה — מעטה הירוק שלה. אולם כל תשומת הלב מופנית לחיפוש אמצעים לכיסוי ההוצאות הענקיות של המושבה, התחנה הארעית והקבועה של אלפי אנשים. ולפתח־תקוה מתלקטים טיפוסים מטיפוסים שונים, שבימים כתיקונם היה בהם לעורר תשומת לב. הרי למשל היהודי, שרק לפני

כפר סבא שותף לצרה

כמה שנים נתפרסם שמו מקצה העולם ועד קצהו והיה למעשה השעיר לעזאזל של כלל ישראל כולו — מנדל ב י י ל י ס. זה זמן מה הוא נמצא בארץ־ישראל, בה נקלע בשעות קשות אלה. ואף שיק"א מכלכלת אותו בכבוד, לפי הוראות מחוץ־לארץ, הוא מתענה בפתח־תקוה עם כל הגולים, אולם תוך סבל זה הוא שולח טלגרמת ברכה לעורך־דין שלו מימי המשפט שלו, אוסקר ג ר ו ז נ ב ר ג, שעלה לדרגת סאנאטור. "איזה ימים הגיעו עתה לרוסיה, טוען הוא, ואנחנו פה נמקים מעוצר רעה ויגון...".[22]

שותף לצרה וליגון היא כפר־סבא. מושבה זעירה זו, בעלת עשרת הבתים הקטנים, מאכסנת כאלף ושלוש מאות נפש. המושבה שייכת מבחינה אדמיניסטרטיבית לפלך שכם, ועל כן היא מותרת בישיבה. הואיל ובתים אין בה, מסתדרים הגולים בסוכות ותחת כיפת השמים ובית־הספר של הגולים אף הוא בצלו של יער האיקליפטוס. ימי רובינזון קרוזה חוזרים על עירוניים אלה, המקימים להם סוכות מענפים ובתחבולות שונות הם יוצרים להם את מעט הצל בשרב היום. וכך מסתדרים כל מוסדות הציבור: בית־הכנסת, שוק וכו'. גולים אלה מכניסים רוח חדשה בכפר־סבא, שהיתה עד כה כמעט אך מקום מושב לפועלים במשך ששת ימי העבודה של השבוע (לשבת היו חוזרים לפתח־תקוה, מקום משכנם הקבוע).

לאחר שלוש שנות מלחמה ונוכח התקדמותם של האנגלים, דומה היה, כי קץ הסבל מתקרב ואין זה אלא ענין של ימים ספורים בלבד. אולם שלוש שנים אלה היו לפתח־תקוה אך התחלה וראשית, שכן נכונו לה בזמן הקצר הנותר עוד לגאולה, ימי סבל שלא ידעה כמותם עד כה.

הערות

1. בהוספה המיוחדת ל"חדשות הארץ" גל' 30, כ"ו חשון תרע"ט/1.11.1918.

2. לפי תזכיר הסתדרות החקלאים בפתח־תקוה, שחובר על ידי ברוך ראב (משנת תרפ"ג) והועמד לרשותי על ידי המחבר.

3. על מלחמת השפות בפתח־תקוה ראה בעתונות מאותה שנה. הדברים מאסיפת המחאה לקוחים מנוסח ההחלטות, שנשתמר בכתב יד בעזבונו של מזכיר המושבה ב. מכליס ז"ל והומצא לי על ידי המשפחה.

4. "האחדות" שנה ה, גל' 42, כ"ו אב תרע"ד, עמ' 29.

5. "הפועל הצעיר" שנה ז, גל' 42, ה אלול תרע"ד/7.8.1914, עמ' 12, "האחדות" שנה ה, גל' 43, י"ג אלול תרע"ד ,עמ' 29, אברהם אלמליח בספרו: ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם כרך א (ירושלים, תרפ"ח), עמ' 150—151.

6. "הפועל הצעיר" שנה ח, גל' 4, כ"ד חשון תרע"ה/13.11.1914, עמ' 14—15.

7. "הפועל הצעיר" שנה ח, בראש גל' 7, ט"ו טבת תרע"ה/1.1.1915.

8. מלחמת העמים למרדכי בן הלל הכהן ספר א (ירושלים, תרפ"ט), עמ' 30, 34, 79.

הערות

9. "הפועל הצעיר" שנה ח, גל' 16, כ סיון תרע"ה/2.6.1915, עמ' 15.

10. ראה בפרטות על כך בתיאור שנדפס בקובץ: בין המצרים, חלק ב, ירושלים, תמוז, תרע"ה, עמ' 74—76 ובמקום המרומז לעיל בהערה 2. תיאור מפורט למכת הארבה ניתן על ידי משה סמילנסקי ב"הפועל הצעיר" תרפ"ג, גל' 26—33, וחזר ונדפס אחר כך בכמה וכמה מקומות: כתבי מ. סמילנסקי כרך תשיעי, זכרונות (תל־אביב תרצ"ה), עמ' 166—195, פרקי הפועל הצעיר כרך ו (תל־אביב תרצ"ה), עמ' 157—178, ועוד (בקיצור גם בספרו: פרקים בתולדות הישוב חלק ד, תל־אביב, תש"ז, עמ' 35—40.

11. ראה מאמריו: התישבות המונית וקואופרציה ("האחדות" שנה ד, גל' 14/15, ט"ז שבט תרע"ג, עמ' 6—10), בנין קואופרטיבי (שם גל' 18, ז אדר א, תרע"ג, עמ' 1—4).

12. "האחדות" שנה ד, גל' 33, ח סיון תרע"ג, עמ' 1—3.

13. "קונטרס" כ"ה, כ"ד שבט תר"ף, עמ' 22—23. וראה עוד דבריו בספר העליה השניה עמ' 270—271.

14. "האחדות" שנה ה, גל' 30, כ"ו אייר תרע"ד, עמ' 29—30, שם גל' 32/33, י"ח סיון תרע"ד, עמ' 63.

15. "האחדות" שנה ו, גל' 10, כ"ג כסלו תרע"ה, עמ' 25.

16. "האחדות" שנה ו, גל' 11/12, י"ג טבת, עמ' 51.

17. "בין המצרים" חלק א (ירושלים, אייר תרע"ה), עמ' 71.

18. "האחדות" שנה ו, גל' 8/9, י"ט כסלו תרע"ה, עמ' 50.

19. על "אחוה", הקומונה והקבוצות האחרות ראה עוד: בין הזמנים (תרע"ו), עמ' 101, נטע הרפז בספר העליה השניה עמ' 232—233, יהודית איידלמן וי. שטינברג שם, עמ' 266—271, דוד בדר: קיצור דברי ימי הקומונה בפתח־תקוה; מקבוצת "אחוה" לגבעת השלשה בקובץ מאמריו: ציונים על דרך (תל־אביב תשי"ב), עמ' 9—13.

20. מלחמת העמים למרדכי בן הלל הכהן ספר ב (תל־אביב תרפ"ט), עמ' 158.

21. בקובץ: מזמן לזמן (תרע"ז). חזר ונדפס בפרקי הפועל הצעיר כרך ו (תל־אביב תרצ"ה), עמ' 281—282. על הגירוש בכלל ראה תיאוריו המפורטים של מרדכי בן הלל הכהן בספרו: מלחמת העמים ספר ג (ירושלים, תר"ץ), עמ' 103 ואילך, י. לופבן: גירוש יפו, בקובץ: מזמן לזמן (תרע"ז) ובפרקי הפועל הצעיר כרך ו, עמ' 249 ואילך, ספר היובל של פתח־תקוה עמ' תקיב ואילך ועוד.

22. מלחמת העמים למרדכי בן הלל הכהן ספר ד (ירושלים, תר"ץ), עמ' 12.

פרק עשרים ושש:

בקו האש והחזית וכיבוש האנגלים

החמרת הגזירות על פתח־תקוה / החיפוש אחרי מרגלים ועריקים מן הצבא / המצוקה במושבה / קרנות הסיוע מחוץ לארץ / מטבח הפועלים בהנהלת קבוצת פועלות מהגליל / אופן חלוקת כספי הסיוע והעבודה / שלושת הקרבנות / התקדמות האנגלים בדרום / הצהרת בלפור וכיבוש ירושלים / החזית ליד הירקון / נסיגת התורכים ועזיבתם את המושבה / כניסת האנגלים / שובם של התורכים / הניתוק מיפו ותל־אביב / גזירות חדשות / מעשי שוד והתעללויות / גזירת הגירוש על פתח־תקוה / אסיפה כללית בלילה בבית הכנסת / תהלוכת נשים למפקד לשם ביטול הגזירה / סבל המגורשים / המערכה בתוך תוכה של המושבה / השחרור וכניסת האנגלים / המערכה בסביבת פתח־תקוה / בוא ועד הצירים / ביקור חברי ועד הצירים בפתח־תקוה / תג החזרת ספרי התורה מפתח־תקוה לתל־אביב / גזירת פינוי פתח־תקוה על ידי הממשל הצבאי הבריטי / מחאתם של ויצמן ובן הנדיב / גילויי האיבה של הממשל הצבאי / סבל המושבה בגירוש חדש זה / כיבוש כל הארץ על ידי האנגלים / סיום תקופת המלחמה / בני פתח־תקוה הפזורים בכל קצוי הארץ חוזרים הביתה / פתח־תקוה בת ארבעים / שיקום ההריסות / "אחוה" / סיכום נזקי המושבה / המשבר והמצוקה בשל החובות והנזקים / הועדה להכניס עבודה עברית לפתח־תקוה.

א

החיפוש אחרי מרגלים ועריקים

ככל שקרב קץ שלטונם של התורכים כן פוקדים הם את הישוב בידם הקשה ומנחיתים חדשים לבקרים גזירות שאין הישוב המדולדל יכול לעמוד בהן עוד. בראשית תרע"ח, בימות החגים, מקבלת פתח־תקוה פקודות חמורות לפנות מקרבה את כל פליטי יפו, ללא יוצא מן הכלל. ג'מל פחה השליט על הארץ אינו יודע רחם בגזירותיו ולא קל לבטלן על אף ההשתדלות הנמרצת ביותר. החמרת הגזירות באה בעקב גילוי דבר הריגול של אהרן אהרנסון וחבורתו. אהרנסון, יד ימינו וילד טיפוחיו של ג'מל פחה ומסייעו העיקרי במלחמה בארבה, נתגלה לידיד נאמן זה כבוגד המגלה סודותיו לאנגלים. החיפוש אחרי מרגלים החל בכל רחבי הישוב שנחשד כולו בבגידה ועסקנים וסתם יהודים נסחבו בהמונים לדמשק, שם התגוללו ונתענו בכל מיני יסורים שאין לשערם. לחיפוש זה נוסף חיפוש אחרי "פיררים" (בורחים ומשתמטים מן הצבא), שבעקבותיו נתפסו אנשים לעשרות ולמאות והובלו לדמשק, ושם מצאו לא מעטים את קיצם. במלון גיסין בפתח־תקוה איותה לה למושב המפקדה התורכית שניצחה על גירושם של בני יפו מהמושבה ואף בני פתח־תקוה, מחוסרי נחלאות. התחילה סידרה מייגעת של הענקת בקשישים לפקידים הגדולים והקטנים והכל נאנחים תחת עקת הסבל החדש.

בני פתח־תקוה מחזירים את ספרי התורה שהוגלו עמהם בזמן הגירוש (1917).

קרנות הסיוע

והמצוקה במושבה גדלה והולכת מיום ליום ואילולא קרנות הסיוע מחוץ־לארץ (בעיקר מאמריקה) אין הישוב ופתח־תקוה בכללו יכולים להתקיים אף שעה אחת. וכרגיל נוטלים הפועלים מנה אחת אפיים בסבל כללי זה. מחוץ לפועלים "המסודרים" בקבוצות הקבלניות מצויים הרבה לא מסודרים ולהם דואג ועד הפועלים, שגילה בימים קשים אלה את שיא יכלתו. אברהם הרצפלד מתגלה במלוא יכלתו. הוא הולך ברגל מפתח־תקוה למקומת רחוקים בתנאי מלחמה ובסכנת נפשות, מבריח גבולות, המשתנים מיום ליום ומביא אתו תמיד בשורת עידוד לפועלים, אם בצורת קמח ללחם ואם בצרכים חיוניים אחרים. בפתח־תקוה מקימים הפועלים את מטבח־הפועלים בהנהלתן של פועלות, ו"קבוצת הגליליות" נענית לקריאתו של הרצפלד בהקמת המטבח ונוצרת אוירה חברותית־אנושית בציבור מגוון ולמוד סבל.

ובעצם הימים הרעים האלה הקים ציבור הפועלים את המוסד, שעשה כה הרבה להקלת מצוקת הרעב, את "המשביר", מוסד כלכלי ראשון לציבור פועלים מאורגן. הוא נעזר בימי המלחמה על ידי קרנות ישוביות ויהודיות כלליות, אולם ידע לעשות את העזרה כלי מנוף לעזרה פרודוקטיבית ואף הראה את הדרך לבאות. וביותר נתגלה הדבר בסניפו, בפתח־תקוה.

הסיוע שהגיע לישוב באמצעות הקרנות יצר בפתח־תקוה מקומות עבודה לפועלים ואף הקל על הפרדסנים לעבד את מטעיהם. חלוקת הכסף והעבודה נעשתה במושבה מתוך שיתוף של ועד המושבה עם ועד הפועלים. ועד הפועלים היה מקבל מועד המושבה שטרות ובסיום העבודה היה מקבל תמורתם. סידור זה גרם לא פעם לחיכוכים בין שני הועדים, שכן לא תמיד התאימו השטרות למגמה שנקבעה על ידי הקרן או הועד וכן חלו עיכובים בפרעונם, אם על ידי הקרן ואם על ידי הועד. לבסוף פרצו הדברים בסכסוך ובהפגנה, שגררו אחריהם קרבנות.[1]

הדבר היה בכ"ח בתשרי תרע"ח (14.10.1917). הפועלים במצוקה. שכר עבודתם משתהה בשל עניני השטרות, שהועד לא ראה אותם מסודרים ועיכב משום כך את פרעונם לשם לחץ על באי־כוח הפועלים. נפגעי המצוקה לא הסכימו בשום פנים עם עיכוב התשלום בשל ענינים פורמליים ויהיו צודקים ביותר — ודרשו את שכרם, וביחוד שמקורו הם יהודי חוץ־לארץ, המשקיעים בתרומותיהם את מיטב אהבתם לאחיהם הסובלים בארץ־ישראל. וכשנמשך העיכוב בתשלום וכל הדרישות לבטלו לא הועילו, הסתדרה הפגנת פועלים אל בית הועד, שם נתקיימה אותה שעה ישיבה בענינים דחופים. מגמת ההפגנה היתה ברורה — להחיש את התשלום, וביחוד כשכסף נמצא בעין. הועד לא הסכים לדחות את הדיון בענינים העומדים על הפרק וכך אירעה התפרצות, שגילוייה היו צעקות ומהומה בבית הועד ובמושבה כולה. ה"מודיר פוליס" (ראש המשטרה) התורכי שהתאכסן אז במושבה, ביקש לדעת פשר דבר המהומה ונמסר לו בשם הועד, כי "היות שהפועלים עבדו אצל האיכרים,

שלשת הקרבנות

ולאלה אין אפשרות לשלם את שכר עבודתם, לכן הם באו בדרישה אל הועד, שישלמו להם, כי רעבים הם".

מיד לאחר־כך באה דרישה מאת הועד בשם התורכים, שעל הפועלים להמציא ארבעים ושנים פועלים לידי התורכים. ובנקודה זו מתחיל ההבדל שבמסירת הדברים לפי שתי גירסאות. לפי דברי דובר ועד המושבה מ. חפץ היתה דרישת התורכים תגובה על הפגנת הפועלים, אולם לפי גירסת נטע הרפז (אז: גולדברג), המבוססת על התעודה התורכית המקורית, נדרשה המושבה להסגיר לידיה ארבעים ושנים שומרי המושבה, אולם הועד השתמשש בהזדמנות זו לנקום בפועלים ומסר על פועלים הנדרשים על ידי ה"מודיר פוליס", עד המהומה במושבה. לעומת זאת טוען אחד הנאסרים והמובלים לדמשק, פלטיאל נובינק, כי אף הוא היה בין הנאסרים אף שלא היה שומר.

בין כך ובין כך אי־אפשר היה להמרות את פי העריץ התורכי והיה הכרח למסור אנשים לידיו, ופירוש הדברים: בית־סוהר תורכי, שכמותו כזוועה שאין לתארה במלים וכל באיו רק בנס ובאורח פלא ייחלצו מצפרני העינויים והמות. הואיל ורובה של המושבה היה "פיררים", היינו עריקים וחייבי צבא, החליט המרכז החקלאי של פועלי יהודה למסור עשרה אנשים, נתיני אוסטריה, שהיחס אליהם, כך הניחו, יהיה אכזרי פחות. נתיני אוסטריה פירושם בני גליציה, ואלה התנדבו להיות קרבן הקהל. מיד עם היאסרם בתוך המושבה, במלון גיסין, החלו התורכים לענות אותם אגב דרישה שימסרו את שמות המרגלים והשומרים. הצעקות נשמעו בכל המושבה ועוררו חרדה בלב כל שומען. נטע הרפז מספר, כי לאחר שהתיצב לפני הקאימקאם (המושל) התורכי, נשאל אם הוא בכלל שומרי פתח־תקוה. הנחקרים סבלו בדומיה את העינויים והובלו לדמשק. בסכנות־נפשות ממש הגיעו שמה אברהם הרצפלד ובן־יעקב והם טיפלו בנאסרים שהתענו בצינוק התורכי. שם סיימו את חייהם שלושה מבין קרבנות־קהל אלה והם: שמואל שטריידלד, מנחם גרוילין ואייזיק מהרינג.

שלשה פועלים אלמונים היו אלה בפתח־תקוה. רק לאחר הירצחם החלו להתגלות פרשות חיים מופלאות של צעירי ישראל אלה מגאליציה, בני משפחות בעלי־בתיות, שבחלו בשאננות הגולה ועלו לארץ־ישראל וכאן טעמו את מנת חלקו של הפועל העברי. לא ריטנו ולא עזבו, ואחד מהם אף רגיל היה לבקר את הוריו בחוץ־לארץ, יצא וחזר. "שלשה מלמד ו"ו היו, אמר עליהם בהספדו שלום שטריידט, דמות דיוקנם תהא מבהיקה לרגעים לעוללינו בבין־השמשות, כשפיות האמהות יהיו פולטים בחשכה את המעשיות בלמד ו"ו הצדיקים, שעליהם העולם הושתת. אז יהיו ניצבים לנגדם גם השלושה, ישובו לחיות, לעשות ולפעול כבשעתם הגדולה, שאנו הננו עדי הראייה שלה".[2]

נסיגת התורכים

ופועלי פתח־תקוה שמרו על זכרונם של קדושים וטהורים אלה והציבו להם ציון נאה וראוי בלב המושבה, הלא הוא קיבוץ ג ב ע ת־ ה ש ל ו ש ה, שהגשים את חלומם וחזונם של פועלי פתח־תקוה בימי המצוקה של מלחמת העולם הראשונה על חיי שיתוף וקומונה של מאות פועלים, העובדים במושבה, אולם מקיימים תוך כך משק עצמאי למופת.

ב

גילוי מעשה הריגול בזכרון־יעקב היתה אמתלה נאותה לתורכים להוסיף ולהתעלל על ידי התורכים, לאמור: הנה יהודים אלה שקיבלנום כאן בזרועות פתוחות ואיפשרנו בישוב ולנהוג בו כבפושע מועד. כל הישוב נחשד בריגול ונוסף לכך שוסו הערבים להם להקים ישובים חדשים, בוגדים בנו ומשלמים לנו בריגול. וכך פשטה הסתה ערבית אנטי־יהודית ואנטי־ציונית כאחת. ובינתיים מתרבות הנגישות: פושטים ברחובות, פורצים לבתים לשם גירוש אנשי יפו מהמושבה או לשם צייד "פיררים". אין עצה ואין תבונה והגולים נושאים עיניהם הגלילה, אולם אין הצפון נכון לקבלם ורבים שהלכו לשם עדיין מתגוללים ברחובות טבריה והמושבות של הגליל התחתון. טיפת נחמה יחידה היא נסיגת התורכים מדרום לצפון ומהגבעה בעין־גנים רואים את החיילים הנסוגים, ברכב וברגל, ובלב מקננת התקוה: הנה הנם הגואלים...

הנסיגה נסיגה של ממש, אולם לרוע המזל אין פתח־תקוה נושעת על ידה; אדרבא, עליה להתנסות עוד בנסיונות קשים ומרים ביותר. האנגלים מתקדמים מדרום וכבר הם בגדרה וברחובות, ובחנוכה תרע"ח נכבשת ירושלים לפניהם ובישוב פושטות שמועות על הצהרת בלפור. אולם על יד הירקון נערכת החזית וצבא כובש זה אינו יכול לגבור על שרידי החיילות התורכיים הנסוגים, העייפים והרעבים. ועיני בני פתח־תקוה רואות וכל סביבותיה נגאלות בהדרגה ורק היא נשארת תקועה עד קץ קיצה של המערכה והמימשל התורכי ככל שהוא מתארך הוא נעשה קשה ואכזרי יותר.

סוף־סוף בא היום הנכסף, יום שבת, ב' בכסלו תרע"ח. התורכים נסוגים בדרך כלל בהגינות ואינם פושטים ידיהם בשוד, אולם ההרגל עושה את שלו ובליל שבת האחרון פושטים קצינים תורכיים במושבה ולוקחים מכל הבא ביד ואף מחלקים סטירת לחי למוכתר המושבה. ואף־על־פי־כן הם מסתלקים ובשבת בבוקר — אין עוד תורכים בפתח־תקוה ואימת ציד ה"פיררים" חלפה ואינה עוד. אין מאמינים למראה עין. המושבה ריקה מתורכים אבל גם מאנגלים.

לאחר ההתאוששות הראשונה מתכננים את השיבה ליפו, היא השיבה הנראית לרבים כחלום: יפו ללא אימת הפחות, הגדולים והקטנים. ואף־על־פי־כן אין עוד תורכים ביפו והשיבה היא מציאות ואמת. סוף־סוף נכנסים האנגלים (ח' בכסלו

שובם של התורכים

תרע"ח). לעת עתה — כמה מאות פרשים, ובני המושבה ששים לקראתם וקבלת־פנים חמה נערכת להם על ידי ועד המושבה, והמושבה צהלה ושמחה — סוף־סוף סרה אימת התורכים. אולם השמחה עוברת חיש מהר; האנגלים עוזבים את המושבה לאחר שהייה קלה בה והתורכים חוזרים, הפעם בלויית המפקד הגרמני של החזית, הקובע את מפקדתו במלון "ירקון". שיבת התורכים היא אך לפתח־תקוה, שכן ביפו מחזיקים האנגלים מעמד, והרי צרה חדשה כפולת שמונה: שוב בידי התורכים וניתוק מוחלט מיפו ותל־אביב.

בט"ו בכסלו נשמעים בשנית קולות הפקודה של התורכים. הם מודיעים על גזירות חדשות וחמורות ובינתיים שוד מכל העברים, ציד־אנשים ועל הכל — ניתוק מכל העברים. והגולים שלא הספיקו לחזור ליפו מתקנאים באלה שהספיקו לחזור ומכאן אך כפסע להתמרמרותם של בני פתח־תקוה על ועד המושבה, הנחשד על ידיהם שידע על שוב התורכים, אולם במתכוון העלים את הדבר מעיני התושבים, למען לא תשם המושבה כליל. ושמועה רודפת שמועה, כי האנגלים הציעו אבטומובילים לשם העברת אוכלוסיית פתח־תקוה ליפו, אולם הועד התנגד לכך מהטעם האמור. ובני יפו באים בטענה על מה ולמה חייבים היו ה ם, שאינם בני פתח־תקוה, להישאר לעת צרה כזאת.

אולם טענות ומענות אלה אינן מועילות הרבה וודאי שאינן מקילות על המצב בו נתונה המושבה: מצור, במלוא משמעות המלה. אין יוצא ואין בא ובתוך המצור — הפקרות ושוד, התנפלויות וציד אנשים ברחובות, אין חסים גם על נשים וזקנים. השוד מקיף גם את הפרדסים וכל שאר הנטיעות. פורצים מחסנים ומרוקנים אותם, ועיני בני המושבה רואות, אולם חסרי אונים הם מלהפריע. המושבה — קו חזית, וכאן המערכה המכרעת בין האנגלים והתורכים ומשום כך עליה לסבול, אמנם עת קצרה ביותר, בסך־הכל חודש ימים, אולם שקול חודש זה בזוועותיו נגד כל ביעותי המלחמה ואימיה שעברו על המושבה בכל השנים האלה.

לבסוף בא היום המר והנמהר, א' חנוכה תרע"ח. השליט על פתח־תקוה יאַסין ביק הכריז ברבים, כי הואיל ופתח־תקוה חזית, על כל התושבים לפנות את המושבה. ועד לגירוש הגדול באים גירושים קטנים, מרחוב לרחוב, והפקודה באה במפתיע ושהות קצרה ביותר ניתנה לנטילת מטלטלים כלשהם. נדידה זו נותנת את אותותיה במושבה; הרחובות גדושים עגלות וכל סוגי תעבורה אחרים ומטלטלים וצרורות בכל פינה. נמצאים גם המבקשים לראות את הנולד והם עוברים בעצמם למקום אחר, להקדים את צו הפינוי, ולבסוף — פקודת גירוש החלה על כ ל המושבה.

בלילה מעירים את המושבה בפקודת הגירוש ויהודים הולכים למפלטם האחרון — לבית־הכנסת. אומרים "סליחות" ומצטרפים לאומרים בלב קרוע ומורתח גם אלה שאינם רגילים להתפלל. ובין סליחות לתפילה — אסיפת עם של המושבה כולה,

נזירות חדשות

לרבות הנשים: לאן ללכת וכיצד עוזבים מושבה שלמה, ללא שמירה, לידי שודדים, החומסים גם בשעה שבעל־הבית עומד לפניהם. חוששים ביותר ה"פיררים", שאינם בני המקום. בחוץ סגריר וגשם, וכל האספה כולה בבית־הכנסת מעין אסיפה של ימי הביניים בימי הגירושים הגדולים, וכל זה במרחק מצער מהמקומות שנגאלו. הכל שומעים עתה בחרדה לדברי ראש הועד, "זקן המושבה", המוסר את הוראות הגירוש לפרטיהן.

ההוראה, ככל שהיא מחרידה ומסמרת את השערות, כן היא קצרה, ברורה ומפורשת: על כל המושבה, אנשים, נשים וטף, לעזוב את המקום. כל אחד רשאי ליטול עמו כמידת יכולתו לשאת וכל השאר יישאר במושבה בפיקוחם ושמירתם של שלושים מבני המושבה שיישארו ברשות המפקד.

הדברים הסעירו את קהל הנאספים: מי ומי יהיו שלושים נבחרים אלה הרשאים להישאר עם משפחותיהם. המרירות פורצת בסערת־מחאות נגד כל הצעה והצעה לאופן בחירת השלושים ומסתכמת בהחלטה שאף אחד לא יזוז מהמקום; או שכולם יישארו או שכולם ילכו. הנשים יורדות בהמוניהן מעזרת־הנשים, מתערבות בין הגברים, צועדות אל ארון־הקודש ופורצות שם בבכי לחרדת כל הנאספים. אומרים תהלים בצוותא, וההחלטות משתנות מרגע לרגע עד שהנשים מחליטות ללכת למפקד ולבקש ממנו ביטולה של הגזירה.

משלחת הנשים צועדת לעבר עין־גנים ושלושה גברים מלווים אותם לשם שמירה. המלווים, מזקני המושבה, מברכים את ההולכות לפני התקרבותן למשכנו של המפקד. המושבה מצפה בכליון עינים, ולבסוף נראות החוזרות ובפיהן אין כל מלבד אישורה של הגזירה. הואיל ואין בידי המפקד כלי רכב במידה מספקת להעביר את כל בני המושבה בבת־אחת, תסתדר היציאה קמעה קמעה, חמשים משפחות ליום. תור היציאה הוא לפי בריאותם של התושבים, לאמור: החזקים והבריאים ראשונים ליציאה; בכפרים שבין קלקיליה ותול־כרם הוכנו מקומות ליוצאים.

ובמושבה מסתובבים משמרות הצבא ומזכירים שהגזירה גזירה היא ויש להתכונן ליציאה.

ג

עתה מתחיל סדרן של חבילות, הוצאתן וריכוזן, ועל גב העוסקים בכך עומדים החיילים התורכים ומאיצים, תוך קללות, חרפות וגידופים. כל היוצא הרגשה בלבו, שהוא נתקפח שעל כן אחרים עדיין נשארים, ועל המרירות שבגירוש מתווסף הזעם על העסקנים, מסדרי רשימת היוצאים. ובתוך המולה זו נשמעות יריות והפצצות, ופצצות חודרות גם למושבה ומפילות קרבנות, ובנסי־נסים אין מספר הקרבנות גדול. אולם פצצות אלה נושאות אתן תקוה: אולי מתקרבים האנגלים ויבוא הקץ.

פרשת הגירושים

אין מגורשים אלה יודעים, כי טעם ייחודה של פתח־תקוה בתוך תוכה של החזית הוא בשל אי־בקיאותם של המפקדים האנגלים בטיבן של המושבות העבריות. "הנה למשל, מספר מרדכי בן הלל הכהן, הגנרל, המצביא על האגף השמאלי, אשר ברחובות, לא ידע על דבר מציאותה של פתח־תקוה. לו ידע מראש, כי ישנה מושבה עברית בת אלפי נפשות על דרך הנסיגה של התורכים, כי אז היה מצווה על גדודי פרשיו לרדוף את הצבא התורכי הנסוג עד מעבר לנהר ירקון, ולא היה מביא על פתח־תקוה את הסכנה הגדולה...".[3]

קשה לומר, שהאנגלים לא ידעו על פתח־תקוה. אולם בלט לעין כל שכובשים אלה הניחו למושבה כה גדולה להתענות תחת עולם של התורכים במשך שבועות. בין כך ובין כך כל ירייה נשמעה להם לבני פתח־תקוה כאות לגאולה. אלא שבינתיים יוצאים, אולם הרבה עגלות חוזרות כלעומת שיצאו מחמת אימת היריות. בדיעבד שמחים על שיבה זו. אולם המפקד בא מעין־גנים, רותח מכעס על היציאה המתנהלת בעצלתיים ומאיים לעשות כלה במושבה ומתחיל בעצמו לנצח על הגירוש, אוסר מראשי המושבה וצורח ברמה שלא יתן לרמות עצמו ועל כן הוא גוזר שעל הכל לצאת במשך שעה, אין לו צורך עוד בשלושים וכו'.

קשה לשער את החרדה שאחזה את המושבה. אולם, מה הופתעו לאחר שעה קלה לשמוע כי הפקודה בטלה ומבוטלת, וביטולה בא בשל מכתב שהגיע לידי המפקד. הכל תוהים ותאבים לדעת תכנו של מכתב סודי זה, שבלי ספק הוא צופן טובות למושבה, אלא שאין יודעים את הדברים לאשורם. והגירוש נמשך בינתיים אם כי רק למראית עין; יוצאים וחוזרים ובלב הכל הרגשה כי בעוד ימים מספר ייפטרו מכל צרותיהם. ההולכים־ובאים מספרים על מצב המחריד של אלה הנמצאים בכפר־סבא ומוסיפים, כי סכנת גירוש מרחפת גם עליהם, שכן כפר־סבא כולה חזית. והוא הדין בכפרים הערבים אשר היוצאים שוכנו שם; הערבים מנצלים את המגורשים ומעלים לאין שיעור את מחירי המצרכים החיוניים ביותר.

הנרשמים בתור ליציאה מתחבאים ואינם יוצאים עוד, שכן כל יום מגדיל את הסיכויים לגאולה השלמה. דומה וגם אין עין התורכים פקוחה ביותר. אולם כל זה נמוג כהרף עין. בבת־אחת נערכת "פשיטה" במושבה על ידי התורכים; מחפשים אחרי כל אלה שהיו צריכים לצאת ולא יצאו. ה"פשיטה" מלווה צייד על כל פרטיו האכזריים. "חוטפים יהודים כבימי ניקולאי הראשון" — זאת היא הרגשת הרבים במושבה. את החטופים אין חוקרים ודורשים אלא מטילים על כל מיני כלי רכב — ומשלחים אותם צפופים וכלואים אל מעבר לירקון.

ואנשי כפר־סבא מספרים, כי את הגולים מעבידים שם בעבודות החפירות וכי רבים מבקשים לצאת ולברוח, אלא שהדרך סגורה, לפי שהמקום חזית והחיילים משוטטים בכל עבר ופינה. נסתיימה פרשת היציאה לפי רשימות והחלה חטיפה.

השחרור

אולם בעין ובחוש רואים כי ימיהם של התורכים ספורים. הם נסוגים יותר ויותר והמערכה עוברת לתוך־תוכה של המושבה. התותחים מוצבים בתוך המושבה לעבר וילהלמה, וככל שהסכנה בתוך המושבה גדולה כן רבה השמחה, כי על כן החל הסוף והגיע הקץ לתלאות. האנגלים מקיפים את המושבה, ושבת, שבעה בטבת תרע"ח (22.12.1917) היא השבת הראשונה לשחרור והאחרונה לממשל התורכים בפתח־תקוה.

במוצאי־שבת נכנסים האנגלים ועדיין נשרכים אחרוני התורכים במושבה ומבקשים לחם, ואותם החיילים השנואים מעוררים עתה אך רחמים בלבבות. אכן עדיין מגיעים לפתח־תקוה הדי היריות ואף פצצות ניתכות עליה ממקום החזית, אולם אין כל אלה מפריעים את השמחה הגדולה הממלאה את כל הלבבות, ואיש איש מברך את רעהו ב"מזל טוב" שזכה והגיע ליום זה.

השמחה היתה גדולה, אולם לא ניתן גם עתה לפתח־תקוה ליהנות ממנה הרבה. לרגל החזית הקרובה (כפר־סבא והירקון) החלו רבים לעבור ליפו. בני עין־גנים הוצאו אל תוך המושבה פנימה ומשקיהם היו על סף החורבן. בני עין־גנים התגוללו בפתח־תקוה וביקשו עבודה, שעה שמשקיהם שיוועו לעיבוד. גשמי ברכה יורדים בשפע, אולם אי־אפשר לשוב לעין־גנים הנמצאת בתחום המערכה. גדולה מזו הצרה של כפר־סבא; היא עתה בתוך־תוכה של החזית, בידי התורכים, ושם רבים מיוצאי פתח־תקוה והם שוכנים בימות גשמים בסוכות וגם תחת כיפת השמים. תקותם האחרונה של מגורשי כפר־סבא הם ישובי השומרון והגליל. אולם היודעים הם על מצבם? מכאן, מחבלי הארץ הכבושים כבר בידי האנגלים אין יכולים לנקוף אצבע למענם ואי־אפשר אפילו לדעת בדיוק את מצבם.

פתח־תקוה שוחררה. אולם במשך חדשים רבים היתה שרוייה במצב של חזית והדבר נתן את אותותיו בכל, וכמובן גם במצבה הכלכלי. סחוטה ודוויה במשך ארבע שנים, לא יכלה גם עתה להתחיל בשיקומה מהריסות המלחמה והשיעבוד התורכי. ההסגר על משלוח פרי הדר היה קיים גם לאחר השחרור; הדרך לצפון ולסוריה היתה סגורה; השטח הנכבש בידי האנגלים לא היה בו לקלוט את הפרי, הן בשל תנאי התחבורה בימי חירום אלה והן בשל הקשיים שהאנגלים החלו לערום. הנה באו רכבות לאין־שיעור ממצרים וחזרו ריקם ואפשר היה להטעין בהן את הפרי, אולם האנגלים הבטיחו בלשון רפה ואף ניהלו משא ומתן לקניית פרי, אולם שום דבר מכל אלה לא יצא אל הפועל.

הפרדסים היו חסרים כלי עבודה ומכונות, הם נשדדו על ידי התורכים, והיה הכרח למלא את החסר, ומצרים היה המקום היחידי להשגתם, אולם אין האנגלים נותנים רשיון לרדת מצרימה אלא לאחר השתדלויות אין קץ. ובינתיים נמשכת המערכה בסביבות פתח־תקוה וכל שעל ושעל נכבשים אחרי היאבקות ממושכת, ויבול המושבה

ועד הצירים בפתח־תקוה

יורד לטמיון. אין גם כתובת לבקשת עזרה, שכן כל הישוב עדיין לא התאושש מסבלות המלחמה והוא עסוק בהקמת גופים וכלים לצרכי שיקום.

וחג הפסח מתקרב. הגאולים מכינים מצות בשביל כפר־סבא הנצורה, אשר הבאים משם בסכנת נפשות מספרים על מצבה האיום. אולם כיצד להעביר לשם את צרכי האוכל? ובסתר מקננת פליאה על אנגלים אלה שזה חדשים רבים אינם יכולים לכבוש את ה"מבצר" כפר־סבא על חייליה התורכים, הרעבים והתשושים. אולם כפר־סבא הנתוקה עובדה היא והיא נותנת את אותותיה ביחוד בפתח־תקוה המשוחררת והסובלת עוד מהמלחמה.

ד

בחג הפסח תרע"ח, חג החירות הראשון לישובים שבכיבוש האנגלי, מגיעה לארץ משלחת יהודית ציונית רשמית, שראשה חיים ויצמן, אשר נתקבל על ידי המלך האנגלי לפני צאתו. גושפנקה רשמית זו לפעולה הציונית, בפעם הראשונה בתולדותיה, מעוררת התרגשות בישוב הנענה. "ועד הצירים" המגיע לארץ בכ"ב בניסן היא עתה הכתובת לכל הדרישות המרובות של הישוב, המסתכמות באחת והיא: שיקום ההריסות ומתן אפשרות להתחיל מחדש ובמסגרת חדשה, תואמת לשלטון החדש. ודאי לא שיערו חברי ועד הצירים כי כיבושה של הארץ יארך זמן כה רב והם יחזרו לאנגליה ועוד צפון הארץ בידי התורכים, ובארץ ובחוץ־לארץ תתעורר תנועת התנדבות יהודית, שתציב לה למטרה להשתתף עם האנגלים בשחרור חלק הארץ הכבוש עוד בידי התורכים.

ועד הצירים עושה הכל לעודד את הישוב ולעוררו לפעולה עצמית ומחודשת וראשית פעולתו: הוראה לאפ"ק לתת הלוואה לפתח־תקוה לעיבוד הפרדסים וכל שאר המטעים. בזאת קויימה הבטחה שניתנה על ידי ועד הצירים, עוד בהיותו במצרים, לאנשי פתח־תקוה שהיו שם.

בי"ט באייר תרע"ח הגיעו לפתח־תקוה חברי ועד הצירים: וייצמן, ד"ר אידר, ישראל זיו, בלוית אורמסבי גור, בא־כוח השלטון הכובש ואהרן אהרנסון. פרוטוקול הועד[4] מספר על התנצלותו של וייצמן, שאיחר לבקר בפתח־תקוה, מסיבת תנאי המלחמה ועל שהעיר את תשומת לב הועד, כי "ענין" אחד עמד על הפרק וירד לעת־עתה "ואולי יעלה חס־ושלום שוב על השולחן"; המדובר הוא בפקודת גירוש, הפעם מצד הבריטים, שרחפה על פתח־תקוה ונדחתה, אולם לא הוסרה עדיין. דרישתו של וייצמן היא בחירת ועד שידבר בשם המושבה ויהא בא־כוחה היחידי. על הועד לבדוק ולבחון היטב כל הנעשה במושבה, וביחוד בשמועות על ריגול הערבים. וייצמן מבקש גם לשמוע אם יש איזו תלונות על האנגלים, ואז קם ב. גולומב ואמר: "הטענה האחת שיש לנו נגד הממשלה האנגלית היא רק בשביל שלא באה לפני

חברי הקלוב הלאומי־הרדיקלי (1918).

יושבים בשורה הראשונה מימין לשמאל: שלום שטרייט, ד״ר פיקהולץ, יחיאל כהן; בשורה השניה: יצחק מגלי, אליהו ירקוני, יעקב קרול, ד״ר א. נעים, ח. בר־דרומא; בשורה השלישית: דוד חיון, דב מכליס, דוד טמס, יעקב פנחסי.

הישיבה עם וייצמן

ארבעים שנה, כי אז במקום פתח־תקוה אחת היו לנו ארבעים". אולם לא יעברו ימים מרובים ולפתח־תקוה תהיינה טענות מרובות וצודקות כלפי האנגלים. לעת עתה עוסק הועד, לפי הוראת ועד הצירים, בהערכות הנזקים, ולא היתה זו הישיבה היחידה של הועד עם ועד הצירים.

לאחר ימים מספר, בכ"ה באייר, מתקיימת ישיבה אחרת בראשותו של וייצמן. בישיבה זו משתתפים: הועד, ועד הפרדסנים, ועד בעלי הבתים, ועד בעלי המלאכה והקלוב הראדיקלי הלאומי שנוצר זה מקרוב וביקש לייצג את החלק המתקדם במושבה (באי כוחו של הקלוב בישיבה זו היו הסופר שלום שטריית וד"ר פיקהולץ). וייצמן חוזר ומדגיש את נחיצותו של ועד שתהא לו הסמכות העליונה במושבה. לאחר שנים רבות אנו שומעים בשנית מפי באי־כוח הראדיקליים, כי הם מייצגים את צעירי המושבה ובעיקר את אלה שיש להם רק זכות בחירה ועדיין לא הזכות להיבחר: "אנחנו דורשים שכל התושבים תהיה להם זכות בחירה, לבחור ולהיבחר".

הויכוח חרג הרבה מהנושא התחום והפליג לבירורים ממצים על תפקידו של ועד המושבה בתקופה החדשה שעה שיוכר רשמית על ידי הממשלה. רבים הביעו את דעתם, כי עברה התקופה הפטריארכאלית שבהנהגת עניני המושבה וכי יש לשתף מעתה חוגים רחבים ביותר של בני המושבה. שטרייט ביסס דרישה זו: בימי הרעה נשארו במושבה לא רק פרדסנים, אלא גם פועלים ותושבים, חסרי נחלאות, ומן הדין שכולם ישותפו מעתה בהנהלה. שני הצדדים התווכחו בחום ולבסוף הוחלט לבחור ככל המוקדם בועד והוא, וייצמן, מיופה־כוח להודיע לממשלה כי בפתח־תקוה קיים כבר ועד המייצג את כל התושבים.

והמערכה נמשכת ואין היא משתנית במשך שבועות אף כמלוא נימה. הידיעות מכפר־סבא מזעזעות: אנשים מתים מרעב והמימשל הצבאי הבריטי עושה מעשים לא מובנים כל עיקר לישוב; כיצד ניתן להסביר מאסרם של רפאל רוזוב, חוכר הדיליג'נס, ועוד מבני פתח־תקוה. שום איש אינו מעלה על דעתו אפשרות של ריגול לטובת התורכים שנואי נפש הישוב. ולבסוף מתאמת החשש שהביע וייצמן בפגישתו הראשונה עם הועד; המימשל הצבאי מוציא פקודת גירוש על פתח־תקוה. עדיין ניכרים במושבה על כל צעד ושעל עקבות הגירוש הקודם והרי גירוש חדש והפעם מידיהם של אלה שכה ציפו להם בימי הגירוש הקודם... הדבר אירע יום לאחר חג הבכורים, הוא החג שנחוג בפתח־תקוה ובתל־אביב כ"חג התורה" והיה מגילוייו החגיגיים הראשונים של הישוב המשוחרר מעול התורכים.

ענין החג: החזרת ספרי התורה שהוגלו יחד עם הגולים מפתח־תקוה לתל־אביב. היה זה חג עממי של תל־אביב ופתח־תקוה גם יחד. ספרי התורה הוסעו בעגלות מקושטות ואחריהן הולך עם רב מפתח־תקוה, לרבות ילדי בתי־הספר. למרבה השמחה

נזירת־נירוש חדשה על פתח תקוה

השתתפה בחגיגה התזמורת האוסטראלית, אשר נשלחה על ידי האנגלים הכובשים להנעים את החגיגה. זו הפעם הראשונה שתזמורת צבאית של השלטון תתלווה למקהלת ילדי בית־הספר, השרים שירים עבריים ולאומיים (בהנהלתו של המורה לזימרה ח. קרצ'בסקי). לחגיגה זו נסמכה חגיגה אחרת: חג הפרח, ובשתי החגיגות נתבטאה השמחה עם פירוק העול ותחילת התקופה החדשה.[5]

ומיד לאחר שמחה זו ירדה התוגה הגדולה של גירוש פתח־תקוה, הוא הגירוש שהיה למעשה הגילוי הראשון לרוח שנשבה בצמרת השלטון הצבאי הבריטי אשר גילוייה האחרים היו אחר כך מאורעות תל־חי, ירושלים, יפו ופתח־תקוה.

הטעם הרשמי לפינוייה של פתח־תקוה היה: המקום הוא בחזית ועל הגבעות שמסביב חולשים עדיין התורכים ובפרדסי המושבה ממש מתנהלת המלחמה. אין הממשלה מרשה איפוא לשלוח לפרדסים אלה פועלים, שאינם רוצים גם בלאו הכי ללכת לשם. אכן, וייצמן עמל הרבה להסיר את רוע הגזירה, אולם לשוא, שכן חושדים האנגלים, כי לפועלים הערבים בפתח־תקוה יד בריגול לטובת התורכים ואנשי פתח־תקוה אינם מרחיקים את הערבים על אף דרישת הצבור. וכבר בימים הראשונים לגירוש מביע מרדכי בן הלל הכהן את דעת הרבים, כי "יש רגלים לדבר, לחשוד באחד המפקדים, שהוא עיבד את תכנית הגירוש לא מפני הצורך התכסיסי הצבאי, אלא אך מפני שחפץ לגרום רעה ליהודים...".[6]

עדיין מביעים חשש זה בשפה רפה, אולם לא יעברו ימים מרובים והגורמים המרושעים יתגלו לעין כל.

בין כך ובין כך והפקודה ניתנה ועיקרה: במשך עשרה ימים על המושבה להתרוקן מתושביה. וייצמן שלח מכתב חריף למצביא הראשי לגנראל אַלנבי ואף גילה את דעתו על המצב בו הוא והישוב נתונים, שעה שאין המימשל הצבאי מביא בחשבון כלל ועיקר את הצהרת בלפור ואף מתקדם מצעדי צב כאלה בכיבוש הארץ. עם וייצמן בא גם בנו של הנדיב הידוע, בן ראוי לאביו, העוקב אחרי התפתחותן של המושבות וגורלן. הוא בא כאיש צבא, אולם למראה הנעשה אין הוא חת לדבר גלוייות עם המפקדים הצבאיים. גירוש פתח־תקוה מזעזע אותו ביותר, ואף הוא מתקומם ושולח מחאות. אולם הכל ללא הועיל, ותל־אביב החלה להתכונן לקבל את מגורשי יפו ותל־אביב.

בלשון נקייה קוראים לגירוש זה: "הגירה", מחמת עינא בישא של הצנזורה הצבאית. אולם למעשה זה גירוש כהלכתו על כל העינויים והסבל הכרוכים בו, מחוץ, כמובן, לנגישות שהיו רגילות בפי התורכים. פתח־תקוה מקימה "ועד הגירה", דוגמת "ועדת ההגירה" של יהודי תל־אביב ויפו מלפני שנה. זה השי שהוגש ל"אם המושבות" בשנת מלאת ארבעים שנה לקיומה ובימים הראשונים לשלטון החדש בארץ־ישראל.

ה

ביצועה של ההעברה לתל אביב

השמועה מגיעה עד למטה האנגלי הראשי, כי האנגלים נחשדים על ידי היהודים בפנייה אנטי־יהודית, שהגירוש הפתח־תקואי הוא אחד מגילוייו המובהקים. וייצמן נקרא למטה הראשי ושם מוסבר לו, כי הדבר נעשה אך ורק מטעמים טכסיסיים והמימשל הצבאי יסייע בכלי הרכב שברשותו להעברת האנשים. יורשה למספר גדול של פועלים להישאר במושבה לשם עיבודם של המטעים, אולם עליהם ללון במחנה ואסור יהיה עליהם להימצא מחוץ לתחומו לאחר העבודה. הממשלה תספק צרכי אוכל לפועלים אלה ממחסניה. אבל אין כל זה מפחית ולא כלום מסבל הגירוש.

ועד הצירים עמד אז למושבה בהשתדלות להשיג רשיונות נוספים לפועלים וממרחקים, מפאריס, באה טלגרמה מידידה הותיק של המושבה, מהנדיב הידוע, השולח לראש השנה החדשה את ברכתו לפתח־תקוה ומביע את אשרו שזכה לעת זקנתו לבן, הממשיך בפעלו ושהמפעל הארצישראלי יקר ללבו כמו לאביו.

הנסיון של הגירוש הקודם הביא תועלת מרובה למגורשים ולמאספיהם כאחד. ועד יהודי יפו הכין רשימת החדרים הפנויים. המגורשים אינם נשלחים למקומות רחוקים ולא נודעים, אלא למקום קרוב ביותר, שממנו הם יכולים לעקוב אחרי כל הנעשה והנשמע בביתם. ואף שמאזן ההשוואה בין הגירוש הקודם לזה של עכשיו הוא חיובי ויש בו נקודות אורה רבות, אינו עשוי עם זאת להקטין אף במשהו את מוראותיו. הדרכים והשבילים שבין תל־אביב ופתח־תקוה גדושים כלי רכב מכל המינים ועליהם מטלטלים ורהיטים ולצדיהם הבעלים על משפחותיהם, מתנהלים עגומים ושחוחים. אין־אונים ראה ועד הצירים, שבא להביא את בשורת הגאולה ליהודי ארץ־ישראל, בצערם של בני פתח־תקוה ואין לאל ידו להקל.

אכן, ועד הצירים עוסק יחד עם ועדי תל־אביב, יפו ופתח־תקוה בסידורה של ההעברה. קצת מבני פתח־תקוה שפרדסיהם מרוחקים במקצת ממקומות המערכה מקבלים היתר לחזור ולעבד את משקיהם. אולם יום רודף יום ושבוע רודף שבוע ועדיין אין קוי המערכה זזים. עומדים כבר בראשית שנת תרע״ט ואין רואים עדיין תכלה וקץ. בלב מר נפרד וייצמן לאחר ראש־השנה תרע״ט מהישוב, לאחר שעשה בו ששה חדשים. חדשים על חדשים ציפה לגאולת כ ל הארץ ועדיין חוצה פתח־תקוה את הישוב לשטח תורכי מזה ואנגלי מזה. אין הצבא האנגלי כובש את כפר־סבא ועל ידי כך מתמשכים ימי הגירוש של בני פתח־תקוה מזה וימי הסבל האיום של כפר־סבא ומגורשי פתח־תקוה מימי התורכים מזה. בני פתח־תקוה מפוזרים על פני השטחים של שני החיילות ונתוקים מביתם זה שבועות וחדשים.

סוף־סוף מתחילים האנגלים לזוז גם צפונה. בתשרי תרע״ט מתחילה ההתקפה והתורכים נסוגים לכל עבר ופינה. במחצית תשרי נפרצת החזית על ידי האנגלים והם מתקדמים צפונה עד שכל הארץ נכבשת לפניהם ומיטהרת מתורכים.

כיבוש כל הארץ ושוב הגולים לפתח תקוה

ולמחרת החג, ביום ראשון, עשרים ושלושה בתשרי תרע"ט (29.9.1918) ניתן הרשיון מטעם המפקדה הצבאית לשוב לפתח־תקוה. בו ביום מסיימת פתח־תקוה את תקופת מלחמת העולם הראשונה.

המלחמה נסתיימה, ופתח־תקוה מתחילה את ההיאבקות הקשה לשיקום הריסותיה ולקיבוץ פזוריה מכל כנפות הארץ ואף מכל כנפות תבל. הראשונים לשיבה הם הגולים ביפו ובתל־אביב, אחריהם — אותם שבשומרון והגליל. כל שיבה כרוכה ברשיון; הרשיונות מתחלקים אמנם בעין יפה, אולם אין הם מספקים את הדרישה.

ולא פחות מהגירוש צריכה השיבה לסידורים רבים ושונים ולשם כך נוצרים ועדים מרובים של עסקני הישוב, המחלקים את הארץ לאזורים ומסדירים את השיבה מהמחוזות הרבים. ליפו חוזרים העסקנים המנוסים שהיו בתחום התורכים: מ. דיזנגוף, י. גרזובסקי ועוד הרותמים עצמם בעוּלה של העסקנות החדשה — בהחזרת העולים למקומותיהם. שיבת אחים זו לבתיהם ולמשפחותיהם היתה חווייה גדולה לישוב, ורק לאחר חדשים רבים מאז כניסת האנגלים, ניתן לטעום מטעם השחרור מעול השעבוד התורכי.

וכך מתוארת פתח־תקוה בימים אלה: "זכתה פתח־תקוה, בימות יובל הארבעים שלה, להיות טהורה כמו ביום ייסודה'. זכתה שישוב לה המראה שהיה לה ביום הנחת האבן הראשה. גם האב וגם הבנים, ויש שגם הנכדים והסבא מתלכדים ביחד עם הפועלים העברים לחטיבה אחת נהדרה של עובדים. זכתה פתח־תקוה בימות יובל הארבעים שלה להיות כפר ע ב ר י במלוא משמעותה של מלה זו. איזה חן ואיזה נועם לכפר זה! האין בזה אצבע ההשגחה?.."[7].

קבוצת "אחוה" שקיימה את משקה העצמי בימי האימים הגדולים ביותר התנדבה כולה לגדוד עם ראשית ההתנדבות, אולם נסיונה סיגל אותה לקראת ההתישבות בעתיד. אכן המאורעות האחרונים נתנו את אותותיהם גם בה, הן בפיזור חבריה והן בהרס השטחים הנעבדים על ידה, אולם עם כל ההרס פעמה התקוה בלבות ראשיה, "לשעת הבנין הראשונה, למען הקים את הקבוצה על יסודות עוד יותר מוצקים".[8] וסמל גדול הוא, כי ליד דברים אלה הוצבה מסגרת שחורה לציון שלושת הפועלים שהלכו ללא שוב ו"אשר נתנו את נפשם בעד חבריהם וימותו מות קדושים על קידוש שמם". הרי שעם פעמי השחרור הראשונים נקשר זכרם של אלה בתכנית של משק קיבוצי־התישבותי של קבוצת "אחוה", דבר שיצא לפועל רק כעבור שנים מספר ולאחר כמה שנות נסיון נוסף של כיבוש עבודה בפתח־תקוה בצירופה של העליה החדשה והחלוצים החדשים שמילאו את מקום הנופלים.

לא קלה היתה בעיית השיקום. רק עם השיבה נתברר ההיקף הגדול של ההיזקים, אולם בתוך הרס גדול וכללי זה "נחת רוח מאין כמותו הוא לראות עתה, איך פתח־תקוה הולכת ומתמלאת, כמו בריכת מים גדולה, שפלגים זורמים אליה מכל העברים:

שמחות הפנישה

'המהגרים' מן הגליל, 'המהגרים' מן השומרון והפתח־תקותיים שהיו יושבים ביפו, כולם חוזרים אל ב י ת ם".[9] ושעה שהגולים מהמקומות הרחוקים מיהרו לשוב, היו בני פתח־תקוה שביפו מהמאחרים, והיו שנשארו ולא חזרו, כי מצאו בעיר את פרנסתם שלא היתה מזומנה להם בפתח־תקוה. אנשים התהלכו ברחובותיה של פתח־תקוה ושמחו לפגישות אחים וקרובים, וביחוד היתה גדולה ההפתעה לפגוש באלה שנחשבו למתים. הקשרים בין האנשים שנתרחקו נקשרו מחדש וכן חודשה הזיקה למושבה שנתבטאה בדאגה המשותפת לקומם הריסותיה ולהתחיל מחדש.

ו

התכניות לשיקום המושבה היו רבות, וביניהן זו שאמרה לשוות לפתח־תקוה אופי כפרי ממש ולהסיר אחת ולתמיד את המראה הנחרת בלב כל רואה — ע י י ר ה. אחיות לצרה היו ה"בנות". כפר־סבא נחרבה כמעט כליל, עין־גנים סבלה פחות מכפר־סבא, אולם אף היא נפגעה קשה והוא הדין עין־חי, שהמעט שהיה בה נחרב אף הוא. עיני כל היו נשואות עתה אל הועד, שתפקידים גדולים ונכבדים היו מוטלים עליו. הועד הזמני שניהל את הענינים עד לבחירתו של הועד, התחיל בהכנות לסידור הבחירות. ההגבלות האחרונות לזכות־הבחירה לועד המושבה הוסרו, ובפעם הראשונה בתולדותיה של פתח־תקוה ניתנה זכות בחירה לכל הנמצא במושבה שנה שלמה והוא מבן עשרים ומעלה. הסייג היחידי — הוצאתן של הנשים מכלל זכות־בחירה.

ואפייני ביותר הוא המקום הרב שתפסה עם שחרה של התקופה החדשה ה ל ש ו ן ה ע ב ר י ת בהיאבקות לשינוי דמותה של המושבה וסיגולה לזמן החדש. בין ההחלטות לקראת הבחירות היתה אחת, שדרשה במפגיע, כי לכהונת ראשי הועד, סגנים ומזכירים יוכלו להיבחר אך ורק אלה השולטים בעברית, בכתב ובדיבור, שכן היתה זו תופעה רגילה, שבאספות ובישיבות דיברו אידיש ואלה שרצו לדבר עברית הופרעו לא פעם. ביום השנה להצהרת בלפור, שהוחג בקהל עם בפתח־תקוה, נישאו נאומים רבים ו כ ו ל ם ב ע ב ר י ת, מאורע ראשון בתולדות המושבה. גם חברי הועד וגם ה"צעירים" לא התחשבו הפעם עם ה"המון", שדרש, כביכול, שידובר אידיש. אז נוסדה במושבה אגודה בשם "עבריה", שחברותיה הנשים קיבלו על עצמן לדבר אך ורק עברית. אגודות מסוג זה היו מצויות בחוץ־לארץ אולם מבחינת הדיבור העברי לא היתה פתח־תקוה שונה בהרבה מעיירות ישראל בחוץ־לארץ.[10]. בדרך זו החלה המושבה להסתגל לאט־לאט לזמן החדש.

עיבוד הפרדסים שהוזנח בימי השיעבוד והגירושים נתן את תוצאותיו ביבול שהיה זעום ביותר. השיקום החל איפוא בחידושו של העיבוד בעזרת ההלוואות שהוענקו ממקורות שונים. מספר הפועלים במושבה היה זעום, אולם פתח־תקוה תפסה עדיין

המושבה לאחר שנות מלחמה והרס

את המקום המרכזי בחיי פועלי המושבות. כאן נוצרו בימי המצוקה: סניף "המשביר", השיטה החדשה בהנהלת מטבחי פועלים, גידול ירקות על ידי צעירות, ומשום כך ביקש הפועל להיאחז במושבה ולהתחיל יחד עם בניה בפיתוחה, אם כי החלו לחזור עליו הימים ה"רגילים" של בטלה מאונס. "בני פתח־תקוה לא נשתנו, נאמר בעתון העברי הראשון בישוב שנוסד בימי הכיבוש הבריטי: "חדשות מהארץ הקדושה",[11] שב אליה המראה מאז. שוב סובבים בחוצות פתח־תקוה הפועלים העברים בטלים. שוב צפויים עשרות תימנים לחרפת רעב. לא נשתנתה צורת פתח־תקוה אף במשהו וכל אותותיה לא ינכרון".

ואף מהפכה התחוללה אז בפתח־תקוה. לאחר הכנות מרובות לבחירות מצד כל הפלגים ואסיפות סוערות של האופוזיציה, באו ביום הבחירות שבע נשים, החרימו את הקלפיות והודיעו שכל עוד לא תינתן זכות־בחירה לנשים לא תתקיימנה בחירות בפתח־תקוה. וכך נדחו הבחירות והועד הזמני הוסיף לשמש בכהונתו, למורת רוחה של האופוזיציה שבטחה בנצחונה.[12]

ופתח־תקוה חוזרת ומציינת תאריך היסטורי, הוא חמשה בחשון תרע"ט, היום האחרון לשיבת כל הגולים. ועדי ההגירה ביפו וכן כל שאר הועדים סיימו את תפקידיהם וחבריהם חזרו לפתח־תקוה. בישיבת הועד, שנתקיימה אור ליום ז' בחשון תרע"ט, קידם ראש־הועד זאב ל י פ ק ס את השבים, חברי הועד, בברכת "שהחיינו", וראש הועד הקודם, זלמן גיסין שחזר מהגולה, מדבר ברוב התרגשות על תלאות הגולים ומזכיר את אלה שהלכו ללא שוב, הלא הם: דניאל ל י כ ט נ ש ט י י ן, בנימין ה ו פ מ ן, שמתו בסוהר דמשק, זאב ב ר א נ ד ה ואריה ליב ג י ס י ן שמתו בחדרה.

קשה לועד לדון בענינים שוטפים, שעה שהגולים מלאים סיפורי זוועה על מה שעבר עליהם במקומות גלותם וביחוד בדמשק. מרבה לספר על כך ד נ ק נ ר: "כארבע מאות איש הושמו בחדר אחד, או 75 איש ברכבת, שם מתו בלילה אחד שמונה. הובילו אותנו לדמשק ברגל. שם הושבנו שוב במאסר של חדר אחד וכששים איש מתו מאתנו. הפועלים עבדו למעננו הרבה וביחוד הרצפלד ובן יעקב... מבקש מהועד להביע תודה בשם הנאספים לכל הפועלים הללו".[13] סמוך לכך התקיימה אסיפת בעלי הנטיעות במושבה כדי לבחור בועד חקלאי, שיגן על דרישות החקלאים. כאן היה ראש המדברים ישעיה ש ט ר י י ט, שדיבר רתת נגד האיכרים, המבקשים עוד עכשיו ללכת נגד הזרם החדש, והדוגמאות לכך: מוסדות החנוך עדיין סגורים, שנים או שלושה מניני הפועלים במושבה בטלים מעבודה, וכיוצא באלה הטענות, שהחלו להישמע מעל דפי העתונות, אגב העלאת ויכוחים ישנים ונושנים על העבודה העברית, יעילותה וכו'.

קרן אור יחידה במצבו של ציבור הפועלים בפתח־תקוה של אותם הימים היתה קבוצת "אחוה", שנתפזרה כמעט לחלוטין לפני כיבוש הגליל, שכן נותר בה אחד

סיכום נזקי המושבה

בלבד, ששמר על רכוש הקבוצה. עם כיבוש הגליל חזרו חברי הקבוצה המפוזרים ועליהם נתווספו חדשים. עשרת החברים שיקמו את משק "אחוה" וחלק מהם יצא לעין־חי לקבל שם עבודות.[14] ציבור הפועלים עדיין קטן, אולם הוא משתדל לקיים את הפעילות הנודעת שמלפני המלחמה. מצויים כבר בציבור קטן זה: "המשביר", לשכת עבודה, מטבח, ועד פועלים ועוד. כל אלה קוראים לפועלים, המתחילים אף הם לנהור לפתח־תקוה על אף הסיכויים הקודרים להשגת עבודה.

עם הגולים חוזר לפתח־תקוה גם אברהם שפירא הוא בראש קבוצת חוזרים באניה צרפתית, והמושבה שמחה ביותר לראותו שוב בתחומיה. בתלאותיו בגירוש הוא מסמל כל פרשת הסבל של גולי פתח־תקוה. באותם ימי האימים של המימשל התורכי היה הוא מוכתר המושבה ונשלח לדמשק יחד עם "הפושעים" והנחשדים בריגול. מדמשק שולח לקושטא בשל היותו "פיראַר" ושם החלה מגילת פורענויות חדשה, עד שזכה לרגע המאושר לחזור למושבתו ולבני משפחתו.

והמושבה, במקום לחוג חג מלאת ארבעים שנה לקיומה, תאַריך שחל בימים הקשים ביותר של המלחמה, חוגגת בחנוכה תרע"ט "יובל" מיוחד במינו: יום מלאת שנה לפקודת יאסין ביק על גירוש פתח־תקוה. לא היתה תכנית ערוכה, אולם דבר זה לא הפריע את השמחה הכללית. בו ביום הוחזרו לפתח־תקוה גם ספרי התורה שגלו עם המגורשים ליפו ותל־אביב. "אין לתאר באומר ודברים, נאמר בכתבה על החגיגה, את שמחת ההמון ביום הזה, שפרצה מחוץ לכל פרוגרמה. נפנפו דגלים לאומיים על הרבה בתים ולא חסרו גם תמונות חיות אחדות מעניינות. חלפה לעינינו תהלוכה של עגלות עם שברי כלים וכרים, סמל הגירוש שלפני שנה וגם תמונה על ציד ה"פיראַר" וההמון שאב נחת מלוא חפניו".[15]

ז

כשסיכם הועד הזמני של המושבה את נזקי המלחמה נתקבלו מספרים "אַסטרונומיים". לא קלה היתה הערכת הנזקים, ועדה מיוחדת של שמאים מומחים, מורכבת מבאי־כוח התאחדות מושבות־יהודה, אגרונומים שונים, ביניהם אחד מטעם ועד הצירים, סיכמה את המספרים, והסיכום הוגש על ידי הועד לתנועה הציונית וליהדות הגולה. סעיפי הערכת הנזקים כללו: נזקים על ידי התורכים במשך כל שנות המלחמה (למעלה מארבעה מיליון פראנק), נזקי חדשי הכיבוש והגירוש (למעלה משני מיליון), חובות למלווים פרטיים (שנים וחצי מיליון) ולמוסדות אשראי ציבוריים (כארבעה מיליון). בסך־הכל עשרה מיליון וחמש מאות אלף פראנק.[16]

הסכומים האלה, אם כי היו מבוססים על נתונים נכונים ומדוייקים, עוררו דברים חריפים ביותר שהוטחו כלפי המושבה מידי משה סמילנסקי, במאמרו:

ועד המושבה החדש

"מיליונים".[17] ברוב מרירות מטיח הוא כלפי חשבון זה: "אם אנשים מן הישוב באים ומבקשים עשרה מיליון פראנק "על פי היפותיקא על נכסינו דלא ניידי" קא משמע לן, כי אותם הנכסים דלא ניידי שוים לכל הפחות פי שנים מן ההלואה. וכיצד מרשות לעצמן מאתים משפחה, שיש להן רכוש השוה עשרים ואולי גם שלושים מיליון פראנק, לבוא ולבקש מכלל־ישראל, שאניתו הולכת ונטרפת בלב ים, עשרה מיליון פראנק?... בשעה זו, שהקפיטלים הלאומיים הם אישון־העין; בשעה זו, שהקפיטלים הלאומיים יש להם שני תפקידים כל כך חשובים: להציל את העם בגולה מכליון, כליון ממש, ולבנות את הבית הלאומי; בשעה זו, שכל פרוטה צבורית היא בבחינת הקדש ושכל הנוגע בה, אם במזיד ואם בשוגג, לא יינקה... האין זה עון פלילי...?". והדברים יוצאים מפי איש, החרד לגורלה של פתח־תקוה, אולם אינו יכול להעלים עין מהרקע הכללי של יהדות הגולה מזה ומצבה של התנועה הציונית מזה.

ואין צורך לומר, שאין מיליוני הפראנקים זורמים לפתח־תקוה והיא נאבקת על שיקומה במסגרת האפשרויות המצוייות, שהן רחוקות מרחק רב משיעור הדרישות הנזכרות.

סוף־סוף נבחר ועד המושבה בראשותו של ז. ג י ס י ן, הוא הועד הדאמוקראטי הראשון בתולדות המושבה. אולם במהלך חייה אין שינויים ניכרים ובולטים. משבר הפרדסים והפרדסנים חמור. באויר מרחפות כל מיני תכניות על שינוי הענף המשקי של פתח־תקוה המבוסס על הפרדסים. לעומת זאת טוב יותר המצב בענפים המשקיים האחרים, כגון: מטעי השקדים והמשקים המעורבים. הרבה עשה לשיקומה של המושבה המוסד החדש שהוקם, ראשון במינו בפתח־תקוה, הלא הוא המוסד לאשראי: "הלואה וחסכון פתח־תקוה" ביזמתו ובראשותו של ב. מ כ ל י ס, מזכיר המושבה בשנות המלחמה ועסקן רב־פעלים. בששה בניסן תרע"ט נפתח המוסד בעזרתם של חמשים חבר ובהון של שבעים ושתים לירות מצריות. לאט־לאט החלו המוסדות הישוביים להתענין בבאנק חדש זה והעניקו לו הלואות, וכך נתבצר במושבה ומילא תפקיד נכבד בשנים הראשונות לאחר המלחמה. אכן היו נסיונות קודמים של ייסוד אגודות קואופרטיביות לאשראי ואפ"ק היה מעניק אשראי לאנשי פתח־תקוה על ידי מחלקות מיוחדות במושבות. אולם הפעם חסך המוסד החדש נסיעות לתל־אביב ויפו ואף הראה כי גם המושבה יכולה לשאת בעולו של באנק.[18]

מספר הפועלים העברים, שהיה זעום ביותר עם ראשית השחרור, הגיע בתר"ף ל מ א ת י ם, וכלל: אשכנזים, תימנים וספרדים, והבעיה שהסעירה פעם את המושבה, העבודה העברית, החלה להחריף שנית מיום ליום. הדברים הועלו בחריפות עם ביקורו של מ. א ו ס י ש ק י ן במושבה, בי"ג בחשון תר"ף. אוסישקין חזר והדגיש את דבריו, שאמר לפני חמש־עשרה שנה ב"פרוגרמה שלנו", "שהישוב ייבנה רק

הועדה להכנים עבודה עברית לפתח־תקוה

על ידי יהודים". מהנחה ראשונית זו אין הוא זז כלשהו, ויש לבקש אמצעים כיצד לפתור בעייה כאובה זו. באותו מעמד הבטיח, כי ליד ועד הצירים תיווצר ועדה מיוחדת לשם פתרון הענין, "שהיא הפרובלימה של הציונות".[19]

הועדה הוקמה מיד לאחר כך. מצד האיכרים היו בה: פ. פסקל, ע. ליברכט, משה גיסין, ומצד הפועלים: א. קליר, י. שפירא ושלום גלוסקא ומטעם ועד הצירים: מ. שינקין, ד"ר ח. חיסין וד"ר מ. זגרודסקי. הפועלים הצביעו על עבודות שונות שישנן ושאפשר ליצור אותן, ובעיקר על העבודה בפרדסים, ולעומתם הרצו באי־כוח האיכרים את טענותיהם נגד הפועלים והעבודה העברית: אין העבודה בפרדסים יפה למסירה בקבלנות ופועלים עברים יומיים אי אפשר להעסיק מחמת היוקר; הפועלים העברים רואים את הרכוש והנחלאות שהם מעבדים כאילו הוא שלהם וזה מפחיד את רוב האיכרים; הם חוששים שאם תונהג עבודה עברית תפרוץ ביום בהיר שביתה והעבודה תיפסק. היו ישיבות רבות ופתרון הבעיה לא התקדם כמלוא נימה ואף התערבות ועד הצירים לא הועילה.[20]

לא ארכו הימים והוברר למושבה מי ומי הם מגיניה הנאמנים ומי ומי הם הראשונים להתנפל עליה ולהתנכל לנפש והרכוש גם יחד.

הערות

1. על מאורע זה מצוייה ספרות רבה, שעיקרה: שתי גירסות שונות לגורמיו. ראה מצד אחד דבריהם של מ. חפץ בספר היובל של פתח־תקוה עמ' תקסב—תקסג וב"בוסתנאי" שנה א, גל' ה, כ"ה ניסן תרפ"ט/8.5.1929, עמ' 18—20 ושל י. ספיר באותו גליון עמ' 4—5 ומצד שני דברי י. ציגל (לבני) בספרו: במאסר ובגולה (יפו, תרע"ט), עמ' 37—39 (הדברים נעתקו בחלקם לספר היובל של פתח־תקוה עמ' תקס—תקסא ולפרקי הפועל הצעיר כרך ו, תל־אביב, תרצ"ה, עמ' 364—365), נ. גולדברג (הרפז) ב"קונטרס" יח, י"ט כסלו תר"ף, עמ' 57, ב"מוסף" ל"דבר", גליון ערב פסח תרפ"ט (כרך ד, גל' 33) עמ' 28 וש. בן צבי ב"רגב", אייר, תרפ"ד, עמ' 29—32. ונסתכמו הדברים בסיכומי שני הצדדים, של פלטיאל נוביק מזה ונ. גולדברג (הרפז) מזה ב"דבר" גל' 1230, ב סיון תרפ"ט/10.6.1929. במקום זה ניתן צילום התעודה התורכית בצירוף תרגום עברי.

2. "הפועל הצעיר" שנה י"ב, גל' 8/9, ערב פסח תרע"ט, עמ' 35—36. וראה עוד תולדות השלושה מדוד בדר, בספרו ציונים, עלי דרך (תל־אביב, תשי"ב), עמ' 151—155.

3. מלחמת העמים ספר ד (ירושלים, תר"ץ), עמ' 178. ובכלל ראה בספר זה וכן ביומן מימים אלה, שנדפס תחילה ב"הד העם" משנות תרפ"ד—ה וחזר ונדפס בספר היובל של פתח־תקוה עמ' תקיט—תקמו ובמכתבה של הגברת ליברכט, שנדפס אף הוא בספר היובל עמ' תקמז—תקנד.

4. נדפס בקיצור בספר היובל של פתח־תקוה עמ' תקעד—עה. אני מצטט לפי הדין־וחשבון מישיבות הועד במקורו (בכתב יד).

5. "חדשות מהארץ הקדושה" גל' 8, כ סיון תרע"ח/31.5.1918, עמ' 3, שם גל' 10, ד תמוז/13.6, עמ' 8 ומלחמת העמים למרדכי בן הלל הכהן ספר ה (ירושלים, תר"ץ), עמ' 70 (בעמ' 68: תמונות החגיגה).

הערות

6. מלחמת העמים למ. ב. הלל הכהן ספר ה, עמ' 81.

7. "חדשות מהארץ הקדושה" גל' 25, כ"א תשרי תרע"ט/27.9.1918, עמ' 8. על השיבה לפתח־תקוה ראה שם גל' 26, כ"ח תשרי/4.10, עמ' 10—11.

8. י. פרוז'נסקי במאמרו: אחוה, שנדפס בקובץ: על הסף (תרע"ח), עמ' 121.

9. "חדשות מהארץ הקדושה" גל' 30, כ"ו חשון תרע"ט/1.11.1918, עמ' 8.

10. ראה: "הפועל הצעיר" שנה י"ב, גל' 1, י"ס כסלו תרע"ט/22.1.1918, עמ' 25—26, "חדשות מהארץ הקדושה" גל' 34, כ"ה כסלו תרע"ט/29.11.18, עמ' 8, שם גל' 39, א שבט/2.1.1919, עמ' 10.

11. גל' 34 (ראה ההערה הקודמת), עמ' 7.

12. "הפועל הצעיר" שנה י"ב, גל' 2, ז אדר א תרע"ט, עמ' 21.

13. פרוטוקול ישיבות ועד המושבה (בכתב יד). קיצור דיוני אותה ישיבה נדפס ב"חדשות מהארץ הקדושה" גל' 36, י טבת תרע"ט/3.12.1918, עמ' 9.

14. "הפועל הצעיר" בגל' הנרמז לעיל בהערה 12, עמ' 22.

15. "חדשות מהארץ הקדושה" גל' 39, א שבט תרע"ט/2.1.1919, עמ' 10.

16. המספרים לפי תזכיר ועד המושבה, שפורסם אז ברבים ונדפס בספר היובל של פתח־תקוה עמ' תקעח—תקפא. הערכה אחרת ושונה במקצת מצוייה בתזכיר, שעובד בידי מר ברוך ראב (בן עזר) מטעם הסתדרות החקלאים בפתח־תקוה (בכתב יד); הועמד לרשותי על ידי מחברו.

17. "חדשות הארץ" גל' 5, כ"ה סיון תרע"ט/23.6.1919, עמ' 2. הדברים נעתקו בחלקם הגדול ל"קונטרס" ו, תמוז תרע"ט, עמ' 10—11 ול"הפועל הצעיר" שנה י"ב, גל' 18/19, ו תמוז תרע"ט, עמ' 14—15.

18. ראה מאמרו של ב. מכליס: מוסדות לעזרה עצמית בפתח־תקוה ב"הארץ", כ שבט תרפ"ט/31.1.1929, עמ' 3.

19. "קונטרס" יז, כ"ח כסלו תר"ף, עמ' 40—41.

20. ראה: פעולת הועדה להכניס עבודה עברית בפתח־תקוה, מאת א. קליר ב"קונטרס" כו, ל שבט תר"ף, עמ' 22—24.

פרק עשרים ושבעה:

ההתנפלות על פתח־תקוה

המצב בעבודה / פועלים עברים וערבים / ההסתה הערבית בסביבה / האחד במאי 1921 / ועד ההגנה / עזיבת הערבים / כפר סבא בלהבות / בני כפר סבא ועין חי בפתח־תקוה / מערך ההגנה / מצעד הערבים המתנפלים / הערבים מקיפים את המושבה / המערכה / רבים נגד מעטים / הקרבנות והפצועים הראשונים / גבורת ישישים ונערים / המערכה מצד דרום / עזרתם של חיילים הודיים / תבוסת המתנפלים / דברי אב שכול / מאסרים בדרך של שיווי משקל / המשפט / הרשעתו של אבו קישק / ממאמצי האנגלים לשחררו / השלום וסיומה של הפרשה / שובם של הערבים

א

הכוון האנטי־ציוני של הממשל הבריטי

החשד שהובע בימי הגירוש מפתח־תקוה לתל־אביב, כי יותר משיש כאן ענין של תכסיסי מלחמה ומערכה יש כאן נימה אנטי־יהודית ואנטי־ציונית, לא נתקבל על לבות הרבים. הכיצד? אנגלים אלה, עם ה"בייבל", הבאים לכאן לגאול את ארץ התנ"ך ומצהירים על ידי שר־החוץ שלהם את מלוא אהדתם למפעל הציוני והישובי, הם נגועים באנטישמיות? והנה נתברר קמעה־קמעה, שהדברים אמת לאמתם, וגירוש פתח־תקוה היה הגילוי הראשון לכך, ולאחריו באו כמה וכמה גילויים אחרים שנצטרפו יחד לשרשרת אחת של פעולות־חבלה מצד האדמיניסטרציה הצבאית בארץ ישראל. אכן דברים אלה לא נעשו בגלוי; אדרבא, רגשי אהדה הובעו בהזדמנויות שונות, אולם מעשי חבלה אלה נעשו בשיטתיות, עד שפרצו לבסוף מאורעות ירושלים (ניסן תר"ף), שסללו את הדרך למאורעות אחד במאי ביפו 1921.

בגלוי הודיע עתה "הועד הזמני של יהודי ארץ ישראל", כי "למרות דרישות היהודים ואזהרותיהן המרובות לא אחזה הממשלה באמצעים מספיקים. בימי הפוגרום לא השתמשה הממשלה בכוחותיה נגד הפורעים אלא נגד היהודים, שרצו להגן על עצמם ועל אחיהם. השוטרים הערבים השתתפו בפוגרום. הפורעים התפארו בגלוי, שהממשלה היא על צדם...". סוף־סוף יצא המרצע מן השק, ונודע בבירור להיכן נושבת רוחה של אַדמיניסטרציה זו וכי היא משענת רצוצה ביותר לישוב העברי, שצריך לדאוג בעצמו להגנתו.

עמדתה זו של הממשלה הבריטית הקלה על ההסתה הערבית שהתנהלה בגלוי ובראש כל חוצות בערים ובכפרים הערביים ותכליתה היתה לכלות ביהודים ולבוז את רכושם.

ופתח־תקוה שוקקת עבודה בוערת ואף הסביבה הומה חיים. הנה סוללים את מסילת

המצב בעבודה

ראש־העין ושם עובדת פלוגת "גדוד העבודה", מכביש טבריה טבחה. לפלוגה זו, שראשיתה מצער, מצטרפים פועלים נוספים, מהחלוצים החדשים וממחוסרי העבודה שבסביבה, מתהדקים קשרים עם פועלי פתח־תקוה המסייעים בידיהם, הן בהשגת פועלים והן בפעולתה התרבותית.[1]

פתח־תקוה שהיא המקום הראשון למטעי ההדר, מבורכת גם בשטחים נרחבים של כרמי שקדים, זיתים וגפנים, גני תפוחים, חבושים, בננות, חורשות איקליפטוסים ואחרון־אחרון יש בה למכביר אדמות פלחה: חיטה, שעורה, דורה ושומשמין. בני־פתח־תקוה עוסקים בגידול ירקות ואף החלו בגידול צאן, בקר, עופות, דבורים וכו'. לא שוא לימדה המלחמה, שאין לסמוך על ענף עיקרי אחד והגיוון הוא הכרח חיים.

מעלה יתירה לגיוון זה, שאין העבודה במושבה עונתית, כבכל מושבות המונוקולטורה, אלא עונת עבודה רודפת עונת עבודה. ורציפות זו מזקיקה את המושבה לעובדים רבים בכל ימות השנה, ואפילו בימות שפל בעבודה היא מעסיקה כשמונה מאות פועלים, ואילו בעונות בוערות עד שלושת אלפים. היתה יכולה להעסיק הרבה יותר אולם מחמת מצבם הכספי הקשה של בעלי המשקים אין עבודות רבות נעשות. המיליונים המבוקשים לא הושגו והאיכרים נאבקים על השגת הלוואות קטנות שאינן מספקות אף את הצרכים ההכרחיים ביותר, משום כך — חסכונות בעבודה, וביחוד שהאפשרויות להשגת פועלים ערבים בשפע מצטמצמות והולכות.

הפלחים הערבים, שסיפקו את כוחות־העבודה למושבה, מקבלים בעבודות הממשלה שכר העולה הרבה על זה שהם מקבלים במושבה, ועל אף המצוקה נאלצים האיכרים להעלות את שכר העבודה לערבים, בשעות הדחק עד לעשרים גרוש מצריים ליום, ואף לחלק ביניהם לבין עצמם את הפועלים הנדרשים לעבודות חיוניות. בדרך זו היו בפתח־תקוה, בפרוס המאורעות, כשבע מאות וחמשים פועלים, ומהם לערך מאתיים יהודים. העולים החדשים הבאים למושבה קשה להם לתפוס, על מה הם הולכים בטלים, שעה שיש דרישה לפועלים ומחפשים אחריהם במקומות רחוקים. על אף כל הועדות וההתערבויות של המוסדות הישוביים אין האיכרים והפועלים מגיעים לעמק השווה, ומחוץ לכמה איכרים המעבדים את משקיהם על טהרת העבודה העברית, נהוגה העבודה המעורבת ברובם הגדול של משקי פתח־תקוה. דרישות האיכרים הן בדרך כלל: הקטנת שכר העבודה, אי התערבות הפועלים בעניני מפלגות שאינם זהים עם עניניהם של בני המושבה, אי התערבות בחייה הציבוריים של המושבה, אם כי הם תושבים בה וכהנה וכהנה.[2]

סלע המחלוקת בין הפועלים והאיכרים משמשת העליה החדשה. בני המושבה מלאים מרירות כלפי התנועה הציונית וועד־הצירים שלא מילאו את דרישותיהם, והם מכלים את חמתם בעולים החדשים, אשר ועד־הצירים אחראי לעליתם. הם אף מחשידים את העולים בקומוניזם, בולשביזם, והפועלים משיבים בטענות והחשדות.

הפרעות ביפו

וכך הולך ונוצר קיר אטום בין שני מחנות אלה, שעה שהערבים הממלאים את הפרדסים וחצרות הבתים משתתפים בהמוניהם בהתנפלויות על יהודים ביפו ולבסוף על פתח־תקוה. הסיפורים הרווחים ביניהם על העושר במושבה והשיסוי המתמיד עשו את שלהם והם מצטרפים למתנפלים על המושבה, המפרנסת ומכלכלת אותם במשך שנים.

אמת, הפועלים הערבים עשו זאת לא תמיד מרצון. הדין־וחשבון של ועדת הייקראַפט, שחקרה את מאורעות יפו ופתח־תקוה, מספר, כי ביום ההתנפלות באו פועלים ערבים לעבודה ולאחר כמה שעות הניחו את הכלים וחזרו לבתיהם. לשאלת החוקר את אחד הפועלים האלה: על מה ולמה עשה זאת, השיב: "אמש היתה אסיפה גדולה בכפרנו והוחלט להתנפל על יפו ובדרכנו לסור אל כפר־סבא. אנו מחכים רק להחלטתה של יפו, של טירה . . ."[3] בין כך ובין כך ישב בפתח־תקוה האויב בתוך המושבה עד הרגע האחרון ואף אז לא פוטרו הערבים אלא הם עצמם עזבו את העבודה.

באחד במאי 1921 פרצו פרעות ביפו. קבוצת פורעים התנפלה על בית־העולים שבמנשיה ורצחה עשרות עולים חדשים שהובאו זה עתה מהאניה. רצח זה לווה מעשי רצח אחרים ובין הנרצחים הסופר יוסף חיים ברנר, מצפונו של הישוב העברי החדש במשך שנים, ורבים רבים אחרים. הישוב ויהדות הגולה נסערו ביותר: פרעות חוזרות ונשנות בארץ הבית הלאומי ובחסותו של נציב עליון יהודי, הרברט סמואל. הכל ידעו שהמאורעות לא יסתיימו ביפו אלא יקיפו את כל סביבותיה, הקרובות והרחוקות. והחשש נתאמת חיש מהר. חיים צבי גרינשטיין, אחד הקרבנות של ההתנפלות על פתח־תקוה סיפר, כי כחודש לפני המאורעות שמע על תכונה להתנפלות והודיע על כך למקומות הראויים, אולם לא הושם לב לדבריו. לאחר אחד במאי כבר הרגישו הכל בסער המתחולל וביחוד הרגישה בכך פתח־תקוה.

ב

ועד המושבה שנתכנס לאחר ההרג ביפו דן ב"מצב הרציני שנמצאת בו המושבה. ההתנפלות על יפו והדאגה מהתנפלות על המושבה" הוא הקים ועד הגנה בהרכב: ע. ליברכט, ב. גולומב, מ. חפץ, ד. יטקובסקי, א. ירקוני, ג. מכנס, א. רוזוב, א. מאירי ובראשם אברהם שפירא. הזמן היה קצר ופרי ההסתה הבשיל מרגע לרגע. כל החוגים במושבה, לרבות "גדוד העבודה", התחילו בעבודה קדחתנית לסידור ההגנה בכל גבולי המושבה. לקריאה הראשונה של ועד ההגנה נרשמו כל הגברים מבני 18 עד 45 והכל נענו "בלי הבדל חוג ומפלגה. בהתלהבות גדולה ובמסירות נפש יוצאת מן הכלל הלך כל אחד למשמרו הקבוע וכל אחד נשמע לפקודת מפקדו

פינויין של כפר־סבא ועין־חי

בדיוק נמרץ".[4] מתיחות זו נמשכה במושבה מאז אחד במאי ואיש מהנרשמים להגנה לא פשט את בגדיו. נאספו כל הסוסים והפרדים ונמסרו לועד ההגנה שסידר משמר רוכבים מיוחד.

אחד במאי חל ביום ראשון בשבת ובו ביום החלה התסיסה בין הפועלים הערבים בפתח־תקוה ולמחרת ביום שני החלו לעזוב את העבודה ולשוב לכפריהם. בעייה מיוחדת היו "בנות" פתח־תקוה: עין גנים, כפר־סבא ועין־חי, שהיו קשורות קשר אמיץ עם ה"אם" ובגורלה בימי מלחמה ועתות צרה. ביום ב' בבוקר באו, כרגיל, פועלי כפר־סבא הערביים לעבודה, אולם בתשע בא מי שבא לקרוא להם והם עזבו את המושבה, ועם צאתם אמרו, כי עוד מעט ישובו וישחטו את כל היהודים ויקחו את כל רכושם.

ההבטחה נתקיימה עד מהרה; בלילה אירעה ההתנפלות על כפר־סבא, אולם המתנפלים נתקלו בהתנגדות של יריות וברחו. ואף־על־פי־כן החליט הישוב העברי הקטן בכפר־סבא לעזוב את המקום ולעבור לעין־חי. כפר־סבא הופקרה ולא היה צורך עוד לערבים להתנפל. הם באו בהמוניהם, שדדו ובזזו ולבסוף הבעירו את הבנינים המעטים. אנשי כפא־סבא הנמלטים לעין־חי לא היו בטוחים במפלטם זה ולכן ביקשו את עזרת פתח־תקוה. הם לא רצו לעזוב את מקומותיהם בכל מחיר. אולם ועד ההגנה בפתח־תקוה החליט, שאין הכוחות בפתח־תקוה מספיקים להגנה על שני מקומות ומשום כך הודיעו להם, שעליהם לעזוב את עין־חי ולעבור לפתח־תקוה, על הנפש וגם על הרכוש, במידה שהם יכולים לטלטלו.

בדאבון לב קיבלו בני שתי ה"בנות" החלטה זו, שאף אותה לא היה קל לבצע. הדרך היתה בחזקת סכנה. "בעברנו מעין־חי לפתח־תקוה, מספר עד ראייה, עמדו ערביי אבו קישק בקירבת עין־חי וירו עלינו. אולם שום אבידות לא היו. רק בהמות אחדות אבדו בדרך. בלילה הגענו לפתח־תקוה".[5] למחרת בבוקר עמדו לשלוח כמה אמיצי לב למושבות אלה ולהיוודע על הנעשה בתוכן, אולם התכנית סוכלה בשל המראה שנתגלה בפתח־תקוה: להבות אש גדולות עולות ומיתמרות מכפר־סבא ובמשקפות נראו המוני ערבים העוסקים בביזה.

היה ברור, שתורה של פתח־תקוה הגיע, וביחוד שידיעות מהימנות סיפרו, שאין מעשי כפר־סבא ועין־חי אלא הקדמה למעשה אחר — השמדת הגדולות במושבות היהודים.

ככל שגדולה היתה ההיערכות במושבה, כן ידעו את המצב לאמתו, כי אין בידי המושבה להדוף התקפה רבתי זו של מאות ואלפים, וביחוד כשהנשק שבידי המגנים זעום ביותר. הפנייה לממשלה לשלוח צבא הושבה בהבטחות שלא קויימו. המערכה הסתדרה איפוא בכוחות עצמיים בראשותו של אברהם שפירא וסגנו אבשלום גיסין. בנו זה של משה גיסין בן עשרים וחמש היה באותו יום, אולם מאחריו

ההתקפה

היה כבר עבר צבאי רב. יליד המושבה, נמשך משחר נערותו לצבאיות וללימוד תכסיסיה. הצבא התורכי בו שירת היה לו לבית־ספר ואף הגיע בו לדרגת קצין. בימים ההם היה עסוק בעזה, אולם לשמע המאורעות חזר לפתח־תקוה והעמיד עצמו לשירות הגנת מושבתו.

האותות להתנפלות לא איחרו לבוא. התנפלו על הדיליז'נסים ההולכים מיפו לפתח־תקוה. בני המושבה יצאו לקראת המתנפלים והבריחו אותם, בהביאם את הנוסעים חיים ושלמים למושבה. אולם האות הבולט ביותר למושבה ולמתנפלים גם יחד היו מדורות האש שהועלו מעל הגבעות בכפרים הערבים מסביב והצופות אל פתח־תקוה. מועד ההתקפה קרב ובא אולם לא נודע איפה תתחיל. עמד לה למושבה מנהל תחנת הרכבת בראש־העין, יהודי, שהודיע על אלפי ערבים המתקרבים מהרי אפרים ופניהם לפתח־תקוה. ידיעה זו ותימרות העשן מכפר־סבא אישרו את ההשערה, כי צפון המושבה היא המטרה הראשית וכי שמה יש לכוון את מערך ההגנה.

מיד לאחר כך החלו להבחין באלפי הערבים הצועדים לעבר המושבה, ראו אותם מעלים באם את בניני בחריה, לאמור, בעוד רגעים מספר יהיו בתוך תוכה של המושבה. הם צועדים בסדר ובמשטר וניכר שהתכוננו ל"מצעד" כראוי וכהלכה. הנשק בידיהם רב ועצום וצרכי תחבושת תפורים להם בבגדיהם. מאות פרשים רכבו לפני המחנה ועל אחת הגבעות ישב המפקד. סבורים היו הערבים, שבני פתח־תקוה יצאו לקראתם עד לבחריה לשם הגנה על המקום ועל ידי כך ימשכו את המגינים מהמושבה וההתקפה האחרת, שתוכננה באותו זמן גם מצד דרום, תקל עליהם.

פעמון המושבה צלצל והפקודה יצאה: כל הגברים לעמדותיהם וכל הנשים למקומות הציבור המרכזיים: בית־הכנסת הגדול, בית הועד והתלמוד־תורה. "הנשים התנפלו על הספרים הקדושים שבארון־הקודש והזקנים לא הזניחו גם את 'נשקם' הם, ואמרו תהלים . . .". ובחוץ חולשים על ההגנה שפירא וגיסין והערבים מתפזרים גם למזרח וגם למערב ומבשרים על התקפותיהם ביריות תכופות. בהרף עין מתכננים עמדות חדשות לאחר שאותן שנקבעו תחילה אינן יעילות עוד.

בראש פלוגת רוכבים יוצאים שפירא, גיסין ואחרים ולפניהם מתגלה המון ערבים, מזויין בנשק קר וחם, והוא משוסה על ידי תועמלנים מנוסים ומאומנים, ומעבר אחר נראה עדרה של המושבה, המונה כשבע מאות ראש, והוא מובל על ידי הפורעים.

הרבה קור־רוח היה דרוש ברגעים ספורים אלה. היו שביקשו לרדוף אחר העדר השדוד והיו שלא שמעו בקול הפקודות, שאי־אפשר היה להסביר טעמן בשל הזמן הקצר. המערכה החלה ופלוגת המגינים ירתה בערבים באש מרוכזת ומיד החלו ליפול מהערבים והתקדמותם עוכבה. אולם החזית התפשטה על פני כמה וכמה

עמידת הגבורה של מגיני המושבה

אגפים לאורך של שני קילומטרים. שפירא פקד לסגת והערבים בראותם את המגינים נסוגים נתלהבות עוד יותר בהסתערותם, וקריאותיהם "עליהום" (עליהם!) הדהדו כבר בחוצות המושבה, אולם הנסוגים השיבו אש תוך הנסיגה. וכאן אירע אסון — גיסין נפצע ומת בו במקום.

המערכה עברה למושבה והפקודה ניתנה לירות לכל העברים, שכן אין עוד כל חשש של פגיעה באנשי המושבה. המכוניות התחילו להביא את הפצועים הראשונים ולאחר כך גם את שני הקרבנות הראשונים :אבשלום גיסין וחיים צבי גרינשטיין. ובגבור המלחמה והערבים כבר בשני הבתים הקיצוניים של המושבה, של זלמן גיסין ודוד פַאלַאטניק, אוזרים בני פתח־תקוה את כל כוחותיהם, מי בנשק ומי בכל כלי אחר שנזדמן לידו, זקנים ונערים, הכל משיבים מלחמה שערה. מצטיינים לא רק אלה שאומנותם בכך, אלא אף הזקנים והנערים, והתוצאה: האויב נעצר, לאחר שחללים רבים מתוכו ממלאים את שדה המערכה.

קשה לפקוד את המערכה, אולם בולטים בעמידתם האיתנה: "מר אברהם שפירא, אשר נגדו כוננו האויבים את כלי המשחית שלהם, ואשר חשבוהו לאחד ממנהיגי ההגנה. בין המצטיינים בהגנה יש להזכיר את שלושת הנערים בני 14—15 שנה: בנימין שטַאמפר, משה פילברג ונתנאל צוער, אשר תחת האש החזקה של היריות הגישו עזרה עצומה למגינים".[6] בן הששים דוד נוביק מסכן את חייו וחש לראש־העין להזעיק עזרה. שם נמצאת פלוגת צבא של הודים והוא מודיע את החיילים בלשון של רמיזות על הסכנה בה נמצאת המושבה. אולם עד בוא הצבא נסוגים הערבים וההתקפה מצד הצפון נפסקת, ואילו מצד אחר, מצד דרום, עולים כשלושת אלפים ערבים מכל הכפרים: ראַנטיה, קולי, יהודיה, רנטיס, כפר ענה ועוד ועוד.

מחנה זה ביקש כקודמו למחות את המושבה מתחת פני השמים. על גמלים הובאו פחי נפט להצית בהם את הבתים, ולאחר הפורעים התנהלו זקנים, נשים וטף ובידיהם ועל ראשיהם שקים וסלים, ש"נסחבו" קודם מפתח־תקוה לשם איסוף השלל. המשמר בצד זה היה בסך־הכל בן ש ש ה אנשים. כאן עברו את הקוים תחת מטר יריות פ. פסקל, ראובן לויטה ועוד והזעיקו עזרה. והנה מופיע אוירון והטיל פצצות על מחנה פורעים זה והוא מתפזר מיד לכל העברים. בחזית זו רבו ביותר החללים הערביים, שכן השתמשו ההודים גם במכונות־יריה וליוו את הבורחים במטר יריות.

רק לאחר שנסתיימה המערכה נפתעו חיילים הודיים אלה למראה קומץ קטן זה של מגינים שהחזיק במערכה ועצר את האויב עד בואם. הם העמידו פלוגות משמרות סביב המושבה ומשנכנסו אחד כך אליה נתקבלו בחמימות ובלבביות יתירה על ידי הכל; הכל ראו אותם כמציליו המושבה, כי נעלה מעל כל ספק הוא שמגיניה האמיצים לא היו יכולים להחזיק בעמדותיהם זמן רב.

הקרבנות ודברי אב שכול

תרועות הנצחון ותבוסת האויב היתה מהולה בתוגה מחרידה, כי על כן שיכלה המושבה את מיטב מגיניה, מלבד הפצועים. מספרם הרב של חללי האויב לא הפחית אף במאומה מהאבל הכבד שירד על פתח־תקוה. אבשלום גיסין, חיים צבי גרינשטיין, נתן רפפורט וזאב אורלוב הובאו לקברות בשתי הלוויות (זאב אורלוב מת מפצעיו ביום ראשון בבוקר והובא למנוחות ביום ב'). המושבה לא ידעה עד כה הזדעזעות נפשית כה עמוקה כאותה הלוויה של שלושת החללים הראשונים. "הצעיר ברוך ראב העמיד את התהלוכה ודרש לכבד את הקדושים ולשבת ישיבת אבל על הארץ. כל הקהל ישב על הארץ וגעה בבכי גדול. אמר: אל יפול רוחנו עלינו, כי כהנה וכהנה תאכל החרב ואנחנו נמשיך את דרכנו, דרך עבודת הישוב. מר אברהם שפירא השביע את הקהל בהציגו את רב המושבה לעד, לדאוג למשפחות האומללות. משה גיסין, אבי אבשלום, דיבר באומץ, ואמר שהוא מתגאה בבנו, שנפל קרבן כיהודי אמתי על מזבח העם והמולדת".[7]

ג

שבוע לאחר ההתנפלות נאסר אברהם שפירא; הוא הואשם בעוון נשיאת אקדח. אולם המימשל הבריטי לא יכל היה לצאת מגדרו שקבע לעצמו מאז פרעות ירושלים מלפני שנה, שם נאסרו אנשי ההגנה, וביניהם ז'בוטינסקי. אולם שפירא שוחרר מיד לאחר־כך. לעומת זאת לא נאסרו ראשי הפורעים ומארגני ההתנפלות, שהיו ידועים היטב לכל. המאסרים נעשו בדרך של שיווי משקל: ערבים ויהודים, משל שני צדדים אשמים בפרעות אלה. על שפירא הופקדו משמרות בכל מקומות בואו, שכן נאשם "שירה והמית בזדון שני ערבים" ועוד מעשי פשע.

ההתעללות שבאה בעקבות ההתנפלות לא יכלה בשום אופן ופנים לטשטש את רוממות הגבורה שהראו מגיני פתח־תקוה, הלא היא הגבורה שרישומה בעולם היהודי, הרגיל לפרעות אבל לא להגנה בקנה מידה כזה, היה כביר. הגבורה העלתה ביטויי התפעלות והערצה שמילאו את כל עמודי העתונות והספרות העברית. א. ש ט י נ מ ן פירסם אז המנון לפתח־תקוה, בו כתב בין השאר: "מתוך ים העלבונות הבהב לבסוף שביב של נחמה: שבעים אוחזי רומח בישראל נלחמו בפתח־תקוה עם אספסוף של שלושת אלפים פורעים והפילו מהם חללים. צרי ללב . . . פתח־תקוה נתנה שמחה בלבנו. שום הכרנו את בני הישוב החדש . . .".

מאליה נתבקשה ההשוואה למאורעות דומים בגולה, שעל אף גילויי ההגנה והגבורה "היו פלוגות של עשרות רוצחים משמידים קהלות של מאות ואלפים איש, ולכן היה נער בן שש עשרה נוהג סיעה קטנה של פורעים ומפיל חתיתו על סביבה גדולה של ערים". אולם כאן היתה "התעוררות של גבורה" ועל כן גילוייה כה אחרים ושונים מאשר בתפוצות הגולה.[8] "קראו למשל, כתב אז א. ק ב ק, על שני

הדי מעשה הנבורה ופרשת המשפטים

האיכרים, אשר השליכו את נפשם מנגד ויבקיעו להם דרך בין אלפים הערבים, ללכת ליפו, לבקש עזרה. האם לא תרגישו שנשמת עבר עתיק מרחפת עליהם, נשמת אותם הימים הגדולים, ימי כיבוש הארץ על ידי אבותינו ושירת אשת לפידות? . . דור שלם של חיים על אדמתם ומולדתם חינך את אכרינו לאהוב את האדמה הזאת ולמות עליה בשעת הצורך".[9]

רגשי הזעם כלפי הפורעים נתבטאו בעת ההלויה בשבועתם של רבים, "כי מעתה ועד עולם לא תוסיף עוד לדרוך רגלו של פועל ערבי בפרדסי פתח־תקוה", שכן היה ברור, כי בין הפורעים והמתנפלים היו רבים מאותם שעבדו בפרדסי המושבה. אולם, הערבים לא הסתפקו בהתנפלות; הם ביימו משפטים, שכל עיקרם הסחת דעת מגורמי הפרעות. המשפט שבלע רוב מרץ ואמצעים של המושבה נסתיים בזיכויים של היהודים. עורך־הדין סמואל היטיב לגלות את פרצופם האמתי של הפורעים ולהסיר את האשמה מאת המגינים היהודים. אף הערבים יצאו זכאים בדינם, מחוץ לשיך אַבו קישק, שנידון למאסר חמש עשרה שנה, לא בשל היותו מנהיגם ומדריכם של הפורעים, אלא בשל התנגדותו לצבא הבריטי . . .

ארוכה היתה רשימת הפצועים: ליב פילברג, דב פילברג, ליב סדובסקי, אברהם שורק, יוסף שפירא, יוסף סוויאטיצקי, משה נוביק, שלמה דוברה, יצחק ברגמן, צבי פלדמן והגברת הופמן. לימים נוסף על החללים דוד נוביק, שמת ימים אחדים לאחר ההתנפלות. על נוביק זה שמענו עוד בראשית ימיה של פתח־תקוה, כשהגן על שתי נשים שהוביל מיפו לפתח־תקוה בפני ערבים שהתנפלו עליהן. אז היה צעיר לימים, ועתה לעת זקנתו הציל בסכנו עצמו את המושבה מכליון, שכן העיז לעבור את הקוים ולהגיע לפלוגת הצבא ההודית בראש העין.

אך התאוששה המושבה מהמכה שהונחתה עליה ובאי־כוחה התיצבו לפני הממשלה והציגה לפניה חמש דרישות אלה: א) שהצבא יישאר במקום ב) שאוירון יפקוד אותה לעתים קרובות; ג) סידור טלפון למושבה: אנשים נאלצו לסכן את חייהם כדי לרוץ ברכב וברגל להודיע על הנעשה במושבה; ד) החזרת העדר הנגזל; ה) הרחקת המסיתים, המנהלים עדיין את מלאכת ההסתה בכפרים הערביים למקום רחוק מהמושבה.[10]

ומשנרגעו הרוחות, נודע כי שתי המושבות, כפר־סבא ועין־חי נשרפו, כל הרכוש שנותר שם נשדד על ידי הפורעים, ופתח־תקוה נאלצת להתחיל מחדש את פרשת השיקום שהיא עומדת בה עוד מימי המלחמה והגירושים. מה שאינו ניתן לשיקום הוא העלבון הצורב, כי הממשלה מבקשת להקל את ענשו של אבו קישק ואף לבטלו כליל. הגנראל דידס והרבה שלוחים אחרים באים למושבה ומבקשים להשכין שלום בינה לשכניה. ואם נכרתה ברית־שלום עם הפלחים השכנים, הרי אין מאסרו של אבו קישק מניח לה לממשלה והיא עושה מאמצים שהמושבה תעשה לשם שחרורו.

יום הזכרון להללים — כ״ז בסיון

הערבים מפעילים לחץ על הממשלה והנציב העליון נכנס בעבי הקורה. וכשפשטה השמועה, כי הנציב עומד לחון את אַבו קישק יצאה לירושלים משלחת מטעם המושבה, עקיבא ליברכט ואברהם שפירא, לדרוש את עיכוב החנינה. סוף־סוף ניצחו שני הצדדים כאחד: אבו קישק שוחרר אולם הוטל עליו לשלם אלפיים לירות למשפחת החללים ולכרות ברית שלום עם פתח־תקוה. ה״זבח״ נערך בפתח־תקוה והעתונות הקדישה מקום רב לטכס זה שנערך על טהרת הנימוס המזרחי. שנתיים לאחר המאורעות, בי״ז סיון תרפ״ג, בא סיומה של פרשה זו בפיוס שני הצדדים ובהדגשה, כי פתח־תקוה ה י א ששיחררה את השיך. הנאומים משני הצדדים סבבו על ציר אחד: השלום והתכלית הקרובה הרחוקה: ״קירוב שני הגזעים השמיים לטובת מולדתם המשותפת״ (ברוך ראב).

ולפתח־תקוה נוסף תאריך זכרון בדברי ימיה, הלא הוא יום כ״ז סיון. ביום זה מתייחדים בני המושבה עם חלליהם הקדושים, אשר לזכרם הוקמה מצבה במרכז המושבה. ומסורת היא, כי ביום זכרון זה מדבר אל בני המושבה ראש המגינים אברהם שפירא, המלבין משנה לשנה, אולם אין הגיל מכהה בו את רישום המאורע הגדול הזה בימי חייו, ואף בעברו את שנת השמונים הוא אינו יכול לעצור את דמעותיו בזכרו יום זה, על גילויי הגבורה של הזקנים, הצעירים והמושבה כולה.

ואגודת ״מכבי״ שבמושבה מוסיפה לשמה את שמו של אבשלום גיסין, ״מכבי־אבשלום״, לזכר בן פתח־תקוה, ממפקדי ההגנה באותו יום כ״ז בסיון תרפ״א.

ד

מיד לאחר שוך המהומות נתקיימה אסיפה כללית של פועלי פתח־תקוה לשם דיון במצב החדש שנוצר במושבה עם עזיבת הערבים והחלטתם של בני המושבה לא לתת להם לחזור. על מילוי החלטה זו עמד ביחוד משה גיסין, שבכל ישיבות ועד המושבה התריע על כל פירצה בתחום זה. הדעה הכללית היתה לא לנצל שעת כושר זו (והיו שעשו זאת) ולדרוש העלאת שכר העבודה, שכן מתחילה עכשיו תקופה חדשה בתולדות פועלי פתח־תקוה. י ו ס ף ש פ י ר א התריע נגד הפועלים הפורצים את הגדר ומחללים את זכר הקדושים בניצול מעמד יחיד זה של הפועל העברי. הוחלט להקים לשכת־עבודה, בה יירשמו כל הפועלים ושום פועל לא ילך לעבודה בלא ידיעת הלשכה, רק על ידי כך ניתן לפקח על העבודה ותנאיה ואף על הפקעת השכר. הוא נשאר כמקודם, אלא שיש לבוא בדברים עם באי־כוח האיכרים לשם הסדר משותף.[11]

אף ועד המושבה קיים כמה וכמה ישיבות בהשתתפות הפועלים. ״הרצון הוא טוב. ועד המושבה, הועד החקלאי וביחוד צעירי המושבה רוצים באמת בעבודה עברית״. הפועלים נוהרים למושבה בהמוניהם ואתם אהלים הניתנים להם מאת ועד הצירים.

עבודה עברית מלאה

"יחידות הן פתח־תקוה וחדרה, המשמשות כיום מקומות לעבודה העברית. ועל זה, אם גם לא נתיישרו כל ההדורים ביניהן, ברוכים יהיו".[12]

כתום החודש הראשון למאורעות מנתה פתח־תקוה חמש מאות פועלים עברים, מחוץ לאותם העסוקים בעבודות ציבוריות. פתח־תקוה מתפרסמת כחדרה בשל שמירתה על העבודה העברית, שלא כראשון־לציון ורחובות שחזרו עד מהרה לעבודה הערבית. ואף על פי כן עדיין אין האכרים והפועלים משתווים בכמה וכמה נקודות עיקר, על אף הישיבות המשותפות המרובות. הפועלים דורשים הכרה בלשכת־העבודה שלהם והאיכרים רוצים חופש גמור בבחירת הפועלים, כשם שהם דורשים חופש זה גם לפועל לילך למקום עבודה הנוח לו ביותר.

שכר העבודה נקבע לעשרים גרוש ליום — לכל פועל ותיק, וחדש, לרבות אלה, שקיבלו עד כה עשרים וחמשה גרוש ליום. הפועלים מבקשים לעבוד אך ורק שמונה שעות ליום, האכרים מסכימים אולם אך בעבודת המעדר או בכל שאר העבודות הקשות, לא כן בעבודות קלות יותר, כהשקאה. שם הם מבקשים להאריך את היום בשעתיים ויותר. כהנה וכהנה הן סלעי המחלוקות שאינם מתיישבים בין האיכרים והפועלים, ובעקב כך מריבות תמיד בין הועדים מזה והפועלים והאיכרים מזה.[13]

לציבור הפועלים במושבה "גדוד העבודה" על שלוש מאות חבריו, העובדים ברכבת. הואיל והעבודה עומדת להסתיים בקרוב מנהלת המושבה משא־ומתן עם הממשלה בדבר העסקתם של פועלים אלה בעבודות ציבוריות אחרות. בקיץ תרפ"א הולך וגדל ציבור הפועלים ומגיע לאלף ומאתים. אין הסדר בין ועד הפועלים לועד המושבה, אולם בינתיים עובדים והעניינים מסתדרים מאליהם. "כיום הזה עובדת פתח־תקוה בזקניה, נשיה וטפיה. ביום זה היא מושבה עברית".[14] הביקוש לפועלים עברים גדול ואין ועד הפועלים יכול להשתמט מהתחייבות כלפי האיכרים לספק פועלים בשיעור הדרוש בכל עת. המושבה מונה בשלהי תרפ"א כחמשת אלפים נפש.

שליחי השלום מטעם הממשלה באים מפעם לפעם למושבה לשם השכנת השלום ומתכוונים לשובם של הערבים. אולם המתנגדים החריפים לכך הם "בני בנימין" שאינם רוצים לשמוע על שובם של הערבים, וביחוד כל עוד הם חולבים את פרות המושבה, שכן העדר עדיין בידיהם. אולם קשה למנוע את כניסתם של הערבים למושבה; פה ושם מתרקמים, לעת עתה בחשאי, עסקי מכר וממכר בין יהודים וערבים. ואם נתפסים ערבים בסביבה, כשהם משוטטים חגורי נשק ומכירים בהם שהם פורעים מובהקים, הם אמנם נאסרים, אולם מיד לאחר כך הם יוצאים לחופש.

ובינתיים מתגלית פירצה במושבה: אחד האיכרים מכניס לכרמו עשרים וחמשה ערבים. המושבה כמרקחה. מתקוממים ועד המושבה והצעירים. ראש הועד, זלמן גיסין, מבקש להוכיח, כי אין הפועלים פושטים את העור ואין האיכרים מתרוששים

זכותו של נדוד הצבא ההודי

בשל העבודה העברית וכו׳ והועד עומד איתן בהחלטתו לשמור על אפייה העברי של המושבה; על ידי כך הם שומרים אמונים לזכרם של החללים.[15]

אור לי״ג אב תרפ״א מסיימת פתח־תקוה את ״המצב הצבאי״ בנשף פרידה, שהיא עורכת למפקד גדוד הצבא ההודי הקפיטן הודסון. זכה מפקד זה ונתחבב על כל המושבה ולנשף זורמים מכל החוגים. זלמן גיסין מעלה את זכרו של אותו יום מר ונמהר, בו ״הציל הודסון את המושבה ממות, הציל את הזקנים והילדים״. הודסון עד ראייה הוא מי ומי היו המתנפלים. אגב כך הוא מספר תולדות המושבה הנכנסת כבר לעשור החמישי לקיומה ובכל שנות קיומה היא מצויינת ביחסי שכנים מתוקנים. אין הוא מאשים את העם הערבי, אלא את חבר המסיתים המקוממים עם שליו על שכן שוחר שלום ויצירה. אחריו מדברים עקיבא ליברכט ובשם הצעירים — גרינפלד. כולם מדברים בשבחו של הקפיטן, באומץ רוחו וזכותו הגדולה, שתירשם לעד בתולדותיה של פתח־תקוה.

המפקד מודה על הנשף הנאה. מביע את צערו על שנאלץ לעזוב את המושבה, בה עשה ארבעה חדשים ושכח נתחבבה עליו. הוא נרשם בספר־הזהב ומתבקש למסור למפקדה הראשית את התודה הרבה שרוחשת המושבה למצילה בעת צרה.[16]

ורק עת ה, שבע שנים לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה, מתחילה פתח־תקוה להיכנס למסלול של חיים תקינים, ובשלהי שנת תרפ״א היא מסיימת פרשה ארוכה זו של מלחמה, גירושים ופרעות.

הערות

1. ראה: ראש על עין, ב״קונטרס״ עג, ט״ו אדר ב׳, תרפ״א, עמ׳ 27—28.
2. כל הפרטים האלה לפי הסקירה, שנדפסה ב״הפועל הצעיר״ שנה י״ד, גל׳ 5, כ״ג חשון תרפ״א/4.11.1920, עמ׳ 13—16.
3. ספר היובל של פתח־תקוה עמ׳ תקצה.
4. ״הארץ״ ג׳ אייר תרפ״א/11.5.1921. על ההתנפלות בפתח־תקוה ראה בעתונות של אותם הימים וכן בספרו של יהודה אידלשטין: אברהם שפירא, כרך ב (תל־אביב, תרצ״ט), עמ׳ 353 ואילך, בספר היובל של פתח־תקוה עמ׳ תקפה ואילך ובחוברת: יד לגבורים לי. חורגין (פתח־תקוה, תש״ו). אף השתמשתי בדיונים־וחשבונות של ועד המושבה (בכתב יד) ובמסירת פרטי המאורעות מפי רבי אברהם שפירא.
5. ״הפועל הצעיר״ שנה י״ד, גל׳ 27, ה׳ אייר תרפ״א/13.5.1921, עמ׳ 9.
6. ״הארץ״ מהימים ג׳ אייר תרפ״א/11.5.1921, ז׳ אייר/15.5.
7. במקום המרומז בהערה הקודמת.
8. ״העולם״ כ״ה אייר תרפ״א/2.6.1921, עמ׳ 1.
9. במקום המרומז בהערה הקודמת, עמ׳ 4—5.
10. ״הארץ״ ד׳ אייר תרפ״א/12.5.1921, עמ׳ 4.
11. ״הארץ״, ז׳ אייר תרפ״א/15.5.1921, עמ׳ 3.
12. ״חוברת״ (במקום ״קונטרס״ המוחרם, מס׳ פ״ג) י׳ סיון תרפ״א, עמ׳ 28, 30.
13. ״הפועל הצעיר״ שנה י״ד, גל׳ 33/34, א׳ תמוז תרפ״א/7.7.1921, עמ׳ 12—13.
14. ״קונטרס״ פט, ט״ו אב תרפ״א, עמ׳ 40.
15. ״קונטרס״ צ, כ״ב אב תרפ״א, עמ׳ 21—23.
16. דין וחשבון ישיבות הועד (בכתב יד) עמ׳ 174—176.

ממועצה מקומית לעיריה

פרק עשרים ושמונה:
התקופה החדשה בחיי המושבה

פרק עשרים ותשעה:
שנות הגידול בימי העליה הרביעית

פרק שלושים:
מאורעות הקטיף

פרק שלושים ואחד:
מלחמת העבודה העברית

פרק שלושים ושנים:
מושבת הפרדסים בימי הגיאות

פרק שלושים ושלושה:
בימי המאורעות

פרק עשרים ושמונה:

התקופה החדשה בחיי המושבה

פתח־תקוה — מועצה מקומית / תולדותיו של ועד המושבה / התא של שלטון עצמאי שטופח במושבה ותחומיו / התפתחות המושבה ושיקומה לאחר המלחמה / מסילת הברזל פתח־תקוה—ראש־העין / פלוגת גדוד העבודה בראש־העין / שובם של הפועלים הערבים / קיבוצי הפועלים הראשונים

א

מועד מושבה למועצה מקומית

משהונח לה לפתח־תקוה לישב בשלוה ללא חשש של תורכים, גירושים ופרעות ורחובותיה מלאים והומים אך ורק פועלים עברים, ניתן לפתוח את הדף החדש בתולדותיה במרץ מוכפל וביזמה רבת־מעוף. ארבעים שנות המושבה לא ריפו את המתח להתחיל בפרק חדש, והגילוי הראשון לכך היה חיסולו של המוסד, שמילא תפקיד כה גדול ונכבד בתולדותיה של פתח־תקוה עד כה — ועד המושבה.

השלטון הבריטי, שהחל לקבוע סדרים בעניני ההנהלה העצמית של הישוב, הוציא בשנת 1921 חוק מיוחד בשם: פקודת המועצות המקומיות 1921, ובתקפו הוענק לפתח־תקוה מעמד של מועצה מקומית, מוסמכת על ידי הממשלה; מועצה זו נטלה לידיה את כל תפקידי ועד המושבה עד כה. ועד המושבה ירד איפוא לגנזי ההיסטוריה, אולם לא נשכחו לו זכויותיו המרובות בעבר, במשך כל שנות תלאות המושבה ונפתוליה עם גורמי חוץ ופנים. ובהיפרדנו ממוסד זה מן הראוי לסכם פעולותיו במשך שנות קיומו, שכן היתה ידו של הועד בכל דבר גדול וקטן בתחומי המושבה, אף שלא תמיד נזכרה התערבותו.

המימשל התורכי, שזכרו בישוב מיטשטש והולך, לא היה דוגמתו לשחיתות ולעריצות של כל פקיד, גדול וקטן. השוחד היה מושל בכל ובגלוי ואף דרגותיו היו קבועות. בתחומי משטר זה קיימה פתח־תקוה במשך ארבעים שנה ומעלה משטר משלה, שהסדיר חיי ציבור על כל צרכיהם המגוונים. שומרים, שוטרים, שופטים, מוסדות ציבור, רפואה וכו׳ וכו׳ אירגן וקיים הועד בניגוד לכל חוקי הרשות ואף השתית את סדרי המושבה על חוקי התורה והקפיד על שמירתם בחומרה יתירה. ״ראֶפובליקה״ קטנה זו בתוך האימפריה העותומנית היתה לפלא לא קטן בנסיבות הקיימות ולא בכדי כונתה פתח־תקוה ״ממשלה וַאסַאלית״ לתורכיה, שכן היתה חוכרת את המסים (וארקו ועושר) מהממשלה ומחלקת את עומסם על בני המושבה.

תא ראשון זה לעצמאות יהודית בימים ההם, כביר היה רישומו על התפתחותו של הישוב שלמד לנהל עצמו את ענייניו, הן בימי התורכים ולא־כל־שכן בימי הממשל

תולדות ועד המושבה

הבריטי שבא לאחר מלחמת העולם הראשונה. ואכן חליפות ותמורות עברו על ועד המושבה מראשית קיומו. שנותיו הראשונות היו טבועות בחותם המייסדים הראשונים, שניהלו את עניני המושבה והיו נציגיה המובנים מאליהם בתוקף זכויותיהם המרובות והמבורכות בשנים הראשונות לקיומה. לימים, כשחובבי־ציון החלו לתמוך בפתח־תקוה צורף בא־כוחם להנהלת המושבה. תקופה זו עדיין היו בה סימני הדאָמוקראטיה בולטים ומאשרי המושבה היו באי־כוחה הנאמנים והמוסמכים ואף מקובלים על הכל.

שינוי רב לרעה בא עם כניסתה של הפקידות הבאַרונית להנהלת עניני המושבה. פקידות זו, אף שלא שלטה אלא על עשרים־ושמונה הנתמכים, קיבלה קמעה קמעה לידיה את הנהלת עניני המושבה כ ו ל ה. היתה זו דיקטאַטורה של פקידות, שנתמכה על ידי עשרים־ושמונה, ובמחי יד אחת הוקמו חציצות בין ראשי המושבה לבין תושביה; על המושבה נשתלטו אנשים שלא היו לרצון הרוב בה, לרבות הנתמכים עצמם. אף כשהורכב ברבות הימים ועד־המושבה, לא היה אלא כלי שרת לפקידות. תקופה זו נסתיימה בתר״ס (1900), עם סילוקה של הפקידות וכניסתה של יק״א לעסקי הנדיב.

מעתה חזר רסן ההנהלה לידי המושבה עצמה, והחיכוכים שפרצו לאחר כך בין הזקנים והצעירים היו גילוי להיאבקותה של המושבה על קביעת דמות צבורית לה על יסוד חיי ציבור דימוקראַטיים. האבטונומיה הפנימית של המושבה גדלה מאותו זמן ואף הוסיפה לסמכותה מיום ליום. וככל שגדלה סמכות זו מבפנים כן זכתה להכרה מבחוץ, שכן לא היה שום פורץ גדר. מקום חשוב בביצורה של האבטונומיה הפנימית הזו נועד לרב המושבה, שיישב סכסוכים ומריבות. בצירוף בוררים מבני המושבה והכל צייתו לפסקי־הדין של ועד המושבה ושל הפוסק העליון — הרב. שפיטה זו היכתה גלים מרובים בין השכנים הערבים שהיו באים לפתח־תקוה ליישב בה את מריבותיהם הפנימיות, ולא אחת קרה שעסקים מסובכים של ערביי בירות היו מתיישבים בחדרו של הרב מפתח־תקוה.

ועד המושבה לא היה לו בית־סוהר; הוא הסתפק בהטלת קנסות, והם אֶפייניים ביותר: נפט לבית־הכנסת, תרומות למוסדות סוציאליים במושבה ולדברי צדקה אחרים. ומשום כך הוקירו כל כך גורמי חוץ את מוסדות השפיטה הפנימיים האלה; אפילו המימשל הבריטי הביע לא־אחת את הכרתו בהם, שכן חסכו אלה התערבות המוסדות הממשלתיים המקבילים. סמכות זו באה להם למוסדות אלה בזכות התושבים שלא היו הולכים לערכאות והשתדלו שכל החיכוכים יתישבו בתוך המושבה. לאט־לאט למדו התורכים לדעת חוקיה של ראֶפובליקה זו והכירו שאין חוקי עותומניה יפים לה והם הניחו למושבה לכלכל בעצמה את עניניה.

שמע הנהלת ועד־המושבה הגיע גם לקונסולים הזרים, שהיו מוסמכים להגן על

סמכותו של הועד ודרך הבחירה בו

נתיניהם, ולעמוד לימינם בכל דבר, הלא הן זכויות הקפיטולציות. אלה יכלו, למשל, לסכל החלטות הועד בתוקף זכויותיהם, ורובם של אנשי פתח־תקוה היו נתינים זרים. ואירע שבמושבה נפתחה סוכנות דואר אוסטרית ומיד ביקש הקונסול הגרמני לפתוח סוכנות דואר גרמנית, אולם ועד המושבה דחה את בקשתו והקונסול קיבל את ההחלטה ללא ערעור, אם כי היה יכול לא לקבלה. וגדולה מזו, התורכים פנו למוכתר המושבה ב ע ל ־ פ ה ודרשו ממנו לפתוח במושבה סוכנות דואר; הועד החליט שאין הוא מטפל בבקשות ש ב ע ל ־ פ ה. גילוי זה של תקיפות כלפי התורכים ודאי שלא היה בא לעולם אילולא המסד הרחב של העצמאות, שטופח במשך שנים על ידי הועד והתושבים במגמה ברורה ומפורשת להניח יסוד לשלטון יהודי עצמאי.

הועד נבחר לשנה אחת בבחירות שהיו נערכות בחול־המועד־סוכות. אז הוקהלו כל תושבי המושבה, לאחר שהיו מודיעים להם על כך במודעות שהודבקו בערב־שבת בשלושת המקומות הציבוריים: בית־הכנסת, בית־המרקחת וסוכנות הדואר. הועד היה לרוב בן שבעה חברים ולפרקים היו בוחרים במועצה בת עשרה, שניהלה יחד עם הועד את כל עניני המושבה. והעניינים בהם טיפל הועד היו מרובים מאד שכן הופרדה כל זיקה לממשלה התורכית, אף בענינים שכל קשר אין להם עם עניניה הפנימיים של המושבה.

פתח־תקוה, שראשיתה טבועה בחותם הקדחת וסבלות הירקונים, דאגה במוקדם לשירות הרפואי והקימה לשם־כך את ועד הבריאות. זה דאג לרופא, חובש, מיילדת, בית־המרקחת על כל עובדיו ובית־המרחץ. עם כל סידוריו הפרימיטיביים היה ועד זה יעיל במגפת החולירע, שפרצה בשנת 1903 ועשתה שמות בסביבה, אולם לא פגעה במושבה. שומרים הופקדו סביב המושבה ולאיש מבחוץ לא ניתן להיכנס ולצאת. כל שהובא למושבה עבר דרך חיטוי יסודי וכך יצאה המושבה בשלום ממגפה זו, שהפילה חללים רבים בכל הסביבה.

עיני הועד פקוחות היו על המסחר במושבה והוא מסר מונופולין למכירת טבק וסיגריות ולאפיית מצות, קבע מחירי הנסיעות ליפו, מחירי ירקות, בשר וכו', לאמור, הוא הסדיר ענינים שהם, כרגיל, בידי מימשל מרכזי. וכמובן, שהועד שם לבו ועינו לסדרי העבודה והנהיג את צלצול הפעמונים להתחלת העבודה וסיומה. ועד השמירה דאג לשומרים, בשכר ובהתנדבות, שבידיהם הופקדו בטחונה של המושבה ושמירה על הנטיעות והשדות. ועד הבנינים והדרכים הקפיד על הסגת גבול ושקד על התקנת הדרכים הפנימיות וליפו. כל עניני דת ומשפטים נחתכו במשרד הרבנות והוא שדאג גם לעירובין, מעשרות, שוחטים וכו'. תשומת לב מיוחדת ניתנה לנטיעות סרק, שלא יפגעו בגבולות שכנים. דבר זה הטריד ביותר את הועד לרגל תלונות מתמידות של בני המושבה. לבסוף תוקנו תקנות מיוחדות לנטיעת עצי איקליפטוסים, שדרכם להתפשט, ובניסוחן של תקנות אלה השתתף גם הרב קוק ז"ל.

התא של שלטון עצמאי

לשם הקלת המחזור בכספים הנהיג הועד שטרות כסף משלו, שהיו להם מהלכים במושבה ומחוצה לה במשך עשרות בשנים, לרבות ימי המאַנדאַט הבריטי. אף הכספרים הערביים היו מקבלים שטרות אלה, שכן החליפם הועד בכל עת ובכל שעה. אולם שיא פעולות הועד היתה הנהלת עניני הקרקעות (ספר־האחוזה נוצר רק לאחר עשר שנות קיום המושבה). הקניות הראשונות היו כנודע מוגדרות וידועות לכל בעליהן, אף שהקושאַנים לא נרשמו תמיד, מחמת החוקים התורכיים, על שם הבעל האמיתי של הקרקע. הצורך בספר האחוזה הורגש רק עם מכירת השטחים הגדולים לקונים מרובים בראשית שנות התשעים. המייסדים הראשונים, בעלי הנחלאות הגדולים, החלו אז לפצל את נחלאותיהם ולמכרן למתנחלים חדשים. כשנתרבו בעלי הקרקע היה הכרח לרשום את העברות הקרקע בספר, אגב סימון מדוייק של הנחלה והגבולות.

ליד ספר האחוזה הותקן גם ספר השעבודים ושני הספרים היו קשורים זה לזה והנהלתם היתה בידי המורד הראשי של המושבה ר׳ חיים משה ס ל ו ר. במשך שנים היה ספר־האחוזה מעמודי התווך של ההנהלה העצמית במושבה, ועם כל החיכוכים לא נתעורר שום ערר על ספר־האחוזה שנעשה מעין מוסד ממשלתי. ולא רק במושבה נהגו יראה וכבוד בספר־אחוזה זה, אלא גם מוסדות אשראי מבחוץ סמכו את ידיהם עליו ונהגו לפיו בהענקת אשראי לבעלי הקרקע. לימים, משהוקמה תל־אביב, היה ספר־האחוזה של פתח־תקוה לדוגמה ולמופת.

ב־22 ביוני 1922 הושם הקץ לועד זה. על סדריו הפטריארכליים, ובמקומו באה המועצה המקומית, שהוכרה כמוסד ממשלתי, אולם סייג הושם לעצמאות זו. הממשלה זכאית היתה להתערב בכל פעולות ההנהלה ועניני התקציב; הכל היה טעון אישורה. ספר־האחוזה נלקח מהמושבה והועבר לממשלה וכן חוסלו אחד לאחד כל הסעיפים, שיצרו את יסודות העצמאות העברית בשמך עשרות בשנים. מעתה החלה ההדיינות הגדולה עם הממשלה בפרטי ההוצאות של כל סעיף וסעיף, ובדרך זו נשמט קרקע העצמאות מהנהלת המושבה, שהיתה מעתה תלוייה, ככל הישוב, בשלטון האנגלי.[1]

ב

ואם עמדה המושבה איתנה בתוך גלי העריצות התורכית, הרי בבוא המימשל הבריטי אזרה כוחות כפולים ומכופלים להשיג את שלא יכלה להשיג בארבעים השנים הקודמות. דומה ואת המושבה תקפה עתה מעין קדחתנות של בנייה ונטיעה, משל תגובה היא זו לכל הסבל שעבר עד כה עליה. "אם המושבות" ממשיכה במסרתה גם עתה להיות ראש וראשונה במושבות, אם בשטחי הקרקע שלה ואם באוכלוסיה שלה. השיקום מעקות המלחמה אינו בא מכוחם של הפיצויים, אלא אך ורק ממרץ

מצבה של המושבה

הבנין של התושבים, הממשיכים בד־בבד עם הדרישות כלפי חוץ בדרישות כלפי עצמם. המושבה מתפתחת מיום ליום והמספרים על כל נתוניהם משתנים והולכים מיום ליום. ד"ר מ. זגורודסקי, המפרסם בזמן ההוא נתונים ומספרים על המושבה,[2] בצירוף תיאורים מקיפים, נאלץ לשנות אגב ההדפסה את המספרים, שכן נשתנו פני הדברים מאז נמסרו נתוניו לדפוס.

ארבעת אלפים נפש מונה פתח־תקוה מקץ ארבעים שנה לקיומה וסוגי תושביה מה מגוונים הם: פרדסנים, כורמים, פולחים, פועלים, תושבים, פקידים, מורים, בעלי מלאכה, טוחרים וחנונים וכו' וכו'. ולאחר שנתיים־שלוש — פתח־תקוה היא לא רק הגדולה במושבות אלא גם העשירה שבהן. הענף העיקרי במשקה, הפרדסים, תופס שטח של 6266 דונם, שהוא למעלה מחמשים וחמשה אחוז מכל שטחי הפרדסנות היהודית בארץ כולה. ליד שטחים נרחבים אלה של פרדסים תופסים מקום המטעים האחרים, הלא הם שקדים (6500 דונם), גפנים (1500 דונם), עצי פרי שונים (750 דונם) ויערות איקליפטוסים.

ליד משק הנטיעות היה מצוי בפתח־תקוה גם משק חי. אולם עדיין היה ניכר בענף משקי זה רישום המאורעות של 1921. אז נשדד, כידוע, כל העדר של המושבה. עדר גדול זה, לא מעט זבחי משפחה בכפרים הערבים נערכו על ידו. הרבה יגעו בני פתח־תקוה להחזיר את עדרם השדוד, אך רק שרידים מעטים ממנו הוחזרו, וזגורודסקי, שיצא לחשב את ערכו של הרכוש במושבה, מצא כי הוא מסתכם, על אף כל ההפסדים הגדולים, בשיעור של שלושים מיליון פראנק, או בנתון מוחשי יותר: כדי מחצית הסכום שהשקיע הנדיב בכל המושבות בארץ־ישראל עד מלחמת העולם הראשונה.

סיכומים אלה באים ליד האחרים, הלא הם המספרים על רוב הנזקים וההפסדים שנגרמו למושבה בשנות המלחמה על ידי התורכים והאנגלים גם יחד. הממשלה הבריטית החזירה רק חלק קטן מההפסדים שנגרמו על ידיה "ורק מסירות נפש של האכרים ופעולותיהם של מגיני הישוב ממוסדות לאומיים שונים, הן שעזרו לה למושבה שתתעורר ותשוב להתפתחותה ותגדל ותיף מבראשונה". ולא היה דבר, שיבליט כה את צעדי הענק של השיקום במושבה לאחר הריסות המלחמה, כהשוואת הנתונים של שנת 1917 לאותם של שנות 1922—1923. גידול האוכלוסיה בשליש מקביל לגידול בכל שאר התחומים והענפים. נפתחו במושבה בנקים, בתי מלון, מוסדות ממוסדות שונים ואף אבטובוסים מהלכים בין פתח־תקוה ויפו ובינתיים נבנתה רכבת מפתח־תקוה לראש־העין ומשם, לכל הארץ.

השיקום נתן את אותותיו קודם כל במשיכת עולים חדשים למושבה ובשובם של כל אלה שתחילה לא חשבו לשוב. גילוי אחר היה ריבויים של המשקים הזעירים, שסיפקו מזון לאוכלוסיית המושבה והסביבה ואף שיוו לה אופי כפרי, אם כי לפי

העבודה במסילת פתח תקוה—ראש העין

ההמולה והתנועה לבשה פתח־תקוה מיום ליום צורה של עיר, הלא היא צורת ההמשך של העיירה מלפנים. וככל שהמושבה התאוששה מהריסותיה, גדלה והתפתחה, כן רבו צרכיה וגדלו. היא זקוקה לכביש טוב ליפו, למושבים ולפרברים סביבותיה ולחרושת שתעבד את מוצרי החקלאות. עדיין דברים אלה בגדר משאלה צנועה, אולם לא ירחק היום והם יצאו לפועל ויעשו הרבה להתפתחות נוספת בממדים, שאף הנועזים ביותר עדיין אינם חולמים עליהם.

את ראשית צעדי הטכניקה החדישה בישרה מסילת־הברזל פתח־תקוה—ראש העין. אמנם גם בדבר הזה ניכרו מגמות השלטון הבריטי בנסיונותיו לסכל את הוצאת התכנית אל הפועל. אך היה זה בימי הנציב העליון היהודי, הרברט סמואל, והוא עשה הרבה שהתכנית תוגשם. רכבת זו צריכה היתה לפתור בעייה שהחמירה יותר ויותר: צרכי הובלת פרי ההדר בתנאים של הימים ההם לא התאימו כלל וכלל לשפע היבול וצרכי שיווקו. החוזה שנחתם בין ממשלת ארץ־ישראל לבין נציגי המושבה הדגיש בין הסעיפים המרובים המסדירים את עניני הקרקע והוצאות הבנין של המסילה, גם את הסעיף האפייני לפתח־תקוה, המבטא את ייחודה: "רכבת תלך בכל יום, מחוץ לשבתות ויום ראשון וחגים עבריים".

אכן את הכספים לבניית המסילה המציאו יהודים לשם העסקתם של פועלים יהודים, ואף אז לא נמסרו להם אלא אך סידור הסוללה וחפירת התעלות. עבודות אלה נמסרו ל"משרד לעבודות ציבוריות" של הסתדרות הפועלים. ומידי משרד זה קיבלה את העבודה פלוגת "בוני מסילת הברזל" של גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור. פלוגה זו היתה הסנונית הראשונה לקיבוצי הפועלים על כל סוגיהם שהתרכזו לאחר שנים מספר בפתח־תקוה ועשו להרחבתה וגידולה של המושבה לכל עבריה.

ראשוני הפלוגה היו בסך־הכל חמשה־עשר חברים, שהגיעו ממגדל לפתח־תקוה וכאן החלו לקבל את ראשוני העליה השלישית ולאחר זמן קצר מנתה מאתים וחמשים חבר. מחנה הפלוגה הוקם על תלי מבצר אנטיפטרוס ובקירבת מוצאי הירקון. קמע־קמעה גדל המחנה ואתו רשת המפעלים אשר לגדוד: מתפרה, סנדלריה ונגריה וכן הוקם שירות רפואי. הקשר עם פתח־תקוה טופח מאז הימים הראשונים, הן עם המושבה, ממנה קיבלו את הרופא והן עם פועלי פתח־תקוה. ספרית המושבה שימשה את ה"גדוד" ומורי בית־הספר החקלאי היו מרצים בו. ואף שהפלוגה היתה חטיבת פועלים בפני עצמה, נתייחדו בה כל קיבוצי הגלויות בתוכו (קבוצת דוינסק, שאוולי, הורודוק, ברמינץ ועוד) ואף סוגי העבודות למיניהם בוצעו לפי קבוצות.

לא קלה היתה העבודה על יד הירקון ולא פעם חזרו ימי בראשית של פתח־תקוה על חברי הגדוד. אולם העבודה היתה בירקון ועל ידו ואי־אפשר היה להימלט מכך, רק בגמר העבודה הועתק המחנה במרחק־מה ממנו, בקירבת פרדסי המושבה. כאן

מחנה נדוד העבודה

חגגו ברוב פאר את חג אחד במאי ואף תהלוכה סודרה לעבר המושבה. והנה החלו הפרעות ביפו, שעברו מיד לאחר כך לפתח־תקוה. מחנה הגדוד היה אחת המטרות הראשונות בהתנפלות על פתח־תקוה, וחבריו אצו לפתח־תקוה להודיע על ההתנפלות. ושוב עבר המחנה למקום אחר, הפעם בקירבה גדולה יותר למושבה. מספר החברים גדל והלך והגיע עד לשלוש מאות וכיבוש עבודות הממשלה נעשה בכל מלואן.

עם מעשה חלוצי גדול זה של מחנה פועלי הגדוד החל להתרקם הווי חדש, אשר הועלה על הכתב לאחר שנים בזכרונותיהם של ותיקים. ימי העבודה המפרכת באדמת החמרה והשירה המלווה ריקודים בלילות, טבעו את חותמם על פתח־תקוה, וביחוד על פועלי המושבה. לא ארכו הימים והעבודה נסתיימה וחברי הגדוד נתפזרו לכל רחבי הארץ ורבים מהם הניחו את היסוד להתישבות העובדת בעמק בכלל ובעין־חרוד בפרט. אולם ימי ראש־העין ופתח־תקוה בחייה של פלוגה זו היו ימי הסתערות ראשונים, שמהם פינה ויתד לכמה וכמה יצירות־פאר בישוב. הפלוגה הניחה אחריה את מסילת פתח־תקוה—ראש־העין ואגב כך הניחה את היסוד להתרקמות הווי של קיבוץ חלוצי, שהמשכו לא איחר לבוא בימי העליה הרביעית, ימי הקיבוצים, החבורות ופלוגות העבודה ב"אם המושבות".[3]

ג

וככל שהדברים בהתפתחותה של המושבה היו שמחים, כן היו העניינים יגעים בבעייה הנצחית ששמה, עבודה עברית. שנת תרפ"א נסתיימה, כאמור, בעבודה עברית מלאה. האיכרים והפועלים נתקרבו זה לזה ודומה היה שהחיץ בין שני מחנות אלה על כל שפע המשפטים הקדומים עומד להימוט כליל, אולם נגזר על פתח־תקוה שחייץ זה לא רק שלא ימוט אלא אף יגדל ויחזק.

הדבר התחיל בגישושי השלום מצדם של הערבים השכנים מזה והאיכרים מזה ופתיחת הדלתות לערביי יהודיה. נוסף לכך המשבר לרגל מצוקת הכסף בשל חוסר שוק לשקדים וליין, והרי כל הנתונים להחזרת העבודה הערבית לפתח־תקוה ואגב כך, חידוש המתיחות בין הפועלים לאכרים.[4]

המוני הפועלים שהיו עסוקים עד כה בפרדסי המושבה פינו את מקומם לפועלים הערבים ובאין עבודה אחרת הם קמו ועזבו את המושבה. הועד הלאומי ביקש להתערב ואף כינס ישיבה משותפת של האכרים והפועלים על מצע של התחייבות לעבודה מצדם של האיכרים והוזלת שכר־העבודה מצדם של הפועלים. אולם משא־ומתן זה נסתיים כקודמיו וכהבאים אחריו ללא תוצאות ממשיות, מחוץ לאחת, משקע מרירות בלב מחוסרי העבודה.

לעומת עונות שפל אלה לעבודה העברית חזרו עונות ברוכות־עבודה, ובחורף

מחנות וקבוצות

תרפ״ב היו עסוקים במושבה למעלה מחמש מאות פועלים עברים, ואף העולים החדשים מיפו, פועלי הכבישים ומשוחררי הגדוד המצרי החלו לנהור לפתח־תקוה, ישבו בה בעונת־העבודה ולאחר שנסתיימה עזבוה. אולם חלק מהם נשאר במושבה וקשר בה את גורלו במאבקו על העבודה העברית. הפועלים היו משוכנים בחדרים שכורים וחלק מהם גר ב״מחנה האהלים״ בקירבת בית־הפועלים. עם הפועלים נכנסת למושבה קבוצת צעירות, מאורגנת על ידי חנה מייזל, שהקימה מטבח למופת והניחה יסוד למשק הפועלות בעתיד.

פלוגת גדוד־העבודה לא היתה היחידה שתקעה יתידותיה במושבה ובקירבתה. מכביש חיפה—ג׳ידה באה ״חבורת ברוכוב״, בת חמשים חבר, שסיפקה אבנים למסילת־הברזל, עבודה שקיבלוה מידי אחד הקבלנים. אלה הקימו מחנה מיוחד וצרפו אליהם ולעבודתם כמה עשרות מפועלי פתח־תקוה. בעין־גנים נסתדרה קבוצה אחרת, מלייטמוריץ בצ׳אכוסלובקיה, שהקימה לעצמה מעין ראשית של משק עצמי, אשר שימש להם פרוזדור למשקיהם בעתיד, בישובי עובדים שונים. קבוצה אחרת, קטנה יותר נסתדרה אף היא בעין־גנים ואגב עבודה בפתח־תקוה ובעין־גנים ציפתה אף היא להתישבות. חבריה הם מגרמניה, וברבות השנים עתיד להישכח שמה בעין־גנים: קבוצת מאַרקנהוף, שכן נקרא השם הזה על הישוב החקלאי ב י ת־ז ר ע בעמק הירדן, שהוקם על ידי גרעין זה.[5]

פתח־תקוה אינה עוד חטיבה אחת מבחינה ציבורית. האגודה הלאומית העממית אוספת מלחמה לשם שינוי דמותה של המושבה והיא המשדלת את הפועלים לא לעזוב אותה בעת חוסר העבודה. הלאומיים העממיים דוגלים בעבודה העברית וקושרים מלחמה בועד על ידי הרחבת זכות הבחירה. וכך נקלעים הפועלים בין עבודה מלאה מזה וחוסר עבודה מזה ובינתיים אנו שומעים על ש ב ע מ א ו ת פועלים בתרפ״ב, שרובם הגדול אינו עוזב את המושבה בתקוה שהימים הבאים יסייעו להשתרשותם בה.[6] בינתיים מתחלפים הפועלים: אלה הולכים ועוזבים, ואחרים, חדשים, באים במקומם. הנתונים מתחלפים במהירות, אולם לרוב הם מראים מספרים גדולים ביותר, שאין כמותם ודוגמתם בשום מושבה אחרת.

המושבה נאבקת על איזון מאזנה הכספי הרעוע עוד מימי המלחמה, הפועלים נלחמים על כל יום עבודה, ובינתיים צועדת המושבה בהתפתחותה בכל השטחים והמספרים גדלים מיום ליום. על המושבה עוברים בתרפ״ג ימי מצוקה כספית. הלא היא המצוקה שפקדה אז את כל הארץ. אולם כל חללה ממלאים בימים ההם עניני הבחירות למועצה המקומית, הראשונה המוכרת על ידי הממשלה, המעוררים את כל חוגי המושבה לפעילות צבורית. חזית המלחמה נטושה בין התושבים והחקלאים וצירה היא, זכות הבחירה הניתנת להתפרש לכמה וכמה פירושים וכל פירוש תוצאות לו לעתיד המושבה ולהנהלתה. הממשלה מבקשת להתערב ולפשר בין

מועצת המושבה פתח־תקוה ב־1928

מימין לשמאל: שורה ראשונה (בישיבה) — ל. וינצקי, ד. ימיני, גרבר, ש. שטאמפר, ע. ליברכט, ק. ויסוקר, פ. מאירי, ז. ליפקיס, א. שפירא, מ. ח. סלור, י. ראב, וינשטיין; שורה שניה: ב. דינוביץ, ח. קוסובסקי, י. מירקין, ד. מניסטורסקי, י. ד. ברורמן, ב. צ. גליס, י. מכנס, א. ירקוני, ר. רוזוב, י. קרול, ציזלינג, ש. קיסילביץ; שורה שלישית: ש. הלר, קלר, גוטהרט, מ. איכילוב, א. מאירי מ. נוביק, מ. בוליס, נ. סמיט, ד. מקלב, א. פינצי.

המצב בעבודה

שני הצדדים, אולם ללא הועיל. מכירת הפרי לערבים שהחלה בימים אלה החמירה עוד יותר את המתיחות במושבה, שכן היו עתה הקונים בעלי העבודה ואלה הביאו אתם פועלים משלהם, כלומר, ערבים.

והתמונה "הנצחית" חוזרת ונשנית בכתבות מפתח־תקוה: הפועלים העברים בטלים בחלקם הגדול, שעה שהפרדסים שופעים עובדים זרים. תופעה מרה ומכאיבה מתגלית בישוב: עזיבת הארץ בשל המשבר הכלכלי הקשה ואל היוצאים מצטרפים רבים ממחוסרי העבודה בפתח־תקוה, העוזבים את המושבה ואחר־כך אף את הארץ.

מצב הדברים משתנה תכלית שינוי בשנת תרפ"ד, ימי העלי"ה הרביעית, המביאים פנים חדשות למושבה ועמהם רווחה ושפע, שעל ידם נחלצת פתח־תקוה ממצוקת השנים האחרונות והיא גדלה ומתפתחת ואף מוציאה מקרבה "בנות" חדשות.

הערות

1. ראה על כך במפורט בתיאורו של ב. מכליס, מזכיר ועד המושבה במשך שנים, במאמרו: השלטון העצמאי בפתח־תקוה, ב"דאר היום" מהימים כ'—כ"א אדר ב' תרפ"ט/2.4.1929—1.

2. בספר השנה ליהודי ארץ־ישראל א, תרפ"ג. עמ' 333—336, בספרו: מארצנו (תרפ"ג) בראש הספר וב"העולם" מיום ה' תשרי תרפ"ד (תיאור אחרון זה נדפס גם בספר היובל של פתח־תקוה עמ' תרל—תרם). וראה עוד ההשגות על נתוניו הסטטיסטיים מאת ב. צ. רובשטין ב"קונטרס קלח, כ"א אב תרפ"ג, עמ' 23—25 ותשובת זגורודסקי שם, קמג, י"ג תשרי תרפ"ד, עמ' 23—25. נתונים סטטיסטיים על פתח־תקוה בשלהי מלחמת העולם הראשונה ישנם בספר: ספירת יהודי ארץ ישראל, חוברת א, יהודה (יפו, תרע"ח).

3. על פלוגת הגדוד בראש העין ראה מאמרו של א. כנעני בקובץ גדוד־העבודה (תל־אביב, תרצ"ב), עמ' 38—43.

4. "הארץ" כ"ב אב תרפ"ב/14.8.1922.

5. "הפועל הצעיר" שנה ט"ו, גל' 10, י"ב טבת תרפ"ב/12.1.1922, עמ' 15—16, שם גל' 12, כ"ז טבת/27.1, עמ' 17—18.

6. "קונטרס" קח, י"ב שבט תרפ"ב, עמ' 3.

פרק עשרים ותשעה:

שנות הגידול בימי העליה הרביעית

הרחבת מטעי ההדר / שיכלול שיטות העיבוד / תקופת הטבק במושבה / כפר גנים / שטח הביצה וחלוקתו / הכבישים הפנימיים והחשמל / כביש פתח־תקוה—תל־אביב / ההיאבקות עם הממשלה / הקושאנים הראשונים / כניסת חבורת "מעבר" למושבה / רישומה / פלוגת עין־חרוד / העבודה המלאה / הקיבוצים והחבורות / "הכובש" / חוסר העבודה / ראשית גבעת השלושה / משק הפועלות וחבורת הפועלות

א

התפתחות הפרדסנות

השפעתה של העליה הרביעית על פתח־תקוה היתה לרוב בעקיפין. ודאי שהיו בני העליה הרביעית שהגיעו אליה ורכשו בה נחלאות, אולם הגיאות הכלכלית בארץ התבטאה בפתח־תקוה בהקלת עומס החובות שהעיק על בני המושבה ובנטיעת שטחים חדשים של עצי הדר, היינו תפוחי זהב. מן הראוי לזכור, כי פרדסי פתח־תקוה היו "זקנים" לערך והם אף סבלו בימי המלחמה מחוסר עיבוד ראוי. נסיון רב היה, איפוא, לכל בעלי הפרדסים הצעירים, נוסף על סיכויי הרווחים שנשקפו ליבולים. תופעה אחרת בתולדות הפרדסנות בפתח־תקוה החלה להתבלט מעתה והיא: פיצולה של הבעלות וגידול מספרם של בעלי הפרדסים. בעלי השטחים הגדולים נאלצו למכור חלקים משטחיהם מחמת החובות שרבצו עליהם וקמעה־קמעה נתמעט מספרם של בעלי הפרדסים הגדולים והנרחבים ולעומתם גדל מספרם של בעלי השטחים הקטנים בני דונמים מעטים (מעשרים עד ארבעים).

כחמשת אלפים דונם פרדס ניטעו בשנים 1924—1929, היינו, כשטח הפרדסים בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, לאמור, במשך חמש שנים הושג מה שהושג קודם במשך עשרות בשנים. אולם הישג זה נתאפשר הודות לנטיעות הקודמות, שכן נצטבר לא רק חומר נסיוני רב, אלא בינתיים גדל דור שני ושלישי במושבה, שצמח על ברכי עבודה זו וביקש להמשיך בה בתוך התחומים, שהם כה מוכרים לו מילדותו. לבעלים חדשים אלה מתוך הדור החדש נצטרף סוג אחר של תושבים: בעלי מלאכה ומקצועות חפשיים, שרכשו להם פרדסים והיו בחינת מתפרנסים ומפרנסים כאחד. מחמת יוקר הקרקע לא נמשכו לכאן בעלי הון; הם רכשו שטחים גדולים במקומות אחרים ודבר זה גרם לריבויים של הבעלים ולפיצולם של השטחים הגדולים במושבה.

התפתחותה של הפרדסנות סייעה לא מעט להעלאתו של מקצוע זה בין העוסקים בו. החקר המעמיק בכל שלבי הגידול, למן הפנה ועד ליבול, התפתח לתורה שלמה

תקופת הטבק

ומסועפת, שהיתה בפתח־תקוה תורת חיים למושבה ולמקצוע כולו בכל הארץ. פ. פסקל, רב הזכויות בשטח זה, לא נלאה עד סוף ימיו לחתור לשיפור דרכי העיבוד ולצירוף נסיונו המרובה לכלל מעשה.

ממילא מובן, שהעלאת רמת המקצוע וגידולם של שטחי הפרדסים נתנו מיד את אותותיהם במושבה והאוכלוסיה של פתח־תקוה בלבד, מחוץ ל"בנות", גדלה במשך שנים מספר והגיעה לסוף תרפ"ז לששת אלפים נפש בקירוב.[1]

גידול זה של המושבה גרר אחריו תוספת בנייה. במשך שנות 1923—1928 הוקמו בפתח־תקוה שלוש מאות ושבעים בתים וכמאתים וחמשים צריפים, והמודיע על כך מוסיף ואומר, כי הרבה כרמים ושדות נעשו מגרשי בנין. רוב המגרשים הפנויים העלו בתים וכן נהרסו הרבה בנינים עתיקים ועל מקומם נבנו חדשים. בעלי הבנינים, כבעלי הפרדסים, היו מבני הדורות החדשים ומתושבי המושבה. ודאי שאין להשוות בנייה זו לקצב הבנייה של תל־אביב השכנה באותם הימים. אולם לאור העובדה, כי הבונים בפתח־תקוה לא היו לרוב מהעולים החדשים, בעלי ההון, אלא בני המושבה, שבנו בכוחותיהם העצמיים, הרי זה הישג לא קטן בממדיה של פתח־תקוה.[2]

תקופת הטבק לא פסחה גם על פתח־תקוה. בולמוס השתילה דבק גם בתושביה וכל שהיה לו שטח פנוי שתלו טבק. ועד המושבה אף זירז את התושבים לכך והמושבה שקקה פועלים לרוב, שבאו בהמוניהם לעבודה חדשה זו ו"נחטפו" מיד לבואם. אדמת ההמרה ששממה שנים רבות התנערה לתחיה והושקתה במימי הירקון. האדמות עובדו על ידי בעלים פרטיים או קבוצות פועלים, והפרדסים זכו ויבולם נחטף עוד לפני הבשלתו ונמכר במחירים טובים, ואין עידוד טוב מזה לעיבוד משובח של הפרדס, והפרדסן אינן חוסך מפרדסו זיבולים ועיבודים הדורשים ימי עבודה מרובים. וכך חוזר המעגל מהפרדס לעובד והמושבה נהנית וגדלה ומתפתחת ושולחת שלוחות סביביה.

ה"בת" הראשונה לאחר המלחמה הוא יציר כפה של ההתאחדות הלאומית העממית, שמו החדש של "הקלוב הלאומי הראַדיקלי" הקודם שהקימה בטבת תרפ"ב את החברה: כפר גנים ל"רכישת קרקע, סידורה ושכלולה לשם ארגון כפרי גנים ומושבים חדשים בסביבות פתח־תקוה ובנין בתים בשביל חבריה".[3] במשך זמן קצר ביותר נרשמו כמאה חברים ובסוף ניסן תרפ"ב נקראה האסיפה המייסדת של החברה, בה נבחר ועד בן תשעה חברים. שטח הכפר המתוכנן נאמד בשלושת אלפים דונם ולכל חבר וחבר ניתנה הרשות לרכוש שטח שאינו עולה על חמשה־עשר דונם, למען לא יהיו שטחים אלה נושאים לספסרות ולהעברה מיד ליד. התשלומים לא היו גדולים ונפרעו לשיעורין וכל עצם המגמה: הנחלת קרַקע להמונים חסרי קרקע היושבים בפתח־תקוה.

כפר גנים

החברה כפר־גנים חרגה זמן קצר לאחר כינונה מכלל המסגרת הצרה של פתח־תקוה וביקשה לפתור בעיית ההתישבות ההמונים בכוחות עצמיים. וכשנהרה העליה הרביעית וביקשה קרקע־להתישבות המעמד הבינוני הוציאה החברה כרוז לישוב ולחוץ־לארץ, בו תיארה את דרכה עד כה והפתרון שיש בידה לרבים המבקשים להיאחז בקרקע. שיטה חדשה זו בהתישבות, שהציעה חברת כפר גנים עיקרה: מציאת דרך לכל אלה המרובים, שדרכי ההתישבות הישנה, בעלת השטחים המרובים והמבוססת על עבודת הזולת, וכן דרך ההתישבות העובדת אינן קרובות ללבם. השטח המוצע, מינימום של עשרה דונם, הוא כדי סידור דירה ומשק זעיר שיש בו לפרנס את בעליו בעבודה. הקירבה למושבה ולעיר, האדמה הטובה לזריעה ולנטיעות והמים עשויים להבטיח קיום לכל אנשי המעמד הבינוני, שבידיהם אמצעים מצומצמים, שאינם מספיקים לרכישת שטחים גדולים ואינם רוצים להעמיס על תקציבי ההנהלה הציונית, העמוסים למכביר בכלכלת ההתישבות העובדת לחלוצים.

הרבה תלאות עברו על החברה עד שהצליחה להניח יסודות לכפר־גנים ממש. הרבה סעיפים בתכנית נגוזו לאור המציאות, אולם עיקר המגמה נשמר על טהרותו: השטח המעט והעבודה העצמית ולכל המרובה, העבודה העברית.

ב

וככל שהמושבה החלה להתפשט לכל עבריה כן היו בתחומיה שטחים שיכלו להביא ברכה מרובה לה, אולם הם היו בחזקת "הקדש", שעל כן היו נחלת הממשלה התורכית ועסקי הבעלות עליהם היו סבוכים ביותר. בהמלצתו של הקאימקם והמופתי של יפו נמסרה עוד בידי התורכים אדמת הביצה, 1835 דונם, לראובן סוויאטיצקי, לו וליורשיו אחריו. מיד לאחר זה קמו עוררים על כך מהערבים והבידואים בסביבה, שהחזיקו בקרקע ואף עיבדו אדמות אלה בחלקן. ההתדיינות עם מסיגי גבול אלה נמשכה שנים רבות עד שפרצה המלחמה העולמית הראשונה ומיד לאחריה מסרה הממשלה הבריטית את כל שטח הביצה למושבה. הרבה עשה ועד הצירים לטובתה של העברה זו, אולם הפעם קמו עוררים על העברה זו לא רק מתוך הערבים אלא מהמושבה עצמה, היינו מסוויאטיצקי, שטען כי כל השטח שייך לו מלפני שנים רבות.

ההתדיינות בין המושבה לבין סוויאטיצקי ארכה שנים הרבה ועברה כמה וכמה שלבים, החל במשפט השלום העברי וכלה בערכאות הממשלה. לבסוף נסתיימה המערכה והאדמות הועברו למושבה בנכיון מאתיים דונם לסוויאַטיצקי. מסירת הקרקע נתקיימה בטקס חגיגי, במעמד נציגי הממשלה, המושבה וסוויאַטיצקי. הנאספים סקרו את כל השטח ונציגי הערבים השתתפו אף הם כעדים, שכן הוסיפו הם לעבד שטחים מאדמות אלה. בתמוז תרפ"ה קמו אדמות הביצה למושבה.

אדמת הביצה, חשמל וכבישים

ועד הביצה, שנבחר על ידי מועצת המושבה, הטיל על עצמו את חלוקת השטחים האלה לבני המושבה.[4]

אולם עם זאת לא נסתיימה הפרשה. החלק מאדמת הביצה שבידי המושבה לחלוקה לתושבים נצטמק לבסוף לאלף דונם בערך, שכן נמסרו לסוויאַטיצקי כשבע מאות דונם, תחת מאתיים, ומאתיים דונם לערך נמצאו לא ראויים אלא ליעור. השטח נועד לחלוקה בין מחוסרי הקרקע במושבה ואף זה לא נעשה בקלות יתירה. היה צורך בהגדרת הצירוף "מחוסר קרקע", ותביעות ודרישות לקרקע זה נשמעו מכל העברים, בצירוף דברי בקורת על דרכי החלוקה. רק בשלהי 1928 נתקיימה החלוקה הסופית של השטח; זכו בו כמאה חברים מאנשי המושבה, שחלקותיהם נקבעו לאחר סידורה של הפרצלציה. נמצא, כי במשך שנים רבות היו האדמות לא רק שוממות כמקודם, אלא עוררו לא מעט סערת יצרים במושבה ואף לאחר שחולק השטח, לא נדמו קולות הבקורת.[5]

צעד קדימה בהתפתחותה של המושבה היתה סלילת כבישים פנימיים בתוכה. קרוב ליובל שנים הכבידו דרכי המושבה ושביליה על הולכי רגל ועל כל כלי התעבורה הן בקיץ והן בחורף. עוד בתרפ"ג (1923) הוחל בסלילת כביש ברחוב הראשי של המושבה. קטע קטן זה, כ־700 מטר ארכו, לא היה בו כדי פתרון של ממש. המשא־ומתן עם הממשלה שהיה מייגע ביותר, נמשך שנים על שנים, עד שסוף־סוף זכתה המושבה לרשת של כבישים פנימיים, לאמר, דרכים מתוקנות. כהשלמה לכבישים אלה חוברה המושבה לרשת החשמל ובא הקץ לתאורה הפרימיטיבית שבמשך קרוב ליובל שנים. בי"א באב תרפ"ו (22.7.1926) חגגה המושבה חג כפול: ראשית סלילת הכבישים והכנסת החשמל. היתה זו החגיגה הראשונה שביטאה את שמחת־המושבה בהגיעה לשלב נכבד בהתפתחותה הכלכלית והמשקית. פ. מאירי שפתח את החגיגה ציין בדבריו, כי עד כה היו כל חגיגות המושבה מופנות כלפי אורחים רמים ונכבדים שביקרו בה. בנסיבות חג אלה נהגה המושבה לקשט עצמה, למען "עשות רושם" על האורחים, ואילו הפעם זוהי חגיגה פנימית, בה המושבה עצמה "חתן השמחה". השמחה כפולה ומכופלת לאור עברה הקרוב של המושבה. עדיין לא נמחה עבר זה מהלבבות ומשום כך ראוייה התפתחות המושבה מאז ועד כה להכרה ולהוקרה. התקציב השנתי של המושבה, המגיע לתשעה עשר אלף לירות מצריות, הוא ענין הראוי להתכבד בו, וביחוד שהמושבה מקוה "להכניסו ולהוציאו בנקל". הנואם מונה במושבה "ששת או שבעת אלפים נפש" אולם האלפים באוכלוסיה, ככל הנתונים האחרים, דינאמיים הם, שכן הם משתנים מיום ליום, היינו גדלים מיום ליום.[6]

בנסיבות חג אלה אין הפותח, המדבר בשמה של המושבה, מסיח דעתו מהבעייה הכאובה: העבודה העברית, והוא פונה אל הקהל, השרוי באוירת חג

כביש פתח תקוה־תל אביב

בקריאה: "להשתדל לתת עבודה לאחינו, כדי שנוכל להחזיק את מעמד אחינו החלוצים הנמצאים בארץ־ישראל ושנוכל להגדיל את העליה וכל מה שיתרבה העם תתרבה הברכה . . .". לאחר ברכת נציגה של חברת פיק"א הועלה אור החשמל לצהלת קהל הנאספים, ובקהל היו גם השרידים האחרונים של העולים הראשונים, שודאי העלו על לבותיהם את זכר הימים הראשונים, בהם בוססו ברחובות המושבה עם פנסים ביד ובדרכים־לא־דרכים. עתה סלולים הכבישים, והדרכים לרבות הבתים מוארים אור גדול. אולם האם לא ימים ראשונים אלה הם שסללו את הדרכים והאירום עד כה?

טקס ה"הדלקה" באותו יום היה מעמד בלתי נשכח, אבל עם כל חגיגיותו היתירה לא הסיח את הדעת מהמציאות וזו לא היתה משמחת כל עיקר משהגיעו הדברים לידי משא ומתן עם הממשלה. עמדו אז בסלילת הכבישים הפנימיים והכביש הגדול יפו—פתח־תקוה. כבישים פנימיים אלה נמשכו לאורך קילומטר ורבע והקיפו את הרחובות המרכזיים: רוטשילד, חובבי־ציון וחלק מרחוב פינסקר. אפ"ק נתנה הלואה לשם ביצוע העבודה ובעלי הבתים שהכביש עובר לידם השתתפו אף הם במימון, ולעומת זאת קשה היה להשיג השתתפותה של הממשלה להמשכת רשת הכבישים; היא מחקה וחזרה ומחקה את הקצבותיה של מועצת המושבה לצרכים אלה. אולם קשיים אלה כאין וכאפס לעומת אותם שהממשלה הניחה בדרך לסלילת כביש פתח־תקוה—יפו.

"לאחר השתדלויות מרובות נפתח כביש פתח־תקוה—תל אביב", אמירה זו השגורה בכל תיאור הכביש באותם הימים ודאי שאינה אומרת ולא כלום על היגיעות המרובות שיגעו בענין זה הגורמים המדיניים בארץ, מועצת המושבה והישובים הסמוכים. במשך שנים רבות נשלחו תזכירים לאין שיעור לממשלה ולנציב העליון, בהם תוארו קשיי התחבורה בין המושבה והעיר. החרו החזיקו בדרישת המושבה גם הישובים השכנים: רמת־גן, למשל, לא נלאתה אף היא לשגר למשרדי הממשלה מכתבים ותזכירים, בהם תוארה דרך זו, על כל "יסורי הגוף מהטלטולים הנוראים" בה.

הממשלה "עיינה" בתזכירים אלה, אולם הושפעה מגורמים אחרים שהעיקרי בהם, הרצון לסלול את הכביש דרך הישובים הכפריים הערביים, על חשבון משלם המסים העברי! סלילת־הכביש עשויה היתה גם להקל על חוסר־העבודה בין הפועלים. במאמר חריף גינה דב הוז מדיניותה זו של הממשלה, המתבטאת ביחסה לכביש פתח־תקוה—תל־אביב וסיכם: ". . . לפתח־תקוה אין דרך שאפשר לנסוע בה בלי ריסוק איברים. הנסיעה ברכבת לפתח־תקוה נמשכת שעות והממשלה "מעיינת" ומחוסרי עבודה חולמים על יום עבודה . . .".[7] הכביש חרג איפוא מכלל מסגרתו המקומית ונעשה ענין ישובי בעל ערך ממדרגה ראשונה.

קושאנים ומפעל השקאה על הירקון

סוף־סוף בא הדבר על תיקונו והכביש נסלל ונפתח לשירות הרבים בסיון תרפ״ח (1928) ובכך בא הקץ לתקופת הדיליג׳נסים, שנמשכה בדיוק יובל שנים; העגלונים הרומאַנטיים ירדו מעל דוכנם ופינו מקומותיהם לנהגים.

אחד־אחד החלו להיעלם פרקים נכבדים מחיי המושבה במשך עשרות שנות קיומה וצללו לתהום הנשיה. אנשי פתח־תקוה נאלצו להתרגל למהלך החדש ולהיפרד ממוסדות ומדברים שהיו כה אורגאַניים בחייהם ובחיי מושבתם. הם נפרדו מספר האחוזה ומכל סדרי העברת הקרקע של התורכים. עדיין היה שמור בלב הזכר של רישום הקרקע על שמות נתינים זרים, שישבו ברובם בחוץ־לארץ וגרמו עם מותם סיבוכים משפטיים מרובים. עם בוא הבריטים נפטרו מנוהג זה וגם מספר האחוזה. המושבה קיבלה קושאַנים רשמיים, והפעם ללא כל עקיפי חוק אלא במישרין לבעלי הקרקע ועל שמותיהם האמיתיים. בשלהי אלול תרפ״ח חולקו בבית־הועד עשרת הקושאַנים הראשונים. וכמובן, נערכה חגיגה וסופר שם בפרטות יתירה ״על ערך הקושאַנים להתפתחות המושבה״ ובעיקר ״על העבודה המרובה וההתאמצות במשך שנים להשגת אותו שטר קנין הנקרא: קושאַן״.[8]

תמורות אלה בהתפתחות המושבה, בהן שולבו חריצות המעשה ושכלולים מודאַרניים, הצעידו אותה אף באותם התחומים בהם היתה נחשלת ביותר. עתה לא נרתעה עוד מפני חידושים, אלא אדרבא רדפה אחריהם והשתדלה למהר ולהכניסם למושבה וליהנות מהם. האופי החרדי נתמזג יפה עם סיגולה של המושבה לדרישות הזמן החדש ועל כן כה עשירה המושבה בתקופת זמן זו בשכלולים מודאַרניים חדישים, וחדשים לבקרים מופיעה פתח־תקוה בעתונות לרגל מסיבות חג של חנוכת מפעל חדש, העשוי להיות לברכה למושבה. שרידי הראשונים, בניהם ונכדיהם, עובדים בשיתוף מלא לקידומה והתפתחותה של המושבה. הצעירים ניצחו את הזקנים. אולם גם הזקנים, דומה, והם שמחים ל״תבוסתם״.

לשורת המעשים החדשים שנוספו לפתח־תקוה באותם הימים, ראוי לצרף את מפעל ההשקאה שעל הירקון, מיסודם של פינחס רוטנברג וחברת החשמל. הירקון ומימיו, שמילאו תפקיד כה עגום בתולדותיה של פתח־תקוה, זכו להשפיע מברכתם הרבה למושבה עם הכוונת המים להשקאת הפרדסים. ודאי, היו מים בשפע בפתח־תקוה, אולם קדיחת באר לא תמיד היתה אפשרית לבעלי אמצעים מצומצמים. מי הירקון פתרו בעייה זו והמים הרבים הגדילו את שטח הפרדסים, הנטיעות והשדות ובתום חמשים שנות קיומה של המושבה הפכו מי קללה אלה למי ברכה.

ד

התפתחותה של המושבה לא חפפה תמיד את מצבם של הפועלים העברים בה. בראשית תרפ״ד היה מצבם זעום ביותר. במקום מאות מרובות היו בראשית אותה

כניסת חבורת "מעבר" למושבה

שנה מאתיים־שלוש מאות, ואף אלה לא תמיד מצאו עבודה. זה שנתיים שפרדסי פתח־תקוה נפתחו מחדש לפני הערבים, וככל שנתרבו הפועלים הערבים כן נתמעט מספרם של העובדים היהודים. כשתי עשרות בשנים מתמיד הפועל העברי ומבקש להתבצר במושבה ובסיומו של העשור השני — הסיכום שבידו אינו מעודד כלל וכלל. אולם היאוש שחדר ללבותיהם של בודדים לא הקיף את מחנה הפועלים המאורגן; הוא פתח בימים אלה במסע כיבוש חדש של המושבה, ובראש ובראשונה, "אם המושבות" לעבודה עברית.

מצוקת הפועלים בשלהי תרפ"ג ובראשית תרפ"ד העמידה את המוסדות החרדים לגורלה של העבודה העברית במושבות לפני הצורך בדרך חדשה, תואמת לצרכי הזמן מזה ולקליטת העליה החדשה מזה. ודוקא בימי שפל אלה לפועל במושבה החליט "המרכז החקלאי של הסתדרות העובדים" להכניס המוני פועלים למושבות על ידי יצירת גופים, ארגונים וקיבוצים של פועלים, קשורים זה לזה בחבלי רעיון משותף, הלא הוא: כיבוש העבודה תוך חיי צוותא ושיתוף. היה זה רעיון נועז ואף הרה־סכנות להוסיף מאות פועלים על אלה המצויים כבר במושבה ומנת חלקם חוסר־עבודה. אולם התכנית היתה: לאפשר לארגונים אלה סידור משק־עזר, בו ייעזרו בימי חוסר־העבודה, אגב לימוד ענפי חקלאות מרובים לצרכי התישבותם החקלאית בעתיד. פתח־תקוה נבחרה גם הפעם כשדה נסיון לתכנית חדשה זו, והזמן — מעטים כמותו לדכדוך הפועל העברי בה.

בעשרה בכסלו תרפ"ד נכנסה לפתח־תקוה חבורה בת מאתיים חבר, שקראה לעצמה: "מ ע ב ר". היתה זו חבורת הפועלים הראשונה שביקשה בכניסתה למושבה להשפיע על שוק העבודה על ידי קבלת עבודות גדולות על סמך של חוזים, היינו: עבודה בקבלנות. דרך זו של התחרות עם הפועל הערבי, לא היתה חדשה בפתח־תקוה; קדמה לה קבוצת "אחוה". אולם הפעם היה זה נסיון בקנה־מידה גדול. החבורה קיבלה הלואה מאת ההנהלה הציונית לשם הקמת משק עזר. בעקב חבורה ראשונה זו קמו חבורות אחרות במקומות אחרים. אולם זו שבפתח־תקוה היתה אמת־מידה להמשכת הנסיון, והנסיון הצליח.

נאמנה עלינו עדותו של פועל המושבה, המספר על הדכדוך בין פועלי פתח־תקוה בראשית תרפ"ד: "...והנה הבהב קו אור חדש: חבורה בת מאתים נכנסה הנה ואתה זרם של חיים חדשים ותקוות חדשות. אמנם, בתחילה, מתוך קוצר רוח ודכדוך נפש שהביא אתו חוסר־עבודה של שנתיים, כאילו נבהלו הרבה מהפועלים המקומיים. נדמה היה להם שעל ידי כניסת החבורה יורע מצבם עוד יותר. הם פחדו, שהחבורה תגרום להתחרות ותוריד על ידי זה עוד יותר את מחירי העבודה, שגם בלאו הכי הגיעו עד מינימום. אבל במהרה נוכחו החברים הללו שטעו, שאין פה ענין עם פועלים בודדים, שכל אחד ואחד נעשה למתחרה חפשי בשוקי העבודה ומכניס

מחנה חבורת „מעבר" — גרעין קבוץ גבעת השלשה (1925).

רישום החבורה במושבה

ערבוביה ואַנרכיה בכל, אלא עם צבור מאורגן, שיש לפניו מטרה מסויימת וכל השגת עבודה וחלוקתה נעשית על ידי לשכת העבודה הכללית...".[9]

הרציפות מ"אחוה" ל"מעבר" נסתמלו במארגני "מעבר" ויוזמי הכניסה החדשה והמחודשת לפתח־תקוה — נטע הרפז ויעקב פרוז'נסקי, בעלי עבר בכיבוש העבודה בפתח־תקוה מימי "אחוה". ההיסוס והספקנות שבפגישת אנשי "מעבר" ופועלי המושבה עברו חיש מהר ורישום החבורה גדל עד מהרה במושבה והתבטא בחידוש החיים החברתיים בה ובתסיסה שהכניסו בהם. חברי החבורה נכנסו לעבודה ונתאזרחו במושבה. הם עבדו ב"בחרים" וגם בהקמת משקם שלהם. הכינו משתלה למאה דונם טבק, גידלו ירקות, ואגב כך הקימו צריפים ומוסדות הכרחיים. ציבור פועלי פתח־תקוה התערב בבני החבורה וביכוחיהם על צורות כיבוש העבודה, ההתישבות העתידה ודמות פועלי המושבות, במידה שהם עצמם התעוררו להקים את מוסדות הפועלים, שהיו מוזנחים בעקב השפל בעבודה.

אך שבועות מספר עברו מאז בוא החבורה לפתח־תקוה וכבר ניכר רישומה במושבה ובעיקר בשוק העבודה. "יש לציין שינוי גדול בהלך־הרוח של האכרים ביחס למסירת עבודה לחבורה, ובכלל מתחילים להתיחס אחרת לפועל במושבה". העבודה בקבלנות יתרונות לה משני הצדדים גם יחד: היא מחסלת את ההשגחה ומַשוה על ידי כך את ההוצאות של הפרדסן לעבודה ערבית ולהשגחה, לאותן שהוא מוציא על עבודה עברית ללא השגחה; הרצון להעסיק יהודים המקנן גם בלב המעסיק ערבים בא על סיפוקו. משק החבורה מוקם והולך. החבורה עורכת שיעורי־ערב לחקלאות, והם מושכים חוגים רחבים מהמושבה, "מה שמוכיח את ההתענינות הרבה של הפועלים במקצוע החקלאי...". ברור הדבר, שיש לחבורה רצון והתאמצות לכבוש את העבודה ויהי מה!".[10]

על הנהירה לחבורה בימיה הראשונים לכניסתה למושבה מלמדת המודעה שנתפרסמה אז ברבים, וזו לשונה: "חבורת פועלים "מעבר" פתח־תקוה מודיעה, כי מחוסר צריפים ואהלים לדירה, אנו מפסיקים עתה הכנסת חברים חדשים עד להודעה שניה".[11]

עבודת הטבק במלוא תקפה וימי השפל בעבודה הולכים וגזים ובמקומם באים ימים של עבודה מלאה ואף ביקוש רב לפועלים עברים, שאין בידי פועלי פתח־תקוה לספקו. חזרו איפוא הימים הטובים ההם, שעה שהמתה פתח־תקוה מפועליה המרובים. אכן מרובים גם עתה הפועלים הערבים ומספרם גדול פי חמשה וששה מזה של הפועלים העברים, אולם מצב־הרוח המרומם בקרב המועסקים מקיים עצמו עם ריבויים של הפועלים העברים הבאים גם מהערים וממקומות רחוקים. הפועלים החדשים מכניסים תסיסה והתעוררות בין הפועלים הקודמים ושני המחנות מחזירים את המולת העבודה העברית למושבה.[12]

כניסת פלוגת עין חרוד

לאחר חבורת "מעבר" נכנסת לפתח־תקוה (באדר תרפ"ד) פלוגת עין־חרוד. עם ראשית כניסתה היתה מסונפת ל"מעבר", מעין בת לה. השיתוף עם "מעבר" היה בדרך של הכרח, שעל כן היה בידי "מעבר" נסיון שהיה חסר לאנשי הפלוגה. עשרים חברים מנתה בכניסתה למושבה ומקץ שמונה חדשים קלטה כמאה ושבעים חבר, רובם ככולם עולים חדשים. קליטת עליה, אף שלא היתה סיסמת הפלוגה, היתה כל עיקרה למעשה. הפלוגה אף שלחה מחבריה להנחת יסוד למשק יגור ובכך הוכיחה את יעילותה של התכנית להכשרה חקלאית במושבה בפרוס ההתישבות החקלאית הקבועה. זכותה של הפלוגה היא מיזוג העבודה בפרדסים עם עבודות הכביש והבנין והיא גם שהכניסה את סולל בונה לפתח־תקוה.[13]

בראשית תרפ"ה הגיע מספר הפועלים בפתח־תקוה לשמונה מאות, "ואין להתאונן על מצב העבודה, כי כמעט שאין מחוסרי עבודה".[14] הסיכום של חבורת "מעבר" בתום שנה לישיבתה במושבה היה חיובי וגרם לא רק לכניסתם של קיבוצים אחרים למושבה, אלא גם לבואם של הרבה פועלים בודדים. "שנת העבודה עזרה בהרבה לפזר את מצב־הרוח של התנגדות ואי־אמונה, שליוו את מפעל החדירה למושבה מפנים ומבחוץ..."[15] והביסוס לדברים אלה היתה פתח־תקוה בשנת תרפ"ד; התחילה בחוסר־עבודה מוחלט ובמספר פועלים עברים זעום ונסתיימה בהכפלת מספר הפועלים ובתעסוקה מלאה.

ה

ראשית תרפ"ה. אריזת הטבק במושבה בעיצומה, וכשמצוייה העבודה לפועל העברי, הריהו מתלבט בבעיות השיכון וכל שאר הצרכים האחרים. במאוחר מתלקטים ובאים לפתח־תקוה בעלי הון מבני העליה הרביעית, המצטרפים לנותני העבודה הקודמים במושבה. אולם, אם נוצרה איזו שפה משותפת עם הפרדסנים במושבה, הרי קשה ביותר המגע עם נותני־עבודה חדשים אלה, המנשלים את הפועל העברי גם במקומות שם היתה לו תחילה דריסת רגל. החדשים משפיעים במישרין ובעקיפין על הותיקים וכך חוזר הגלגל, ובעונת העבודה הבוערת מקננת הדאגה לעתיד הקרוב ולמשבר שאותותיו כבר ממשמשים ובאים.

בינתיים נכנסים ובאים לפתח־תקוה קיבוצים וקבוצות חדשים, המשנים את שמותיהם חדשים לבקרים. יש מהם הנושאים את שמות ארצות מוצאם ויש הקוראים לעצמם על שם העתיד. בין כך ובין כך והמושבה הומה קיבוצים וחברות: קבוצה מרומניה, קבוצת בינשטוק מגאליציה, הנוער העובד, הבולגארים, טרומפלדור, פינסק, גלעד, השומר־הצעיר, על המשמר, הכובש ועוד ועוד. מחוץ לותיקים שבקיבוצים: "מעבר" ופלוגת עין־חרוד. אכן נדידה מתמדת בקיבוצים אלה, אלה עוזבים ואחרים באים במקומם. אולם אלה קולטים בקרבם מחצית פועלי פתח־

קבוצים וחבורות

תקוה; בקיץ תרפ"ו כאלפיים פועלים במושבה, ומהם למעלה מאלף בקיבוצים ובחבורות.

עבודות הטבק מתקרבת לקיצה ואתה — בולמוס הטבק. אולם פתח־תקוה מקיימת את הענף המשקי העיקרי שלה — מטעי ההדרים, ואלה מתרחבים והולכים מדי שנה בשנה ויש גם עבודות צבוריות במושבה ובסביבה. כל אלה מושכים את העולים החדשים הנכנסים לעבודה ואף מתאקלמים בה. היכן שוכנים קיבוצים ומחנות פועלים אלה? שאלה זו אינה יורדת מעל סדר־יומם של מארגני עליה זו לשם כיבוש העבודה במושבה. הבעייה הוחמרה ביותר עם גבור גלי העליה החדשה לפתח־תקוה.

הפתרון שנמצא נועד קודם כל לשתי פלוגות החלוץ: לחבורת "מעבר" ופלוגת עין־חרוד. בשלהי תרפ"ד אנו שומעים על קניית שטח, בן מאה דונם לערך, בגבולה המערבי של המושבה לשם יישובה של החבורה.[16] לימים מתווספים פרטים מרובי ענין על שטח זה, שתולדותיו משקפות במידה רבה את התפתחותה של המושבה עצמה. בראשית המאה גאל ד"ר מזיא גבעה אחת ונטע בה כרם, בימים שעל פתח־תקוה חזקה מצוות הפקידות לעקור את הכרמים. הוא קרא למקום: כרם מזיא וביקש לעשותו אבן שואבת לקרובים ורחוקים. הכרם לא הצליח ובעליו מכרו אותו לאחד, ברק שמו. אף קונה זה ביקש להפוך מקום זה ל"גן עדן התחתון" וסופו של דבר, שגם הוא חיפש קונה, עד שנמצאו בעליו הגואלים האחרונים: חבורת מעבר ופלוגת עין־חרוד, שעלו על השטח באחד במאי 1925.[17]

יחד עם גאולת השטח ומציאת פתרון למצוקת השיכון והמשק של שני קיבוצים אלה הועלה זכרם של שלושת הפועלים, קרבנות המלחמה וההיאבקות במושבה על זכות הקיום של הפועל העברי, והוצב יד לשלושה אלה בשם שנקרא לגבעה: גבעת השלושה. הרבה תכניות נתרקמו עד אז סביב הנצחת זכרם של שלושת קדושים אלה, עד שנמצא הציון הראוי, בישוב החדש שנועד לפועלי המושבה, שביקשו לקשור את עתידם בעבודה במשקם ובעבודה גם יחד. ודאי שהעליה על השטח לא פתרה עדיין את כל הבעיות אשר לשני קיבוצים אלה, וביחוד את שאלת המים וכיוצא מהדברים ההכרחיים לנקודת ישוב בימי בראשית שלה. אולם היסוד הונח ועליו הועלו עם השנים נדבכים־נדבכים.

צדקה עשתה מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית שגאלה שטח זה ומסרה אותו לקרן־הקימת. לא זכו לכך כל יתר הקיבוצים והבודדים, שישבו על מגרשים חכורים מאת פרטים. קשה יותר היה להקים צריפים על מגרשים אלה, שכן לא היו אלה קבועים ונתחלפו לעתים קרובות ביותר. לחץ על המוסדות מצדם של הפועלים שלא יכלו נשוא עוד מצב קשה זה, הביא לבסוף לרכישת שטח קרקע בן 15½ דונם מאדמת כפר־גנים, בקירבת גבעת־שלושה, בשביל קיבוצי הכובש, העובד וקבוצת

השפל לאחר הניאות וראשית נבעת השלושה

פינסק. קיבוצים אחרים: על המשמר א', קיבוץ הכשרה וחבורת הפועלות, התישבו בגן קרימנצקי, שנרכש אף הוא במאמצים משותפים של מוסדות שונים ובהשתתפות הקיבוצים.[18]

וכרגיל ב"אם המושבות" באה תקופת שפל לאחר גיאות בעבודה. מאות הפועלים שישבו במושבה, בקיבוצים ובגבעת־השלושה חולים "את מחלת פתח־תקוה: המלחמה הממושכת בעד העבודה העברית".[19] אולם, המחלה אינה בגדר של מליצה, שכן חולים ממש אנשי גבעת־השלושה וכל שאר הקיבוצים. ואין תימה: הישיבה באהלים המפולשים לרוחות, הגשמים, התזונה הלקוייה ועל הכל חוסר־העבודה, נתנו את אותותיהם והדרך מהקיבוצים לבתי־חולים סלולה וכבושה. עקשנותם זו של הפועלים לשבת על־אף־הכל בפתח־תקוה ולא להיוואש ממלחמתם לכיבוש העבודה בה ודאי פלא הוא שקשה ליישבו בנימוקים רגילים.

מספר הפועלים במושבה מתחיל לרדת ועומד בשנות תרפ"ו—פ"ז על 1700—1400 בערך.[20] בימים אלה מתחיל לבצבץ ולהתבלט הניגוד הקשה והמר בין הגיאות הכלכלית של המושבה מזה וסבלות החלוצים מזה, המתחילים בפתח־תקוה עוד לפני בוא המשבר הגדול. החלוצים באים לפתח־תקוה ישר מהאניה ונופלים מיד לתוך המציאות הקשה והפוגעת. קיבוץ "ה כ ו ב ש" מגיע לפתח־תקוה מיד עם עלותו מהאניה בקיץ 1925. חבריו עולים פלוגות־פלוגות והראשונות קולטות את הבאות אחריהן. אלה מעתיקים את המחנה שלהם לעתים קרובות ביותר; תחילה הם שוכנים בגבעת־השלושה ואחר כך עוברים לקירבת מחנה־יהודה. והפזמון ידוע: "מצב העבודה רע. מהארבעים לא עובד גם החצי". ואף־על־פי־כן אימרה שגורה בפיהם: "טוב לנו, הלא לזה שאפנו. מעיקה רק ההרגשה שידינו מיותרות כאן".[21] "הכובש" רוכש לו עד מהרה נסיון בעבודה במושבה ושולח שלוחותיו לכפר־סבא לכבוש שם את העבודה וקמעה־קמעה "הופך" קיבוץ זה את כפר־סבא למרכז העבודה העברית בשרון. קיבוצים רבים מתפזרים ואף שמותיהם נשכחים. אולם, "הכובש" שומר על עמדתו בפתח־תקוה ובמקומות אחרים והוא מהגילויים המזהירים של כיבוש־העבודה במושבות על ידי חלוצי העליה הרביעית.

וגבעת־השלושה מתקרבת כבר ל"יובל" — מלאו שנתיים לכניסת "מעבר" ופלוגת עין־חרוד לפתח־תקוה. החגיגה נערכת כמיטב היכולת של חלוצים: עתון בעל־פה, שירה וריקודים ואף ההומור, בצורת חרוזים מעניני דיומא, אינו חסר. ובין שיטי החרוזים, שכך לשונם: "...'גרעינים' מכל המינים / תמצאו כאשר תרצו / חסר שם דבר מה / כנראה, כנשמע / רק הפרי, רק הפרי"[22] — מבצבצת ההדגשה של קביעות לעומת החולף והתלישות שבכל שאר הקיבוצים האחרים. הדגשה זו היא העוברת כחוט השני בתולדותיה של גבעת־השלושה, ומתבטאת בהחלטה האיתנה לא לזוז מהמושבה ולהלחם על כיבוש העבודה ויהי מה.

משק הפועלות וחבורת הפועלות

בשמחת־תורה תרפ"ז נתאחדו "מעבר" ופלוגת עין־חרוד לקיבוץ אחד ומשק אחד — גבעת השלושה.

ו

תקופת הקיבוצים בפתח־תקוה בימי העליה הרביעית הותירה לא רק את גבעת־השלושה, אלא גם שני משקים של פועלות אשר יסודותיו של אחד מהם הונחו עוד בתרפ"ב.

הזכרנו לעיל את קבוצת הפועלות שבאה לפתח־תקוה בתרפ"ב לנהל את מטבח הפועלים, במטבח החלו ובהקמת משק זעיר המשיכו. תחילה נחכר שטח מעין־גנים וניטע בו גן ירק ולאחר מאמצים רבים נרכש שטח בין עין־גנים ופתח־תקוה. בתרפ"ז עלתה קבוצת הפועלות על הקרקע והקימה את משק הפועלות, שמגמתו — להכשיר את הפועלות העולות לחיי חקלאות בעתיד. המשק החל להוציא מחזור אחרי מחזור ומילא בנאמנות מעין אותו תפקיד שמילאו הקיבוצים בהכשרת הפועל החדש לחיי עבודה ולחקלאות.

במקביל לגורמים שיצרו את חבורות הפועלים נוצרו חבורות פועלות. אולם אלו נוצרו מאוחר יותר עם החרפת המשבר וחוסר העבודה בארץ. חבורת הפועלות בפתח־תקוה קמה בשלהי תרפ"ו. עם קניית גן קראָמאָנצקי קיבלה חבורה זו חלק ממנו והקימה עליו את משק העזר שלה שנתגוון והלך משנה לשנה. מכאן יצאו הפועלות לכיבוש העבודה במושבה יחד עם הפועלים ועברו את כור ההיתוך אשר לכל פועלי המושבה.[23]

בקירבה יתירה לקיבוצים הוקם מפעל ישובי אחר, בעל אותה מגמה עצמה, אם כי לסוג אחר של מתישבים הלא היא הנקודה הישובית כפר גנים. בהקמתו של ישוב זה השקיעו מרץ רב כל חוגי המושבה שהתרכזו סביב ההתאחדות הלאומית העממית, שחרתה על דגלה את העבודה העברית והדאָמוקראטיזציה של המושבה. בעשרים באייר תרפ"ו נערכה חגיגה על אדמת כפר־גנים עם גמר חפירת הבאר הראשונה. ראש האגודה פייאָרשטיין, שניהל את הטכס, ציין את חשיבות המפעל כשלעצמו וגם לפתח־תקוה. אחד־אחד עלו על הבמה כל אלה שנודעו בפתח־תקוה כלוחמי העבודה העברית בין האיכרים, הלא הם: יעקב קרוֹל, "המשוגע" לדבר זה עוד מימי העליה השניה; הסופר ונושא את דגל התרבות והרוח במושבה במשך שנים שלום שטריית ועוד. היתה זו מעין הפגנה של הכוחות שהיוו אופוזיציה במושבה לכיוון השליט בה ולחמו הרבה לשינויו של כיוון זה, אגב שיתוף פעולה עם חוגים קרובים וביחוד עם חוגי הפועלים.[24]

קשה היתה ההיאבקות במועצת המושבה בין הקואַליציה המושתתת על החקלאים, המזרחי, אגודת ישראל ובני בנימין לבין המיעוט הנשען על חקלאים, תושבים,

ההיאבקות במועצת המושבה

מורים ופועלים. ענין המלחמה היה שיעור המס הנדרש לזכות הבחירה ומועד תשלומו. לבסוף, כשלא הושגה פשרה, פנו באי כוח המיעוט, ש. ז. גיסין ור. זהבי לרבנות הראשית בירושלים לשם יישוב הסכסוך. המועצה החליטה ברובה הגדול שאין כאן מקום לדין־תורה ועמדה על החלטותיה. אז יצא המיעוט לדרוש את שלו בתוקף דעת־הקהל והוא פירסם כל חליפת המכתבים עם מועצת המושבה והרבנות הראשית.[25] רק צו המועצות המקומיות, שיצא ב־1928, סיפק את דעתם של הדאמוקראטים והתושבים, שהם רובה של המושבה, אולם לא הניח את דעתם של החקלאים מזה והפועלים מזה ושניהם אסרו מלחמה על הצעת חוק זו.[26]

והנה הגיעה שנת תרפ"ז, שנת שיא בחוסר העבודה במושבה — מאות רבות של פועלים חלוצים רעבים — וכל הבעיות נדחו הצדה בשל זו הבוערת והדורשת מיד את פתרונה. המתיחות הרבה בין הפועלים לבין המושבה שאינה מעניקה עבודה למחוסריה, שעה שהיא מצוייה בשפע במושבה, פקעה לבסוף במאורעות הקטיף העגומים בשלהי תרפ"ז.

הערות

1. "בוסתנאי" שנה א, גל' ד, ערב פסח תרפ"ט/24.4.1929, עמ' 20—21.

2. "בוסתנאי" שנה א, גל' א, כ"ב אדר ב תרפ"ט/ 3.4.1929, עמ' 23.

3. על כפר־גנים וייסודה ראה: "הארץ ד אלול תרפ"ב/28.8.1922, שם כ"ח אייר תרפ"ו/ 12.5.1926 ובשתי החוברות: תקנות חברת כפר־גנים פתח־תקוה, כפר גנים — שיטה חדשה להתישבות כפרית בארץ ישראל (שתיהן יצאו בתרפ"ד).

4. על כך ראה: "הארץ" י"ג תמוז תרפ"ה/5.7.1925, עמ' 3, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו לד. תדהר, כרך א, עמ' 332—333 (בתולדותיו של ר. סוויאטיצקי). על חלוקתן של אדמות אלה ראה מאמרו של ק. ברלב: כבשת הרש, "דבר" מיום 12.4.1928.

5. "הארץ" כ אדר תרפ"ח/12.3.1928, שם ט"ז חשון תרפ"ט/30.10.1928.

6. דין וחשבון ישיבות הועד (בכתב יד) מיום י"ב אב תרפ"ו. קיצור הדברים בא בספר היובל של פתח־תקוה עמ' תרסב־ג וב"הארץ", י"ז אב תרפ"ו/28.7.1926, עמ' 3.

7. במאמרו: לגורל כביש פתח־תקוה—תל־אביב, "דבר" כ"ט בסיון תרפ"ו/11.6.1926 וראה עוד חליפת המכתבים הרשמית בין רמת גן והממשלה, שנתפרסמה ב"הארץ" מיום ל שבט תרפ"ו/14.2.1926.

8. "הארץ" כ"ז אלול תרפ"ח/12.9.1928, עמ' 3.

9. "הפועל הצעיר" שנה י"ז, גל' 18, י אדר א תרפ"ד/15.2.1924, עמ' 15. וראה עוד "קונטרס" קנט, כ"ו שבט תרפ"ד, עמ' 24, ההסתדרות החקלאית ופעולותיה (תל־אביב, תרפ"ז), עמ' 86 ואילך, קובץ הקיבוץ המאוחד (תל־אביב, תרצ"ב) עמ' 92—94 ובכל הספרות המרובה על גבעת השלושה, שאין כאן המקום לפורטה.

10. "הארץ" כ אדר א תרפ"ד/25.2.1924, עמ' 4.

11. "קונטרס" קסב, י"ז אדר תרפ"ד, עמ' 23.

12. "הפועל הצעיר" שנה י"ז, גל' 26/27, ערב פסח תרפ"ד/18.4.1924, עמ' 35.

הערות

13. "קונטרס" קצז, ט"ו כסלו תרפ"ה, עמ' 24—25, קובץ הקיבוץ המאוחד עמ' 102, 105, 113 ועוד.

14. "קונטרס" קצד, כ"ד חשון תרפ"ה, עמ' 18.

15. ההסתדרות החקלאית ופעולותיה (תל־אביב תרפ"ז), עמ' 94.

16. "הארץ" ט"ו אב תרפ"ד/15.8.1924.

17. ראה רשימתו של דוד בדר: גבעת השלושה ב"הארץ" י אלול תרפ"ו/30.8.1926, עמ' 3.

18. במקום המרומז בהערה 15, עמ' 102—103.

19. "הפועל הצעיר" שנה י"ט, גל' 9, י"ז כסלו תרפ"ו/4.12.1925, עמ' 16.

20. "הפועל הצעיר" שנה י"ט, גל' 30/31, כ"ט סיון תרפ"ו/11.6.1927, עמ' 20 ובמקום המרומז לעיל בהערה 15, עמ' 191.

21. "קונטרס" רמא, י כסלו תרפ"ו, עמ' 28, קובץ הקיבוץ המאוחד עמ' 291 ואילך.

22. "קונטרס" רנה, ד ניסן תרפ"ו, עמ' 24.

23. תנועת הפועלות בארץ־ישראל לעדה פישמן (תל־אביב תרפ"ט), עמ' 221—222, 229. וראה עוד על משק הפועלות מאמרה של ריבה זסלסבקי ב"הפועל הצעיר" שנה כב גל' 25, כ"ח אדר ב' תרפ"ז/1.4.1927, עמ' 18—19 ועל חבורת הפועלות ב"קונטרס" רפב, י"ג כסלו תרפ"ז, עמ' 27—28 ו"העולם" תרפ"ז, גל' 35, ב אלול תרפ"ז/30.8.1927, עמ' 689.

24. "הארץ" כ"ח אייר תרפ"ו/12.5.1926, עמ' 3.

25. "הארץ" א אלול תרפ"ה/31.8.1925, עמ' 3.

26. "הארץ" כ"א אב תרפ"ח/7.8.1928, עמ' 3.

פרק שלושים:

מאורעות הקטיף

חוסר העבודה / פועלים עוזבים את המושבה / הפגנת הפועלים והדיה / דיוני מועצת המושבה והחלטותיה / משא ומתן עם מוכרי הפרי לסוחרים הערבים בדבר הבטחת העבודה העברית בחוזי המכירה / משמרות ליד הפרדסים / התערבות ההנהלה הציונית והועד הלאומי / לשכת העבודה של הועד החקלאי / הפסקת המשא ומתן / יום המאורעות / פועלים מוכים ונפצעים / מאסרים / הדי היום בישוב ובגולה / משפט הנאסרים ופסק הדין / המצב בעבודה אינו משתנה / סלע המחלוקת: שתי לשכות עבודה

א

האבטלה

אך קנים הגה והי נשמעים בתרפ"ז, מראשיתה, על מצבם של הפועלים בפתח־תקוה. המשבר הקיף את כל רחבי הארץ. אולם בפתח־תקוה הורגש ביותר הן בשל המספר הרב של המובטלים והן בשל המרירות בלב למראה הערבים המרובים הממלאים יום־יום את המושבה. העזיבה נעשתה תופעה המונית ועקב כך החלה התפוררותם של הקיבוצים המרובים. התפוררות זו היתה הגילוי המובהק ביותר לתמוטת האמונה בלב בכל עצם הישיבה במושבה ותועלתה למטרה שהציבו הקיבוצים לעצמם עם בואם למושבה.

הכוח הקיבוצי, שהראה במשך שלוש שנים את יכלתו הרבה בהפחת האמונה בכיבוש העבודה, נתקל בסופו בקיר אטום, ולא־כל־שכן הפועלים הבודדים. אלה ואלה החלו לעזוב את המושבה ולצאת אם לערים ואם לדרך רחוקה יותר — לחוץ־לארץ. אוירת יאוש זו מילאה את חללה של פתח־תקוה על כל הכואבים, מספר לא קטן בין החקלאים, את כאבם של החלוצים. ציבור פועלי המושבה, הנודע במאמציו זה כרבע יובל שנים, לקלוט את העליה החדשה, על אף הסבל הנגרם לו עצמו על־ידי־כך, נאלץ להעלות הצעה באחד מדיוניו המרובים באותה שנה: **לא להכניס עוד פועלים מובטלים ממקומות אחרים לפתח־תקוה**. אכן ההצעה נדחתה על ידי כל פלגי הפועלים, אולם סימן מובהק להלך הרוח אז היא רשימתו של אחד מעסקני הפועלים בפתח־תקוה בימים ההם (מ. יבנאלי), בה קרא תגר על דחייה זו והראה שיש בה משום "חוסר התעמקות במצבנו כעת במושבה...".[1]

ודאי אין אדם נתפס על צערו ולא־כל־שכן ציבור שלם, וביחוד שצער זה משמעותו: "רעב פֶּארמאנֶאנטי, חוסר לחם לקיבוצים שלמים וסכנה של הפסקת עזרה מדיצינית מצד קופת־חולים, בגלל אי־האפשרות של מאות חברים לשלם מסים לקופת־חולים, עשרים וחמשה אחוזים בקיבוצים חולים וחלשים מהרעב המתמיד,

ישיבת חירום של מועצת המושבה

ושאילו היתה אפילו עבודה בשבילם אין בכוחם כבר לעבוד, כל קיבוץ ועובד עמוסים חובות עצומים וכו' וכו'". ניתן להמשיך לאין שיעור תיאורו של סבל ציבור הפועלים בפתח־תקוה בימים ההם, שהוא תוצאה מהעובדה שמתוך מאה ושמונים בעלי הפרדסים שבמושבה, העסיקו כ ש ש י ם פועלים יהודים וערבים יחד, וכל השאר עיבדו את פרדסיהם על טהרת העבודה הערבית".[2]

הפועלים פנו, איפוא, למועצת המושבה בדרישה להיכנס בעובי הקורה, לדון במצבם של מחוסרי־העבודה ואחרון־אחרון — להשתדל שהפועל העברי יועסק במקום הערבי. בראשית אייר תרפ"ז הסתדרה הפגנה גדולה, שהשתתפו בה למעלה מאלף פועלים. ההפגנה כיוונה את דרכה למועצה המקומית. אולם, המשטרה בחששה למהומות, הזמינה שוטרים בריטיים והם פיזרו את המפגינים. הפגנה זו הסעירה את המושבה ומועצת־המושבה הזעיקה ישיבה מיוחדת, מוקדשת למצב הפועלים בכלל וההפגנה בפרט.

דיוניה של ישיבת חירום זו[3] שיקפה את הלך־הרוח במושבה בין כל הצדדים וכן את הרושם הקשה שעשתה התערבותם של האנגלים בסכסוך פנימי זה. ש ט מ פ ר, שפתח את הדיון, גינה את ההפגנה שאינה מוסיפה כבוד למסדריה ומסכנת את קיומה של המושבה. הוא ביקש ערובה מצדם של באי־כוח הפועלים, שלא יישנה עוד מקרה דומה לזה ורק אז מוכנה המועצה לדון במצבם של מחוסרי־העבודה. לדעה זו הצטרפו באי־כוח החקלאים, שהדגישו כי פתח־תקוה הצטיינה תמיד בהכנסת־האורחים שלה ובקבלתם של עולים חדשים ויש על כן לתבוע את עלבון המושבה "מאת מנהיגי הפועלים" האחראים להפגנה, והבירור נסב על הציר: האם היתה זו הפגנה מאורגנת או הסתדרה מאליה.

ד"ר נ ע י ם הכניס נעימה חדשה בויכוח באמרו, כי הפגנה מקובלת בכל מקום והיא חוקית בכל העולם ו"אי־אפשר לרסן את הרעבים, שלא יביעו במשהו את צערם ויסוריהם". לעומתו טען ג ד מ כ נ ס, כי אין פתח־תקוה יכולה לפתור את שאלת העבודה העברית ומחוסרי העבודה וראשית כל יש "להבטיח את מנוחת המושבה, שלא תהיינה הפרעות" ואחר כך למצוא דרך להכניס ככל האפשר פועלים למשקים. באי־כוח הפועלים ה ל ר הודיע, כי לפעילי הפועלים במקום לא היה ידוע על ההפגנה. אולם הוא תומך בה "ויש הזכות למחוסרי־העבודה לדרוש את העבודה במאה אחוז". אחריו הוסיף י. ד ו ב ד ב נ י, שתאר את מצוקת הרעב של מחוסרי העבודה וחוסר הדאגה, הגובל ב"חוסר רגש אנושי, לבלי לדאוג להיטיב איך־שהוא את המצב. פנינו לועד החקלאי, פנינו לכל בעלי הפרדסים... ואם אתם רוצים כי יהיה שלום במושבה, תנו עבודה בתנאים שיאפשרו את קיומו של הפועל".

הדיון על מצב העבודה גרר ויכוח ממושך. באי־כוח הפועלים דרשו את הדרישות הידועות על עבודה בפרדסים והרחבתן של העבודות הצבוריות. היו"ר

ההחלטות והתוצאות

שטמפר הודיע, כי אין בידי שום איש הכוח להכריח מישהו לקבל פועלים עברים ואין לעשות זאת אלא "באופן מוסרי". גד מכנס הדגיש בפירוש, שאין לקבל "פרינציפ של מאה אחוז עבודה עברית", וכך חזר גלגל הויכוחים בלא שיתקדם הענין אף כדי פסיעה אחת, ולבסוף נבחרה ועדה בת שלושה (אפרים גיסין, דב ימיני ואברהם שפירא) והוטל עליה להרבות את מספר הפועלים העברים במשקי המושבה.

ההחלטה שנתקבלה הביעה בסעיפה הראשון את ההתמרמרות "נגד האינצידנט, שגרם להפרעת מנוחת המושבה ותוצאות בלתי נעימות ודוחה בשאט־נפש את פעולת מסדרי ההפגנה" ובסעיף השני: "המועצה מטילה חובה על ועד המושבה לאחוז בכל האמצעים למנוע בעד הפרעת סדרים ולהשליט את הסדר והמשמעת במושבה".

ודאי איש לא פילל כי ישיבה זו תפתור בעייה הרובצת כסיוט על המושבה זה קרוב למחצית היובל, אולם ניתן בישיבה פורקן מלא להרגשות כל הצדדים. הרעבים שבמחוסרי העבודה ודאי לא יכלו להסתפק בתוצאותיה של הישיבה, והם פנו על ידי מועצת הפועלים בכרוז גלוי למושבה, על כל שדרותיה וחוגיה".[4]

הכרוז מתאר את הסבל והרעב במחנה הפועלים בפתח־תקוה ומסתכם בדרישה האחת: עבודה למחוסריה והפסקה מיידית של הרעב. ודאי, שהדרישה לעבודה חזרה בכל המקומות בארץ, אולם כאן, מדגיש הכרוז, מוצדקת היא מבחינה אובייקטיבית, שכן "מאות פועלים נמקים מרעב מתוך בטלה, שעה שמאות פועלים זולים עובדים יום־יום בפרדסים".

למגנים את ההפגנה הצטרפו גם מבין ראשי המדברים בין הפועלים, ושבועונה המרכזי של מפלגת "הפועל הצעיר" עשה זאת בדברים חריפים ותקיפים ביותר. אולם הוא הדגיש תוך כך, כי "השבעים צריכים לדעת גם את נפש הרעב ולהזהר לבלי להקשות ולמתוח יותר מן המידה את הנסיון הקשה של התאפקות וכיבוש הסבל, אשר הפועל העברי עומד בו כבר זה שמונה עשר חודש...".[5]

ב

בינתיים נתקרבה עונת מכירת הפרי. בחורף שעבר כשביקשו הפועלים עבודה אצל בעלי הפרדסים, נענו שאיחרו את המועד, כי הפרי נמכר כבר ולא הם הבעלים של העבודה, אלא הקונים, שהביאו, כרגיל, את פועליהם הערביים אתם. הפעם הקדימה מועצת הפועלים בפתח־תקוה ופנתה במכתב (15.6.1927) לועד החקלאי על אודות הקטיף הבא.[6] לאחר מכתב זה בא מכתב שני, מפורט יותר, בו מודגשת העובדה, כי על אף הפנייה המוקדמת נחתמו חוזי מכירה של הפרי ומכל החוזים שנחתמו עד כה הובטח רק ב א ח ד התנאי להעסקת פועלים עברים.

עובדה זו פירושה המשך הבטלה גם בחדשי החורף, "למרות זה שיש בידי המושבה ונותני העבודה שלה למנוע בעד הפגע הזה, שהנהו אסון לא רק לפועל,

הדרישה להבטיח העבודה העברית בחוזי המכירה

אלא לכל תושבי המושבה, לבעל־הבית, לבעל־המלאכה, החנוני וכו׳". והוזרות הדרישות: לנקוט מיד אמצעים להגדלת מספר הפועלים העברים בפרדסים ובכל ענפי המשק ולהבטיח בכל חוזי המכירה של היבול את העבודה העברית. על כן נתבקש הועד החקלאי לישיבה משותפת עם באי־כוח הפועלים לשם בירור דרכי ביצוען של דרישות אלה. המכתב מסתיים בהדגשה, "כי יש גבול לסבל ולמצוקה של הפועל הרעב והבטל ושיש גבול לניצול הכרתו הציונית־חלוצית". תאריך המכתב הזה: 22.8.1927, ומעל התאריך — הסיום, כי אם לא תבוא פעולה מיידית להצלת המצב, תחול האחריות לתוצאות על הועד החקלאי.

בתשובת הועד החקלאי על המכתב הראשון (מ־22.6.1927) נאמר, כי הדרישה להבטיח את העבודה העברית בחוזי המכירה של הפרי "היא בלתי אפשרית להוצאה לפועל. מתפלאים אנו, כי לא הבאתם בחשבון כלל, כי תנאי זה דורש גם הסכמתו של הסוחר ועד כמה שידוע לנו מתוך הנסיון לא הסכימו עד עתה הסוחרים הערבים אף פעם אחת לתנאי זה. בתנאים אלה לא נוכל לדרוש אף מאחד מחברינו, לעכב את מכירת פירותיהם בשביל דרישה זו, שבלאו הכי היא קשה ומסובכה". אין הועד החקלאי רואה תועלת בישיבה משותפת, שכן ידועות התוצאות של ישיבות קודמות, והוא מבטיח כי עשה כבר הרבה להשפיע על החקלאים שיעסיקו עובדים עברים ו"שאלת הכנסת פועלים יהודים נוספים לעבודה לא תיפתר על ידי אסיפות כלליות אלא על ידי הסתגלות אטית משני הצדדים, שתתקדם בהדרגה במשך הזמן".

במכתב אחר, שנשלח בעצם עונת הקטיף (2.11.1927) חוזר הועד החקלאי ומדגיש את חוסר התועלת בישיבות ובאסיפות, שהחלטותיהן אינן מחייבות ומשום כך אינן יוצאות לפועל. כן נאמר במכתב זה: "אין באפשרותנו לקבל מספר מסויים של פועלים, אשר נוכל או נתאמץ להכניסם בעבודת הקטיף של החוכרים הערבים". משום כך אין הועד החקלאי יכול לקבל על עצמו התחייבות, שלא יוכל לקיימה אחר כך. אולם אם אין כאן התחייבות, מוכן העוד החקלאי לפעול בדרך של הסברה בין החקלאים והקונים הערבים שיעסיקו פועלים עברים.

כזה היה המצב בפתח־תקוה בפרוס הסער. חליפת־המכתבים בין מועצת הפועלים לבין הועד החקלאי נמשכה, בליווי שיחות ומשא ומתן בעל פה, שאינם משנים ולא כלום במצבם הקשה של מחוסרי עבודה. אלה ציפו כל הקיץ לעבודת הקטיף והנה הם מוצאים גם ממנה. הפועלים החלו להעמיד משמרות ליד הפרדסים הנעולים בפני הפועל העברי ונמצאו אחדים שהכניסו אותם לעבודה, אולם אלה היו מיעוט שבמיעוט והשאר עבד כרגיל בעבודה הערבית, וחזקה טענתם של פרדסנים אלה שאין בידיהם להכריח את הקונים הערבים או להשפיע עליהם שיעסיקו פועלים עברים.

לבסוף נכנסו בעובי הקורה ההנהלה הציונית והנהלת הועד הלאומי. חיים מרגלית קאלווריסקי בא לפתח־תקוה, ולאחר שקיבל הבטחה מאת ראש

שיעורי האבטלה והמשמרות

הועד החקלאי מ. חפץ, בנוכחות הקצין חאליט בק מרמלה ופקיד מחלקת העבודה והעליה של הממשלה (ברנבוים) לדאוג במשך שבוע ימים להכנסת פועלים יהודים לעבודה, פנה קאלווריסקי למועצת־הפועלים ודרש מהם להפסיק את המשמרות אגב הבטחה שהוא יעשה הכל שהבטחת הועד החקלאי תקויים. בינתיים הוחמר המצב בעבודה, שכן נסתיימה באותם הימים העבודה המעטה בחצץ שהעסיקה כמאה פועלים וגם הם נוספו למחנה הרב של מחוסרי העבודה. הועד החקלאי חזר וכתב למועצת הפועלים, שהוא מצדו ישתדל ככל יכלתו להכניס עבודה עברית לקטיף והסוחרים אף הבטיחו להיענות לבקשה זו.

והמצב לא נשתנה במאומה. קאלווריסקי חזר לפתח־תקוה בתום "שביתת הנשק", והחלו התיעצויות בינו לבין הועד החקלאי מזה ועם הפועלים מזה. הועד הפועל של הסתדרות העובדים קיים אף הוא התיעצות עם באי־כוח פועלי פתח־תקוה. ובעוד נמשכות ההתיעצויות הולכים ונחתמים בפתח־תקוה חוזי מכירה חדשים ובהם הדגשה מיוחדת של הקונים שלפועלים עברים לא תהיה שום דרישה לעבודה בקטיף. אף קולונל קיש מההנהלה הציונית ביקר בפתח־תקוה ונשא־ונתן עם הועד החקלאי וביקש מהפועלים להזדיין בסבלנות, כי סוף הפתרון לבוא.

ביו"ט בכסלו תרפ"ח (13.12.1927) מסתכם המשא־ומתן המייגע שארך חדשים רבים במכתבו של מזכיר מועצת פועלי פתח־תקוה י. אידלסון לועד החקלאי, בו מובע הצער שאין עדיין שום תזוזה במצב ושום תוצאה מהדרישה הישנה — הקלת מצוקתם של סובלי הרעב במושבה. "במשך השבוע האחרון — נאמר במכתב — לא הוכנס אף פועל יהודי אחד לעבודה זו בשורה של פרדסים, שהתחילו בהם את הקטיף, בזמן שחוסר־העבודה במושבה הולך וגדול ומקיף כיום למעלה מ ש ש מאות א י ש".

בזאת נסתיימה חליפת־המכתבים בין הועד החקלאי לבין מועצת הפועלים וכן נסתיים המשא־ומתן בין העסקנים מבחוץ עם הפועלים והחקלאים. הועד החקלאי פתח לשכת־עבודה משלו ופועלים למאות החלו להירשם בה. אולם בחתימת ההרשמה, ביום הראשון לקיומה של לשכה זו, ניתנה עבודה לפחות מ"מנין" פועלים מתוך 370 נרשמים. המשמרות חזרו לעמדותיהן ליד הפרדסים ההומים עבודה ערבית. ביום חמישי, כ"א כסלו (14.12.1927) הופיעו המשמרות, ובתוכן מחוסרי עבודה, ליד כמה וכמה פרדסים. לא ניתן לפועלים הערבים ולבעלי הפרדסים והפרי להיכנס לפרדסים. לדברי הועד החקלאי הפסיק את העבודה גם אותו סוחר ערבי, שקיבל יום לפני כן שבעה פועלים יהודים והוא עם בעל הפרדס יצאו ליפו "להתאונן לפני המושל ולבקש עזרתו".[7]

וה"עזרה" לא איחרה לבוא, ביום שלמחרתו, ביום ששי, כ"ב בכסלו תרפ"ח (15.12.1927).

ג

יום המאורעות

באותו יום הופיע במושבה סגן המושל, מילר, בלויית שוטרים רוכבים בריטיים, הכניס את הפועלים הערבים לפרדס ודרש מאת פועלי המשמרות להתפזר. הוא קרא לפני הפועלים שלוש פעמים את "החוק למניעת פשעים" ומיד לאחר־כך החלו השוטרים לאסור את העובדים במשמרת ליד הפרדס. באי־כוח הפועלים פנו, על ידי י. אידלסון, למילר במחאה נגד המאסרים, אולם הוא לא שעה לדבריהם, אלא יצא והביא תגבורת של שוטרים ערבים, מזויינים באַלות ועוד. עם בוא התגבורת החל פיזור המשמרת בכוח; השוטרים היכו באלותיהם על ימין ועל שמאל ללא כל הבחנה.

לאחר כמה רגעים נראו פועלים ופועלות פצועים, והשוטרים לא הסתפקו בכך, אלא רמסו את הנופלים ברגלי סוסיהם ורדפו אחרי הנמלטים המבוהלים. ה"יבול" מהתערבותה של המשטרה הבריטית־ערבית היה: ארבעה־עשר פועלים ופועלות פצועים, ביניהם ארבעה פצועים קשה, ושבעה־עשר נאסרים. הפועלים הנסערים כילו לאחר־כך את חמתם במשרדי ועד המושבה; הם הרסו כל שבא לידיהם במשרד זה ובמשרדי המועצה המקומית, ובקושי עלה בידי חבר מועצת פועלי פתח־תקוה לעצור ולמנוע התפשטותם של מעשי נקמה אלה.

קהל נרגז התאסף בינתיים ליד משרדי המועצה המקומית, שם התנהל משא־ומתן בין באי־כוח הפועלים לבין ועד המושבה. הועד הודיע, כי הוא מקבל על עצמו את סידורם של לא פחות משבעים וחמשה פועלים בעבודת הקטיף אצל הערבים ואת סידורם של כל מחוסרי העבודה עד סוף השבוע, על כל פנים לא פחות מחמשים אחוז מכל העסוקים בקטיף. אף נציב מחוז הדרום, מר קמפבל, ניהל משא־ומתן עם הפועלים והבטיח לתווך ביניהם לבין החקלאים והקונים. אולם הוא ביקש הרגעת הרוחות. לשם כך הגיעו למושבה עשרות שוטרים בריטיים, שהתבצרו במשרדי ועד המושבה בגדרות תייל. נוסף לכך גוייסו עוד ארבעים וחמשה "שוטרים מיוחדים" מבין היהודים.

מאורעות אלה הסעירו את המושבה ואת הישוב כולו ולאחר זמן קצר את כל רחבי הגולה. גילויי־הדעת של החקלאים מזה והפועלים והחקלאים הלאומיים בפתח־תקוה מזה עוררו את דעת הקהל על המתיחות במושבה, שהמאורעות לא היו אלא שיא גילויה. אסיפות מחאה ועידוד נערכו במקומות רבים והיחסים בין שני הצדדים נתחדדו יותר ויותר. ביזמת קבוצת עסקני תל־אביב ופתח־תקוה נבחרה ועדה להשקטת הרוחות בהרכב: הרב שלמה הכהן אהרנסון, ישראל רוזוב, ט. ז. מילר, ד"ר מ. גלעדי ומ. דיזנגוף. הועדה ביקשה לחקור את גורמי המאורע ואת עזרת הציבור "לעזור להשקיט את הרוחות ולמנוע כל הגזמה וכל התרגזות".

חמשה ימים לאחר המאורעות, בכ"ז בכסלו (20.12), נתכנסו בירושלים חברי הועד

המשפט ופסק הדין

הלאומי לדון במצב. בישיבה זו ובהמשכה בתל־אביב, לאחר ימים אחדים, ניתן על ידי מ. אוסישקין, ד. בן־גוריון, י. שפרינצק ואחרים ביטוי מלא להרגשת הישוב נוכח מאורעות אלה ולהתמרמרות נגד המשטרה בשל התנהגותה המחפירה באותו יום. נבחרה ועדה לניסוח הצעות פתרון לבעיית העבודה העברית, שחבריה היו: מ. אוסישקין, מ. דיזנגוף, ג. זוכוביצקי, ש. קפלנסקי וי. שפרינצק. הובעה דרישה לשחרור הפועלים האסירים, שבכללם מזכיר מועצת פועלי פתח־תקוה י. אידלסון.

ביום ו' בטבת סיימה ועדה זו, שלימים נצטרף אליה הרב אהרנסון כראשה, את עבודתה בחתימת הסכם בין שני הצדדים. סעיפיו העיקריים של ההסכם היו: הועד החקלאי הבטיח מאמצים מכסימליים להבטחת העבודה העברית בעבודת הקטיף וכיסוי הפרשי המחיר בין העבודה הערבית לעברית. סעיפים אלה היו ברוח החלטתה של ישיבת הועד הלאומי הראשונה "כי השלטון העצמי והכבוד של מושבת פתח־תוה דורשים להכניס מיד את מחוסרי העבודה שבמושבה לעבודת הקטיף".[8]

בארבעה בטבת (28.12) נתקיים ביפו משפטם של הנאסרים לפני שופט השלום ד"ר י. נופך. למגיני האסירים, עורכי הדין דונקלבלום ופרנקל, נצטרף ד. בן־גוריון כ"טוען ידיד" לאידלסון. האסירים הובאו לבית־המשפט כשהם כבולים בשרשראות יד, בליווי משמר שוטרים יהודים וערבים. בקבוצת האסירים בלטו שלוש הבחורות. הנאסרים, כך מציין אחד העתונים, כולם "מחברי מפלגות הפועלים המתונות: 'הפועל הצעיר' ו'אחדות העבודה'. מן השמאליים — אפילו מ'פועלי ציון' אין אף אחד...". רשימת הנאשמים על ידי התביעה הכללית כללה שמות אלה: חיים שונמי, מרדכי גולדברג, שלמה פארפיל, דוד טבצ'ניק (איש "שלב" אחר כך), שלמה גראבל, ישראל אידלסון, יהודה צמח, יהודה פרובוזניק, אריה רסנר, יוסף כהנסקר, משה גידיבובסקי, מנחם לוין, אברהם גייר, ישראל טמלמן, רבקה פריסמן, רבקה קליין ושרה יוכיס.

נקראו סעיפי האשמה והנאשמים קמו להשיב על שאלת השופט, כי אינם מודים באשמה. מעדי הקטגוריה לא בא אף אחד, והאחד שוויתר על עדותו לטובת הקטגוריה הוזמן להעיד על ידי הסניגוריה. סוכל כיוון התביעה, כאילו היה כאן סכסוך בין פועלים יהודים וערבים, שכן הובהר, כי במושבה לא היו מעולם, וגם הפעם, כל התנגשויות בין פועלים עברים וערבים. וזה נוסח פסק־הדין:

"א) אין כאן כל סכסוך גזעי... הסכסוך נוצר על ידי מצב כלכלי אנומלי השורר בארץ. יש מחוסרי עבודה רעבים ללחם ויש פועלים מן החוץ, שלהם ניתנה עבודת הקטיף. הכלל של "פועלי עירך קודמים" צריך לשרור בכל מקום. לפועלי פתח־תקוה היתה זכות הבכורה. זהו חוק טבעי נורמלי.

"אבל, חוץ מהחוק הטבעי, המוסרי, יש חוקים פוזיטיביים, שלא תמיד הם מתאימים

מצב העבודה העברית אינו משתנה

לחוק הטבעי. החוק הפורמאלי אומר, שאסור לאדם להשיג את זכותו על ידי איומים, אלמות, מעשי כפייה, המתבטאים בצורות שונות, למרות שהיושר הנורמלי שואל: למה זה אסור? — אומר החוק הפורמאלי, למען שלום הציבור וההרמוניה של החברה, לעשות כזאת וכזאת.

"אני רואה הפרזה גם מצד ההאשמה וגם מצד הסניגוריה".

לפי פסק־הדין נידון י. אידלסון למאסר 12 יום מיום היאסרו בעוון "הסתה לעבור על חוק מניעת האיומים". טבצ'ניק נידון למאסר חודש ימים מיום היאסרו בשל התנגדות למאסר וכל השאר למאסר ששה עשר יום על עבירה על "חוק למניעת האיומים". בהתאם לכך שוחררו כל הנאסרים, מלבד טבצ'ניק, שנותרו לו עוד כשבועיים מאסר. הואיל והוגש ערעור נגד פסק הדין הוצא הוא בינתיים לחופש בערבות.

י. אידלסון, שהיה צריך לעזוב את בית־הסוהר, "זכה" לפני צאתו להתעללות גופנית נמבזה על ידי ממוני בית־הסוהר, וסיפורו שנתפרסם לאחר המעשה לא רק שהסעיר את הישוב, אלא העמידו על הסדרים הנהוגים בבתי־הסוהר. "סיפורו, נאמר בתגובת "הארץ", יש בו כדי לעורר התמרמרות ועם זה השתוממות על טמטום־המוח וגסות־הרוח של האנשים, שבידם נתונים האסירים. הכיעור והניוול שבמעשה הגבורה האחרון הזה של השוטרים בבית־האסורים ביפו גדולים ביחוד, לפי שהקרבן לגסות רוחם היה הפעם אדם, שלפי פסק־הדין לא היה נתון כבר ל"שלטונם"...".

כך נסתיימה הפרשה הראשונה של המאורעות בפתח־תקוה ביום כ"ב בכסלו תרפ"ח. אולם לא נסתיימה מסכת גורמי הפרעות אלה, ודומה היה שהן מתחילות מחדש.

ד

נחתם הסכם והובע רצון טוב משני הצדדים גם יחד לפשרה והכל במגמה להעלות את שיעורה של העבודה העברית. שליחי הועד הלאומי (קאלווארישקי ונחמני) באו לפתח־תקוה ופרסמו גילוי־דעת האומר, כי מאז פרוץ המאורעות "אין תוצאות של ממש בענין הקטיף" וכי "הכנסת פועלים יהודים לעבודת הקטיף, בפרדסים שהוחכרו לערבים תלוייה הרבה ברצונם הטוב של הפרדסנים". והמספרים מדברים בעדם: ביום י"ב בטבת הגיע מספר הפועלים הערבים בפרדסי פתח־תקוה, שפירותיהם נמכרו לערבים, ל־716 איש ובהם א ר ב ע ה פועלים עברים. למחרת היום, בי"ג בטבת, עבדו באותם הפרדסים 648 ערבים ובכללם ש מ ו נ ה יהודים.

הועד החקלאי טען כי שליחי הועד הלאומי המכירים יפה־יפה את הסוחרים הערבים, מתעלמים מכך, שעיקר העיכוב בא מצדם של הסוחרים: "עד עתה נפגשו כל מאמצינו בהתנגדות גדולה מצד הסוחרים ובאי־הצלחה, חוץ למקרים מעטים.

מאמצי התיווך של הועד הלאומי

הבטחותיהם של הסוחרים לא הביאו כל תוצאות ממשיות והופרו על ידם בתירוצים ובאמתלאות שונות". הודעה זו ביקרה קשה את הסתלקותם של שליחי הועד הלאומי מהטיפול בבעייה תוך הטלת האחריות על החקלאים.[9] הועד הלאומי שמשך ידו מטיפול בענין, נדרש על ידי כל הגורמים הנוגעים בדבר לא להביא לידי התפרצות נוספת, שכן המצב בעבודה מחמיר והולך וכמעט ואין הוא שונה מכפי שהיה לפני אותו יום מר ונמהר.

לגילויי הדעת המרובים של הפועלים והחקלאים בעתונות מצטרפים חקלאים מ"חבר החקלאים הלאומיים", המפרסמים את דעתם הם, והיא שונה לחלוטין מזו של החקלאים של הועד החקלאי. "אני, טוען אחד מהם, ושאר חברי החקלאים הלאומיים נתנגד לכל הסתדרות של פועלים, שנראה בה נטייה איזו שהיא לשלטון ונתנגד ניגוד גמור לדרישות מופרזות של פועלים, שהמשק החקלאי לא יכול לעמוד בהן. אבל לא נוכל להבין, כיצד אפשר להתנגד לדרישה אלמנטארית של ציבור מאורגן, מפותח, ציבור של אחים, המבקשים עבודה? כיצד אפשר להפוך דרישה אלמנטארית כזו, כדי להשתמט מחובה אנושית לאומית פשוטה — לסכנה של שלטון פועלים?.."[10].

והועד הלאומי נאלץ להמשיך במאמצי התיווך שלו, אם כי כל מאמציו הקודמים עלו בתוהו. והסטאטיסטיקה, המתפרסמת מדי שבוע בשבוע, מספרת על חמשים ושנים פועלים עברים לעומת שבע מאות וחמשים עד שמונה מאות וחמשים פועלים ערבים. המשלחת החדשה של הועד הלאומי מורכבת ממר קאלווארישקי ומבנו של אחד המייסדים הראשונים של פתח־תקוה, מי שגדל בילדותו ובנערותו ביהוד — חיים סלומון. הועד החקלאי הדגיש, כי משנתרבתה העבודה נכנסו פועלים עברים רבים לעבודת הקטיף (כ־350 מכלל אלף פועלים) וביקש שנציגי הועד הלאומי יישארו במושבה וישתתפו בהשפעתם על הסוחרים הערבים. לדרישתו של סלומון, כי בחוזי המכירה של הפרי יוכנס סעיף על עבודה עברית, השיבו החקלאים, כי הסוחרים הערבים מבקשים להכניס סעיף הקובע במיוחד, שהם פטורים מלקבל עובדים עברים. וכך חזר הגלגל לנקודת המוצא בראשית הימים.

"לפי שעה אין כל שינויים" — זהו הנוסח החוזר בכל ההודעות של הועד הלאומי על אף כל השתדלויותיו ומאמציו. הלשכה של הועד החקלאי, המגינה על בחירתו החפשית של נותן העבודה בפועל הרצוי לו, אף היא אינה מסדרת בעבודה אלא פועלים מספר והדברים מגיעים לידי קטטה בין הפועלים הנרשמים בלשכה לבין מנהלה בשל מיעוט המסודרים בעבודה. הרב אהרנסון, הבא לעתים תכופות לפתח־תקוה ומסייע למשלחת הועד הלאומי, מבקש בתוקף השפעתו הרבה למצוא מוצא מהסבך. אולם הועד החקלאי מסרב לדון בבעיית העבודה העברית בשל התנהגות הפועלים בלשכת הועד החקלאי. מאידך גיסא, מביעים כמה וכמה סוחרים ערבים את שביעת רצונם מהעבודה העברית ואף מבטיחים להרבותה. לעומתם מצויים

סיום הפרשה

סוחרים אחרים המעבידים את הפועלים היהודים בפרך, בכוונה תחילה שלא יבואו עוד לעבודה, והם אומרים בגלוי שאין הם רוצים ביהודים.

משלחות הועד הלאומי מתחלפות בהרכבן. באים סלומון והרצפלד ושוב מתחילה פרשה של ישיבות ודיונים עם החקלאים, הפועלים ואף עם הסוחרים הערבים, שיש מהם המכניסים פועלים עברים ויש העומדים על דעתם שאין רצונם בכך. סלע המחלוקת היא הלשכה של הועד החקלאי מזה ושל מועצת פועלי פתח־תקוה מזה. המאמצים ליצירת לשכה משותפת עולים בתוהו ומעתה נטושה המלחמה סביב העבודה המאורגנת, שאין הועד החקלאי מכיר בה ואין הפועלים רוצים לוותר עליה. בינתיים עושה דעת הקהל את שלה וקמעה־קמעה מתרבה העבודה העברית בפרדסים, אף שאין שיעורו של ריבוי זה מספק את הצורך הרב בעבודה.

הרוחות נרגעות. המשלחות של הועד הלאומי סיימו את פעולותיהן ללא כל תוצאות של ממש, הן להווה והן לעתיד. ובראשית ניסן תרפ"ח עוזב את המושבה חיל המצב הבריטי. גדרי התייל ועמדות החול סביב בניני המועצה המקומית מוסרות, ומשרדי המועצה, ש"נדדו" במשך כל הזמן למקומות אחרים חוזרים לבתיהם".[11]

וכך נסתיימה פרשת המאורעות של כ"ב בכסלו תרפ"ח.

הערות

1. "הפועל הצעיר" שנה כ, גל' 9, כ כסלו תרפ"ז/26.11.1927, עמ' 15.
2. "הארץ" י"א תמוז תרפ"ז/11.7.1927, עמ' 3.
3. מובאת כאן לפי דין־וחשבון ישיבות הועד (בכתב יד) מאייר תרפ"ז, עמ' 484 ואילך.
4. נדפס ב"הארץ" א' סיון תרפ"ז/1.6.1927, עמ' 4.
5. "הפועל הצעיר" שנה כ, גל' 30/31, י"ח אייר תרפ"ז/20.5.1927, עמ' 3.
6. כל חליפת המכתבים בין מועצת הפועלים לבין הועד החקלאי (עשרה במספר) נדפסה ב"הארץ" י"ט כסלו תרפ"ח/13.12.1927, עמ' 3.
7. ראה הודעת הועד החקלאי ב"הארץ" כ"ה כסלו תרפ"ח/19.12.1927, עמ' 1.
8. ההודעות וההחלטות נתפרסמו אז בכל העתונות העברית מאותם הימים.
9. ראה הודעת שני הצדדים ב"הארץ" ט"ז, י"ז טבת תרפ"ח/10.1.1928, 9.
10. "הארץ" כ"ב טבת תרפ"ח/15.1.1928, עמ' 4.
11. "הארץ" ז' ניסן תרפ"ח/28.3.1928, עמ' 3.

פרק שלושים ואחד:

מלחמת העבודה העברית

ישיבות משותפות של הועד החקלאי ומועצת הפועלים בענין העבודה העברית במושבה / תילוקי הדעות בדבר הלשכה המשותפת / התפרצות אל משרדי הועד החקלאי / גילויי הדעת של שני הצדדים / משה סמילנסקי וזלמן גיסין על העבודה העברית / נתונים על העבודה העברית במושבה / רישומם של מאורעות תרפ"ט על המושבה / עזיבת הפועלים הערבים / עבודה עברית טהורה במושבה / שובם של הערבים / התחדשותם של החיכוכים / משמרות, מאסרים והתפרצויות / המשפט ופסק הדין / סלע המחלוקת: שיעור השכר היומי / מאמצי התיווך של פנחס רוטנברג / נתונים על ציבור הפועלים במושבה / עצרת חג מחצית היובל לעליה השניה / העבודה העברית בבנין / הקיבוצים והפלוגות במושבה / מהמושבה להתישבות

א

המשא ומתן בדבר לשכה משותפת

"מאורעות הקטיף" הסעירו את דעת הקהל במשך חדשים רבים ואף משנרגעו הרוחות לא נפתרה הבעייה. חומר הנפץ שהצטבר סביב שאלה זו צפוי היה להתלקחות בכל שעה. ואמנם חדשים מעטים לאחר שוך הסערה חזרה ונתחוללה עם עונת העבודה הבאה, בחורף תרפ"ט (1928—1929).

סלע המחלוקת לא היה הפעם, כמו בחורף הקודם, ענין מכירת הפרי לסוחרים הערבים והבטחת העבודה העברית אצל קונים אלה, אלא פתיחתה מחדש של לשכת־העבודה על ידי הועד החקלאי. חוסר העבודה שגבר בשלהי הקיץ הגביר את הצפייה לעונת הקטיף. אולם משהגיע החורף והקטיף החל, ראה הפועל העברי את עצמו נדחק על ידי פועל הערבי שנכנס בהמוניו לעבודה. לאור הנסיון של השנה שעברה ניסו גורמים שונים מהחוץ להתערב בעוד מועד ולמנוע את הסערה לפני בואה. הפעם התערבו בעיקר גורמים ממשלתיים, וביחוד נציב מחוז הדרום קאמפבל, שכינס ביום ד' בטבת תרפ"ט (17.12.1928), ישיבה משותפת של שני הצדדים: מועצת פועלי פתח־תקוה והועד החקלאי לשם בירור הבעייה וחיפוש דרכים לפתרונה.

באי כוח הפועלים הודיעו, שהם מוכנים לתת יד לכל פתרון העשוי להקל מצוקת חוסר העבודה. הם סיפרו כי הועד הפועל של ההסתדרות ביקש לסדר לשכה משותפת, לחקלאים ולפועלים כאחד, אולם הועד החקלאי דחה הצעה זו; לשכת הועד החקלאי מורידה את השכר ואינה מחלקת כלל עבודה. לעומתם טענו באי־כוח הועד החקלאי, כי יצירת לשכה משותפת היא ענין כלל־ארצי ואינה מסמכותו של הועד החקלאי בפתח־תקוה אלא של התאחדות האיכרים. לשכת הועד החקלאי לא נוצרה לפתור את שאלת חוסר־העבודה, אלא כל עצמה היא "לשם

הפגנה והתפרצויות

מתן עזרה לאיכרים, שיפנו אליה לשם השגת פועלים ובחירת פועלים הנדרשים להם". אין לשכה זו עוסקת בהורדת שכר־העבודה, לפי שאין זה מענינה, כי ענין השכר מסתדר במישרין ובמשא־ומתן ישיר בין נותן העבודה ופועלו.

המושל הקשיב לטענות שני הצדדים והביע לבסוף את תמהונו לעובדה של שלוש מאות מחוסרי עבודה מזה ולשכה המציעה עבודה מזה. הוא אינו יכול להשיג על מה ולמה אין הפועלים נותנים ידם לאותה לשכה. באי כוח הועד החקלאי הוסיפו ואמרו, כי ההתנגדות ללשכה זו מקורה בטעמים מפלגתיים, שדבר אין להם עם הקלת חוסר־העבודה במקום ואותם הדברים עצמם הטיחו באי־כוח הפועלים כלפי אנשי הועד החקלאי; לשכה זו נוצרה אך ורק לשם מגמות פוליטיות וחרחורים, ואילו היתה מסתפקת בחלוקת עבודה בלבד, היתה יכולה להעסיק מספר גדול ביותר של פועלים בטלים מעבודה.

שעה ארוכה נסבה השיחה עם המושל והדברים לא התקדמו במלוא נימה. לבסוף הציע קמפבל שכל צד יבחר לו בורר, ושני הצדדים יבחרו בשלישי שיכריע. היה זה לפי דעתו המוצא האחד והיחיד, ואם הצדדים לא יסכימו לפסק־דינה של בוררות זו, ידעו לפחות הממשלה, הישוב ויהודי הגולה את מצב הדברים לאשורו. באי־כוח הפועלים הסכימו לכך, אולם באי־כוח הועד החקלאי טענו שאין להם כל ריב וסכסוך עם הפועלים ועל כן אין הם צריכים לבוררות כלשהי. "לשכת העבודה, טענו, היא שלנו, ואין אנו אחראים כלפי מחוסרי העבודה או כלפי מי שהוא, ברצוננו נפתח אותה וברצוננו נסגור". הם מוכנים להסכים שכל צד יגיש לממשלה תזכיר להסברת עמדתו. המושל חזר וביקש תשובה מוחלטת להצעתו ונענה על ידי באי־כוח הועד החקלאי, שאין הם רואים צורך והכרח בבוררות זו.

כך נסתיימה השיחה ללא כל תוצאות והמושל חזר כלעומת שבא.

משנודעו תוצאות הישיבה בין חוגי הפועלים, נהרו מסוערים ומרוגזים למשרד הועד החקלאי ומצאוהו סגור. אף לשכת העבודה של הועד החקלאי היתה סגורה. בינתיים גדל ההמון והגיע לאלפים. הסתדרה מעין הפגנה, שצעדה אל משרדי המועצה המקומית. חברי הועדה של מחוסרי העבודה שנבחרו כמה ימים לפני כן נאמו בפני הנאספים ברחבת החצר. הדרישה לעבודה מושבת ריקם והמועצה המקומית אינה עושה כלום לפתרון הבעייה המסעירה את כל המושבה. באי־כוח מועצת פועלי פתח־תקוה הודיע, "כי לא יהיה שקט במקום הזה כל זמן שלא תסודר העבודה למחוסריה, אולם אין אנו רוצים להראות שאנו רוצים בהפרעת סדרים, על כן אני דורש מהצבור בשם ההסתדרות להתפזר בשקט".

הקהל החל להתפזר, אולם בדרך אירעו מעשים שעוררו את זעמם של כל הצדדים כאחד. היו שהחלו לזרוק אבנים אל משרד הועד החקלאי ואל בתיהם של חברי הועד החקלאי ולבסוף אף פרצו למשרדים פנימה והחריבו את המשרד של הועד

התגובה של הועד החקלאי

החקלאי. בקושי השתלטו חברי מועצת הפועלים על מחנה הפועלים המרוגז והוא התפזר בשעה מאוחרת.[1]

ושוב נסערה המושבה והובהלו שוטרים לשמור על משרד הועד החקלאי, נקראו אסיפות מחאה נגד מעשי אלמות ובסמוך לכך אף נתפרסם גילוי דעת של מרכז התאחדות האיכרים ביהודה ובשומרון, המגנה בדברים חריפים ביותר גילויי־אלמות אלה ומדגיש, כי "על ידי מעשי אלמות לא יתווסף אף פועל עברי אחד במושבות ולא יתבצר מושבו של אף אחד, ולהיפך, כל מעשה של אלמות תחליש את עמדת הפועלים במושבות ותמעיט את מספרם. המושבות שהגיעו לארבעת אלפים פועלים עברים קבועים לא הגיעו לידי כך תחת לחץ של אגרוף . . .".

אף גילוי דעת זה מודה כי מעשי אלמות אלה נעשו על ידי פועלים הלוחמים בתוך תחומי ההסתדרות נגדה ומשתמשים בכל אמצעי להבאיש את ריחה, אולם הוא מטיל את האחריות על ההסתדרות ודורש ממנה שתכריז כי כל הנוהג כך יוצא מתוך ההסתדרות. ואכן ללא כל קשר לדרישה זו יצא הועד הפועל של הסתדרות העובדים בגילוי דעת משלו ואף הוא גינה בדברים חריפים מעשי אלמות אלה ודרש ממועצת פועלי פתח־תקוה "לאחוז בכל האמצעים שבידי ההסתדרות למען מנוע כל פעולה, שיש בה שמץ של שימוש בכוח מצד מי שהוא מקרב הפועלים, כי מעשה אלמות, אפילו מצד חוגים בלתי מאורגנים ובלתי אחראיים שבין הפועלים, מזיק יותר מכל לציבור הפועלים עצמו ונותן נשק מסוכן בידי צוררי הפועלים במלחמתם נגד העבודה העברית ונגד ההסתדרות . . .". ושעה שגילוי הדעת של הועד החקלאי מצטמצם אך ורק בגילויים של מעשי האלמות מוסיף הועד הפועל של ההסתדרות ומסביר את הרקע של מעשים אלה ומחזיר למקום הראשון את הבעייה בכל חומרותה וחריפותה: "מעשה ההתעללות של לשכת העבודה של הועד החקלאי והנסיונות להוריד את שכר העבודה מחייבים את המשכת המלחמה של ההסתדרות באמצעים ציבוריים לשם הבטחת העבודה העברית וריבוייה בקטיף ובשאר ענפי העבודה במושבה, לשם שמירה על תנאי עבודה, שיאפשרו את קיום הפועל העברי במושבה ולשם סידור יחסים נורמליים בין הפועלים ובין נותני העבודה . . .".[2]

לשכת העבודה של הועד החקלאי נפתחה מחדש תחת משמר של שוטרים, אולם עבודתה התנהלה ללא כל הפרעות. מצב הדברים נמשך כמקודם והכרוניקה היבשה סיפרה, כרגיל, על מספר מחוסרי העבודה שהגיע לשיעור של שלוש מאות, וזאת בעונת העבודה ה"בוערת" ביותר במושבה.

ב

מהדורה שניה זו של מאורעות על רקע של מאבק קשה ומר על העבודה העברית היתה שוב ענין לבירור רעיוני נוקב של מצב העבודה העברית במושבות בכלל

משה סמילנסקי על העבודה העברית

ובפתח־תקוה בפרט. פתח את הבירור משה סמילנסקי בשני מאמרים בשם: "למאורעות פתח־תקוה",[3] שהראשון בהם הוקדש למעשי־אלמות וגינויים והשני, לבירורה של השאלה עצמה. ושעה שהדברים על גינוי מעשי אלמות לא היו אלא הדגשה יתירה לכל מה שנשמע תחילה מכל הצדדים, הרי בחלק השני נשמעו דברים גלויים ומפורשים, שטרם נשמעו כמותם עד כה.

"הנני מבקש למפרע סליחה ומחילה, כותב סמילנסקי, אם אגיד גלוי בלי כחל ושרק את אשר בלבי: מאה אחוזים של עבודה עברית, כזאת לא תהיה. תורה זו לא נקבל ולו גם יכפו עלינו הר כגיגית". מה שיכולים להרשות לעצמם איכרים בודדים אינו יכול לקבל על עצמו ציבור שלם ושנים הם הטעמים לכך: טעם מדיני, "אנחנו לא נבנה חומה סינית בינינו לבין שכנינו ולא נכריז עליהם חרם". הטעם האחר הוא כלכלי: "באותו הרגע שמאה אחוזים עבודה עברית תהי חובה, לא נחזיק מעמד. שכר העבודה הגבוה ודרישות הפועלים המוגזמות יפילונו".

וסמילנסקי מעלה נשכחות, כיצד נרקבו ערימות שקדים בחצרות אכרי פתח־תקוה, בימים שלאחר ההתנפלות על המושבה, משום שהפועלים העברים דרשו שכר עבודה מופרז, ובינתיים נצטבר נסיון רב בידי האיכרים המשתמשים אך ורק בעבודה עברית טהורה, והנסיון הזה אינו מדבר בעד העבודה העברית המלאה. ודאי, הוא מכיר בחשיבות ערכה של העבודה העברית ו"ישוב ללא עבודה עברית אין לו הווה ואין לו עתיד ואין לו זכות קיום", ומשום כך, סיכומם של כל הגורמים אינו אלא המסקנה האחת והיחידה: עבודה מעורבת, "עם רוב מכריע של פועלים עברים". ואין זו, לדבריו, משאלה רחוקה, שכן הגיעו כבר המושבות לכך, משום ש"בין הפועלים הקבועים העובדים במושבות, יש לכל הפחות שבעים וחמשה אחוז עברים".

ולאחר שנקבעה המסקנה, כי המושבה בכללה "עבודתה עומדת על רוב מכריע עברי", דן סמילנסקי בבעיית העבודה המאורגנת, שבגללה פרצו לדעתו בפתח־תקוה המאורעות האחרונים, הוא מדגיש שיש להבדיל בין חלוקת צדקה לבין חלוקת עבודה; בשתיהן יש לנקוט קני מידה שונים בהחלט. "אי־אפשר לחלק עבודה על פי התור ועל פי רשימת מחוסרי העבודה בלשכה. על ידי זה מפסידה העבודה את כל ערכה החיוני. נותן העבודה מחוייב לתת דין קדימה למי שחזק יותר, חרוץ יותר ומוכשר יותר. זוהי המידה האחת והיחידה שיש בה חיוניות, המידה האחת והיחידה שיש בה ציוניות. כל אחרת התנוונות בה . . .". לבסוף הוא מפריך גם את הדברים על הורדת המחיר של לשכת הועד החקלאי ומסתמך על שורת עובדות.

נגד דברים אלה יצא אחד מבני המושבה, מי שהיה ראש הועד בפתח־תקוה בימים החמורים והקשים ביותר, בשנות ההתנפלות בתרפ"א: שלמה זלמן גיסין.[4] הוא

זלמן ניסין על העבודה העברית בפתח תקוה

מתחיל את תשובתו ברגע ההיסטורי, שעה שחללי פתח־תקוה היו מוטלים במושבה ואז "נשבעו ה"ה אברהם שפירא וברוך ראב בשם כל הצבור, שישב על הארץ ברגשי קודש" לקיים מכאן ולהבא את העבודה העברית. הוא מגולל את הפרשה של "פתיחת השערים", שהוא, כראש הועד אז, בקיא בה ביותר וכן את ענין "רקבון השקדים". מסתבר, שאין עובדות אלה סעד למסקנותיו של סמילנסקי לנגח בהן את העבודה העברית במאה אחוז. "היודע הקורא, אומר הוא, שאלמלא הפועלים העברים במושבות, שבהם מפחידים את הפועל הערבי, לאמור: 'מחר נקח יהודים לעבודה', הרי הפועל הערבי הזה היה מרים זה כבר את שכר יום עבודתו".

מענין לענין מספר גיסין בפועלים העברים, שרבים מהם וביחוד ראשיהם משתדלים להעלות את ערך העבודה ורמת פריונה. דברי אחד מראשי הפועלים: "על הפועלים לדעת, כי עליהם הוטל הנסיון של עבודה עברית טהורה. ואם, חלילה, לא יעמדו בנסיון, הרי העבודה תתנקם לא רק בהם אלא גם במאות הפועלים במושבות, שבהן העבודה מעורבת, ולנו לא יהיה העוז לדרוש מאחרים כשלא נראה שאנו עומדים בנסיון", הם היוצאים ללמד על יחס ציבור הפועלים לעבודה בכלל ולעבודה במושבות בפרט. על סמך העמדת העובדות על דיוקן הוא מסיק מסקנות והן הפוכות מאותן של סמילנסקי.

כעין לווי לאותו ויכוח באו הנתונים על העבודה העברית במושבות והעידו, כי בפתח־תקוה היו אז (בחדשי נובמבר־דצמבר 1928) 1846 דונם על טהרת העבודה העברית, 721 דונם עובדו ברוב של עבודה עברית, 501 דונם בעבודה עברית למחצה, 2445 דונם בעבודה ערבית ברובה ו־2829 בעבודה ערבית טהורה. נתונים אלה לפי שטחי הקרקע מוארים באחרים, המספרים על מספר הפועלים במושבה בימים אלה: 1750 פועלים עברים נתפקדו באותו מפקד בפתח־תקוה ובהם כ־250 מחוסרי עבודה. ולכך יש להוסיף, שציבור הפועלים הופחת באותו זמן במאה פועלים (250 עזבו ו־150 אחרים נוספו).[5]

מספרים אלה מסבירים גם את העובדה על מה ולמה פרצו מאורעות אלה בפתח־תקוה דוקא. כאן, במושבת הפרדסים, נתרכזה כמעט המחצית מכלל ציבור פועלי המושבות בארץ, והמלחמה לעבודה העברית בפתח־תקוה קבעה, איפוא, את דרכה וגורלה של העבודה העברית בכל המושבות. התהליך שהתחיל לאחר מאורעות הקטיף בתרפ"ח, התפוררות הקיבוצים במושבה, נמשך ביתר שאת בתרפ"ט, אם בשל הליכת הקיבוצים להתישבות (קבוצת פינסק לגבת ועוד) ואם בשל חוסר העבודה המתמיד שרבץ על מאות פועלים בלתי קבועים.

כלה חורף תרפ"ט, בא הקיץ, בו פרצו מאורעות הדמים בישוב, ובפתח־תקוה חל שוב שינוי עצום לגבי העבודה העברית, והפעם מאונס.

ג

מאורעות תרפ"ט ורישומם במושבה

בקיץ תרפ"ט נמשכה עזיבת המושבה על ידי הפועלים. ניצח הועד החקלאי; הפועלים נכנסו למעגל העבודה לפני בחירתם החפשית של נותניה, ומועצת הפועלים שבתה כמעט לחלוטין. המלחמה היחידה שניהלה אז מועצת הפועלים היתה שמירה על השכר היומי בשיעור של עשרים גרוש ליום ולא תמיד הוכתרה אף מלחמה זו בהצלחה. מספר הפועלים העברים בפתח־תקוה ירד בהדרגה מיום ליום והנותרים נאחזו בעבודות שונות שהפרדסנות היתה אך אחת מהן.

מאורעות תרפ"ט פסחו, כנודע, על פתח־תקוה. אפשר ועדיין זכורה היתה התבוסה משנת תרפ"א ואפשר לא הצליחו המסיתים לשסות את השכנים במושבה. ואם יצאה פתח־תקוה בשלום מחשש של התנפלות, הרי לא פסחו עליה רישומי המאורעות, שנתבלטו בעזיבתם של הפועלים הערבים את המושבה. מציאות זו העמידה שוב את פתח־תקוה בפני הכרח של עבודה עברית טהורה, מצב שלא היתה מוכנה לו כל עיקר, לפי שחסרו פועלים עברים למלא את כל מקומות העבודה שנעזבו על ידי הערבים. מועצת הפועלים במושבה עשתה מאמצים רבים ובמשך חודש וחצי נכנסו כשלוש מאות פועלים עברים למושבה ונקלטו בעבודה. הם באו ברובם הגדול מתל־אביב ונוספו עליהם פליטים מערים ומושבות שיד המאורעות נגעה בהן.

לשכת העבודה של מועצת פועלי פתח־תקוה, שהיתה כמעט סגורה קרוב לשנתיים, נפתחה מחדש, וללא כל מלחמה נגדה, כי לא היו פועלים אחרים. קמעה־קמעה החלו להיכנס למושבה בני העליה החדשה, החמישית, שהקימו מחנות במושבה ובסביבותיה והמשיכו במעשי הראשונים: כניסה לעבודה והיאחזות בה, על אף כל הקשיים. דומה והמאורעות השכיחו את החיכוכים הפנימיים ובמושבה נשתרר ליכוד מיוחד במינו. לא היתה בישיבות המשותפות של שני הצדדים כל מתיחות מעין זו שמלפני שנה־שנתיים. היתה זו תוצאה מהמצב במושבה בימי המאורעות: שקט מהתנפלויות וליכוד מבפנים: "בכלל עברו הימים הקשים על המושבה בלי שום מקרים מיוחדים. סדר ומשמעת ומסירות שלטו בכל, למקטון ועד גדול".[6]

הועד החקלאי רתם עצמו בעול העברת פועלים ממקומות אהרים לפתח־תקוה והעברה זו, שלא היתה קלה ביותר, נעשתה במשותף עם מועצת הפועלים. מיד לאחר פרוץ המאורעות כונסה ישיבה משותפת של הועד החקלאי ומועצת פועלי פתח־תקוה. נציגי הועד החקלאי הדגישו: "כי בעצם הרעיון אין הם רואים הבדל בין מה שנאמר כאן (על ידי נציגי הפועלים) ובין מה שנקבע על ידם". הם הדגישו את לקח המאורעות והבטיחו מצדם לדאוג "באופן שיטתי ומתמיד לריבוי העבודה העברית והשתרשותה במושבה".[7]

רצונם של החקלאים להגביר את העבודה העברית בא לידי גילוי גם באסיפה

עבודה עברית מלאה

הכללית של חקלאי פתח־תקוה, שנתקיימה באור לי״ד באלול תרפ״ט. נתקבלה החלטה האומרת: ״האסיפה הכללית מכריזה על רצונם של כל החקלאים במושבה להגדיל ולהגביר את העבודה העברית באופן מקסימלי. האסיפה מטילה על הועד החקלאי ועל המרכז לדאוג לכל הסידורים הדרושים להגשמתה של מטרה זו״.[8] באותם הימים נערך במושבה מפקד שהוחלט עליו בישיבה המשותפת של הועד החקלאי ומועצת הפועלים. המפקד הראה, כי בפרדסי המושבה עסוקים היו כתשע מאות פועלים עברים וחמשים פועלים לא יהודים, האחרונים עבדו בפרדסים המרוחקים (מיר וחמרה). בכלל הפועלים הערבים שעבדו אז במושבה היו אותם שלא עזבו את העבודה עם שאר הפועלים הערבים. ״לאחר החקירה נתברר שכיום אין כל חוסר עבודה במקום . . .״.[9]

את השקט במושבה בימי ריתחת המאורעות במקומות אחרים בישוב סימלה העובדה כי באותם הימים ערך השיך אבו קישק חגיגה מפוארת עקב חתונת אחיו הצעיר ובני המושבה השתתפו בשמחה זו יחד עם נציגי כל שאר מושבות השרון.[10] לאמר, נקודת התורפה בימי המאורעות הקודמים נעשתה עתה ומעתה פינת שלום. אפשר ושלום זה הוא שנתן את אותותיו מיד לאחר זמן מה בשוב הערבים למושבה ועמם, חוסר עבודה מדריג ועולה לפועל העברי.

מועצת הפועלים קראה לאסיפת פועלים בימים הראשונים למאורעות והזהירה אותם לא להשתמש לרע במצב שנוצר ולא להעלות את השכר מעל השיעור של עשרים גרוש ליום, אם כי היו איכרים שהציעו שכר גדול יותר.[11] וכך נתחדש המצב שהיה קיים לפני פרוץ המאורעות, הפועלים הערבים חזרו לאט־לאט למקומותיהם, והפועלים העברים נדחו מיום ליום. מחוסרי העבודה רבו ובעקבותיהם חיכוכים גדולים וקטנים בכל מקום עבודה שנסתיימו בפיטוריהם של הפועלים העברים. עדיין העבודה העברית רווחת במושבה, אולם הסימנים הראשונים לבאות כבר נראים באופק, ולאורם קרא אחד מדוברי הפועלים השקודים בפתח־תקוה בימים ההם, קלמן ב ר ל ב, למנוע בעוד מועד את הרע העתיד לבוא בזמן הקרוב ביותר.

פנייתו של ברלב מופנית בראש וראשונה לועד החקלאי, שמילא תפקיד כה נכבד בימים ההם בהשלטתה של העבודה העברית: ״אין לקפח את ערכו (של הועד החקלאי) על כל צעד וצעד, שנעשה על ידו לשם השגת המטרה, שהכריזה עליה האסיפה הכללית של פרדסני פתח־תקוה. ואמנם נעשו אילו פעולות חיוביות בכיוון זה, כיום הזה כבר נראות בפתח־תקוה עובדות בודדות, שהן כגיצים באוירת פתח־תקוה, היכולים לצאת ללהב. מה נורא יהיה מצב כזה, כמה מן הנזק הפוליטי גלום במצב כזה, דומה שלמותר להשחית מלים על כך . . .״. הוא קרא למאמרו בו כלולים דברים אלה בשם: ״לקידום פני הרעה״,[12] אולם לא הושם לב לקולות אזהרה

שלוח המשלחת ליוא.

שובם של הפועלים הערבים ומשמרות של פועלים עברים

אלה, וסמוך לכך תכפו ובאו מאורעות שלא היו למעשה אלא תוצאה מהתעלמות ממצב דברים הרה־סכנות.

מאוקטובר 1930 מתחיל לגדול מספר מחוסרי העבודה במושבה, הלא הם הפועלים הנפלטים מהפרדסים, ובממוצע מגיע מספרם לארבע מאות ליום, ובין הבטלים פועלים מכל הגוונים: חברי הסתדרות העובדים, הפועל המזרחי, ברית טרומפלדור ועוד. בינתיים התקרבה עונת הקטיף, היא העונה המוכנה ומזומנה לפורענות בפתח־תקוה, ושוב חזרה ונסערה המושבה בשל המלחמה לעבודה העברית.

ד

כרגיל החל המשא־ומתן על הקטיף כמה חדשים לפני העונה. מאות מחוסרי עבודה דרשו מראשי הפועלים להחיש את המשא־ומתן עם הפרדסנים וקוני הפרי. ואכן נהתמו בעוד מועד חוזים עם כמה וכמה חברות וקונים, אם לפי עבודה בקבלנות ואם לפי עבודה יומית. אף פיק"א חתמה חוזה עם מועצת הפועלים, שעל ידו הובטחה עבודה לשלושים פועל מחוץ לקבועים שבעבודותיה. אולם, כמה וכמה חברות ויחידים לא ראו הכרח לעצמם להיענות לתביעות מועצת הפועלים ואתם נאלצה הנהגת הפועלים לנהל מלחמה.

הישיבות המשותפות בין החקלאים והמרכז החקלאי של הפועלים לא נשאו כל פרי. לא סייעה להתקדמותו של המשא־ומתן התערבותו של הועד הלאומי ואף לא התערבותו של פינחס רוטנברג. חילוקי הדעות הנושנים נתגלעו שוב במלוא חריפותם ושוב חזרו הטענות־והמענות הנודעים זה עשרות בשנים, בלא תרומה כלשהי לפתרון השאלה. רוטנברג פסק בניגוד לדעת הפועלים שכר יומי של 175 מיל ועל כך באה תגובתו של בא־כוח החקלאים, "כי 175 מא"י הם, כמובן, פחות מ־200 מא"י, וזה גם כן ישפיע במידת מה לריבוי העבודה העברית אך לא באופן ניכר".[13]

הישיבה נסתיימה בהחלטה לבחור ועדת מומחים שתחקור בכל השאלה ובינתיים נשארה עבודת הקטיף ללא פתרון, זה שלו ציפו כל־כך הפועלים הרעבים. באמצע נובמבר 1930 משראו הפועלים כי המצב הוא ללא כל שינוי, קיבלו על עצמם מאונס את המלחמה. הוחל בהעמדת משמרות ליד אותם הפרדסים, שהמשא־ומתן על עבודה עברית בהם נסתיים ללא תוצאות.

ביום כ"ח בכסלו תרצ"א (18.12.1930) הועמדה משמרת ליד פרדס, שפריו נקנה על ידי האחים בראז. הוסכם עם אחד האחים על שכר 175 מא"י ליום, האח האחר לא הסכים לכך ולא קיבל לעבודה את מיכסת הפועלים שהובטחה על ידי הראשון. עוד נמשך המשא־ומתן בין מזכיר מועצת הפועלים לבין האחים מזה ובין האחים לבין עצמם מזה, ודבר המשא־ומתן הגיע לפועלי המושבה והם החלו לנהור לפרדס.

התפרצויות ומאסרים

כדי לזכות בעבודה לאחר סיום המשא־ומתן. מחוץ לפרדס עמדו המוני פועלים עברים, ובפנים, העבודה בכל תקפה והעובדים הם ערבים, אנשים, נשים וטף. העובדים בחוץ לא הפריעו אף במשהו את מהלך העבודה בפנים, שכן ציפו לתוצאות המשא־ומתן.

משראה אחד האחים את המתקהלים ליד הפרדס הזעיק משטרה, והיא לא איחרה לבוא, ובכללה, בריטים וערבים. מזכיר מועצת הפועלים מאיר גרבובסקי נאסר מיד ומשלא נתפזרו המתקהלים נאסרו ששים ושלושה פועלים ופועלות והובלו לתחנת המשטרה בפתח־תקוה. בינתיים פשטו שמועות במושבה על מכות ועל פצועים מבין הפועלים. המון פועלים נרגז צעד אל ביתו של אחד האחים בראז, ניפץ שמשות ואף השחית רהיטים בבית. מיד הגיעו מיפו שלוש מכוניות גדושות שוטרים בריטים מזויינים והם פשטו בכל רחובות המושבה ופיזרו בכוח כל התקהלות. הבהלה והמהומה גדלו, אנשים נחפזו לבתיהם וחנויות נסגרו.

באותו יום נערך משפטם של ששים ושלושת הנאסרים והגן עליהם ישראל שוחט. הם נידונו כולם למאסר על־תנאי לחודש ולערבות של עשרים לא״י בעד כל אחד להתנהגות טובה במשך שנה. כולם שוחררו לאחר שהועד הפועל של ההסתדרות שילם את הערבות. שוחררו גם מ. גרבובסקי וב. מהרשק, שנאשמו באיום לרצוח אחד האחים. סגן נציב המחוז פולוק בלויתו של קצין המחוז קופרמן הגיעו למושבה והחלו לתווך בין הצדדים. לדבריהם היתה הממשלה עד כה נייטראלית בסכסוך שבין הפועלים והאיכרים, אולם משהגיעו הדברים לידי מתיחות כזו היא נאלצת לנקוט אמצעים חמורים לשם שמירת השקט והשלום במושבה.[14]

המשא־ומתן של נציגי הממשלה עם באי־כוח שני הצדדים נתמשך ללא כל תוצאות. שכר העבודה היה הסלע אליו נופצו כל מאמצי התיווך. נציגי החקלאים הצהירו כי אם ייקבע שכר של 150 מא״י ליום יקל עליהם להבטיח את העבודה העברית. הם גוללו מחדש את הקשיים עם קוני הפרי. לשכת הועד החקלאי נפתחה מחדש, והיא העסיקה מספר פועלים בשכר של 150 מא״י ליום. הקיבוץ גבעת השלושה, שהיה פעיל ביותר במלחמה זו, הוקף יום אחד על ידי שרשרת שוטרים לשם גילוי המתנפלים על בית בראז. ששה מחברי גבעת השלושה נאסרו ואתם מנהל ״תנובה״ קריל, הם נאשמו בהתנפלות אולם שוחררו לאחר שלא הוברה אשמתם.

פנחס רוטנברג הגיע לפתח־תקוה ופתח במשא־ומתן. החקלאים הבטיחו לו להגביר את העבודה העברית, ובינתיים נמשכו המשמרות מזה והמאמצים להגדיל את מספר העובדים העברים בדרך של משא־ומתן מזה. סוף־סוף הגיעו גם האחים בראז לעמק השוה עם מועצת הפועלים וקרוב לשלושים פועלים נכנסו לעבוד אצלם. הושגו הסכמים גם עם סוחרים ופרדסנים אחרים ופה ושם נוספו מקומות עבודה לפועלים.

הקונגרס הציוני על העבודה העברית

המאבק היה נטוש על רמת השכר ובענין זה היו מאוחדים כל ארגוני הפועלים, שהיו בדרך כלל צהובים זה לזה כגון: הפועל המזרחי וברית טרומפלדור. מטעם כל הארגונים האלה הוצא גילוי־דעת לפועלי המושבה שקרא אותם לא ללכת לעבוד בשכר של 150 מא"י ליום. אכן מגילוי־דעת משותף זה ועד ליצירת לשכה משותפת אחת של כלל ציבור הפועלים במושבה עדיין היתה הדרך רחוקה.

הדי המלחמה בפתח־תקוה הגיעו למרחקים והקונגרס הציוני הששה עשר שנתכנס בציריך בפרוס מאורעות תרפ"ט הכריז במפורש: "כי הבטחת העבודה העברית במושבת המטעים היא צורך הכרחי בעבודת הבנין בארץ ישראל". לעומתו פירסם הועד החקלאי בפתח־תקוה גילוי־דעת, בו נאמר, שהוא "הציע לקבוע באופן מיוחד בשביל עונה זו שכר עבודה של 150 מיל ליום, בכדי לאפשר העסקת מספר נוסף של פועלים עברים במקום פועלים זולים" והודות לכך הצליח להגדיל את מספר הפועלים העברים במידה ניכרת ביותר. גילוי־דעת זה מתקומם ביחוד על הדברים שבהודעת הועד הלאומי, כי המשא־ומתן נכשל, שעה שהועד החקלאי "עשה את חובתו בשלימות, מה שנתן מקום להאשמות שוא על צבור האיכרים בפתח־תקוה".[15]

בדרך זו חזרו בפתח־תקוה בכל עונת קטיף (מחוץ לחורף תרפ"ט—תר"ץ) מאורעות, שלפניהם ואחריהם נתקיימו ישיבות לרוב ומאמצים מצדם של גורמים שונים בפנים ומבחוץ, והכל ללא כל תוצאות, משל בעייה היא שאין לפתור אותה לא בשעת סערה וליבוי היצרים ואף לא בימי שקט ושלוה.

ה

פתח־תקוה אשר שימשה זירה למלחמה על העבודה העברית, היתה עם זאת בכל הימים והשנים מרכז גדול של פועלים עברים, ועל מקום זה שמרה בימי המאבק הקשים והחריפים ביותר. דומה, ככל שהחריף המאבק כן גדלה המשיכה לפועל העברי שנהר לכאן הן בימי עבודה מלאה והן בימי חוסר עבודה ותמיד גברו ימי חוסר העבודה על ימי העבודה המלאה. בראשית 1931 מנה צבור הפועלים בפתח־תקוה כאלף ושמונה מאות איש. ציבור זה היה מגוון ביותר ומורכב מותיקים, היושבים במושבה מאז ימי העליה השניה, ועד לצעירים בני העליה החדשה, החמישית. הגיוון התבטא גם בהשתייכות הארגונית: חברי הסתדרות העובדים, הפועל המזרח וברית טרומפלדור, ואף בתחומי ההסתדרות רבים הגוונים ובני הגוונים, החל בחברי הנוער העברי ועד לפועלי ציון שמאל.

זיקת כלל ציבור פועלי ארץ־ישראל לפתח־תקוה נתבטאה בימים ההם בשני גילויים: האחד, כינוס העליה השניה (בתרפ"ט) לציון מחצית היובל לעליה זו שעשתה בפתח־תקוה את ראשית צעדיה בכיבוש העבודה העברית וביצירת כליה הארגוניים; הגילוי האחר, יצירת מפלגת פועלי ארץ־ישראל, מתוך איחודן של שתי

פלוגות וקיבוצים

המפלגות: "הפועל הצעיר" ו"אחדות העבודה", שנוצרו שתיהן בפתח־תקוה. עצרת חג חצי היובל לעליה השניה, שנתקיימה בפתח־תקוה ביום י"ח בניסן תרפ"ט, העלתה בפי משתתפיה את הערכים שיצרה עליה זו, ומקום הכינוס סימל, כי ערכים חדשים אלה על כל מהפכנותם המרובה בתולדות הישוב נתאפשרו על רקע של מעשי הקודמים, הראשונים, "אשר מפעלם הנחשוני הראשוני חינך אותנו מנעורינו. אלה היו ה ח ל ו צ י ם האמתיים, המעפילים הראשונים, אשר כתבו דף חדש לגמרי בתולדות עמנו" (מדברי ד. בן גוריון באותה עצרת).[16]

והמלחמה לשם כיבושה של העבודה העברית לא הצטמצמה בתחומי משק הפרדס. משנות השלושים החלה להקיף את השטחים האחרים, אז בעלי ממדים קטנים. הסתדרות פועלי הבנין שראשית ארגונה בפתח־תקוה חלה באותם הימים, זכתה אף היא בראשית צעדיה למשמרות ואף למאסרים, לשם ביצורה של העבודה המאורגנת בבנין. הדברים הגיעו לקטטה בין פועלים מאורגנים ללא מאורגנים (בבניני מוהל) ולמאסרם של חברי ההסתדרות, פועלים וחברי המזכירות. הנאסרים נדונו למאסר חודש או לקנס כסף. אולם המאורע הזה עזר לביצורה של הסתדרות פועלי הבנין בפתח־תקוה, אשר הגיעה ברבות הימים לעבודה עברית מלאה בכל תחומי הבנייה, עקרון שהוכר במושבה על ידי כל הגורמים ללא כל ערר.[17]

קיבוצים ופלוגות באים לפתח־תקוה והולכים, אולם תמיד הם מצויים בה בשפע. השמות נשכחים עד מהרה עם ההליכה להתישבות או עם פיזורם, אבל כל שם הוא פרק נכבד בתולדות ציבור הפועלים במושבה. גבעת־השלושה צועדת בראש הקיבוצים, שעל כן איתן מושבו במקום התישבותו ולא בכדי תופסים חברי קיבוץ זה מקום בראש המאבק לעבודה עברית ובעומדים במשמרות. קיבוצים רבים שהלכו למקומות התישבות בפינות שונות בארץ, קשורים בראשית צעדיהם בפתח־תקוה בשנות 1926—1931: השומר הצעיר "קדימה" ו"חברותא" שהלכו לכרכור, קבוצות על המשמר א' וב' שהתאחדו לקבוצת משמר בהרצליה, "הכובש" שהלך לכפר־סבא, הבולגרים לבית־חנן, הפינסקאים לגבת ועוד.

עם אלה שנשארו בפתח־תקוה או נתפזרו ברבות הימים נמנים הקיבוצים והפלוגות של אותם הימים: הכשרה, הבונה, הסולל, הנוער העברי, המשולש, גלעד, עבודה, טרומפלדור, וילנה, אחוה, גליציה א, גליציה ב, העובד, גורדוניה, התאמצות, התשעה, מנורה, גליל, החלוץ, חבורת הדרום (לפני בואה לנס־ציונה) ועוד. המעיין ברשימה זו רואה שהיא הגדולה במספר הקיבוצים מכל שאר ישובי הארץ, ולא מנינו כאן את חבורת הפועלות, משק הפועלות.[18]

ליד קיבוצים ופלוגות אלה נוצרו בפתח־תקוה גרעינים למושבי עובדים וכן הונח במושבה היסוד להתישבות העובדת של "הפועל המזרחי" על אדמת הרב סלוונדי, אחר־כך כפר־אברהם. קבוצות העובדים הדתיים בפתח־תקוה: יהודה הלוי,

מהמושבה להתישבות

חתם־סופר, שמואל וריינס, הן שהעניקו להתישבות העובדת של "הפועל המזרחי" את ראשוני החלוצים ואת החקלאים המנוסים.[19]

מאבק זה היה איפוא כור מצרף במשך שנים לאלפי פועלים שהתכשרו כאן לחקלאות ולהתישבות ולמדו במשקי המושבה יסודות ראשונים של העבודה עד להתמחות יתירה בה. זכות זו נשמרה בלבות רבים גם לאחר שעזבו את המושבה ואף שנטלו עמם רגשי מרירות מחמת המאבק הבלתי פוסק להשגת עבודה.

שנת 1931 מסמנת, איפוא, קיצה הקרוב של אותו מאבק, שכן עולה ועובר לאחר זמן קצר גל של גיאות כלכלית על כל הארץ ופתח־תקוה בכללה, הנוטלת הרבה מעוקצה של בעיית העבודה העברית, לפי שהעבודה מצוייה בשפע ואף המושבה פותחת פרק חדש בתולדות התפתחותה הכלכלית והמשקית לרגל הכנסת ענפים חדשים במעגלי כלכלתה.

הערות

1. פרטי הישיבה ומהלך מאורעות היום ב"הארץ" ה' טבת תרפ"ט/18.12.1928, עמ' 1, 4.
2. שני גילויי הדעת נתפרסמו זה ליד זה ב"הארץ" ח' טבת תרפ"ט/21.12.1928.
3. "הארץ" י"ב, י"ג טבת תרפ"ט/26.12.1928, 25.
4. "הארץ" כ"ט טבת תרפ"ט/11.1.1929. שם התשובה: "למאמריו של מ. סמילנסקי".
5. הנתונים ב"הארץ" י"ב שבט תרפ"ט/23.1.1929, "קונטרס" שסא, ז' שבט תרפ"ט, עמ' 6 ועוד.
6. "בוסתנאי" שנה א, גל' כא—כב, כ"ט אב תרפ"ט/4.9.1929, עמ' 18.
7. במקום המרומז בהערה הקודמת.
8. "בוסתנאי" שנה א, גל' כד, י"ג אלול תרפ"ט/18.9.1929, עמ' 20.
9. "הארץ" י"ט אלול תרפ"ט/14.9.1929, עמ' 3.
10. ראה "הארץ" כ' אלול תרפ"ט/25.9.1929, עמ' 3, "בוסתנאי" שנה א, גל' כו, כ"ז אלול תרפ"ט/2.10.1929, עמ' 24.
11. ראה: דין־וחשבון של מועצת פועלי פתח־תקוה מיולי 1929 עד אחד למארס 1931 (כתב יד בארכיון העבודה בתל־אביב), עמ' 5.
12. "דבר" כ"ט אלול תרפ"ט/4.10.1929.
13. ההסתדרות החקלאית ופעולותיה (פברואר 1926 — אפריל 1931), תל־אביב, 1931, עמ' 156.
14. ראה התיאור המפורט: "מה קרה בפתח־תקוה?" ב"הארץ" א' טבת תרצ"א/21.12.1930.
15. "בוסתנאי" שנה ב, גל' לט, י"ח טבת תרצ"א/7.1.1930, עמ' 21—22.
16. ספר העליה השניה עמ' 15.
17. הפרטים על כך ראה במקום המרומז לעיל בהערה 11, עמ' 9.
18. בפרטות על כך ראה במקום המרומז לעיל בהערה 13, עמ' 168, 173, 175.
19. ראה ספרו של נתנאל קצבורג: ההתישבות הדתית בארץ ישראל (ירושלים, תש"ח).

פרק שלושים ושנים:

מושבת הפרדסים בימי הגיאות

הישגי המושבה בשנת החמשים לקיומה / שיאיה של מושבת הפרדסים וגורמיהם / שטחי הפרדסים / הפרדס שדה־השקעה של בעלי הון ובני המעמד הבינוני / גידולה של הבנייה / בחירות למועצת המושבה ותוצאותיהן / כפר גנים / גת רמון / גבעת השלושה / מוסדות חינוך ותורה / רבני המושבה / הגיאות הכלכלית וממדיה / בולמוס הנטיעות / גידולה של האוכלוסיה / החינוך ברשות המושבה / התעסוקה המלאה / הפועלים עוזבים את הפרדס ונוהרים לעבודות משתלמות יותר / פרצות בעבודה העברית בשל המחסור בפועלים / מלחמת העבודה העברית בכפר גנים / משמרות ומאסרים / ריבויין של לשכות העבודה / השביתה הכללית של פועלי הבנין / התיגרה עם הפועלים הרביזיוניסטיים / סיומה של השביתה / קיבוצי העליה החמישית / כפר סירקין / בית החולים בילינסון

א

ענף ההדרים במושבה

מאורעות הקטיף וכל שבא אחריהם האפילו על התאריך החשוב בתולדותיה של פתח־תקוה, הלא היא שנת היובל לקיומה. היתה זאת עילה להעלות סיכומים ונתונים שיש בהם להבליט את הדרך שעברה המושבה על חלוציה ובוניה במשך הימים הרבים האלה, אולם בשל הסיבה הנזכרת לא נעשה הדבר, ואף ספר היובל שהוכן לאותו מאורע נגנז, וכך עבר תאריך זה ללא הד ראוי הן במושבה עצמה והן בישוב כולו. אך הסטאַטיסטיקון הותיק זאב סמילנסקי, מילא את החסר זמן מה לאחר תאריך היובל ופירסם סקירה מפורטת להתפתחותה של המושבה במשך חמשים שנות קיומה.[1]

רצונך לראות במוחש דרך ארוכה ומייגעת זו, אין לך אלא להקביל נתוני שתי הקצוות, והרי לפניך סיכומן של חמשים שנה ומיצויו של סבל בן כמה וכמה עשרות שנים. הראשית ידועה ומפורסמת: אדמה שוממה, עטורה ביצות, ומלחמת ראשונים להתגבר על השממה עד שהפכוה ועשוה מקום של ישוב פורח. הראשונים היו מחוסרי נסיון חקלאי ומשום כך נסיונות וגישושים, תחילה בפלחה ואחר כך במטעים, כרמים ופרדסים. סוף־סוף מצאה פתח־תקוה את הענף המשקי עליו יכלה לבסס את עצמה, הלא הוא ענף ההדרים. עשרות שנים של נסיונות שלא הצליחו קדמו להכרה זו באותו ענף, שהיה עשוי לבסס לא רק את פתח־תקוה אלא את כל גוש ישובי השרון ויהודה.

ומשנמצא ענף ההדרים ראוי לטיפול שקוד היתה פתח־תקוה הצועדת בראש כל שאר המושבות, הן בשיעור שטחי הפרדסים הנטועים בתחומיה והן בהתמחות

נידולה של המושבה

היתירה בעבודות הפרדס, שנשענה הן על הנסיונות בעבודה של הערבים והן על תרומותיהם של העובדים העברים ושכלוליהם המתמידים. זמן קצר ביותר היתה פתח־תקוה מושבת כרמים והיתה זו מהתקופות העגומות ביותר בתולדותיה. לעומת זאת ארכה יותר תקופת היותה מושבת הפרדסים, היא התקופה הזוקפת על חשבונה ימי גיאות, שכמותם לא ידעה פתח־תקוה לפני כן. המעבר מכרמים לפרדסים היה מלווה חששות, פן לא יישנה כשלון הכרמים, ומשנתבדו החששות גדלה מושבת הפרדסים ושגשגה והגיעה לשיאה בימים שאנו עומדים בהם, שנות השלושים.

סייעו לכך התנאים הנוחים בפתח־תקוה להתפתחותה של הפרדסנות: מים בעומק לא רב, קירבה לעיר ואפשרות לרכוש בה שטחי קרקע גדולים וקטנים. זה עשרים וחמש שנים שהמושבה גדלה ומתפתחת אגב מטעי ההדרים, והגידול ההדרגתי מראה לבסוף נתונים ומספרים המפליאים ומפתיעים כאחד. כשלושה עשר אלף ו־500 דונם קרקע היו למושבה בשנת 1900 ומקץ שלושים שנה הוכפל מספר זה והגיע ל ע ש ר י ם ו ש ב ע ה אלף דונם. מכלל שטחי הנטיעות אשר למושבה באותה שנה (6363 דונם) תפסו הפרדסים אך חלק מצער ביותר, פחות מעשרה אחוז (605 דונם) ואילו לאחר שלושים שנה: שטחי המטעים משתרעים על פני שטח של למעלה מחמשה עשר אלף דונם (15,300) ובהם תופסים הפרדסים למעלה משני שלישים (10,600 דונם). לאמר, במשך שלושים השנה ניטעו בפתח־תקוה כעשרת אלפים דונם פרדס.

ועדיין אין מספרים אלה ממצים את תחומי הגידול של המושבה. עוד לה כמה וכמה "בנות" המקיפות אותה כבשרשרת והן מיושבות פועלים ובעלי־נחלאות קטנים וניזונות בחלקן הגדול מה"אם". לכלל ה"בנות" נכנסות: עין־גנים, כפר־גנים, גת־רמון, מחנה־יהודה, גבעת־השלושה, חבורת־הפועלות ומשק־הפועלות ועוד. כל אלה מוסיפים לפתח־תקוה שטח העולה על ארבעת אלפים דונם ובו מאות דונמים פרדסים ומטעים שונים. פרדסי פתח־תקוה ובנותיה מונים, איפוא, למעלה משנים עשר אלף דונם והוא למעשה החלק ה ר ב י ע י מכל שטח הפרדסנות היהודים של אותם הימים.

ולא פחות אפייניים הם הנתונים האחרים של הנפש במושבה, היא הנפש שעשתה את הרכוש הזה. הזכרנו באחד הפרקים הקודמים את ספירתו של ד. ליפשיץ משנת תרנ"א (1891) שהעלתה, כי המושבה מנתה אז 464 נפש. לאחר תשע שנים, בשנת תר"ס (1900), מנתה 818 נפש. שלושים שנה לאחר כך מונה פתח־תקוה לרבות בנותיה קרוב ל ת ש ע ת א ל פ י ם נ פ ש (8768). לעומת זאת לא נשתנה גיוון האוכלוסיה מראשית הימים; כאז כן עתה מצויים במושבה חקלאים, בעלי נחלאות, פועלים, בעלי מלאכה, פקידים ופקידות, חנוונים וסוחרים, נהגים ועגלונים, בעלי מקצועות חפשיים, שוטרים ושומרים, משמשים בקודש, מורים ותלמידים.

שממה זו שמלפני חמשים שנה מפרנסת עתה כתשעת אלפים נפש, ואם נוסיף

בולמוס הנטיעות

להן את אלף ומחצית האלף של פועלים ערבים, הרי שהמושבה מקיימת למעלה מעשרת אלפים נפש. ודאי מן הראוי להזכיר את דבריהם של המומחים בשעת קניית הקרקע שהעידו, כי אין האדמה מוכשרת לעיבוד והיא משכלת תושביה. עתה שוקקת המושבה חיים ותנועה והיא מזרימה סכומים גדולים לממשלה בצורת מסים, ותמורת משלוחיה לחוץ־לארץ היא מכניסה לאוצר הארץ במשך שנה כמאה וחמשים אלף לא"י, סכום עצום בימים ההם.

נתונים אלה משנת 1930 משתנים לאחר זמן קצר ביותר. פתח־תקוה, וביחוד בנותיה, עמדה אז בעיצום הנטיעה. הפרדס נעשה לא רק נחלת האמידים, אלא גם של בני המעמד הבינוני וכל בעל אמצעים לא גדולים. דבר זה משתקף בריבוי בעלי הפרדסים בני שטח קטן (10—20 דונם), המהוים שליש מכל פרדסני פתח־תקוה ובנותיה. שטחי הפרדסים גדלו משנה לשנה, לפי שהיו הענף היחידי שהכנסתו מובטחת, ורבים מהעולים מחוץ־לארץ העדיפו להשקיע את אמצעיהם בפרדס, והוא הדין בבעלי אמצעים מבין בני הארץ. קמו חברות ושותפויות של פרטים שרכשו שטחים גדולים של פרדסים ואף כאן הלכה פתח־תקוה בראש.

על ממדי גידול הפרדסנות בימים אלה יוצאת ללמד העובדה, כי שלושים וחמשה אחוז מכל השטחים הנטועים פרדסים עדיין לא נשאו פרי בתרצ"ב (1932). ממדים אלה התקרבו למה שנקרא אחר כך בולמוס הנטיעות. שרידי הכרמים נעקרו ובמקומם ניטעו פרדסים. עירוניים וכל בעל אמצעים העדיפו להשקיע את כספיהם בפרדס. אחוז הפרדסים הקטנים עלה בהדרגה וכן החל לעלות אחוז הפרדסים שאינם נושאים עדיין פרי. בולמוס זה של נטיעות נתן את אותותיו בכל שטחי החיים במושבה והוא עשה הרבה לא רק לגידולה ולהתפתחותה אלא גם לשינוי דמותה.

ב

בעקב הפרדסנות וגידול האוכלוסיה גדלה והתפשטה המושבה לכל העברים והתפשטות זו מתבטאת אף היא במספרים, היינו בשיעור הבתים, הצריפים, רפתות ואורוות, בארות, רשת צנורות ההשקאה, בניני צבור ועוד ועוד. באין מחלקה טכנית מתנהלת הספירה לפי בנינים. לאחר זמן קצר נפסק נוהג זה והתחילה ספירה לפי מטרים מעוקבים. בין כך ובין כך גדלה והולכת הבנייה; נפתחים רחובות חדשים בשטחים שהיו אך זמן קצר לפני כן מקום מרעה או מטעים שעבר זמנם (שקדים).

מוסדות האשראי במושבה סייעו לא במעט להתפתחות הכלכלית, וביחוד כשראשיהם שיקעו מאמצים לגייס אמצעים מתוך תחומי המושבה עצמה. הזכרנו לעיל את "הלואה וחסכון", היא האגודה האשראית שהוקמה לאחר המלחמה. מיד לאחר כך (בשבט תרפ"ב, 1922) הוקמה לפי יזמתם של חברי הועד החקלאי (מ. חפץ, ד.

הרב שמואל אבא קטרוני

הרב ראובן כ"ץ

פנחס מאירי

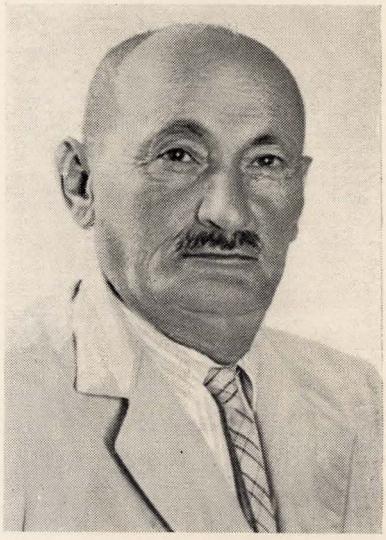

שלמה זלמן גיסין

בחירות למועצת המושבה

יטקובסקי, פ. פסקל, ש. כהן) וחברי "השקד" (צ. שמולביץ וב. גולומב) המוסד ההדדי לאשראי בשם: "קופת מלוה וחסכון" והוא הגיע לאחר זמן קצר להישגים ניכרים ביותר. ראשיתו, 128 לירות ומחזורו בשנת 1928 נסתכם בשני מיליון לא"י בקירוב. מנהלו וראשו של הבנק היה ישעיה שטריט, איש העליה השניה, מהראשונים לכל מפעל כלכלי ותרבותי בר־קיימא במושבה.[2]

במחצית פברואר 1930 נתקיימו בחירות למועצה המקומית הרביעית. בידי המועצה היוצאת היה מאזן גלוי ונראה לכל: כשהחלה בכהונתה לא היה בפתח־תקוה אף כביש אחד, בימיה נסללו שני הרחובות המרכזיים (רוטשילד וחובבי־ציון) וכן כביש פתח־תקוה—תל־אביב והמושבה הוארה בחשמל. בבחירות למועצה הרביעית ניתנה בפעם הראשונה זכות הצבעה להמוני תושבים ופועלים עם הורדת שיעור המס המקנה זכות־בחירה (משתי לירות לחצי לירה). 17 רשימות הופיעו בבחירות אלה, בהן זכו אך שבע לנציגים במועצה והן: החקלאים (6 צירים), חרדים (1), סוחרים (2), מועצת פועלי פתח־תקוה (2), מתנחלי הביצה (1), ריביזיוניסטים (1), בלתי מפלגתיים (2).

הדיונים במועצה היו סוערים מראשיתה, כי ראש־המועצה היה בפורשים מכנסת־ישראל. נציגי הפועלים (גרבובסקי וברלב) ערערו על בחירת נציגם של פורשים מכנסת־ישראל, שהם מיעוט של עשרה אחוז במושבה, לראש המושבה. שלמה שטמפר שנבחר כראש המועצה הבטיח לשרת את כל ציבור התושבים ללא הבדל דעות ומפלגות, והוא שעמד בראש הנהלת עניני המושבה במשך שנים, אף קיים את הבטחתו זו לעמוד מעל לכל החיכוכים הפנימיים. תקציבי המועצה המקומית לשנים 1933/1930 היו אחד עשר־שנים עשר אלף לא"י, הגדולים בתקציבים שלפני העליה המרובה המתחילה בשנות 1934/33, ומגדילה את השיעורים האלה פי כמה וכמה.

"בנות" פתח־תקוה צעדו אף הן בעקבי ה"אם" והרחיבו את שטחיהן על אוכלוסייתן. ה"בת" הראשונה שלאחר מלחמת העולם הראשונה כפר־גנים נתנסתה מימיה הראשונים בסבל מיוחד במינה נוסף על "הרגיל" והכרוך בייסודה של כל נקודת ישוב חדשה: פרשת ה"מפרוז" של אדמת כפר־גנים היא הפרשה הסבוכה של הבעלות הקרקעית, ארכה שנים הרבה וגרמה הוצאות מרובות למתנחלים. הודות לשנים מראשי הכפר, שהשקיעו מרץ רב בהתרתה של פקעת זו, שמשון היבנר ובנימין יהלום, נפתרה הבעייה ובעלי הקרקע יכלו בשקט להמשיך בעבודתם ובפיתוח משקיהם. שטח הכפר, 3200 דונם, היה נטוע ברובו הגדול פרדסים וגבל ברבות הימים עם כל שאר הבנות של פתח־תקוה: גבעת השלושה, היובל, בהדרגה וגת־רמון.

הודות לראשי הכפר שלטה בכפר־גנים העבודה העברית, מחוץ לכמה בעלי נחלאות ועונות מסויימות בהן חסרו פועלים עברים. במשך שנים התנהלו עניני

ה„בנות" החדשות

הכפר בדרך של אגודה, אף שישובה גדל והלך משנה לשנה. רובם ככולם של בני הכפר היו בעלי נחלאות קטנים שעיבדו לרוב בעצמם את משקיהם ועבדו בפרדסי פתח־תקוה. התכנית המקורית של חברת כפר־גנים להקיף את ערי הארץ בכפרי גנים לא יצאה לפועל, אולם לגבי פתח־תקוה בוצעה התכנית, אם גם לא בצורתה הראשונה. במקום גנים באו פרדסים ומשקי עזר קטנים, שמהם צמח ישוב עובד שהיה מגוון בהרכבו, אולם מאוחד ברצון להקים ישוב עובד בקירבת פתח־תקוה ולבססו אם על העבודה העצמית ואם על העבודה העברית.

מסוג אחר היה המושב ג ת ־ ר מ ו ן, דרומית־מזרחית לפתח־תקוה. ראשיתו נעוצה עוד בשנת תרפ"ג (1923). באותה שנה רכשו שם בני פתח־תקוה קרקעות וראשוני כפר־גנים שהיו להם קרקעות שם מכרו אותם למבקשים להתנחל באותו מקום. הקרן הקימת סייעה ברכישת הקרקע, ובראשית תרפ"ו עלו שמה חברי המושב הראשונים. עם עליתן של שלושים המשפחות הראשונות קיבלה כל אחת 14 דונם במרכז המושב ושמונה דונם בעמק שבקירבת המקום לשם נטיעת פרדס. בשנים הראשונות גרו המתישבים באהלים ומים הובאו על גבי חמורים. רק בשנה השלישית נחפרה הבאר הראשונה בעזרת הקרן הקימת.

בתרצ"ב (1932) מנה המושב 146 נפש על שטח של 630 דונם. חברי המושב התפרנסו בעיקר מעבודות־חוץ, אם כי הקימו לעצמם משקי עזר קטנים: רפתות ולולים. הבאר לא סיפקה את כל כמות המים הדרושה וחברי המושב נאבקו בחובות שחבו לרכישת הקרקע וכל שאר בניני הציבור. קירבת המושב לכפר הערבי יהודיה היתה לא מעט בעוכרי המקום, אולם מתישביו לא נרתעו משום סכנה שאיימה עליהם.

ג ב ע ת ־ ה ש ל ו ש ה חגגה בשנת 1930 את חמש השנים לקיומה. שטחה, מאתיים דונם, סיפק בקושי את צרכי המשק ומשום כך החלה באותה שנה נעיצת הקנה באדמת נזלה, שטח בן אלף דונם שנגאל בינואר 1931 והועמד לרשות הקיבוץ. בשלהי 1931 היו בקיבוץ למעלה ממאתיים נפש. המשק היה מגוון ביותר: פרדס, פלחה, גן ירקות, משתלה, רפת ולול ובתי מלאכה (מסגריה, מאפיה, סנדלריה, מתפרה ומכבסה במושבה ועוד). חברי הקיבוץ היו מנושאיו השקודים של ההווי החברותי של ציבור פועלי פתח־תקוה ומהפעילים במלחמה לעבודה העברית. חברי הקיבוץ היו מפועלי המושבה הותיקים שנשארו במושבה ונשאו בעול העבודה החקלאית, בימים ובשנים שרבים עזבוה והפליגו לעבודות אחרות.

בנות צעירות אלה יחד עם הותיקות, ע י ן ־ ג נ י ם ו מ ח נ ה ־ י ה ו ד ה, הקיפו את פתח־תקוה מכל עבריה וכבר באותם הימים החלו להתרקם תכניות התישבות שיש בהן משום הרחבת שטחי ה"בנות", שכן קסמו ישובים אלה לרבים מבני המושבה, שביקשו להיאחז בקרקע. והיה בכך משום סמל נאה וציון ראוי ליובלה של

בחירות למועצה המקומית החמישית

פתח־תקוה, כי במלאת למושבה חמשים שנה יזמו צעיריה וילדיה את דבר הקמתה של מושבה חדשה, היא נ ת נ י ה. הרוח החיה במפעל זה מר עובד בן ע מ י, המזכיר הכללי של הסתדרות "בני בנימין", הוא גם שהעלה סמל זה במסיבה שקדמה לעליה על הקרקע של "הצעירה במושבות".[3]

בבחירות למועצה המקומית החמישית, שנתקיימו ביוני 1932, הופיעו שש עשרה רשימות, ואך שבע מהן קיבלו נציגים והן: חקלאים (5), הסתדרות העובדים (5), חרדים בלתי מפלגתיים (1), רביזיוניסטים (1), אזרחים צעירים־חקלאים (1), סוחרים (1), אגודת בעלי בתים(1). בחירות אלה הביאו אתן בפעם הראשונה נציגות גדולה לפועלים, אך דבר זה לא שינה את יחסי הרכב הנהלת המועצה. הנהלה זו הורכבה על ידי החקלאים, רביזיוניסטים, חרדים וסוחרים, ואם כי בא־כוח אחד של הפועלים נכנס לועד הפועל של המועצה נשארה סיעת הפועלים באופוזיציה.

היתה זאת המועצה המקומית האחרונה בתולדותיה של פתח־תקוה; בתקופת ימי כהונתה חלה התמורה הגדולה ופתח־תקוה הוכרזה כעיריה והמועצה ה ז א ת נעשתה על ידי כך מ ו ע צ ת ה ע י ר י ה ה ר א ש ו נ ה של פתח־תקוה, שכיהנה עד ראשית מלחמת העולם השניה.

ג

החינוך היסודי, שהיה קיים בפתח־תקוה בצורות שונות מראשית היווסדה, מאז מפעלו החינוכי של ר' אריה ליב פרומקין, לא סיפק עוד את צרכי המושבה. מסיימי בתי־הספר היסודיים נאלצו לנדוד אל מחוץ למושבה להמשיך שם בלימודיהם אם בבתי ספר תיכוניים ואם במוסדות לחינוך חקלאי. בית־הספר החקלאי שנוסד סמוך למלחמת העולם הראשונה נסגר לאחריה. חינוך־המשך היה חסר בפתח־תקוה שנים מספר עד לשנת תרפ"ו (1926), בה הטילו על עצמם הסופר שלום ש ט ר י י ט וב. ג ו ר ד ו ן להקים בית־ספר תיכון במושבה.

הגימנסיה, שנקראה לאחר פטירתו של אחד־העם "גימנסיה על שם אחד־העם", נוסדה באוירה שלא היתה אוהדת ביותר ובמספר תלמידים מועט (16). היו שטענו, שהגימנסיה עשויה לעקור את הנוער במושבה מהחקלאות והעבודה. אולם מספר שנות קיום הפריך את כל החששות והריטונים, משהוברר מגמתו של המוסד החדש: מזיגה בין בית־ספר תיכון לבית־ספר חקלאי. שטרייט הוא גם שהזמין להוראה בגימנסיה סופרים מובהקים, בהם יעקב רבינוביץ, ש. הרברג ואחרים.[4]

המושבה זכתה בימים ההם להמשיך במסורת ראשונים גם בתחום החינוך התורני הגבוה, שהיה נחלת פתח־תקוה עוד מימי יהוד, בהם הקים ר' מרדכי גימפל יפה "ישיבה". בתרפ"ו הוקם בפתח־תקוה סניף לישיבת לומז'ה, ולאחר שנים נמצאו מבני פתח־תקוה שתרמו מגרש ואמצעים לבנין נאה במרכז המושבה. חנוכת הבנין

רבני המושבה

נערכה במעמד חגיגי ובנוכחותו של הרב קוק.[5] אולם מראשית ימיה נאבקה הישיבה קשה על קיומה, אך עמדה לה חסותו של הרב ראובן כ״ץ, שטיפל במיוחד במוסד תורני זה והעלה אותו במשך השנים לדרגת אחד ממוסדות התורה החשובים בארץ וכן עשה את המושבה למרכז גדול של ישיבות ובתי תורה.

עם עליתם של הביאליסטוקאים בשעתם עלה גם מי שנועד לשמש רבה הראשון של המושבה הרב אהרן אורלנסקי. קרוב לשלושים שנה כיהן ברבנותה של פתח־תקוה בימים שמשרדו היתה האינסטנציה הגבוהה ביותר ולא רק בעניני דת. זכותו היא שבני פתח־תקוה לא נזדקקו לערכאות ונשענו על פסקיו בכל עניני דת־ודין. שבע־עשרה שנה לאחר פטירתו נרצח בנו הרב אברהם יעקב אורלנסקי במאורעות תרפ״ט בחברון יחד עם אשתו, חתנו, משפחת סלונים ועוד. בן זה הוא שהוציא לפני הירצחו את ספרו של אביו: ״תקות אהרון״, שעניניו שאלות־ותשובות בהלכות הארץ, כפי שהובאו לפניו במשך כל ימי כהונתו במושבה.[6]

לאחר פטירתו של הרב אורלנסקי הוזמן לרבנות הרב ישראל אבא ציטרון, חניך ישיבות טאַלז וולוז׳ין וחתנו של העילוי הרוגאַצו׳בי ר׳ יוסף רוזין. הרב ציטרון היה גדול בתורה ואף יד לו בחכמות ומדעים. הוא הטיל על עצמו לסדר את עניניה המשפטיים של המושבה. היה מפעילי ״המזרחי״ ומעורב עם הבריות. ידע לקרב את אנשי הישוב החדש, הרחוקים מעניני דת. והקפיד על הדיבור העברי, ואף שינה את שמו ל״קטרוני״. נפטר במיתה חטופה בי״ב אלול תרפ״ז, וחוגים רחבים בישוב התאבלו עליו.[7]

ימים רבים נתלבטה המושבה במציאת רב ראוי לה. ההכרעה נפלה לטובתו של הרב ר׳ יחזקאל אברמסקי מסלוצק. אולם כל ההשתדלויות להשיג למענו היתר יציאה מרוסיה עלו בתוהו. בתרצ״א נבחר לכהונה זו הרב ר׳ ראובן כ״ץ, שכיהן אז ברבנות בארצות־הברית. חניכם של גאוני ליטא כיהן הרב כץ מגיל צעיר ברבנות בקהלות שונות ואף הרחיב את מעגלי רבנותו לכלל עסקנות בצרכי ציבור בימי מלחמת העולם הראשונה. אגב כהונתו הדפיס ספרים, וחידושי תורה שלו הוציאו את שמו בעולם, ומשנקרא לרבנות בבין שבניו־ג׳אַרסי בארצות־הברית, נבחר לאחר זמן קצר כסגן נשיא אגודת הרבנים של ארצות־הברית וקאנאדה. לפתח־תקוה הגיע בתרצ״ב, ומאז הוא רב ראשי למחוז פתח־תקוה, אב בית־דין לשני בתי־הדין באזור זה וחבר הרבנות הראשית המורחבת לישראל. ממילא מובנת שקידתו היתירה על מוסדות החינוך התורניים והחרדים במושבה, שחלק גדול בהתפתחותם יש לזקוף על חשבונו.[8]

נכס תרבותי רב־ערך במושבה היתה הספריה על שמו של אליהו ספיר בהנהלתו של יחיאל כהן, על אף המלחמה שאסרו עליה האדוקים והקנאים. מלחמת העולם הראשונה שמה קץ לה ואלפי הספרים היו מונחים במשך שנים ללא

קבוצת שומרי פרדסים (1932).

העליה הגרמנית במושבה

הופכים. בשנת תרצ"ב חזר כהן לפתח־תקוה ואתו באה גאולה גם לספריה. מסירותו עמדה לו לבנות מחדש את הספריה ללא כל תמיכה כמעט של המועצה המקומית. סייעוהו בכך כמה מאנשי המושבה שהקימו ועד ציבורי למען הספריה. ב"שכר־רעב", כפי שכהן עצמו קרא למשכורתו, ניהל את הספריה תוך הגדלת מספר הספרים, וברבות השנים היתה לאחת הספריות הציבוריות הגדולות והחשובות בארץ. קוראים מכל הגילים, החל בתינוקות של בית רבן ועד למבוגרים וחוקרים, היו מבקרים בה ולכל סוגי הקוראים ידע מנהלה לכוון את אוצרות הספרים שתחת ידו.[9]

פתח־תקוה נעשתה בראשית שנות השלושים כרך גדול, במידה שרבו בה פינות עשייה שונות ומגוונות ביותר. כל אלה הכשירוה לקראת תקופת הגיאות שהגיעה לשיא בשנות 1934/33.

ד

בראשית שנת 1933 התחילה, כידוע, עליתו של הצורר הטמא בגרמניה ואגב כך הגיעה לארץ ראשית העליה מגרמניה. בפתח־תקוה הרבו לבקר תיירים, אורחים, עולים חדשים, מהם בעלי הון, ומהם המבקשים להשתקע בה ולהשקיע את אמצעיהם אם במשקים קיימים ואם בחדשים. רבים הקופצים על פרדסים ומגרשים, ופתח־תקוה נעשית מרכז גדול של נטיעת פרדסים חדשים ובניית בתים בממדים שטרם ידעה אותם עד כה. וצורת הבניה כה שונה מזו הנהוגה בפתח־תקוה עד כה והיא מעוררת תשומת לבם של בני המושבה ואנשים מחוצה לה. אחד אחד נהרסים הבתים הישנים שבמרכזה של המושבה ומגרשים פנויים מעלים עליהם בנינים בעלי קומות, המשנים לחלוטין את צורת המושבה והרחובות גם יחד.

הבנייה אינה מספקת את הצורך הרב ובמושבה גדל הדוחק בדירות. על הגידול בתרצ"ג, ימי ראשית העליה החדשה, מספרת הסטאטיסטיקה: המושבה מונה למעלה מעשרת אלפים נפש ועם הבנות, למעלה משנים־עשר אלף; סכום ההשקעות באותה שנה הגיע לחמשה־עשר אחוז מכלל כל ההון היסודי שהושקע עד אז במושבה; היא עתה במקום העשירי בישובי הארץ מבחינת האוכלוסיה ובמקום החמישי לפי תקציבה השנתי, אך מבחינת הכנסות הממשלה מישובים חקלאיים היא במקום הראשון.[10]

מאות החדרים המתווספים למושבה פירושם רחובות חדשים, שהתפשטו לכל העברים ושינוי דמותם של הבנינים הקודמים והישנים. למעלה מאלף ומאתיים חדר הוקמו בשנות תרצ"ג—תרצ"ד (1934/33), מחוץ לבניני מידות לחנויות במרכז המושבה.[11] אולם עיקר גידולה בא לה מהרחבת שטחי הפרדסים שבה, שהגיעה אף היא לשיאים בלתי משוערים. ראינו לעיל, כי בשלושים השנים, שבין שנת 1900 לשנת 1930, נוספו לפתח־תקוה כעשרת אלפים דונם פרדסים; שיא זה מחויר לעומת זה

ימי הניאות

שהשיגה המושבה בארבע השנים 1932—1936, בהן ניטעו בה ובנותיה למעלה משש אלפים דונם, שהם גידול כדי שליש מכל השטח הנטוע פרדסים. פתח־תקוה הגיעה בשלהי תקופת בולמוס הנטיעות לשיעור של עשרים אלף דונם פרדס.[12]

הפרדסים מכסים את רוב השטחים שלמושבה וחוסר הקרקע הוא המפריע את המשך הנטיעה. אכן, כרגיל בימי בולמוס, אין מרבים לחשוב על עתידן של נטיעות אלה ואם עתידה הרווחה לעמוד זמן רב. רק מעטים מביעים את חששותיהם לריבוי מופלג זה של הפרדסים. אחד מהם בעל הסטאטיסטיקות שהזכרנו, שואל בהיסוס מה בשולי המספרים והנתונים: "כלום יוסיפו המתנחלים לכבוש את יצרם ולהימנע מגידול פרדסים חדשים? היעמדו בנסיון ויתאפקו, אף על פי שאיזור יהודה מסוגל לעצי הדר? לעתיד פתרונים...".

אכן העתיד הקרוב פתר שאלה זו בשלילה. בינתיים אין משגיחים גם בקולות אזהרה הנשמעים ברמה. לעת עתה עוברת הרינה על ההכנסה המרובה מענף ההדרים, וביחוד נתפסים לבולמוס עולים חדשים בעלי הון, המבקשים להשקיע את אמצעיהם במפעלים כלכליים נושאי רווחים. הבנייה ובולמוס הנטיעה יצרו במושבה את הרווחה המפורסמת, ה"פרוספריטי", הנושאת בקרבה את כל גרעיני המשבר והכשלון שלאחר כך.

האוכלוסיה קופצת ועולה משנה לשנה ובשלהי 1934 מונה פתח־תקוה שנים־עשר אלף נפש ויחד עם עין־גנים, כפר־גנים וכל שאר הבנות למעלה מחמשה־עשר אלף. בה במידה עולים אלפי המטרים המרובעים של הבנייה ומגיעים בשנת 1934 לעשרים ושנים אלף, כמעט פי ארבעה מהשיעור שמלפני שנתיים, בשנת 1932. שטחי הגפן והשקדים הולכים ומצטמקים והם נעשים מגרשי בנין או פרדסים. אין על כן כל פלא, אם תקציבי המועצה, שהיו כדי שנים־עשר אלף לירות בקירוב במשך השנים 1930—1933, עולים משנת התקציב 1934/35 לששה־עשר אלף ולשיעור כפול בשנת 1935/36, היא שנת השיא של אותה תקופה. לאור גידול זה מובנת הצעת הממשלה למועצת־המושבה להפוך את המועצה לעיריה, דבר אשר חברי המועצה התנגדו לו במשך כמה שנים, עד שלבסוף הסכימו לו. המושבה נאלצה לכוף את ראשה תחת גלי הגידול ולהסתגל לממדים חדשים אלה.

בנייה מוגברת זו הזקיקה את המושבה לתחוקה רשמית־ממשלתית, שתסדיר את עניני הבנייה, שהיו עד אז הפקר. בעתון הרשמי מיום 28.6.1934 נתפרסם חוק עזר בשם: "חוקי עזר של פתח־תקוה (בנין והתוויית דרכים) 1934", שכל עיקרו מניעת צפיפות יתירה ודאגה לשיפורה החיצוני של המושבה. חוק זה בא גם למלא את החלל הריק בסמכות המושבה בהסדרת עניני הבנייה לאחר שספר האחוזה נלקח ממנה וסידור העברת קרקעות עבר לידי הממשלה. ודאי לא קל היה לעקור הרגל

החינוך ברשות המושבה

של שנים, כשהבנייה היתה מסורה לרצונו של בעל הבנין ללא כל השגחה מצד מישהו. "לפרט נדמה היה, נאמר מטעם העיריה, שהוא סובל מהגזירות החדשות. אבל, לבסוף, אחרי שמילאו את הדרישה לפי החוק, באו רבים והודו לנו. המושבה פשטה צורה ולבשה צורה. כמעט כל הבנינים הרעועים נעלמו ובמקומם צצו בנינים מפוארים חדשים, העומדים בקוי הבנין המתאימים. הבוץ בחורף והאבק בקיץ נעלמו על ידי הכבישים והמדרכות...".[13]

מפנה היסטורי בתקופה זו חל בתחום החינוך. כמה וכמה רשויות טיפלו בהחזקתו עד שנת תרצ"ד: נדבני גרמניה, הנדיב, ההנהלה הציונית, הסוכנות היהודית והועד הלאומי לכנסת־ישראל. הכל טיפלו בחינוך מחוץ להנהלת המושבה עצמה, המעונינת הישירה בגידול בניה ובנותיה. גידולו של הישוב מזה ומצבה הרעוע של הסוכנות מזה גרמו כנודע להעברת החינוך לרשות הישוב, היינו לועד הלאומי, שקיבל הקצבה קבועה מהסוכנות. מאז החל כל ישוב להיכנס בעול החינוך במקום, ובהתאם לפקודת הממשלה נבחרה בכל מקום ועד חינוך מקומית.

המועצה המקומית בפתח־תקוה בחרה בישיבתה ביום ג' כסלו תרצ"ד (20.1.1933) בועד חינוך מקומי (ש. שטמפר — יושב ראש, ע. איכילוב, ד. בן דוב, י. מהרש"ק וצ. מנביץ. בא כוח הממשלה — י. ל. בלום) ומאז מתחילה המושבה עצמה לדאוג, בפעם הראשונה לקיומה, לחינוך. רשת בתי הספר גדלה בינתיים וכללה את כל זרמי החינוך בארץ החל בותיק מוסדות החינוך בפתח־תקוה, בית־ספר פיק"א, ועד לבית הספר לילדי עובדים ו"בית יעקב" שנפתחו בתרצ"ה. אף מוסדות החינוך פשטו הרחק מעבר למושבה וכללו את הישובים הסמוכים: גבעת־השלושה, עין־גנים, גת־רמון, מחנה־יהודה, כפר־גנים וכפר־אברהם. אכן, אף עכשיו עדיין לא היה החינוך כ ו ל ו על חשבון המועצה המקומית והיו בתי ספר שנתמכו תמיכה סמלית בלבד, אולם מאז נכנסה הנהלת המושבה יותר ויותר בעול החזקתם של בתי החינוך במושבה, ומכאן הגיעה לסופו של תהליך זה בימינו, המתבטא בזיקה הטבעית של בתי החינוך לרשות המקומית.

ואף כאן מספרת לשון המספרים על התפתחותה של המושבה וריבוי מספר התלמידים בה: בתרצ"ג היה מספרם ב כ כ ל בתי החינוך על כל זרמיהם 1392, לאחר שלוש שנים, בתרצ"ו (1936) — 2506. הרי שבמשך שלוש שנים אלה כמעט שהוכפל המספר.[14]

עם בולמוס הבנייה והנטיעות, החל לעלות בצעדים קלים ענף משקי וכלכלי חדש, שבבוא היום ועל הארץ בכלל ועל פתח־תקוה בפרט ירד שפל כלכלי, יהא הוא בחינת אור באופל כלכלי זה — הלא היא ה ת ע ש י ה ב פ ת ח־ת ק ו ה, המונה את ראשיתה בימי הגיאות והמשכה בימי השפל הכלכלי והמאורעות עד למלחמת העולם השניה ועד בכלל.

ה

המושבה מתרוקנת מפועליה העברים

זמנים חדשים באו לפתח־תקוה. חוסר העבודה, מנת חלקם של הפועלים במשך עשרות בשנים, נעלם לחלוטין — והפעם ללא כל לחץ של מאורעות וללא עזיבת הערבים את המושבה. תמורה גדולה חלה במושבה ולא קטנה הימנה זו שחלה בין הפועלים. כרגיל ציבור הפועלים בפתח־תקוה הוא גם עתה הגדול ביותר במושבות, ולפי מספרם — במקום הרביעי בארץ. למעלה משלושת אלפים ומאתיים פועלים נמצאים במושבה בשנת 1934 והם חברי הסתדרות העובדים, הפועל המזרחי, ארגון הפועלים הריביזיוניסטים ופועלי אגודת ישראל. עדיין אחוז העבודה הערבית גבוה ביותר בפתח־תקוה, אולם הפעם בגורמים לכך גם העזיבה הסיטונית של הפועל העברי את החקלאות והנהירה לעבודות משתלמות יותר, היינו לעבודות בנין.

עוד בינואר 1933 התחיל משא־ומתן עם הועד החקלאי על הכנסת ארבע מאות פועלים עברים לעבודות הקטיף, כי עדיין היה אז חוסר עבודה. אולם הגיאות בבנייה עלתה והגבירה את הביקוש לפועלי בנין ומשום כך נעזבה החקלאות ומאות פועלים נפנו לבנין. עתה נפתחה מלחמה מסוג חדש: שמירה על מקומות בהם נהוגה העבודה העברית על אף המחסור בפועלים, והמלחמה פשטה במקומות בהם היתה עד כה עבודה עברית במאה אחוז.

מקומות של עבודה עברית טהורה נשמטו בזה אחר זה בשל המחסור בפועלים עברים ואף כפר־גנים, מבצר העבודה העברית מראשית קיומה, החלה לשמש זירת מלחמה לעבודה עברית. בשנת 1934 קיבלו אנשי כפר־גנים את הקושאנים והמתישבים סיימו את פרשת ה"מפרוז" העגומה. על אף כל המאמצים לספק פועלים עברים לכל הפרדסים שם החלו כמה מאכרי כפר גנים להכניס עבודה ערבית בפרדסיהם. משמרות פועלים יצאו לפרדסים אלה ובכמה וכמה מקומות הוחלפו הפועלים הערבים ביהודים. וכך נתגלגלו הדברים עד שבאחד מימי אוקטובר 1934 יצאה משמרת לאחד הפרדסים בכפר־גנים (שרייאר) והיא נאסרה ולאחר כמה ימים נאסרה בו במקום משמרת שניה. נאסרי שתי המשמרות נדונו למאסר חדשיים או תמורתם קנס כסף. הכופר שולם והם יצאו לחופש, אולם בכך לא נסתיימה המלחמה.

נציגי הסתדרות העובדים, הפועל המזרחי ופועלי אגודת ישראל הבטיחו את כל מיכסת הפועלים הדרושה, אולם לא רצו בשום פנים ואופן לחתום על דברים הפותחים פתח לעבודה ערבית. וכך נמשך המאבק עד לעונת הקטיף. ביום 13 בדצמבר יצאו משמרות לכפר־גנים, ואחת, בת עשרה פועלים, נאסרה ליד פרדס שרייאר, אף הם נדונו למאסר חדשיים או לקנס 12 לא"י. הפעם בחרו הפועלים ללכת למאסר. פועלי פתח־תקוה שלחו גם רבים מפועלי הבנין לשרון לשם הצלת עמדות עבודה עברית טהורה.

בדרך זו נתרוקנה פתח־תקוה מפועליה החקלאים ועמדות העבודה העברית נשמרו

חברי מועצת המושבה בשנת 1934 — מימין לשמאל: י. מכנס (מזכיר), ר. ליכטנשטיין, ח. אושרוב, ע. איכילוב, י. מהרשק, צ. מנביץ, מ. גינזבורג, מ. איכילוב, ש. שטאמפר — ראש המועצה, מ. גרבובסקי, א. מונק, י. ביליאנסקי, ש. זק, ד. בן־דוב, י. דובדבני, א. גיסין.

שביתת פועלי הבנין

במאמצים בלתי רגילים, בעיקר על ידי חברי הקיבוצים במושבה. העבודה הערבית חדרה למקומות בהם לא היתה לה דריסת רגל עד כה, כגון: גאולה, חזרזור, אדמת הביצה, כפר־גנים וכמה וכמה משקים פרטיים. החיכוכים בדבר הלשכה פסקו, לפי שלא היה בידי לשכת ההסתדרות לספק את הפועלים הדרושים, והלשכות היו רבות: לשכת העבודה של הסתדרות העובדים, של הפועל המזרחי, פועלי אגודת ישראל, בית״ר ועוד. אכן באגודת פועלי הבנין היו מאוחדות כל שלוש הלשכות הראשונות, אולם בחקלאות פעלו ארבעתן.

אגודה זו של פועלי הבנין כללה את רובם של פועלי הבנין במושבה, הוא מקצוע העבודה שזה שנים רבות היה אך ורק בידי העובד העברי. משלהי 1932 עד ראשית 1933 נמשך משא־ומתן מייגע בין האגודה לבין קבלני הבנין בדבר חוזה קולקטיבי, שיבטיח את תנאי העבודה ואת קבלתם של הפועלים אך ורק על ידי האגודה. הקבלנים לא הסכימו לתנאים האלה והמשא־ומתן נמשך עד שלבסוף פרצה שביתה כללית של פועלי הבנין המאוגדים באגודתם.

השביתה הוכרזה ב־28.2.1933. לפני כן פנתה אגודת פועלי הבנין לפועלים הריביזיוניסטיים והציעה שיתוף פעולה, אולם אלה השיבו, כי הם יפרו את השביתה. אף פנייה שניה נענתה ברוח זו. השביתה, הראשונה להיקף בפתח־תקוה, הקיפה את כל עבודות הבנין (כחמשים בנינים) והשביתה למעלה ממאתיים פועלים. משמרות פועלים עמדו ליד הבנינים לשם שמירה מפני מפירי שביתה. המצב החמיר מיום ליום, כי פועלים מפירי שביתה, ריוויזיוניסטים, גוייסו מכל רחבי הארץ.

מתיחות זו סופה — תיגרה בין העומדים במשמרת לבין מפירי השביתה. נאסרו עשרים וחמשה פועלים מבין השובתים. המשטרה ערכה ציד בכל רחבי המושבה ואף חיפוש בבית־הפועלים. ומשנתלהבו היצרים הגיעו הדברים למעשים בלתי אחראיים מצדם של השובתים, והקבלנים על פועליהם פתחו במלחמה לאורך כל החזית נגד אגודת פועלי הבנין והסתדרות העובדים. ההתנקשויות בבנינים נמשכו ושוב נאסרו פועלים, אולם לשיא הגיעו הדברים ביום 10.4.33.

היה זה מחזה מעציב ביותר לראות באותו יום פועלים עברים, שנתקבצו מכל רחבי הארץ, פותחים ביציקת גג אגב שירת ״התקוה״ נוכח הפועלים השובתים ובחסותם של שוטרים בריטיים מזויינים שהוזמנו למושבה. לאחר כך בא ההמשך: הוכרז חרם על כל פועלי ההסתדרות, וכתגובה לו באה אסיפת פועלים המונית, שמחתה בחריפות. פולמוס הדברים החריף מיום ליום ונתבטא בגילויי דעת בעתונים וברחובות, וניכר היה כי הסכסוך, שראשיתו מקצועי, פשט ונעשה מכשיר בידי מפלגות לנגח בו את יריביהן.

סוף־סוף גברו המתונים, שהביאו את השביתה לידי גמר ונחתם הסכם בין הקבלנים לבין אגודת פועלי הבנין ומיום 7.5.1933 נתקבלו כל הפועלים אך ורק

מחצבות מגדל צדק

על ידי אגודת פועלי הבנין. שבעים ואחד יום נמשכה השביתה, ועם הנזק הכספי שנגרם גדול היה הנזק הציבורי, שכן נתחדדו היחסים בין ארגוני העבודה מזה לבין נותני העבודה מזה. חמשים ושנים שובתים נאסרו במשך ימי השביתה, מהם נידונו לקנסות ומהם להתנהגות טובה. אחד מהם אף נפצע. אגודת פועלי הבנין סיימה את השביתה בהכרה מלאה בזכותה לחלוקת העבודה ושום פועל לא נתקבל מאז בשוק "החפשי" שלא על ידי הלשכה. מאז הרחיבה הלשכה את תחומי עבודותיה, ובכולם הסדירה את תנאי השכר וכו'.[15]

ו

ימי הגיאות קיבלו "בירושה" מימיה הראשונים של העליה החמישית את קיבוצי העליה החדשים: קבוץ ליטא, הסולל (השומר הצעיר), הנוער העברי ו"עקיבא". קיבוצים אלה כללו בתוכם מבני ליטא, פולין וגליציה והם שמילאו את השורות הריקות בעבודה החקלאית בימי הגיאות יחד עם שרידי הפועלים החקלאים הותיקים. לימים נפרד קיבוץ "עקיבא" מהנוער העברי ועלה על מגרשו ומשקו ב"גאולה". אף קיבוץ ליטא עזב לאחר כך את המושבה ועל מקומו הוקם בית־הספר לילדי עובדים. באותם הימים התארגנו בפתח־תקוה הארגונים להתישבות בסביבותיה: "בהדרגה" ו"היובל", ארגון אחרון זה הוקם ביזמתם של "בני בנימין" לציון יובלה של המושבה.

בראשית 1935 עלו חברי "בהדרגה" על הקרקע והניחו יסוד לבתיהם הראשונים. המשקים הזעירים שהוקמו שם נועדו לשמש עזר לפועל החי על עבודתו במושבה. וכשם שהמושבה פשטה עתה דרומה ושלחה לשם את שלוחותיה הראשונות, כן החלה אז התכונה לפרוץ את תחומי המושבה צפונה ואף כאן היו פועלי המושבה בפורצים.

בפריצה זו צפונה למושבה סייעו הרבה המחצבות במגדל־צדק, שהעסיקו בימים ההם פועלים רבים. אכן אף כאן לא היתה קלה החדירה של העבודה העברית. תעשיית אבן־סיד במחצבות אלה היתה ברובה על אדמה לא יהודית, אם כי בעלי המחצבות היו יהודים. תשעים וחמשה אחוזים של עבודות החיצוב היו בידי ערבים והיה בזה משום הישג גדול שחמשים פועלים עברים עבדו בשנות 1935/34 במגדל צדק. המאבק על עבודה עברית שם לא הוכתרה תחילה בהצלחה ויום יום היו צפויים לפיטורים אף הפועלים העברים שעבדו במקום. אף מחצבת מרכז העבודה של ההסתדרות לא יכלה להרבות את העבודה העברית מחמת השותפות שלה עם בעלים ערביים.

לסביבת מגדל הופנו איפוא עיני המייחלים לשיכון ולהתישבות בקנה־מידה קטן. תחילה נרכשו על ידי פועלי פתח־תקוה מגרשים לשיכון באמצע המושבה והם שילמו בעדם במיטב חסכונותיהם במשך שנים. לימים הוקמה שכונת פועלים ליד מעונות

כפר סירקין

הפועלים שקדמו לה. סוף סוף נמצא שטח מרוכז של אלף דונם, במרחק חמשה קילומטר מהמושבה. הוכרזה הרשמה לשיכון באותו שטח, חמישה דונם ליחידה.

לא רבים היו הקופצים לשיכון במקום כה מרוחק מהמושבה וברוב מאמצים הושלמה מכסת הנרשמים וביניהם רבים מעולי גרמניה, שלהם אף הוקצה שטח מיוחד. השטח חולק למאה ושלושים חבר, רובם ככולם פועלי פתח־תקוה והסביבה, חוץ מהמתישבים מבין עולי גרמניה. וכך הונח היסוד לישוב החדש כפר סירקין, על שמו של אחד הראשונים בין הוגי הדעות של תנועת העבודה הארצישראלית. העליה על הקרקע חלה בראשית אפריל 1936, ימים ספורים לפני פרוץ המאורעות.[16]

בשלהי 1934 החליט הועד המפקח של קופת־החולים של ההסתדרות על יצירת "קרן בנינים" לשם הקמת בית־חולים למושבות יהודה והשרון. הישוב העברי בתל־אביב ובסביבה גדל ובעיית האישפוז הכבידה יותר ויותר, ובעיקר על ציבור העובדים, שלא תמיד ניתנה לו האפשרות להזדקק לבתי חולים פרטיים. ההחלטה על הקמת בית־החולים נתקבלה באהדה על ציבור הפועלים. התכנית בוצעה ובית־החולים נפתח כמה חדשים לאחר פרוץ המאורעות, הלא הם המאורעות, שהכריעו את האיש ששמו נקרא אחר כך על המוסד, משה בילינסון, העתונאי הלוהט, השומר הנאמן על טהרת דרכם של הפועל והישוב, עליה נאבק כל ימיו.

הערות

1. "בוסתנאי" שנה ב, גל' ז, ד' טבת תרצ"א/24.12.1930, עמ' 13—14; גל' לח, י"א טבת/31.12, עמ' 17—18; שנה ד, גל' מג, י"ט שבט תרצ"ג/15.2.33, עמ' 15—16; גל' מד, כ"ו שבט/22.2, עמ' 15—16. בסקירות אלה (בשם: איזור ההדרים לפנים והיום, לבירור סוגי הפרדסים על פי גודל השטח) חתם בשם בן ישראל.
2. "בוסתנאי" שנה א, גל' 7, י"ב אייר תרפ"ט/22.5.1929, עמ' 21.
3. "בוסתנאי" שנה א, גל' ו, ה' אייר תרפ"ט/15.5.1929, עמ' 21.
4. "הארץ" י"ט חשון תרצ"א/10.11.1930.
5. "הארץ" י"ד סיון תר"ץ/10.6.1930.
6. אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו לד. תדהר חלק א, עמ' 185; ספר היובל של פתח־תקוה, עמ' תלב.
7. אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו לד. תדהר, חלק א, עמ' 110—111; ספר היובל של פתח־תקוה עמ' תרסד—תרע; "הארץ" י"ד אלול תרפ"ז/11.9.1927.
8. ראה: אקדמות מלין לצבי הרכבי בראש ספרו של הרב כץ "שער ראובן" (ירושלים, תשי"ב). הרב מתואר, ללא הזכרת שמו, בסיפורו של ז. שזר: מעשה במחלוקת, שנדפס בספרו: כוכבי בוקר (תל־אביב, תש"י), עמ' 93—106.
9. ראה דברי כהן עצמו בספר: ראשית לא. טרופה (פתח־תקוה, תש"ח), עמ' 81—82.
10. "בוסתנאי" שנה ה, גל' כו, כ"ח תשרי תרצ"ד/18.10.1933, עמ' 26.
11. "בוסתנאי" שנה ו, גל' 40, י"ט שבט תרצ"ה/23.1.1935, עמ' 32.
12. זאב סמילנסקי (ז"ס) ב"בוסתנאי" שנה ח, גל' לב, י"ח כסלו תרצ"ז/2.12.1936, עמ' 24, גל' לג, כ"ה כסלו/9.12, עמ' 22.
13. ממועצה מקומית לעיריה (דין וחשבון העיריה לשנות 37—1932), עמ' 22—23.
14. הנתונים בדין־וחשבון הנזכר בהערה הקודמת עמ' 38—46.
15. פרטי הדברים נמצאים בכל העתונים של אותם הימים (מרץ—מאי 1933).
16. ראה בדין־וחשבון של מועצת פועלי פתח־תקוה לשנים: 35—1933 עמ' 87—91.

פרק שלושים ושלושה:

בימי המאורעות

ועד הגנה / הגפירים / השמירה על גבולות המושבה / הפגיעות במושבה וסביבותיה / הכרזת המושבה כעיריה / הדיונים סביב תחומי העיריה / המועצה הכפרית / ראשית התעשיה / קרית אריה / המשבר בפרדסנות / העבודה העברית בימי השפל הכלכלי / הפועל העברי חוזר לפרדס / חוסר העבודה / השפעת מאורעות תרצ"ו על העבודה העברית / מאה אחוז של עבודה עברית במושבה / לשכת העבודה הכללית / הישובים סביב המושבה / פתיחת בית החולים הנקרא זמן קצר אחר כך על שמו של משה בילינסון / מחצבות מגדל צדק / פתח־תקוה בת ששים

א

ההכונה עם פרוץ המאורעות

ביום כ"ז ניסן תרצ"ו (19.4.1936), הוא היום בו מתייחדים בני פתח־תקוה עם זכרונם של חללי ההתנפלות בתרפ"א, החלו מאורעות הדמים ביפו, בהם נרצחו אחד עשר יהודים על ידי המון פורעים ערבים. האות שניתן העמיד מיד את המושבה במצב הכן וכבמאורעות הקודמים הוקם מיד ועד בטחון בראשותו של אברהם שפירא שחבריו הם: יוסף ספיר, א. ירקוני, ז. אייזנברג, אפרים בן דרור, י. שפושניק וי. רסנר. לידי התנפלות ישירה על המושבה לא הגיעו הפורעים הערבים גם הפעם; המושבה היתה מרכז ישובי גדול והפורעים הצטמצמו במאורעות אלה לרוב בהתנפלויות מן המארב בדרכים ובגבולות הישובים העברים.

הממשלה הביאה לארץ צבא ואף הגדילה את משמרותיה המשטרתיים. אולם הפעם לא יכלה לעמוד בפני הדרישה הנמרצת של הישוב בדבר שיתופו בהגנה מפני מתנפלים. בדרך זו נוצר הכוח הישובי, שהוחזק על ידי הישוב בהשתתפות מועטת של הממשלה, הגפירים. זקן השומרים בארץ אברהם שפירא חוזר ונכנס לתפקידו בהדרכת הגפירים ובאימונם. הואיל ואי אפשר לעשות זאת כאזרח הריהו נשבע יחד עם שאר הגפירים ומאמן את הדור הצעיר בהלכות הגנה ושמירה ומגולל לפניהם אגב כך את פרשת הנסיון הארוכה, בת שני דורות, של הגנה ושמירה על הישוב. ועד זה עבד בשיתוף גמור עם קצין המחוז, המשטרה המקומית, המשטרה הבריטית והמשטרה המרכזית.

סביב המושבה על כל בנותיה סודרה שמירה מעולה, שהקיפה את כל השטחים המרובים החל בכפר סירקין דרך גשר הירקון, פרדסי בחריה, הביצה, קרית אריה, ברזלית, פרדס ברון מנשה עד גבול בני ברק, כפר גנים, ארגון היובל, הדרגה וחוזר לאדמת סלבאנדי. ליד השמירה "הרשמית" הונהגה שמירה אזרחית לפי התור וקשרים

ממושבה לעיריה

הדוקים היו בין שני סוגי שמירה אלה. קרוב לחמשים גפירים קוימו על חשבון המושבה ובנותיה, שעה שחלק הממשלה הצטמצם בהחזקת עשרה גפירים.

המאורעות בכבישי הארץ עקובי הדם, לא פסחו גם על הדרכים המובילות מפתח־תקוה אל המקומות שמחוצה לה. אכן, הכביש פתח־תקוה — תל־אביב מזה וכביש השרון מזה לא פסק אף לרגע מלשמש עורק תחבורה חשוב. הוא נשמר על ידי שומרים וגפירים ואחרון אחרון על ידי הנהגים, שלא נרתעו ממעשי הרצח בדרכים והמשיכו בעבודתם כמימים ימימה. השמירה על גבולות פתח־תקוה היתה כסדרה כל הלילות לרבות הימים, אולם אף שמירה זו לא מנעה אסונות בנפש וברכוש.

נשרף בית האריזה שבפרדס מזיא־איזקסון, הוצת צריף במחסן יקב "התקוה". ובסמוך לכך עלתה הגורן של שבט אבו קישק באש. ומשנתקפו באחד הלילות שומרי פתח־תקוה על הגבול שבין קרקעות איזקסון לבין אבו קישק, ואחד השומרים (קליין) נפצע, נמצאו לאחר כך ובאותו מקום שני ערבים הרוגים. הדבר חזר ונשנה כמעט בקביעות. ה"אלמונים" השיבו על כל הצתה, יריה, התנפלות ופגיעה אישית. במשך הזמן נמשכו ההתנפלויות ונרצחו עוברי אורח, ביניהם זקן מעולי גרמניה, שרכב על אפניים מכפר סירקין לפתח־תקוה וכן נעשו עקירות בפרדסים, הונחו מוקשים וכל מעשי חבלה אחרים. לאמר, אם כי לא היו הפעם התנפלויות ישירות על פתח־תקוה, נפגעו אנשי המושבה לא פחות מאנשי ישובים אחרים.[1]

ובעוד המושבה עסוקה בעניני הגנה ושמירה, היא מוכרזת כעיריה, העיריה העברית השניה בארץ. עיר ממש, שאין יודעים בדיוק את מספר תושביה. בהתקרב המושבה לשנת קיומה הששים אומדים את מספר תושביה בעשרים אלף נפש בקירוב (על כל בנותיה) ויש המפליגים עד כדי עשרים ושלושה אלף. ואכן, אין איש יודע על מה ולמה דוחקת הממשלה על המועצה המקומית שתיחפז ליהפך לעיריה, ומשום כך נדחה הדבר על ידי המועצה מפעם לפעם בשל הטעם, שיש לברר תחילה את גבולות העיר החדשה, שמא יוטלו מסים עירוניים על שטחים כפריים.

דיונים אלה ארכו כמה שנים, בין הממשלה והמועצה מזה ובין סיעות המועצה מזה, שכן נתגלו חילוקי דעות חריפים ביותר. סוף־סוף הסכימה המועצה להצעת הממשלה בתנאי שהאיזור החקלאי יוצא מתוך תחום שיפוט העיריה ומס הבחירות יועלה ממחצית הלירה ללירה. הסתדרות העובדים בפתח־תקוה אסרה מלחמה על תנאים אלה ומשלא הצליחה למנוע את קבלתם בישיבת המועצה, פנתה בתזכיר אל נציב מחוז הדרום, שם פירשה כי החלטה זו כמותה כהוצאה מכלל "איזור השיפוט את כל השכונות של הפועלים, בעלי המלאכה, את כל הקבוצים, הגרים זה שנים בתחומי השיפוט של המועצה המקומית ומשלמים את מסיה, את כל הרחובות, אשר בהם גרים אנשים עובדים, ואשר מצאו להם משכן לא בטבור המושבה, כי אם בסביבתה,

המועצה הכפרית

המושבה המתרחבת והגדלה בעקב העליה, לא תוכל לכלול את תושביה בתחומי הרחובות הקיימים, כי אם תלך ותתפשט על ידי בנין שכונות בתחומי הסביבה של המושבה ולא יתכן לחתוך שכונות אלה ורחובות חדשים מתחומי השיפוט . . .".[2]

ב־25 במארס 1937 הוכרזה פתח־תקוה לעיריה ותחומיה נקבעו לפי הגבולות של מס רכוש עירוני משנת 1933. אולם בכך טרם הותרה פקעת השאלות. מאז 1933 התפתחה העיר ומכלל שיפוטה הוצאו איפוא מקומות ישוב מובהקים. לכל שאר השטחים החקלאים הוקמה בהתאם לצו רשמי מיום 20.5.37 המועצה הכפרית. פתח־תקוה חולקה לשתי רשויות. מכלל עשרים ושלושה אלף דונם בקירוב נכללו בתחום שיפוט העיריה 2484 דונם וכל השאר נמסר למועצה הכפרית. הנהלת המושבה ערערה מיד על חלוקה זו וביקשה לצרף לתחומי השיפוט העירוני חמשה גושים נוספים, מיושבים. ורק בשנת 1939 סופחו לתחום העירוני עוד כאלפיים דונם מהאיזור הכפרי, הלא הוא שטח התעשיה בקרית אריה ועוד, ומשנה לשנה נתרבו סיפוחים אלה לאיזור העירוני.[3]

המועצה המקומית הקיימת נעשתה איפוא עיריה עד להכנת הבחירות הראשונות למועצת העיריה. הרכב המועצה היה אז: שלמה שטמפר (ראש העיריה), משה איכילוב (סגן ראש העיריה), עזרא איכילוב, ח. ב. אשרוב, י. בילנסקי, ד. בן דוב, מ. גינזבורג, מ. גרבובסקי, ח. י. דובדבני, ח. חנלס, ר. ליכטנשטיין, י. מזורסקי, צ. מנביץ, י. מהרש"ק וז. קרמר. המועצה הכפרית הראשונה שמונתה ב־25.7.1937 כללה שנים עשר חברים: פרץ פסקל (נשיא), יוסף ספיר (סגן), מיכאל גרינשטין, מרדכי חפץ, דוב יטקובסקי, דוב מכנס, נחמיה ישראלית, עקיבא ליברכט, יוסף יונס, פייבל פינשטין, חיים פיאלקוב ונחמיה עמינוח.

ותמורה זו בחייה של המושבה חלה לא רק בימי מאורעות, אלא גם בימי שפל כלכלי בארץ, שראשיתו ימי מלחמת איטליה־חבש בשלהי 1935, הוא השפל שהחל לתת אותותיו במושבת הפרדסנות, מאַמת את החששות שהובעו תחילה שאין בולמוס הנטיעות מצדיק את עצמו מבחינה משקית וכלכלית. אלא שהפעם הראתה היזמה היוצרת את מלוא יכלתה בפיתוח ענף כלכלי חדש במושבה, שירש ברבות הימים את מקומה הנכבד של הפרדסנות, הלא היא התעשיה.

ב

נסיונות לתעשיה בפתח־תקוה ימיהם כימי ראשיתה של המושבה. הותיקים יודעים לספר הרבה על נסיונות אלה שהצליחו ולא הצליחו. אולם, ליצירת ענף של ממש לא הגיעו הדברים עד לשנות הגיאות בארץ. הגורם העיקרי ליצירת מרכז תעשיה בפתח־תקוה היה הקושי להשיג במחיר מתקבל על הדעת מגרשים לצרכי תעשיה, אם בתל־אביב ואם ברמת־גן. ימי הגיאות העלו את מחירי הקרקע לשיעורים

ראשית התעשיה

מסחררים ועל כן נדדו רבים לפתח־תקוה והתרכזו בחורשת הברון שנעקרה וחולקה לשטחי בנין לשם הקמת מפעלי תעשיה וחרושת. וכך "הוטבל" המקום בשם חדש: "קרית אריה" על שם ראש התאחדות בעלי התעשיה ומחלוצי התעשיה בארץ אריה שנקר.

בראשית 1934 מתחילה בקרית־אריה בנייה קדחתנית, העושה הרבה למשיכת פועלים עברים רבים מהעבודה החקלאית. קמעה־קמעה נעשית קרית־אריה למרכז תעשייתי, המתבלט מיום ליום לעיני כל העובר בדרך פתח־תקוה—תל־אביב. הנוף החדש נראה עתה ערום וחשוף מעצים; במקום העצים מבצבצים בניני מידות שהעבודה בהם שוקקת במשך כל היום ולעת ערב הומה המקום ממאות פועלים החוזרים לבתיהם עם תום עבודתם. בענפי התעשיה כאן מיוצגים סוגים רבים ושונים: חמרי בנין ותוצרת כבדה ("ברזלית", "הריפוליט", "פעמון", "הופמן ובניו", "פדר", "פצירה", "עשת"), תעשית מרצפות ("מרצפיה", "מרצף", "נצח", "אמנות"), צרכי מזון (בתי חרושת לקרח, דבש, נקניק, שמן, חומץ ועוד), תוצרת טכנו־חימית ("אסיא", "יבנין ויפה", "מבריק", "סיטה", "ויטה" ועוד), צרכי בית ועוד ועוד.

לא כל החרושת מרוכזת בקרית־אריה. היא מפוזרת על פני מרחבי המושבה, כלומר העיר, שכן בכללה גם הנגריות, מפעלי המלאכה בגבעת השלושה, יצרני התוצרת החקלאית בגבעת השלושה, חבורת הפועלות, משק הפועלות, תנובה, הקואופרטיבים לפרי הדר: "החקלאי", "בוסתן" וכיוצא באלה, לאחר שלוש שנים נערכת בפתח־תקוה תערוכה המפגינה את הישגי החרושת והתעשיה במקום. עשרות המפעלים המייצגים את מוצריהם בתערוכה זו (13.10—3.11.1937) מפתיעים רבים, ובכללם גם את בני פתח־תקוה בשפע המוצגים. לתערוכה כמובן מגמה מעשית ביותר, הלא היא המלחמה במסגרת האיגוד למען תוצרת הארץ, לשם כיבוש השוק הפנימי למוצרים הנוצרים בארץ בכלל ובפתח־תקוה בפרט. בתערוכה גם אמצאה חדשה לאריזה ולבירור הפרי, מעשה ידי האחים גולדברג בפתח־תקוה, אורזים מנוסים ונודעים במושבה.[4]

עדיין רבים הגישושים והכשלונות בצעדי ראשית של התעשיה בפתח־תקוה, אולם כבר מסתמנים כיבושים חשובים בתחומי ייצור רבים, החורגים הרחק מעבר למושבה. משום כך נופלים כמה מפעלים עם ראשית ימי השפל, שעה שאחרים ממשיכים במאמצים רבים ואחרים אף מגבירים את ייצורם ומתגברים על המשבר. במקום המפעלים הנופלים קמים חדשים וניכר שהמרכז התעשייתי עושה את שלו לרכז את תשומת הלב לענף כלכלי חדש זה ועתידו, לאור המשבר בפרדסנות שבא עם שיא הגיאות ובולמוס הנטיעות.

הגילוי הראשון של המשבר בפרדסנות היא ירידת ההכנסות מהפרי. הפסד של 75 מיל לתיבה בהשוואה לגבי עונה קודמת פירושו הפסד של שבעים וחמשה

המשבר בפרדסנות

אלף לא"י למושבה, והוא נותן את אותותיו בכל תחומי המשק. הפרדסנים מקמצים בעבודותיהם, חוסר העבודה שנעלם לחלוטין מתחיל שוב להיראות, שכר הדירות יורד ועקב כך מתמעטת עבודת הבנין וכך משתלט המשבר בכל פינות המושבה. הממשלה המאַנדטורית הגובה את מסיה בתכלית הדיוק עומדת מרחוק כשהמדובר בעזר וסיוע. שנים וחצי מיליון תיבות תפוחי־זהב עוברות להיפה במשך עונת 1937/36 דרך תחנת הרכבת בפתח־תקוה, שהן שלושים ושבעה אחוז מכלל כל משלוחי הפרי בארץ, ובכל זאת אין הממשלה נוקפת אצבע להקלת המעבר לתחנה המשופעת תיבות במשך כל העונה, הוא השפע הגורם רוב סבל לכל מעונין. לעומת זאת היא גובה במרץ רב מס רכוש עירוני וכפרי וכל פיגור בתשלום גורר אחריו תוצאות קשות.

בזה אחר זה נעלמים עקבי הגיאות בפתח־תקוה, אולם למרבה הפלא אין תהליך הגידול פוסק בה, אם באוכלוסיה ואם בהרחבת שטחיה ובפריצת גבולותיה. אכן, אין הדברים משתקפים עתה בתקציבי העיריה; אלא לא רק אינם עולים אלא אף יורדים בשנים אלה, אולם בעיריה מוקמת עתה, לאחר עשרות רבות של שנים, שורת מחלקות, המסדירות את כל פינות החיים בתחומי השיפוט. אף אותן המחלקות העוברות מהמועצה לעיריה מרחיבות את היקף פעולותיהן כיאות לעיריה, שעיני הממשלה צופיות על כל שעל ושעל שלה .ואם רופפים הם אומדני האוכלוסיה, הרי לפנינו הנתונים המדוייקים של תלמידי בתי הספר, המסתכמים בתרצ"ח ב־2800 בקירוב, כלומר כמעט פי ארבעה מהמספר שמלפני חמש שנים.

וביותר ניכרים עקבי המשבר והמאורעות בציבור הפועלים שבפתח־תקוה.

ג

תופעה רגילה היא במושבה, כי כל גל מאורעות בארץ גורר אחריו עלית קרנו של הפועל העברי. אולם למאורעות תרצ"ו קדמה תקופת גיאות לפועל העברי, במידה שהמאורעות לא חוללו תמורה רבה בחייו. שנות הגיאות הצטיינו, כידוע, בעזיבת העבודה החקלאית שנמסרה, כביכול, בהסכמת הפועל העברי, לפועל הערבי. אכן ההסתדרות טרחה הרבה לשמור על עמדות העבודה העברית, אולם לא תמיד הצליחה לעמוד בפרץ. מסימני גיאות בפתח־תקוה היה איפוא ריבוייה של העבודה הערבית בפרדסים, והפעם בשל מחסור בפועלים עברים. כעשרים אחוז מכלל כובשי העבודה העברית בין הפועלים נותרו בתקופה זו לשמור על עמדות העבודה העברית והיו אלה מעין המוהיקנים האחרונים ו"הבטלנים" בכלל ציבור "מפוכח" שנהה לרווחים.

השינוי החל בימי פרוץ מלחמת איטליה־חבש וראשית פעמי המשבר. העבודה בבנין פחתה והלכה ואגב כך פלטה המוני פועלים, שהחלו לחזור ולשוב לפרדס

שלמה שטאמפר — ראש העיריה הראשון.

העבודה העברית בימי המאורעות

ולמושבה. מבחינה זו חל מפנה גדול בחיי הפועל והמושבה גם יחד. הפועלים העברים החזירו לעצמם ולמושבה את עטרת העבודה העברית ושוב "זכתה פתח־תקוה לעמוד בשורה הראשונה כאם המושבות, הן לפי מספר הפועלים, אשר מצאו מקלט עבודה בה והן באחוז העבודה העברית . . .".[5]

בימי הגיאות, בדיוק עד ספטמבר 1935, הגיע אחוז העבודה העברית בפרדסי פתח־תקוה לעשרים וחמשה, לאמור: שלושת אלפים פועלים ערבים לעומת קרוב לתשע מאות פועלים עברים. ואף־על־פי־כן לא היה חוסר עבודה בין הפועלים העברים, הוא החל בשלהי שנת 1935 וגבר מיום ליום ומשבוע לשבוע. בדצמבר 1935 היו במושבה למעלה משש מאות פועלים עברים מחוסרי עבודה ושוב מתחילות הפניות בדבר הכנסת הפועלים לעבודות הקטיף. בעקבות הפניות באות הישיבות המשותפות בהן נידון ענין השכר, שאינו בא על פתרונו. בינתיים גדל חוסר העבודה ובראשית 1936 מסתדרת הפגנת פועלים, למעלה מאלף וחמש מאות איש, אולם ללא תוצאות. אף המשמרות ליד הפרדסים אינן מוסיפות עבודה למחוסריה. רק בסוף העונה נמצאה עבודת חפירה של הממשלה שהעסיקה מאות פועלים.

כזה היה המצב בעבודה עם פרוץ המאורעות וראשית ימי המשבר בארץ ומשום כך ניכר היה ביותר רישומם של המאורעות הן במושבה והן בציבור הפועלים.

נחשול הדמים של המאורעות גרר אחריו, כנודע, חרם הערבים, ואם בזמן הראשון עזב רק חלק של הפועלים הערבים את העבודה, נאלצו ברבות הימים לנטוש אותה כמעט כל הנותרים במושבה וכך נתהוה ביוני 1936, שבועות מספר לאחר פרוץ המאורעות, מצב של כתשעים אחוז עבודה עברית. והפעם נתגבר יותר ויותר הרושם כי אין המפנה ארעי, אלא הוא בחינת מהפכה גמורה בפתח־תקוה וכי יסוד איתן עתה להתבססותה הגמורה של העבודה העברית. במשותף הוציאו שלוש הסתדרויות הפועלים במושבה: מועצת פועלי פתח־תקוה, הפועל המזרחי ופועלי אגודת ישראל, כרוז לאיכרים ולציבור, בו הוסבר המצב בעבודה, בעבר, בהווה ובעתיד.

"הננו עומדים כיום, נאמר באותו כרוז, זו הפעם השלישית, בפרשת מאורעות. מאורעות הדמים האחרונים מוכיחים בפעם האלף, שרק ישובים עברים, הבנויים על עבודה עברית מלאה הם בטחון לישוב, אין אנו רוצים להיות פועלים רק ליום יומיים, בימי פרעות בישוב, רק לשעות סכנה. אנו רוצים להיות פועלים קבועים במשק־פועלים לתמיד! גם כיום מסתובבים מאות פועלים עברים מחוסרי עבודה במושבה . . .".[6]

לא ארכו הימים ובגבור הטירור על הערבים הורחקו אחרוני הערבים מהפרדסים בפקודת מושל המחוז ובמושבה נשתלטה העבודה העברית במאה אחוזים.

הקמת לשכת העבודה הכללית

הסטאַטיסטיקה מספרת, כי לא רק שנעלם חוסר העבודה אלא גם הוכנסו כאלף וחמש מאות פועלים חדשים בתקופת יוני־דצמבר 1936, ובכלל הפועלים החדשים רבים מפליטי יפו. פתח־תקוה היתה היחידה והראשונה במושבות העבודה המעורבת, בה היתה עתה עבודה עברית במאה אחוזים (ברחובות, ראשון־לציון וחדרה עדיין היה בספטמבר אותה שעה אחוז העבודה הערבית ניכר למדי).

אלף ושש מאות הפועלים העברים שעבדו בפרדסי פתח־תקוה היוו תמורה היסטורית עצומה בתולדותיה והיא באה לידי גילוי באסיפות פומביות של הפועלים בהן הודגשה עובדה מכרעת זו בתולדות היאבקות הפועל במושבה על העבודה העברית במשך שלושים שנה וכן נקרא צבור הפועלים במקום "לשמירה מעולה על כיבוש זה, יחס הוגן לעבודה, קביעות בעבודה וארגון יתר למען בצר לתמיד את העבודה העברית במושבה". שיתוף הפעולה בין ארגוני הפועלים, מחוץ לארגון חברי ההסתדרות העובדים הלאומית, נתהדק יותר ויותר.

בפרוס עונת הקטיף 1937/1936 החל המשא־ומתן בין שלוש הסתדרויות הפועלים לבין הועד החקלאי בענין תנאי העבודה בקטיף. המשא־ומתן לא הוכתר בהצלחה, אם כי תנאי הפועלים היו לא לרצון הרביזיוניסטים, שהאשימו את הסתדרויות הפועלים ב"בגידה בעבודה העברית" ולא לרצון אנשי השומר הצעיר, פועלי ציון שמאל, שהאשימו את הנהגת מפא"י בפתח־תקוה ברצון להגדיל "את רווחיהם של הבועזים" וכי "הסכם זה גוזר על הפועל תנאי רעב וניוון". תוצאת אי־חתימת ההסכם לא איחרה לבוא. בראשית הקטיף החלו בודדים להכניס עבודה ערבית. הוצבו משמרות והועד החקלאי איים כי אם לא יוסרו משמרות אלה ייאלצו להזדקק לכוחות חוץ. בהתערבותו של ד"ר חיים וייצמן הוסרו המשמרות והועד החקלאי הבטיח לא להכניס עוד פועלים ערבים. אכן ההסכם לא נחתם ואף על פי כן היתה גם בעונה זו עבודה עברית בתשעים וחמשה אחוזים. המשרד הקבלני לחקלאות בפתח־תקוה, שהוקם באוקטובר 1935, סייע הרבה לביסוסה של העבודה העברית על האחריות העצמית של העובד.

שש לשכות עבודה היו קיימות בפתח־תקוה. שיתוף־מה היה אך בין שלוש הלשכות של מועצת פועלי פתח־תקוה, הפועל המזרחי ופועלי אגודת ישראל. התחרות הלשכות גרמה נזק לא קטן לעניני הפועל והעבודה העברית. השיחות לאיחוד הלשכות לא יצאו מכלל גישושים, שעה שבמוחש ניתן היה לראות היתרון הגדול שבלשכה אחידה אחת לכל פועלי פתח־תקוה. לאחר היאבקות קשה בין הלשכות מזה והסוכנות היהודית מזה (על סמך החלטת הקונגרס הציוני העשרים ואחד בדבר לשכת עבודה כללית אחת לפועלי המושבות) חוסלו עם פרוץ מלחמת העולם השניה הלשכות השונות והוקמה לשכת העבודה הכללית לפועלי פתח־תקוה.

עם פתיחתה של הלשכה הכללית נסתיימה פרשה, שהסבה שנים רבות רוגז ומכאוב

התפתחות ה„בנות"

לשני הצדדים גם יחד, לפועלים ולנותני העבודה. הפתיחה החגיגית של הלשכה נערכה במעמדו של יצחק גרינבוים בשם מחלקת העבודה של הסוכנות, שהדגיש חשיבותה של לשכה זו לאם המושבות ולהסדרת יחסים תקינים בין נותני העבודה למקבליה.[7]

למעלה מחמשת אלפים פועלים היו אז במושבה והם ניכרו בכל פינות חייה. נתמעטו הקיבוצים הארעיים והאחרונים בהם יצאו אף הם להתישבות. בימי המאורעות תקעו יתד חברי קיבוץ "עקיבא" בעמק בית שאן והניחו יסוד לקבוצת נוה איתן ובפתח־תקוה אך מספר חברים בודדים המתעתדים אף הם לעלות בקרוב על הקרקע. באביב 1935 תקע בפתח־תקוה את אהלו קיבוץ השומר הצעיר ארץ־ישראל ב', הכולל נוער ארצישראלי ועולי פולין והוא מהקיבוצים הראשונים שבו מספר גדול של "צברים", הנכנסים בקלות יתירה לעבודה ומהווים במשך ימים רבים חיל כיבוש העבודה במושבה.

גדול הקיבוצים במושבה, גבעת השלושה, נעשה במשך הזמן לאחד מגדולי הקיבוצים בארץ. לאחר רכישת אדמות נזלה, יצא הקיבוץ למרחב בפיתוח משקו וגיוונו. אדמה זו, שרוב המומחים נואשו ממנה ופסלוה, גורלה כגורל אדמת פתח־תקוה בשנת תרל"ח, שעה שנפסלה אף היא על ידי המומחים באותם הימים. עתה מצמיחה אדמה זו ירקות ותפוחי זהב, ענבים ופרחי נוי, תלתן, אספסת וכל שאר הגידולים. "הגבעה" היא גדול המשקים במושבה וחבריה מפתחים גם ענפי חרושת ומלאכה ומשתתפים בכיבוש העבודה בנמלי תל־אביב ויפו, ולא בכדי יוצא מקיבוץ זה אחד המספרים העברים הראשונים, השם לו את הים ואת עובד הים העברי כנושא ספורי, אריה ט ב ק א י.

אף משק הפועלות וחבורת הפועלות בסימן של גידול והתפתחות. החבורה נכנסת כבר לעשור הראשון לקיומה ומאזנה בשלהי העשור מגוון ועשיר ביותר, הן בענפי המשק והן בהקניית תורת העבודה החקלאית לפועלת. הוא הדין במשק הפועלות, המגדיל את קליטתו הודות לשכלול העיבוד האינטנסיבי של השטח המצומצם שלו (ששים וחמשה דונם) ובו כל ענפי המשק המעורב. בוגרות המשק מתפזרות בכל רחבי הארץ ולרוב הן ממשיכות בחקלאות.

ימי המאורעות נותנים את אותותיהם בשיכונים ובישובים הסמוכים לפתח־תקוה, וביחוד הדברים אמורים בישובים "היובל", "בהדרגה", "גאולה" וכפר סירקין. ואף על פי כן עולים הראשונים ותוקעים יתד שם ואף מקימים את הבנינים הראשונים. כפר סירקין המונה את ראשיתו בימי המאורעות, מסמל בבתיו הראשונים ובסימני החיים שהוא נותן בשממה זו שעל יד ראש־העין את ההיאחזות על אף הפרעות וההפרעות מצדם של הערבים מזה והקשיים הכספיים לרגל המשבר מזה. כפר הפועלים העברי הראשון בסביבות פתח־תקוה ניצב בימים הראשונים למאורעות בודד כמטרה להתפרעותה של הסביבה הערבית. עדיין מעטים המתישבים בכפר

בית חולים בילינסון ומחצבות מגדל צדק

סירקין אולם המתעתדים לעלות באים לכאן להשתתף בשמירה על המקום, שהוא עתה גבולה הקיצוני של פתח־תקוה. וכך משתתפים הישובים במקום והעתידים להתיישב בו בהגנת הכפר, שאינה למעשה אלא הגנה על אחת הפינות המסוכנות ביותר של פתח־תקוה.

לפתח־תקוה בכלל ולציבור הפועלים בה בפרט נוסף בימי המאורעות נכס גדול ויקר, שנעשה ברבות הימים לאחד המפעלים הגדולים בארץ בשדה הבריאות, בית־החולים על שם משה בילינסון ז״ל. בית־החולים נפתח במעמדו של הנציב העליון ובדבריו של משה בילינסון, יושב ראש הועד המפקח של קופת־חולים, ביום י״א חשון תרצ״ז (27.10.1936). מוסד בריאות מפואר זה קיבל חולים למחרת הפתיחה ובמשך ימים מעטים נתמלא הבית על כל מחלקותיו. כשלושה שבועות לאחר הפתיחה ביום ה׳ בכסלו תרצ״ז (19.11.1936) נחטף באבו משה בילינסון, מעורכי „דבר״ ומהעומדים בעתון זה על משמר הישוב, התנועה הציונית והפועלים מראשית ייסודו. בית־החולים נקרא על שמו ומאז מסמל ״בילינסון״ אחד המפעלים היקרים והגדולים במושבה.

מצב מיוחד במינו נתהוה בעקב המאורעות במגדל־צדק. דוגמת השביתה הערבית בנמל יפו, על ידה ביקשו הערבים להרעיב את הישוב ולכלותו, כן פרצה אף כאן שביתת הפועלים הערבים במגמה לשתק את ענף הבנין בארץ, שכן היה המקום מרכז התעשיה של אבן סיד לכל ישובי יהודה. העבודה העברית במקום היתה מועטת ביותר עד המאורעות, אם כי רוב בעלי המחצבות היו יהודים. הרבה גורמים לכך ובעיקר שהקרקע היה ברובו של בעלים ערבים. עם ראשית המאורעות הפקירו בעלי המחצבות היהודים את רכושם במגדל־צדק ובאין פועלים יהודים לא הסתפקו הפועלים הערבים בנטישת העבודה, אלא שרפו את המכונות במחצבות היהודיות ופוצצו את המכונות. הנזק היה עצום, וגדול מזה ההפסד שבעזיבת המקום על ידי יהודים, בעלים ופועלים גם יחד. הפועלים ביקשו לחדש את העבודה בתנאי שיינתן להם משמר ראוי, אולם לא היה הד בחוגי השלטונות לבקשה זו. כוחות הבטחון היו דרושים, לפי דעת הממשלה, למקומות אחרים.

הפסקת העבודה במגדל־צדק גרמה מצוקה רבה לעבודות הבנין, ומשתכפו הדרישות לפתוח את המחצבות העמידה הממשלה תנאי קודם והוא: כביש בין מגדל־צדק וראש־העין. התחיל משא ומתן ממושך ומייגע בין הממשלה והסוכנות בדבר ההשתתפות בהוצאות כביש. לבסוף באו לכלל הסכם והעבודה החלה. ואם כי השתתפות היהודים בסלילת הכביש היתה גדולה ביותר (בין המשתתפים היו בין השאר בעלי המחצבות ומוסדות יהודים אחרים) החרימה הממשלה את הפועל העברי. נציגי הפועלים הודיעו שהם לא יוותרו על עבודה זו על אף הסכנה הכרוכה בימים אלה לפועל העברי בסביבה פרועה זו. ללא כל שמירה מיוחדת יצאו יום־יום

בית־החולים על שם משה בילינסון.

המושבה בת ששים

עשרות פועלים לעבודת הכביש. על אף הסכנה להיפגע מכדורי האויב, המשיכו הפועלים העברים בעבודה עד לסיומה. עם שוך המאורעות, והסכנה לשוב לסביבה פחתה במקצת, קיבלו כמה מבעלי המחצבות את העיקרון של העבודה העברית המלאה. ואם כי נסלל הכביש לא נתנה גם הפעם הממשלה את העזרה המובטחת בשמירה על העובדים. וכך הוטלה האחריות לשיבה למגדל צדק על הפועלים וההסתדרות. לאחר משא־ומתן ממושך סודר שם משמר של גפירים שהבטיח את חיי העובדים. העבודה העברית חדרה הפעם גם למגדל, אולם עם שוב השקט היחסי חזרו רבים מהפועלים הערבים למפעליהם של היהודים.[8]

ד

פתח־תקוה התקרבה לשנת הששים לקיומה והיא "מטופלת" ב"בנים ובבני בנים", הלא היא שרשרת הישובים העוטרת אותה סביב סביב. היא אינה עוד מושבה אלא עיר. אולם למעשה איננה עיר אלא בחינת מדינה בפני עצמה, שהכל מצוי בה החל במשק הפרטי ועד לקיבוץ, ואין ענף משקי, חקלאי, תעשייתי, שאינו מצוי בתחומיה. כעשרים אלף תושבים מונה פתח־תקוה בשנת 1938, שנת הששים להיווסדה, ופתח תקוה משמע עתה: "ה"אם" על ה"בנות". ארוכה היא שורת הישובים ומגוונת ביותר: הקבוצים: גבעת השלושה, השומר הצעיר, עקיבא, רודגס; המושבים: גת רמון, היובל, בהדרגה, כפר סירקין, תל נטע; שכונות פועלים: גאולה, שכונת בילינסון, כפר אברהם, חבורת הפועלות ומשק הפועלות, ואחרון אחרון ה"אם" עצמה על שתי "בנותיה" הראשונות עין־גנים ומחנה־יהודה והמושבה כפר־גנים.

זוהי "איפרכיה" שלמה המתייחסת כולה לפתח־תקוה ויונקת משם את עיקר חיונתה. אכן לא תמיד שרוי השלום ב"מדינה" זו; החיכוכים הם מנת חלקה ברוב ימי קיומה של המושבה, אולם פ. פסקל אמר בשנת יובל זו: "אהובה עלי המולת העובדים, בצאתם ממועצותיהם או ממקומות פגישתם וינעם לאזני אפילו פזמונם: בפתח־תקוה ערבים ובנס־ציונה בידואים" . . . ישירו נא להנאתם ומאושרים הננו לראותם ולשמעם עליזים וצוהלים. רבים הפועלים, חניכי, אשר אפגוש בהם בכל רחבי הארץ. תופסים הם מקומות ניכרים. ורבים מהם אשר את מראה פניהם לא אזכור עוד, מזכירים לי בגאוה, את דבר היותם פועלי־תלמידי. אני מאושר תמיד לפגשם . . .".[9]

ובן אחד המייסדים הראשונים, ר' שלמה שטמפר, בבואו לציין את יובלה של פתח־תקוה אינו מסיח מדעתו את הימים הנוראים בהם חל היובל, כי אף על פי כן ראוי וראוי להעלות תאריך זה על ראש כל שמחה: ". . . איך נחוג ואיך ירון לבנו . . . איך נשוש, איך נריע תרועת נצחון, וימי הדמים הממושכים בארץ וההרס והחורבן בכל פזורינו בגולה יש בהם כדי להמית כל רגשת שמחה

„נצחון הרצון על רפיון הידים"

על דל שפתינו? יד הכורת עלה על עץ חיינו, ואנו נאמר שירה?, כן אנו נחוג, אנו נאמר שירה! חג לנו היום, חג נצחון האמונה על האכזבה, נצחון התקוה על היאוש, נצחון הרצון על רפיון הידים . . .".[10]

הערות

1. ראה בפרטות על כך בספרו של י. אדלשטין: אברהם שפירא, כרך ב (תל אביב, תרצ"ט), עמ' 524 ואילך ובדין־וחשבון העיריה: ממועצה מקומית לעיריה עמ' 26—27.

2. דין־וחשבון מועצת פועלי פתח־תקוה לשנות 33—1932, עמ' 125—126.

3. "בוסתנאי" שנה ט, גל' 4, כ"ד אייר תרצ"ז/5.5.1937, עמ' 29—33, גל' 8, כ"ג סיון/2.6, עמ' 33—34, גל' 13, כ"ט תמוז/8.7, עמ' 33, גל' 24, א חשון תרצ"ח/6.10.1937, עמ' 39—40, דין־וחשבון העיריה: ממועצה מקומית לעיריה עמ' 27—28.

4. ראה: ממועצה מקומית לעיריה עמ' 82—83 והדינים וחשבונות של מועצת פועלי פתח־תקוה לשנות 1933—1935 עמ' 32, 54 ואילך, שנתיים (1935—1937) עמ' 84 ואילך.

5. שנתיים, דין וחשבון מועצת פועלי פתח־תקוה לשנות 1933—1935 עמ' 4.

6. במקום המרומז בהערה הקודמת עמ' 14—15.

7. ראה: במערכה על עבודה עברית מאורגנת, עשור ללשכת העבודה הכללית בפתח־תקוה וכן בדין־וחשבון של מועצת פועלי פתח־תקוה לתקופת השנים 1937—1941, עמ' 13—25 ובדין־וחשבון המרומז בהערה 5, עמ' 42—45.

8. על כל זה ראה במפורט בדין־וחשבון מועצת פועלי פתח־תקוה: שנתיים (ראה הערה 5).

9. "בוסתנאי" שנה י, גל' 27, ח' חשון תרצ"ט/2.11.1938, עמ' 34.

10. במקום המרומז בהערה הקודמת עמ' 13.

בימי גורל והכרעה

פרק שלושים וארבעה:
מלחמת העולם השניה (1939–1945)

פרק שלושים וחמישה:
ימי המאבק (1945–1948)

פרק שלושים ושישה:
מלחמת השחרור ושנים ראשונות במדינת ישראל

פרק שלושים ושבעה:
מקץ שבעים וחמש שנים

מועצת עירית פתח־תקוה השניה.

מימין לשמאל: ש. וולפברג, י. זהבי, מ. שוולב, ק. גולדרייך, ז. יואלי, רבקה נוביק, מ. גרבובסקי, ש. שטאמפר, י. ספיר (ראש העיריה), ש. כץ, ד"ר י. יוספסברג, א. טרופה, י. שפושניק, מ. איכילוב, פ. כרמלי, ע. איכילוב, מ. וולפסון (מזכיר העיריה).

פרק שלושים וארבעה:

מלחמת העולם השניה (1945—1939)

הפרדס החרב / המשבר וחוסר העבודה / המצב הכלכלי בראשית ימי המלחמה / הבחירות לעיריה בשנת 1940 ותוצאותיהן / ראשית הגיאות הכלכלית / מפעלי התעשיה בסימן המאמץ המלחמתי / איזור תעשיה חדש / ההתגייסות לצבא הבריטי / השירותים לשעת חירום / הרווחה וחוסר פועלים / פרולטריון תעשיתי במושבה / פתח־תקוה מרכז גדול לתעשיה צבאית ואזרחית / המושבה בת ששים וחמש / חידוש משלוחי הפרי / מצוקת הפרדסנים והקריאה לעזרה / המושבה מרכז ארגוני המחתרת וביחוד של הארגון הצבאי הלאומי / מעצרים והכרזות עוצר / קול אם המושבות במאבק הישוב עם השלטון הבריטי

א

משבר ההדרים

עשרים וחמש השנים שבין מלחמה למלחמה היו שנות התאוששות לפתח־תקוה, בהן הגיעה להישגים ושיאים כלכליים ומשקיים מפתיעים. הענף העיקרי בכלכלת המושבה, מטעי ההדר, היה הגורם החשוב ביותר בהתפתחות כלכלית מזהירה זו ומשום כך ירדה כמהלומה כבדה מלחמת העולם השניה, שפגעה קודם כל בענף זה וסיכנה את מעמדה המבוסס של פתח־תקוה.

אכן, משבר ההדרים החל שנים אחדות לפני פרוץ המלחמה, אולם המלחמה החריפה אותו והמושבה הוטלה לבירא־עמיקתא מהרמה בה נמצאה בשנות השלושים. הפרדס החרב היה מסימניו המובהקים של המשבר הכלכלי במושבה בראשית ימי מלחמת העולם השניה. המשבר בישוב וחוסר־הכנסה מהפרדס צמצמו בתכלית הצמצום את העיבוד, ומלבד עבודת ההשקאה ההכרחית כמעט ששבתו כל שאר העבודות שבין קטיף לקטיף. עלה הכורת על משק ההדרים שכלכל כשמונים אלף נפש בארץ־ישראל העברית והיה מקור חיונתה של העליה החדשה. רבים עקרו את פרדסיהם מאין אפשרות לעבדם ובמשך זמן קצר ביותר ירד לטמיון רכוש שנצבר בחריצות ידים במשך שנים. מלחמת העולם השניה הוציאה מתוך משק ההדרים העברי כחמישים אלף דונם. בעונת המשלוח הראשונה מאז פרוץ המלחמה, היינו בעונת 1939/40, שווקה אך מחצית יבול ההדרים אשר בארץ ובעונה שלאחריה כמעט ולא נשלח שום פרי לחוץ־לארץ.

הממשלה ביקשה אמנם להציל מה שניתן להציל על ידי הלוואות, אולם לאחר זמן קצר נתברר כי רצון־הצלה זה איחר במקצת והרבה פרדסים היו כבר חרבים לחלוטין. בדרך זו הקיף משבר כלכלי קשה את המושבה העברית בכלל ואת מושבת

רישום המלחמה במושבה

ההדרים הגדולה ביותר בארץ, את פתח־תקוה, בפרט. הדברים נתבטאו קודם כל בחוסר עבודה ופרנסה למאות ואלפים. עקת המאורעות שרבצה על המושבה בשלוש השנים שקדמו למלחמה פינתה את מקומה לגדולה הימנה: אימת המלחמה העולמית, שפגעה קודם כל ביהדות העולם ועקב כך בישוב העברי.

היזמה הפרטית בתחומי המשק הרבים, שמצאה לה עד כה כר נרחב בפתח־תקוה, שותקה לחלוטין ועקב כך שבתו בהדרגה עבודות הבנין, ועומס יתר הוטל עתה על הנהלת המושבה לשמור על הקיים ולהפחית במידת־מה את תוצאותיו המרות של המשבר. פגע קשה בפתח־תקוה, כבכל הישובים, גם אחד מספיחי המאורעות, הלא הוא העוצר (משעה שש בערב) בכביש פתח־תקוה, שהוכרז עליו באביב 1936. עובדים רבים בתל־אביב הגרים בפתח־תקוה נאלצו להעתיק את מקומות מגוריהם לתל־אביב והגדילו את הצפיפות בעיר, היא הצפיפות שהשלטונות ביקשו להפחיתה בימי המלחמה. אכן לא היה כל טעם מלכתחילה להכריז עוצר בכביש העובר דרך ישובים יהודיים בלבד, ואילו בכבישים מסוכנים יותר (כביש חיפה וכיוצא בו) לא היה עוצר. הממשלה נענתה, כביכול, לתביעתה של פתח־תקוה והאריכה יומיים בשבוע את שעת התחלת העוצר לשבע בערב. אולם „הקלה" זו לא הקלה במאומה.[1]

ואף־על־פי־כן היה המצב במושבה טוב יותר מאשר בראשית ימי מלחמת העולם הראשונה. הישוב היה מושרש יותר וקשור יותר במושבה. עתה לא ניתן עוד להפליג בהמונים לחוץ־לארץ. הבדל זה הוא שגרם לחיפוש דרכים הרבה למקורות חיונה חדשים, למקורות כספיים לשם עבודות צבוריות בהיקף גדול ולעידוד התושבים להקדיש תשומת לב מרובה ומיוחדת לגידול ירקות ואחרון אחרון — עידוד יתר של הענף הכלכלי החדש במושבה, התעשייה. כל אלה הקלו במידת־מה מעל המשבר במושבה.

הדין־וחשבון של העיריה לשנת התקציב הראשונה בתקופת המלחמה העולמית השניה מספר על מאמצים מרובים לשמור על מאזנה הכספי של העיריה ועל המושבה שלא תימוט בעקב המשבר. הבעייה שהטרידה את הישוב ופתח־תקוה בכללו בשלהי שנות השלושים: בעיית אספקת המזון, החריפה יותר ויותר עם המלחמה. העיריה נאלצה עוד באפריל 1939 להזהיר את המושבה על הסכנה הצפוייה מחוסר מזון. התוצאות היו לא רק אגירת מזון על ידי התושבים ואגירה מאורגנת מטעם העיריה אלא גם שקידה לטפח ענפי משק שהיו עד כה בשפל. מטעם העיריה נערכה סטאטיסטיקה של שטחי הקרקע הראויים לעיבוד ולגידול ירקות ותבואות והוענקו הקלות בתשלומי מסי מים למגדלי ירקות ומספוא.

הפיקוח מטעם העיריה על הקמעונים והסיטונאים במושבה מנעה במידת האפשר את הספסרות במיצרכים חיוניים, והועדות המיוחדות שהוקמו לטפל בענינים אלה: ועדת אספקה לשעת חירום והועדה לפיקוח על המחירים של מצרכי־יסוד, עשו כל

שוועת הפרדסנים

שביכלתן לקיים רמת תזונה מינימלית לכלל התושבים של המושבה וסביבותיה (יחד כעשרים ושלושה אלף נפש). ובעצם החודש בו פרצה מלחמת העולם השניה, בספטמבר 1939, נתפרסמה בעתון הרשמי פקודה רשמית מטעם הנציב העליון, המרחיבה את תחום השטח של בנין העיר בפתח־תקוה לשיעור של שלושים אלף דונם בקירוב (בדיוק: 28,534 דונם) ועל ידי כך ניתנה אפשרות לעיריה לפקח על כל הנעשה בשטח זה, ולמעלה מזה, להתוות תכניות ודרכים לגידול של המושבה בעתיד על אף מצוקות השעה ואימי הזמן. וביחוד אמורים הדברים בהרחבת שטחי התעשיה, אשר קווי התפתחותה הגדולה נצנצו לאנשי המושבה עוד בראשית ימי המלחמה.[2]

ועם התכניות להיחלץ מהמיצר הכלכלי שנגרם בשל המשבר בענף ההדרים, נעשו כל המאמצים להציל בעוד־מועד ענף זה מכליון חרוץ. לא בכדי נבחרה פתח־תקוה כמקום כינוס האזעקה של הפרדסנים היהודים והערבים. הכינוס נתקיים בינואר 1940, ונציגי הפרדסנות של היהודים והערבים באו לכלל הסכם בניסוח משותף של הדרישות מהממשלה, שעיקריהן היו: ביטול המכס באנגליה מהפרי הארצישראלי, הלוואה לעיבוד המטעים, ויתור הממשלה על מס הרכוש החקלאי המוטל על הפרדסנים כל עוד נמשכת המלחמה, הפסקת כל אמצעי העיקול ומאסרם של פרדסנים בשל חובות שלא נפרעו והכרזת ארכה לחובותיהם, התערבות הממשלה במציאת דרכים לשיווקו של הפרי בימי שיבוש דרכי הים בשל המלחמה. המשלחת שנבחרה בכינוס ייצגה את היהודים והערבים כאחד והכינוס נסתיים בכיבוד בחצרו של אברהם שפירא, שלא נואש אף בימים הקשים ביותר לקיים יחסי ידידות בין יהודים וערבים.[3]

המלחמה ירדה על פתח־תקוה כחתף, אולם היא מצאה אותה מוכנה ואיתנה לעמוד בימים קשים אלה, אם בכוחות עצמיים ואם מכוחה של עזרה מבחוץ. בין כך ובין כך כוונו המאמצים להגדיל ביתר־שאת הן את אוכלוסייתה והן את מקורות החיונה בה.

ב

ועל אף הצרות שאפפו את המושבה בימים אלה לא יכלה להסיח את הדעת מהבעייה הנוראה שריחפה אז בחלל עולמה של יהדות העולם, הלא היא סכנת ההשמדה הפיסית בעטייה של השתוללות החיה הנאצית. ביקורו של הנציב העליון מייק מייכל בפתח־תקוה, בפברואר 1940, היתה הזדמנות נאותה להעלות את הדרישה שהיתה בפי כל הישוב: העלאת יהודי הגולה הנרדפת לארץ־ישראל. הנציב העליון, שייצג את מדיניותה של אנגליה מצא שעת כושר בביקורו זה לגלות את יחסה השלילי של הממשל הבריטי בארץ־ישראל להצלת יהודים על ידי העלאתם לארץ־ישראל ולהראות על אי ההתאמה שבין דרישה זו לבין האחרת שהועלתה אף היא על ידי העיריה: עבודות צבוריות לשם העסקתם של מחוסרי העבודה המרובים בפתח־תקוה.

משבר ומצוקה

היה זה גילוי ראשון לניגוד זה, כביכול, בין הדרישה להעלות יהודים לבין מציאות חוסר עבודה בארץ, הוא הניגוד שהיה קשה ליישבו בעיני הבריטים. אולם, אחת ניבא הנציב העליון בביקורו זה, דבר שנתקיים לאחר זמן קצר, כי יש להפנות תשומת לב מיוחדת לענף התעשיה, הצעיר בענפי הכלכלה של פתח־תקוה, שכן צפון לו עתיד מזהיר בעקב הזמנות מהצבא, ועל ידי כך צפוייה גם פריחה כלכלית למושבה בעתיד הקרוב.[4]

המשבר הקשה שפגע במושבה בראשית ימי המלחמה פגע תחילה בפועלים; לא היתה כל עבודה, אף בין אלה העובדים בעבודה עברית מלאה. קרנות הסיוע שבאו במקום העבודה הגבירו את רגש הדכדוך בין הפועלים והרעב היה מעתה אורח רגיל בביתו של הפועל. "דוחק ומחסור במצרכי מזון ראשונים שוררים ברוב משפחות הפועלים, והפועלים יוצאים לעבודת הכביש והפרדס ליום תמים ללא פת לחם חרבה בסל. שמונה מאות ילדים באים רעבים לבתי־הספר ובדמעות מספרות אחיות על מקרי התעלפויות בין התלמידים מאפיסת כוחות" — כך סופר בישיבת מועצת הפועלים שהוקדשה לבעיות הפועל בימי חירום אלה.

נציגי הפועלים ובאי־כוח הלשכה הכללית דרשו מהשלטונות הוצאתן־לפועל של עבודות צבוריות לשם הקלת המצב והגדלת התמיכה לועד הלאומי, שממנה באו כספי התמיכה למחוסרי העבודה.[5] עם תום שנה למלחמה מוסר איש לשכת העבודה הכללית, יבנאלי, תמונה עגומה ביותר ממצבו של הפועל העברי בפתח־תקוה. מספר מחוסרי העבודה גדל והולך מיום ליום, הן בשל צמצום העבודה בפרדסים והן בשל נישולו של הפועל העברי מהעבודה המעטה המצויה עדיין. אכן אותות ראשונים של הזמנות עבודה על ידי המשטרה והצבא לא בוששו לבוא, אולם עדיין לא נפתרה על ידי כך הבעייה, שכן נעזרו על ידי הזמנות אלה בעיקר בעלי המקצוע ולא הפועלים הפשוטים. היו שלא טעמו את טעמה של עבודה במשך עונה שלמה.[6]

בעצם ימי המשבר הקשים ביותר של חדשי המלחמה הראשונים היתה המושבה עסוקה בהכנות לבחירות לעיריה, שנועדו לדצמבר 1939. הנהלת העיריה שנבחרה לפני שנים, במציאות אחרת, לא תמיד יכלה לכוון לצרכי השעה הבוערים והדורשים פתרון. הממשלה נרתעה בינתיים מחומרת השעה ודחתה את הבחירות להזדמנות נאותה יותר, לקיץ 1940. ראשית שנת 1940 היתה איפוא במזל בחירות והכנות להן. בהכנות אלה שותפו כל הפלגות בעיר ובעיריה, לפי שכל הצדדים מחו בחריפות נגד דחיית הבחירות וכל הזרמים היו מאוחדים בהרגשה, שהביעה אותה אחד מחברי העיריה ע. איכילוב: "חובתנו להודיע ברבים, כי זמן כהונתנו נגמר ואין כל מקום לדחות את הבחירות."[7] היה גם נסיון לבוא לידי הסכם הדדי למען מנוע בחירות, אולם הנסיון לא הוכתר בהצלחה, בשל דרישות כל הצדדים, שלא התאימו למספר הנציגים במועצת העיריה.[8]

הבחירות למועצת העיריה

הבחירות נתקיימו ב־3 ביולי 1940 והן הבחירות הראשונות למועצת העיריה. קרוב לשבעת אלפים נפש (בדיוק: 6902) קיבלו זכות בחירה; הפעם הראשונה בתולדות המושבה הלכה האשה לקלפי וכתוצאה מהבחירות נכנסה אשה, אף זאת הפעם הראשונה, להנהלת העיריה. שבע רשימות היו לפני הבוחר. אחוז ההצבעה היה גדול. סימן מובהק לעירות התושבים.

קולות הבוחרים נתחלקו בין רשימות אלה: א, רשימת החרדים המאוחדת עם פועלי אגודת ישראל, 912 קול, שני צירים (ש. שטמפר וי. ד. בראַוורמן, האחרון התפטר ובמקומו נכנס ש. כץ); ב, המזרחי והפועלי המזרחי, 654 קול, שני צירים (מ. שוואלב וק. גולדרייך); ג, רשימת התאחדות נשים לשיווי זכויות והסתדרות ויצ"ו, 499 קול, ציר אחד (רבקה נוביק); ד, רשימת הגוש האזרחי (חקלאים ובעלי בתים וכו'), 554 קול, שני צירים (י. ספיר וא. שטרן); ה, מועצת פועלי פתח־תקוה — 2528 קול, ששה צירים (מ. גרבובסקי, מ. בילנסקי, ד"ר יוספסברג, י. דובדבני, ז. יואלי ופ. כרמלי); ו, אזרחים צעירים ובני פתח־תקוה, 487 קול, ציר אחד (ע. איכילוב); ז, רשימת המרכז, 382 קול, ציר אחד (ד. חיון). בלטו החידושים שבתוצאות אלה: תוספת נציג אחד לרשימת מועצת פועלי פתח־תקוה (ששה, במקום חמשה) והופעתה של רשימת הנשים, שקיבלה ציר אחד.

אף בחירת ראש־העיריה לא עברה ללא מתח. בשל התנגדות השלטונות התפטר ראש־העיריה הקודם וראש הועד לשעבר, איש רב זכויות במושבה ר' שלמה שטאַמפר, ממועמדותו לכהונת ראש־העיריה. הצער על פרידתו שהובע על ידי כל הסיעות, לרבות סיעת הפועלים, היה כן ונאמן, כי על אף היותו אדוק לקו, שראהו כראוי לפתח־תקוה, לא הסיח דעתו מדעות נוגדות שקיבלן ללא כל פניות ושקלן לפי מיטב מצפונו. הדעות בהצבעה לכהונת ראש־העיר היו שקולות ושני המועמדים מ. גרבובסקי וי. ספיר קיבלו כל אחד שבעה קולות, ובהכרעתה של הממשלה נבחר י. ספיר כראש העיריה. ש. שטאַמפר נבחר ברוב מכריע של 11 קול לסגן ראש העיריה.

ההנהלה בת חמשה חברים נבחרה לאחר זמן קצר והיא יוצגה על ידי: י. ספיר (ראש העיריה), ש. שטאַמפר (סגן), י. בילנסקי, מ. גרבובסקי וגולדרייך.[9] בהתאם לכך נבחרו אחת עשרה הועדות של העיריה בהשתתפות נציגי כל הרשימות. ואף כאן היה חידוש בהעמדתה של אשה בראש הועדה לעזרה סוציאלית, הלא היא רבקה נ ו ב י ק, שמילאה תפקיד זה בנאמנות בימים קשים ומרים ביותר עד בוא קיצה החטוף בכ' בטבת תש"ט.[10] ראש העיריה החדש הגדיר בנאומו הראשון את קוי היסוד של ההנהלה החדשה, לאחר שתיאר את המצב הקודר של המושבה ומצבה הכספי הרעוע. חומרת המצב, "שאין דומה לה באיזו תקופה שהיא במושבה" מצריכה מעתה תנופה חדשה ומוגברת. את המטרה הדחופה ביותר של ההנהלה החדשה היא רואה במציאת שביל־זהב בין הצורך לקיים את השירותים הדחופים וההכרחיים ביותר לבין

ראשית הרווחה

צמצום כושר תשלום מסים של התושבים אשר נפגעו קשה מחמת המשבר.

מתח זה בין הצורך לקמץ לבין ההכרח בהוצאות גדולות מזקיק את המושבה לחפש אפשרויות של "הפעלת כוחות ואישים, אזרחיים וצבוריים, לשם יצירת אפשרויות הנמצאות מחוץ למסגרת העיריה". ואף זו: "לא נוכל לשחרר את הממשלה ואת מוסדותינו הישוביים והלאומיים מתשומת לב מיוחדת ומהשתתפות בחיפוש הדרכים לתקנת המצב". תוך הזכרת אימי המלחמה מדגיש ראש־העיר החדש את חובת הכל "לשמור על שמה הטוב של המושבה הזאת, הראשונה והגדולה בארץ, על מנת שתתפוס בכבוד את המקום הראוי בתוך המסגרת הכללית של הישוב, תוך שמירה על המסורת והצביון שלה".[11]

ושיחק לה מזלה להנהלה חדשה זו של פתח־תקוה שראשית צעדיה חלו בימים שמצבה הכלכלי החל להשתפר בהדרגה בשל עבודות לשם המאמץ המלחמתי, הלא הן העבודות שהוציאו את פתח־תקוה ממיצר המצוקה למרחבי רווחה ושפע.

ג

השינוי לטובה במצב העבודה והכלכלה במושבה החל בקיץ 1941, שעה שגברה תכונת צבא בנות הברית במזרח התיכון להכות באויב. צבא זה נאלץ להזדקק להזמנות ולכל ציוד שניתן לייצרו בארץ. התעשיה העברית בארץ־ישראל עמדה במבחן חמור זה וסיפקה בעזרתו וכשרו של הפועל העברי סוגים רבים ושונים של מוצרים, שבדרך כלל לא יוצרו עד כה בארץ. פתח־תקוה שהניחה שנים מספר לפני המלחמה יסוד לתעשיה ואף תחמה איזור מיוחד לשם כך, נאחזה בשעת כושר זו ושקדה לבסס את התעשיה במקום ענף ההדרים שהלך וחרב משנה לשנה, וביחוד מעת שנכנסה איטליה למלחמה והקשר עם מדינות הים נפסק כמעט לחלוטין.

לאיזור התעשיה הקודם נוסף איזור חדש שנפתח חגיגית יחד עם חנוכת בית־המטבחיים החדש בפברואר 1941. פתיחה זו בישרה את המפנה במושבה לקראת התאוששותה. האיזור החדש, הנמצא ליד הדרך בקירבת הכביש חיפה—פתח־תקוה, נפתח בבית־חרושת אחד, אולם בתכניות הקרובות היו כלולים בתי־חרושת רבים. נציגי הממשלה שנכחו בחגיגה הביעו תקוותם לתחייתו של ענף ההדרים ליד שגשוגה של התעשיה, המבצרת לה מקום איתן במושבה. אף נציג הפועלים, פ. ורבר, הביע את מגמת הישוב וחוגי הפועלים, שאין להסתפק ביש, אלא יש לחתור לקראת הקמתם של מפעלים אחרים, המסייעים לקליטתם של עולים חדשים למאות ולאלפים. ויחד עם כך שותף צבור הפועלים עם חוגי הפרדסנים בדאגה לעתיד ענף הפרדסנות, שהיה במשך שנים פאר כלכלתו של הישוב.[12]

אזורי התעשיה החלו להסב את תשומת לב הנוגעים בדבר, ובסיורו של ד"ר שמורק, חבר הנהלת הסוכנות וראש מחלקת התעשיה, באיזורים נשמעו רישומים

ממצוקה לניאות

ראשונים מהתפתחותה של התעשיה בפתח־תקוה על כל סוגיה. לאור התפתחות זו יש להפנות מעתה את התעשיה גם לפתח־תקוה, וביחוד עם הסיכויים של הזמנות גדולות מהצבא בזמן הקרוב ביותר.[13] בד בבד עם סימנים מעודדים אלה חלה ירידה בתחום אחר, הלא הוא ענף הבנייה. המספרים של שטחי הבנייה משנת 1932 מראים ירידה הדרגתית מאז שנת 1936 עד שהיא מגיעה בשנות 1940/41 לחלק החמשה־עשר בערך משנת השיא 1935/36.

עדות אחרת למצב הכלכלי הירוד במושבה בפרוס הרווחה שקמה לה בעקב התפתחות התעשיה היא הלשכה לעזרה סוציאלית שעל יד עירית פתח־תקוה, שנעשתה תל שהרבה נצרכים נזקקים לה, אלא שלא תמיד יכלה מפאת חוסר תקציב להגיש את העזרה הדרושה והראויה. הבקשות לעזרה הגיעו לאלפים ובכלל המבקשים גם אנשים מבני המעמד הבינוני שהמצב הביאם לידי פשיטת־רגל ויד. נוספה לכך הדאגה לתינוקות ולילדים חסרי תזונה מינימאלית.

שנת 1940/41 היתה שנת מעבר ממצוקה כלכלית קשה לראשית של גיאות כלכלית, שחלה בשנת 1942 ונמשכה מאז עד תום המלחמה. כשהגיעה עירית פתח־תקוה לשנתה החמישית יכלה לציין בסיפוק רב, כי המושבה עברה בשלום את שנות הסבל וכי היא בדרך להבראה כלכלית ועצמאות משקית כשם שהיתה בשנות הזוהר הכלכלי שלה מלפני המלחמה.

הזמן נתן את אותותיו בכל לרבות בעיריה על הרכבה האישי. שנים מחברי מועצת העיריה מסיעת הפועלים מאיר גרבובסקי ויחיאל דובדבני, התגייסו לצבא, ובמקומם נכנסו א. טרופה ובכור ירחי. חלו גם חילופים אחרים במועצה: יהושע שפושניק בא במקום י. בילנסקי, יוסף זהבי במקום ד. חיון, משה איכילוב במקום ד"ר א. שטרן.

התגייסותם של חברי מועצת העיריה היה גילוי למאמץ שנעשה על ידי החרדים לגורלו העתיד של הישוב — להגביר את מאמץ ההתגייסות בכל שכבות הישוב. המסיבות שנערכו לחברי העיריה המגוייסים על ידי העיריה היו ביטוי הוקרה של כל חברי מועצת העיריה למעשה האישי והצבורי שבהתגייסות זו. "מיליונים יהודים — אמר מ. גרבובסקי במסיבה לכבוד התגייסותו — עולים על המוקד. הדם היהודי הנשפך בתפוצות מחייב לאחוז בנשק נגד האויב ובהקדם — כל עוד ניתנת האפשרות".[14] פתח־תקוה היתה, ככל שאר ישובי הארץ, מרכז גדול של התגייסות המונית לצבא הבריטי שנלחם בצורר הנאצי. עידוד רב למאמץ זה היתה החלטתה של העיריה: „להעניק את כל ההקלות למשפחות המגוייסים", לשלם את ההפרשים לעובדי העיריה המגוייסים ואף לשמור על מקומות עבודתם ולהעניק כל הזכויות לחיילים המשוחררים מהצבא בשובם הביתה עם תום שירותם.[15]

גילוי אחר לחיסולו ההדרגתי של המשבר היתה החלטת מועצת פועלי פתח־תקוה לבטל את משטר הסיוע ולתכנן תכנית עבודה שתעסיק את כל המובטלים במקום.

שירותים לשעת חירום

תכנית זו נתאפשרה לאור סיכויי העבודה שנצנצו מכל מקום, וביחוד לאחר המאמצים לחשוף מקורות עבודה בתוך תחומי הקיים, היינו בדרך של הקמת משקי עזר ומשלוח פועלי המושבה לקיבוצים ולמשקי העובדים החקלאיים, עליהם הוטל להגביר את הייצור החקלאי.[16] לכך נצטרפה גם הרוח הטובה שנשבה בעיריה ושבאה לידי ביטוי בהחלטה לכלול את בתי הספר של „הזרמים" בתקציב הרשמי, אם כי לעת־עתה אך במתן תמיכה ולא כדי החזקה מלאה. ביום 30.4.1940 החליטה מועצת העיריה לכלול את בתי הספר: תלמוד־תורה שארית ישראל, תלמוד־תורה בית יעקב ובית־החינוך לילדי עובדים ברשת החינוך העירונית ועל ידי כך הושוו כל זרמי החינוך מבחינת התמיכה של העיריה, לאמר, הוסרה סיבה מתמדת לקריאות תגר על קיפוחם של חלק מבני המושבה המבקשים לחנך את ילדיהם ברוחם.

סעיפים נכבדים בתולדותיה של פתח־תקוה בימי המלחמה הם — השירותים לשעת חירום. דאגת האספקה שהחריפה מאז כניסת איטליה למלחמה אילצה את העיריה לפתוח, בדצמבר 1941, מחלקה מיוחדת, שהוטל עליה לטפל בכל הבעיות הכרוכות באספקת צרכי מזון לתושבי המקום. מגמתה העיקרית של המחלקה החדשה היתה חלוקה שווה של המיצרכים בין כל התושבים והנצרכים, ודבר זה נתאפשר הודות לריכוז הפיקוח על ידי חלוקת רשיונות. גבר גם הפיקוח על המחירים. אף בית־דין מיוחד הוקם לשם מלחמה בספסרות ובעבירות אחרות הקשורות באספקת מיצרכים ראשונים. לחברי בית־הדין נתמנו על ידי השלטונות ה"ה זיידמן וחנהלס, מנהלי הבנקים אפ"ק וקופת־מלוה של העובדים בראשותו של ראש העיריה. השירותים האחרים שהזמן גרמם היו: ועדת ההארחה לחיילים, שטיפלה בחיילים הרבים שבמחנות הצבא בסביבה ודאגה להארחתם ואיכסונם וכן שירותי הג"א, שהיו קיימים במושבה עוד לפני פרוץ המלחמה, אולם רק משנת התקציב 1941/42 קיבלה העיריה על עצמה את דאגת החזקתם של שירותים אלה.[17]

מצוקת הזמן והצורך ליצור עבודה למובטלים הביאו בעקיפין ליצירת נכסים עירוניים במושבה, שהיו מעתה תפארתה של פתח־תקוה. בנכסים אלה תופס ללא כל ספק מקום נכבד ביותר הגן העירוני: "גן רוטשילד", שנמסר לקהל ביום 3.8.1942. מיד עם פתיחתו משך בסידורי הנאים ובפינת־החי שבו קהל רב של מבקרים מכל הגילים והיה מעתה מפינות החמד הירוקים והרעננים אשר למושבה.[18]

ובימים שהישוב היה נתון בפחד הפלישה הנאצית למזרח התיכון ובעיצום מערכת אל עלמיין נפתח במושבה מחמת הצורך המוגבר באישפוז בית־חולים נוסף על בית־חולים על שמו של בילינסון, הלא הוא בית־החולים בילינסון ב', אף הוא של קופת־חולים של הסתדרות העובדים. נוסף נכס גדול למושבה, שהקל בהרבה מעל מצוקת האישפוז בימים ההם.[19]

מיפנה זה לטובת המושבה ותושביה נתבסס ביותר בשנת התקציב: 1942/43 והגיע

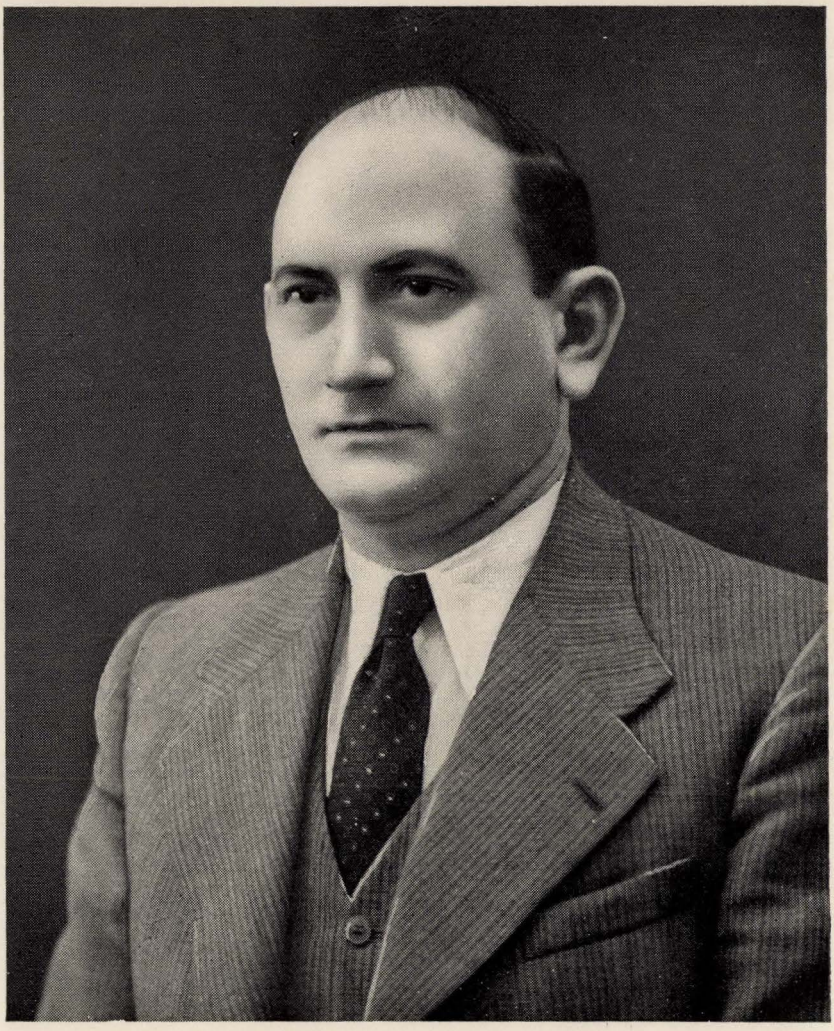

יוסף ספיר — ראש העיריה בשנים 1940—1951.

ההתעשיה בהתפתחותה

לשיאו כשפתח־תקוה הגיעה לשנת הששים וחמש לקיומה. הדין־וחשבון לשנת תקציב זו פותח בידיעה מעודדת, כי "לאחר תקופת הקפאון של ראשית המלחמה הוטב המצב הכלכלי הכללי. חוסר עבודה לא הורגש כמעט ברוב עונות השנה". העבודות הקשורות במאמץ המלחמתי נתרבו ביותר בימים אלה והקיפו מעגלי כלכלה רבים מחוץ לתעשיה. הענף היחידי שעדיין היה בשפל היה הפרדסנות. דומה היה והמכה שהונחתה על הפרדס לא תעלה ארוכה בזמן קרוב ומכאן, השקידה והטיפול בכל שאר הענפים שהכניסו יפה והבטיחו עתיד מזהיר.

הרווחה במושבה לא רק פתרה בבת אחת את שאלת חוסר העבודה שהעיק בכבדו על הפועלים זה כמה שנים, אלא גרמה לחוסר פועלים. ושוב חזרה התופעה הנודעה מימי הרווחה הקודמת: הפועלים עזבו את החקלאות והלכו לעבודות מכניסות וקבועות יותר. תופעה זו סייעה לריבוייה של העבודה הערבית, אשר פשטה גם למקומות שהעבודה העברית היתה בהם מימים ימימה. רובם של הפועלים נמשכו למפעלי התעשיה במושבה (למעלה משלושים!) והפועלים החקלאיים הסתגלו עד מהרה לסוג חדש זה של עבודה. בכלל פרולטריון תעשייתי זה נכללו גם פועלים תשושים וחלושים ואף נשים, כלומר, כל אלה שלא נקלטו ברגיל בתחומי העבודה המצויים עד כה במושבה. בכלל המסתגלים לעבודה גם העולים החדשים ופליטי גולה שהחלו לעלות לאחר שניצלו בנסי נסים מגיא ההריגה של התופת הנאצית.[20]

משנת 1942 עד תום המלחמה נעשית המושבה אחד המרכזים הגדולים והחשובים לתעשיה צבאית ואזרחית כאחת. בתי החרושת עובדים בשלוש משמרות לספק את הדרישה הרבה ותוך מאמץ בלתי רגיל מתאמנים הפועלים בעבודות שלא הורגלו להן תחילה ומעניקים למפעלים את הכוחות הטכניים. אכן, אין יציבות בעבודה זו, שעל כן תלוייה היא בהזמנות־חוץ ובמצב בחזיתות. יש והממשלה אינה מסיחה את דעתה ממדיניות „ספר הלבן" שלה ומוסרת הזמנות לבתי המלאכה שבבית נבאללה ומבטלת על ידי כך בעונות מסויימות מאות פועלים. הפועלים המפוטרים מוצאים להם עבודה בבית חרושת אחר ובסוג עבודה אחר, שאף בו הם נקלטים עד מהרה.

והרווחה נותנת, כמובן, את אותותיה במושבה ורישומיה ניכרים בכל פינות חייה.

ד

הרווחה גורמת לצמצום פעולותיה של הלשכה הסוציאלית והיא יכולה מעתה להתמסר לתפקידה העיקרי, טיפול אישי ב"מקרים" מיוחדים קשי סידור. תנועת הבנין שנמצאה בשפל זה כמה שנים גדלה אף היא בעקבי השפע והיא עולה בשנת 1942/43 על השנתיים שקדמו לה; ניכר שזוהי רק ראשית של עליה גדולה, שבעקבותיה גדלה ומתרחבת המושבה. לעומת זאת קיימים ועומדים שירותי החירום; שעל כן מלחמה בעולם והמיצרכים מוגבלים ומוקצבים והם טעונים הסדרים קבועים ומתמידים.

המושבה בת ששים וחמש

עם גידולה של המושבה ועמידתה בימי המלחמה גדלים גם מוסדות החינוך, החל בגני ילדים וכלה בבתי ספר תיכוניים, החל במוסדות חינוך חרדים ואדוקים ביותר עד לבתי חינוך של הסתדרות העובדים. למעלה משלושת אלפי ילדים מתחנכים בבתי חינוך של המושבה וכשבע מאות ילדים המבקרים את „הגנים" העירוניים והמעונות היומיים של הארגונים והמוסדות השונים המוחזקים אף הם על ידי העיריה.

מצבה זה של פתח־תקוה היה נאות ביותר להלך־הרוח החגיגי שהשתרר במושבה בעקב מלאת ששים וחמש לקיומה. בשידורו של ראש־העיר ברדיו ירושלים לרגל תאריך זה, ציינה התפתחותה של המושבה במשך ששים וחמש השנים, על כל המשברים, הירידות והעליות, מראשיתה ועד כה. אף עתה, בשנת היובל, מוטל ענף ההדרים, משענתה העיקרית של המושבה לפנים, חרב ויבש. אולם הנחמה היא שגשוגו של הענף האחר, שלא רק שקלט את כל העובדים המובטלים אלא אף משך פועלים ומתישבים חדשים למושבה והגדיל את האוכלוסייה בה ובבנותיה גם יחד. שטחה של פתח־תקוה איננו עוד מגון אחד, לפי התכנית החדשה שאושרה בימים ההם על ידי מועצת העיריה קבעוּ במושבה אזורים מאזורים שונים לכל סוג וסוג של עסק, מלאכה, חרושת וחקלאות. לתעשיה הקלה והכבדה, לדיורים שונים בהתאם לתנאים המיוחדים אשר לאותו איזור וכיוצא בזה. השיכונים מסביב למושבה ובשטחים הפנויים בה מתרבים והולכים, ואגב כך משתרשים רבים במושבה ועושים אותה מקום מגוריהם הקבוע, שעה שלרבים היתה עד כה אך מקום עבודה בלבד. התכנית לעתיד כוללת שלושה יסודות עיקר: הפרדסנות העתידה להתעורר לאחר המלחמה, התעשיה והשיכונים. על כל אלה „מושתתת תכנית הבנין לעתידה והתפתחותה של פתח־תקוה . . .".[21]

לשכת־העבודה הכללית הקיפה את כל פועלי פתח־תקוה, חוץ מהעובדים הלאומיים, ששת אלפים פועלים ופועלות, מהם ב־1943 כאלף וחמש מאות פועלי תעשיה. לא תמיד קלה ההליכה לתעשיה; התימנים ועובדים דתיים, למשל, אינם יכולים לעבוד ב„אל אר" בשל ההכרח לעבוד שם בשבת.[22] ואף־על־פי־כן שוקקת המושבה על מבואותיה פועלים לאלפים המציפים את הדרכים אל המושבה וממנה, לעת בוקר וערב, וממלאים את חללה המולת עבודה.

המושבה חגגה ברוב פאר את חג מלאת ששים וחמש שנה להיווסדה. החגיגות בהן השתתפו: הרב, ראשוני המייסדים, השרידים הבודדים וראשוני החלוצים, היוּ ביטוי נאה להישגי המושבה במשך שנות קיומה הארוכות. הימים ימי ראשית מאבק על עתידנו בארץ וראשית ההדים מהשואה שירדה על אחינו בגולה הכבושה על ידי קלגסי הנאצים. בעצרת היובל ב„היכל", שנתקיימה בג' בשבט תש"ד (1.11.1943) השתתף עוד אחד הראשונים שזכה להיות מהחורשים הניר הראשון באדמת אמלבס ר' יהודה ראב. „אם העם היהודי, אמר ד. בן־גוריון בדברי ברכתו בין השאר, נהיה עכשיו

„רוח ההעזה וההעפלה של מייסדי פתח תקוה"

לגורם־מה, לא גדול, במלחמה זו, והדורות הבאים אחרינו לא ישאו את החרפה, שבהשמדת היטלר לא היתה יד ישראל באמצע, הרי חייבים אנו כל זה לרוח ההעזה וההעפלה של מייסדי פתח־תקוה".[23]

שיא הישגי המושבה בשנת היובל היא התעסוקה המלאה המרגינה את כל שוחר הישוב החרד לעתידה של המושבה. אף המעבר מתעשיה מלחמתית לתעשיה אזרחית נעשה ללא משברים גדולים והעובדים המפוטרים נקלטים במקום אחר וחוזר חלילה. סוגי התעשיה מתגוונים מיום ליום וככל שהם מתרבים כן משפיעים הם על המושבה, היונקת מהם במישרין ובעקיפין ומשום כך העזרה המושטת להם על ידי העיריה. בין כך ובין כך גדל כוח קליטתה של המושבה מיום ליום.

ומשמתקרב קיצה של המלחמה ניתנת הדעת לענף ההדרים, הייגו, לנסיון של משלוחים ראשונים לחוץ־לארץ. עונת ההדרים הראשונה נפתחת בשלהי שנת 1943 והיא מוצאת את הענף ובעליו במצוקה שאין למעלה הימנה. הרווחה לא נגעה כמעט בפרדסני המושבה ומי שלא נתנו לבו לנטוש או לעקור את פרדסו, נאלץ לסבול במשך ארבע עונות רצופות ללא כל הכנסה אגב נזקים בפרדס מחוסר עיבוד. האשנב הצר שנפתח למשלוח פרי לאנגליה העלה בעיות קשות ומסובכות ביותר לחידושו ושיקומו של ענף ההדרים ההרוס. העובדים המקצועיים נתפזרו לכל רוח, מי ליהלומים ומי לתעשיה, הפרדסן לא יכול היה לעמוד בשכר העבודה הנהוג בכל שאר המקצועות. בפתח־תקוה נתכנסו בשלהי 1943 אנשי המקצוע לשם שיחת בירור על עתידו של ענף ההדרים וגורל העבודות המקצועיות לאור התמורה הכלכלית של הזמן האחרון.[24]

אולם, עונת המשלוח הראשונה לא הביאה בעקבותיה נחמה לא לפרדסן ולא לענף בכללו. עיריית פתח־תקוה ראתה חובה לעצמה להתריע על כך בפומבי, ומשנתברר כי מאזן העונה הוא שלילי בתכלית, החליטה המועצה פה אחד: "לפנות לממשלה בתביעה להקדיש לזעקת הפרדסנים ולבעיה תשומת לב מרובה ולתת עזרה גדולה להצלת המשק הזה, ששימש בעבר ועליו לשמש בעתיד חלק ממשק היסוד בארץ ומקור עבודה ופרנסה למאות אלפים. אנו מעונינים בקיום הענף וחיזוקו ותובעים מהממשלה עזרה מלאה כדי לאפשר עיבוד הפרדסים ואירגון השיווק בעונה הבאה".[25]

בעצם ימי המלחמה הועלתה בפתח־תקוה בעייה הקשורה במלחמה העולמית הראשונה, שטרם נפתרה עד כה, הלא הוא פרעון החובות לאפ"ק ולפיק"א שחבה המושבה מימי המלחמה הקודמת. עשרת אלפים לירות הלוו שני מוסדות אלה לפתח־תקוה בימי המצוקה אז; אכן ועד המושבה והמועצה המקומית התפשרו עם הנושים בדבר שיעור החוב ואף החלו לשלם אותו בשיעורין. בשנת 1931 התערבה הממשלה ואסרה את המשך התשלומים, לפי שחוב זה לא היה כלול, לדעתה, ברשימת החובות שקיבלה עם העברתה של פתח־תקוה למעמד של עיריה. לאחר משא־ומתן מייגע הסכימה הממשלה להכיר בחוב זה, ובעיקר הכירה הנהלת המושבה בחוב זה, שהציל

קו? המושבה במאבק עם הממשלה

בשעתו את המושבה מרעב. "על הבנים לכבד חתימת הורים", נאמר בישיבת הנהלת העיריה שהוקדשה לשם כך, והוחלט בה להכיר בחוב ולמצוא דרך לסילוקו לשני המוסדות גם יחד.[26]

בינתיים נודעו באותה שנה פרטי שואת ישראל לכל מלואה וגברה דרישת הישוב לסייע את עליית המוצלים לארץ־ישראל. החלה הפרשה המבישה, הלא היא התנכרותה של הממשלה האנגלית לכל נסיון של הצלת היהודים והעלאתם ארצה, ושמירה קפדנית על מדיניות „הספר הלבן". ובעצם ימי ההתגייסות של הישוב למלחמה, לא הניחה הממשלה האנגלית כל הזדמנות להשמיץ את הישוב, והיא נאחזה לשם כך במשפטי הנשק המפורסמים, "לגלות" לעין כל את "מזימות" הישוב. משפטים אלה עוררו כנודע סערת מחאה עצומה בכל רחבי הישוב, וביחוד הנסיון שנעשה להטיל דופי במאמץ ההתגייסות היהודי.

עירית פתח־תקוה לא יכלה אף היא לעבור לסדר־היום ולפסוח על פרשה עגומה ופוגעת זו. באחת הישיבות של מועצת העיריה הוחלט: "המועצה לא השתדלה אף פעם להעלות על נס כלפי הממשלה את העובדה של התגייסותם של אלף מתושבי פתח־תקוה לצבא ושירותיו השונים ואת המאמץ המלחמתי הרב של אלפים רבים אחרים מתושבי פתח־תקוה בשדה החקלאות והתעשיה. הנסיונות לטשטש את המאמץ המלחמתי של הישוב ולהטיל בו דופי מחייבים את המועצה לקבוע, כי שום שיטנה ושום עלילה לא תוכל למחות את המפעל המזהיר של הישוב העברי בארץ בשירותיו לטובת בריטניה ובנות בריתה במלחמה הזאת . . ."[27]

משפטי הנשק היו אך גילוי אחד מני רבים ליחסה העויין של הממשלה למפעלנו. גירושי המעפילים מחופי הארץ נעשו דבר שבשיגרה, ועל אף המחאות וגילויי הזעם של הישוב לא פסקו ההתעללויות. גירושי המעפילים, רובם ככולם שרידים מוצלים מהתופת הנאצית, הגבירה ביתר־שאת את זעמו של הישוב והעלה בין השאר את פעילותם המוגברת של ארגוני המחתרת. עירית פתח־תקוה מיחתה ככל שאר נקודות הישוב נגד מעשי נקם בבריטים, ולדברי ראש העיריה י. ספיר: "אין אנו מסכימים לשיטת ההתנקשויות וההפצצות. כולנו מאוחדים במלחמה ב„ספר הלבן", כדי שלא יקום, אבל לא נאחז באמצעים כאלה",[28] הצטרפו כל שאר חברי המועצה. אולם זה לא מנע שפתח־תקוה תיעשה אחד המרכזים הגדולים של ארגוני המחתרת, וביחוד של הארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל).

ה

"לבריטים, מספר ראש הארגון הצבאי הלאומי מנחם ביגין, היה "סאַנטימאַנט" מיוחד לפתח־תקוה. הם אומרים בלשונם הזכה: ‚פתח־תקוה גדושת טירוריסטים היא'. יש להודות, כי במקרה זה לא טעו הבריטים טעות מוחלטת. פתח־תקוה, על אוכלוסייתה

אזורי התעשיה

החפשית, המעורה בקרקע המולדת, שירתה את המחתרת שירות רב. לפרדסיה הציצו חיילי המחתרת ולא נפגעו. חיילי האַלביון לא העיזו אפילו להציץ בם. שדותיה, חורשותיה ועציה היו יכולים לספר רבות על מחסנים נסתרים, על קורסים חשאיים, על שיעורים ופגישות, על לימודים ואימונים. אולם העצים שתקו ויחד עמהם שתקו ,העצים החיים' הנוער הפתח־תקואי, הרענן, החפשי, העשוי לבלי חת, אשר מדי נפלו קם מחדש להתנגדות ולמלחמה . . .".[29]

משום כך היתה פתח־תקוה גדושה מעצרים והכרזות־עוצר משנת 1944 ואילך, שפגעו קשה במושבה, אולם לא הרתיעו את הארגונים ואף לא את התושבים שסייעום במישרין ובעקיפין. המושבה היתה מבוססת מבחינה כלכלית והעבודה והפרנסה היו מצוייות בשפע לכל, ומשום כך לא ניכרו ביותר פגיעות הממשלה והכרזות העוצר התכופות, שבימים אחרים ודאי שהיו עשויות לשתק את כלכלת המושבה ולהביאה לידי שפל.

הימים ימי שלהי המלחמה והתעשיינים בסביבות תל־אביב תיכננו, על יסוד הגברת הייצור בימי המלחמה, תכניות־הרחבה למפעלי החרושת שלהם ומכיון שלא נמצאו להם בתחומים ההם שטחים נרחבים בהתאם לרצונות־הגידול שלהם עברו לשטחיה הנרחבים של פתח־תקוה, היינו לאזורי התעשיה של המושבה.

איזור התעשיה הכבדה נעשה מרכז לתעשיית העורות, והאיזור של התעשיה הקלה לתעשיית הטכסטיל, הטווייה והאריגה. מפעלי התעשיה היו מרוכזים בעיקרם בקרית־אריה, ומעלה יתירה להם — קירבת הפרדסים לבתי החרושת, שכן סייעה שכנות זו למלא את החלל שנוצר לפרקים עם עונות עבודה מתות באחד הענפים. ששים בתי חרושת וכמאתיים וחמשים בתי מלאכה מיכניים ועשרות תעשיות־בית שונות הפכו את המושבה לקן נמלים של עבודה יוצרת, לצדם של הענפים האחרים שלא שבתו אף הם.[30]

פחות מעודדים היו המספרים על שטחי ההדר במושבה ומצבם. היבול שנאמד עם פרוץ המלחמה למיליון ורבע תיבות, ירד בהדרגה והגיע בשלהי המלחמה לשלוש מאות אלף. עזיבתו ההדרגתית של הפועל העברי את הפרדס, שנגרמה תחילה בשל נסיבות הזמן ובשל מצוקתו של הפרדסן, הוקלה ביותר משנפתח לו לפועל האופק הרחב של עבודה מלאה בתעשיה ובבנין. הדברים הגיעו עד כדי כך, שמכלל שלושה עשר אלף דונם פרדס אשר לפתח־תקוה נעבדו על ידי יהודים, בשנת 1944, אך אלפיים דונם בלבד. הפועלים הותיקים האמונים על המעדר עזבו כלי מלאכתם זה, ובשומרי „הגחלת" של העבודה בפרדסים היו בעיקר התימנים, שהועסקו על ידי משרד הקבלני לחקלאות של ההסתדרות.[31]

מוצאת פועלי פתח־תקוה שישבה על מדוכה זו של החזרת הפועל העברי לפרדס הקדישה לענין זה דיונים מפורטים בהם סופר כי רבים הפונים ללשכה ומבקשים

השוועה לעליה

פועלים עברים אולם אי־אפשר להיענות להם בשל מחסור בפועלים עברים המוכנים ללכת לעבודות פרדס. על ידי כך הועמדו בסכנה גם אלפיים הדונם המעובדים על ידי פועלים עברים. היתה זו החלטה נאותה, שקראה לכל פועלי פתח־תקוה להתגייס לעבודה בחקלאות, לפחות לארבעה ימים בחודש.[32] לא ניתן עוד לנציג הממשלה הבריטית לטעון, כי הדרישה לעליה אינה בהתאם למצב במקום; כל מפעל כלכלי שיווע בימים ההם לעליה, היא העליה אשר לה ציפו כה שרידי הגולה המוצלים.

הקריאה לעליה ולפתיחת שערי הארץ הקיפה את כל רחבי הארץ ואף עירית פתח־תקוה כינסה ישיבה מיוחדת לאזעקה זו. היו אלה הימים האחרונים למלחמה ותבוסתו של הצורר היתה כבר במלואה ומשום כך לא הובנה קשיחות הלב של הבריטים, שאטמו אזניהם משוועה זו, שפירושה הנכון נתגלתה בימים ההם לעין כל, שכן נתגלה באירופה המסך מעל מוראות השואה ותוצאותיהן של הרציחות ההמוניות הקפיאו כל שומע. כינוס מועצת עירית פתח־תקוה בהשתתפות באי־כוח הארגונים הצבוריים והמוסדות במקום החליט פה אחד לדרוש את פתיחת שערי הארץ והסרת כל ההגבלות. "הזעקה לעליה עברית חפשית, נאמר באותה החלטה, גדולה היום מאשר באיזה זמן שהוא בעבר, לאחר האסון האיום שעבר על יהדות אירופה מידי שונא האנושות ובני עמו המרצחים. התביעה והמלחמה לעליה עברית חפשית לארץ־ישראל לא תיפסקנה עד אשר תינתן האפשרות לכל פליטי החרב וההשמדה ולחלקים אחרים של האומה העברית למצוא בארץ־ישראל אפשרות להקים חיים לאומיים לאלה שיגיעו ארצה".[33]

תקציבי העיריה גדלו משנה לשנה והגיעו לממדים בלתי משוערים, שעל כן השתקפה בהם התפתחות המושבה בשנות המלחמה. אף המועצה הכפרית, האחת והיחידה בארץ, שבימי שלהי המלחמה מלאו לה שמונה שנות קיום, יכלה לציין בימים ההם הישגים ניכרים. בתחום שיפוטה היו שלושה עשר אלף דונם פרדס וחמשת אלפים וחמש מאות דונם אדמה בלתי נטועה. השמירה נמסרה לשומרים עברים. הוקדשו אמצעים ומאמצים למלחמה במחלות ולתיקון הדרכים והשבילים לפרדסים. בכלל תקציב המועצה בשיעור של ששת אלפים לירות נכללה זו הפעם הראשונה תמיכה ממשלתית בשיעור של עשרה אחוז מהתקציב הכולל.[34]

סוף־סוף הגיע היום הנכסף — נצחון בעלי־הברית על הצורר הנאצי ומכונת השטן הצבאית שלו. חגיגות הנצחון שנערכו בכל רחבי הארץ לא פסחו גם על פתח־תקוה, אלא שכאן נמזגה השמחה בטיפת יגונים, בשל אי־האפשרות למצוא שפה משותפת לביטוייה של שמחה זו. החלטת העיריה לא לסדר תהלוכה חגיגית בשל החלטת ההסתדרות להניף את דגלה, הוציאה מכלל התהלוכה חלק המושבה. אולם תהלוכת הנצחון נתקיימה ברוב עם וכן נתקיימה מסיבת הנצחון ב"גן המייסדים" לכבוד

קיצה של המלחמה

משפחות החיילים. ניתן ביטוי מלא לשמחת התושבים בנצחונן של בנות־הברית ובהשמדת מכונת התופת הנאצית.

קיצה של המלחמה סיים תקופה של שש שנים, האיומות ביותר בתולדותינו. אולם זו הפעם הראשונה בקורות האסונות לעמנו שקרן אור זוהרת רמזה לשרידים המוצלים והיא — ארץ־ישראל. לא היתה דוגמה נאה לבסיסנו האיתן כאן מאותה "אם המושבות" שנכנסה למלחמה בסימנו של משבר כלכלי קשה וחמור ויצאה הימנה מאוששת ומבוססת, גדולה ומפותחת, מוכנה ומזומנה לקלוט בשפע את המוני בית ישראל בגולה.

הערות

1. ראה הרשימה: יוארכו שעות התנועה בין תל־אביב ופתח־תקוה ב"דבר" מיום 29.9.1939, עמ' 8 והמאמר על "איחוד רגב" ב"הצופה" מיום 23.7.1943.
2. ראה במפורט בדין־וחשבון מועצת עירית פתח־תקוה לשנת 1939/40 (בסטנסיל).
3. "דבר" 17.1.1940.
4. "דבר" 29.2.1940.
5. "דבר" 30.10.1939.
6. "דבר" 26.9.1940, עמ' 4.
7. "דבר" 12.12.1939, עמ' 1.
8. "דבר" 6.12.1939, עמ' 1.
9. הפרטים על כך בדין־וחשבון העיריה לשנת 1941/40, עמ' 3—5 ובעתונות של אותם הימים.
10. ראה החוברת: ציון לרבקה נוביק, שיצאה בתש"ט, בהוצאת עירית פתח־תקוה, במלאת שלושים לפטירתה (מלוקטת וערוכה בידי י. סברדליק).
11. במקום המרומז בהערה 9, עמ' 34—35.
12. "דבר" 25.2.1941, עמ' 4.
13. "דבר" 8.8.1941, עמ' 8.
14. "דבר" 17.10.1941, עמ' 6.
15. "דבר" 23.12.1941, עמ' 3.
16. "דבר" 5.2.1941.
17. דין־וחשבון מועצת עירית פתח־תקוה לשנת הכספים 1941/42, עמ' 35—36.
18. במקום המרומז בהערה הקודמת עמ' 33.
19. "דבר" 8.12.1947.
20. ההסתדרות החקלאית ופעולותיה: תרצ"ט—תש"ה, עמ' מג.

הערות

21. דין־וחשבון מועצת העיריה לשנת הכספים 1942/43, עמ' 41—42.

22. "דבר" 20.8.1943.

23. הדברים נדפסו למחרת העצרת בכל העתונים.

24. "המשקיף" 17.10.1943.

25. "הבוקר" 9.5.1944.

26. "הבוקר" 26.12.1943; "דבר" 30.12.1943.

27. "הארץ" 19.10.1943.

28. "הבוקר" 29.2.1944.

29. בספרו: "המרד" עמ' 171.

30. ראה: ספר השנה לעירית פתח־תקוה: תש"ד—תש"ו, עמ' 68—69.

31. "משמר" 15.10.1944.

32. "דבר" 26.3.1945.

33. "הארץ" 14.3.1945.

34. "הבוקר" 26.4.1945.

Էստ կաբաև ձգ ցանվածք

פרק שלושים וחמשה:

ימי המאבק (1945—1948)

המאבק נותן את אותותיו בכל / בני־המושבה נעצרים ואף מוטסים לחוץ־לארץ / פגיעות בבריטים והכרזות עוצר / מצור על המושבה / בן המושבה בקרבנות המצור על שפיים / העליה החדשה בפתח־תקוה / השיכונים החדשים והמרובים / מיזוג החקלאות והתעשיה / הסתלקותם של ראשונים / שפל בפרדסנות וגיאות בתעשיה / המצור על גבעת השלושה / עמידת הגבורה של הקיבוץ / תעלולי הבריטים במושבה / סכסוך עבודה במטוויות / תיגרה בין פועלי הלשכה הכללית והפועלים הרביזיוניסטיים / ההסכם / חיפושים ופגיעות של הבריטים / נוה עוז / שכונות וקריות חדשות / השרשת העולים החדשים / שלושה מבני פתח־תקוה עולים לגרדום / ימי המשטר הצבאי / התפשטותה של המושבה לכל העברים / בית־הפועלים החדש / עשור לעיריה ולמועצה הכפרית

א

חלק המושבה במאבק

השלום הסב במיוחד את הלב לשיקומה של הפרדסנות, שהוכתה כה קשה בשל המלחמה ושיבושי הדרכים לאירופה שבעקבותיה. הועד החקלאי בפתח־תקוה פירסם במאי 1945 קריאת־אזעקה לממשלה להחיש את מתן ההלואה לפרדסים, שאם לא תגיע העזרה למועד יפקוד את הפרדסים אסון שממנו לא יתאוששו עוד. יש ערובה להחזרת ההלואות, לאור הסיכוי של פתיחת שוקי העולם.[1] הממשלה השיבה מצידה, כי היא שמה אל לב דאגה זו, אולם כרגיל בוששה העזרה לבוא, כי כן היה עסוק המימשל בעניינים חשובים ובוערים יותר בימים ההם: בפתיחת מלחמה עזה וקשה בישוב שלא קיבל על עצמו את הגזירות שנגזרו עליו ולא הסכים לנעילת שערי הארץ וגירוש המעפילים.

מאבקו של הישוב, פעולות ארגוני המחתרת ותנועת המרי העברי מסיחים את דעתו של הישוב מכל ענין אחר, ולא כל שכן פתח־תקוה, שהיתה כבר לפני כן זירת אצ"ל ובה קבע את מפקדתו לזמן־מה המפקד של אותו ארגון. המושבה עורכת קבלת פנים חגיגית לשבי השבי לבני המושבה שחזרו מן השבי ויחד עם זאת עורכת מועצת העיריה בקשה לשלטונות להחזיר את גולי סודאן ולשחרר את כל העצורים "שאשמתם אינה ברורה". בעצורי חוץ־לארץ ובאסירי הארץ חלק נכבד למושבה, ומובנת על כן המרירות השוררת בה, היא המרירות המלַבּה עוד יותר את פעילות המחתרת העברית, המגיעה בשנות 1945/46 לשיאה.

אף הצעת־התקציב לשנת 1945/46, למעלה ממאה אלף לירות, הגדול בתקציבי המושבה עד כה, אינה עשוייה אף היא לרתק, ולו אף לרגע קט את תשומת לב התושבים, שעל כן נותן מתח המאבק את אותותיו בכל, משל ההישג אינו הישג כלל

פגיעות בבריטים ותגובות שכנגד

כל עוד מיצר השלטון הזר את צעדינו ושם מכשולים על דרכנו והתפתחותנו בעתיד. באנגליה עולה לשלטון מפלגת־העבודה ושר־החוץ החדש שלה אינו בושש לגלות את רחשי השנאה שלו לישוב ולמפעלנו. הצהרותיו באנגליה וביצוען על ידי כוחות הצבא והשלטון כאן מכניסים יותר ויותר את הישוב במלחמה, וכנהוג בזמן מלחמה אין בודקין באמצעים משני הצדדים גם יחד, דבר המגדיל ביתר־שאת את השנאה והמלחמה כאחת.

מעשה בכל יום הוא התנפלויות על שליחי הצבא והשלטונות האנגליים בפתח־תקוה וסביבותיה, וכתגובה להן באות הכרזות עוצר, חיפושים קפדניים ומאסרים מקיפים. בעקבות גירושם של העצירים הראשונים באים חדשים, וביום בהיר אחד מוטסים עצירי לאטרון לאֶריטאֶריה, ובעקבות גירושים אלה גוברות והולכות תגובות ארגוני המחתרת, שרבות מהן יונקות מהמפקדה בפתח־תקוה. הממשלה יודעת זאת והיא פוקדת לעתים קרובות ביותר את המושבה בהכרזות־עוצר ובמאסרים המוניים, אולם אין זה מסייע הרבה להשקיט את המושבה; אדרבא, פעולות אלה מגבירות את פעילות־המרי במושבה ושל בניה ובנותיה.

במחצית יולי 1945 נעצרת מכונית משא פרטית נהוגה על ידי נהג יהודי, בפיקוחו של שוטר בריטי. המכונה טעונה חומר נפץ ופצצים, הוא החומר הדרוש למחתרת. בקטע הכביש שבין פתח־תקוה לראש־העין נעצרת המכונה. השוטר הבריטי נהרג בו במקום והמכונית על כל שבה נלקחה על ידי מבצעי הפעולה. מיד לאחר כך, ב־17 ביולי, הוכרז במושבה עוצר, משעה ארבע בבוקר. כוחות צבא גדולים הקיפו את המושבה, וביחוד "זכה" האיזור מבית־חולים בילינסון עד לכביש הפונה לתל ליטווינסקי, ואגב כך לא פסחו גם על כל שאר חלקי המושבה. קבוצות־קבוצות של שוטרים וחיילים שוטטו בפרדסים, במפעלי החרושת, ברחובות ובבתים וערכו חיפושים מדוקדקים. מכונית משטרה בריטית הגיעה עד שער גבעת־השלושה, שהיה נעול לרגל הגניבות בזמן האחרון. לא ניתן למשטרה להיכנס לקיבוץ. המוכתר יצא אל השוטרים והודיע להם, ואחר כך גם למטה המשטרה, שאין להיכנס לקיבוץ ללא רשותו ואין המקום מידרס לזרים. השוטרים הלכו כלעומת שבאו ללא חיפוש בקיבוץ עצמו. בינתיים המתה כל הסביבה חיילים ושוטרים בריטיים. הרושם הכללי היה: מצור על הסביבה הגדולה הזאת, שכולה עברית וכולה דרוכה לקרב עם הבריטים.[2]

עירית פתח־תקוה מגנה, כמובן, את הטאֶרור וחריפים ביותר הם דברי ראש העיריה בגנות המעשה עם המכונית. אולם בד־בבד עם גינוי זה מצטרפת העיריה למאבקו של הישוב, וביחוד מאז שהחריף וגרם לקרבנות ראשונים של חלוצי הישוב, שלא נתנו לכוחות מזויינים להיכנס לתחומיהם והתנגדו להם בכוח. גילויי התנגדות ראשונים אלה בגליל העליון, שנתלווה בשחרור מעפילים ממחנות מעצר, היכו כידוע

בן המושבה בקרבנות המצור על שפיים

גלים עמוקים בישוב ובעולם כולו, וישיבה פומבית של העיריה הביעה בגלוי את הזדהותה למעשי מרי אלה ונכונות ללכת בעקבותיהם. בראשית אוקטובר 1945 הכריזה העיריה על ביטול מלאכה לחצי יום. נערכה תהלוכה גדולה של כל בני המושבה, ביטוי המושבה לגבי מאבקו של הישוב. והדברים אף נאמרו במפורש באזני המוני המתקהלים מפי הנואמים מכל החוגים (הרב הראשי, ראש העיריה פ. רשיש, ז. יואלי, ע. איכילוב וי. ברנשטיין).[3]

בנובמבר אותה שנה באה הודעתו הנודעת של בווין, השופעת איבה ושיטנה למפעלנו הישובי ושהסעירה ביותר את כל הישוב ויהודי העולם. מועצת העיריה בישיבתה הראשונה לאחר ההצהרה הכריזה "בשמה ובשם כל תושבי פתח־תקוה ויחד עם כל הישוב העברי לא לקבל ולא להכיר בהצהרה זו, בתכנה, במסקנותיה ובתוצאותיה המתנגדות לזכויותינו ההיסטוריות, לעברנו ואמונתנו".[4] והדברים לא נשארו בגדר של הכרזה בלבד, כי על כן באו לאחר כך מעשים של בני פתח־תקוה, שהראו כי נכונים הם להקריב עצמם לשם ביצוע של הכרזה זו.

כהד לימים ראשונים היה בהעלאת תאריך אחד מגילויי הגבורה הראשונים בפתח־תקוה, הוא היום בו מלאו שבעים וחמש שנה לאיש, שסימל במשך דור שלם את גבורתם של החלוצים הראשונים, אברהם שפירא. עתה, כשגילויי גבורה בלטו לעין כל יום־יום ושעה־שעה, היה ערך גדול וחשוב בציון דרכו של האיש, שהיה בסוללי המסילה לגבורה ההמונית של כלל הישוב. המסיבה לכבודו של אברהם שפירא שנערכה בפתח־תקוה, משכה קהל רב ומגוון ביותר ונכבדים ערבים בתוכו. עתונאי־חוץ, שבאו בהמוניהם לראות במחזה הזה של מסיבת־רעים משותפת של יהודים וערבים, הופתעו לראות גילויי ידידות בין שתי העדות, הלא הוא הדבר שהאנגלים טענו כל השנים כי הוא בלתי־אפשרי כלל ועיקר.[5]

ואכן, כשהחל המצור הנודע על שפיים, בנובמבר 1945, ומכל הישוב נהרו המונים להגן על הנקודה הנצורה, היו בכלל הנוהרים גם בני פתח־תקוה, ואחד מהם, צעיר בן עשרים, אליהו כהן־חינסקי אף היה אחד הקרבנות הראשונים של אותו מצור. סמוך היה למשמרות הצבא וכשפנה לקהל — וגבו לצבא — וקרא לו להתקדם, ננעצו בגבו שלושה כדורים מרוביהם של החיילים הבריטיים והוא נפל מיד. הלווייתו הפכה להפגנה סוערת של כל המושבה, ובין הבאים לחלוק את הכבוד האחרון היו אנשי שפיים ורשפון שעל אדמותיהם נשפך דמו. פצועים וחבושים לרוב נראו במלווים, אף הם קרבנות־ההגנה על הישובים הנצורים. ראש הועד הלאומי, דוד רמז, היה פה לרבים בדבריו: „איני יודע אם יש לממשלת ארץ־ישראל מכשיר למוד בו הלמות לב הישוב ביום־לויות זה, בלכתו אחרי ארונות אלה. אילו היה מכשיר כזה קיים היה מתפלץ: ליהרג לאחר גמר המלחמה, אחרי ההשמד ההיטלראי, ליהרג מידי חבר חייל, אשר יחד אתו עמדת במערכת מלחמת העולם . . .".[6]

חידוש הקטיף

ואף־על־פי־כן היתה זו מציאות יום־יומית של הישוב העברי בימים ההם: באחת ידו אוחזת בכלי עבודתו, ובאחרת, היינו בנפשו ובגופו הוא עומד בהגנה על עיקר־היסוד: פתיחת שערי הארץ לרווחה והקמת משטר של עליה יהודית חפשית ובלתי מוגבלת.

ב

פתח־תקוה לא רק הכריזה ברמה על הזדהותה עם דרישת הישוב לפתוח את שערי הארץ הנעולים, אלא אף פתחה את שעריה היא לרווחה לעולים החדשים שהחלו להגיע לארץ בגלוי ובסתר, נוסף על בעלי הון ופועלים שהגיעו למושבה בשל המפעלים החדשים. הגיאות היתה בעיצומה בכל ענפי הכלכלה, מחוץ לפרדסנות. ואם כי המלחמה נסתיימה, לא נפגעו אלא במעט כל אותם המפעלים הקשורים במאמץ המלחמתי. המושבה גדלה ורחבה מכל העברים וכל שצר לו המקום בתל־אביב וסביבותיה הגיע ובא לפתח־תקוה ותקע כאן יתד, אם לבית ואם למפעל־ייצור.

האיזור של שלושים ושנים אלף דונם שהיה בעבר הקרוב מכוסה בשטחו הגדול פרדסים וכל שאר מטעים החל ליהפך למגרש אחד גדול. כל השטח הגדול והנרחב שבין פתח־תקוה—פרדס־כץ—תל־ליטווינסקי פשט את מעטה הנטיעות שלו וכוסה קמעה־קמעה שיכונים מכל המינים והסוגים, אזורי התעשיה נגעו באזורי מגורים, ושניהם יחד הרחיבו את גבולי המושבה, ממעוף ציפור נראו חובקים שטח ענקי טובל בירק. אף ענף ההדרים התחיל להתעורר לתחייה בבוא עונת הקטיף הראשונה בחורף 1945. שוב נראו ונשמעו במושבה האורזים והקוטפים שחזרו למקצועותיהם, לאחר הפסקה של שנות המלחמה. עולים חדשים נראו לומדים אצל הותיקים עבודות אריזה ועל ידי כך חזר ההווי הנודע כה במושבה, שכמעט ונשכח בשנות המלחמה. אכן, עדיין אין השמחה שרוייה במעונו של בעל־הפרדס, שכן הוא חרד לגורל המחירים.

כאלף וחמש מאות פועלים ופועלות עבריים עוסקים עתה בפתח־תקוה בקטיף ואפשר היה להגדיל מספרם, אילו היו פועלים עברים בשיעור הנדרש. משום כך חודרת העבודה הערבית לתחום, שהיה מקדמת דנא על טהרת העבודה העברית, ה א ר י ז ה. ומסימני המשבר בפרדסנות היא האריזה תחת כיפת השמים, כי בתי האריזה חשופי גגות הם. בימי המשבר מכרו רבים מבעלי הפרדסים את הגגות, והיו שעקרו גם את רצפות בתי האריזה, וכך נעלמו בתי אריזה לרוב. ואף בכך היה משום שינוי העתים; בימות המלחמה היו מאושרים אלה שפרדסיהם היו ליד הכביש, שכן ריחמו אז עוברים־ושבים על הפרי וחסכו את דמי קבורתו. ואילו עתה, עם ראשית המשלוח, כל פרי יקר, ושלטים מזהירים בכל עבר ופינה מפני קטיפת פרי ללא רשות. מצבה של הפרדסנות הזקיק את בעלי הפרדסים לחיפוש דרכי־עיבוד שונות מאלו

הסתלקותם של ראשונים

הנהוגות במושבה זה דורות ושיש בהן משום קימוץ בהוצאות בלא לגרוע מטיב העיבוד. העידור פינה את מקומו לחרישה בטראקטורים, ואם עדיין רב ההיסוס ביעילותה של שיטה חדשה זו, נאחזים בה בני המושבה, המקימים חברת "מיכון" לשם רכישת טראקטורים וכל שאר המכונות החקלאיות, אם לפרדסים ואם לשטחי הפלחה והירקות.[7]

ועם הפרדסנות המתחילה לחדש את ימיה כקדם, מוסיפה התעשיה להשתרש בפתח־תקוה. פתיחת מועדון התעשיה, בשלהי יולי 1945, היתה הזדמנות נאותה להעלות על נס את דרכה המיוחדת של המושבה במיזוגה את החקלאות בתעשיה. "אם התעשיה והחקלאות ילכו משולבות יחדיו, אמר א. שנקר בפתיחה החגיגית, תהיה הצלחה למדיניותנו, מובטחת יציבות המשק ויש עתיד לכלכלתנו". הוא גם ציין ושיבח דרך ברוכה זו של הליכת התעשיה לכפר והביא ראייה מאנגליה, בה מרבים התעשיינים להעביר מפעלים מלונדון ומערים אחרות ולהקימם בשטחים מרוחקים מהכרכים.[8] לשני מרכזי התעשיה, קרית־אריה ואיזור התעשיה הכבדה, נוספו בשלהי 1945 שמונה מפעלים גדולים וחדשים של אריגים, טווייה, מתכת ועורות, ועדיין היתה נטוייה ידם של כמה וכמה חרשתנים לרכוש שטח קרקע גדול מרמות "מזכרת הרצל" ולהקים שם בתי חרושת.[9]

פנים חדשות לא רק למושבה אלא גם לבני המושבה. ותיקי פתח־תקוה וראשוניה מסתלקים והולכים, ועם כל פטירה נתעורר הלב לפרקי עבר שלא יחזרו עוד, שכן סימל כל אחד ואחד מאלה פרשה נכבדה בתולדות המושבה. בשלהי יולי 1945 נפטר מרדכי ח פ ץ, מהדמויות המרכזיות של פרדסני פתח־תקוה, ראש הועד בימי מלחמת העולם הראשונה, ממייסדי הקואופרטיב למשלוח פרי "החקלאי" ומהפעילים בועד החקלאי. בח' בשבט תש"ו נפטר יעקב ק ר ו ל, "המשוגע" בין אכרי פתח־תקוה לעבודה העברית מאז עליתו לארץ בשנת תרס"ו (1906). היה זמן שפרדסו של אביו היה היחיד בפתח־תקוה שהעסיק את אנשי העליה השניה, על אף פריון העבודה הנמוך שלהם ועל אף הריטונים של חבריו האיכרים. "פרדס קרול" היה במשך שנים "שם דבר" בפתח־תקוה ובכל הישוב, בו עבדו כמה וכמה פועלים שנעשו אחר כך דמויות מרכזיות בישוב ובתנועת הפועלים. משבר השנים האחרונות פגע בו ביותר והוא נאלץ לא רק למכור את הפרדס, אלא אף לנטוש את פתח־תקוה ולעבור לגבעת־חן, שם נפטר בן ששים וחמש.

כחודש ימים לאחר כך נפטר ר' חיים משה ס ל ו ר, בן שמונים ושבע (הועלה לארץ, לירושלים, בהיותו בן שנתיים). עם ראשיתה של פתח־תקוה היה סלור הצעיר מהראשונים שחדרו למקצוע המדידה. הוא הסתכל בעבודתם של המודדים הגרמנים, למד מהם והיה אחר כך המודד המוסמך של פתח־תקוה ורושם לא רק את מפותיה הראשונות אלא הפוסק האחרון בכל הנוגע לחלוקת החלקות, כיוון הרחובות וכיוצא

דמויות של ותיקים

בזה. עד היום מספרים רחובות פתח־תקוה, החסרים הצטלבויות, על סלור המודד, שסיגל את האדיקות היהודית הדתית למקצועו. בשיבה טובה נפטר בפתח־תקוה בי״ג אדר א׳ תש״ו.

בכ״ד בסיון נפטר בדמי ימיו הסופר, המבקר והמחנך שלום שטרייט, אשר חלקו בהכוונת הפעולה התרבותית במושבה, מאז ימי העליה השניה, היה גדול. הוא ידע לגשר בין אנשי העליה השניה וסופריה לבין המושבה. ואם היתה פתח־תקוה אכסניה של סופרים ומורים בעלי שיעור קומה הרי זה בחלקה בזכותו של שטרייט. בשנותיו האחרונות השקיע מרץ רב במוסד שהקים יחד עם רעיו — הגימנסיה על שם אחד־העם.

וזמן קצר אחריו הלך אחיו הבכור ישעיה שטרייט. אם כי עיסוקו כל ימיו בתחום הכלכלה, היה כאחיו הצעיר חדור הבנה ואהבה לקניני רוח, ולא בכדי מצאו צל קורה בבית־האחים הסופרים: י. ח. ברנר, יעקב רבינוביץ, אשר ברש, וייבדלו לחיים ארוכים: ר׳ בנימין, ש״י עגנון ועוד ועוד. ישעיה היה מראשוני עין־חי וממקימי מוסדותיה הכלכליים של המושבה, וביחוד את ״קופת מלוה החקלאית״, מייסדה ומנהלה עד מותו ומהלוחמים הראשונים להחדרת רוח הקידמה בין חוגי האיכרים במושבה. מותו החטוף בח׳ בשבט תש״ז, שם קץ לפרשה המפוארת של האחים שטרייט בפתח־תקוה.

בתש״ו מלאו שבעים וחמש שנה לחלוץ העיבוד המשוכלל של הפרדסנות בארץ, איש פתח־תקוה, פרץ פסקל. בארץ־ישראל החל בשנתו האחת־עשרה, גדל וצמח על קרקעה של ההתישבות העברית החדשה. ומשהשתלם אחר כך בחקלאות בחוץ־לארץ הביא אתו עם שובו לא רק את תורת המדע החקלאי, אלא צירף לכך נסיון עשיר בן עשרות שנים, מלווה הסתכלות חדה ובהירה בחיי הצומח. פרי תורתו ינקה הפרדסנות בארץ במשך עשרות שנים ותלמידיו המרובים המפוזרים בכל רחבי הארץ עדים לתורה זו, שכל עצמה גידולה של ארץ־ישראל היא. בכמה וכמה תחומי הפרדסנות הוא ה״אב״: ״אבי החושחש״, ״אבי הרכבות התמך״ ועוד ועוד. כשנה לאחר יובלו, בה׳ באלול תש״ז, נפטר אף הוא ואתו ירד לקבר לא רק פרק נכבד בהווי פתח־תקוה אלא אף אחת הפרשיות החשובות בתולדות הפרדסנות בארץ.

מחוץ לפתח־תקוה נפטר בכ״א חשון תש״ז משה גיסין, אף הוא מהדמויות הניכרות ביותר במושבה ומחוצה לה. הוא ואחיו שלמה־זלמן היו זמן רב מראשי המדברים במושבה. ברבות הימים העלו לכאן את בני משפחתם המסועפת וכולם היכו שרשים עמוקים ביותר בארץ. נודע ומפורסם היה ״מלון גיסין״ במשך עשרות בשנים לכל באי המושבה. הוא ואחיו מראשי הועד ומעסקניו החרוצים והפעילים. הוא ששיכל את בנו אבשלום בהתנפלות על פתח־תקוה בשנת תרפ״א והוא שניחם את המושבה האבילה בתהלוכת האבל לאחר מיטות ההרוגים. בסוף ימיו השקיע

שפל בפרדסנות וניאות בתעשיה

את רוב מרצו במושבה הרצליה ואף־על־פי־כן נחשב כל הימים חלק בלתי נפרד של פתח־תקוה, בה חי עשרות שנים מאז עליתו בשנת תרנ"א (1891).

דמויות אלה, מהבולטות במושבה, השלובות והאחוזות בה במידה שקשה לתאר אותה בלעדיהן, נעלמות לאט־לאט מרחובות המושבה. החדשים והדור הצעיר ממשיכים במעשי אבות ואין מתח הזמן מניח שעת כושר ראוייה להתיחד עם זכרם של ראשונים אלה, מניחי היסוד. הימים ימי 1946/47, ימים אחרונים לממשל הבריטי בארץ־ישראל, הרוויים סבל וצער רב, ואין הלב פנוי לצערו של יחיד.

ג

לא היתה תקופה בה היתה הזעקה לידים עובדות כה מוצדקת מבחינת הביקוש אחריהן כמו בימים ההם, ופתח־תקוה היתה אך פרט היוצא ללמד על הכלל כולו. מצב הפרדסנות היה יגע ביותר. עונת הפרי הראשונה הכזיבה קשה. המחירים השאירו את הפרדסנים בגרעון של 7־8 לירות לדונם. האסיפה הכללית של פרדסני פתח־תקוה הפכה, איפוא, לבמת זעקה לפרדסנים, שממנה השמיעו והתריעו על מצבם הקשה. הדרישה היתה לכל המוסדות (מועצת הפיקוח והשיווק, הממשלה ועוד) שיינקטו אמצעים להבטיח מחיר הוגן בשיווק פרי העונה הבאה, במידה שיכסה את הוצאות היבול וישאיר ריווח־מה לפרדסן, חלץ השקעותיו והפסדיו בשנים האחרונים.[10] ואף־על־פי־כן שוועה פתח־תקוה לידים עובדות, ובראש ובראשונה, המשק החקלאי. בעבודות הרגילות של הפרדסים עסוקים היו, מחוץ לעונות העבודה של הקטיף והאריזה, כמאתיים פועלים. מספר עלוב זה שווה כמעט למספר הפועלים העברים שמלפני עשרות שנים. הטעם לכך הוא, כמובן, שאין הפועלים להוטים עתה ביותר אחרי עבודה זו והם נמשכים לתעשיה, בנין ומלאכה, היינו לכל אותן העבודות המכניסות יותר. באותו זמן מעסיקה התעשיה למעלה מאלפיים פועלים, ושני מספרים אלה משקפים יפה את התמורה שחלה במושבה.

יחס זה בין שפל בפרדסנות וגיאות בתעשיה משתקף ביותר בתוספת מפעלי תעשיה בימים ההם, כשהמושבה נעשית מרכז גדול של מפעלי טכסטיל. השמות "סיב", "מרינו", מפעלי דלפינר החדשים ועוד, פירושם תוספת של עשרות ומאות פועלים אם בבנייה ובהקמת בתי החרושת החדשים האלה ואם בעבודה בתוך כתלי בתי החרושת. תוספת זו חלה גם באיזור החרושת הכבדה, שם מוקמים בתי־חרושת חדשים לעורות, ואיזור זה נעשה המרכז הגדול ביותר בארץ לתעשית העורות. אכן, אף בתעשיה לא הכל כשורה. אף שם מתלבטים בהשגת חמרי גלם ועל ידי כך חלות הפסקה בעבודה. אולם אין דברים אלה מונעים את הקמתם של מפעלים חדשים, שעל כן יש תקוה שמחסור זה בחמרי גלם אך זמני הוא וסופו לעבור.

התפתחות כלכלית זו נמשכת במקביל למאבק המר והקשה של הישוב בימים

המצור על גבעת השלושה

ההם, הוא המאבק שאין מקום בארץ פנוי ממנו, שכן רשת הבריטים פרושה על פני כל הישובים ואין יום שאינו מביא בעקבותיו חיפושי נשק בהם. בעצם הימים בהם מציינים במושבה את שנת העשרים למשק הפועלות ועירית פתח־תקוה מקדמת בברכה את שני חברי המועצה: מ. גרבובסקי וי. דובדבני, שחזרו מהצבא, שני מאורעות המסמלים את העבודה היוצרת ושיתופו של הישוב במאמץ המלחמה לשם הנחלת תבוסה לאויב, מוצאים להם כוחות הצבא הבריטיים שעת כושר לערוך מצור על פתח־תקוה, וביחוד על הקבוץ גבעת השלושה.

בשלהי פברואר 1946 מקיפים חיילי הדיוויזיה המוטסת את גבעת־השלושה מכל העברים. חיילים אלה פושטים לאורך הגדר ומכריזים ברמקולים על עוצר בקיבוץ. אנשי הקיבוץ נחרדים אבל אינם נרתעים. ומשמגיעים אליהם קולות החיילים להיכנס לבתיהם הם משיבים בשקט גמור, כי הקיבוץ ביתם ואין איש בעולם יכול לצוות עליהם בתחום זה ומשום כך לא ייכנסו לבתים. חייל טוען אקדח לעיני חברי המשק ומאיים בו אם לא ימלאו פקודתו להיכנס לבתים. הפקודה אינה מתמלאת גם כשהיא חוזרת בשנית וביתר תוקף. התשובה האחת שמקבלים החיילים עם האקדוחים הטעונים היא: לא נתפזר ולא ניכנס לבתים.

החל משא־ומתן עם מוכתר הקיבוץ מ. מז׳יבובסקי, המסתיים אף הוא בסירוב מוחלט להיכנס לבתים. קבוצת חיילים הצליחה לחדור לקיבוץ מצד דרום וביקשה להכניס בכוח את האנשים לבתיהם, אולם הם נתקלו בחומה בצורה של אנשים, שהתיצבו כתף אל כתף ומנעו את הכניסה למשק. ושוב התחיל משא־ומתן ואף הוא נסתיים בלא כלום עד שהורם שלט גדול ועליו הכתובת: ״להתפזר, ולא, נפתח באש״! החיילים טענו את רוביהם ואת תת־המקלעים. הקצין מנה את הדקות והכריז בקול על ספירתו זו: ״עוד שתי דקות, עוד דקה אחת . . .״. האנשים לא נתפזרו ומזכיר המשק חזר והודיע לקצין הממונה, שמוטב לו להיוועץ בממונה עליו לפני שיתחיל בשפיכת־דמים.

שקט האנשים הניצבים מול לוע הנשק השפיע. הדגל עם השלט הורד, והחיילים עזבו בסופו של דבר את המשק, כשתבוסתם מלאה לעומת עוז לבם של אנשי הקיבוץ. עמידת הגבורה של גבעת־השלושה עשתה לה מיד כנפיים בישוב ובעולם כולו, ומיד לאחר כך החלו נוהרים לקיבוץ מכל רחבי הארץ ותחנות הרדיו בעולם אף הודיעו על ״הקרב ללא קרבנות בגבעת־השלושה״.[11]

בכל ״שני וחמישי״ מכריזים על עוצר במושבה, ואין זה מפתיע עוד את האנשים. חוזר העוצר בכביש פתח־תקוה—תל־אביב ומשש בערב נפסקת כל תנועה מפתח־תקוה ואליה. משונה, אבל גם אפיינית ביותר, היא הצעתו של שלמה־זלמן גיסין, מותיקי המושבה וראש הועד לשעבר, המציע במכתב לעיריה לבטל את כל חוקי העיריה בימי חירום אלה, שעל כן אך מגמה אחת צריכה להיות לפני כל הישוב בכלל

CHAPEL COLLEGE

תעלולי הבריטים

והעיריה בפרט: "יש לסגור, כותב הוא במכתבו, את כל התכניות לבנין העיר, רחובות רחבים וגנים וכו', בארון פלדה ואת המפתחות להשליך לים הגדול. נוכח השואה יש לאפשר לכל אחד לבנות איך שהוא רוצה ומאיזה חמרים שיש לו. העיקר הוא להקים הרבה חדרים עם מטבחים ולקלוט מאות אלף היהודים, אשר יגיעו בקרוב לארץ".[12]

עתה אין מסתפקים עוד הצבאות הבריטיים בעוצר וחיפושים ומעצרים. הם כולאים ב"שבת הגדול" (29.6.1946) המונים מהישוב במחנות מעצר, והבולט שבהם, מחנה לאטרון, בו עצורים בין השאר ראשי הישוב. שם כלואים גם רבים מבני פתח־תקוה וחברי המועצה מבקרים אצלם ומעודדים אותם בשם כל המושבה. נוסף לכך נוקט הצבא תכסיס חדש: הוא נוהג לירות ברחובות סואנים ללא כל הבחנה, ובקרבנות הראשונים, נשים וילדים. החיילים נוהגים בימי עוצר ולילותיו להתעלל בישוב בצורות רבות ושונות.

כזאת אירע גם בפתח־תקוה, וביחוד בעוצר של שלהי ספטמבר וראשית אוקטובר 1946. מכתבו של ראש העיריה לסגן נציב מחוז לוד מגלה משהו מתעלולי החיילים הבריטיים במושבה בשעות עוצר אלה. הם לכלכו בזפת את כל הקירות ברחובות שונים בעיר, את חלונות הראווה, דלתות, ספסלים, מנעולים, משקופים ושלטים. קריאות אנטישמיות הגובלות עם ניבול פה מהסוג הגרוע ביותר — היו מהדברים "הרגילים", אלא שבפתח־תקוה לא הסתפקו בכך ועל חלון ראווה של חנות "תנובה" ציירו בזפת צלב־קרס גדול. מעשי "גבורה" אלה נעשו, כדי "שהיהודים המנוולים ייכשלו ויפלו". מכתב זה המפרט אחת־לאחת את כל תעלולי החיילים מסיים בהדגשה, כי מעשים אלה "פוגעים ברגשות הצבור בפתח־תקוה, אשר לא יוכל בשום אופן ופנים להשלים אתם ולא יסכים גם לעבור עליהם בשתיקה".[13] למכתב אף צורפה רשימה של 54 מקומות, שנפגעו ב"פעולות" אלו.

אין מקרה זה אלא דוגמה אחת מרבות לסבל בו נתנסה הישוב בימים ההם, ימי המאבק, ובכלל הישוב גם פתח־תקוה.

ד

זה שנים הרבה שפתח־תקוה לא ידעה סכסוכי עבודה. היה מאבק על שיפור תנאי העבודה ולא על עצם השגתה. הלשכה הכללית לפועלי פתח־תקוה שנפתחה עם פרוץ המלחמה ריכזה את כל פועלי המושבה, להוציא את הפועלים הריוויזיוניסטיים, שלשכה מיוחדת להם ומלחמה להם בלשכה הכללית. הלשכה הכללית, ששמרה על העבודה המאורגנת וחלוקתה לפי מפתח־מקובל על הארגונים הקשורים בה, לא יכלה להסכים, כי במטוויות חדשות ההולכות ומוקמות ייכנסו פועלים שאינם חברי הלשכה, ולו גם ייתמכו על ידי בעלי המפעלים. הדבר שאירע במטווייה חדשה נשנה

סכסוך עבודה במטוויות

בכמה וכמה מפעלים אחרים, חדשים, שהוקמו במושבה בשלהי 1946. הלשכה הכללית הודיעה בכרוזים ובגיליוי־דעת שלא תסכים בשום אופן ופנים לקבלת פועלים למפעלי תעשיה חדשים שלא על ידה, שכן מאורגנים בה תשעים וחמשה אחוזים מכלל פועלי פתח־תקוה. הלשכה העמידה תחילה משמרות ואחר כך הגיעו הדברים לידי התקהלויות והתפרצויות עד לפציעתם של פועלים על ידי פועלים.

מקומות המריבה היו המטוויות "השרון" ו"סיב" וביום 13.12.1946 הגיעו הדברים לידי קרב ממש בין פועלי הלשכה הכללית והפועלים הריווזיוניסטים שכתוצאתו נפצעו למעלה מששים איש. הקרב התנהל באבנים ובכל הבא ביד, ובית החרושת "סיב" עבר כמה פעמים מיד ליד, עד שבפקודת הממשלה נסגרו שני בתי החרושת ופונו מאנשיהם עד ליישובו של הסכסוך. המעשה הזה הסעיר את הישוב וכן את הקונגרס העשרים ושנים שנתכנס באותם הימים. יצחק גרינבוים הסביר בקונגרס את גורמי הסכסוך וקרא להסתדרות העובדים הלאומית להיכנס ללשכה הכללית ולחסל על ידי כך את הרקע המתמיד למריבות. אולם, אף סערה זו עברה מהר על אף הספרות המרובה[14] (גיליוי דעת, כתבות מפורטות בעתונים, דינים־וחשבונות של ישיבות וכינוסים של כל הצדדים ועוד) שהעלתה, שכן נחתם לאחר כמה שבועות הסכם בין התאחדות בעלי התעשיה לבין הסתדרות העובדים על מסירת 75־80 אחוז מהעבודות במטוויות פתח־תקוה ללשכה הכללית, והסכם בין התאחדות בעלי התעשיה לבין הסתדרות העובדים הלאומית על מסירת יתר האחוזים לחבריה.[15]

אפשר ובימים כתיקונם היה סכסוך זה מעסיק את דעת הישוב ימים רבים, אבל שעה שעוצר רדף עוצר ומאסרים רדפו מעצרים לא ניתן הרבה להתעכב על סכסוך זה; אדרבא, נסיבות הזמן החישו את סילוקו וחיסולו המהיר. וכך מסתיימת שנת 1946 וראשית 1947 מתחילה בעוצר מקיף בן עשרים וכמה שעות בהן "מסתרקות" המושבות: פתח־תקוה, נתניה וראשון־לציון על כל "בניה" ו"בנותיה". הימים ימי החטיפות של אנשי המחתרת, שביקשו על ידי חטיפות־אנגלים להציל את חבריהם ממוות ומכל שאר ענשים. מרכז החיפוש בפתח־תקוה היתה שכונת התימנים מחנה יהודה. אולם "אגב הילוכא" חיפשו בקפדנות יתירה גם במקומות אחרים והיכו עוברים ושבים, עד שנזקקו לעזרה ראשונה. אנשים הוצאו מבתיהם ונכלאו במכלאות. נעצרו עשרות אנשים ובעיקר ניתך זעמם של החיילים ב"שחומי פנים ובעלי שפם".[16]

ודוקא באותם הימים הקשים נורתה אבן פינה לשכונה חדשה בפתח־תקוה, אחת מני רבות שהוקמו באותם הימים, שלא היתה כמותה להפגין את עוז רוחה של המושבה לא להירתע מעוצם הסבל והלחץ הנגרמים על ידי השלטונות ופוגעים כה קשה בישוב. בינואר 1947 הונח יסוד בשטח הגובל באדמות גבעת־השלושה מזה ובריחוק מה מבית חולים בילינסון מזה למאה בתי פועלים. הקרקע נרכש במשותף

שלושת עולי הנרדום

על ידי הקרן הקימת ונוה־עובד. השכונה נקראה תחילה: "נוה עובד", ורק לאחר כמה חדשים קיבלה את שמה: "נוה־עוז". לאחר זמן קצר נכנסו עשרות המשפחות הראשונות לגור במקום, ובשלהי 1947 נמסר על המקום, כי "שכונת הפועלים החדשה 'נוה עוז' נמצאת בהתרחבות מתמדת ומהירה. כיום יושבים כבר בבתים למעלה מששים משפחות. תוך שנים שלושה שבועות יוקמו עוד כארבעים בית. בסוף חודש זה ישבו בשכונה מאה משפחות . . .".[17]

צמיחתה של נוה־עוז וגידולה תוך חדשים מספר היא אך דוגמה אחת מרבות לצמיחתן של שכונות וקריות סביב פתח־תקוה. אין זה עוד בגדר של מאורע גדול, כפי שהיה הדבר לפני שנים. שכונה מוקמת אחר שכונה ואין מספיקים לספר על כך ברבים, לפי שהדברים אינם יוצאים מגדר הרגיל. אדרבא, הם מחוייבי המציאות.

אך הד קלוש מאותה בעיה שהסעירה לא פעם את המושבה עולה בה שוב, הלא היא שאלת העבודה העברית המתעוררת מחדש ב־1947 לרגל העליה החדשה והמאמצים להקליט אותה במושבה. אמנם הדרם של עצי ההדר בפתח־תקוה פנה זה מכבר. פרדסים רבים נעקרו ורובם של השיכונים ומפעלי התעשיה הוקמו על תליהם, מהם פרדסים שהיו מפורסמים ביבולם .אולם גם בנותר הועסקו בקטיף של 1946/47 הרבה ערבים. אין הפועלים פנויים עתה למלחמה לשם הגברת העבודה העברית מהטעם הפשוט: לא תמיד מצוי פועל עברי זה. רק עם בואה של העליה החדשה, ובמשך מחצית השנה הגיעו לפתח־תקוה למעלה מחמש מאות עולים חדשים, חודשה המלחמה להכנסתם של פועלים עברים וחדשים אלה לפרדס. מרצם של מוסדות הפועלים הופנה בעיקר לשיפור תנאי העבודה של פועלי התעשיה, ואך מעט מאוד למלחמה מחודשת זו לעבודה העברית, ואף על פי כן נקלטים החדשים לאט־לאט גם בפרדסים.

בין הפועלים החדשים המגיעים למושבה, חרדים ואדוקים, שפתח־תקוה היא להם מושבה דתית וקרובה ללבם. מטפלים בעולים אלה פועלי "המזרחי" ופועלי אגודת־ישראל בשיתוף עם ההסתדרות העובדים. בעיית שיכונם של החדשים נפתרת אף היא בהדרגה. על מקום קיבוץ "עקיבא" מוקמים בתי מגורים לתשעים משפחות על ידי הסוכנות היהודית וכן מוקם מחנה עולים, אף הוא על ידי הסוכנות, בחזרזור, ליד גבעת שמואל. עולות משוכנות בבית־החלוצות, וכך נעשים מאמצים על ידי הסוכנות ומוסדות הפועלים במקום להשריש את העליה החדשה במושבה, אם בעבודה ואם בבתי מגורים, שאין כמותם לרתק את יושביהם למקום.[18]

ועוד עסוקה המושבה בבקשת חנינה מאת ממשלת ארץ־ישראל לשלושה מבני פתח־תקוה, מרדכי אלקחי, יחיאל דרזנר ואליעזר קשאני, שנתפסו ב"ליל ההלקאות" (29.12.1946) ונידונו למוות (ב־10.2.47), והנה הוטל על כל האיזור

מישטר צבאי

תל־אביב—רמת־גן—פתח־תקוה מישטר צבאי שעלה בחומרתו על כל הכרזות העוצר, החיפושים וההתעללויות עד כה.

ה

"איזור זה מוקף על ידי צבא. איש אינו יכול להיכנס או לצאת לאיזור זה בלי תעודה", כזה לשון אחד הסעיפים המרובים של אותו מישטר צבאי, שנמשך למעלה משבועיים ימים (ט' אדר—כ"ד אדר תש"ז/16.3.1947—2.3). הועד הלאומי שהוציא גילוי־דעת נגד המישטר הצבאי קרא לכל שכבות הישוב לעזור בכל מיני דרכים לישובים הנצורים. עירית פתח־תקוה הוציאה אף היא כרוזים למושבה בהם נקראו התושבים לשמור על הסדר ויחד עם כך "להיות מוכנים לכל הבאות, מתוך הכרת המצב וחומרתו". בתי־הספר נפתחו, כרגיל. אולם המושבה נפגעה קשה כבר מהימים הראשונים. התעסוקה וכל ענפי הכלכלה שותקו מחמת הניתוק משאר חלקי הארץ, ומספר המובטלים הגיע כבר בימים הראשונים לשש מאות, וכל יום מתווספים למספר זה כהנה וכהנה. מועצת העיריה המקיימת ישיבות ודיונים על המצב מחליטה בין השאר: "פתח־תקוה תילחם באבטלה בכל האפשרויות שבידיה. מנוי וגמור עם העיריה להילחם בחוסר־העבודה, שנגרם עקב המישטר הצבאי". העיריה החליטה לתבוע "מציבור הפרדסנים המאורגנים להעמיד לרשות העבודה העברית את כל מקורות העבודה בפרדסנות".

ואף על כך דנה העיריה: הנה נמלטו מעפילים ופרצו את ההסגר הבריטי ועל כן החליטה לקדם את המעפילים האלה בברכה חמה ולבבית ולעודד אותם ואת ממשיכי דרכם. ובינתיים, המושבה מוקפת צבא לאורך כל גבולותיה החל במקורות הירקון בראש־העין דרך אדמות אבו קישק ועד לסביבות בני־ברק. החיילים חפרו תעלות, מתחו גדרות תיל, ומכוניות משוריינות שוטטו בישובים וברחובות. תחילה מופתעים ומבוהלים התושבים, אולם לאט־לאט הם מתרגלים אף לכך וכל דאגתם "להסתדר" בתחומי המישטר הצבאי. הצבא אינו בקי, כמובן, בגבולותיה של פתח־תקוה ועל כן הוא מוציא אל מחוץ לתחום המישטר הצבאי הרבה אדמות חקלאיות, ועל ידי כך נשארו בעלי רפתות נתוקים ממגורות המספוא שלהם.

הואיל ואין העבודה מרובה, מצטופפים האנשים ברחובות. הישובים הסמוכים לפתח־תקוה: כפר גנים, גת־רמון, גבעת־השלושה, בהדרגה, כפר אונו נכללו בתחומי המישטר הצבאי, לעומת זאת הוצאו ממנו כפר־סירקין ושכונת־בילינסון, הנמצאים מעברו השני של כביש לוד. כל זה מגביר את קשיי הניתוק, שכן קשורים כל בני הישובים האלה איש ברעהו, ואלפי אנשים הגרים במקום זה עובדים במקום אחר ולהיפך. הערבים השוכנים על הגבולות של תחומי המישטר הצבאי היו נוהגים לעבור ממקום למקום עד שהוחמרו הפקודות וניתנה להם ברירה להישאר או כאן

סבל המשטר הצבאי

או שם, ורבים מהם החליטו: "אנו נישאר בין היהודים" . . . על אף החלטה זו העביר הצבא את אהלי הבידואים אל מחוץ לתחום הצבאי.

הסבל ירד גם על הישובים הסמוכים לפתח־תקוה שלא "זכו" להיכלל בתחום הצבאי. כפר סירקין, למשל, לא יכול היה לשווק את תוצרתו ונשאר כבר בימים הראשונים ללא לחם. אדמת נזלה של משק גבעת־השלושה הוצאה מהתחום האסור ומשום כך נותק המשק מאדמותיו. היו גם מקרים שבעלי פרות נשארו בתוך התחום והפרות מחוצה לו. למותר להוסיף כי מאות אנשים מכל מיני מקומות בישוב "נתקעו" בפתח־תקוה ולא יכלו לחזור לבתיהם וביניהם, כינוס הבוגרים של "השומר הצעיר" ורבים אחרים שנזדמנו באקראי למושבה.

המצב החמיר מיום ליום ומספר המובטלים הגיע לאלפים. אלפי דונמים פרדסים היו נתוקים והיתה סכנה שכל הפרי ירד לטמיון. הרכבת שבין ראש־העין ופתח־תקוה, המובילה כרגיל בעונה זו רבבות תיבות פרי לרכבת בחיפה, שובתת, וכן שובתות מכוניות המשא העסוקות בהובלת פרי. רבע מיליון תיבות פרי היו צפויות לכליון, והדרישה הצטמצמה לאפשר לפחות ניצולו של פרי זה לתעשיית המיצים והריבות. הבעיות נתרבו מיום ליום, והנה נשם כל האיזור לרווחה בביטולו של המישטר הצבאי, אולם נדרש זמן ממושך כדי להתאושש מהמכה הקשה שהונחתה על ישובי האיזור הנצור על ידי השלטונות.[19]

החיים חוזרים לאט־לאט לתיקונם. שני ענפי כלכלה שוקקים עתה במושבה: הבנייה בעקב השיכונים הרבים בסביבה והתעשיה. המושבה משנה את צורתה מיום ליום. פרדסים נעקרים ובמקומם מוקמות דירות, המצטרפות לשכונות שלמות וחדשות. רחובות חדשים נפתחים לשירותן של שכונות אלה, במידה שהרחובות הישנים נחצים בחדשים, וישן וחדש נוגע בכל רחוב ושכונה. שכונת מטלון הפרטית מעלה בזמן קצר ביותר מאה בתים, וכן נוה־עוז, בתים משותפים ברחוב הרצל, שיכון בעין־גנים, שיכון העובד הציוני, שיכונים עירוניים לדיירי נגועי הדבר במחנה־יהודה ולחיילים משוחררים, וכן מרחפות תכניות שיכון חדשות של חברות פרטיות וצבוריות, וכל שיכון פירושו עקירת פרדס ועקירת חלק חשוב ממסרתה של פתח־תקוה בעבר כ"אם" מושבת הפרדסנות.[20]

הפרדס הנשאר מתחיל להתור לימי הזוהר שלו בעבר, אולם אין הוא יכול להתחרות בתעשיה העומדת למולו ומכלה פרדס אחר פרדס, ודומה שבמלחמת איתנים זו ידו של הפרדס על התחתונה, שכן כל הנסיבות והנתונים לצידה של התעשיה. איזור המגורים ושטחי התעשיה של פתח־תקוה תופסים כבר רבע מכל אדמותיה. קרית־אריה לתעשיה הקלה ואיזור אדמת החמרה לתעשיה הכבדה עוקרים נוף בן עשרות שנים ומחליפים אותו בבניני תעשיה. סיומה של המלחמה לא זו בלבד שאינו מפסיק את גידולה של התעשיה, שכל עיקרה במאמץ המלחמתי,

הפרולטריון התעשייתי

אלא מוסיפה לה מפעלים על גבי מפעלים. ימי השלום פוגעים אמנם במקצת במפעלי מתכת, אולם לעומת זה צצים במקום זה כמה וכמה סוגים חדשים.

כאלף וחמש מאות פועלים (כעשרה אחוזים פועלות) עסוקים בתעשיה, ותהליך הפרולטאריזציה נמשך והולך. לפועלי החרושת מצטרפים בני נוער ואף מבוגרים ומחוגי הפרדסנים. בכל ענפי התעשיה בולטים בראש ובראשונה: ענף הטכסטיל וענפי המתכת, אולם מצויים עשרות סוגים של ענפים אחרים.

מוסדות ההסתדרות הקדישו זה שנים, עוד מראשית צעדי התעשיה בפתח־תקוה, מאמצים מיוחדים להטבת תנאי העבודה והשירותים הסוציאַליים. כמה וכמה הסכמים עם הפועלים משמשים אב־דוגמה למפעלים הדומים בארץ. העבודה וחלוקתה היו בפיקוחה של הלשכה הכללית, ורבים היו הגישושים והנסיונות בקביעת כללי נוהג לפרולטריון תעשייתי זה בפתח־תקוה, שצמח תוך שנים מעטות.[21] אפייני למהפכה שחלה בפתח־תקוה הוא דבר הקמת מפעל גדול לייצור בתים מוכנים וחלקי בנין מאַסבסט־מלט על האדמה שהיתה במשך ששים ושש שנים פרדסו של ר׳ אברהם שפירא.[22]

דומה ופתח־תקוה עושה הכל למחות את עברה. אף על בית הפועלים, הראשון במושבות, בא הקץ, ובמקומו הונח ביולי 1947 יסוד לבית־פועלים חדש, בנין רב־מידות, המתנוסס עתה לתפארה במרכזה של המושבה. בית זה שסימל את דרכה של תנועת הפועלים בארץ, ולא רק בפתח־תקוה, מאז ימי העליה השניה ועד עתה, פינה את מקומו לבית אחר, היאה לציבור של שמונת אלפים נפש ב״אם המושבות״. במקום הזה השמיעו את דבריהם, אם להזכיר נפטרים בלבד, יוסף־חיים כרנר, א. ד. גורדון, ב. כצנלסון, יעקב רבינוביץ, יוסף אהרנוביץ ועוד ועוד. הבית הישן שנהרס קיפל בין כתליו את תולדות היאבקותו של הפועל העברי במושבה ודבר בעתו היה סיפורו המרתק של אחד הותיקים י. פנחסי, שגולל בהזדמנות זו[23] את תולדות הבית, שהן מהדראמאטיות ביותר בתולדות תנועת העבודה הארצישראלית.

ואף זה מאותות הזמן החדש. בשלהי 1947 פורשים מעבודת ההוראה שלהם, לאחר עשרות שנים, שניים ממנהלי בתי הספר הותיקים במושבה: דוד חיון, מנהל בית־ספר פיק״א לאחר שירות של שלושים ושבע שנים וד״ר מ. אוירבוך — מנהל ״נצח ישראל״, לאחר שלושים וחמש שנות שירות (בהפסקה קלה באמצע). זכו ומפעלי החינוך שהם עמדו בראשם וגידלו כמה דורות גדלו ונתברכו בהישגים מפוארים, הן במספר התלמידים ובשיעורי התקציבים והן בבנינים.[24]

ובפרוס ימי הסערה של מלחמת השחרור חלו במושבה שני יובלות: עשור לעיריה ולמועצה הכפרית. שני מוסדות של הנהלה עצמית שהם אחד פיקחו על שטחיה הנרחבים של המושבה, היא המושבה שאף־על־פי שהיא עיר, ניתן לאמר

כפר־כרך נדוף

לפי התפשטותה לכל העברים: כרך גדול, אינה פוסקת להיות מושבה לפי תכונתה הפנימית וצורתה החיצונית. וכשנתקרבה המושבה לשנתה השבעים ירדו עליה ימי המלחמה לשחרור הארץ וזכתה לחוג את חגה כשהיא בתוך מדינת־ישראל עצמאית ומשוחררת. אולם עד אז צפויים היו לה ימים קשים, שאף עליהם נתגברה ועברה, אם גם תוך קרבנות וסבל.

הערות

1. "דבר" 2.5.1945 ו"הבוקר" 17.5.1945.
2. פרטים על כך בעתונות היומית מהימים 15—18.7.1945.
3. "דבר" 9.10.1945, 8.
4. "דבר" 19.11.1945.
5. "דבר" 30.10.1945.
6. "דבר" 28.11.1945. וראה עוד רשימתו של עמנואל זמיר פישצנר על אליהו כהן חינסקי ב"הבוקר" 5.12.1945.
7. ראה שתי הרשימות של קב. (י. קבנצל) ב"הבוקר" 11.11.1945, 23.12.1945.
8. "הבוקר" 26.7.1945.
9. "הבוקר" 13.1.1946.
10. "הצופה" 20.5.1946.
11. תיאורים מפורטים ב"הארץ" 27.2.1946 וב"דבר" 1.3.1946.
12. "הצופה" 20.3.1946.
13. "הצופה" 13.10.1946.
14. ראה העתונות היומית מיום 15.12.1946 ואילך.
15. "משמר" 7.2.1947.
16. פרטים על כך בכל העתונים מיום 1.1.1947.
17. "דבר" 8.10.1947 וראה עוד "דבר" של אותה שנה מהימים: 20.1, 5.6, 7.8.
18. "דבר" 10.2.1947.
19. ראה על כך בפרטות בחוברת: בימי המשטר הצבאי, מלוקט וערוך בידי י. סברדליק, הוצאת עירית פתח־תקוה (סטנסיל).
20. "הצופה" 19.5.1947.
21. "דבר" 13.3.1947.
22. "הבוקר" 2.7.1947.
23. "דבר" 2.7.1947.
24. "הבוקר" 19.9.1947.

פרק שלושים ושש:

מלחמת השחרור ושנים ראשונות במדינת ישראל

שוד ורצח במושבה / ההתנגשות הגלויה הראשונה עם הכנופיות / "בפתח־תקוה הונח היסוד למדינה עברית לפני שבעים שנה" / בסביבי המושבה נורתה היריה הראשונה של מלחמת השחרור / הקרבנות הראשונים / השוטרים האנגלים והערבים עוזבים את המושבה / הקרבנות וסיוע האנגלים לערבים / ערביי הסביבה עוזבים את מקומותיהם בלחץ הכנופיות / הכפר יהודיה מרכז ההתקפות על הישובים היהודיים / המאבק על כביש לוד, ראש העין, מסילת הרכבת והמחצבות במגדל צדק / המושבה בימי המערכה / פינוי הבריטים / הנפת דגלים עבריים על מרכזי השלטון המנדטורי / ההכרזה על המדינה והכרזה מספר 1 של מפקד הגוש / הקרבות בתמוז תש"ח על סביבי המושבה / הכיבושים והנצחונות / גבורתם של המגינים והלוחמים מבני המושבה / התפוררות החזית הערבית בסביבה / המושבה בת שבעים / העולים החדשים מתישבים בישובים הערביים הנטושים שבסביבה / יהודיה — ישוב עברי / מחנה ראש העין / גידול האוכלוסיה / הבחירות לעיריה ותוצאותיהן

א

תעלולי הכנופיות הערביות

את טעמה של המלחמה טעמה המושבה עוד ממחצית שנת 1947. מראשית מאי החלו לפקוד אותה בקצותיה כנופיות ערביות שהפילו חללים מבין תושבים שלוים שקטים בבתיהם. מעשי השוד והרצח שתכפו מיום ליום הדאיגו ביותר את המושבה, והדרישות מאת הממשלה להגביר את השמירה או לפחות לא ליטול את הנשק המעט מידי היהודים, נתקלו כרגיל בקשיחות ובאטימות לב מצד השלטונות. ביזמתם הם יצאו השומרים היהודים לארוב לכנופיות, ואחדים נפלו לידיהן; אחד מהם, חיים דינוביץ, התגבר עליהם בכוח והצליח להימלט. הכנופיות החלו לפקוד את המשקים הגדולים במושבה: משק הפועלות, כפר־אברהם, עין־גנים, המוסד לנוער עולה של "אגודת ישראל" ועוד ועוד.

הצבא הבריטי שהקיף את המושבה ערב־ערב עוד הוסיף על האימה והחרדה. העיריה הקדישה דיונים מקיפים לעניני הבטחון והם נסתיימו, כרגיל, בדרישות תקיפות לממשלה, אולם תוך דרישות אלה מכוחות־חוץ נשמעו גם דרישות פנימיות נגד הלנת ערבים במושבה ובפרדסים. מעשי הרצח הגיעו לשיאם במחצית השניה של מאי 1947; בשבוע אחד נרצחו אהרן אלישוילי וצמח הלפרין. שני מעשי רצח אלה עוררו את הדעת על שרשרת הפשעים המבוצעים בפתח־תקוה וסביבותיה זה חדשים רבים באין ענשים מצדה של הממשלה ושוב גברו דרישות העיריה מאת השלטונות, שנסתכמו בסעיפים אלה: הגדלת מספר הנוטרים במשטרת הישובים העברים והגדלת מספר הרובים וכמות התחמושת בתחנות הנוטרים; השבעת תושבים

"ծրագրի դպրոց" Ն.Ղ.

ההתקפה על ריכוז הכנופיות

נוספים, לשם עתודות לנוטרים; הגברת כוחות משטרה על ידי תוספת שוטרים עבריים למשטרת פתח־תקוה; הקלות בהוצאת רשיונות לרובי צייד לדרי שכונות הספר וביטול העוצר המנתק את המושבה מרמת־גן ותל־אביב.[1] תגובת־הממשלה "כאשתקד": חיבוק ידים ואף מתן עידוד לכנופיות ומעשי הרצח שלהם, מצאָה לה ביטוי בפזמון של המשורר נתן אלתרמן: "פתח־תקוה והמשטרה":

"באם כנופית לסטים / עורכת שוד של קבע / על גבול ישוב, — את זאת / המשטרה עושה: / קובעה תכנית / וזמן / ובסתר גיא או גבע / אל קן השודדים יוצאת היא מבסיסה. / באמצעי הזה המשטרה אוחזת / אחר שכמובן ברור לה כבר יפה / היכן כנופית־השוד עם לילה מתרכזת — באיזה כפר / ובאיזה חן או בית קפה. / אך גם אם זה ברור לה / יש והיא מוכרחת / לשהות עד בוא מועד. ובמשך העדרה / מתחיל תושב השטח המותקף, בפחז / לשאול בכל מקרה: איה המשטרה? / כי כבר לילות השוד / פורצים את הגדותיים / ולא מוסבר לו למה זו אינה עונה — / או יש כאן רק איחור / של חודש או חדשיים / או יש כאן בפירוש תכסיס וכוונה / ואז, כיון שעת כה יקרה עוברת, / והמחוג מתחיל אל שתים עשרה לרמוז / במקום המשטרה יוצאת קבוצה אחרת / למנוע את האש מגרוף את המחוז / ומאליו מובן כי מעכשיו (ובערך / כזאת הודיע גם הרדיו בקצרה) / תפקיד המשטרה הוא חיש לצאת לדרך / לתפוס את ממלאי מקום המשטרה".[2]

"הקבוצה האחרת" בין בלשון יחיד ובין בשלון רבים, נאלצה איפה ליטול לידיה את תפקיד המשטרה. ואמנם פלוגה מזויינת של מגינים יהודים יצאה בראשית סיון תש"ז לתפוס כנופיית שודדים, שמרכזה בפג'ה. המגינים נכנסו לכפר והתקיפו את מקום משכן הכנופיה. בכור בני גבעת־השלושה שלמה מילר, שהסתער ראשון, נפל מיד. מלחמה זו בין הכנופיות והמגינים שנערכה בכפר פיג'ה נמשכה בסביבה גם לאחר כך, ולפי הודעה רשמית פתחו "עשרים ושש יהודים מזויינים ביריות בין פתח־תקוה ויהודיה והרגו ערבי אחד". וכמובן, שהמשטרה "אחזה באמצעים מיוחדים כדי לאסור את האחראים למקרים הנזכרים", כלומר, היא הקדישה תשומת לב מיוחדת למגינים היהודים, שעה שהערבים יכלו להמשיך במעשיהם באין מפריע.

הלוויתו של מילר הפכה להפגנה זועמת של המושבה נגד הממשלה, שאינה נוקפת אצבע לשמירת הבטחון, ובעיקר, מחאה על שכוחות המגן היהודיים מופרעים על כל שעל ושעל על ידי הממשלה. ואכן היו ימים אלה, המחצית השניה של 1947, ימי הכנה למלחמה בהיקף מורחב, שהעמידו על הרגליים את המושבה על כל כוחות מגיניה. ומשום כך לא הופתעה ביותר כשהחלה המערכה הגדולה עם הכרזת עצרת האומות המאוחדות בנובמבר 1947 עד כינונה של מדינה יהודית עצמאית בארץ־ישראל.

המושבה צהלה עם כל הישוב, אולם בה בפתח־תקוה הושבתה לראשונה

ראשית מערכות השחרור

השמחה, כי בסביבותיה נורתה היריה הראשונה, אשר כפי שנתברר אחר כך היתה אות לפתיחת המלחמה בישוב לשם סיכול החלטתה של עצרת האומות המאוחדות. שתי עובדות יסוד הודגשו בפתח־תקוה בעיצומה של השמחה: האחת בדברי ראש העיריה י. ספיר: "כאן, בפתח־תקוה, הונח היסוד למדינה עברית לפני שבעים שנה", והאחרת בדברי גולדה מאירסון: "אנו רוצים בשלום עם הערבים ומקוים שנגיע לחיי שלום, אך נחיה חיי שלום תוך שויון". אולם התשובה לדברים אלה היתה התקפת התחבורה בכביש לוד—פתח־תקוה, שש שעות לאחר הכרזת עצרת או"ם, ובאבטובוס שעלה מנתניה לירושלים נרצחו ששת הקרבנות הראשונים של הישוב במערכות השחרור. פתח־תקוה ערכה את כוחותיה מול הכוחות העוינים: הערבים על עוזריהם הגלויים והסמויים, האנגלים.

מקום התורפה של המושבה היה הכפר הערבי הגדול יהודיה, שהיה ראש וראשון לארגון הכפרים הערביים הסמוכים למעשי ההתנפלות על הישובים היהודים השכנים. מיהודיה נמתחו חוטים לכפרים סקיה, סאלמה ומכאן אורגנו ההתנפלויות על הפרברים שבדרומה של תל־אביב מזה ועל עורק התחבורה החשוב פתח־תקוה—לוד מזה. בכביש זה עברו נוסעים למאות ולאלפים מצפון הארץ לירושלים וכל הבאים משדה התעופה בלוד. יהודיה נעשתה, איפוא, מרכז הכנופיות וכנראה שכאן קבעה לה מקום מפקדת הדרום של הערבים. לעומת זאת שרר שקט בצפונה של המושבה, היינו באיזור הירקון. כאן הקפידו הערבים לא לתת דריסת רגל לכנופיות הערביות ולא לחזור על מעשי שנת תרפ"א, שנסתיימו בתבוסה מלאה.

ב

הארץ שנעשתה מדצמבר 1947 חזית אחת, ארוכה ורחבה, משכה, כמובן, אל המערכה רבים מבני פתח־תקוה ולא מעטים מהם נפלו בהגנתם על ישובי הארץ. פתח־תקוה היתה אחת הנקודות החשובות בחזית, הואיל ובקירבתה נמצאות נקודות המוקד, כגון: ראש־העין, לוד והכבישים המחברים נקודות אלה עם כל שאר ישובי הארץ, והפגיעה בפתח־תקוה היתה כאחת פגיעה בישוב כולו — הכוונה לניתוק מחצבות מגדל־צדק ומסילת ראש־העין—פתח־תקוה.

המחצבות במגדל־צדק היו מספקות כארבעים אחוז מכל תצרוכת החציץ והסיד בדרום הארץ. הכנופיות שיתקו את המחצבות וסייעו בידן השלטונות, שלא רצו בשום אופן ופנים לספק חומר גפץ הדרוש לעבודה בהן. אף ניתוק הרכבת נסתייע בשלטונות, שלא ידעו עצה ותחבולה איך למלא את מקומם של שני הערבים, מובילי הקטרים, שחששו לעבוד בסביבה יהודית.

מעגל השמירה על המושבה התרחב מיום ליום והקיף את כל החוגים בה, שלא כבימים הראשונים, בהם הוטל רוב העומס על ישובי הספר. בעשרה בדצמבר אירע

מהגנה להתקפה

מאורע גדול וחשוב בחיי המושבה ותולדותיה: יציאת הבריטים והערבים מהמשטרה ומסירתה לידי שוטרים יהודים בלבד. אכן היוצאים ידעו יפה־יפה לרוקן את המשטרה מכל הנשק שהיה בה בשפע. אולם היה זה סימן ראשון לעצמאות המתקרבת. "ברכת הדרך" לצאתם של הערבים והבריטים, שבוטאה בימים ההם בדברים: "תהי דרכם צלחה ויהודה ישב בדד לבטח",[3] היתה ברכה נאמנה של הישוב כולו.

מהגנה עברו המגינים להתקפה, ובראשית ינואר 1948 הניסו כנופיה גדולה של ערבים שפתחו באש מעמדתם על איזור הפרדסים בגאולה. הנפגעים במחנה הערבים היו מרובים, ועל כן אין פלא שלעמדת הערבים נצטרפו אנגלים שהשיבו יחד ביריות לעבר המגינים. בינתיים נופלים מאנשי המושבה, צעירים ומבוגרים בהגנה על הגליל, השרון, נקודות־הספר ובדרך לירושלים, מהם ילידי המושבה, דור שני ושלישי בה, ומהם חדשים שעלו זה מקרוב. אף במושבה עצמה נוגעים דמי בני המושבה וילידיה בדמי החדשים, וכך מיטשטשים התחומים בין שכבות הישוב וכולן — חומה בצורה אחת להגנת החיים והישוב לשם העם כולו.

ההגנה וארגוני המחתרת פושטים לעתים קרובות בקני הכנופיות שבסביבה ועושים הרבה להעמיד את הכוחות העויינים על העובדה, כי הישוב לא יתן עצמו למירמס, אם כי הממשלה חוסה על מעשיהן ומחפה עליהן בכוח השלטון שעדיין הוא בידם. מאורע רודף מאורע. הכנופיות אינן יכולות להסתגל למציאותם של המוני ערבים בצפונה של המושבה, הממשיכים עדיין ביחסיהם התקינים והידידותיים עמה, ואף אינם נותנים להם להתבצר בקרבם. בכוח לחצן של הכנופיות מתחילים, בשלהי מארס 1948, הערבים שבסביבי הירקון לפנות את מקומותיהם, בהם הם יושבים זה דורות ועוקרים אל ישובים ערביים. כל המישור הרחב המשתרע בין הרצליה—רמת־גן—פתח־תקוה, ובעיקר סביבות הירקון, המאוכלסים שבטים בידואיים ופלחים, מתרוקנים מתושביהם הקבועים. עוזבים את המקום השכנים הותיקים של פתח־תקוה: ערביי אבו קישק, שמאז ההתנפלות בשנת 1921 הם מטפחים קשרי ידידות עם המושבה ואינם מרפים מהם על אף לחצן של הכנופיות.

היוצאים מוכרים בחיפזון, מאימת הכנופיות, את שניתן למכור, וביחוד את בעלי החיים, לאיכרים יהודים שבקרבתם ואגב המכירה הם נפרדים מידידיהם היהודיים ודברי הפרידה מלווים קללות נמרצות על ראשי הכנופיות המאלצים אותם לעזוב את מקומותיהם. אגב כך נודע ליהודים כי סיבת הפינוי היא התכונה להתקפה גדולה רבת־ממדים על כל הגוש הזה, כשיתפנה מערבים. הסביבה מתרוקנת ומשנה פניה, אולם המושבה וכן הישובים בקירבתה יודעים את הצפוי להם בעתיד הקרוב, ועל כן כוננות כפולה ומכופלת.

עיקר החזית בחדשים אלה הוא מצידו של הכפר יהודיה. מדי פעם בפעם מתנגשים כוחות יהודיים בערבים הבאים משם, ולרוב מניסים אותם ודרך המנוסה נמצאת

סיכומי המערכה בראשית אפריל 1948

אחר כך זרועה חללים ופצועים ערבים. סביבת יהודיה נעשית מקום מועד למוקשים ולהתנפלויות מן המארב, ועל כן כה מרובים הקרבנות מבין היהודים, על אף המכוניות המשוריינות ועל אף הליווי המזויין. קן פורעים זה שביהודיה הציק ביותר לא רק למושבה אלא לישוב כולו, שכן חלש על אחת הנקודות החשובות במעלה — סביבות לוד. בראשית מארס נמסר "ליתר בטחון" מחנה חיל האויר הבריטי בראש־העין לצבא העיראקי והוא קבע לו מקום מושב בקירבה יתירה לפתח־תקוה והיווה סכנה לכל הגוש העברי המרוכז הזה.

בראשית אפריל 1948 מסתכמת המערכה על פתח־תקוה והסביבה כך: בני המושבה הצעירים, לרבות הבנות, נתפזרו ויצאו להגן על כל מרחבי הארץ. שלושה עשר מהם נפלו במערכה ורק שנים מאלה, בפתח־תקוה עצמה. במושבה נשארו המבוגרים יותר, היוצאים מדי יום ביומו ומדי ערב לשמירה על הגבול הארוך, כדי עשרים וחמשה ק"מ לערך. החזית היא מצד דרום ומזרח כאחת. בצדה הדרומי של המושבה מרוכזים הכפרים הערביים הגדולים: יהודיה, כפר ענה, סקיה ועוד; ממזרח, מעבר לירקון ומסילת הברזל, כר נרחב לכנופיות המתרכזות בפינה זו העתידה להיות בעוד חודש גבול המדינה העברית. גבול זה הוא בתחום המשולש הערבי, המזין את הכנופיות ומספק להן את כל צרכיהן.

מגמתם של ריכוזי כנופיות אלה היא, כמובן, המושבה על כל הגוש היהודי הגדול המרוכז סביבה; חסימת הדרך לשדה התעופה בלוד; הפסקת פעולתן של המחצבות, הגורמת בעקבותיה שיתוקה של עבודת הבנין ביהודה; כיבוש מכון המים בראש־העין המספק מים לירושלים; הפסקת מהלך הרכבת ראש־העין—פתח־תקוה, המובילה את הפרי לנמל ועוד. אולם הישוב עשה הכל לסכל מזימות אלה ולקיים בידו עמדות מפתח אלה. בכביש פתח־תקוה—לוד, שארכו אך קילומטרים אחדים, לא נפסקה אף ליום אחד התעבורה היהודית. אכן כל נסיעה לשם היתה בחזקת סכנה ונעשתה בלווי שיירה מזויינת. אולם הקשר עם לוד לא נפסק, על אף הקרבנות שנפלו בדרך קצרה וקשה זו.

לא כך היו פני הדברים בראש־העין. כאן התבצרו הערבים בעזרת הבריטים ואף המחנה הצבאי, הנכלל בתחומי המדינה היהודית, נמכר על ידי האנגלים לערבים. היחידה העיראקית שנכנסה לשם השתלטה על צומת דרכים חשובה זו ועל המקום הנחשב עוד מימי קדם לנקודה אסטרטגית חשובה החולשת על מבואות יהודה. אכן, מפעל המים היה לכאורה בידי הבריטים, אולם אלה היו לא רק ביחסי ידידות עם החיילים המזויינים שם, אלא אף כפופים למעשה לחיל העיראקי ורק בעל רשיון מיוחד מאת העיראקים יכול היה לגשת למפעל המים.

אף מסילת הברזל פתח־תקוה—ראש־העין אינה ארוכה ביותר, בסך הכל חמשה ק"מ, אולם אף קטע מיצער זה היה נתון לאש הכנופיות, ששיתקה עורק תעבורה

עמידת המושבה בימי המלחמה

חשוב זה. ואף־על־פי־כן גברו על הכנופיות, והמסילה פעלה כסדרה ובעונת הקטיף 1948, היינו בראשית השנה, הועברו בה כמיליון תיבות פרי הדר.

יגעים היו הענינים במחצבות מגדל־צדק שקרקען היה שייך לערבים. בפרוס מערכת השחרור נפלו המחצבות בידי הועד הערבי העליון, והוא ניצל את כל לחצו והשפעתו לדחוק משם את רגלי היהודים, הבעלים והפועלים כאחד. המכונות הוצאו בעזרתו של כוח עברי מזויין וכל שנשאר נחרב והופצץ על ידי הערבים. סיומה של פרשת מגדל היה גם סיום האפוטרופסות העברית על תוצרת המחצבות, שכן השתדלו הבעלים הערבים בשנים האחרונות ללחוץ בכוח הבעלות שלהם על היהודים, וברצונם הפסיקו את הייצור וברצונם חידשוהו.

פעמיים ניסו הערבים להתקרב מצדה הדרומי של המושבה ובשתי הפעמים נסוגו המתקיפים אגב אבידות מרובות. תבוסות אלה היה בהן משום אזהרה לבאות. לפני הערבים נסגר בראש ובראשונה כביש השרון ואחר כך גם דרך לוד—פתח־תקוה—ראש־העין. הם נאלצו להגיע בעקיפין ובדרך ארוכה ומפותלת ביותר למשולש ולצפון הארץ. נוסף לכך נותקו הערבים מאלפיים וחמש מאות דונם מטעים, הפזורים בתוך האיזור היהודי, וכמובן שנותקו ממקומות העבודה המרובים בפתח־תקוה. הערבים קיבלו הוראות לסיים את הקטיף עד אחד במארס ועל כן נקטף בין השאר גם פרי בוסר (וואלנסיה).[4]

ג

איתנה היתה עמידת המושבה בימי מלחמה אלה. כמעט ולא נפגעו מפעלי התעשיה. אלא שבקצתם נצטמצמה העבודה. לעומת זאת שיגשגו מפעלי תעשיה אחרים. התעסוקה המלאה של כל פועלי התעשיה היתה עדות נאמנה לכושר עמידתו של ענף זה בימי חירום אלה. פתח־תקוה רבתי כללה כבר למעלה מעשרים ושבעה אלף נפש. ובאמרנו "רבתי" הרי הכוונה ל"אם" וה"בנות", שבתחומי העיריה והמועצה הכפרית. אכן הסטאטיסטיקה הממשלתית לא הכירה עדיין במספרים אלה; לפי הספירה הרשמית עדיין קטנה האוכלוסיה של פתח־תקוה בשליש, אולם אין זה משנה ולא כלום, שעה שימי השלטון ספורים.

המושבה כמעט שאינה נפגעת מהמלחמה. הבנייה הפרטית מצטמצמת אלא שלעומתה גדלה הבנייה הציבורית וכל חמש מאות פועלי הבנין אשר במושבה עסוקים בעבודה. הקטיף והאריזה נעשים עתה על טהרת העבודה העברית ומשום כך תעסוקה מלאה לפועלים המקצועיים ולבלתי מקצועיים כאחד. תעסוקה מלאה זו קולטת את העליה החדשה הזורמת למושבה. בחדשי המלחמה נתווספו כשש מאות נפש מלבד הפליטים בני שכונות־הספר של אזורי המלחמה. העיריה חונכת בעיצום ימי מלחמה שיכונים חדשים ובהם: שיכון דיירי צריפי העוני במחנה־יהודה, שיכון

הבריטים יוצאים והכרזת המדינה

חיילים משוחררים ב"גאולה" ואף מניחה אבן יסוד למאה יחידות דיור לשיכונם של עולים חדשים. אף השיכון ההסתדרותי, המבוצע על ידי מועצת הפועלים במקומות שונים במושבה וסביבותיה, מתקדם בחדשים אלה ויום־יום מתווספות דירות חדשות ואגב כך, רחובות חדשים ושכונות חדשות.

בעייה קשה ביותר, בעייתו של הישוב כולו, אספקת מצרכי מזון, נפתרת במאמצים משותפים של הנהלת העיריה והתושבים. סייע לכך הנסיון של מלחמת העולם השניה בית־הדין העירוני וכן ועדת הפיקוח עשו הכל לבלום את נגע הספסרות והפקעת המחירים, והתושבים קיבלו על עצמם ברצון את עולו של הפיקוח על כל חומרותיו, שכן הכירו בנחיצות משטר של שעת חירום בימים אלה. בראשית אפריל מסר ראש־העיריה במסיבת עתונאים תמונה ממצבה הכללי והכלכלי של פתח־תקוה רבתי, ומתוכה נתברר, כי המושבה היתה יכולה להעסיק עוד הרבה פועלים, וביחוד בפרדסים, כי פרדסים רבים מוזנחים בשל מחסור בידים עובדות. מצבה הכלכלי האיתן של המושבה הוא גם שאיפשר לה להשתתף ביד רחבה במאמץ הכספי של הישוב לצרכי הבטחון והיא אספה חמשים אלף לירות ל"מס להגנתנו".[5]

משלהי אפריל 1948 החלו המאורעות להתפתח במהירות יתירה. בערב־פסח הניפה משטרת פתח־תקוה את הדגל הלאומי מעל לבנין המשטרה ובפעם הראשונה נערך מצעד שוטרים עברים בנוכחות באי כוח המושבה ובשירת "התקוה". מעיין ראש־העין עבר לידי הערבים והכנופיות, לאחר שהבריטים עזבוהו. לעומת זאת נכנסו המגינים היהודים לשדה־התעופה הגדול, המשתרע בין כפר־סירקין — שכונת בילינסון וראש־העין. על ידי כך לא רק שנוסף נכס חשוב לישוב אלא הישוב הסמוך, שכונת בילינסון, השתחרר מהסיוט שרבץ עליו במשך כל ימי המלחמה בשל שכנות בריטית־ערבית זו. ומשחלפה דאגה זו באה אחרת במקומה: הגדלתו וביצורו של הישוב, העתיד להיות ישוב־ספר ושכן למשולש הערבי.

ובעוד שהבריטים מפנים מרצון או בכוח ישוב אחר ישוב ונקודה אחר נקודה בסביבות פתח־תקוה, עסוקה המושבה במפעל גדול של שיכונים, המקיף את המושבה מכל העברים. הנפת דגלים עבריים על מקומות שסימלו את המימשל הבריטי, נעשית עתה יום־יום ואין הקהל נלאה מלחזות בתופעות אלה המרנינות כל לב. מונף דגל עברי גם על הדואר במושבה ואין כמעשה זה להעלות נשכחות מלבטי הדואר הארצישראלי בכלל ובפתח־תקוה בפרט מראשית הימים עד לאותו יום גדול בו החל לשרת הדואר העברי העצמאי.

והנה הגיע היום הגדול, יום הכרזת המדינה, ובו ביום מתפרסמת הכרזה מספר 1 לאנשי השומרון, השרון והעיר פתח־תקוה, בחתימת מפקד כוחות צבא ההגנה במחוז השומרון, השרון, גוש דן והעיר פתח־תקוה, בה נקרא הציבור "לליכוד הכוחות ולמאמץ עליון להדיפת האויב ולמיגורו". בכלל ההכרזה — פקודת הגיוס

המערכה בתמוז תש"ח

שהוכרזה בכל הישוב וקריאה לקהל, ש"החל מהיום יעמדו כל איש ואשה ואשר להם לפקודת כוחות ההגנה במקומותיהם".[6] פלוגות הארגון הצבאי הלאומי אף הצליחו לכבוש את הכפר יהודיה ולהחזיק בו כמה שבועות עד שחזר ונפל לידי הערבים שעות מספר לפני ההפוגה הראשונה.

וזכות גדולה עמדה לו לחורש הראשון במושבה ר' יהודה ר א ב שהספיק לחזות ימים מעטים לפני פטירתו בעצמאות ישראל בארץ־ישראל, היא העצמאות שבחריש הראשון שלו, שבעים שנה לפני כן, נטמן גרעינה הפורה והמבורך. כשבועיים לאחר כך, בי"ח אייר תש"ח (27.5.1948) נפטר ישיש זה, אשר בעת העליה על הקרקע היה מצעירי החבורה וזכה בשל חריצותו לשבח גדול ומיוחד של ר' יחיאל־מיכל פינס וכן מפי כל הרבים שבאו לפתח־תקוה וראו אותו צעיר משכיל ואדוק הולך אחרי המחרשה ומדריך אחרים בתורת החקלאות, היא התורה שהביאה אתו מהונגריה ונטעה על אדמת פתח־תקוה. שבעים שנות חייו במושבה הן שבעים שנות חיי המושבה מהניר הראשון עד לפתח־תקוה רבתי ורכושה הרב, בגוף ובנפש.

הכרזת המדינה היתה, כידוע, גם הכרזת מלחמה על ישראל על ידי שבעת העממין הערבים. בני פתח־תקוה השתתפו בהמוניהם בקרבות בכל חזיתות הארץ, אולם על המושבה עצמה וסביבותיה פסחה המלחמה, אך משנתחדשו הקרבות עם תום ההפוגה הראשונה, בא תורה של סביבת פתח־תקוה והגאולה הנכספת לא בושה לבוא.

בשלושה בתמוז תש"ח (10.7.1948) בבוקר עלה על אותה סביבה כוח מזויין עברי בליווי טורי משוריינים וממעל להם אוירונים. הכוח העברי נסתעף לכמה וכמה ראשים והקיף את כל הישובים הערביים על חילותיהם. ביום הראשון למערכה נכבשו: יהודיה ווילהלמה, טירה, ראַנטיה, ובהרים: דיר טאריף, קולה ואום זרע. ביום השני נפלו לידי חיילי ישראל: בית־נבאללה, וביום השלישי למערכה, בחמשה בתמוז (12.7) נכבשו: מגדל־צדק ואחר כך ראש־העין, מבצר אנטיפטרוס, תחנת הרכבת ואחרון־אחרון — מפעל המים בראש־העין, זה המספק מים לירושלים.

סיכום קצר זה של כיבוש סביבות פתח־תקוה וטיהורן מכוחות האויב מקפל בקרבו פרשיות גדושות גבורה והוד של חיילי ישראל, צעירים וקשישים, חיילים סדירים וחיילי מילואים, שכבשו בדמם שעל אחר שעל מסביבה זו, שעקבותיה נחרתו בעקבות דם כה רבים בתולדות הישוב החדש. קשה ביותר היה כיבוש מגדל־צדק; על אף מיעוט הכוחות והסיכויים לכיבוש, לא נרתע מפקד החטיבה מההסתערות, בהסתמכו על אנשי החי"ם בפתח־תקוה. ואכן הם לא איכזבו והמערכה נסתיימה בנצחון גמור. פעולת האיגוף הטילה מהומה בקרב הערבים, שהחלו לנוס מהכפרים והישובים. אולם לאחר ההתאוששות הראשונה באו התקפות־נגד וקרבות אכזריים, שעלו בקרבנות מרובים של לוחמינו. אף מגדל־צדק זכתה להתקפה נגדית כמה שעות לאחר היכבשה. קרב אכזרי ניטש כאן ממש ברגעים האחרונים לכניסתה של ההפוגה

הנצחונות והכיבושים

השניה. עמידת הגבורה של המגינים העברים, בני פתח־תקוה והסביבה, עוררה בלב כל רחשי התפעלות והערצה. בין הנופלים כאן היו בין השאר: יצחק ברקוביץ, איש הגנה ותיק, מעל לגיל הגיוס; בן המושבה אבשלום דינוביץ, שעמד ללא חת מול ההתקפה הקשה ביותר, שהדף אותה בגבורה מופלאה; איש "ההדרגה" אליהו גולדוואסר, שברגעיו האחרונים בבית־החולים שאל: "מה עם מגדל" ומששמע ש"מגדל בידינו" יצאה נשמתו.

המושבה וכל הישובים הסמוכים טוהרו מהאויב וממארבים שהיו במשך שנים קני מרצחים. הישובים נשמו לרווחה למראה השטחים הנרחבים שנפלו נחלה לישראל והם מעתה קודש למגמה העיקרית של המדינה: הקלטת העולים החדשים הזורמים לאלפיהם לישראל מכל קצוי הגולה. החזית הערבית בסביבות פתח־תקוה נתפוררה לחלוטין על ידי הכוח העברי, ומרחבי הכיבוש היו ודאי גדולים יותר, אילולי ההפוגה שחלה בינתיים והותירה לאויב עוד כמה וכמה ישובים במדרוני ההרים והצילה אותו מתבוסה גמורה ומוחלטת. המושבה השתתפה בקרבות לא רק במישרין על ידי בניה אלא גם בעקיפין על ידי הפגזות והפצצות בתוכה ובתוך "בנותיה". כחתף ירדה התבוסה על האויב, שכן לא הספיק לפוצץ את מכון המים בראש־העין ועל ידי כך ניצל מהרס אוצר יקר זה.[7]

ד

ברכת "שהחיינו" שיצאה מפיו של זקן המגינים בארץ ר' אברהם שפירא בהעלותו את הדגל העברי על ראש מבצר אנטיפטרוס, היתה גם ביטוי של שמחה גדולה למושבה שהעלתה בימים ההם את תאריך השבעים להיווסדה. ולא היה שי נאה לאם המושבות מאותו מעמד, שסימל את כיבוש האדמה והארץ כאחת. החגיגות שנערכו במושבה זמן־מה לאחר סיום מערכות השחרור ביטאו בצורות שונות את חלקה של "אם המושבות" לקירובה של המדינה העברית. עדיין היו פזורים בימי החגיגות רבים מבני פתח־תקוה בחזיתות שונות של הארץ ועדיין היתה המושבה קרובה אל חללים רבים מקרבה, אולם כל אלה לא העיבו את השמחה הרבה. עדיין היו אז שלושה שרידים מהראשונים (ר' אברהם וינקלר, ר' משה־שמואל ראב ור' נפתלי סוויאטיצקי), שידעו לספר הרבה על חבלי־ראשית, היא הראשית המצערה, שסופה פתח־תקוה רבתי על שרשרת ישובים, הפותחת בעין־גנים ומחנה־יהודה, ומגיעה דרך גבעת־השלושה, משק הפועלות, גת רמון, תל־נטע, כפר גנים, חבורת הפועלות, כפר אברהם, קבוץ רודגס, בהדרגה, היובל, קרית אריה, כפר סירקין, שכונת בילינסון, עד לצעירות בשכונות: קרית מטלון, צדור, גן־שלמה ונוה־עוז.

אף ציבור הפועלים בפתח־תקוה, שיד לו בשגשוגה של המושבה והתפתחותה, חגג

חברי מועצת העיריה בשנת היובל.
מימין לשמאל: י. אשכנזי, ח. ביילי, י. פיינברג, ז. יואלי, ח. זכאי, ד. טבצ'ניק, מ. קראוסמן, י. אידלמן, ראש העיריה פ. רשיש, ש. כץ, מ. שוולב, י. זהבי, ב. גורדון, י. הלר, שושנה ישראלית, ע. איכילוב, ש. אמסטר.

עולים חדשים בישובים הנטושים

באותם הימים את חגו בחנוכת בית־הפועלים החדש. פ. ר ש י ש, יוזמו ומבצעו של בנין הבית החדש, ציין בנסיבת חג זו את דרכו של הפועל העברי בפתח־תקוה מאז דרכה רגלו כאן לראשונה לפני ארבעים וארבע שנים והגיע מקומץ קטן של בודדים לשיעור של שמונת אלפים נפש וממיעוט מבוטל במושבה לעמדות מפתח. "נאה היא המתנה שפועלי פתח־תקוה מגישים לאם המושבות במלאות לה שבעים שנה" — אמר י. ש פ ר י נ צ ק בברכתו. במעמד זה הוקראה גם אגרתו של ד. ב ן־ג ו ר י ו ן, בה סופר על חלקה של פתח־תקוה בתנועת העבודה הארצישראלית מזה ובתולדות התקומה העברית והעצמאית מזה.

המושבה הוקפה שרשרת של ישובים עברים חדשים, הלא הם העולים החדשים שהתישבו בכפרים הערבים הכבושים והנטושים. בראש וראשונה בא הכפר הגדול יהודיה, על עשרים ושלושה אלף דונם שבקרבתו. כפר זה שנתעשר על חשבון פתח־תקוה (הרווחה בכפר נתבטאה בבתי המידות הנאים והמרווחים בו) הוא גם שהוציא מקרבו במשך כל השנים את המתנפלים עליה. בחשון תש"ט חזר ישוב יהודי לכפר זה, ששמם מתושביו היהודים זה אלפיים שנה. הערבים ביקשו להשכיח את עברו היהודי של הכפר, המרומז בשמו והנזכר במקרא וקראו למקום: אלעבאסייה, על שם קדוש מוסלמי בכפר, אולם התושבים היהודים החזירו לו את השם המקורי. במשך שבועות מעטים הגיע מספר תושבי הכפר לאלפיים נפש, רובם ככולם עולים חדשים, שניסו להתערות במקום ובעבודה בו.

האלפים ביהודיה גדלו מחודש לחודש. העולים החדשים נקלטו לא רק בישובים הערבים הסמוכים והנטושים אלא גם במושבה עצמה. הסוכנות החלה להקים בראשית 1949 מאות יחידות דיור ליד השכונות והשיכונים וכן גדלה תנועת הבנין במושבה (כדי שני מיליון לירות), בכלל תנועת בנין זו שורה של מפעלי שיכון, מאות יחידות דיור על אדמת יהודיה, הגובלת עם "היובל", מאות יחידות דיור בפיג'ה, הרחבת נוה עוז ועוד.

"אחרי בלותה היתה לה עדנה" — לאחר שבעים שנה מתחילה פתח־תקוה מחדש את פרשת גידולה ואינה מסתפקת עוד במה שהושג. המושבה גדלה מרצון ומאונס, שכן באים ונוהרים אליה ואל "בנותיה" העולים החדשים ובמשך חדשים מעטים היא גדלה בכמה אלפי נפשות ומסיימת את שנת 1949 באוכלוסיה של למעלה משלושים אלף נפש. רובם של העולים אנשי עבודה הם והם נקלטים במושבה, בעיקר במפעלי התעשיה, המלאכה ועבודות הבנין. פני המושבה משתנות מיום ליום בשל מפעלי הבניה המרובים. הרי ישוב עברי חדש המוקם בפיג'ה, והרי ישוב אחר המוקם אף הוא תוך שבועות מספר — ליד גת־רמון ו"היובל", והרי שיכון העולים בין כפר סירקין לשכונת בילינסון, והרי בית־החלוצים לעולים רווקים ורווקות, והרי תוספת משכנות לבית החלוצות ועוד ועוד.

גידולה של האוכלוסייה

המחנה הצבאי הגדול בראש־העין קולט אף הוא אלפי עולים הבאים לכאן "על כנפי נשרים" משדה התעופה הסמוך. התימנים הבאים למחנה ראש־העין עדיין קשה עליהם קליטתם כאן, שכן אין הם רגילים לארחות החיים והעבודה במקום. אולם קמעה קמעה מתרגלים אף הם ו"מושכים" אחריהם את בני שבטם החדשים הבאים ועולים ומתווספים עליהם יום יום. גידולה זה של המושבה בשל העליה החדשה ובשל האמצעים הזורמים לתוכה באמצעות המדינה והסוכנות לשם קליטתה, גורר בעקבותיו שינויי יסוד במראה החיצוני של המושבה: הכבישים מתרחבים ולצדם נטיעות ומרכז המושבה שהזכיר עיירה ליטאית משנה את צורתו לחלוטין. פג'ה הידועה לאנשי פתח־תקוה מימים ימימה נעלמה זה מכבר ועל מקומה צמחו ישובים ושיכונים ואף כביש חוצה ישובים אלה ומחבר אותם למושבה.

פתח־תקוה חדלה מכבר להיות אם הפרדסנות בארץ. זה שנים שפנה זיוו של הפרדס באם־המושבות והוא איננו עוד הענף העיקרי בה, כפי שהיה קודם. ממיליון עד מיליון ורבע תיבות פרי היתה המושבה משווקת "בימים הטובים ההם", שהלכו וחלפו ללא שוב. התעשיה לקחה את מקומו של הפרדס ועליה מתקיימים במושבה כשבעת אלפים נפש. שטחי הפרדסים נצטמקו משלושה עשר אלף דונם ומעלה לכדי עשרת אלפים ואף אלה לא כולם נעבדים. בזה אחר זה נעקרו ועל מקומם הוקמו שיכונים או מפעלי חרושת ומלאכה. פה ושם נשארו פרדסנים שקשה היתה עליהם פרידתם מהפרדס והם קיימו אותו על אף מצוקות הזמן. היבול של שנת תש"י (1949—1950) נאמד בשבע מאות אלף תיבה, ובמקום הדאגה שמלפני שנים להבטחת עבודה לפועל העברי, באה עתה אחרת, כיצד להבטיח פריון עבודה של העולה החדש, שהוא תנאי ראשון לקיום הסכם העבודה עם המוסדות המרכזיים.

ממדי האוכלוסיה גדלים והולכים. בראשית 1950 מנתה המושבה למעלה משלושים וארבעה אלף נפש לעומת עשרים ושבעה אלף בראשית 1949, גידול שהמושבה לא ידעה עד כה במשך שנה אחת. העולים החדשים, רובם ככולם דורשי עבודה הם, והם נקלטים במושבה על כל עבודותיה. לשורת המפעלים מתווספים מפעלי תעשיית האבן, המעסיקה מאות פועלים. המוני העולים יוצרים גם מקומות עבודה, אם בהרחבת השירותים ואם בהקמת השיכונים המרובים. ועדיין המושבה בסימן של קליטת עליה חדשה, שאין זרמה פוסק אף ליום, ומשום כך התכניות החדשות להרחבת מעגלי השיכון, העבודה וכל שאר הצרכים ההכרחיים להקלטתם של העולים. בינתיים מתבססים הישובים הסמוכים, וביהוד יהודיה. אין היא בתחום שיפוטה של פתח־תקוה, אולם מוסדות פתח־תקוה, וביחוד מועצת הפועלים, טורחת בביסוסו של ישוב זה יחד עם מוסדות המדינה והסוכנות.

מועצת העיריה מתקרבת לשנה העשירית מאז היבחרה; כמה וכמה פעמים נקבעו בחירות לעיריה, אולם הן נדחו משנה לשנה, ורק עתה נראים באופק סימני בחירות.

הבחירות למועצת העיריה

במועצה חלו בינתיים חילופי גברא; נפטרה רבקה נוביק ועל מקומה באה חמדה רוזנברג, במקומו של מ. גרבובסקי נכנס פ. רשיש, המכהן משנת 1948 כסגן ראש־העיריה ועל מקומו של פ. כרמלי — ד. טבצ'ניק. המושבה־העיר גדלה בקצב כזה שבמשך שנה ומחצה, היינו במשך שנת 1949 ומחצית 1950 היא מכפילה את מספר תושביה, מעשרים ושבעה אלף עד לחמשים וחמשה אלף. אכן אין מספר זה חופף בדיוק את תחום שיפוטה של פתח־תקוה, אולם למעשה נחשבת אוכלוסייה זו כחלק בלתי נפרד של אם המושבות.

באחד במאי 1950 חוגג קיבוץ גבעת־השלושה את חג מחצית היובל לקיומו. הוא מונה 861 נפש, משק מסועף ומגוון ביותר. דוגמת ה"אם" מצויים בקיבוץ מפעלי חרושת ותעשיה ליד חקלאות ומלאכה. עתה צר לו המקום והוא מתכנן את העברתו לגזלה, בגבול המשולש, על השטחים הרחבים שם. אכן שמחת ההעברה למקום החדש ולקראת ההיחלצות לכיבוש השטח החדש נשבתה עד מהרה בשל הפילוג העומד להתגלות לאחר זמן קצר ולהביא בעקבותיו הקמת שני משקים חדשים באותו שטח.

ליד הישוב הישן־החדש יהודיה, המונה כבר חמשת אלפים נפש, הוקם ישוב עולים חדש, המשתרע בין אדמות פתח־תקוה ואדמות יהוד, ובקרבת "היובל". כאן מרוכזות כאלפיים וחמש מאות נפש. הם נקלטים בעבודה בסביבה. הוא הדין במאות ובאלפים שבשיכונים אחרים בפינות שונות במושבה ובסביבותיה. מחנות העולים הופכים לישובי קבע ובהם "מחנה ישראל", בה יושבת אוכלוסיה למעלה מחמשת אלפים נפש, רובם הגדול מיוצאי פולין ומיעוטם מיוצאי ארצות־המזרח. המחנה הגדול ביותר הוא בראש־העין בו יושבים למעלה משנים עשר אלף איש — יוצאי תימן ברובם הגדול. התימנים מסתדרים בעבודה במושבה, שהרי להם מסורת ישנה של עבודה בפתח־תקוה. מפעם לפעם פורץ סכסוך עבודה עם יושבי המחנה, בשל אי־קיום מצוות העבודה המאורגנת, שהלשכה הכללית עומדת על משמרה. עדיין רגילים עולים אלה לתנאי ניצול מחפירים בארץ מוצאם ואינם בקיאים ככל הצורך בתורת העבודה המאורגנת. הרבה עמל השקיעו פועלי פתח־תקוה על מוסדותיהם לאַקלם ציבור גדול זה בהלכות עבודה בארץ, דרכה וטיבה ואף בסדר חלוקתה.

ב־14.11.1950 בוחרת המושבה במועצת־עיריה חדשה. מתוך 12.500 בעלי זכות בחירה הצביעו 10.674 בוחרים. לאימון הבוחרים זכו שמונה רשימות והן: מועצת פועלי פתח־תקוה: 3163 קולות — 5 נציגים (פ. רשיש, י. פינברג, ז. יואלי, י. אשכנזי, ח. בילי), הציונים הכלליים: 3221 קולות — 5 נציגים (ע. איכילוב, י. הלר, י. זהבי, ש. ישראלית, ב. גורדון — האחרון במקומו של יוסף ספיר שנתמנה לשר התחבורה), מפלגת הפועלים המאוחדת: 1012 קולות — 2 נציגים (ד. טבצ'ניק וח. זכאי), פועלי אגודת ישראל: 500 קולות — נציג אחד (י. אידלמן), הפועל המזרחי: 568 קולות — נציג אחד (מ. קראוסמן — במקום מ. חזני שהתפטר), תנועת החרות: 867 קולות —

תוצאות הבחירות

נציג אחד (ש. אסמטר), רשימת חרדים מאוחדת: 492 קולות — נציג אחד (ש. כץ), גוש דתי לאומי: 603 קולות — נציג אחד (מ. שוואלב במקום ק. גולדרייך שהתפטר).

בבחירות אלה נבחרה מועצת העיריה הנוכחית, המכהנת בשנת השבעים וחמש לקיומה של המושבה.

הערות

1. "הבוקר" 23.5.1947.

2. "דבר" 13.5.1947.

3. "דבר" 31.12.1947.

4. ראה סקירתו של ז. יואלי: פתח־תקוה ובנותיה בחדשי המלחמה, ב"דבר" 9.4.1948.

5. "הארץ" 3.5.1948.

6. נדפסה בספרו של א. טרופה: "יסודות" (פתח־תקוה, 1949), עמ' 150.

7. על הקרבות האלה ראה התיאורים של ז. יואלי: מהמערכה על קו ההרים מגדל צרק—דיר טאריף ב"דבר" 3.7.1949 וי. תמיר (קבנצל): ההגנה וההתקפה בחזית פתח־תקוה, בספר הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 141—148. על כיבוש יהודיה על ידי אצ"ל ראה "המשקיף" מיום 24.4.1949 (שם מוקדשים מאמרים אחדים לכיבוש זה).

פרק שלושים ושבעה:

מקץ שבעים וחמש שנה

הנהלת העיר בידי סיעות הפועלים / הרחבת תחומי השיפוט העירוני / השכונות שסופחו / פתח־תקוה הגדולה / הדאגה לשכונות ולפרברים / המעברה ובעיותיה / התקציב העירוני ומגמותיו הציבוריות / מצוקת האבטלה ודרכי פתרונה / סיכומים לשנת השבעים וחמש לקיום המושבה: שטחי הקרקע, השכונות והשיכונים, האוכלוסיה והרכבה / בתי החינוך לגווניהם / מוסדות הבריאות / השירותים הדתיים / מפעלי החרושת והתעשיה / השטחים החקלאיים / סיום

א

חבלי הבחירות

הבחירות למועצת העיריה, בנובמבר 1950, רמזו על תהליך של תמורות רציניות בהנהלתה של אם המושבות ומפנה בתולדותיה. היו אלה בחירות, בהן נשתנה נוף הבוחרים ובעקבותיו גם התוצאות. מדינת־ישראל הצעירה שמה קץ לכל ההגבלות בזכויות האזרח של תושבי העיר וביטלה את הצאֶנז הכספי, מורשת ממשלת המאַנדט. זו הפעם הראשונה בתולדות העיר, שכל תושב באשר הוא אזרח העיר הלך לקלפי, כשזכותו עמו, לבחור ולהבחר.

משנתפרסמו תוצאות הבחירות, החלו חבלי לידתה של ההנהלה החדשה ואגב כך נסערה המושבה כולה. עתיד העיר ואפייה החברתי של ההנהלה הושמו על כף המאזנים. בתוצאות הבחירות לא היה משום מתן תשובה ברורה לאן פני אֵם המושבות ומי מהכוחות הצבוריים יצליח ללכד רוב יציב לשם הקמת קואליציה, שיהא בכוחה לנהל את עניני העיר. היתה ההתמודדות קשה וחריפה בין מפלגת המרכז, חירות והחרדים מזה, לבין כל סיעות הפועלים מזה. לאחר התדיינות ובירורים נוקבים נפלה ההכרעה לטובת סיעות הפועלים. למרות הניגודים הפוליטיים והשקפות־העולם השונות שבאו לידי ביטוי במצעי הבחירות של סיעות הפועלים, פעמה בהן ההכרה כי קוי היסוד המשותפים מאפשרים להרכיב הנהלת עיר משותפת.

בחירתו של ראש העיר נעשתה לאחר מלחמה קשה בין שני הצדדים. ולאחר ששלושת המועמדים: ש. כץ, י. ספיר ומ. שוואלב קיבלו מיעוט של קולות, נבחר פנחס ר ש י ש ברוב קולות לראש העיריה. בבחירה זו נסתמלו המפנה שבהנהלת העיר והתמורות החברתיות במושבה שחלו בזמן האחרון.

עם בחירת ראש־העיריה נמסרו הודעות אלו:

ז. י ו א ל י (סיעת ההסתדרות): בבחירת נציג־הפועלים לראשות העיריה יש פיצוי היסטורי לחשבון הגדול שיש בין פתח־תקוה לבין תנועת העבודה בארץ. אחרי עמל

ההנהלה החדשה של העיריה

של שני דורות. עלה הפועל ממעמד של "אורח לא קרוא" לשלב העליון בהנהגת אם המושבות. ניתן את כל כוחנו למילוי השליחות.

ח. זכאי (מפלת הפועלים המאוחדת): בחירת איש ההסתדרות כראש עירית פתח־תקוה הוא מאורע ציבורי, אשר לו יחלו העמלים ודלת העם. נפעל בהתאם למאוויהם של עמלי העיר השואפים לתמורות ההולמות הנהלה פועלית בעיריה.

מ. קראוסמן (הפועל המזרחי): הקואליציה הפועלית תפעל לטובת כל האוכלוסיה. נעמוד על משמר עניני הדת בעיר ונדאג לסיפוק הצרכים הדתיים של כל התושבים.

י. אידלמן (פועלי אגודת־ישראל): לאחר שיקול יסודי החלטנו, כי מאחר שרוב תושבי עירנו הם פועלים, כפי שהוכח בבחירות האחרונות, יש להפקיד את השלטון העירוני בידי הנציגים של הפועלים, אגב הבטחה שיסופקו ויורחבו השרותים הדתיים.

ש. אמסטר ("חרות"): נעשה מאמצים מכסימליים כדי לשמור על צביונה הלאומי של אם המושבות. נשמור במיטב יכולתנו על האינטרסים של כל השכבות: הפועלים, העובדים האינטלקטואליים, בני המעמד הבינוני, בעלי היזמה היוצרת והבונה, שלא יבולע להם במשטר העירוני החדש.

הבחירות לעיריה הפקידו איפוא הנהלת עניני העיר בידי סיעות הפועלים: רשימת הסתדרות העובדים, מפלגת הפועלים המאוחדת, "הפועל המזרחי", ו"פועלי אגודת ישראל". בחירתו של ראש־העיריה החדש פנחס רשיש, בראשית 1951, בוטלה זמן קצר לאחר־כך על ידי בית־הדין העליון בשל פסול פורמאלי בבחירות ובמקומו נבחר מרדכי קראוסמן, איש "למפנה" של "הפועל־המזרחי". לבסוף התפטר קראוסמן ושוב נבחר רשיש (ב־11.11.1951) לראש העיריה. הנהלת העיריה החדשה הורכבה משלושת סגני ראש העיריה: דוד טבצ'ניק (מפלגת הפועלים המאוחדת), קראוסמן, ישראל אידלמן (פועלי אגודת ישראל), ז. יואלי וי. פיינברג (סיעת ההסתדרות). בבחירתו של ראש־העיריה החדש, איש גבעת־השלושה וחבר פלוגת עין־חרוד שנכנסה לפתח־תקוה בשנת 1924, נסתמל המיפנה שחל במושבה ובהרכבה בשנים האחרונות. אותם הפועלים, שנכנסו למושבה בתרס"ד (1904) נתערו בה במשך עשרות שנים עד שהגיעו לרוב גדול ומכריע. נסיון רב־שנים במפעלים קונסטרוקטיביים לפועלים שבידי ראש־העיריה החדש, שעמד בשנים האחרונות בראש מועצת פועלי פתח־תקוה, הועמד לשירות כל התושבים.

ה"אני מאמין" של ראש־העיריה החדש עם כניסתו לתפקידו, נתמצה בדברים אלה: "את כל כוחותי ומאמצי אשקיע בביסוסה ושיפורה של פתח־תקוה . . . יחד עם חברי לעבודה אפעל לביסוס המשק העירוני, החקלאי והמסחרי. נדאג להרחבת

סיפוח השכונות

פתח־תקוה רבתי, שתהיה לגורם חשוב בקיבוץ גלויות ומשענת למדינה". ראש־העיריה היוצא י. ספיר נפרד מראשותו בעיריה במשך עשר שנים תוך ההדגשה, כי באותו זמן קשה ורב־תמורות הושקעו על ידי הנהלת העיריה שבראשותו "מאמצים רבים ליצור את היסודות לביסוסה של העיר הזאת והרחבתה".[1]

ישובי הסביבה מקיימים לעצמם מסגרות של הנהלה עצמאית ונפרדים מה"אם". אולם עדיין נותרת בקעה רחבה למושבה עצמה, בה היא יכולה להתגדר ולגדול ואף להראות כושר של יכולת ארגונית בהכנסת שיפורים. ואכן, ההנהלה החדשה ניגשה במרץ לעבודתה ופרייה הראשון היה: הרחבת תחום־שיפוטה העירוני של פתח־תקוה, דבר שהיה סלע מחלוקת בעיר ובעיריה זה שנים ושכתוצאותיו הוצאו אל מחוץ־לתחום השיפוט העירוני חלקים אורגאניים ובלתי נפרדים של העיר. לאחר זמן קצר הורחב תחום השיפוט מחמשת אלפים עד כדי שטח של שנים עשר אלף דונם, בן ארבעים אלף נפש. השכונות שסופחו, ותיקות וחדשות, קיבוץ ותיק ושיכונים צעירים כוללים עתה: גבעת־השלושה, נוה־עוז, השיכון העירוני, שיכון ותיקי ההסתדרות, גוש בילינסון, תל־נטע, קרית־מטלון, צדור, גן־שלמה, קרית משה, שכונת הפועל המזרחי, שיכון החיילים המשוחררים וכן כל אזורי התעשיה.

בחגו של סיפוח זה, שנתקיים בשלהי מארס 1951 ציין ראש־העיריה פ. רשיש, כי "אין זה אלא הסיפוח הראשון, אך לא האחרון, כי בתור עתה: ישובים ושיכונים אחרים, עד שתקום פתח־תקוה הגדולה, שגבולותיה מצפון וממזרח הם הירקון ומגדל צדק".[2] הרחבה זו הטילה חובות גדולים ומעמסה יתירה על העיריה והיא נאלצה להרחיב את מעגלי מפעלותיה. ואכן בו בזמן אף נתקבלה שורת החלטות לביצוען של תכניות עבודה במושבה וב"בנות". תכניות אלה, שלביצוען ניגשו מיד לאחר ההחלטה עליהן, כללו: עבודות ציבוריות בקנה־מידה גדול, הקמת מפעלי פיתוח, סלילת כבישים בסכום של רבע מיליון לירות, כבישים בשלושים רחובות של המושבה והפרברים כאחת ובאזורי התעשיה, הרחבת הכבישים הקיימים המשמשים עורקי תחבורה חיוניים ועוד.

תשומת לב יתירה הוקדשה לבנינים לבתי החינוך במושבה. הבנינים הקיימים לא סיפקו אפילו את הצרכים המינימאליים ביותר והם גדלו עם סיפוחן של השכונות, שבהן לא היו בתי־ספר. ההחלטה להקים בנינים לשמונה־עשרה כיתות בתי־ספר נתכוונה בראש ובראשונה לשכונות המסופחות.[3] דאגה זו לעניני פתח־תקוה, היא מהסעיפים העיקריים של הנהלת־העיריה החדשה. ראוייה למשימת הדור היתה הכרזת העיריה, כי "לשם קליטת העליה תפעל הנהלת העיריה מחוץ לכל שיגרה והגבלות פורמליות". אותה ישיבה של מועצת העיריה החליטה להכניס את הספריה העירונית על שם אליהו ספיר לכלל מוסדות העיריה, ועל ידי כך חדל מוסד זה להיות נתמך.[4] החלטה אחרונה זו עדיין היה סיפק בידיה להרגין את האיש

התקציב ומנמתו

שנשא במשך עשרות שנים מוסד זה על גבו, ר' יחיאל כהן, שנפטר ימים מעטים לאחר כך ולא זכה לראות את הספריה נגאלת אחר כך ממרתפה הקודר ועוברת לבנין מואר, שהוקם על ידי העיריה.

חנוכת בנין הלשכה הכללית בראשית אפריל 1951 היה חגם של אלפי הפועלים בפתח־תקוה, אשר ביניהם רבים הזוכרים את תלאות הלשכה במושבה וכיצד היתה עילה נצחית לסכסוכים וחיכוכים. המושבה שקלטה כעשרת אלפים פועלים ממחנות ראש־העין ומחנה־ישראל עדיין נתונה היתה במחסור חמור של פועלים. לפי דברי איש הלשכה הכללית סודרו בעבודה במשך השנה האחרונה כשלושת אלפים וחמש מאות עולים חדשים. לפתרונה של בעיה זו תרמה הרבה הקמתה של מעברה גדולה (במחצית 1951) במרחק שנים־שלושה ק"מ ממרכז המושבה, מול שכונת התימנים שעריה. המעברה נפתחה בחמש מאות איש ומיום ליום נתוספו עליה מאות עולים חדשים, שהגיעו לכאן אם משדה התעופה ואם ממחנות העולים. הנהירה למעברה גדלה ביחוד משהודיעו לתושביה, כי כל הרוצה בעבודה יקבלנה מיד.

מעברה זו גדלה לאחר זמן קצר לעיר אהלים, המאַכלסת כעשרת אלפים נפש, בחלקם הגדול מעולי בבל. אם כי בעיות העבודה לא הטרידו ביותר את אנשי המעברה באו דאגות אחרות שהעסיקו גם את המוסדות במושבה המטפלים במעברה זו. העיקה במיוחד בעית העזרה הרפואית וצריפים למוסדות חינוך. עיר האהלים החלה קמעה־קמעה ליהפך לעיר צריפים, מאות צריפים הוקמו בשלהי תשי"א תחת האהלים והקלו על יושביהם.

ציבור פועלי פתח־תקוה הגיע בשלהי 1951 לחמישה עשר אלף. התעשיה, שנעשתה מרכז גדול וחשוב במושבה, מעסיקה שלושת אלפים פועל ואף־על־פי־כן מעיק עליה החוסר בפועלים מקצועיים. מחסור זה העיק גם על שאר ענפי העבודה ואף־על־פי־כן יצאה המושבה למרחב בהוציאה לפועל עבודות ציבוריות בתנופה גדולה, שטרם ידעה כמותה עד כה — עבודות בשיעור של מיליון ל"י: שלושים כבישים, בעיקר בפרברים ובשכונות שסופחו זה עתה, מדרכות בכמה וכמה רחובות מרכזיים, בנינים לתשע־עשרה כיתות של בתי־הספר העממיים ושש כיתות גן־ילדים, תיעול וביוב, התקנת קוי־מים חדשים, נטיעת שדרות וגנים חדשים (מהם ארבעה בשכונות ובמושבה), בניני ציבור ("יד לבנים", בנינים למכבי־אש, ולליגה למלחמה בשחפת) ועוד.

הצעת תקציב לשנת 1951/52 בשיעור של שלושה מיליון ל"י אין כמותה לשקף את השינוי שחל במושבה, אם בהיקף פעולות העיריה ואם במגמותיה הציבוריות. שליש משלושת מיליון ל"י הוקצב להוצאות שוטפות ושני שלישים לתקציב הפיתוח, הכולל שורה ארוכה של הקמת מפעלי כלכלה, מוסדות ציבור ועבודות פיתוח ושיפור המושבה. ענין מיוחד יש במבנהו של תקציב החינוך,

ראש־העיריה פנחס רשיש.

המעברה

שעיקרו בהדגשתו של פ. רשיש "שהעיריה לא תחסוך אמצעים כדי להבטיח, כי אף ילד לא יישאר מחוץ לכתלי בית־הספר.

עם סיומה של שנת התקציב 1951/52 כבר נראו באופק סימני המשבר בארץ, חוסר מזומנים וחוסר־עבודה ואף־על־פי־כן סיימה העיריה את שנת התקציב בעודף של ארבעים אלף ל"י. שנת תקציב זו היתה גם הראשונה להנהלה החדשה של העיריה וראשה ציין בסיפוק: "ביססנו את העיריה על יסוד משקי בריא . . . כאשר קיבלנו את הנהלת העיריה לידינו היה לעיריה גרעון של ארבעים וחמישה אלף ל"י ואנו מסיימים בעודף . . .".

ב

חורף תשי"ב, שהיה קשה וגשום ביותר, פגע בראש ובראשונה במעברה על שמונת אלפים תושביה. הצפיפות היתירה, ללא סידורים מתאימים, הביאה לתוצאות קשות והמוסדות השונים המטפלים במעברה עמדו אין־אונים. היה הכרח לפנות את כל תושביה, וכל העיר על הנהלתה נפנו לפעולת הצלה מאומצת. כל אזרח בעיר נענה ברצון לקריאת ההצלה ובא לעזרת המפונים. תלמידי בתי הספר שותפו אף הם על ידי איסוף בגדים חמים ומצרכים ראשוניים אחרים. המפונים שוכנו בבתי הספר ובתי צבור. הוקמו מטבחים בהנהלת ארגוני הנשים. משהקלו המים והמפונים החלו לחזור, היתה בפי כולם תודה והוקרה למאמצי תושבי העיר והנהלתה.

דרישת המעברה היתה לספחה לעירית פתח־תקוה, על ידי כך תוקם רשות מטפלת בכל בעיותיה. ראש־העיריה אף הודיע בראשית שנת 1952 על הצעתו למשרד־הפנים לספח את המעברה לתחום שיפוטה של עירית פתח־תקוה והעיריה תעשה כל שבידה למען המעברה: תסלול כבישים ותיכנס בעול החזקת כל השירותים העירוניים, אשר אנשי המעברה זקוקים להם.

חוסר־העבודה החל להעיק על המושבה עם סיומה של עונת הקטיף. אכן, אין הקטיף עתה כמו הקטיף בעבר ואף־על־פי־כן נאמדה כמות הפרי בפרדסי פתח־תקוה לחצי מיליון תיבות. שבעת אלפים דונם פרדסים נותרו בפתח־תקוה ואף הם סבלו קשה בשל עונת החורף הגשומה. אולם עדיין מצוייה בפתח־תקוה פלחה, הלא היא הפלחה שנדחקה לקרן זוית זה עידן ועידנים, אולם חזרה ועלתה עתה בשל השטחים הנוספים מתחומי הרכוש הנטוש. הפלחה תופשת בפתח־תקוה, בשנת 1952, שטח של למעלה משלושת אלפים וחמש מאות דונם, ואם פגעו הגשמים בפרדסים הרי היו לברכה רבה לפלחה.

התעשיה גדלה ומתרחבת אף עתה, עם הקשיים בהשגת חמרי גלם. שלושים ושבעה מפעלי חרושת ותעשיה חדשים הוקמו במושבה בשנת 1951 והם כוללים סוגים רבים ושונים. ואם פחתה הבנייה של בתי־מגורים, גדלה בממדים ניכרים בתחום

האבטלה והמלחמה בה

מפעלי חרושת ומלאכה חדשים. אלפי הפועלים המתאקלמים במושבה בכל סוגי העבודה מצריכים חיפוש אחרי מקומות שיכון חדשים ומשום כך נרשמים רבים לשיכון העממי.

המצוקה היורדת על המושבה היא ביחס הפוך לצרכי העיר הגדלים מיום ליום. משום כך קוראת העיריה לתושביה לשאת בעול נוסף לשם ביצוען של כל הפעולות. ומהצרכים ההכרחיים הוא, למשל, בית־חולים עירוני, שכן ארציים ולא מקומיים הם בתי החולים בפתח־תקוה והם שייכים לכלל חברי קופת חולים של הסתדרות העובדים. משום כך — תכנית להרחיב את בית־החולים "השרון" (מקודם בילינסון ב') בשמונים מיטות נוספות ועל ידי כך יהא זה בית־חולים עירוני משותף של העיריה וקופת חולים. לבית־חולים זה מלאו עשר שנים והישגיו במשך העשור היו ערובה מספקת להמשך התפתחותו וגידולו לתועלתה של המושבה.

האבטלה שגדלה עם סיום עונת הקטיף והאריזה, פיטורי הפועלים ממחצבות האבן במגדל־צדק הגבירו את הדרישות כלפי העיריה להרבות בעבודות לשם קליטתם של המובטלים. צמצום האשראי בארץ צימצם ביותר את יכלתה ועזרתה של העיריה בהקלת מצוקה זו. משום כך לא בוצעו כמה וכמה תכניות שהוחלט עליהן עוד לפני כן והיה צורך במאמצים גדולים ומיוחדים לקיים ככל האפשר החלטות והבטחות להקלת חוסר העבודה.

מאזן שנתה השניה של הנהלת העיריה החדשה טבוע איפוא בחותם המצוקה. ואף־על־פי־כן היו בו גילויי יזמה ופעולה שנראו בכל שעל ושעל במושבה. סעיפי הפעולה המפורטים לא היו אלא פירוש למגמת היסוד: ביצור אזורי התעשיה, הרחבת הרשת החינוכית, שיפור העיר ומיזוגה עם השכונות והפרברים שסופחו אליה. התקציב לשנת 1952/53 גדול אמנם בהרבה מזה של השנה הקודמת, אולם הוא אינו כפי מידת הצרכים שגדלו. הגדלה זו למרות היכולת שצומצמה היתה הכרחית לפי שגם "בתקציב זה אין כדי לספק את כל הצרכים של האוכלוסיה שלנו, המתקרבת לחמישים אלף נפש בתוך גבולות שיפוטה של העיריה, אשר עשיריה מעטים ורבים מתוכה מעוטי אמצעים. האוכלוסיה שלנו כוללת הרבה עולים חדשים, אף על פי שרובה של העליה החדשה נמצאת עדיין מחוץ לשטח שיפוטינו".[5]

מספר המובטלים בפתח־תקוה גדל והולך מיום ליום ומגיע בשלהי שנת 1952 למאות רבות. זה שנים רבות שאין המושבה יודעת טעמה של חוסר העבודה, ולמחוסרי העבודה מצטרפים רבים שאינם נרשמים בלשכה הכללית הזקוקים אף הם ליום עבודה שאינו מצוי. ישנן משפחות הסובלות במושבה הגדולה חרפת רעב ורבים המאמצים הנעשים על ידי מוסדות הפועלים והעיריה ליצור עבודות לשם העסקתם של המובטלים. העיריה מניחה בפברואר 1953 יסוד לבנין העיריה,

סיכומים לשנת השבעים וחמש

שעל כן משוכנים משרדיה בכמה וכמה מקומות במושבה, ודבר זה אף יקל במידת־מה על חוסר העבודה בעיר.

התקציב החדש, לשנת היובל, היינו שנת־התקציב 1953/54 מבקש לפתור את הצרכים השוטפים של העיר ופרבריה וכולל מפעלים עיקריים אלה: הקמת בית־חולים עירוני בן מאתיים מיטות, מאה יחידות דיור לזוגות צעירים ולנזקקים ונצרכים מתחומי העזרה הסוציאלית, הקמת שוק סיטונאי, בית־ספר לילדים עזובים וביצועה של תכנית ביוב בעיר ובפרבריה, והגדלת תפוקת המים בששים אחוז על ידי התקנת קו מרכזי באורך של חמשה קילומטר וחצי והקמת בריכת מים שקיבולה 3000 ממ"ע.

המושבה נכנסת איפוא לשנת היובל, כשהיא טבועה אמנם בחותם המצוקה, אולם גם בחותם הפעולה והיזמה, שעקבותיהן ניכרות בה ובסביבותיה.

ג

בבואנו לסכם את הישגי אם־המושבות מקץ שבעים וחמש שנה לקיומה, היינו בשנת תשי"ג, מן הראוי שנתחיל בדבר בו פתחו העולים הראשונים בשנת תרל"ח — ב ק ר ק ע. ראינו כמה רופף היה אומדן הקרקע שנרכש על ידי הראשונים, והדבר הוסבר בתנאי הרכישה והבעלות של הימים ההם. רק לאחר שנים נתברר, כי קרקע שנרכש על ידי המייסדים הראשונים היה במשך שנים בידי זרים. לאחר שבעים וחמש שנה ישנה ספירה מדוייקת בתכלית הדיוק, שכן נשתנו לא רק הזמנים, אלא גם האמצעים המשמשים סיפרה זו. עתה אין עוד השטח מגון אחד; הוא מתחלק לתחומי שיפוט רבים ושונים, שמן הענין לפורטם.

בראשונה בא שטח השיפוט העירוני, בן 11,731 דונם (עד לסיפוח ביום 1.3.1951 רק: 5109 דונם). השיכונים הקשורים בתחום שיפוט זה הם: קרית־מטלון, גן־שלמה, שכונת־צדור, נוה־עוז, גבעת־השלושה (הישנה), תל־נטע, בית־חולים בילינסון, "משכנות" (שיכון "הפועל המזרחי"), שבת־אחים, שיכון חיילים, שכונת עקיבא, שכונת חסידוף, שכונת ירושלים, שכונת בת־שבע, בתי דיסקין ושעריה. לאחר התחום הנזכר בא שטח בנין הערים הכולל: 31,386 דונם (לפני הסיפוח: 29,022). בשטח זה כלולים נוסף על השיכונים הנזכרים לעיל: קרית־משה, שיכון עירוני פיג'ה, שיכון ותיקים פיג'ה, בית־און, שכונת גארדלין, שיכון הציונים הכלליים, שיכון "סלע" (הסתדרות עובדים לאומית), שיכון י. ב. ה. מ. (חירות), שיכוני מפ"ם, שיכוני עולים בפיג'ה — עמידר א־ב ושיכוני עולים בפיג'ה (על יד שיכון הותיקים).

באזור בנין ערים, אולם מחוץ לתחומי שטח השיפוט העירוני, מצויות רובן של ה"בנות" הותיקות כפר־גנים א־ב, הוא הכפר שיצא למרחב בשנים האחרונות ואף הוכרז כמועצה מקומית במאי 1952; גת־רמון, כפר־מעש, הוא השם החדש של

הישובים והאוכלוסייה

שני הישובים: "היובל" ו"בהדרגה" שנתמזגו לחטיבה ישובית אחת בשנת 1948 (בשנת 1950 הוקמה באיזור מועצה אזורית בשם: "מפעלות", הכוללת: כפר־מעש, מגשימים — מושב של חיילים משוחררים, שהוקם על ידי רסק"ו, יכין — מושב של עולים חדשים, שהתנחל על אדמת יהוד העתיקה, מקום מושבם של בני פתח־תקוה הראשונים ועיר גנים, היא העיר המוקמת על ידי חברת דרום־אפריקה לבעלי הון מחוץ־לארץ), שיכון עולים עירוני (גת רימון) ושיכון רסק"ו.

ועדיין אינה מתמצית בכך רשימת הישובים המקיפים את פתח־תקוה מכל העברים, שכן ישנם עוד שיכונים ושכונות הגובלים עם פתח־תקוה ואינם שייכים לה, מצד דרום: שיכון העולים ב"היובל", יהוד, כפר אונו; מצד מזרח: כפר סירקין, שכונת־בילינסון, מעברת פתח־תקוה, ראש העין, קיבוצי גבעת־השלושה, ומצד מערב: גבעת שמואל, פרדס כץ והשיכונים שם.

אף מפקד האוכלוסיה של פתח־תקוה רבתי מתחלק לסעיפים מגוונים. ליום אחד במאי 1953 מנתה אוכלוסיית פתח־תקוה וסביבותיה לפי כרטיסי המזון: 45,578. אם נוסיף לכך את ישובי הסביבה נקבל 55,361. מספר אחרון זה בצירוף מחנה ראש־העין והמעברה הוא הסיכום האחרון והעגול: למעלה מששים ושמונה אלף נפש.

אוכלוסיית פתח־תקוה מקיימת מוסדות־חינוך רבים ומגוונים ביותר: גני־ילדים עירוניים (36), פרטיים (17), בתי־ספר יסודיים (18), בתי־ספר תיכוניים (5), בתי־ספר מקצועיים (4), בתי תורה וישיבות (5), בתי־ספר אחרים (4). בסך הכל מתחנכים במוסדות אלה למעלה מעשרת אלפים תלמידים. מוסדות החינוך מתחלקים לזרמי החינוך השונים, החל בכללי, עד לזרם העובדים, המזרחי ואגודת־ישראל. בראש מוסדות התרבות של המושבה — הספריה העירונית על שמו של אליהו ספיר, הנכנסת בשנת היובל לעשור החמישי לקיומה. הספריה מונה 17,500 כרך (מהם 15,800 בעברית) והיא מהספריות העירוניות החשובות בארץ, מבחינת אוצרות הספרים היקרים שבה. בראשית 1953 עברה הספריה לבנין חדש, ארעי אף הוא, עד להקמת בנין־קבע למענה.

את פעולות התרבות במושבה, המתנהלות על ידי מחלקת התרבות של העיריה, ההסתדרויות והמפלגות במקום, משמשים האולמים הציבוריים במושבה.

אף הפעולה בתחום הבריאות ודאי אינה עוד כפי שמצאה ד"ר ברנשטיין־כהן מלפני כחמישים שנה. עתה אין עוד צורך לאסור מלחמה על הועד לשם הקמת מוסדות היגיינה ראשוניים. העיריה מקיימת מרכז בריאות, המסתעף לכמה וכמה סעיפים הכוללים את כל מדוי הגוף והנפש של כל הגילים. רשת מוסדות הבריאות כוללת: מרכז הבריאות לאם ולילד, על שני סניפיו בשיכון פיג"ה וקרית־מטלון, בית־היולדות העירוני על שם רבקה נוביק ז"ל, טפלית לתינוקות על ידי מרכז

שירותים וענפי כלכלה

הבריאות לאם ולילד, מרכז הבריאות לתלמיד, מרפאת שיניים לתלמידי בתי־הספר, מרפאות עירוניות: מרכזית ושלושה סניפים במחנה יהודה, פיג׳ה ושעריה, בית־חולים עירוני ״השרון״, שעבר מאבגוסט 1953 לרשות משותפת של העיריה וקופת־חולים של הסתדרות העובדים. בית־חולים זה נפתח מאז לכל תושבי המושבה ונעשה מרכז האישפוז של פתח־תקוה רבתי. מוסדות הבריאות האחרים המשמשים את המושבה הם: קופת־חולים של הסתדרות העובדים, המספקת שירותי בריאות לששים אלף נפש בפתח־תקוה וסביבותיה ולרשותה שני בתי־חולים: בילינסון א־ב, שהם מהגדולים במדינה, מרפאות אזוריות, טיפת חלב, בית־מרקחת, מכון רנטגן ועוד ועוד; קופת־חולים עממית משמשת את בני המעמד הבינוני וקופת־חולים לאומית משמשת את חברי הסתדרות העובדים הלאומית.

במושבה תופסים עוד היום השירותים הדתיים מקום נכבד ביותר. המועצה הדתית, שירשה את כל תפקידי ועד הקהילה, היא בעלת שירותים מסועפים ביותר. במועצה שמונה רבנים (במקום חמישה עד קום המדינה) ובראשה הרב הראשי ר׳ ראובן כ״ץ.

מושבת הפרדסנות, שירשה בשעתה את מושבת הכרמים, פינתה בחמש־עשרה השנים האחרונות את מקומה למושבת התעשיה. בסוף מארס 1953 מנתה המושבה קרוב לארבע מאות מפעלי חרושת ותעשיה, המייצרים ״מזן אל זן״: מזון, משקאות וקרח, שמנים ושומנים, מוצרים חימיים, גומי, עץ ומוצרי עץ, נייר ומוצרי קרטון, דפוס וכריכיות, תוצרת עור, טכסטיל, הלבשה, מוצרים מינרליים, תוצרת מתכת, אבנים יקרות ועוד ועוד. מפעלי האבן והסיד במושבה מספקים קרוב לארבעים אחוז מתצרוכת המדינה. ליד התעשיה מצויים במושבה ענפי מסחר וכלכלה רבים ובהם בתי מלאכה, שאינם נכללים במפעלי התעשיה. אף אלה מונים עשרות מרובות ואם נוסיף לכך את הבנקים הותיקים והצעירים (בנק קופת מלוה חקלאית, בנק לאומי לישראל, בנק קופת מלוה של העובדים, קופת אשראי וחסכון) וכן את המוסדות הכלכליים המרובים של הסתדרות העובדים (סולל־בונה, תנובה, חק״ל ועוד) ושל שאר המוסדות והארגונים, ולפנינו מכלול רב גוונים של כלכלה, שהכל בה ולא נפקד בה מאומה מכל הצריך לחייה הכלכליים של המושבה. לבסוף נזכיר את המועצה המקומית של האיזור הכפרי, החולשת על 14,000 דונם, בהם 6000 דונם פרדס נושא פרי, 1500 ד. ירקות, אלף ד. מספוא ירוק, 2305 ד. שחת, אלף ד. תבואות, 1500 ד. אדמות בלתי מעובדות ו־650 ד. דרכים.

הרבה תלאות וגלגולים עברו על גידולי השדה במושבה. וסמל נאה הוא לאם המושבות, כי מקץ שבעים וחמש שנה לקיומה ידעה לשמור על מעטי שדה וירק אלה, שבצירופם של האילנות המרובים, יצר אותו נוף כפרי ירוק העוטף את המושבה ומושך אליו בהדרו עין כל עובר ושב.

מתרל"ח לתשי"ג

השם "פתח־תקוה" היה בתרל"ח סיסמה של ירושלמיים וחובבי־ישוב, שבכוחה ביקשו לעשות "עמקים עכורים" שבארץ־ישראל לישוב עברי גדול ומושרש. מקץ שבעים וחמש שנה נעשתה סיסמה זו מציאות וביטוייה: פתח־תקוה רבתי. ואין פתח־תקוה גדולה ורחבה זו אלא רקע אף היא לסיסמה דומה לבאות, — והפעם אין כמות הדוגמה החיה לאמונה בהתגשמותה אף הוא ובקני מידה של ימינו בעתיד הקרוב והרחוק כאחד.

הערות

1. עתון העיריה, פתח־תקוה גל' 1, שבט תשי"ב/פברואר 1952, עמ' 4—5.
2. "דבר" 27.3.1951.
3. "דבר" 17.4.1951. וראה עוד שם: 3.4.1951.
4. "דבר" 12.5.1951.
5. מדברי ראש העיריה פ. רשיש על התקציב (עתון העיריה, גל' 3, עמ' 3).

תם

אברהם יעקב ברור

סקירה גיאוגרפית

אברהם יעקב ברור

סקירה גיאוגרפית

1. שמות המקום

השם

השם פתח־תקוה הוא ביטוי נאמן להגיון לבם של חלוצי הישוב, מייסדי הכפר העברי הראשון, 1809 שנים אחרי חורבן הבית השני. תקוותם־תפילתם היתה שמפעלם ישמש מופת לרבים ובו תיפתח שיבת בנים לגבולם; בעמל ידיהם תגאל הארץ הקדושה משממותה, וכרי־בר, כרמים וגנים יפארוה כבימי קדם. בשנים שבהן החל רעיון השיבה לעבודת האדמה להתגשם וחובביו הירושלמיים התלבטו בבקשת נחלה מתאימה לקנותה, רחף נוכח עיניהם דבר הושע בן בארי (ב׳ י״ז): ״ונתתי לה את כרמיה משם ואת עמק עכור לפתח־תקוה וענתה שמה כימי נעוריה וכיום עלותה מארץ מצרים״. הקניה הראשונה היתה כידוע ביריחו, ולנחלה זו, שבתוכה או על־ידה נמצא עמק עכור (יהושע ז׳ כ״ד־כ״ו), נועד השם פתח־תקוה. כאשר ביטל השולטן את הקניה (כיום נדע, שרעה זו היתה לטובתם של החלוצים ושל עתידות הישוב כולו, כי בתנאי האקלים של יריחו לא יכלו הירושלמים, יוצאי ארצות קרירות, להסתגל לעבודת האדמה), ניתן השם בסוף תרל״ח לאחוזה שנקנתה מידי הינני קסאר בכפר מלֵבּס. אין זה השם הראשון לאחוזה חקלאית יהודית בארץ במאה הי״ט; קדם לו בשמונה שנים השם מקוה־ישראל, שניתן לחוות־הלימוד שעל־יד יפו. ארבע שנים אחרי פתח־תקוה באו ראשון־לציון וראש־פנה. ארבעת השמות הם תנ״כיים, שהיו שגורים בפי כל יהודי, כי הם נמצאים בהפטרות או בפרקי תפילה.[1] ארבעת השמות הראשונים הם המוצלחים מכל השמות הבלתי־היסטוריים, שניתנו על־ידי בוני הישוב החדש מאז שנת תר״ל ועד עתה. משתקף בהם לא רק חלומם של החלוצים, אלא גם רוחו של הדור, שהשכים והעריב בבתי־כנסיות ובבתי־מדרשות ופרשיות השבוע והפטרותיהן החוזרות בכל שנה התמזגו להם עם תופעות הטבע, שגם הן חוזרות עם תקופות השנה. לפתח־תקוה מן ההפטרה לפרשת במדבר אסוֹ־ציאצות עם האביב ואילונות המלבלבים אז אף בתפוצות הצפוניות הקרירות ועם הירק בו מקשטים את בתי־הכנסיות בחג השבועות הסמוך להפטרה זו. ויש משמעות לשמות: ״פתח־תקוה״ היתה למציאות מלבלבת, שהורתה לרבים הדרך להוציא את חלום־ציון למעשה. השם הפך לסמל.

בנוסח הגט הניתן בבית־הדין הרבני בפתח־תקוה כותבים: ״מתא פתח־תקוה דיתבא על מי בארות״. לפני השחרור היו מזכירים בנוסח הגט גם את השם הערבי: ״מתא פתח־תקוה דמתקריא מלבש דיתבא על מי בארות״.[2] מלבש — שרשו הוא ״לבש״ כמו בעברית והצורה מתאימה ל„מלובש״. מקור השם אינו ידוע; ייתכן ששם

שמות ה„בנות"

זר קיבל בפי הערביים צורה ערבית. בכל אופן אין זה שם מימי אבותינו, ופתח־תקוה לא דחקה שם היסטורי. תחום פתח־תקוה מקיף כעת גם אדמות שני כפרים ערביים חרבים, פיג׳ה במזרח ואֶל־מיר בצפון. השם הראשון מקורו ינני *Παηαί* פֵּיגַי, ומובנו מעינות. עיר בשם זה ידועה כבר במאה הג׳ לפה״ס והיא נקראה גם אָרֶתוּסָה, שם המורה גם הוא על שפע מים. פיגה העיר מובאה גם בתוספתא (תרומות א׳ ט״ו) בימי רבן שמעון בן גמליאל (אמצע המאה הב׳ לספה״נ).[3] על העיר או על המעינות נקרא הירקון בפי חז״ל נהר פיגה או פוגה. המשנה (פרה ח׳, י׳) פוסלת את מי פיגה (פוגה) להזאה על טמא מת, מפני שאינם מים חיים הדרושים לכך (במדבר י״ט, י״ז), כי אם מי בצים (בצה). רבי יוחנן (במאה הג׳) מונה את נהר פיגה בין ארבעת הנהרות ״המקיפים״ את ארץ־ישראל (בבלי, בבא־בתרא ע״ד). בתחום פתח־תקוה נכלל גם שטח מהעיר אנטיפטריס שיסד הורדוס על־יד מעינות הירקון וקראה על שם אביו. היא היתה עיר־אֵם לכמה ישובים שבסביבה, וגם פיגי שקדמה לה נכללה בתחומה הרחב. המצודה של אנטיפטריס עמדה במקום של חרבות ראש־העין שלפנינו. השם אֶל־מיר מציין מעבר, והוא מתאים לישוב שעל־יד מעבר בירקון.

עם גדולה והתפשטותה באוכלוסין ובשטח הבניה התחברה פתח־תקוה עם ישובים קטנים ממנה, שסופחו אחר כך להנהלתה, וכיום הם שכונות העיר. חלק מהם מאורגן עדיין על־יסוד חוק החברות ויש שאין להם ארגון פנימי כולל מחוץ להשתייכות לעיריה. הקדומה בבנות המושבה־ (כעת העיר־) האֵם הנספחות לעיריה היא ע י ן־ ג נ י ם, מושב שנוסד על־ידי חובבי־ציון ברוסיה בשנת תרס״ח לפועלים ותיקים. עין־גנים הוא שם עיר בחלקו של שבט יששכר (יהושע י״ט, כ״א) כעת גֵ׳נִין בערבית. היה זה משגה שחזר כמה פעמים בתקופה שלא היה בה פיקוח על קביעת שמות היסטוריים.[4] עם סיפוחה לפתח־תקוה בשנת תרצ״ז נעלמה עין־גנים מרשימת הישובים. מושב הפועלים התימנים מחנה־יהודה, שהוקם בשנת תרע״ג, סופח למושבה (מתן שרותים והטלת מסים) בשנת תרצ״ז. שם הישוב הקיבוצי ג ב ע ת־ ה ש ל ו ש ה בדרום העיר שנוסד בתרפ״ה וסופח לפתח־תקוה בתשי״א, בא להזכיר את המעשה של שלושה חברים מקבוצת פועלים שנפלו במסיבות טראגיות בידי השלטון הטורקי במלחמת־העולם הראשונה. הם הצליחו להציל את חיי חבריהם ובעצמם מתו בסוהר בדמשק. עתה התפלג הקיבוץ ועזב מקום זה ויסד על גבול פתח־תקוה שני ישובים חדשים ולא ידוע עדיין, היכן ייקבע השם גבעת־השלושה. השם כ פ ר־ א ב ר ה ם של מושב עובדים דתיים במזרחה של העיר שנוסד בתרפ״ט וסופח לפתח־תקוה בת״ש, מזכיר את הרב א ב ר ה ם ס א ל ו נ ְ ד ִ י מחובבי־ציון הראשונים בגרמניה ומן הפעילים ביותר שבהם, שעסק עשרות בשנים בקיבוץ כספים למען הישוב החקלאי. את אדמת מושב זה קנה מהכפר פיגה בשנת תרמ״ה בכספים

המצב הגיאוגרפי

אלה. שם היסטורי הוא גת־רמון (יהושע י״ט, מ״ה) בנחלת דן על יד יהוד ובני־ברק, כלומר בסביבה זו, אבל לאו דוקא במקומו של המושב שנוסד בתרפ״ו ושנכנס עתה בתחום בנין־ערים של פתח־תקוה. יש עוד עשרות שמות של שכונות וישובים שהם בתחום השיפוט של פתח־תקוה או בתחום בנין־ערים והם נקראים על המייסדים או על התושבים. יש מהם גם שמות שאינם קבועים או טרם אושרו על־ידי העיריה. עם התפשטות השימוש בשמות הרחובות יישכחו שמותיהם של שכונות ושיכונים וישובים נפרדים מלפנים כמו שקרה בירושלים ובתל־אביב ובחיפה.

2. המצב הגיאוגרפי

מרכזה של פתח־תקוה הוא בית־הכנסת הראשי שבעיר ששמו ״בית־יעקב״. בית זה יושב ברוחב גיאוגרפי צפוני ״32°5′20 ובאורך מזרחי ״34°52′40 מגרניץ׳. הר הבית בירושלים נמצא בכיוון הדרומי־המזרחי מבית־הכנסת, וביתר דיוק — 136° מנקודת הצפון ימינה. הואיל ובית־הכנסת מכוון כמעט בדיוק למזרח, הרי אינו משקיף לעבר ירושלים, אלא לכמה עשרות ק״מ מצפון לה. בקו הרוחב של פתח־תקוה נמצא במזרח הר סרטבא, אחת התחנות שבהן היו משיאין משואות לבשר את קידוש החודש (משנה ראש־השנה פרק ב׳ ד׳); בקו האורך של פתח־תקוה נמצאת בצפון קיסריה. המרחק לים ממרכזה של העיר הוא 10,25 ק״מ, ואל ההר (קו הגובה 100 מ׳) 7 ק״מ. המרחק מבית־הכנסת בית יעקב להר הבית 47 ק״מ כמעט בדיוק. בחלוקת הארץ לשבטי ישראל נפל שטחה של פתח־תקוה בחלקו של דן, כאמור בספר יהושע (י״ט, מ׳ מ״ו): ״למטה בני דן למשפחותם... ויהי גבול נחלתם צרעה ואשתאול... ויהוד ובני־ברק וגת־רמון ומי הירקון והרקון עם הגבול מול יפו״. הירקון הוא איפוא הגבול בין בני דן ובין מטה אפרים. מקומה של הרקון אינו ידוע, והזיהוי של הרקון עם נחל שלה (ודי אבו ליג׳ה בערבית) לא זו בלבד שאין לו יסוד היסטורי, אלא גם אינו הגיוני כהמשך לקו הגבול.

לפתח־תקוה נודעה חשיבות מסויימת כנקודה בקו הגנה שיכול לעצור אויב בדרכו מהשרון לשפלת יהודה או להיפך, כי הירקון ובצותיו נוחים להגנה, ובין מקורות הירקון וההר יש רק רצועת־מישור רחבה פחות מ־4—5 ק״מ, שבו יכול צבא להתקדם, ורצועה זו יש לבצר. קרובה לאמת ההשערה שרצועה זו היתה מערכת הקרב שעל יד אפק בין פלשתים וישראל בימי עלי הכהן (שמואל א׳ ד׳) וזוהי גם אפק עיר המלוכה שביהושע (י״ב, י״ח). את אפק מזהים עם אנטיפטריס המאוחרת. אלכסנדר ינאי ביצר בשנת 86 לפה״ס את כל קו־ההגנה הזה נגד אנטיוכוס הי״ב שבא מן הצפון, חפר חריץ עמוק מן ההר עד הים והקים מגדלים (מלחמת היהודים לפלאביוס ספר א׳ פרק ד׳, ז׳) אבל לא הצליח בהגנתו.[5] לאנטיפטריס הרומית והביזנטית וכן למצודה ראס־אל־עין נודע ערך אסטרטגי.

העיר בתלמוד

פתח־תקוה נכללת מטעמים שיבוררו בסעיף הבא בתחום השרון, שהוא שפלת החוף של שומרון, אבל בנוגע להלכה הדתית דינה כדין "שפלת הדרום", כלומר שפלת יהודה. המשנה מחלקת את ארץ־ישראל לשלוש "ארצות": יהודה ועבר־הירדן והגליל. תוצאות חלוקה זו חשובות ביחוד לדיני שביעית (שנת השמיטה) וחזקת קרקעות (עיין משנה שביעית פרק ט', ב'—ג'; בבא בתרא פרק ג', ב'). לגבי הדין של ביעור פירות שביעית מן הבית אחרי שכלו מהשדה והכרם מחולקת כל אחת משלוש הארצות לשלושה אזורי צמחיה: הר ושפלה ועמק (הירדן). פתח־תקוה נכללת, כמובן, בשפלה, וביתר פירוט בשפלת לוד. במושג שפלה נכלל בתנ"ך ובמשנה גם אזור גבעות ההר. במשנה שביעית נאמר בפירוש: "מבית חורון (התחתון) ועד הים מדינה אחת". לדיני הביעור פתח־תקוה היא, איפוא, חלק מהמדינה שבין בית־חורון והים.

במשנה גטין (ז' ז') נזכרת סביבת פתח־תקוה בפירוש כחלק מיהודה: [מי שנתן גט לאשתו ביהודה בתנאי] אם לא באתי מכאן ועד שלושים יום והיה הולך מיהודה לגליל, הגיע לאנטיפטרוס וחזר בטל תנאו — והטעם מפני שלא יצא מתחום הארץ שבו אשתו. בתוספתא גטין (ז', ט', הוצאת צוקרמאנדל) נאמר בפירוש: "אנטיפטרוס (אנטי־פטריס) ביהודה. ויש להוסיף שכל התחום שבין אנטיפטריס וגבת שהוא בחבל שומרון מטילין עליו חומרות יהודה וחומרות הגליל. במשנה נזכר השם שומרון רק פעם בענין שאין לו מסקנות לדין, והשטח נכלל בשם "ארץ שבינתים" בין יהודה והגליל. באנטיפטריס ובסביבתה היו לרבי עקיבא תלמידים רבים, כנראה מתוך האגדה: אמרו שנים עשר אלף זוגים תלמידים היו לו לרבי עקיבא מגבת (בעמק יזרעאל) עד אנטיפטרוס, וכולן מתו בפרק אחד מפני שלא נהגו כבוד זה לזה (בבלי, יבמות ס"ב עמ' ב'). בתקופה המוסלמית היה גם תפקיד של שמירה על בטחון הדרך ברצועת־מעבר זו. הערך הצבאי של קו הירקון—אפק—הר שומרון התבלט ביותר בשנת 1918 בשעה שהחזית הטורקית החזיקה כאן מעמד תשעה חדשים נגד אויב חזק ממנה באדם ובמכשירי מלחמה.

לפתח־תקוה נודעת חשיבות בתחבורה, כי בה צומת הדרכים לתל־אביב ולחיפה וללוד. התחבורה מירושלים ומתל־אביב ומהדרום ומהנגב לחיפה ולהיפך עוברת בתחום פתח־תקוה. מקומה של מלבּס, הכפר הנידח משנת תרל"ח, היה למעבר הומה מרוב תנועה יומם ולילה.

3. תחומים ושטחים

תחומה המצומצם של פתח־תקוה הוא תחום השיפוט העירוני, שבו סמכות מוניצי־פאלית מלאה לעיריה, שטחו 11.73 קמ"ר. רחב מזה תחומה של המועצה הכפרית פתח־תקוה ששטחו כ־20 קמ"ר. ואולם גם בשטח הכפרי יש לעיריה סמכות לפקח

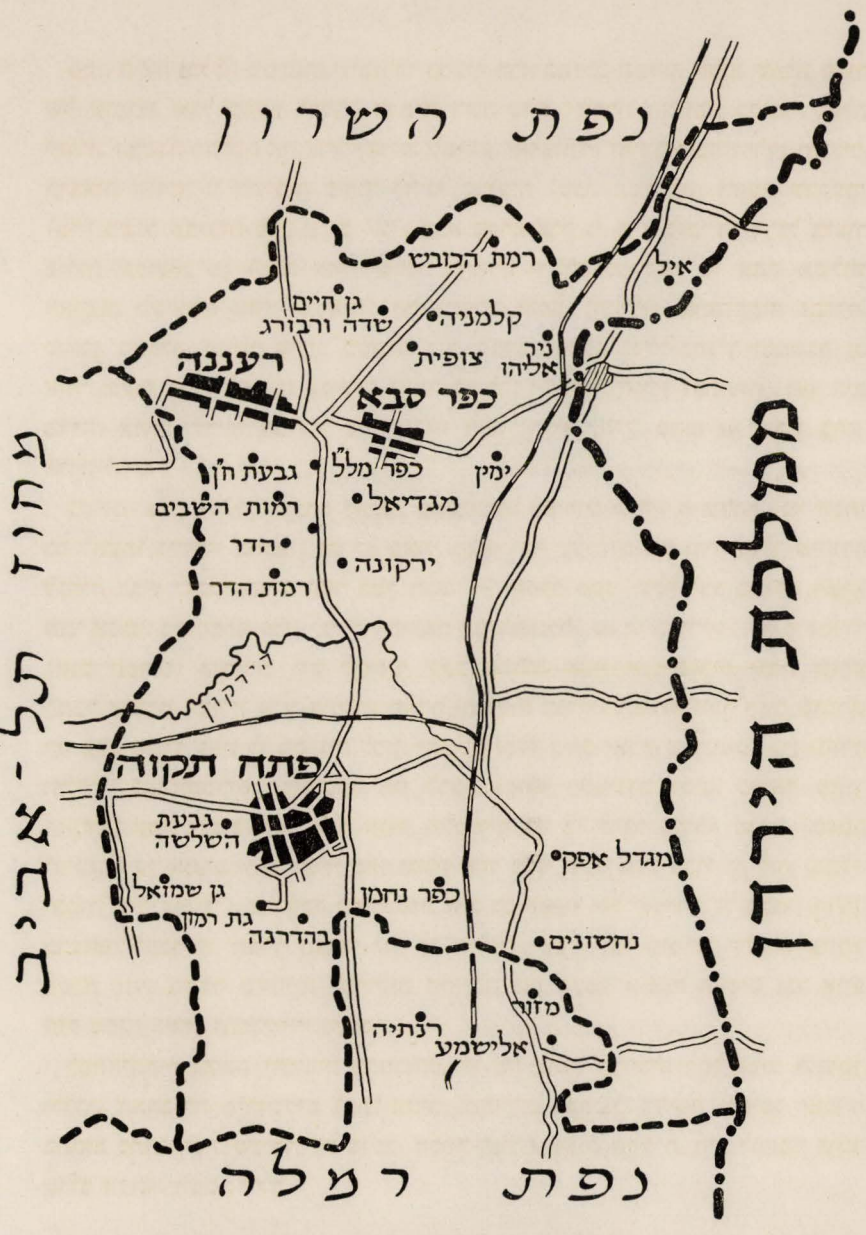
נפת השרון
רמת הכובש
איל
גן חיים
שדה ורבורג
קלמניה
ניר אליהו
צופית
רעננה
כפר סבא
גבעת ח"ן
כפר מלל
ימין
רמות השבים
מגדיאל
הדר
ירקונה
רמת הדר
פתח תקוה
גבעת השלשה
מגדל אפק
גן שמואל
כפר נחמן
בהדרגה
נחשונים
מזור
רנתיה
אלישמע
נפת רמלה
פתוח תל-אביב
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
ק"מ

נפת פתח־תקוה

בעלות השטח ושמושו

על סדרי הבניה כדי להתאימה לצרכי העיר ההולכת וגדלה, לתכנית הרחבתה ותחבורתה. כל השטח הנתון לפיקוח העיריה בנוגע לבניה (ובכללו גם שטח השיפוט העירוני) הוא אזור בנין העיר פתח־תקוה ושטחו כ־31,4 קמ״ר.

1. שטח בנין העיר בדונמים מטריים — לפי בעלות הקרקע

קנין פרטי	23,554
קנין הקרן הקיימת	2,838
קנין המדינה	1,664
קנין העיריה	780
רכוש נטוש	2,500
סה״כ	31,386

2. שטח בנין העיר בדונמים מטריים — לפי השימוש

שטח בנוי	9,586
שטח תעשיה	2,900
גנים ציבוריים וחורשות	223
שטח חקלאי בתחום העיר	1,250
פרדסים וגני עץ־פרי	8,250
גני ירק	2,000
שדות מזרע	5,000
שטח חקלאי לא מעובד, תעלות ואפיקים	1,487
סה״כ	31,386

מלוח 1 יוצא ש־75% מאדמת פתח־תקוה הם קנין פרטי. ישוב זה גדל בעיקר הודות למרצם וליזמתם של בעלי אדמתו הפרטיים. מלוח 2 אנו למדים שרק 53% מהשטח משמש כיום לחקלאות. שטח הפרדסים במטרופולין של ההדר בארץ ירד עד החצי ממה שהיה לפני 1939; לעומת זאת גדל השטח של גני הירק הדרוש בעיקר לעיר גופה ולמחנות העולים שבשכנותה — כפי שנראה להלן גדול הערך הכלכלי של התעשיה מזה של החקלאות.

שטחה של פתח־תקוה הצטרף במשך שבעים שנה ברובו הגדול על ידי קניות מידי זרים ורק מעט ניתן על ידי הממשלה. פתח־תקוה היא אחד הישובים החקלאיים העבריים שזכו בהיווסדם בשטח גדול של אדמה פוריה וראויה לעיבוד אינטנסיבי והיא יכלה להוסיף מתישבים מבלי להיזקק במשך זמן ממושך לקניות חדשות.

תוספת קרקע לפי סדר הזמנים

בשנת תרל"ח	קרקע מלבס, אחוזת קאסאר	3,002	דונם מטרי
בשנת תרל"ט	קרקע מלבס, אחוזת טאיאן	10,086	דונם מטרי
בשנת תרל"ט	קרקע אַבּוּ כּשׁך	230	דונם מטרי
בשנת תרנ"ה	קרקע אֶל־מיר	928	דונם מטרי
בשנת תרס"ה	קרקע "גאולה"	3,051	דונם מטרי
בשנת תרס"ה	קרקע "מזכרת הרצל"	2,295	דונם מטרי
בשנת תרס"ח	קרקעות פג'ה — עין־גנים	2,245	דונם מטרי
בשנת תרפ"ג	קרקע כפר בילינסון	138	דונם מטרי
בשנת תרפ"ו	קרקעות כפר גנים, גת־רמון וגוש פג'ה . .	3,448	דונם מטרי
בשנת תרפ"ח	קרקע הבצה	1,490	דונם מטרי
בשנת תרפ"ט	קרקע כפר אוֹנוֹ	696	דונם מטרי
בשנת תר"צ	קרקעות שעריה — נַזלה	1,110	דונם מטרי
בשנת תש"ט	האדמות הנטושות	2,500	דונם מטרי
	סה"כ	31,219	דונם מטרי

מהלוח שלפנינו אנו למדים שפתח־תקוה הקיפה בהיווסדה כ־3000 דונם (בערך כראשון־לציון בתרמ"ב) וכבר בשנה הראשונה הוסיפו כ־10,300 דונם. אחרי 16 שנה קנתה שוב 928 דונם. העליה השניה נתנה דחיפה להתרחבות ונוספו כ־7600 דונם. העליה הגדולה מפולין בשנות תרפ"ה־פ"ו גרמה לקניה של 3450 דונם. בימי השפל של תרפ"ח זכתה פתח־תקוה בשטח הבצה מידי הממשלה והודות לכך יכלה לסיים את הבראת הסביבה מקדחת על ידי ייבוש הבצה. הזכיה האחרונה היא שטח של 2500 דונם מן האדמות הנטושות, ביחוד מאלה שהיו בידי שבט אַבּוּ כּשׁך. התוספת האחרונה היא קומץ שאינו משביע את צרכי הישוב החקלאי שבפתח־תקוה וקיימת דרישה לאדמה נטושה נוספת. מיסדי פתח־תקוה ושל ישובינו שהוקמו אחריה עד השחרור מעוֹל זרים לא יכלו לבחור לעצמם את המקום הנוח ביותר לצרכיהם ולקבוע לאדמותיהם גבולות מתאימים לתנאי הקרקע; רעבים היו לאדמת מולדת וקנו מה שהציעו להם הערבים או זרים. לפתח־תקוה גבול טבעי בצפון שהוא הירקון, אבל היא הגיעה אליו רק בקו־גבול קצר בצפון־המזרחי, מסיבה זו לא נזכר שם הנהר בנוסח הגט, כנהוג בכל מקום היושב על נהר. עוד יותר קצר הוא קו הגבול בצפון לאורך נחל שִלֹה (בערבית ודי אבּוּ לג'ה). גבולותיה של פתח־תקוה הם איפוא מלאכותיים, אבל אינם מסובכים ביותר. כיום היא גובלת בכל מקום באדמות יהודים; בצפון — בתחום המועצה המקומית הדר־רמתיים; בצפון־המזרח — במועצה האזורית הירקון; במזרח — במועצה האזורית אפק; בדרום־המזרח — במועצה האזורית מודיעים; בדרום — במועצה האזורית מפעלות; במערב — בעיר בני־ברק.

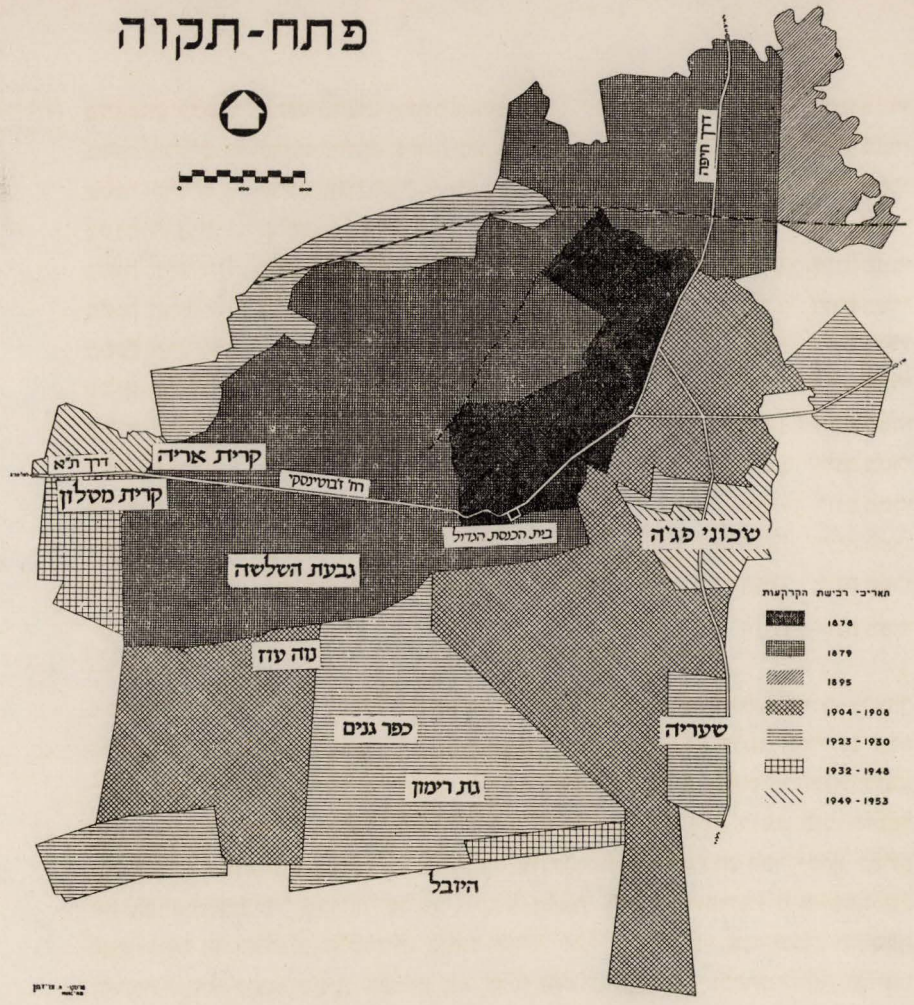

תאריכי רכישת הקרקעות

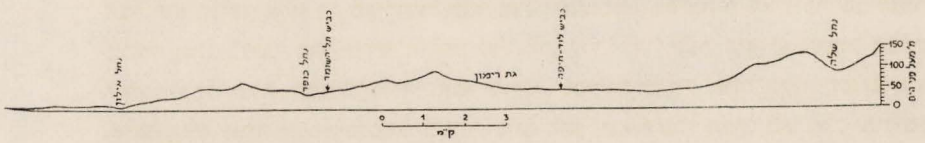

חתך

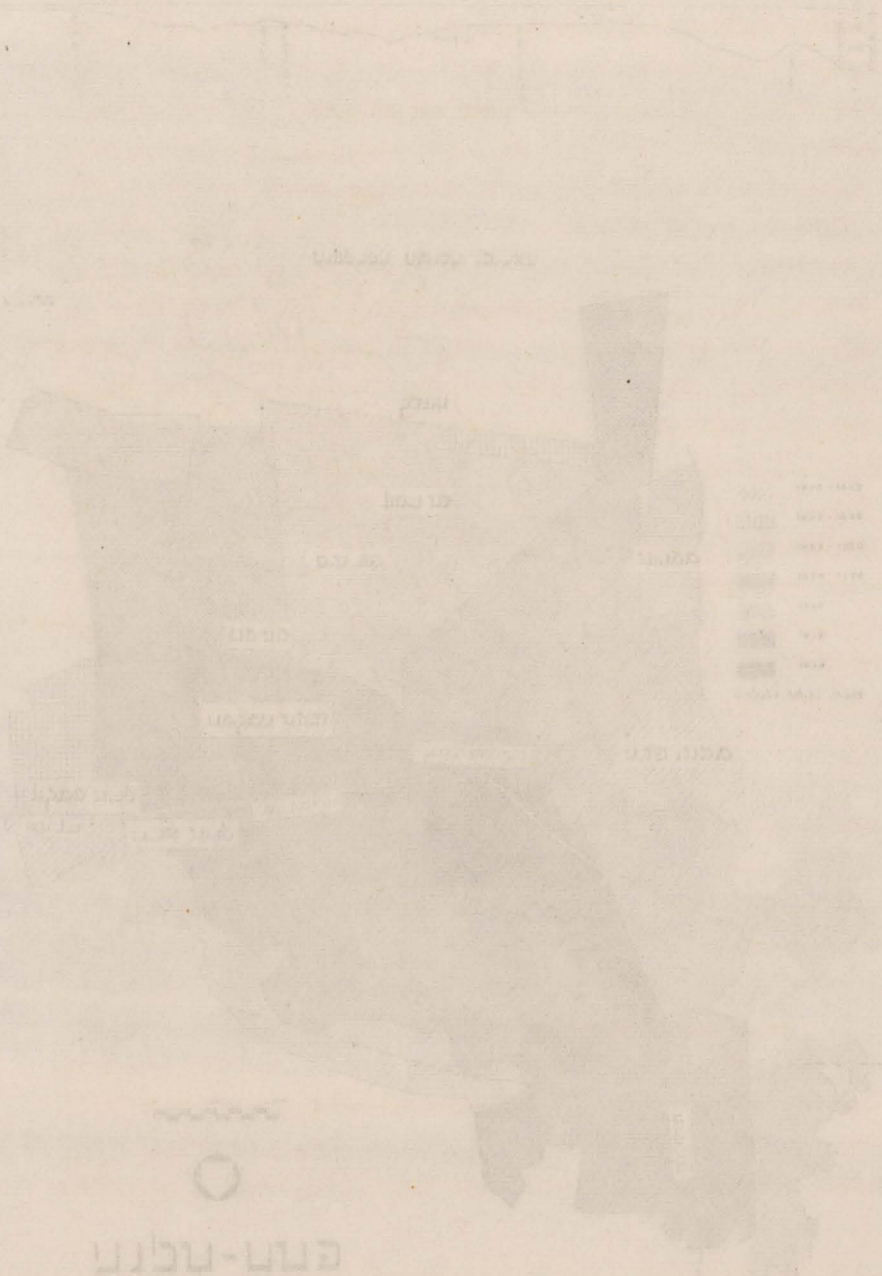

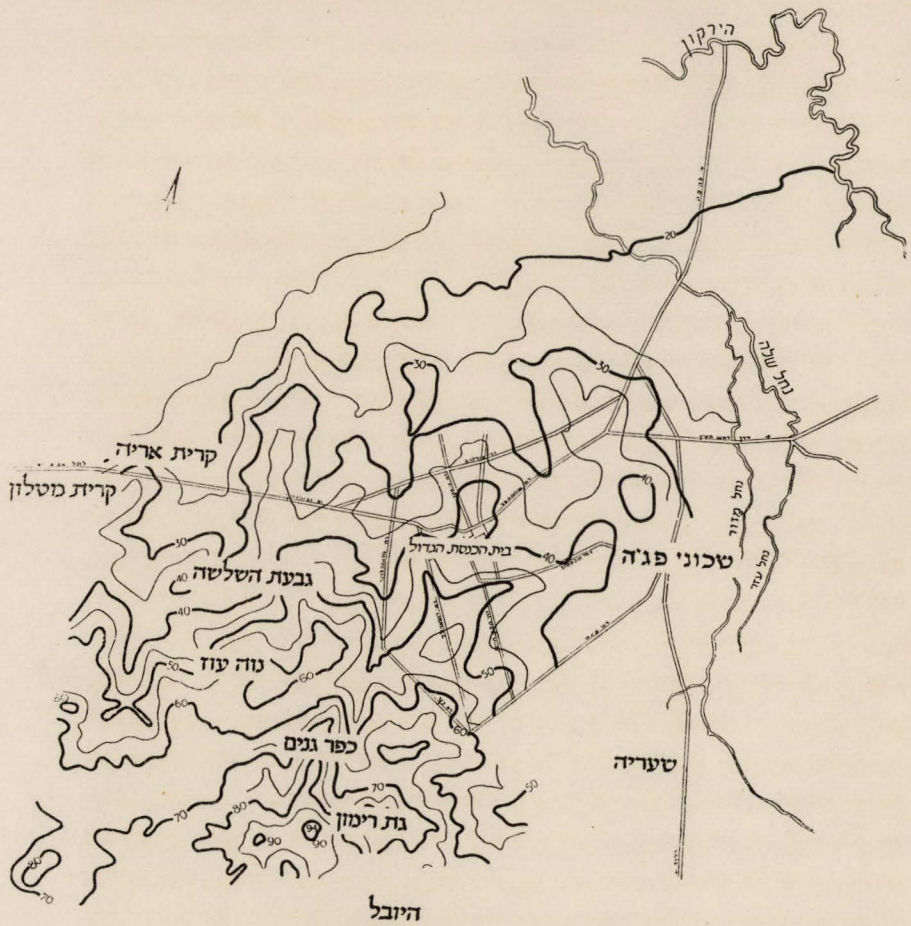

הגובה מעל פני הים

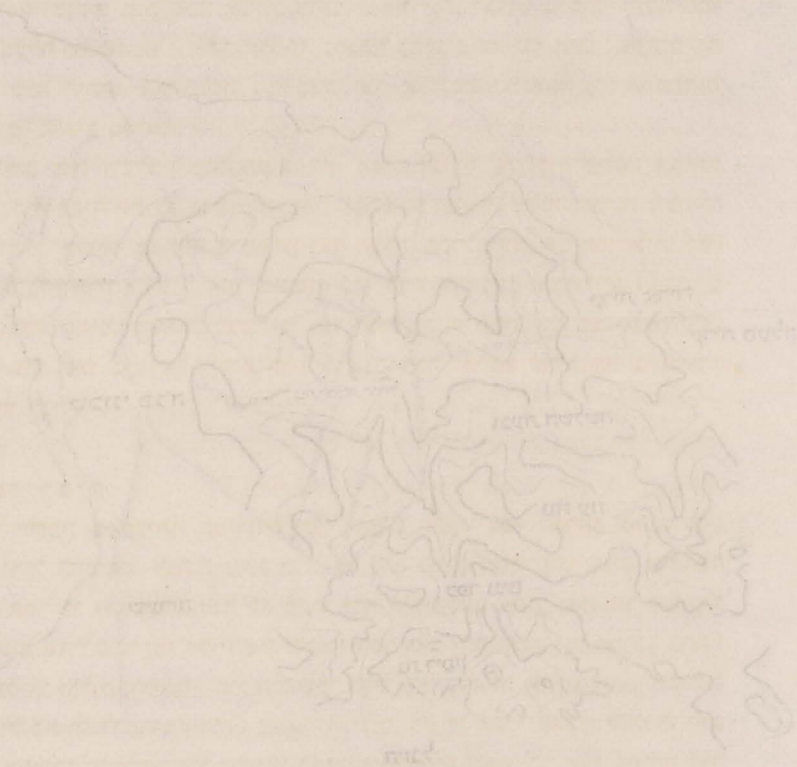

מרכז שלטון ושפוט

לפי חלוקת המדינה לגלילות שלטון משנת תשי"ג משמשת פתח־תקוה בירה לנפה במחוז המרכז. נפה זו שטחה (לפי מדידות על מפה בקנה־מידה 1 : 250,000) כ־237 קמ"ר, כלומר כ־1.15% משטח המדינה. מספר אוכלוסיה כ־110 אלף נפש, ומהם החצי באזור בנין העיר. אוכלוסי הנפה הם כ־6.7% מאוכלוסי המדינה. הנפה גובלת בצפון בנפת השרון; במזרח בממלכת הירדן; בדרום בנפת רמלה; במערב במחוז תל־אביב.

נפת פתח־תקוה מקיפה עיר אחת והיא פתח־תקוה, תשעה ישובים בעלי מועצות מקומיות ו־24 ישובים הנכללים בארבע מועצות אזוריות. הגדול בישובי הנפה הוא כפר־סבא, בעלת 16,000 נפש, אשר אדמתה נקנתה בתרנ"ב על ידי איכרי פתח־תקוה וכשלושים שנה היתה "בת" לאם המייסדת, עד שנכנסה למסלול של התפתחות עצמאית בימי הנציב סמואל.

רחב מתחום נפת השלטון פתח־תקוה הוא תחום הגליל של בית־משפט השלום שבעיר, כי הוא מקיף את כל הישובים שבין גבתעיים ונתניה, ולפי הערכת העיריה במדינת־ישראל. תחומו משתרע מרמת־גן ועד חדרה. פתח־תקוה, אם המושבות, היא השיפוט של בית־הדין הרבני, אחד משש בתי־הדין הרבניים המחוזיים הקבועים במדינת־ישראל. תחומו משתרע מרמת־גן ועד חדרה. פתח־תקוה, אם המושבות היא, איפוא, גם עיר ואם בישראל. לבית־הדין הרבני שבה זכויות שוות עם בית־הדין שבתל־אביב רבתי.

4. הטופוגרפיה

פתח־תקוה יושבת במחציתה המזרחית של שפלת החוף, כפי שנראה מחתך בין שפת־הים ורגל ההר וקו הגובה (100 מ'). עד סוף התור השלישוני הגיע הים עד רגלי ההר, אחר כך הוא נסוג, אבל לא בבת־אחת ולא בקצב אחיד ואף חזר לפרקים וכיסה רצועות שהיו כבר זמן־מה יבשת. אם קו שפת־הים היה קבוע זמן ממושך נוצרו בו טורי־חול או חולות, וכאשר נסוג הים לקו חדש חזר בקו זה תהליך ההתהוות של חולות. החול בא משלושה מקורות: משפך הנילוס, משחק אבני הארץ, שנגררו לים מן ההרים באפיקי הנחלים וחול שהרוח מסיעתו מההרים שבמדבר שבו מתהוה חול משחק אבנים ברוח. החול שבתחום פתח־תקוה ברובו מהנילוס בא, וזה ניכר מכמות הקוארצה שבו. החולות המרוחקים כעת מן הים ולא קיבלו תוספת חול זה זמן רב התלכדו על־ידי דבק של תמיסת גיר והפכו לחולות נוקשות.

החול המלוכד ידוע בשם קורקר. מהקורקר התהווה הקרקע החולי האדום. בין טורי החולות ישנן שקערוריות רצופות פחות או יותר המקבילות להם. בשפלת יהודה, או השפלה סתם, עוברת שקערורית רחבה ארוכה ורצופה מעבר לקו החולות הנעות, המשתרעות משפת הים לפנים היבשה ברוחב של קילומטרים מספר. שקערורית זו קוראים הגיאוגרפים מַרְזֵבָה. במרזבה עוברת "דרך ארץ פלשתים" (שמות י"ג, י"ד)

פני הקרקע — המבנה והצורה

העתיקה ומסילת הברזל מימי הבריטים. בשרון ישנה מרזבה כזו לרגל ההר ובה המשך הדרך והמסילה. בשפלת לוד, שעליה נמנית אדמת פתח־תקוה, המרזבה לרגל ההר. לפי זה ולפי תופעות אחרות שבמבנה הארץ וצורת הבניה יש לכלול את פתח־תקוה בשרון ולא בשפלה.[6]

במרזבות ובשקערוריות הקטנות מהן השקיעו הנחלים סחף רב. את החומר הגס השקיעו סמוך ליציאתם מן ההר ואת הרך בפנים שפלת החוף. טורי החולות הנוקשות חסמו את הדרך לנחלים מלהגיע בדרך הקצרה ביותר לים, לכן התהוו בצות שבהן הושקע טין מעורב ברקב צמחים ופגרי בעלי־חיים. האדמה השחורה וה"כבדה" (המעבירה מים רק לאט) היא משקע נחלים ובצות. המים הזורמים פרצו להם אפיקים במקומות תורפה בחולות הנוקשות וכל מה שמימיהם מרובים כן הרחיבו את הפרצה. הירקון, העשיר במים מכל הנחלים היורדים לים התיכון בארץ־ישראל, העמיק והרחיב את פרצתו. אדמת פתח־תקוה שופעת מגבולה הדרומי לירקון, ובחלקה הצפוני היא שטח הפרצה שבה השקיעו הירקון והבצות שנתהוו על־ידו סחף רב. הנקודה העליונה בתחום בנין־ערים של פתח־תקוה גבוהה 94,6 מ' ומקומה ממערב לגת־רמון, סמוכה להמשך רחוב פינס ובראש גבעה קטנה. קו הגובה של 80 מ' מקיף כאן שטח של 1500 דונם בערך. זהו הקצה הצפוני של טור חולות נוקשות שהפך לקרקע חול אדום. על טור זה עוברת פרשת המים בין נחל שִׂלֹה שבמזרח והירקון בצפון ונחל פּוּעֶר היורד אל נחל אילון (ואדי מוּסְרָרָה) בדרום ובמערב. טור גת־רמון נפרד על־ידי שקערוריה מהטור של בני־ברק ורמת־גן הנמוך ממנו, אבל שם הקורקר מלוכד ותלול בכמה גבעות. ייתכן שטור גת־רמון הספיק כבר ליהפך לקרקע חול מפני שהוא קדום יותר, בכל אופן הוא האחרון שלפני המרזבה הרחבה, הנמשכת ממנו עד לרגלי ההר. מנקודת השיא יורד הקרקע צפונה־מערבה ומגיע במרחק של 4,5 ק"מ לגובה של 12 מ', כלומר ירידה של 83 מ'. זהו יותר מירידת נהר אמאזונאס בכל רחבה של בראזיל. שיפוע הקרקע מנקודת השיא לירקון אינו אחיד; הוא תלול יותר מן השיא עד קו הגובה 40 מ' מעל לים מאשר מקו זה ולמטה. החלק העליון התלול יותר הוא גם מבותר יותר, התחתון, שהוא עמקו הרחב של הירקון — מישורי יותר. בית־הכנסת הראשי נמצא בגובה של 41 מ'. השטח המיושב של העיר היא ברובו הגדול בין קוי הגובה 30 מ' ו־50 מ'. לו עמדו כיום להקים את הישוב, כי אז בנוהו בחלק העליון הפתוח יותר לרוח הים, אבל בשעה שנוסדה פתח־תקוה לא נגאלה עדיין האדמה הגבוהה שבדרום. למתישבים הראשונים חסר גם הנסיון, שיש לבפר מקום גבוה על נמוך בבחירת שטח לישוב. המעטים שהתישבו על הירקון שילמו בחיים וברכוש בעד חוסר הנסיון, כי הקדחת, אשר יתושי הבצות הפיצוה, אכלתם.

השיפוע לצד מזרח אל המרזבה גם הוא לא מדי תלול. מנקודת השיא עד מרחק של

הרשת ההידרוגרפית

3 ק״מ יש ירידה של 60 מ׳, ומשם שוב עליה לעבר ההר. במרזבה עובר נחל ש ל ה. הנשפך לירקון מצפון־מזרח לפתח־תקוה. נחל שלה יורד מהרי שומרון ורשת פלגיו פרושה בהרי שומרון ויהודה. ראשית הנחל כקילומטר ממזרח לחרבת סֵילוּן, היא שלה בנחלת אפרים. המקום בו עמד המשכן שעשה משה רבנו במדבר ובו ארון־הברית במשך 369 שנה לפי המסורת, עד אשר נשבה ארון־הברית בקרב בין אבן העזר ואפק (כעת ראש־העין שעל גבול פתח־תקוה) ולא שב עוד למקומו זה. לנחל זה שמות שונים בפי הערביים, כנהוג אצלם לקרוא לחלקי הנחל בשמות לפי הכפרים או החרבות או השבטים שבהם הוא עובר: במערבו של ההר הוא נקרא ודי דֵּיר באלוט, ובחלק זה הוא נחשב בכתיבת הארץ לגבול בין יהודה ושומרון. הנחל יוצא מן ההר אל השרון מדרום למגדל אפק, ומשם הוא פונה צפונה־מערבה בתוך המרזבה. אפיקו מקביל לאפיק הירקון, אשר ראשית קילוח מימיו באפק. גם בשמונת הקילו־מטרים שבין ההר ושפך הנחל היו לו לנחל זה כמה שמות ערביים. הידוע ביותר בפתח־תקוה היה ודי אבו־ליג׳ה. ועדת השמות של־יד משרד ראש הממשלה החליטה לקראו ככל הנחלים בשם אחד מראשו ועד שפכו — נ ח ל ש ל ה, כי ממקום קדוש לישראל יהלך עד לאם־המושבות, שחידשה את עבודת האדמה בידי ישראל ובזאת החלה אחרית ימי הגלות. נחל שלה הוא סמל לחוט הדורות המקשרנו עד ימי המשכן ותקופת התנחלותנו בארץ אשר ניתנה לאברהם ליצחק וליעקב. נחל ש ל ה נשפך לירקון כ־1800 מ׳ ממערב לגשר שעל הירקון בדרך מפתח־תקוה לחיפה. ההולך בכביש זה מדרום לצפון עובר בגשר על פני נחל שלה לפני הגיעו לירקון. נחל שלה מקבל בפתח־תקוה שני פלגים. הגדול שבהם, הגובל בשיכונים של ותיקי הסתדרות העובדים ועמידר ושעריה, בא מדרום־המזרח מקצה ההר. הואיל והוא עובר על־יד המושב מזוֹר — קראוהו נחל מזור. הערבים שישבו בפיג׳ה קראוהו על יד כפרם ודי אל באיארה. וכמובן, היו לו שמות אחרים במקומות קרובים אחרים. אפיקו רחב רק כשלושה מ׳ ואינו עמוק מהסביבה אלא כשני מ׳, לכן עבר על גדותיו בימי גשמי זעף והציף שדות ואחר כך את השיכונים שהוקמו בהם. לשכנו נחל עֵזר שממזרח הקצר ממנו, אפיק רחב ועמוק יותר ושפכו לנחל שלה קרוב, לכן חפרו בשנת תשי״ב תעלה להעביר אליו בימי שטפון את עודף המים מנחל מזוֹר.

ה י ר ק ו ן מקיף את פתח־תקוה מצפון בחצי עיגול. קו זה רחוק מלהיות קו קשת, כי הנהר מתפתל, ועל פתוליו נקרא בערבית נהר אל־עַוַג׳ה, הנהר העקום. הוא משמש גבול לפתח־תקוה רק בצפון־המזרח, אבל הוא קרוב לגבולה בכל מקום וגורם לבצות בימות הגשמים, ביחוד בצפון־המערב על יד השכונה התעשיתית קרית־אריה. לירקון גליל מים רחב בהרי יהודה ושומרון, כי רשת פלגיו פרושה למן קרית־יערים (על־יד מעלה החמשה) עד 3 ק״מ מדרום־מערב להר גריזים. אליו יבואו מים בימי גשמי זעף משטח של 1860 קמ״ר, ורק נחל הבשור (נחל עזה מלפנים)

תכנית העיר ומראיה

עולה עליו בשטח גלילו. מפני רוחב גליל מימיו עלול הירקון לעבור על גדותיו, ברדת גשמים עזים. משפע הטין, שהשקיע בגיל הדילוביאלי, שקדם לגיל שבו אנו עומדים, נוצר הקרקע של מחצית פתח־תקוה. כששת אלפים דונם מאדמת פתח־תקוה מושקים במימי הירקון. מפני הגובה הרב של אדמות פתח־תקוה הדרומיות אין מעבירים אליהם מים מהירקון. זול יותר להשקותן במי בארות. גם מי השימוש לבית ולתעשיה בפתח־תקוה באים מבארות ולא מהירקון, פרט לבתי־חרושת מעטים הקרובים לנהר. לפני מלחמת השחרור קיבלה ירושלים את מימיה מהירקון; עתה משתמשים בהם לוד ורמלה וכמה מהישובים שבהרי יהודה. פתח־תקוה יושבת עד עתה על מי בארות ככתוב בנוסח הגט.

5. תכנית העיר ומראיה

מפתה של עיר מגלה למעיין בה ראשי פרקים בתולדות בנין הישוב במקום. ואם היא רושמת פרטים טופוגרפיים טיפוסיים אפשר גם ללמוד ממנה, כיצד השפיעו פני הארץ על התפשטות הבנייה ועל דרכי התחבורה. פתח־תקוה אינה עיר קדומה שסילקה מעליה לפני זמן מה את החומה שהקיפתה דורות רבים, אלא כפר שהפך ב־75 שנות קיומו לעיר בת חמש רבבות נפש. ובכל זאת נכיר בה את גרעינה הקטן הראשון מתוך קוי רחובות קצרים, ומהם גם בלתי מקבילים זה לזה ואף מתעקמים, בזויות בלתי ניצבות בין רחוב לסימטה וממשולשים קטנים של גושי בתים — כל זה מעיד על בנייה ללא תיכנון או תיכנון לקוי מאוד — לפי הבנתנו וטעמנו וצרכינו כיום בתקופת המכוניות הקטנות והגדולות. קשה למצוא בגרעין־עיר זה אף מחשבת הגנה שהיתה הכרחית לישוב יהודי בודד על יד מחנה בידוים. אין זו הערכה לגנאי אלא קביעת עובדה, כשם שלא נגנה את בוני תל־אביב 30 שנה אחרי יסוד פתח־תקוה על אשר חסמו את רחובם הראשי מלהתפשט לעבר הים על־ידי בנין הגימנסיה. מחסום כזה אין בפתח־תקוה, אבל תנועת המכוניות בגרעינה של העיר אינה נוחה.

הגרעין הישן משמש גם מרכז מסחרי ומשרדי לעיר ולנפה, אבל התפקידים החדשים הללו לא נטלו ממנו את אֶפיו הישן מימי שתים או שלוש העליות הראשונות, האופי של אם המושבות. אין בפתח־תקוה "סיטי" כגרעינה של תל־אביב אף בשעה שמספר תושביה לא היה גדול משל פתח־תקוה כיום. הבא לדון על עירוניותה של פתח־תקוה לפי המספר והמראה החיצוני של חנויותיה, בתי־הקפה והמסעדות והמלונות ושלטי המשרדים שבה, ימצא שפתח־תקוה עירונית פחות לא רק מרמת־גן אלא אף מחדרה ורחובות. המראה הוא טיפוסי לפרברים כפריים חיצוניים של כרך, אשר תושביו מצויים יום־יום בכרך וקונים בו את רוב צרכיהם מחוץ לצרכי מכולת למטבח, וגם לצרכיהם הרוחניים יבקשו סיפוק בכרך. הרכב אוכלוסי פתח־תקוה מבעלי המשפחה הסועדים בביתם ומבלים את שעות המרגוע בחוג קרוביהם,

קווי בנייה וסגנון בנין

מתבטא בריבוי בתי־משפחה, בנות דירה אחת או שתים, ובמיעוט בתי־קפה ושעשועים. אם שאון והמולה עד אחרי חצות ליל סימן לעיר, הרי פתח־תקוה אינה עיר אלא כפר כבימי שני דורותיה הראשונים. האופי הארכאיסטי — אם מותר להשתמש בשם התואר הזה לישוב בן 75 שנים בארץ בעלת שרידי־בנין בני אלפי שנים — של פתח־תקוה בגרעינה ובקרבתו מתבלט על־ידי בתים ישנים רבים בנויים לא רק בצורה שאינה נוהגת זה חמישים או ששים שנה בישובי יהודים, אלא גם מחמרים שחדלו כעת להשתמש בהם.

יש ומחשוף בקיר חיצוני במקום טיח נושן שנקלף יגלה לעיניך שבית קטן זה שבו ישבו חלוצי הישוב בנוי מלבנים בלתי שרופות או מטיט ואבני קורקר נתונים בתוך מסגרת של עצים. לא מעטים הבתים אשר קירותיהם הפונים לעבר הרוח והגשם מצופים קרשים והסדקים שביניהם מכוסים בפסי־עץ דקים. לא החיבה לארכיאולוגיה או לבנין בו ישבו האבות שמרה על הבתים הללו, שאינם נוחים עוד לתושביהם, מליהרס, אלא העובדה שלא התפתחה כאן ספסרות במגרשי בנין ואין יצר הרווחים המגרה להרוס בתים ישנים קטנים ולבנות בתי מגורים וחנויות להשכירם. כיוון התפשטותה של העיר היה בשטח ולא בקומות. צד שלילי שבתופעה זו לכלכלת המקום והמדינה הוא בזבוז אדמת הדרים משובחה לבתים, לחצרות ולדרכים.

טבע הקרקע מחייב שהעיר לא גדלה מתוך גרעינה באופן קונצנטרי. מתוך עיון במפת קניית הקרקעות נראה שהבתים הראשונים התרחקו משפת הירקון עד כמה שהדבר היה אפשר בתחום הנחלה של שנת תרל״ט. לפני הקניות של שנות התר״ס מן הנמנע היה להתפשט לדרום אל הקרקעות הגבוהים וגם לא למזרח. רחוב וולפסון הוא קצה ההתפשטות לדרום בתקופה הטורקית. מדרום לרחוב חובבי־ציון והמשכו המזרחי רחוב אוסישקין, ניכרת התקדמות בתיכנון קוי רחובות העיר, אבל יש עוד גושים צרים וקוים עקומים. גם במזרח לעבר הקרקעות החדשים של ימי העליה השניה, במשולש שבין רחוב שטאמפר ורחוב אברבנאל, ניכרים אותות התיכנון והבנייה של תריסר שנות השלטון הטורקי האחרונות. רחובותיה של עין־גנים, מלפנים מושב פועלים ברשות עצמו ועתה חלק מפנים העיר, מעידים על תיכנון, אבל לא על התאמה שלמה לרחובות פתח־תקוה. רחובות גדולים וחשובים לתנועה כרחוב הרצל ורחוב אחד־העם הסתיימו עד ימי מדינת ישראל על הגבול הקודם של עין־גנים ללא המשך. כעת הם נמשכים לתוכה, אבל אינם עוברים לכל רחבה כדי להתקשר עם השיכון העירוני ועם הדרך לחיפה. גם תכניתו של המושב כפר־אברהם שמצפון־מזרח לעין־גנים אינו מותאם לא לפתח־תקוה ולא לעין־גנים.

לתכנית בנין־ערים רחבה לא זכתה פתח־תקוה אלא בשנים האחרונות לשלטון הבריטי. תכנית זו קובעת אזור מסחרי בעיקר בגרעין ושלושה אזורי דירות

אזורי־הבנייה

קונצנטריים. לתעשיה "הקלה" הוקצה מקום משני עברי הכביש לפתח־תקוה, ול"כבדה", בצפון ומעבר לה שטח לתעשיות מזיקות, כגון: בורסקאות. רק התעשיה המזיקה נשארה במקום שנקבע לה והיא מוציאה את מי שימושיה לנחל שלה.

אורך הרחובות הסלולים בשטח השיפוט של פתח־תקוה מצטרף בשנת תשי"ג ל־64 ק"מ, שהם 5,4 ק"מ לכל קמ"ר. היא לא נבנתה להיות עיר, לכן היא נרחבת ביחס למספר בתיה ואוכלוסיה ומצריכה דרכים ארוכות. בתים רבים בנויים בתוך גנים וריוח רב בין בית לבית. יש בעיר גם שטחים חקלאיים ומגרשים ריקים, כלומר, שטחים חקלאיים מלפנים שהובטרו. סלילת כל רחובות העיר היא תפקיד לדור שלם. בשמות הרחובות הונצחו חלוצי המקום וגדוליה, אישים חשובים בתולדות חיבת־ציון והציונות וכמה מחכמי ישראל מכל הדורות, וגם בזה בטוי לאָפיו של הישוב.

השטח ממערב לנחל שלה, לא רחוק משפכו, שנועד לתעשיה "קלה", התרחב והפך לשכונות תעשיה ובו גם בתי־חרושת גדולים, שלפי קנה־המידה של כלכלתנו יש למנותם על התעשיה "הכבדה", כגון בית־חרושת של קופות ברזל ומרכבות המכוניות, בית־חרושת לחוטי ברזל ומפעלים חימיים. השטח שנועד לתעשיה "כבדה" בצפון התפשט מזרחה ויש בו מגרסות חצץ וחול וכבשני סיד ממחצבות שלרגלי ההר על־יד מגדל־אפק. בשטחי פרדסים מלפנים, ובכללם כאלה שהתקיימו עוד בתש"ז בדרום־המערב, בדרום ובמזרח הוקמו שיכונים לעובדים ותיקים ולעולים חדשים. כאן עולם אחר בסגנון הבנייה מימי הבריטים, אבל גם כאן אין קוביות־בתים גדולות כאלה הפוגעות לרעה בעין הנכנס לא רק לתל־אביב ולחיפה אלא אף בפרברי ירושלים. גם מסביב לבנינים של ימי קיבוץ גלויות יש בפתח־תקוה פנות ירק ופסי ירק לנוי ולכלכלה. שטחי פרדס רצופים גדולים קיימים עוד בצפון לעבר הירקון ופחות מזה מדרום. יש עוד פרדסים בין פתח־תקוה ובני־ברק. זהו הפסק בשטח הבנוי הרצוף שבין פתח־תקוה ותל־אביב; בין גבולות שתי הערים חוצצת כיום רק רצועה שרחבה קילומטר ורבע. עיון בסטרוקטורה הכלכלית של פתח־תקוה מביא לידי הכרה, שהיא חלק מהכרך בן ששים רבוא המשתרע בדרום עד רחובות. ההפסקה שבין פתח־תקוה ותל־אביב חשובה לדיני תחומים בשבת, אבל לא לכלכלה בששת ימי העבודה. פתח־תקוה שלובה בכלכלתו של הכרך הגדול. במובן הגיאוגרפי משתרע ישוב גדול או קונגלומראט של ישובים מגשר הירקון של פתח־תקוה עד אחרי רחובות.

6. התושבים ומשלח ידם

לפי מספר כרטיסי המזון ישבו ביום 1.5.1953 בתחום השיפוט העירוני 45,578 נפש. במפקד ביום 1.1.50 היו 37,884; נוספו, איפוא, ב־3⅓ השנה 7694 נפשות. בשטח בנין ערים של פתח־תקוה שמחוץ לתחום השיפוט העירוני ישבו 90,783 נפש ובהן

תושבי העיר לפי ההרכב הדימוגרפי והמקצועי

55,361 נפש בתחומה הרחב של העיר. מלבד זה ישבו בקיץ תשי"ג קרוב ל־13,000 עולים במחנה ראש־העין ובמעברת פתח־תקוה. לא ידוע כמה מהם קשורים בעבודתם בעיר, בכל אופן משמשים הם ריזרבה של עובדים עונתיים בשדה ובפרדס.

הרכב האוכלוסיה לפי המין ושכבות הגיל לא ידוע, אבל מתוך מספר התלמידים בבתי־הספר שבעיר, שהוא בערך חומש מן האוכלוסיה, נוכל לאמור שההרכב נורמלי כבישוב ותיק.

מוסדות חינוך והוראה בעיר ותלמידיהם בתשי"ג:

37	גני־ילדים עירוניים הכוללים	1232 ילדים
9	גני־ילדים פרטיים הכוללים	400 ילדים
18	בתי־ספר יסודיים הכוללים	5212 תלמידים
4	בתי־ספר תיכוניים הכוללים	664 תלמידים
3	בתי־ספר מקצועיים הכוללים	220 תלמידים
5	בתי־ספר תורניים וישיבות הכוללים	383 תלמידים
4	בתי־ספר אחרים הכוללים	385 תלמידים
	סה"כ	8496 תלמידים

בתי־הספר היסודיים נחלקו לארבעה זרמים:

1. העובדים עם 1688 תלמידים.
2. כלליים — 1598.
3. מזרחי — 1278, אגודת ישראל — 648.

פתח־תקוה שמרה במידה מרובה על הגון הדתי של מייסדיה בני ירושלים, וזה מתבטא ב־2575 התלמידים המקבלים חינוך דתי וב"מניינים" הרבים, זה אחר זה, בשלוש התפילות היומיות בבית־הכנסת הראשי.

על הרכב המקצועי של האוכלוסיה יש הערכה מטעם העיריה בקיץ תשי"ג:

מספר בתי אב בקירוב	12,000	
איכרים, ירקנים ופרדסנים	4,5	אחוז
פועלים חקלאיים קבועים	8	אחוז
בעלי מלאכה ועוזריהם	23	אחוז
פועלי חרושת	40	אחוז
סוחרים ופקידיהם	9	אחוז
עובדים במוסדות פיננסיים וכלכליים אחרים	4	אחוז
עובדי החינוך	2	אחוז
פקידים במוסדות ציבוריים	8	אחוז
אומנויות חפשיות	0,5	אחוז
שונים	1	אחוז

עיר החרושת והמלאכה.

לפי רשימה זו מתפרנסים רק כשמינית מאוכלוסי פתח־תקוה על החקלאות, בערך כ־5700 נפש. האחוז, אבל לא המספר המוחלט, היה גדול יותר לפני תריסר שנים, בשעה שישבו במקום 15,000 נפש. חלה תמורה במקצוע החקלאי: נתמעטו הפרדסנים והמעמד הבינוני שבחקלאות ונתרבו משקים מעורבים קטנים בעלי רפתות ולולים וגני ירק המספקים את צרכיה של העיר. על החקלאים יש להוסיף עוד מאות פועלים עונתיים, אשר מספר ימי עבודתם מצטרף אולי למאה אלף לשנה ומהם החצי בקטיף לבדו.

את סוגי המלאכה בה עוסקים האומנים שבעיר מחלקת העיריה בהערכתה כדלקמן: עובדים במתכת, ובכללם מתקני מכונות ומכוניות 50%, פועלי מחט והנעלה 25%, עושי מלאכה בעץ 10%, אחרים 15%. בולט האחוז הגבוה של העוסקים במתכת, כי העיר משמשת מרכז לתיקון מכונות חקלאיות ומשאבות להשקאה וגם לקדיחת בארות.

מפועלי החרושת עוסקים 31% במתכת, קרוב ל־25% בחמרים מחצבתיים, בעיקר בחמרי בנין; כ־12.5% במטוה ואריגה; למעלה מ־11% בתוצרת מזונות ומשקאות ושמני מאכל; כ־5.8% במפעלי חימיה ובכלל זה תרופות; למעלה מ־4% בחרושת העץ; כ־3.4% בעיבוד עורות ו־0.5% בלטישת יהלומים. המתכת תופסת, איפוא, מקום בראש החרושת כמו במלאכה. לפתח־תקוה חלק חשוב בהספקת חמרי בנין במדינה — 35 עד 40 אחוז מאבני "דיבש" וחצץ, 15% מהסיד. בתי־חרושת אחדים עוסקים בחמרי בנין, לקירות וגגות מחול וסיד ומלט ובית־חרושת אחד עוסק בתערובת חמרים מקומיים באַסבסט המובא מחוץ־לארץ. מספר בתי־החרושת עולה על 200 ומספר העובדים בהם על 4000. אחדים מבתי־החרושת מעסיקים למעלה ממאה פועלים, ובתוכם בית־חרושת לצמיגי מכוניות לצרכי הארץ וליצוא. יוקר הקרקע וגובה המסים העירוניים בתל־אביב ואף ברמת־גן מושך בעלי חרושת להקים את מפעליהם בפתח־תקוה.

האחוז הקטן של העוסקים במסחר מאַשר את הרושם הכללי של מראה רחובות המסחר, והסיבה לכך הוברה כבר לעיל. מספר הפקידים הציבוריים הגבוה מסתבר מן העובדה, שהעיר היא בירת נפה ומרכז לפעולות הסוכנות היהודית בשרון הדרומי. יש גם פקידים הגרים בפתח־תקוה ונוסעים יום־יום למלאכתם מחוצה לה. העובדה שהעיר משמשת מקום לינה לרבים המרוויחים את לחמם מחוצה לה, באה לידי ביטוי בריבוי היוצאים יום־יום מהעיר בכלי־רכב ציבוריים, מחוץ לנוסעים במכוניות פרטיות אשר מספרם לא ניתן להערכה. מספר המכוניות הפרטיות לפי הערכת העיריה אינו גדול: 500 עד 750 למסע, ו־200 עד 300 למשא. אין פתח־תקוה מרכז חשוב לבעלי משא ומסע.

הערות:

1. מקוה־ישראל (ירמיה י״ז, י״ג) לקוח מהפטרה של פרשת בחקותי; פתח־תקוה מההפטרה של הפרשה שלאחריה והיא פרשת במדבר; ראשון־לציון (ישעיה מ״א, כ״ז) מתפילה קדומה במוצאי־שבת; ראש־פנה (תהילים קי״ח, כ״ב) מן ההלל.

2. לפי תשובה בכתב מיום י׳ בסיון תשי״ג מהמזכירות של בית־הדין בפתח־תקוה.

3. היא נזכרת גם בתוספתא יבמות ו׳, ח׳, אבל שם יש גם גירסה אחרת לשם.

4. גם רחובות וחולון אינן במקומן ההיסטורי.

5. ראה להלן במאמר תולדות תחום פתח־תקוה של מ. אבי־יונה.

* לוח זה מיוסד על חומר שב״ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח־תקוה״ עמוד ל״א ועל ״יסודות לתולדות פתת־תקוה״ מאת אלעזר טרופה ע׳ 43. מספרי הדונמים שלפני תר״צ שברשימות הללו הם טורקיים, כלומר, 1600 אמות מרובעות, שהן 919 ממ״ר. לכן הוחלפו בדונמים מטריים הנוהגים עתה, שהם 1000 ממ״ר הדונם.

6. השמות שפלה ושרון נזכרים בתנ״ך ובדברי חז״ל, אבל אין הגדרה לגבולם, אף־על־פי שיש דיני ממונות המחייבים רק בשרון עיין במשנה בבא קמא י׳ ט״ו ובבא בתרא ו׳ ב׳). מהאמור בדברי הימים א׳ כ״ז, כ״ט ובמשנה (בבא קמא) אנו רואים שבשרון היה מרעה טוב לבקר. מהכפרים הקדומים שהיו מלפנים על אדמת פתח־תקוה לא נשאר שריד, כי כל כפרי השרון היו בנויים לבינים בלתי שרופות רכות שנימחו בגשמים. מטעם זה לא הוחזר מיוצאי המלחמה מי שבנה בית לבינים בשרון לחנכו (דברים כ׳ ה׳), כי אין הבית קבוע — לדעת רבי אליעזר. על אנשי השרון היה הכוהן הגדול מתפלל בקודש הקדשים ביום הכיפורים שלא יהיו בתיהם קבריהם (ירושלמי יומא ה׳ הלכה ב׳; וכן בויקרא רבה כ׳ ד׳). סמוכים לקריאת השם ״שרון״ על התחום שבין יפו ודאר יש בכתובת אשמונעזר מלך צידון מהמאה הד׳ לפני הספירה וכן בגט קראי מהמאה הי״א.

מ. אבי־יונה

תולדות תחום פתח־תקוה

מ. אבי־יונה

תולדות תחום פתח־תקוה

שרידים עתיקים

שפלת החוף בארץ־ישראל נמשכת מראש הכרמל עד נחל מצרים בצורה כמעט אחידה: רצועת החוליות לאורך שפת הים, רצועת גבעות אבן־חול נמוכות במקביל לה, ורצועת השפלה ממש, כל אלה מופיעות זו אחרי זו ממערב למזרח. אחידות גיאוגראפית זו נפסקת רק במרכז שפלת־החוף: הסלע שעליו בנויה יפו העתיקה שובר את קו החוף האחיד. נהר הירקון (6 ק״מ צפונה ממנו) החוֹצה את שפלת־החוף מהווה מכשול רציני לתחבורה בתנאים הטכניים של ימי קדם, והתחום שממזרח למקורות נהר זה עד ההר, שבו התחבורה קלה יותר, היה מרכז חשוב של הצטלבויות דרכים עתיקות הנמשכות ממערב למזרח ומדרום לצפון. תל אפק על מעיינות הירקון הוא נקודת־מוקד היסטורית לכל הסביבה, כולל את תחומה של פתח־תקוה בימינו; אולם אין אפק האתר היחידי בסביבה זו החשוב מבחינה היסטורית.

פרט לשרידי הישובים הפרי־היסטוריים (כלי צור וכו׳) הפזורים בכל שפלת החוף על פני השטח (והכוללים שרידי פיל מימי קדם שנתגלו באזור), הרי הסימנים הראשונים של ישוב תרבותי נתגלו ב־1952 בחפירת אשדות תל־אפק (בנחל רבה). השרידים הללו שייכים לתקופה החאלקוליתית, היא תקופת המעבר מהשימוש בעץ ובאבן לתקופה בה למד האדם להתיך מתכות (באלף הרביעי לפסה״נ). אולם הסביבה הנדונה מוארת במלוא אורה של ההיסטוריה רק לאחר שהתישבו בארץ השבטים השמיים מבני האמורי, הידועים לנו כיום בשמם ״כנענים״, ולאחר ששבטים אלה יסדו ערים וממלכות. חשיבותן היחסית של ממלכות־ערים אלה היתה תלויה, כמובן, בכמה גורמים: בערכן הדתי, כוחן הכלכלי וגם בחזקן ובמצבן האיסטרטגיים. ברור כי ביחס לשני הגורמים האחרונים סביבת אפק היא בין החשובות בארץ: שפע המים וטיב הקרקע שבתחומה הכשירו את האתר לעיר חשובה מהימים הקדומים ביותר; ונוספה על כך עמדתה האיסטרטגית במעבר הנוח המאַגף את הירקון. התל של מלביס בקרבת פתח־תקוה אף הוא שריד של עיר כנענית קטנה ששמה לא נודע.

החפירות הוכיחו כי באפק היה ישוב בתקופה הכנענית הקדומה והתיכונה (למן 3000 לפסה״נ עד פלישת ההיקסוסים בימי האבות, במאה הט״ז לפסה״נ). לתקופה הכנענית התיכונה שייכת חותמת מצרית בצורת חיפושית פרעה, שזמנה נקבע לימי השושלת המצרית הי״ג (במאה הי״ח); חותמת זו הוא הסימן הראשון לקשר שבין אפק למצרים, קשר אשר התהדק יותר ויותר במאות הבאות, ביחוד בדורות שבהם שלטו המצרים בארץ כנען.

מקומה של אפק ב״דרך חוף הים״ הגדולה המחברת את אסיה הקטנה, את ארם־

פלישות מצריות וכיבוש ישראל?

נהריים וסוריה עם מצרים, מחייב כי פלישת ההיקסוסים תעבור גם לידו. תנועת העמים ההיקסוסית קשורה, כידוע, בברית־עמים ממוצא שמי ולא־שמי אשר הסתער על קידמת אסיה והשתלט לבסוף גם על מצרים. במשך כמה מאות שנים משלו המלכים ההיקסוסים בממלכה האדירה המאחדת את קידמת אסיה ובקעת הנילוס. יתרונם הצבאי היה במרכבות סוסים למטרות לחימה, ולשם הגנת מחנותיהם הנהיגו שיטת ביצורים המבוססת על הקפת מבצריהם בחלקלקות מעפר כבוש. חלקלקות מסוג זה נתגלו בתל־ג׳רישה, התל הגדול השולט על מעברות הירקון מערבה לאפק.

תנועת ההיקסוסים לעבר מצרים קשורה במידת־מה בירידת האבות לשם; אולם אברהם ויעקב בחרו ללא־ספק בדרך הנגב, בעוד שיוסף, אשר נמכר לישמעאליים בקרבת דותן, עבר בלי כל ספק ליד אפק עם אורחת אדוניו היורדים מצרימה.

בתקופת הממלכה המצרית החדשה (שושלות הי״ח—הי״ט) — תקופה החופפת את התקופה הכנענית המאוחרת בארצנו (1550—1200 לפסה״נ) — הולכות ונשנות הפלישות המצריות לארץ כנען, עד שכל הארץ נכנעה לפרעה תחותמס הג׳ לאחר נצחונו ליד מגידו בשנת 1479 לפסה״נ. דרכי צבאות הפרעונים בארץ נמשכו מעזה לאשדוד ונתפלגו שם. פלג אחד יצא ליבנה ומשם ישר ליפו, ומיפו לעבר הירקון דרך המעבר שליד שפך הנהר או דרך המעבר השני שליד תל קסילה, דרך זו היתה קצרה יותר, אך נוחה פחות ובטוחה פחות; היא חייבה מסע בחולות ומעברה בנהר. לכן ביכרו הפרעונים בדרך כלל את הדרך המזרחית, אשר עברה מיבנה ללוד, ומשם דרך בקעת אונו לבקעת אפק ולאורך אשדות הגבעות לארובות (תל אל־אס וויר) בפתח מעבר עירון (ואדי ערה). דרך זו היתה גם נוחה יותר וגם לא ארוכה מהשניה למי שהלך בה בכיוון מגידו. אין פלא, איפוא, כי השם אפק נזכר פעמים רבות ביחד עם אונו ברשימות הערים הכנעניות שמשלו בהם תחותמס הג׳ ויורשיו ועד לימי רעמסס הג׳, מהמאה הט״ו עד 1200 לפסה״נ. בימי רעמסס השלישי נזכרת גם „מקטר״ שהיא מגדל אפק הקרובה לאפק והקשורה בה בזמנים אלה.

כל זמן שיד מלכי מצרים היתה חזקה בסביבה זו, נשמעה להם אפק וסביבתה; באמצע המאה הי״ג נתערער השלטון המצרי משום שבמחצית המאה התקרבו בני־ישראל שבאו מן המזרח לאפק ובסופה הופיע מהמערב יריב חזק לשלטון בשפלה כולה והוא גוי הים המכונה פלשתים.

מקורותינו ההיסטוריים (יהושע, שופטים) המתארים את כיבוש הארץ מודים, כי ״רכב הברזל״ הכנעני מנע מבני ישראל מהוריש את ערי הכנעני בשפלה, זה מתאים אולי גם ביחס לאפק וסביבתה, שנמסרו נחלה לדן החלש שבשבטי ישראל, היחידי אשר במרוצת הזמנים נאלץ לעזוב את נחלתו ולחפש לו מקום חדש, לכן לא נכבשה בודאי אפק בידי בני ישראל, אף כי מלך אפק נזכר בין המלכים אשר היכה יהושע בן־נון (יהו׳ י״ב, י״ח), אבל כיבוש של קבע לא היה זה.

האזור בימי הבית הראשון

נחלת דן ותולדות אפק

החלוקה המסורתית המתוארת בספר יהושע קובעת את הגבול הצפוני של נחלת דן (יהושע י״ט, מ״ה־מ״ו) בקו יהד, בני־ברק (אל ח׳יריה), גת־רמון (תל אבו־זיתון? דרומית לירקון) ״ומי הירקון והרקון עם גבול מול יפו״. מרבית החוקרים חושבים את ה״רקון״ לחזרה משובשת של ״מי הירקון״, ומניחים כי להלכה לפחות היה הירקון גבולו הצפוני של שבט דן עד הים. משאלתה־תלונתה של דבורה הנביאה ״ודן למה יגור אניות?״ (שופ׳ ה, י״ז), יוצא, כי לדן היתה דריסת רגל בחוף. לא ידוע כמה זמן הצליח דן להחזיק מעמד בתחום שבין ההר במזרח, הים ממערב והירקון מצפון. יתכן, כי בטרם הספיק להשתלט על כל נחלתו המובטחת לו ירדה עליו המהלומה הפלשתית, כי מראשית המאה הי״ב ועד סוף התקופה המקראית היו הפלשתים גורם קובע, ולפעמים אף מכריע, בכל הסביבה. דן הוכרח לשבת בהר בתוך שבט יהודה — צרעה ואשתאול נמנו עם ערי יהודה.

נדידת הפלשתים היא, כידוע, חלק מנדידת־העמים הגדולה הנקראת נדידת גויי־הים אשר מקורה בחורבן התרבות המינואית ביוון ובאיי הים האיגאי על־ידי אבות היוונים ההיסטוריים. הנודדים חיפשו להם מקלט בחופי הים התיכון במזרח ובדרום. אמנם רעמסס הג׳ הצליח במאמצים כבירים לעצור בעד גויי־הים מלפלוש למצרים גופא, אולם השלטון המצרי בכנען, שנתערער גם מקודם לכן בפנים הארץ, נהרס עתה לחלוטין אפילו בשפלת החוף. הפלשתים לכדו שם את חמש הערים שהיו מאז בירות סרניהם והתבצרו גם ביפו, בקסילה ובאפק. לא עבר זמן רב ושבט דן היה נאלץ לנטוש את אדמתו ולנוד צפונה לסביבות ליש שליד מעיינות הירדן. מקומו בהרים נתפש על־ידי שבט יהודה החזק, אולם בשפלה שלטו הפלשתים כמקודם.

בימי השופטים ובראשית המלוכה הישראלית שימשה אפק נקודת ריכוז לצבאות הפלשתים הנעים צפונה, לנגד הרי אפרים והעמקים. הדבר ברור לחלוטין ביחס לקרב המתואר בשמואל א׳ פרק ד׳, בין צבא ישראל שיצא משילה ובין צבא הפלשתים שחנה באפק. כידוע, ניגף אז ישראל וארון־הברית נלקח על־ידי האויבים. ביחס לסיפור השני על ריכוז באפק (שמואל א׳, כ״ט, א׳) שקדם לקרב עם שאול לרגלי הרי גלבוע, מחולקות הדעות: מצד אחד נראית אפק כמקום המתאים ביותר למיסדר צבא־פלשת ובני בריתו (ודוד בכללם) כמתואר במקור המקראי, אולם מצד אחר ריכוז שכזה נראה מוזר במרחק כה רב מצבא האויב הנערך בצפון. נוסף לזה יש השוללים את קביעתה של אפק זו בתל ראש־העין מפני שני טעמים: ראשית, ישנם מקומות אחרים בצפון העשירים במים לא פחות מאפק, כגון תל כרדאני בעמק עכו; שנית, היתה עוד אפק בנחלת אשר (יהושע י״ג, ד׳ ועוד), ושלישית, כי מאפק הדרומית לצקלג (תל ח׳ווילפה?) אין כדי מהלך שלושה ימים (שמואל א׳, ל׳). ברור, כי בכל תקופת חולשתנו המדינית בימי השופטים, ואף בימי המלך שאול, לא היתה לישראל דריסת רגל באפק ובסביבתה.

זירת קרבות ומעבר לצבאות

ימי דוד הם ימי המיפנה בסביבה זו, כמו בכל הארץ. "ויקח דוד את מתג האמה מיד הפלשתים" (שמואל ב' ח', א'). החפירות בתל קסילה הוכיחו כי שם נחרב הישוב הפלשתי ובמקומו קם נמל ישראלי. ברור, איפוא, כי בחופו הצפוני של הירקון נעשה מאז שלטון ישראל מציאות של ממש. ביחס לגדה הדרומית של הנהר אין לנו ידיעות בטוחות, כי הרי דוד לא צירף את ארץ פלשתים לממלכתו אלא רק הכניע אותה. אולם בגלל חשיבותה כהצטלבות הדרכים מיפו לירושלים ומצפון לדרום יש להניח, כי סביבות אפק עברו מאז לידי ישראל ונשארו בידה. הדבר נראה ודאי בימי שלמה המלך ששקד על פיתוח דרכי המסחר. מלך זה שסוחריו סחרו בקוה ובמצרים לא הזניח בודאי את דרך־חוף־הים העוברת בממלכתו ואשר בה הובילו מ"ים יפו" את עצי־הארז המיועדים לבנין בית־המלך ובית ה'. נראה כי אפק השתייכה למחוז הנציב בן־חסד המושל בארובות על כל ארץ חפר, שבה עברה הדרך המסתיימת באפק. העובדה כי גם אחרי חלוקת המלוכה והחלשת בני ישראל מחמת הפירוד, היתה זירת הקרבות בין מלכי ישראל והפלשתים בגבתון (תל אל מאלאת, בין עקרון ונען) דרומה יותר, מוכיחה כי מימי ירבעם ועד לימי הכיבוש האשורי היתה אפק וכל סביבתה בידי מלכי ישראל, בנחלת אפרים, אשר טענו גם לשליטה על גזר. חזאל מלך ארם (815 לפסה"נ) הגיע במסעו עד לגת, וכמובן עבר על פני אפק בדרכו לאורך חופה של ישראל (מלכים י"ב, י"ח). ההתחזקות הכללית של השלטון הישראלי במחציתה הראשונה של המאה השמינית לפסה"נ (בימי בית עמרי וירבעם השני) הביאה עמה גם להתחזקות בשפלה. לבסוף באה מכה ממרחקים, ממלך אשור. מסעו הגדול של תגלת פלאסר הג' בשנת 732 הסתיים בקריעת כל החוף מישראל. כל השטח שמצפון לירקון נהפך לפחווה אשורית שבירתה היתה דאר. במסע סרגון (721 לפסה"נ) הכניע מלך אשור את הפלשתים וב־711 יסד את פחוות אשדוד האשורית. לא ברור הדבר לאיזו משתי הפחוות השתייכה סביבת אפק; ידוע רק כי בני־ברק, בית־דגון ואזור נשארו בידי מלכי אשקלון, עד שמרד מלכה של אשקלון בסנחריב (701) וזה לקח את ארצו ונתנה למלך אשדוד שנשאר נאמן לאשור, ולכן העניק לה סנחריב אחרי נצחונו את אדמות אשקלון הנ"ל, ויתכן גם את אפק ואת סביבתה.

במאה השביעית הנסערת שימשה השפלה מעבר לצבאות רבים: לצבא מלכי אשור בדרכו למצרים, לצבא פרעה נכה שבא לעזרת האשורים (605), להמוני הסקיתים שבאו מירכתי הצפון, ולצבא נבוכדנצר מלך בבל העולה על יהודה. חורבן ירושלים, שלטון בבל וראשית שיבת־ציון לא השאירו סימן ניכר בשפלה. שלטון פרס ירש את סדרי המימשל הבבלי והאשורי, אולם הכניס בהם שינויים שונים המתאימים למגמות אחרות. ארץ פלשת נקראה פחוות אשדוד; הערים הפיניקיות קיבלו אחוזות נרחבות בשפלה הצפונית. אשמונעזר מלך צידון מתפאר במאה הד' בשלטונו ב"דאר ויפו ארצות דגן האדירות אשר בשדה שרון", שאותן קיבל ממלך פרס "אדון המלכים".

בימי אלכסנדר והתקופה ההלניסטית

ואולם נראה, כי הכוונה לשטחים הקרובים לחוף וכי אפק וסביבתה עברו לרשות הפחווה שומרון. בימי עזרא ונחמיה אנו שומעים על סביבתן ברשימת עולי בבל (עזרא ב׳, ל״ג, נ״ח, ז׳, ל״ז) ״בני לוֹד, חָדיד ואוֹנוֹ שבע מאות ועשרים וחמשה״. לא ברור אם הכוונה היא שבמקומות אלה התישבו השבים, או הכוונה רק לעולים שאבותיהם ישבו פעם בערים הללו והם לא התישבו דוקא כאן. העובדה כי סנבלט החורני הזמין את נחמיה להפגש עמו ״בכפרים בבקעת אונו״ (נחמיה ו׳, ב׳) מוכיחה כי בקעת אונו נחשבה לשטח נייטראלי. ולפי זה היתה אפק (ופתח־תקוה) בידי שומרון. יתכן כי כמה מתיישבים יהודים חזרו לסביבה זו, אבל ברור שהתחום לא נכלל ביהודה במובן המדיני עד ימי החשמונאים. מצב זה של התקדמות אטית נמשך ביהודה כל ״יום הקטנות״ של התקופה הפרסית.

בשנת 332 הופיע בסביבתנו מבשר תקופה חדשה — צבא אלכסנדר מוקדון, אשר סיים לאחר מצור של שבעה חדשים את כיבוש צור והתקדם דרומה, לפאת עזה ומצרים. אלכסנדר חזר בשנה שלאחריה באותה דרך, אלא בכיוון הפוך: הוא שם עתה את פעמיו בבלה, למזרח. אולם כבר לפניו חדרו יסודות יווניים לחופי הארץ ונמליה, כפי שמוכיחים כלי חרס אַטיים שנמצאו בחפירות קסילה. עם כיבוש אלכסנדר השתלטו היוונים על כל הארץ, אולם שלטונם התפלג אחרי מותו בין השושלות היריבות. ארץ־ישראל נפלה בחלקו של תלמי הראשון, מלך מצרים. תלמי זה, אשר חידש את שלטון מצרים בארץ, הלך בדרכי שליטי מצרים שבעבר. גם בעיניו היתה דרך־חוף־הים עורק תחבורה ראשון במעלה, והוא שקד הרבה על פיתוחה ובטחונה. ואכן מעיינות הירקון וסביבתם הפוריה נראו תמיד כנקודת משען חשובה ביותר בעיני כל השליטים בחוף־הים. נוסף על כך — יערות האלונים בשרון הקרוב; השבעים מתרגמים את ״שרון לנוה צאן״ במלה ״דרימוס״ שפירושה יער אלונים. אין פלא, איפוא, כי בימי התלמיים ישב באפק ״שומר גבולות״, אשר השגיח על תשלום המכס הנגבה בגבול מחוז שומרון ומחוז אשדוד. על מציאות תפקיד זה אנו לומדים ממכתב שכתב זינון, פקיד שר־הכספים התלמיי (אפולוניוס שמו). זינון ביקר בארץ בשנת 259 לפסה״נ, ומכתביו נתגלו בארכיונו בפאַיוּם אשר במצרים, כתובים על נייר גומה (פאפירוס). ממכתב זה מתברר, כי היוונים קראו את אפק בשם חדש והוא פֶגַאי (״מעיינות״). שם המקום נשכח בספרות היוונית, אולם הוא נשאר במשנה (פרה ח׳, י׳), שם מדובר ״מי פיגה״, היינו הירקון: ״מי פיגה ומי קרמיון פסולים מפני שהם ביצים״.

בתקופה ההליניסטית, שהיא תקופת שפע כלכלי, גדלה האוכלוסיה של יהודה, ומחוסרי פרנסה שבתוך גבולות מדינת יהודה הקטנה החלו לנוד, מי לחוץ־לארץ, לאלכסנדריה של מצרים או לאנטיוכיה של סוריה, ומי לסביבה הקרובה יותר ולמחוזות השפלה בכלל. שם אמנם ישבו היהודים מחוץ לתחום שלטונם המדיני וסבלו משכניהם הנכריים שהיו ברובם שונאי ישראל. אבל במובן הדתי לפחות הם נמצאו על אדמת

בימי מלחמת החשמונאים

ישראל. יהודים ישבו אז ביפו וביבנה, ואין ספק כי התישבו גם בסביבות לוד והרמתיים, היא רנטיס בערבית. מתקבל, איפוא, על הדעת כי גם בבקעות אונו ולוד כבר התבססו המתיישבים היהודיים.

זמנים קשים עברו על הישוב היהודי עוד לפני מרד החשמונאים. כל המאה הג׳ לפסה״נ לחמו התלמיים והסֶלֶבקים זה בזה. פֶּגַאי וסביבתה היתה ממש על הדרך האיסטרטגית החשובה, בה נעו צבאות התלמיים העולים על סוריה, בכיוון הפוך שבה הלך צבא אנטיוכוס הג׳ מלך סוריה בדרכו לקרב רפיח (217 לפסה״נ) אשר חזר בה בנסיגתו אחרי מפלתו. בימי שלטון בית סלבקוס (ששלט בארץ למן ראשית המאה הב׳ לפסה״נ) הורע מצב המתיישבים היהודיים עוד יותר עקב הפעילות הצבאית לדכא את מרד החשמונאים. רוב הצבא הסלבקי שבא להלחם ביהודה המכבי ואנשיו בא מאנטיוכיה, עבר בסביבת פאגי, מי לבית־חורון, מי לאמאוס ומי לבית־צור. אלא שבימי יהודה המכבי היו כל הנסיונות האלה לשוא. בבריחתם אחרי הקרב ליד אמאוס הגיעו שרידי צבאם של ניקנור, תלמי וגורגיאס לסביבות יהוד, השכנה לפתח־תקוה. ייתכן כי ברדפם אחרי הסורים הגיעו אז לראשונה חיילים עברים לאדמות פתח־תקוה, אחרי הפסקה של חמש מאות וחמשים שנה.

מאבק החשמונאים הוכרע בהרי יהודה, אולם נצחונם נתן במהרה את אותותיו בכל ארץ־ישראל, למן אמצע המאה הב׳ לפסה״נ שלט בה הצבא היהודי שלטון איסטרטגי מוחלט כמעט. מלחמות האזרחים בין הטוענים השונים לכסא המלכות הסורית איפשרו לשליטים הראשונים מבין החשמונאים, ליהונתן ולשמעון אחי יהודה, להרחיב את תחום שלטונם מתוך הסכמים עם המלכים השונים המתחלפים תכופות. זמן מה משל שמעון על כל חוף הים מסולם של צור עד לגבול מצרים, כולל את פאגי. דאגתם הראשונה של הנשיאים החשמונאים היתה לשחרר את היהודים היושבים מחוץ לתחומם ולכבוש נמל בחוף הים. למטרה זו התקרבו על־ידי כיבוש המחוזות לוד והרמתיים בשנת 145 לפסה״נ. בקעת אונו עברה אז לממלכת ישראל ואתה החלק הדרומי של תחום פתח־תקוה. בימי שמעון נכבשה גם יפו, ועם כיבושה נשתנה מאזן הכוחות הטריטוריאליים והמסחריים בכל הסביבה. החשמונאים היו מעוניינים: א) להבטיח את הקשר בין בירתם ירושלים ונמל יפו על־ידי הרחבת הפרוזדור הצר במקצת, המחבר את שתי הערים האלה דרך מחוז לוד, ב) להרחיב את שלטונם על שאר נמלי הארץ היריבים ליפו ולרכז ביפו את כל המסחר הימי של הארץ, ג) להשתלט ככל האפשר על הקטע הארוך של הדרך הנמשכת לאורך החוף, ״דרך חוף הים״. שלוש מטרות אלה חייבו מאבק עקשני וממושך על הרחבת תחומם בשפלה. יוחנן הורקנוס כבש לראשונה את הרי שומרון וניתק על־ידי כך את פאגי מפנים הארץ; אחר כך לכד את פאגי ובזאת הכריח את אפולוניה (ארסוף) להכנע. כל הדבר הזה נעשה עוד לפני שנת 132 לפסה״נ, כי באותה שנה פנה הנשיא היהודי אל הרומאים וביקש מהם

האזור בימי הבית השני, המשנה והתלמוד

רומאים באיזור

להגן עליו מפני אנטיוכוס הז׳, מלך סוריה. מאז ועד שנת 63 לפסה״נ, שנת כיבוש הארץ על־ידי פומפיוס, היתה כל סביבת פתח־תקוה בידי החשמונאים, אולם בגלל חשיבותה האיסטראטגית של דרך־חוף־הים לא זכתה סביבה זו לשלוה. אנטיוכוס הי״ב מלך סוריה ירד בדרך־חוף־הים דרומה, וכדי לסגור לפניו את הדרך, הקים אלכסנדר ינאי קו מבוצר, את ״קו ינאי״, למן בקעת כפר־סבא (הכוללת את סביבת פתח־תקוה ואפק, לפי הגדרתו של יוספוס: ״היא היום אנטיפטרוס״). הקו הסתיים ליד הים והוקם מאחורי הירקון ששימש לו הגנה נוספת. לדברי יוספוס פלאביוס נחפרה אז תעלה עמוקה, נבנתה חומה ובה מגדלי עץ ועמדות לבליסטראות (כעין אַרטילריה). שרידי הביצורים של קו זה נתגלו לפני שנתיים בתל־אביב במרחק־מה מן הירקון. מצד אחד מרובע (13.50 × 9 מ׳), ובקרבתו בריכת מים וממגורה. במרחק 1500 מ׳ מערבה יותר נמצא מצד שני שצורתו צורת משושה (הכַּסַאגון) בעל קוטר של 16 מ׳. צלעות המשושה רחבן 1.50 מ׳ ותוכו היה ריק. אולם ״קו ינאי״ לא עצר את האוייב; אנטיוכוס שלח את המגדלים באש וסתם את התעלה עפר ועבר עם חילו דרומה, אלא שנפל בקרב עם מלך הערבים שישבו אז בנגב ובהר שעיר והארץ נשארה בידי ינאי. הערבים־הנבטים עלו אחר כך על הארץ מדרום והגיעו עד לסביבות חדיד בשפלת לוד, אך לא החזיקו מעמד, והחשמונאים הוסיפו לשלוט בתחום זה.

בשנת 63 לפסה״נ הופרד תחומנו לזמן־מה ממדינת יהודה. פומפיוס, שר צבא רומי, שכבש בשנה זו את ירושלים, ציוה לחדש את המשטר הישן בערים היווניות שנפלו בידי החשמונאים. גם יפו נותקה מיהודה. בין הערים שלוקחו מידי החשמונאים נזכרת ״ארתוסה״, ואולם פאגי אינה נזכרת. הואיל והשם ״ארתוסה״ הוא שם מעיין נודע בסיקיליה, יש להניח כי הכוונה לאותו מקום עשיר־המים, וכי העיר פאגי חודשה עתה בשם ״ארתוסה״, אולם גלגול חדש זה של אפק הקדומה לא האריך ימים. יוליוס קיסר שהחזיר את יפו ליהודים, לא נגע בערים היווניות, ארתוסה, שהיתה בקו הפלישה של הפרתים משנת 40 לפסה״נ, נהרסה אז כמו שנהרסה העיר ההילניסטית מָרִישָׁא. העובדה כי בבוא הפרתים הצטרפו אליהם יהודים רבים ממחוז ״דרימוס״ (האלונים, הכוונה לשרון) מוכיחה כי ״ארתוסה״ המחודשת היתה מוקפת כפרים יהודיים גם מצד דרום וגם מצפון, בשרון ובקעת אונו.

הפרתים נלחמו לא רק ברומאים, אלא גם בגרוריהם האדומיים, משפחת אנטיפטרוס ובניו. נצחון הרומאים העלה את הורדוס בן אנטיפטרוס למלוכה ביהודה. השליט החדש ירש מאחרון החשמונאים, הורקנוס השני, את יפו ותחומה ואת לוד ותחומה. זמן קצר אחר־כך עבר כל החוף לידי קליאופאטרה מלכת מצרים מידי מאהבה מארקוס אנטוניוס, השר הרומאי, אשר לו נמסר אז המזרח כולו. אולם גם שלטון קליאופאטרה לא האריך ימים. בשנת 31 לפסה״נ הוכה צבא אנטוניוס ליד אקטיון על־ידי אוקטביאנוס שהיה לשליט יחיד ברומי והוא העניק להורדוס את תחומה של ארתוסה.

אנטיפטריס העתיקה

הורדוס הרבה, כידוע, לבנות ערים ובהשלימו את בניין קיסריה (12/13 לפסה"נ) יסד עיר "בבקעה הנקראת כפר־סבא, שם הוא בחר מקום מתאים, גם מחמת שפע המים וגם מחמת טיב האדמה, הראוי לגידול כל מטע שנוטעים שם, נהר הקיף את העיר עצמה וחורשת עצים המצטיינים בגדלם צמחה מסביבה; ועיר זו הוא קרא אנטיפטריס, לזכר אביו אנטיפטרוס" (קדמוניות היהודים, ספר ט"ז, פרק ה', פסוק ב'). כל החוקרים (מימי פין ב־1850) מסכימים כי יש לזהות אנטיפטריס זו עם תל ראש־העין, אפק המקראית. מאז ועד סוף התקופה העתיקה נקרא המחוז על שם עיר זו, ושמה נשמר גם בפי הערבים שקראו לנהר הירקון נהר "אבי פטרוס" (למן יעקובי שכתב ב־891 ועד אבוּ־אֶל־פֶדָה, 1321).

מתוך ספרי יוספוס פלאביוס ומקורות אחרים ניתן לנו לתאר את החיים באנטיפטריס ותחומה. אדמות העיר היו נרחבות למדי, אף כי לא במידת הערים הגדולות שבארץ. תחום אנטיפטריס היווה רצועה צרה שנמשכה לאורך הפלג המזרחי של דרך־חוף־הים. בצפון גבל תחום קיסרי שהסתיים ליד "פונדקה דטיבתה" (א־טייבה). בתוך התחום נמצאו הכפרים תכספיס (דיר עספין), ביתר (א־טירה) וכפר־סבא (חירבת סאביה). בדרום נסתיים התחום ליד רנטיה ובני־ברק העתיקה (אל חיריה); שני הכפרים הללו נכללו בתחום אנטיפטריס, ואילו אונו ויהוד — מחוצה לו.

אין אנו יודעים מאומה על המשטר של אנטיפטריס העתיקה. אמנם יוספוס מכנה אותה בשם "עיר" (פוליס), אולם אין ספק כמעט שלא היה לה משטר הדומה למשטרן של הערים היווניות, ואפילו לא משטר הערים הגדולות מיסודו של הורדוס ובניו אנטיפס ופיליפוס, היינו קיסריה, קיסריון, פניאס וטבריה. שם התקיימו אספות העם (דימוס) והיתה מועצת העיר (בולי), שם היה גם מושל מטעם המלך (סטראטיגוס) האחראי לשלום הציבור. באנטיפטריס הקטנה נמסר בודאי השלטון בידי "עשרת טובי העיר" (דיקאפרוטוי) והסטראטיגוס הממונה עליהם.

אוכלוסית העיר היתה, כנראה, מעורבת במידת־מה, כמו בכל הערים מיסודו של הורדוס. אולם קרבת הישובים היהודיים הגדולים ביפו ולוד השפיעה השפעה חזקה יותר על אנטיפטריס הקטנה, מאשר על קיסריה העיר הקוסמופוליטית הגדולה. הישוב היהודי באנטיפטריס, היושבת על דרך בין־לאומית חשובה, לא הצטיין, כנראה, במסירות נפש ליהדות; לעומתם היו היהודים של מגדל אפק הקרובה (מגדל יאבה) נמנים עם מתנגדי הרומאים. בעיני חז"ל היתה אנטיפטריס גבול ליהודה, אולם נכללת עדיין בתחומיה. ידועה ההלכה בדבר גט הניתן על־ידי איש מיהודה על תנאי יציאתו את יהודה, "הגיע לאנטיפטריס וחזר, בטל התנאי".

תולדותיה של אנטיפטריס העיר ותחומה מעורפלים במקצת. ברור כי היא עברה אחרי מות הורדוס בירושה לבנו ארכילאוס יחד עם כל יהודה ושומרון, וקיסריה בכלל. לאחר שאוגוסטוס הגלה את ארכילאוס (6 לספה"נ) נמסר מחוז זה, ביחד עם שאר

בימי המרד הגדול?

ערי יהודה, לנציב הרומאי שישב בקיסרי. וכשקיבל אגריפס הראשון את ירושת סבו הורדוס (41־44 לספה"נ), הוחזרה לו בודאי גם אנטיפטריס. אחרי מותו הוחזרה להנהלת הנציבים. בזמנו של הנציב פליכס, ובימי אגריפס השני עבר באנטיפטריס השליח פאולוס בדרכו כאסיר מירושלים לקיסריה (מעשי השליחים כ"ג, ל"א); הוא ושומריו לנו בעיר זו וממנה נשלח בחזרה לירושלים משמר הפרשים; כנראה היה תחום זה מחוץ לשלטון הקנאים. ממעשה זה אנו למדים שאנטיפטריס היתה תחנה בדרך מירושלים לקיסריה ולגליל; חשיבות זו מותנית במבנה הגיאוגראפי של הארץ ואין פלא שבימינו נפגשים הכבישים ירושלים—חיפה ותל־אביב—חיפה בקרבת פתח־תקוה כמו שהיא בימינו.

כשם שחשיבותה של סביבת פתח־תקוה לתחבורה היא לתועלת תושביה בימי השלום, כך היא לרעתם בעת צרה. עובדה זו בולטת בימי המרד הגדול שלפני החורבן. בפרוץ המרד בשנת 66 עלה הנציב קסטיוס גאלוס בראש צבאו מקיסריה לירושלים. בדרכו חנה באנטיפטריס, אשר תושביה לא התנגדו, כנראה, למסעו. שם נודע לו, כי גדוד יהודי חזק התרכז במגדל אפק. קסטיוס שלח צבא נגדם; היהודים התפזרו והרומאים שרפו את מחניהם ואת הכפרים מסביב לו. הצבא הרומאי התקדם מאנטיפטריס ללוד; ללא ספק חזר קסטיוס גאלוס באותה הדרך אחרי מפלתו במעלה בית־חורון (מלחמות ב', י"ט, א').

מתקבל על הדעת כי היהודים השתלטו אז על סביבות אנטיפטריס, ואולי גם על העיר עצמה. השלטון היהודי בחוף, שהשתרע למן אנטיפטריס ועד לאשדוד, היה חשוב מאוד מבחינה איסטרטגית; הוא ניתק את התחבורה היבשתית בין שני מרכזי הכוח הרומאי במזרח, אנטיוכיה בסוריה ואלכסנדריה במצרים, ונוסף לזה החזיקו היהודים בזכותו ביפו ששימשה להם נמל־מלחמה, משם התקיפו את הספינות הרומאיות השטות בים. ברור, איפוא, כי מיד אחרי כיבוש הגליל בשנת 67 יצא אספסינוס להתקפה על חוף־הים היהודי, ובעיקר על יפו. חנה שם יומים ואחר־כך התקדם והעלה באש את מחוזות לוד ותמנה בהם היתה יד היהודים על העליונה (מלחמות ג', ח', א'). כל השפלה נשארה מאז מנותקת מירושלים. בימי המלחמה נסלל, כנראה, כביש החוף מאנטיוכיה ועד למצרים, והוקם על הירקון גשר שעמד עוד בימי הצלבנים, ונקרא אז הגשר הישן.

אחרי חורבן ירושלים חנה בה הלגיון העשירי, מבודד בקרב הישוב היהודי העלול להתקומם בכל עת. לשם הבטחת הקשר בין הלגיון ומצביאו, הנציב הרומאי שמפקדתו בקיסריה, הוחלט על סלילת כביש חדש מכביש החוף לעבר ירושלים. מצבה של אנטיפטריס היושבת בהצטלבות הדרכים הניע את המהנדסים הרומאיים לבחור בעיר זו כנקודת מוצא של הכביש החדש. הוא נמשך מאנטיפטריס לתמנה (חירבת תבנה, היא תמנת־חרס של יהושע בן־נון), ומשם דרך גופנה לירושלים. זה היה קו־התחבורה

הישוב לאחר החורבן

הקצר ביותר בין קיסריה וירושלים. חלקים שונים מכביש זה וכמה מאבני־המיל שניצבו לאורכו נתגלו בזמננו.

אחרי חורבן ירושלים והרס הישוב היהודי בהרי יהודה עבר מרכז הישוב היהודי לשפלה. ביבנה ישב הנשיא והסנהדרין. חכמים רבים התיישבו בלוד; אחרים ישבו בכפרים שבסביבתה, ואונו בכללם. גם בתחומה של אנטיפטריס, היינו בבני־ברק, לימד גדול התנאים בדורו, ר' עקיבא בן יוסף. העובדה שחכם זה, שהיה גם בין ראשי המתנגדים לשלטון, בחר להתיישב דוקא בתחומה של עיר זו, דייו להוכיח כי היסוד היהודי היה חזק בה עד למאוד בימים ההם. בבית־מדרשו של ר' עקיבא בבני־ברק למדו מגדולי התנאים של הדור הרביעי: ר' מאיר, ר' שמעון בר יוחאי ור' חנינא בן חכיני, ואף גרים באו לשמוע תורה מפיו. המדרש מספר כי "מבני בניו של המן למדו תורה בבני־ברק" (גיטין נ"ז, ע"ב). המעשה בהגדה של פסח על ארבעת החכמים שישבו בבני־ברק ודרשו ביציאת מצרים, עשה את שמו של כפר קטן זה קנין לכל האומה כולה. כיאה למקום־תורה היה בבני־ברק גם בית־מרחץ ציבורי, אשר נזכר בתוספתא (שבת ג', ג').

המקורות התלמודיים מדגישים במיוחד את פוריותה של כל הסביבה ההיא. מאות שנים של עיבוד אינטנסיבי, גידול מטעים וייבוש הביצות למן התקופה ההיליניסטית ואילך נשאו את פריים. בעיקר היו ברוכים מטעי הגפן והתאנים של הסביבה; ר' יעקב בן דוסתאי הלך מאונו עד לוד עד קרסוליו בדבש של תאנים (כתובות קי"א, ע"ב); רבי ראה בבני־ברק אשכול רובץ כעגל בן שלוש שנים (מדרש תנאים, דברים 173); בנוסח אחר (ירושלמי פאה פ"ז, כ', רע"ב) היה אשכול זה כגודל שור; רמי בן יחזקאל ראה עזים אוכלות תחת תאנים, ודבש נטף מן התאנים וחלב טיפטף מהן ומתערבים זה בזה — ואמר החכם: זהו "זבת חלב ודבש" (כתובות, קי"א). לעומת זה הצטיין השרון בשדות המרעה שלו, משם סיפקו עגלים לקרבנות בימי הבית. במקום אחר נזכרים שני צנונות מסביבות בני־ברק שהיה בהם משאן של גמל (ירושלמי פאה, שם). עם כל ההגזמה המדרשית הרגילה ברור כי בימי התנאים היתה זו סביבה עשירה ופורחת גם אחרי מרד בר־כוכבא. הקבר הרומאי המפואר שקיים עדיין דרומית למזר מעיד על עושר הסביבה בימים ההם. במצב זה של פריחה כלכלית רבו גם ההתנגשויות בין הערים. במיוחד ידועים היחסים הרעים שבין אונו ולוד. הפסוק "ליעקב סביביו צריו" מודגם במדרש ברשימת ערים יריבות וביניהן לוד לאונו (איכה רבתי א' וז'). אין פלא איפוא כי בסוף המאה הג' מוצאים אנו כי לאונו היתה בּוּלֵי נפרדת, ז. א. שהיתה לעיר בזכות עצמה.

התקופה הביזאנטית, אשר בה גדל העושר בהרי יהודה וההתישבות בנגב ובדרום הגיעה לשיאה, היתה תקופת ירידה יחסית לשפלה. הסיבות לכך היו, כנראה, ליקויים בהסדרת ענייני המים והתפשטות החולות. החול סתם את הנמלים ואת מוצא הנהרות,

התקופה הביזאנטית ושלטון הערבים

והביצות פשטו בסביבה ואתן הקדחת. אנטיפטריס התקיימה עד ימי האיסלם ואף הגמון (בישוף) נוצרי ישב בה[1]. אולם היא ירדה עד כדי תחנת־דרכים, שבה החליפו הנוסעים את סוסיהם בין לוד וביתר (א־טירה), שכל אחת מהן היתה במרחק י׳ מילין רומיות ממנה. כתחנה בדרך מזכיר אותה "הנוסע מבורדו" בשנת 333 לספה"נ. במאה החמישית ביקרה במקום התיירת הנוצרית פאולה ומצאה שם "עיר קטנה, חרבה למחצה". אולם אף בתקופת ירידה זו המשיכו בהקמת כנסיות בסביבתה. אחת מהן המרוצפת ריצפת פסיפס נתגלתה בנבי תארי ליד כפר־סירקין. המקום הקדוש לנוצרים הפך, כנראה, לקבר קדוש מוסלמי בו במקום, כמו שקרה בכמה מקומות בארץ. אנטיפטריס־אפק התקיימה כמושב ההגמון עד למאה הז׳, אולם במאות ח־ט׳ הובלעה ההגמוניה של אנטיפטריס בזו של יפו. הישוב היהודי בסביבה נתדלדל עקב רדיפות הביזאנטים; לוד שהיתה מטרופולין נוצרית בימי הביזאנטים רדפה באף וחימה את שכנתה היהודית אונו. קינה אחת שנמצאה בגניזה של קאהיר מזכירה איך "טבחו חבורת אונו"[2]. עם הכיבוש הערבי נעזבה אנטיפטריס, עד שלבסוף נשכח מקומה, והצלבנים זיהו אותה עם ארסוף. ההיסטוריון הערבי מסעודי (שכתב ב־926 בקירוב) מזכיר לראשונה את התל בשם "ראש־העין", אולם רק כמחוז בתחום שכם, במדינת פלסתין, מבלי להזכיר כל ישוב באתר. בשנת 750 הוצאו שם להורג 80 מבני בית אומייה על־ידי יריביהם מצבא בית עבאס; ברצח המוני זה נספו גם כמה נוצרים ממצדדי השושלת המנוצחת. ייתכן כי יש לקשור את חורבנה של אנטיפטריס הנוצרית במעשה זה. ייסוד העיר רמלה כבירת הארץ על־ידי הערבים משך ודאי רבים מתושבי הערים הסמוכות אל העיר החדשה.

אמנם שום הזנחה ושום חורבן לא יכלו לבטל את היתרונות התרבותיים של הסביבה, השוכנת על אם־הדרכים בשפלה; אולם בתקופה הנסערת בה שלט בית עבאס שימש יתרון זה לאו דוקא לעידוד המסחר והתעשיה, אלא, להיפך, היה זירת הקרבות בין היריבים הנלחמים על השלטון בארץ. שם נלחמו בשנת 884 חילות אבן טולון, שליט מצרים, והחליף מעתדיד "ליד הטחנות". מציאות הטחנות בסביבה מעידה על פוריותה, ואמנם, רוב הנוסעים מזכירים אותה עד לתקופת הצלבנים בכלל. לפי נציר־אי־חוסרו, נוסע פרטי (1047 לספה"נ) הצטיינה עדיין הסביבה בגידול תאנים "מין מיוחד של תאנה גדל כאן, שאין טוב הימנו בשום מקום, והוא נשלח כיצוא לכל הארצות שמסביב"; הנוסע הנוצרי תיאודוריקוס (1173 בקירוב) מזכיר את השפלה היפה והנעימה המשתרעת בין ההרים וחוף הים.

בתקופת הצלבנים מתרבות שוב הידיעות על סביבות הירקון. במסע הראשון לירושלים נע צבא הצלבנים מארסוף לרמלה, שם חנה ב־3 ביוני 1099 ועלה לעבר ירושלים. אחרי כיבוש העיר הקדושה שימשה רמלה בסיס להתקפה הנוצרית על ארסוף, שנמשכה מדצמבר 1099 עד למארס 1100 ונסתיימה בכניעת הנמל הזה. אולם

ימי שלטון הצלבנים והזכר הראשון ל„מלבם"

גם אחר־כך היה שלטון הצלבנים בסביבה רופף למדי. הערבים, שבסיסם היה באשקלון, פלשו לסביבות רמלה פעמיים — בשנת 1102 ובשנת 1105. רק עם ביצור יבנה על־ידי הצלבנים ב־1123 נתמעטה הסכנה המוסלמית, והיא חלפה לגמרי עם כיבוש אשקלון על־ידי בלדווין הג׳, מלך ירושלים ב־1153.

בינתיים הוקם בסביבות ראש־העין מרכז צלבני חשוב חדש, הוא מבצר מיראבל („פלא־היופי") על חורבות מגדל אפק. שרידי מבצר זה, הבנויים במגדל אפק על יסודות ביזאנטיים, נראים עד היום בכפר הנטוש מג׳דל יאבא. בהתאם למשטר הפיאודאלי הנהוג בימי הביניים בכל אירופה, ובממלכת הצלבנים בפרט, אורגנה גם סביבה זו על־יסוד הענקות זכות סיניוריות (בעלות) בשלבים שונים. המלך נתן את רוזנות יפו־אשקלון לאחד מאביריו (בגלל חשיבות רוזנות זו היה זה על־פי־רוב אחד מבני משפחתו, יורש העצר וכד׳). אדון יפו־אשקלון העניק את הרמתה (רמלה) למשפחת אבירים אחרת (זמן רב החזיקה בה המשפחה הצרפתית בְּליאן, שליטי איבלין — היא יבנה). סגן־רוזן של מיראבל קיבל את אדמותיו מרוזן הרמתה ונשבע לו אמונים. לפי התחייבותו הפיאודאלית העמיד שליט זה בעת מלחמה לרשות המלך 40 אבירים ו־75 חיילי רגל („סרג׳אנטים"). אם נזכור כי העיר ירושלים כולה לא גייסה אלא 500 אבירים, נוכל להעריך כהוגן את משקלה הכלכלי של אחוזת מיראבל. משקל זה היה מבוסס בעיקרו על אדמותיה העשירות בשפלה המשתרעות עד מעבר לנחל נטיף, באדמות פיג׳ה מזה ועד רנטייה ו„כולה" (קולה) מזה. המחוז כלל גם את „הטחנות שלמטה ממיראבל" שהן על הירקון צפונית מראש העין. התל עצמו נקרא אז „תל המעונות השקטים" (Toron surdis fontibus). על מימיו השקטים הזורמים לאט; השם הערבי עוג׳ה (המתפתל) הועתק כ־Loges בתעודת הצלבנים, וקראו לו גם נהר יפו ונהר הטחנות.

התעודות הצלבניות מאפשרות תיאור מדוייק למדי של מצב הסביבה באמצע המאה הי״ב. לאורך הירקון נמצאו טחנות רבות, קבוצות קבוצות; אחרי הטחנות „שמלמטה למיראבל" הנ״ל היו: הטחנות וה„אי" ושלושה הגשרים (Trespontes), היינו „הגשר הישן" על נחל אשקר בדרך לארסוף; גשר ווסטה על הירקון וגשר פרוח׳יה על נחל אבו לג׳ה בדרך ליפו. ה„אי" פירושו כנראה השטח הסגור בין הנחלים הללו, המוקף מים אחרי גשמי זעף. קבוצה שלישית היתה בסביבות חדר; רביעית ב„שבע הטחנות" ליד ג׳רישה. על פוריות הסביבה מעיד גם השם „נחל אלומת הקש" (Troussepaille) שניתן לאחד הנחלים שבסביבה.

נהר הירקון נחשב לגבול תחומי יפו וארסוף. הגבול בין מיראבל ויפו נמשך מהירקון צפונית לאל־מיר וחצה את נחל נטוף צפונית מפיג׳ה. השטח הנקרא „אדמת הקוף" (Terra spinae) היה שייך למיראבל. בתחומה של יפו שכן בשנת 1133 הכפר בלבס (Casale bulbus) שהוא הזכר הראשון לשם מ ל ב ס.

האזור בתקופת הצלבנים

מיסדרים נוצריים בסביבה

באמצע המאה הי״ב החל מיסדר הנזירים האבירים ההוספיטאלרים להתפשט בסביבה. מיסדר זה היה אחד משלושת המיסדרים הגדולים (ההוספיטאלרים, הטמפלארים והטבטונים) שנוסדו בממלכת הצלבנים; אלה היו ארגונים להגנת הארץ הקדושה, לשמירת דרכיה, לטיפול בעולי־רגל ובחולים. רוב כוחה הצבאי של הממלכה היה ביד מיסדרים אלה. מיסדר ההוספיטאלרים היה הקדום מכולם והוא מתקיים עד היום בחוץ־לארץ בשם ״מיסדר יוחנן הקדוש״ או ״אבירי מלטה״. ב־1110 קיבל המיסדר במתנה מהאביר אנזלמוס ״אביר מגדל־דוד״ את טחנות גֶ׳רִישָׁה; ב־1133 קיבלו ההוספיטאלרים מהוגו (Hugo) אביר יפו, את המחצית משלוש הטחנות והאי, היינו מחציתם השייכת ליפו; ב־1158 מסר להם הוגו איש איבלן, בעל הרמתה־רמלה, את ה״טחנות למטה ממיראבל״ ואת כל ארץ ספינה; ב־1241 הם קנו מיוחנן איש איבלין את המחצית השניה של שלוש הטחנות, זו השייכת לארסוף. הממונה על אדמות המיסדר (Bailli) ישב בכפר ספינה שמקומו טרם זוהה; פרט לטחנות ולשדות היתה בידיו גם הנהלת חורשות האלונים שנמשכו למן נבי תארי ועד לסביבות יפו.

אין אנו יודעים בוודאות מתי נבנה מבצר מיראבל. ברור כי הוא היה קיים בשנת 1149, כי אז חיפש אותו הקונטאבל של הממלכה. מנשה די הירג׳ס, קרובה של המלכה מאֶליסאנדה, שמרד במלך בלדווין הג׳; אולם המלך צר עליו והמבצר נכנע. כתוצאה מכך עברה מיראבל ואחוזותיה מידי משפחת הירג׳ס למשפחת איבלין (יבנה) ונמסרה לאביר וואלטר איש מיראבל, שמשפחתו החזיקה בה למן 1165 ועד 1177. אבירי משפחה זו נקראו סגני־רוזנים (Vice comites) והיה להם בית־משפט משלהם, שעליו היה ממונה בית־המשפט הגבוה ביפו.

מאמצע המאה הי״ב נתקדרו שוב שמי הממלכה הצלבנית. איחוד הארצות המוסלמיות מסביב נעשה אז ביד תקיפה על־ידי בית־איוב הכורדי, שבראשו עמד הסולטאן המפורסם צאלח־א־דין. ב־1177 הוא סגר את המלך בלדווין הד׳ באשקלון וחדר בראש חילותיו לסביבות רמלה. הנשים והטף היושבים ברמלה ברחו למבצר מיראבל ונשארו שם בשלוה זמן־מה. אחרי כן יצא בלדווין מאשקלון והיכה את צלאח־א־דין ליד מונטג׳יזר (גזר).

אחרי המפלה הגדולה של צבא הצלבנים ליד קרני־חטין בשנת 1187, פלש שוב אחי צלאח־א־דין, המלך אל־אדיל, ממצרים לארץ־ישראל ולכד את מיראבל. כיבוש מבצר חזק זה נחשב בעיני הסופרים המוסלמים כמעשה גבורה גדולה.

כתגובה על כיבושי המוסלמים ונפילת ירושלים בידם בא מסע הצלב השלישי, שבראשו עמד המלך האנגלי ריצ׳ארד לב־האריה. מסע זה הגיע לסביבות יפו בסתיו 1191 אחרי נצחון גדול ליד ארסוף. צלאח־א־דין נאלץ היה לצוות על הריסת המבצרים בסביבה, ובתוכם גם רמלה, לוד ומיראבל. קרבות עזים התחוללו אז מיפו מזרחה;

התקופה האחרונה

ריצ'ארד ניצח בקרב ליד בומברק (Bombrac) היינו בני־ברק, וביצר את "מרד השפלה" (Casal Les Plains) באזור ו"מצד התוך" (Casal moyen) במחצית הדרך בין יפו ולוד, הוא בית־דגון. אולם כל מאמצי הצלבנים בשנים 1191 ו־1192 לכבוש בחזרה את מיראבל עלו בתוהו. בברית השלום אשר כרתו ריצ'ארד וצלאח־א־דין ב־1192 שמרו המוסלמים על מיראבל ואחוזתה; הצלבנים קיבלו לידם רק את יפו ורמלה. כתוצאה מכך עבר הגבול המדיני בין ראש־העין ופתח־תקוה (מלבס); מגדל אפק וראש־העין נשארו בידי צלאח־א־דין, מלבס וכל תחומה עד יפו בידי הצלבנים. מאז אין אנו שומעים על מיראבל וסביבתה. השולטן הממלוכי ביקר בה פעם ב־1228, והיא שימשה תחנה לאיתות במשואות לבין קאקון ויאזור ליד אשדוד. אבו־ל־פדה, שכתב ב־1321, מתאר אותה כגל חרבות.

בשעת גירוש הצלבנים על־ידי הממלוכים (1265) ציווה השולטן ביבארס להרוס את כל ערי החוף. פקודתו זו הביאה כליה על שורה שלמה של ערים, למן קיסרי ועד אשקלון. רק יפו נותרה לפליטה. מאז נשמה השפלה. היערות ושדות־המרעה שבשרון נמסרו לפרשים תורכמנים; היערות סיפקו עצים לבנין מכונות־המצור שבעזרתן הסתער ביבארס על קיסריה, עתלית ועכו; המרעה — מספוא לסוסים ובהמות־המשא שבמחנה הממלוכי.

חורבן החוף הביא אמנם תועלת מה לישובים שבפנים הארץ; נתחדשה אז הדרך הישנה העוברת ליד ראש־העין, ובמאה הי"ג קם כאן הח'אן הממלוכי המבוצר, הנקרא בפי הערבים קלעת ראס אל־עין. ח'אן זה הוא אחד הפונדקים הרבים בדרכים הממלוכיות, הנמשכות מגשר בנות־יעקב שבדרך דמשק ועד למצרים בדרום. אולם על אף הטיפול הממשלתי בדרכים היתה הנסיעה כרוכה בסכנת־נפשות רבה; ארבו לנוסעים שודדים בידווים, ביצות ושודדי־ים נוצריים.

בימי התורכים נהרס אף הח'אן הזה, במאות הט"ז והי"ז עם התמעטות התנועה בדרכים. עולי הרגל עלו דרך יפו־רמלה לירושלים. מעטים ביקרו בגליל ובסיני ונסעו דרך ההר צפונה או דרומה. הבאים ממצרים עלו ישר מעזה לחברון, והמעטים מאוד שסיירו את החוף רכבו לאורך שפת הים מקיסריה לארסוף וליפו. הנוסעים הבודדים שהעיזו לעבור את סביבות פתח־תקוה, כגון בנימין מטודילה, שנסע מלוד לזרעין (יזרעאל) או הנזיר הספרדי שעבר מח'אן א־טירה לג'לג'ליה וליפו ב־1553, אינם מזכירים את ראש־העין או סביבתה; רק הנוסע דיטמאר, שעבר ב־1217 מקיסריה לארסוף ויפו, מזכיר את "חרבות אנטיפטריס לצד שמאל".

הערות:

1. ההגמון של אנטיפטריס השתתף בשנת 451 בקונציליום בחאלקדון, סימן שייצג מקום חשוב.

2. לרדיפות אלה יש ליחס דברי המדרש (איכה רבה א' ס') ציוה ה' ליעקב סביביו צריו כגון לוד לאונו.

פרופ' מ. אבנימלך

גיאולוגיה של פתח תקוה והסביבה

מ. אבנימלך

גיאולוגיה של פתח־תקוה והסביבה

א. הגבולות הגיאולוגיים של השטח

הגבולות הגיאולוגיים־הגיאונרפיים

לפני עשרות שנים, במצב של ידיעותינו אז, קשה היה לתת תיאור ברור ומפורט די צרכו של הגיאולוגיה של סביבות פתח־תקוה, כלומר, מבנה תת־קרקעה ותולדות התהוות שכבותיה. מה אפשר היה לספר אז על שטח שאיננו עשוי סלעים־של־ממש אלא בנוי חולות בהירים וכהים וקצת אבן־חול ועליהם פה ושם קרקעות טיט? משום כך היו הפרטים אשר נרשמו במפות הגיאולוגיות אז מטושטשים ומוגדרים ברובם רק "לכאורה". במפתו של מ. בלנקהורן משנת 1912 צוין בשטח יפו־מלביס (=פתח־תקוה) "אלוביום", "דילוביום" ובסימן שאלה — "פליאוקן עליון ימי". היום אנו יודעים, כי מונחים סטראטיגראפיים אלה אינם מבטאים נכונה את המציאות, אם כי היה בהם יסוד לבירור ולבדיקה נוספת.

בשנת 1936 באה מפתו הגיאולוגית של ג. ס. בלייק, המסמלת התקדמות ניכרת בידיעה הגיאולוגית של הארץ. לפי מפה זאת עשויים פני השטח של סביבות פתח־תקוה שלושה חלקים של שכבות פליסטוקן (=דילוביון"): א) פְּלִיסְטוֹקֶן אשר מעל למוֹסְתֶרִיוֹן; ב) חול אדום של מוֹסְתֶרִיוֹן; ג) חרסית של מוסתריון. הבדלה מעין זו היא ודאי ביטוי לשכלול רב, אם כי עדיין איננה מניחה את הדעת בשלמות. לצערנו, לא נוכל גם היום להתפאר בשלמות ידיעותינו בהתאם לאמצעי המחקר ודרישות הזמן ולא בכל מקרה נוכל גם לחלק ולהגדיר במפורט ובדייקנות את השכבות הבונות את מישור החוף ולציין כראוי את תפוצתן על פני השטח. מלאכה זאת עוד לפנינו והיא תלויה במידה רבה במחקר הפרי־היסטורי.

אמנם בעשרים השנים האחרונות חלה התקדמות רבה בידיעתנו את המבנה התת־קרקעי. רבו הידיעות אשר סופקו על־ידי חומר הקדיחות ועל־ידי שכלול שיטות הבדיקות. אולם, לצערנו, הידיעות על הקדיחות, מקומן, גובהן וכו' אינן מדויקות די־צרכן ומשום כך לא תמיד אפשר לסמוך על מהימנותן כמקור הידיעה. על־כן נשארו כמה וכמה בעיות סתומות והקשר בין חלק העובדות נמצא רופף. בגלל זה אפסח על כמה דברים רבי ענין וחשיבות, כגון מפה גיאולוגית־קרקעית של פני הסביבה.

כמסגרת גיאוגרפית קבענו לאזור בו נדון את הירקון בצפון ואת נחל מודעין — (אילון) — מוסררה בדרום. במזרח הגבול הוא מרגלות מגדל־יפו (מגדל־צדק) ובמערב הים. אמנם, בתור יחידה גיאולוגית־גיאוגרפית טבעית מצטרפות סביבות פתח־תקוה לסביבות תל־אביב—יפו: תל־אביב מתחילה בגבעות מגדל־יפו ופתח־

היחידות המורפולוגיות

תקוה מסתיימת עם חופה של תל־אביב. כך גם שני הנחלים, הדרומי והצפוני, מהוים גבולות טבעיים — מורפולוגיים, גיאולוגיים, הידרוגרפיים — לשתי הערים על סביבותיהן. אולם, כמובן, נתרכז במיוחד בעניני הסביבות הקרובות של פתח־תקוה.

ב. צורת פני השטח (גיאו־מורפולוגיה)

בהשואה לנוף הררי, בעל הצורות הבולטות, הרי נופו של מישור־החוף נראה פשוט וחסר־ניגודים. דבר זה נובע מתוך צירופן של כמה סיבות: נופו של מישור החוף הוא צעיר, כלומר, תולדותיו קצרות; שכבותיו לרוב חד־גוניות ורכות ומשום כך אינן מוכשרות ליצור צורות מורפולוגיות בולטות, חדות; מישור החוף מתנשא אך מעט מעל פני הים והפרשי הגובה שבו קטנים בדרך כלל. הסיבות והגורמים המעצבים את דמותו של נוף מישור החוף יוצרים מוזאיקה מסובכת למדי של צורות שונות, אשר האחת נכנסת, כביכול, לרשותה של חברתה, מבלי שמערכת אחת של צורות תתבלט היטב לגבי אחרות. משום כך לא קל לעתים קרובות להפריד בין היסודות השונים של הנוף. כך, למשל, לא היה עד לפני זמן מה ברור אם הכּורכאַר, כלומר, אבן־החול של רכסי הגבעות, היא ממוצא יבשתי או אם ממוצא ימי, ואפילו היום לא פגו עוד הספקות במקרים אחדים. כל זמן שלא נכיר את חמרי־הבניה, לא נוכל להבין כהלכה את הבנין עצמו.

אם נשקיף על האזור כפי שהגבלנוהו לעיל, נוכל להבדיל בו שבע יחידות מורפו־לוגיות כדלקמן (ציור 1):

1. במזרח: שיפולי ההר של מגדל־יפו (מגדל־צדק);
2. גובלת להן ממערב — בקעת רנתיה;
3. במרכז, בצורת משולש קטוע במערב משתרעות גבעות פתח־תקוה ורמת־גן;
4. סוגר עליהן מצפון — עמק הירקון;
5. מדרום להן גבול — עמק נחל מודעין־אילון, אשר בקדמותו הגיע לים בצפונה של יפו ולפעמים גם בדרומה (צפונית מבת־ים);
6. ממערב נקטע שטח הגבעות על־ידי עמקו הצעיר של נחל מוצררה, המפריד בין גבעות פתח־תקוה—רמת־גן ובין:
7. גבעות כורכאר של תל־אביב, שהן שריד מרכסי גבעות אשר חרבו בפעולת גלי הים.

1. שיפולי ההר של מגדל־יפו. לעומת שיפולי ההר במזרחה של לוד ורמלה (גבעות גמזו וגזר), אשר שם המעבר מן המישור להר הדרגתי, שפלתי יותר, הרי כאן — אם כי הגבהים אינם גדולים — האופי ההררי מובלט יותר. הסיבה היא בזאת, כי השטח עשוי סלעים קשים, כהים, המזדקרים בצוקים על־אף השיפוע הקל.

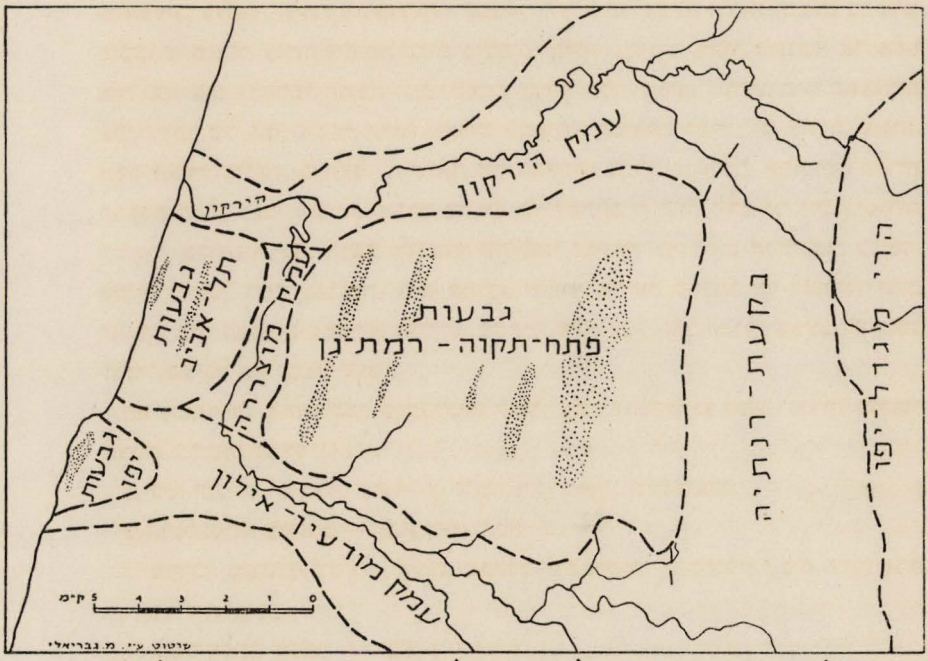

חלוקה גיאומורפולוגית של אזור פתח־תקוה- תל־אביב

רכסי־גבעות

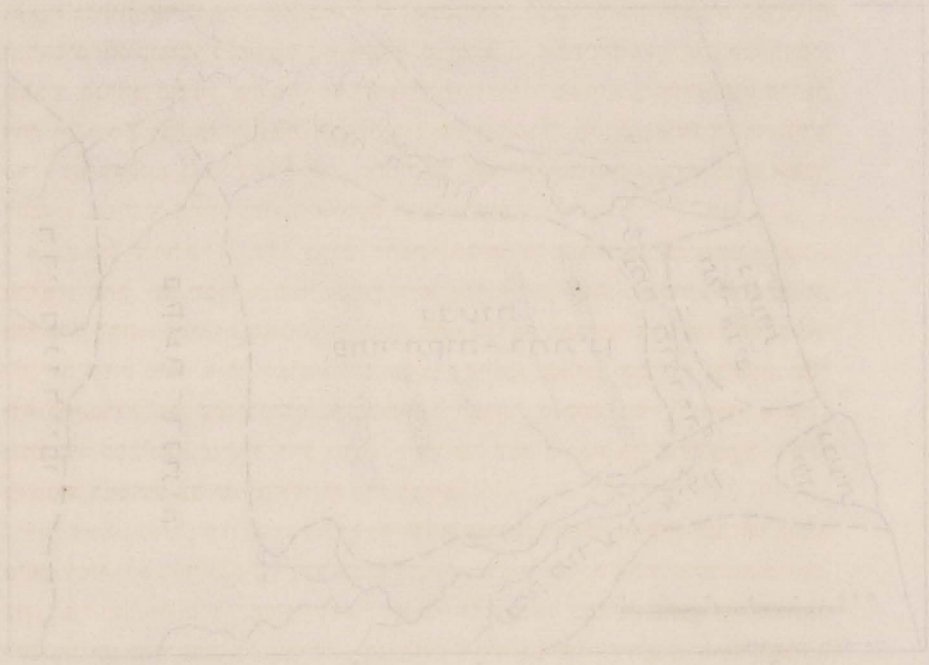

הגבעות והעמקים

2. בקעת רנתיה. במקביל לשיפולי ההר משתרע מדרום לצפון, ברצועה רחבה כדי 4 ק״מ, שטח נמוך וישר מאד, המרופד בקרקע שחורה, ביצתית; ניתן לו שם לפי הכפר השוכן במרכזו.

3. גבעות פתח־תקוה ורמת־גן. שטח זה עשוי מערכת רכסי גבעות של חול ואבן־חול המשתרעות בדרך־כלל בכיוון המקביל לחוף הים. רכסי גבעות אלה היו פעם ארוכים וגם רחבים יותר, אולם הם בותרו במשך הזמן על־ידי הירקון מצפון ונחל אילון־מודעין מדרום; יובליהם כירסמו את השטח כירסום נוסף וחלקוהו גבעות־גבעות, עד כי קשה לפעמים לגלות את צורתן המקורית. מן הרכסים הקדומים, הנרחבים והגבוהים, נשארו רק שרידים מצומצמים, המעידים על גדולתם בעבר. השריד הנרחב ביותר, אם כי במצב של בליה עמוקה, משתרע מפתח־תקוה דרומה דרך גת־רימון ועד תל־השומר (תל־ליטבינסקי); השריד השני, מצומצם יותר אולם טרי יותר ועל־כן נאה וציורי, הוא השטח של רמת־גן וסביבותיו. בדרך־כלל אפשר להבדיל במישור החוף שלושה־ארבעה רכסי גבעות.

4. עמק הירקון, אשר בתוכו מתפתל אפיקו של הנחל, מורכב משני חלקים: הקדמון יותר, של יובלו הנוכחי מצפון, הוא נחל אישכָר־קַנה, והדרומי, צנוע ממנו, הוא נחל רַבה; מעיינות ראש־העין, אשר פרצו כנראה בתקופה צעירה ביותר, מצאו לפניהם אפיק מוכן, אולם בטרם הגיעו אליו, השתפכו בסביבה בביצות נרחבות. על־ידי התחברות של שני הנחלים והצטרפותם לבקעת רנתיה, נוצר במזרח, מראש־העין ועד כפר־סבא, מישור רחב־ידים; רחבו של עמק הירקון בין פתח־תקוה ורמת־גן מגיע בממוצע עד שנים־שלושה קילומטרים.

5. עמק נחל מודעין־אילון נכבד ביחוסו מעמק הירקון, הוא אף ארוך ורחב ממנו. לא כאן המקום לדבר על תולדותיו; נציין רק כי תחילתו קדומה ביותר, עוד לפני התהוות מישור החוף עצמו. לפנים היה עצמאי ובכוחות עצמו היה משתפך לים בין יפו ותל־אביב ולפעמים — כנראה — היה גם פורץ דרומית מיפו. נחל זה איננו מקבל עתה הספקת מים קבועה ממקורות הרריים, אלא ניזון ממי־תהום עליונים של שכבות האזור עצמו. זאת היא גם הסיבה — לעומת הירקון — לטשטוש אפיקו ולשטפונותיו התכופים בעת גשמי חורף עזים.

6. עמק נחל מוצררה. כאשר תשו כוחותיו של נחל מודעין־אילון בגלל סתימת מקורות רוב מימיו, לא יכול היה יותר לפרוץ את מחסום חולות החוף המצטברים ביציאתו, ועל־כן פנה צפונה, בעמק אשר בין רכסי סלמה—רמת־גן ורכסים במזרחה של תל־אביב. בדרכו הגיע לירקון וכך הפך הנחל הנכבד לפנים ליובל לירקון צעיר־הימים. עמק מוצררה הוא, איפוא, צעיר ביותר ובזאת אפשר לתרץ את אי־יציבותו אף בזמנים ההיסטוריים.

7. גבעות כורכאר של תל־אביב הן שריד של מערכת גבעות, לפנים

נרחבת יותר, אשר כתוצאה מהשתפלותו היחסית של החוף וכתוצאה מפעולתם ההורסת של הגלים, הצטמצמו ביותר. שני הנחלים, הירקון ומודעין־אילון, פתחו ברכסים אלה פרצות גדולות. הגבעות הנישאות בחופי תל־אביב ויפו ואף הסלעים בים, הם שריד של אותם הרכסים.

לצורות הנוף היתה מאז ומתמיד השפעה מכרעת על דרכי ההתישבות. רוב הישובים העתיקים נוסדו על גבעות אשר מעל לגדותיהם של שני הנחלים. הסיבה היתה לא רק בקרבת מקורות המים אלא גם בשדות הפורים ביותר שבעמק. דרכי התחבורה נקבעו אף הן בהתאם למורפולוגיה: רכבת לוד—חיפה עוברת בשיפולי הרי מגדל־יפו; הכביש לוד—פתח־תקוה — בצד המערבי של בקעת רנתיה; בפנים שטח הגבעות משתדלות דרכי־האורך לנצל את העמקים המתמשכים בין הרכסים המקוריים. דרכי הרוחב נהנות מן התנאים הנוחים של עמקי הנחלים (רכבת לוד—יפו והכביש בצדה, כביש תל־אביב—פתח־תקוה).

ג. חמרים הבונים את פני השטח ואת מעמקיו (ציור ב׳)

האופייני לחמרים הבונים את מישור החוף הוא שהם כולם חוליים במידה רבה פחות או יותר, כלומר, עיקרם גרגרי קוארצה. למרות זאת אפשר להבדיל כמה מינים בחמרים אלה, כל אחד שונה ממשנהו הבדל רב למדי.

יש ענין מיוחד בשאלת מקורו של החול: איך ומַנַין בא? לא הביאוהו הנחלים מן ההרים במזרח, כי בהם יש בעיקר סלעי גיר, שאינם יכולים לספק חול־קוארצה. מוצאו של החול — ממערב, מן הים, אשר גליו הביאוהו בעבר כפי שמביאים אותו היום. אל הים הגיע החול על־ידי נחלים ונהרות קדומים הבאים מאזורים בהם מצוי חול רב או מצויים סלעים, כגון גרניט, מהם נוצר חול קוארצה. אזורים כאלה הם סיני, משם בא נחל אל־עריש, ומצרים העליונה דרכה זורם הנילוס הגדול.

הספקת החול על־יד הים לא היתה נעשית במשך הזמנים הארוכים במידה שוה ובתנאים שוים, כי קצב התפוררות הסלעים בהרים משתנה, ומשתנות גם זרימת הנחלים ואף צורתם של חופי הים. החול אשר היה נצבר לחוף הים היה נישא ברוחות ונדחף הרחק מן החוף, אל פנים הארץ, כחול נודד או דיונה (חולית). במשך זמן היה מתלכד החול באמצעות גיר אשר חדר לבין הגרגרים על־ידי המים המחלחלים, והיה מתקשה לאבן־חול המכונה בשם הערבי כורכאר. כורכאר זה נוצר, איפוא, בעיקרו על פני היבשה ולא בים. כך נוצרו רכסי גבעות כורכאר, הן החולות הנודדים של זמני עבר.

התהוותן ונדידתן של הדיונות לא היתה מתמדת או שוה והיו עתים של הפוגה והפסקה בהתאם לתנאי האקלים המשתנים. בימי ההפוגה היה מתהוה על־גבי הכורכאר רובד של קרקע חולית, המכונה ״חמרה״, על פי רוב חומה או חומה־

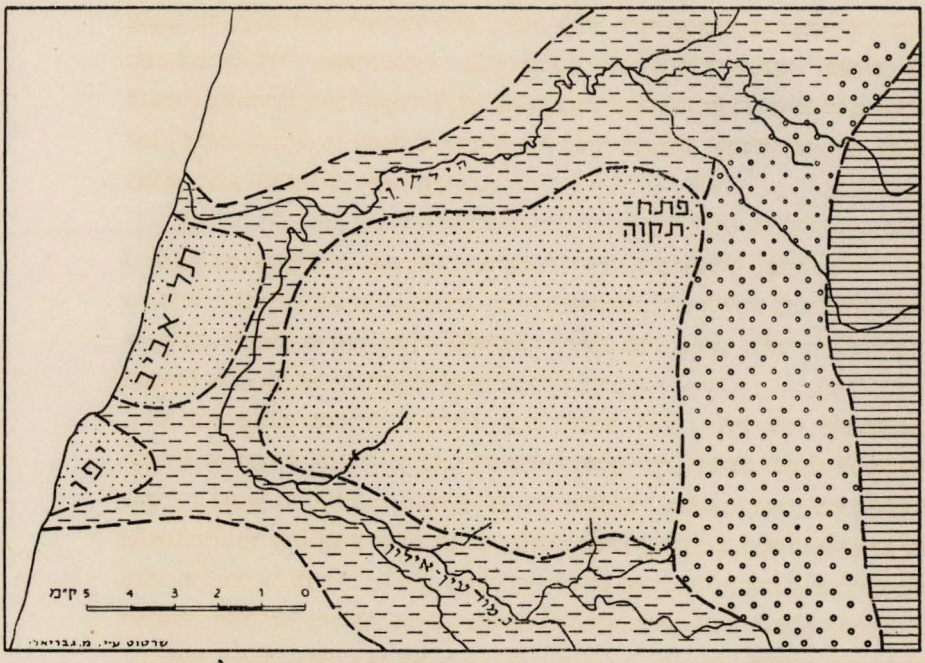

חמרי הבניה בשטח פתח-תקוה-תל-אביב

קרקע חרסי חום של שיפולי הרים

קרקע חרסיתי-חולי של נחלים

קרקע ביצתי שחור עם אבנים

חול, אבן-חול וחול-טיט

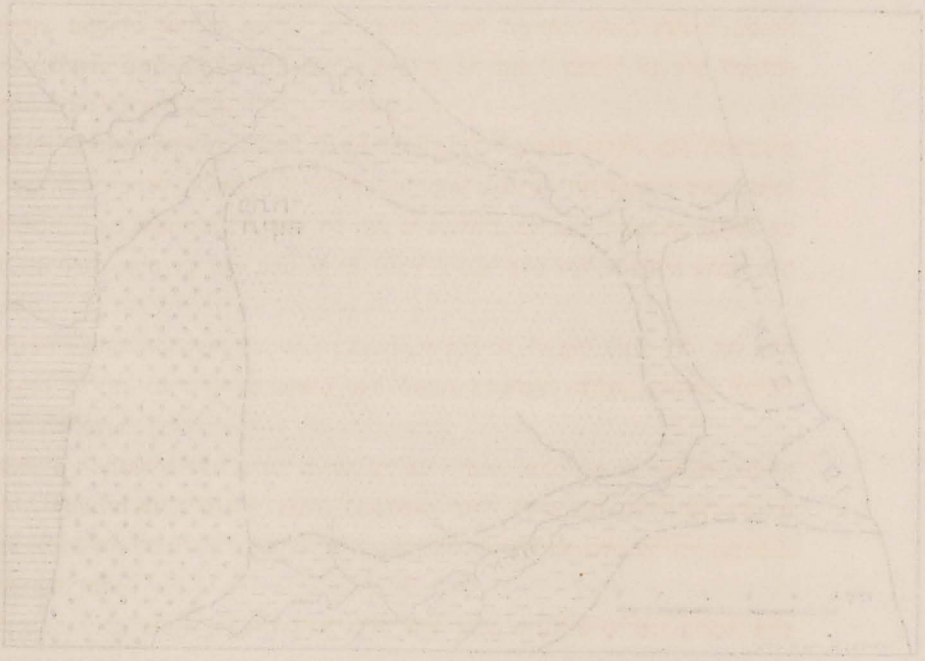

שרידי יצורים מאובנים

אדמדמת כעין חלוּדה. רובד זה היה עוטף את פני שטח הכורכאר או את שטח החול הלבן, אולם עיקר הצטברותו בשקעים אשר בין הגבעות. בדרך זו נוצר במשך הזמנים חילוף של חול בהיר או כורכאר בהיר לסירוגין עם חול־טיט אדום או אדום־חום לגוניו השונים. ויצויין לעומת הכורכאר העשיר במלט גירי, חול־טיט האדום (ה"חמרה") דל מאד בגיר ("סיד"), אולם הוא עשיר בחמרי חרסית וברזל.

פה ושם, על פי רוב על גבי חול־טיט האדום, מצוי רובד אפור־שחור, חרסיתי ביותר. זהו פרי ביצות ושלוליות שהיו קיימות במקומות מים רבים על גבי ה"חמרה" האטומה. במקרים אלה ה"חמרה" שבתחתית הטיט השחור היתה נעשית צפופה יותר, מלוכדת יותר, קשה יותר והיו מתרכזים בה חמרי הברזל בגושים קטנים; לשכבה כזאת קוראים בשם הערבי "נ ז א ז".

תפוצת החמרים החוליים נפסקת כמעט לגמרי בגבול בקעת רנתיה. כאן הקרקעות הנן כבדות, חרסיתיות, אפורות־שחורות, מעורבות באבנים. הן עמוקות מאד וטיבן אינו משתנה עם העומק הגדל, אלא רק בזה כי מתרבים בה חלוקי האבנים וגדלם רב יותר. קרקעות אלה הן פרי סחף הרים נמרץ בזמני קדם ועל סיבותיו נדבר עוד בהמשך.

בשיפולי ההר הקרקעות הן חומות־כהות, חרסיתיות ועובין איננו רב. פה ושם מזדקרים סלעים וטרשים המשבשים את השטח בצפיפות שונה, בהתאם למידת גריפת הקרקע.

החמרים המתוארים לעיל מתגלים יפה על־פני השטח, אולם הם גם טמונים במעבה האדמה, לפעמים עד כ־100 מ' עומק. במעמקים יכולה להשתנות במידת־מה דמותם בצבע או במידת ליכוד, מכיון שהם לא הושפעו או הושפעו רק מעט על־ידי הגורמים האתמוספיריים.

לעומתם ישנם טיפוסי חמרים אשר בדרך־כלל אינם מתגלים על־פני השטח אלא בתנאים מיוחדים ובמקרים מעטים. אותם אנו מכירים על־ידי קדיחות.

הנפוצה ביותר היא אבן־חול גירית (כלומר, אשר גרגריה חוברו בגיר), הדומה לכורכאר הרגיל, אולם שונה ממנו בזה, כי היא מכילה שרידי יצורי־ים מאובנים, כגון קונכיות של צדפים ושבלולים. קודחי בארות מכנים סלע כזה "אבן־ים" והם מביעים בזאת דעה נכונה על מוצאו. אבן־חול כזאת יכולה להיות צפופה מאד ומוצקה ויכולה להיות גם נקבובית, חלולה ופריכה. צבעה על פי רוב בהיר, לבן־צהבהב וגם אפור, בהיר או כהה. בין השכבות העמוקות יותר, על פי רוב בעומק קרוב למאה מטרים מתחת לפני הים, מצוי לעתים קרובות טיט גירי־חולי אפור־ירקרק ובו שרידים לבנים של קונכיות צדפי ים ושבלוליו, כמו־כן קונכיות זעירות של יצורים מיקרוסקופיים שונים. טיט אפור זה מכונה לעתים קרובות "שכבות סאקיה" על שם הכפר סאקיה, מערבית מלוד, בו הוכרו שכבות אלה בראשונה. הן על פי רוב עבות ביותר ועל כן

סלעי האזור והמאורעות הניאולוגיים

קודחי הבארות, בהגיעם אליהן, אינם מיעצים להעמיק יותר את הקידוח, כי קלושות התקוות למצוא מים בהן או תחתיהן.

בקדיחות מצויות גם שכבות חול או חול־טיט המכילות חלוקי־אבנים למכביר, המעידים על נחלים אשר גלגלו אותם או על גלי ים אשר זרקו אותם הלך ושוב אל החוף. בפי הקודחים נקראים הם "אבני־ואדי". המענין הוא כי שכבות אלה נמצאות על פי רוב כמה עשרות מטרים מתחת לגובה פני הים וכי עובין רב יותר במזרחו של מישור החוף מאשר במערבו.

בבקעת רנתיה, בעומק של כמה עשרות מטרים, כלומר סמוך לגובה פני הים, מגיעות הקדיחות לסלעים גיריים לבנים ולחרסית ירוקה־כחלחלה או גם לסלע של גיר דולומיטי (מגנזי) אפור. אלה הם סלעים של ההר הצונחים מערבה ונושאים על גביהם חמרי סחף צעירים אשר נגרפו מן ההר הסמוך. בכמה קדיחות נתגלו סלעי שכבות אשר היו פעם מצויות בהרים ממזרח ואשר נהרסו והוסרו במשך הזמן. מציאותם בקדיחות משמשת עדות לדמותו של ההר בעבר הרחוק. על משמעות של עדות זאת עוד ידובר.

ד. גילם היחסי של סלעי השטח

הגיאולוגים מציינים את פרקי הזמן הגיאולוגי בשמות מסוימים אשר עליהם באה הסכמה כללית של בעלי מקצוע. שמות אלה מציינים את הגיל היחסי של הסלעים או של המאורעות הגיאולוגיים. רק בזמנים האחרונים יודעים הגיאולוגים לציין את גילם האבסולוטי, במספר שנים, של הסלעים או של המאורעות הגיאולוגיים.

סלעי אזור פתח־תקוה והמאורעות המתיחסים אליהם הם בני גיל צעיר למדי. רק הסלעים הבונים את שיפולי ההרים מתיחסים לזמן מרוחק מאתנו כ־80 עד 100 מיליון שנים, לעומת זה השכבות המתגלות על פני השטח של פתח־תקוה ועד חוף הים אינם עוברים את התחום של כמה מאות אלפי שנים. קדומות יותר הן, כמובן, השכבות הטמונות בעומק. כך למשל החלוקים המצויים בעומק של כ־70—80 מ' מתחת לפני הקרקע בפתח־תקוה, הם בני גיל המתקרב למיליון שנים וגילן של "שכבות סאקיה" האפורות הוא רב הרבה ממיליון שנים. תחומי הזמנים של סלעי האזור הם על־כן באופן יחסי (מבחינה גיאולוגית) מצומצמים, צנועים, לעומת רובם של סלעי הארץ אשר הם בני גיל קדום מ־70—80 מיליון שנים ויש ביניהם, בעיקר בנגב ובערבה, אשר גילם עולה על 200 מיליון שנה ואף מגיע (כגון בסביבות אילת) לגיל קדום הרבה מ־500 מיליון שנים!

בסביבות פתח־תקוה משתייכים הסלעים הקדומים ביותר לגיל קֶ֫נוֹמָן. הם מתגלים על־פני השטח מזרחית ממגדל־יפו ולפחות באחד הקידוחים ברנתיה. אלה הם על פי רוב סלעים של גיר דולומיטי אפור, קשה. בגלל התקמטותן צונחות כאן

סדר השכבות בהרים ובשיפוליהם

שכבות אלה מערבה. בקשר לצניחה זאת מונחות על גבי שכבות הקינומן בפאת־הר זאת של סביבות מגדל־יפו שכבות צעירות יותר, של זמן הטורון. שכבות של זמן זה עשויות גיר גבישי, לבן או צהבהב, המתקשה ומאפיר בהשפעת האויר.

כרגיל (בתנאי שבמשך כל הזמנים האמורים לא פסק הים להתקיים בתחומים אלה) באות כסדר אחרי שכבות הטורון, שכבות בנות גיל של סֶינוֹן, מאסטריכט ודָנְיוֹן ואחריהן שכבות של פאלֶיאוֹקן ואֶיאוֹקן. אלה הן ברובן שכבות של גיר לבן ורך למדי. בתחום שלנו, כלומר, בהרי מגדל־יפו, שכבות אלה אינן בנמצא. הן מתגלות על־פני השטח, כולן או רובן, מזרחית מלוד ומרמלה וכן בסביבות תול־כרם. מה הטעם כי חסרות הן בסביבות מגדל־יפו? ייתכן כי לא כולן נוצרו כאן או כי נחרבו והוסרו על־ידי כוחות אתמוספיריים עוד בזמנים קדומים. הקדיחות של סביבת רנתיה מעידות על כך: בכמה מהן עבר המקדח דרך סלעי איאוקן וסלעי סינון. ועוד סימן לכך: בקדיחות רבות של סביבות פתח־תקוה מצויים אופקים של חלוקים וחלוקים אלה עשויים לרוב צור של סינון וצור של איאוקן. פירוש הדבר, כי בזמן שהנחלים הביאו את החלוקים הנה — לפני פחות ממיליון שנים — היו עוד מצויות מזרחה מכאן שכבות של סינון ושל איאוקן.

בכמה אזורים, כגון למשל דרומית־מזרחית מרמלה, מצויים באזור גבעות השפלה סלעים של זמני אוליגוֹקן ומיאוֹקן. את אלה אינם מוצאים באזור פתח־תקוה, לא על־פני השטח ולא במעמקים, אולם הדעה נותנת (לפי מציאותם בסביבה הקרובה), כי הימים של זמנים אלה הגיעו גם לשטח זה.

שכבות של כל הזמנים האלה נוצרו על קרקע הים (כלומר, שכבות "ימיות" הנן) ועל־כן כמעט תמיד מצויים בהן שרידי יצורי־ים שונים (קונכיות וכד'), כלומר, מאובנים, לפעמים גדולים למדי ולרוב זעירים, כדי ראיה מיקרוסקופית בלבד. מאובנים אלה משתנים עם השכבות ועל־כן חשובה ידיעתם כדי לקבוע לפיהם את גיל השכבות.

בזה מסתיים סדר השכבות המצויות בהרים ובשיפוליהם ואשר עקבותיהן האחרונים מתגלים בקדיחות של בקעת רנתיה. מכאן מערבה מתחיל תחומם של סדרות סלעים אחרים בני גיל גיאולוגי צעיר מאד. אלה המצויים בעומק של כ־100 מ' מתחת לפני הקרקע הנם תמיד ימיים, אולם על גביהם מונחים סלעים אשר רק מיעוטם ימיים ורובם יבשתיים, כלומר, נוצרו על־פני היבשה.

הסלעים הימיים, המצויים בעומק, הנם של טיט אפור כהה המכונה "שכבות סאקיה", וכמו־כן אבן־חול בהירה עשירה לעתים קרובות במאובנים. אלה הן שכבות מגיל פליאוקן המרפדות בריפוד רצוף כמעט את תחתיתו של מישור החוף.

על גביהן נרבדות שכבות פְּלִיסטוֹקן או רביעון. אלה הן ברובן שכבות יבשתיות, אם כי — ובעיקר בקרבת החוף — חשובות עוד למדי השכבות הימיות בהן. השכבות

שקיעות הים וגילגי פני מישור החוף

היבשתיות עשויות כורכאר וחול בעל גונים שונים ותרכובת שונה. גורם התהוותן היה בעיקר הרוח זיתר ההשפעות של האתמוספירה. השינויים בדמות החולות והכורכאר מבטאים, איפוא, את השינויים האקלימיים.

ה. התולדות הגיאולוגיות

כיצד ואימתי נוצר מישור החוף? קדמו לו זמנים ארוכים, של מיליונים שנים, כאשר ארץ־ישראל ושכנותיה היו מכוסות כמעט בלא הפסקות בגלי ים. על קרקע אותם הימים היו נרבדות שכבות גיר ודולומיט, המשמשות עתה את פני הארץ בחלקיה ההרריים. כך היה בזמני קנומן, טורון, סינון ועד סוף הזמנים המיזוזואיים, וכך גם במשך מחצית הקינוזואיקון, כלומר, במשך פאליאוקן ואיאוקן. סמוך לסופו של איאוקן נשבר שלטון הים ובסופו של פרק זמן זה היו גלויים רוב חלקי הארץ. ההתרוממויות של פני הארץ היו נעשות בעיקר בדרך התקמטות והרמת השטח כולו, כך שהיו נוצרים כעין רכסי־הרים (אנטיקלינות) בכיוונים קבועים עם כעין עמקים ארוכים (סינקלינות) ביניהם. בזמן של אוליגוקן לא יכלו כבר גלי הים לחדור הרחק לפנים הארץ, אלא רק בצורת מפרצים לא גדולים לאורך חופי השפלה והכרמל.

שינוי רב חל בזמן המיאוקן. מאז התחיל סדר מאורעות חדשים אשר עיקרו — שבירה, ובעקבותיה שקיעת חלקי פני הארץ. אפשר אולי להגיד שאז הונחו יסודותיו של מישור החוף אם כי הוא עצמו לא היה עוד קיים. הים הגיע אז עד למרגלות הרי יהודה, אולם זמן שהותו היה קצר למדי ועל־כן גם כמות משקעיו, כלומר, עובי שכבותיו, היה מצומצם. על־כן, כאשר שוב נסוג הים ושוב התחילו לזרום נחלים ולשטוף גשמים על פני השטח שהתרוממ, נחרבו במהרה רוב השכבות של הים המיאוקני.

ואז, בסופו של מיאוקן ובראשיתו של פליאוקן, בא זעזוע חדש: נבעו פרצות חדשות, שקיעות חדשות התרחשו והפעם מערבה יותר, בגבולות המזרחיים של מישור החוף של הים. זעזועים אלה קובעים את התאריך היסודי בתולדותיו של מישור החוף.

בעקבות השבירות והשקיעות נוצרו בקיעים ארוכים ואף רחבים למדי לאורך תחומי השבירה. לכאן שייכת בקעת רנתיה — ראש־העין. הבקיע התמלא בגושי־ענק, פרי התמוטטות החופים התלולים בים הסוער. באותו זמן נרבד בשטח הנוכחי של מישור החוף על קרקע הים טיט אפור דק או חול דק המעורב בטין, שניהם עשירים למכביר בשרידי החי הימי של אותו זמן; קרוב יותר לחוף נצטברו שכבות אבן־חול המעורבות בחלוקי אבנים אשר הובאו לים על־ידי הנחלים.

ודאי עבר זמן רב עד שנתמלא בחול ובטין השקע העמוק לאורך החופים. ואמנם שכבות הפליאוקן עבות הן באופן יחסי מאד, לעתים קרובות כדי 200 ו־300 מ׳ ויותר.

האדם הקדמון על פני מישור החוף

מילוי זה של השקע, וכן נסיגתו של הים, גרמו להתנשאותו ההדרגתית של מישור החוף. התבססות היבשה באזור זה נעשתה במאמצים משולבים של היבשה במזרח ושל גלי הים במערב. מבחינת מידת היצירה עולה חלקו של הים על זה של היבשה: הים היה מביא שפע של חול אשר היה מועבר ברוחות העזים הרחק מזרחה. כך נוצרו רכסים ארוכים כדי עשרות ק"מ של דיונות (חוליות) אשר רחבם כדי שלושה־חמישה ק"מ והתרוממותם מעל פני הסביבה כדי עשרות מטרים. מקורם של חולות אלה היה כמובן הים. אולם הים קבלם בכמה דרכים: מאותם החולות אשר הנילוס הקדמון צברם במשך מיליונים בשנים ומילא את עמקי מצרים התחתית; מנחלי סיני, נחל אל־עריש בעיקר, אשר אז, בראשית הפליסתוקן הוביל, בגלל התרוממות היבשה, משא חלוקים וחולות רב. אז, בפליאוקן ובראשית הפליסתוקן, היה קיים בדרום הארץ מפרץ נרחב אשר הגיע עד למעבר באר־שבע. אליו הובאו חמרי הסחף של נחל אל־עריש וממנו, בזרמי ים, הלאה צפונה. דבר זה מסתבר יפה מהרכב החולות של ראשית הפליסתוקן: החול עשיר מאד בפיסות של המינרל הרך, נ צ י ץ, אשר הצליח להשמר בו רק הודות לדרך הקצרה ולחיבוטים המועטים.

הדיונות הראשונות הרחיקו נדוד עד לגבולו המזרחי של מישור החוף ובמקומות מעטים אף מעבר מזה. דיונות אלה היו נתונות למחזוריות מסויימת המתאימה למחזוריות אקלימית, בעיקר בנוגע לשינוי מידת מרצן של הרוחות. אחרי תקופת־מה, ארוכה למדי, של סערות עזות וגשמי־זעף היו מגיעים זמנים של שקט יחסי, אשר בעקבותיו נחו החולות והתלכדו לכורכאר. בתנאים אקלימיים נאותים התחילו להיווצר על־גבי רבדי הכורכאר חולות־טיט אדומים־חומים מצמיחי צמחים ונושאי חי יבשתי. מאז התחילו חולות מישור־החוף להיות קשורים בתולדות גזע האדם. האדם הקדמון היה נודד על פני מישור החוף ושוחר כאן אחרי מזונותיו. את דרכיו מציינים כלי פעולתו, המה כלי הצור, אשר נותרו על פני השטחים בהם עבר. כלי צור אלה עובדו באופנים שונים בזמנים השונים ועל־כן שכבה־שכבה וכלי־צור שלה לצורותיהם. לפיהם, ממש כבעזרת המאובנים, אפשר להגדיר את גילם היחסי של רובדי ה"חמרה", היא חול־טיט, ואת גילם של רובדי הכורכאר המתחלפים אתם לסירוגין. כמובן, לא בכל מקום ולא בכל שכבה מוצאים כלי־צור ולא בכל מקרה אפשר לקבוע בעזרתם במישרים את גיל הרבדים.

תולדות ההתמלאות וההתכסות של מישור החוף בחמרי יבוא של הים ובחמרי הסחף של היבשה השפיעו השפעה מכרעת על טיב שכבות החול באזור. במזרחו של המישור, הודות לקדמותם הרבה של החולות והודות לקרבתם לאזור ההרים, הם העמיקו יותר להיהפך לחול־טיט אדום וחום. מסיבה זאת הגבעות במזרחו של המישור הן לרוב גבעות של חול אדום, ולעומתן במערב, בקו רמת־גן, כפר־שלום (סלמה), מתמשכות גבעות כורכאר בצורתן הטריה והציורית. (ציור ג').

התחוּמת המפרץ בין יפו ות"א; המבנה הגיאולוגי של האזור

צורתן הנוכחית של הגבעות וכן של העמקים ביניהן נקבעה על־ידי פעולתם הארוכה של הנחלים. במשך ימי קיומיהם שינו הנחלים תכופות את דרכם ואת אפיקיהם. כך נוצרו עמקים אשר רחבם הרב אינו לכאורה בשום התאם לאפיקם הנוכחי. כך למשל הירקון, אשר רחבו הרגיל איננו עולה על 50—60 מ', זורם בעמק אשר רחבו מגיע כדי שני ק"מ. נחלי מישור החוף אינם מובילים זה מכבר חלוקים או כל סחף גס אחר והשטח עליו הם זורמים עשוי חמרים רכים למדי. בגלל זה לא נוצרו במורדות הנחלים שום דרגים (טרסות) ורק צורת הנוף והקרקעות הכהות, החרסיתיות־רקבוביתיות, של העמקים מעידות על דרכיהם הקדומות של נחלים אלה.

העמק הדרומי, של נחל אילון־מודעין־מוסררה, עולה ברחבו על זה של הירקון. יש להניח כי הדבר קשור בקדמותו הגדולה יותר של נחל אילון־מודעין, כי תחילתו במערכת של נחל אילון המקורי. הירקון, על־אף מימיו הרבים, הגביר את כוחו לא מכבר; לא מכבר גם כבש את נחל אילון־מודעין אשר השתפך לפנים בכוחות עצמו אל הים בצפונה של יפו. מוצא זה של הנחל בצפונה של יפו גרם להתהוות המפרץ הקטן בין יפו ותל־אביב אשר מעליו מתנשאות גבעות הכורכאר של יפו. אין על כן למפרץ זה כל קשר עם קו טקטוני כלשהו (כלומר, של שבירת השטח) כפי שניסו להסביר באחרונה.

ו. המבנה הגיאולוגי (ציור ד')

באזור המתואר אפשר להבחין שלוש יחידות מבנה גיאולוגי והן:

1. שיפולי ההר של סביבות מגדל־יפו, העשויים שכבות סלעי קנומן וטורון.

2. בקעת רנתיה, המהוה כעין תעלה עמוקה, אשר בה גלשו־שקעו גושי שכבות החופים התלולים של הים הפליאוקני אשר גליו התנפצו על גבי סלעי טורון של ההר.

3. גבעות פתח־תקוה — תל־אביב, העשויות רבדים בלתי־ריגולריים של חול ואבן־חול אשר הונחו על גבי מצע נרחב של שכבות פליאוקן.

1. שיפולי הר מגדל־יפו מהוות צלע מערבית קיצונית של קמטי הרי שומרון. ציר הקמטים מכוון כרגיל מדרום־דרום־מערב לצפון־צפון־מזרח. שברי־העתק רבים למדי חוצים את הגוש ההררי לרחבו ובאלכסון. הים הפליאוקני אשר חופיו נמשכו לאורך גבול ההר, כמעט בהתאמה למצב הנוכחי, היה יוצר פה ושם מפרצים, בנצלו לעתים קרובות את עמקי הנחלים היורדים מן ההר. השכבות הצעירות של הפליסטוקן כיסו על פי רוב את קוי המגע בין שכבות הפליאוקן וסלעי החוף ועל־כן קשה כל־כך לקבוע היכן עובר שבר והיכן מבוסס המגע על גלישות ומפולת לאורך החוף הקדמון. תפוצת הסלעים של הקנומן והטורון על־פני השטח

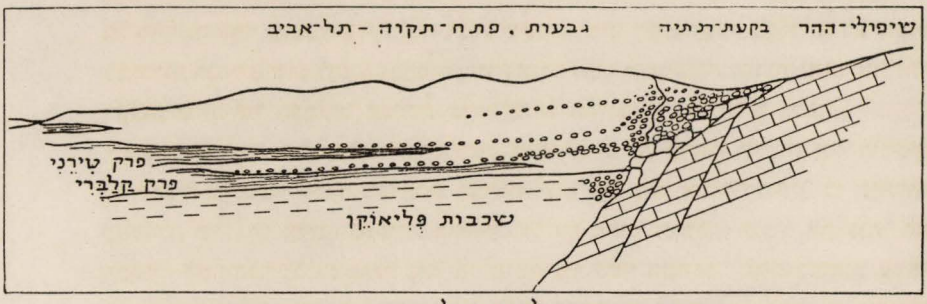

המבנה הגיאולוגי של אזור פתח-תקוה

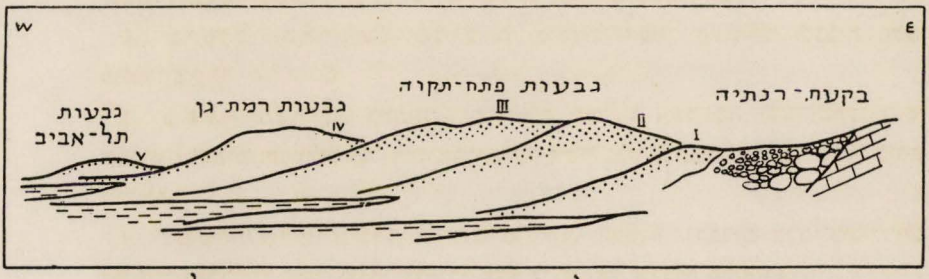

סדר שכבות החול באזור פתח-תקוה - תל-אביב

- שכבות חול ימי
- חולות-טיט אדומים
I-V- הדורות של הדיונות

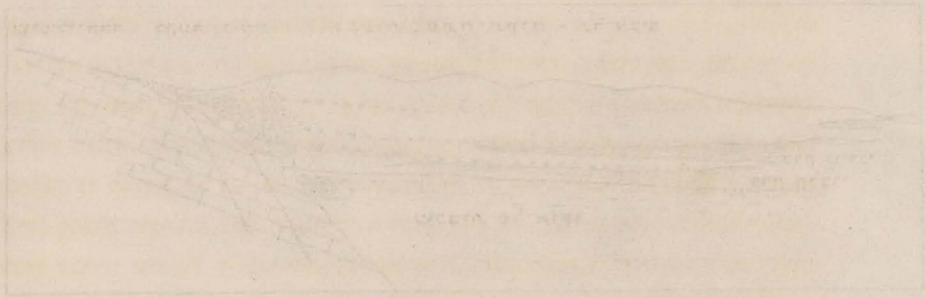

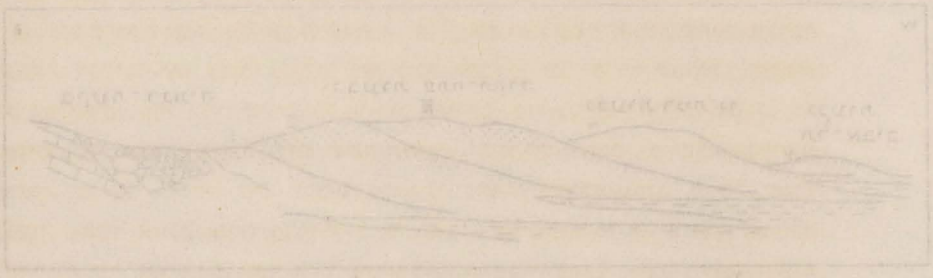

מבנה בקעת רנתיה ושכבות הגבעות של פ"ת—ת"א

ובעומק מראה, כי בין מגדל־יפו וקלקליה קיים כעין מפרץ, בו שוכנות כפר־סבא ומגדיאל. מ. גולדשמידט הצביע על מציאות כעין מפרץ זה לפי חומר קדיחות ונתונים הידרולוגיים; א. וא. לנברג הוסיפו לכך הוכחות גיאופיסיות ואף הרחיקו לכת במסקנותיהם בשערם שבירת האזור בכיוון מצפון־מערב לדרום־מזרח, כדוגמתו של הכרמל ועמק זבולון. לפירוש כזה והשוואה זאת אין סמכות גיאולוגית מספיקה; נראה אפילו כי העובדות סותרות השערה כעין זאת.

2. בקעת רנתיה. אם כי פרטי המבנה של אותה בקעה אינם ברורים כל צרכם, הרי קשה לפקפק בכך, כי קיומה מבוסס על התבקעות השכבות ושקיעתן. קדיחות רנתיה וראש־העין מגלות, כי הבקעה כולה לאורכה, ברוחב כמה ק"מ, ממולאת עד לעומק של 20—30 מ' מתחת לפני הים (כ־70—80 מ' מתחת לפני השטח) בצוקי שכבות ובגושים אשר התמוטטו וגלשו; בו בזמן, מערבה מכאן, באותו העומק, נרבדו שכבות של חול על גבי שכבות הפליאוקן. ההתבקעות והשקיעה היו ממושכות וחוזרות, כפי שמראה על כך ההצטברות הרבה של גושי מפולת ושל רובדי החלוקים. בקשר להתבקעויות אלה היתה פה ושם פורצת לבה דרך הפרצות, כדוגמת זו שנמצאה לפני כ־20 שנה באחד הקידוחים בוילהלמה. ייתכן מאד כי אותו רובד המיוחד במינו של "האדמה החומה" או אומברה (Umbra) שנמצא בעומק של 35.5—37.3— (0.5 — 2.3 מ' מתחת לפני הים) בקידוח בקרבת ראש־העין, הוא מוצרם הסדימנטי של סלעים וולקניים מסביבות וילהלמה. לפיכך יש להעריך כי ההתפרצות הוולקנית אירעה סמוך לראשית הפליסטוקן (לפני יותר מחצי מיליון שנים).

3. הגבעות של פתח־תקוה — תל־אביב. שטח זה, המשתרע מערבה מבקעת רנתיה, הוא עיקר אזורנו. כאן נוכל להבדיל שני סדרי שכבות: שכבות של הפליאוקן (חול וטיט ימיים, על פי רוב אפורים) ועל גביהם החולות השונים של הפליסטוקן אשר מידת ליכודם שונה (רובם יבשתיים, יתרם ימיים). הקדיחות מראות כי פני השטח של שכבות פליאוקן נוטות מערבה נטיה חלשה, אולם קבועה (אשר איננה עולה בדרך־כלל על 1%). זה מראה כי גם במשך התקופה האחרונה של הפליסטוקן ועד היום מוסיפים להתרחש שינויים במצב היבשה. מבנה השכבות החוליות של הפליסטוקן מבליט עוד יותר את אי־היציבות המתמידה של אזור החוף. ממערב מוצף החוף מזמן לזמן בגלי ים, המגיעים לפעמים למרחק של עשרה ק"מ ויותר מזרחה. חדירות־ים אלה מותנות בשקיעה זמנית של יבשה או בעליה מחזורית של פני הים. ההצפות הנרחבות ביותר מתייחסות לפרקי זמן קאלאברי וטירֶני, הראשון בראשית הפליסטוקן, השני באמצעיתו.

החמרים היבשתיים הנרבדים על פני השטח מבטאים במידה רבה את שינויי הגובה של היבשה ביחס לים, אולם קשה למדי לפרשם. התרוממות היבשה מתבטאת מיד בפעולה נמרצת יותר של נחלים ומתוך כך בהצטברות רבה של חלוקים. תפוצת

קדיחות בסביבה ותוצאותיהן

חלוקים הנכבדה ביותר מתיחסת לראשית הפליסתוקן, סמוך לפרק הטירני. בהפצת החלוקים פעלו הנחלים וגלי הים יחדיו, כלומר, החלוקים הובאו על־ידי הנחלים ופוזרו לאורך החופים על־ידי הים, הנמצא בתהליך של נסיגה. כמקור לחלוקים אלה שימשו סלעי ההרים במזרח וגושי הסלעים הצבורים בבקעת רנתיה.

בדמות השכבות החוליות מתבטאת גם המחזוריות האקלימית. הגון האדום של החול הוא פרי מובהק של תנאי אקלים חם; חול לבן מראה על שטיפה ממושכת על־ידי מי גשמים או נחלים; טיט חולי כהה, שחור, מראה על קיום ביצות. בקידוחים — אם דוגמאות השכבות נלקחו בקפדנות — אפשר לעקוב בדרך זו אחרי ההתפתחות ההדרגתית והמחזורית של תמורות אלה. את זאת יראו במידה מסוימת פירוטי־הקדיחות להלן.

ז. מבחר קידוחים של סביבות פתח־תקוה

לשם הדגמה ולשם עדות ניתנות כאן תוצאות בדיקה של שבע קדיחות נבחרות, מהן חמש משטח גבעות פתח־תקוה וסביבותיה ושתים מבקעת רנתיה. לצערי אי־אפשר היה לחשב את העומקים ביחס לפני הים, מכיון שהנתונים על גובה מקומות הקידוחים לא תמיד מדויקים ובטוחים.

בחמש הקדיחות של שטח פתח־תקוה הובדלו תשעה אופקים מסוימים, מבלי שזהותם והשוואתם בטוחה ומדויקת כל צרכן. זיהויו של חומר קדיחות כגון זה מהווה בעיה עדינה ביותר, המסתבכת עוד במידה רבה על־ידי אי־רציפותן של הדוגמאות. למרות זה הבדלת האופקים האמורים נותנת אחיזה חשובה לבירור בעיותיהן של תולדות הפליסתוקן באזור החוף שלנו.

1. ר מ ת־ג ן. המקום (קוי־התאמה־קואורדינטים) 13188/16579.
הגובה: בערך 25 מ'.

א.	1.	0 — 3.5	:	חול־טיט אפור־צהבהב עם חתיכות כורכאר.
	2.	4.5 —	:	חול־טיט חום מלוכד עם שברי גיר קטנים.
	3.	9 —	:	כורכאר יבשתי, בהיר.
ב.	4.	11—	:	חול־טיט חום מלוכד.
	5.	20—	:	כורכאר מפורר, פריך עם חול צהוב.
ג.	6.	30—	:	חול־טיט חום.
	7.	43—	:	כורכאר בלה עם חול־טיט חום־בהיר.
	8.	49—	:	כורכאר חלול, פריך, מפורר.
ד.	9.	50.5—	:	אבן־חול קונגלומרטית (עם חלוקי אבן־חול) ועם מאובנים, ימית.
	10.	61.5—	:	אבן־חול מוצקה, אפורה.

ה. 11. 65— : טיט חום סמיך מאד.
ו. 12. 74— : אבן־חול נקבובית, ימית.
13. 77— : אבן־חול ימית, קונגלומרטית, בלה.
ז. 14. 79— : חול צהוב מלוכד, יבשתי.
ח. 15. 86.5— : אבן־חול אפורה, מוצקה, עשירה בפיסות נציץ.
16. 92— : כנ"ל, עם מאובנים.
17. 93.25— : כנ"ל, קונגלומרטית.
ט. 18. 96.5— : אבן־חול דומה לקודמת, עשירה במאובנים, לפעמים עם חלוקי צור קטנים.

ה ע ר ו ת הסבר: האופקים א', ב', ג' התהוו על־פני יבשה; כל אחד מהם מייצג מחזור מסוים אשר בדרך נורמלי, הוא מתחיל בחול בהיר, צהוב ומסתיים בחול־טיט חום־אדמדם. האופק הימי העבה (12.5 מ') ד' מתאים להצפת הזמן הטירני. אופק ה', אשר תחתיו, נוצר בתנאים ביצתיים. אופק ו' (12 מ' עובי) הוא שוב ימי ומתאים להצפה המכונה סיצילית. מתחת לאופק ז' היבשתי הדק נמשכת סידרה ימית עבה אשר חלקה העליון מתאים לדרגה קאלאברית (אופק ח') וחלקה התחתון לפליאוקן.

2. ג ב ע ת ה ש ל ש ה. המקום 13799/16567. הגובה: בערך 60 מ'.
א. 1. 1.6 —0 : טיט חולי חום כהה, מלוכד.
2. 6 — : חול חום־בהיר.
ב. 3. 7.7 — : חול־טיט חום־כהה.
4. 14.6— : חול חום־בהיר.
ג. 5. 18.2— : חול־טיט חום מלוכד.
6. 22.3— : כנ"ל, בהיר.
7. 28.6— : חול לבן.
8. 49.1— : חול כתום.
ד. 9. 50.05— : אבן־חול גירית, עשירה מאד במאובנים.
ה. 10. 50.45— : חול־טיט חום־אדמדם מלוכד היטב.
ו. 11. 51.4— : אבן־חול גירית עשירה במאובנים.
12. 54.8— : חול בהיר עם שברי אבן־חול המכילה מאובנים.
ח־ט. 13. 72— : אבן־חול אפורה צפופה, כלפי מעלה עשירה בנציץ, כלפי מטה עשירה במאובנים, חרסיתית.

ה ע ר ת ה ס ב ר: לא נקבע כאן אופק ז'; ייתכן כי הוא מיוצג כאן על ידי הדוגמה 12 אשר בה התערבו שני האופקים יחדיו.

3. כפר אונו. המקום: 13654/16323. גובה: בערך 70 מ׳.

א. 1. 6.5 —0 : טיט חולי חום, מלוכד.

2. 41 — : חול צהוב.

ב. 3. 55.5 — : חול־טיט חום־בהיר.

4. 59.8 — : חול לבן.

ג. 5. 66 — : חול־טיט חום־כתום.

ד. 6. 71 — : טיט חום חולי, סמיך מאד, בעל כתמים ירוקים, ביצתי.

ה. 7. 84.3 — : חול־טיט חום־בהיר מלוכד.

8. 92 — : חול צהוב מלוכד.

ו. 9. 96.5 — : כנ״ל עם חלוקים קטנים, שטוחים.

ז. 10. 104.7— : חול כתום מלוכד במקצת, יבשתי.

ח. 11. 106— : אבן־חול בהירה, עם חלוקי צור, עם מאובנים ימיים.

12. 107.5— : אבן־חול בהירה עם חלוקי אבן־חול.

13. 113— : חול צהוב.

ט. 14. 116— : חול צהוב ואבן־חול אפורה־בהירה עם חלוקי צור, מכילה פיסות נציץ לרוב.

15. 126— : חול עם חתיכות אבן חול, עשירה במאובנים.

הערות: קידוח זה מצטיין במיעוט שכבות ימיות: הדרגה הטירנית מיוצגת כאן, כנראה, על־ידי ביצה (ד) הסמוכה לחוף ים והדרגה הסיצילית מתגלה על־ידי החלוקים השטוחים של חוף ים (ו). אף הדרגה הקאלאברית (ח) היא כאן דקה מאד ואפילו הפליאוקן, במידה שהתגלה, הוא ספק ימי ספק יבשתי. אין זאת כי אם סביבת כפר־אונו התנשאה במשך זמנים ארוכים מעל לפני הים.

4. קרית מטלון. מקום 13648/16665. גובה: בערך 25 מ׳.

א. 1. 2.5 —0 : טיט־נזאז חום־סגול.

2. 6.5 — : חול־טיט חום־אדום.

3. 13.5— : חול חום בהיר.

4. 27— : חול כתום.

5. 31— : חול כתום בהיר.

ב. 6. 32— : חול כתום.

ג. 7. 33— : טיט ביצתי שחור־סגול עם כתמי לימוניט (מינרל של ברזל) ועם חמרים אורגניים.

ד. 8. 33.1— : תרכיזים כדוריים או מסתעפים של אבן־חול אפורה המכילה חמרים אורגניים.

9. 34— : אבן־חול חוארית אפורה־חומה.

ה־ז. 10. 48— : טיט חום־שחור צפוף מאד, ביצתי.

11. 56— : אבן־חול גירית־חרסיתית, חומה־אפורה, המכילה שרידי צמחים מפוחמים.

12. 60— : חול־טיט מלוכד היטב, חום־אפור־כהה, ביצתי.

13. 62.5— : כנ"ל עם חלוקי צור רבים.

ח־ט. 14. 68— : אבן־חול אפורה, צפופה, מלוכדת בקלציט, ימית.

ה ע ר ו ת: לקידוח זה אופייניים מאד החמרים הביצתיים אשר הצטברו כאן בעובי רב ובמשך זמנים ארוכים. זה מסתבר ממקומו של הקידוח, בעמק הירקון. סדר שכבות הקידוח ומהותן מוכיחים את קדמותו של עמק הירקון: כמעט מראשיתו של הפליסטוקן.

5. ג ב ע ת ה ש ל ש ה. המקום: בערך 1380/1655. הגובה: בערך 50 מ'.

א. 1. 9 —0 : חול כתום־בהיר, מלוכד.

ב. 2. 12 — : חול־טיט חום־כתום.

3. 24 — : חול־טיט חום־מאדים, מלוכד.

4. 26 — : חול כתום מלוכד.

ג. 5. 31 — : חול־טיט חום־בהיר.

6. 55 — : חול אדום־מאדים מלוכד.

ד. 7. 58 — : אבן־חול גסה, נקבובית.

ה־ו. 8. 70 — : חול צהוב מלוכד במקצת.

9. 80 — : חול לבן דק מאד.

ז. 10. 83 — : אבן־חול אפרורית, מוצקה, עשירה במאובנים מיקרוסקופיים.

11. 87 — : חול אפרורי בעל גרגר דק.

ח. 12. 88 — : אבן־חול אפורה, צפופה, מוצקה, עשירה בנציץ חום.

ט. 13. 91 — : אבן־חול אפורה, גירית, פריכה, מאד עשירה במאובנים.

14. 95 — : חול־טיט אפור־כהה, מאד עשיר במאובנים.

15. 103— : אבן־חול אפורה, דקת־גרגר, צפופה ומוצקה, מאד עשירה במאובנים.

16. 108— : חול־חואר אפור עשיר במאובנים.

ה ע ר ה: בקידוח זה ההצפה הטירנית נרמזת רק על־ידי מציאתה של אבן־חול הגסה, החופית, המעידה כי ים של זמן זה היה קרוב למקום. כנגד זה השכבות של פליאוקן מתגלות כאן בצורתן האופייניות.

6. ר א ש־ה ע י ן. המקום: 1442/1672. הגובה: 35 מ׳.

1. 3 —0 : טיט חום־שחור, ביצתי, עם חתיכות קטנות של גיר.
2. 6.5 — : טיט חום (חמרה של אזור ההר) עם חלוקי גיר.
3. 32.5— : חלוקים של גיר וצור, ביניהם גדולים מאד.
4. 37.3— : אומברה (״אדמה חומה״).
5. 45— : חלוקים של צור סינוני.
6. 53— : אבן־חול של פליאוקן.
7. 58— : גיר של טורון.
8. 62— : אבן־חול כתומה, מוצקה, כנראה של פליאוקן.
9. 69.8— : גיר לבן של טורון עם חלוקים.

ה ע ר ה: קידוח זה מדגים יפה את המבנה של בקעת־רנתיה: הוא עשוי כולו חלוקים וגושי סלעים עצומים וביניהם חודרת אבן־חול של הים הפילאוקני. ענין מיוחד מעוררת מציאות האומברה בעומק 32.5—37.3 מ׳ ועליה כבר העירונו, כי יש לקשר את מציאותה עם הפעולה הוולקנית בסביבות וילהלמה (דרומית מרנתיה).

7. ר נ ת י ה. המקום: 14284/16104. הגובה: 63 מ׳.

שכבות ביצתיות:
1. 2.2 —0 : קרקע שחורה, כבדה.
2. 2.8 — : טיט חום־שחור חולי, צפוף מאד.
3. 4 — : טיט חום חולי עם תרכיזי גיר חולי.

שכבות אדומות:
4. 5.5 — : טיט חום־אדום חולי.
5. 7.5 — : טיט־חול אדום לַטֶרִיטִי.

שכבות ביצתיות:
6. 8.2 — : טיט חולי חום וירוק עם חתיכות גיר חולי, בלה.

שכבות אדומות:
7. 9.3 — : חול־טיט כצבע חלודה, מלוכד.
8. 10— : כנ״ל, כהה יותר.
9. 18.8— : חול כתום־חום.

שכבות נחליות:
10. 31.5— : חול לבן.
11. 32— : חלוקי צור בתוך טיט־חול חום.

שכבות אדומות:
12. 32.2— : חול כתום־חום.

שכבות נחליות:
13. 32.5— : חלוקי צור בטיט אפור וחום.

איאוקן תחתון:
14. 37— : חואר אפור־בהיר עם קצת צור.

שכבת־מעבר יבשתית:
15. 39.2— : ברקיה־קונגלוברט גירית, חומה.

סינון (קמפן):
16. 41.6— : קרטון לבן.

טורון: 17. 47.9— : גיר צהוב ולבן עם מאובנים, כלפי מטה עם טיט ירוק.

18. 49.5— : גיר לבן עם טיט ירוק, חולי.

הערות: החילוף של שכבות ביצתיות בשכבות אדומות מראה על כך, כי מפני גובה השטח לא התמידו הביצות להתפשט בו ולפרקים שררו בו תנאים הנוחים להתהוות חולות־טיט האדומים. בעומק של 32.5 מ', שהם כ־30 מ' מעל לפני הים, נמצאות שכבות של איאוקן ותחתיהן של הסינון, אשר אינן קיימות עתה בהרים, מזרחית מכאן. יתר הבעיות הקשורות בזאת אינן שייכות לתחום דיונינו.

ח. הגיאולוגיה, הקרקעות והמים

התולדות הגיאולוגיות ומשק המים

המבנה הגיאולוגי, התולדות הגיאולוגיות, הם שקובעים בעיקר את טיב הקרקעות ותפוצתן, הם הקובעים במידה לא מועטה את דרכי מי־התהום ועל־כן גם את תנאי הספקתם לצרכי התושבים.

קל להעלות על הדעת בקום כלליים, על־יסוד ידיעת המבנה הגיאולוגי של האזור, את דמות קרקעותיו: על־פני מדרוני ההר תהיינה נפוצות קרקעות כהות, חומות־אדמדמות, חרסיתיות־גיריות, "בינוניות" מבחינת צפיפותן; בבקעת רנתיה מצויות בדרך־כלל קרקעות ביצתיות כבדות, בעלות ניקוז מופרע לפעמים; על פני משולש הגבעות, במרכזו של האזור, מתפשטות קרקעות קלות, חוליות, אשר במזרחו הן על פי רוב אדומות, עשירות בברזל ודלות ביותר בגיל, לעומת זה במערבו הן לרוב בהירות יותר ועשירות יותר בגיר; בעמקים הנרחבים של הנחלים — כמתואר לעיל — נמצאות קרקעות חרסיתיות־חוליות כבדות ובינוניות, על פי רוב פוריות מאד, אולם לפעמים משובשות בתופעות של "נזאז". תיאור זה משמש, כמובן, אך רקע כללי לשינויים והבדלים אשר לא כאן המקום לעמוד עליהם.

משק המים, הן התת־קרקעי והן העל־קרקעי, קשור גם הוא בתולדות הגיאולוגיות של האזור. רק בשטח מדרוני ההר, ובמידה מסוימת בבקעת רנתיה, נמצאים מי־תהום אשר מקורם בשכבות ההרים ומציאותם בעומק לא רב. במקום של ריכוז סדקים ושבירה — בראש־העין — פורצים מי־תהום אלה עד לפני השטח כשהם יוצרים מעיינות עשירים; אלה מבטיחים לירקון את זרימתו המתמדת.

בכל יתר שטחי האזור נובעים המים משכבות החול ואבן־החול, בין בצורת קילוח על־פני השטח (בעמקי־נחלים), בין בתורת מי־תהום המתגלים בבארות. ברובו של האזור נקבעים איפוא כמות מי־התהום ועומקם — מבחינה גיאולוגית — על־ידי עומק מציאותן של שכבות הפליאוקן, הממלאות תפקיד של כעין־רצפה בלתי־חדירה כמעט, ועל־ידי האופקים השונים של טיט וטיט־חול המצויים בין שכבות חול וכורכאר הפליסטוקניים. לתוך שכבות אלה של פליסטוקן חודרים בודאי, לאורך

שיווי המשקל בין מי התהום למי הים

חזיתן המזרחית, כמויות בלתי־ידועות של מי־תהום ממקורות ההר. על כל פנים אין לשכוח כי אי־אפשר להוציא יותר מים מן התהומות מאשר הטבע — השמים — מספקים להם. על־ידי הניצול המופרז, למעלה ממידת ההספקה הטבעית, משתנה לעתים קרובות שיווי־המשקל הרגיל בין מי־התהום ובין מי־הים, וכתוצאה מזה נגרמת חדירת מים מלוחים לתוך השכבות. את התופעות המזיקות האלה אפשר לתקן רק על־ידי בקורת מתמדת של מצב ניצול המים באזור כולו.

מקורות

ודאי היה רצוי לתת בהזדמנות זאת רשימה מלאה של פרסומים הנוגעים במישרים או בעקיפים לבעיות הגיאולוגיות והקרובות להן של סביבות פתח־תקוה, אולם דבר זה הוא מעשה בפני עצמו. את שמות עיקר הפרסומים ימצא הקורא המתענין בספר: Blake, G. S. & Goldschmidt, M. J., 1947, Geology and Water Resources of Palestine. להלן אציין חיבורים אשר עניניהם הוזכרו במאמרי או אשר חשיבות מיוחדת להם לבירור השאלות הנדונות.

אבי צור, ש., נחל אילון. הטבע והארץ, תשי"ב (1951).

אבנימלך, מ., הסתכלויות גיאולוגיות בתופה של נתניה. ספר מגנס. 1938.

— על הקדיחות ועל המבנה הגיאלוגי של ראשון־לציון. ספר ראשון־לציון, 1938.

— צפונות סלעי־ארצנו. ספרית הפועלים, 1948.

— לקורותיו הגיאולוגיות של עמק הירקון והשפעתן על הישובים הקדמונים. ידיעות החברה לחקירת א"י, כרך ט"ו, 1949. (גם באנגלית ב: Israel Explor. Journ., 1951).

— קורות הקרקעות שבמישור החוף של ישראל. הח' העברית לחקירת א"י, "ארץ ישראל" ספר ב', תשי"ב. (גם באנגלית ב: Bull. Research Counc. Israel, 1952).

Avnimelech, M., Contribution to the knowledge of the Quaternary oscillations of the shore-line in Palestine. Atti I-o Congr. Int. Preist. e Protost. Mediterr., 1950.

עמירן, דוד, המרכז הסייסמי של לוד וברך־החוף של יפו. הח' העברית לחקירת א"י, "ארץ־ישראל", ספר א', תשי"א.

פיקרד, ל., גיאולוגיה של תל־אביב. ספר תל־אביב, 1936.

Loehnberg, A. & E., The buried structure of Rosh ha-'Ayin in the Central Coastal Plain of Israel. Israel Explor. Journ., 1952.

— An occurrence of Terra Umbra near Rosh Ha'ayin. Bull. Research Counc. Israel, 1952.

פרופ׳ מ. זהרי

הצמחיה והצומח של פתח־תקוה וסביבותיה

פרופ׳ מ. זהרי
האוניברסיטה העברית, ירושלים

הצמחיה והצומח של פתח־תקוה וסביבותיה

סקר זה בא לברר את טיפוסי הצומח הטבעיים הרבים בתוך סביבה שיד האדם פגע בהם במשך מאות שנים. מטרתו לא רק לפלס לחובב הטבע את הנתיבות שנטשטשו ושובשו בעקב ההתרבות האינטנסיבית, אלא גם להתוות את הקוים העיקריים של כסות הצומח שעליה נבנתה העיר ותרבותה החקלאית, למען ידעו הדורות מה היה צומח הבראשית של המקום, אשר שרידיו האחרונים נמחים והולכים בימינו.

פתח־תקוה במפה הפיטוגיאוגרפית של ארץ־ישראל

אזורי הצומח

ארץ־ישראל מחולקת מבחינת הגיאוגרפיה של צמחים לשלושה חבלים שכל אחד מהם מצטיין באקלימו, בקרקעותיו ובחקלאותו המיוחדים לו. החבל החשוב ביותר הוא החבל הים־תיכוני המצטיין בחרפו הנוח והגשום ובקיצו היבש. מידת הגשמים השנתית מתנודדת בו בין 400 מ״מ לבין 1000 ומעלה. משקעים אלה מספיקים לא רק לכלכל צומח חרפי עשיר מאד, אלא יש בידם להזין גם צומח קיצי, בר ותרבותי, שאינו נזקק לתוספת מים. רק תרבויות מיוחדות שאין מקורן בארצות בעלות אקלים ים־תיכוני נזקקות גם כאן להשקאה קיצית.

החבל הים־תיכוני של הארץ, אף כי מיוחדים לו אילו קוים אפייניים מאד מבחינת הצומח, אינו אחיד בכל זאת ויש לחלקו מבחינה אקלימית וקרקעית לשני מחוזות גדולים: מחוז ההרים ומחוז שפלת־הים. בזה האחרון יש להבחין ארבע רצועות־אורך ואלו הן: רצועת החולות, רצועת הקרקעות של החול־חמרה, רצועת קרקעות הקורקר ורצועת האדמות הכבדות. כל רצועה מצטיינת בתכונות מיוחדות המשתקפות יפה בצמחיה, בטיפוסי הצומח ובהתנהגות הצמחים לגבי סביבתם.

פתח־תקוה וסביבותיה הן בתוך תחומיהן של שלוש רצועות שונות של קרקע ואין להשיג תמונה ברורה על הצומח שלה ועל צמחיתה המגוונת אלא אם כן לוקחים בחשבון את קרקעותיה השונים המשמשים גורם אחראי יחיד גם לעושרה של הצמחיה וגם למספר הגדול של חברות הצמחים המצוי בסביבה זאת. אמנם עם השתלטות האדם ותרבותו בסביבה נחבל מאד הנוף הטבעי וכסות הצומח הבר נפגמה ביותר, אך גם כיום מצויים שרידים ואף שטחים רצופים של צומח טבעי המאפשרים לעשות ריקונסטרוקציה מדויקת למדי של צומח הבראשית של הסביבה.

הצמחיה הטבעית

סגנייסוד

גוש פתח־תקוה משתרע ברובו על אדמות חול־חמרה ובחלקו הקטן על קורקר, אלא שבמזרח נספחות אל הגוש הזה אדמות־הגרף הכבדות המתמשכות עד לרגלי ההרים, ואילו מצפון חודרת לתוך הגוש רצועה רחבה למדי של אדמות סחף הקשורות לירקון ואיזור השפעתו. בהתאם לכך יש להבחין ברורות בין צמחית האדמות הקלות (הכוללות את החול־חמרה והקורקר) לבין צמחית האדמות הכבדות (הכוללות את אדמת־הגרף ואת אדמות־הסחף).

בקרקעות הקלים מצויים כאן הרבה מיני צמחים יפי־פרחים המגוונים מאד את הנוף בחורף ובאביב. ייזכר כאן שפע הצמחים ממשפחת הקטניות, כגון מיני התורמוס, האספסת, התלתן, הַדְבְּשָׁה, כַּף־העוף, הָקְדָד וכו'. משפחת המצליבים גם היא מיוצגת בעושר רב של מינים, כגון השֶׁלַח, המָרְזִיה, הכרוב, הצנון, הטורים ועוד. גם באי־כוח משפחות המורכבים, הצפרניים, הורדניים, השפתניים, הסוככיים, השושניים, הדגניים ושל משפחות רבות אחרות מופיעים כאן בשפע. יש שהללו מכסים באביב שטחים רצופים או יוצרים בצבע פרחיהם מוזאיקה מגוונת ביותר על הרקע הירוק.

גם הקרקעות הכבדים צמחיתם עשירה למדי ועושר זה בולט ביחוד בעונת הקיץ, שעה שצמחית האדמות הקלות חלפה ברובה. מלבד המון צמחי שדות המלווים את צמחי התרבות, מצוי כאן מקור עשיר ביותר של צמחי מים וביצות שאין כאן מקום למנותם בשמותיהם. כל הצמחים האלה מרכיבים את חברות הצומח הרבות שרשימתן תינתן להלן. מהבחינה הגיאוגרפית שולט אמנם היסוד הים־תיכוני, אך הודות לבתי הגידול המיוחדים מצוי כאן מספר לא קטן של יסודות סהרו־סינדיים ואירַאנו־טוּרָנִיים המוצאים להם תנאי־קיום מתאימים באדמות הקלות וכן גם יסודות אירו־סיביריים המוגבלים לבתי־גידול לחים.

הצומח של הקרקעות הקלים

שלוש הן יחידות הצומח של קרקעות החול־חמרה בגוש זה.

א. חברת הקחנית (Ormenetum mixtae). זאת היא חברת צמחים חלוצית הכובשת כל שטח פנוי או נטוש על ידי האדם. הצמח השולט בחברה זאת היא הקַחְוָנִית המצויה, המלבינה באביב מרחבים גדולים בצבע פרחיה. צמח זה נמנה על משפחת המורכבים והוא קרוב מאד למיני הקחנן (Anthemis). מרובים מאד המינים הגדלים בחברה זאת, אך לא כולם פורחים בעת ובעונה אחת. כך, למשל, יוצרים המָרְזִיה היפיפיה (Maresia pulchella) בפרחיה הלילכיים, הסביון האביבי (Senecio vernalis), וכרוב החוף (Brassica Tournefortii) בפרחיהם הצהובים, מיני תלתן, ורודי־פרחים ואחרים, כתמים מגוונים עוד בעונת החורף המוקדמת.

הצמחים לשמותיהם

ואילו מיני אספסת, כף־עוף, צפרנית ורבים אחרים מופיעים באמצע החורף או בסופו.

ב. חברת־צמחים זאת אינה מתקיימת בשטחים אלה אלא זמן קצר, וכבר בראשית קיומה חודרים אל תוכה יסודות של חברה שניה אופיינית יותר לקרקעות החול־חמרה, הלא היא חברת חילף הים — דרדר הקורים (Eragrostis bipinnata — Centaurea procurrens) שהיא חברה קיימה שיכולה להחזיק בשטח עשרות בשנים. מספר המינים המלווים את שני הצמחים הראשיים הנ"ל הוא גדול מאד וייזכרו כאן רק העיקריים והאפייניים כגון: צפרנית צרפתית (Silene gallica), קצח השדה (Nigella arvensis), גרגרנית גלילית (Trigonella cylindrica), רכפה מזרחית (Reseda orientalis), קדר בירותי (Astragalus berytheus), פשתנית יפו (Linaria joppensis), פעמונית גפורה (Campanula sulphurea), לשון־הפר המצרית (Anchusa aegyptiaca), קחון החוף (Antemis leucanthemifolia), מצילות החוף (Leopoldia maritima), מקור־החסידה התל־אביבי (Erodium telavivense), שום תל־אביבי (Allium telavivense), תלתן השדה (Trifolium arvense), תלתן דגול (Trifolium comosum), תלתן צר־עלים (Trifolium stenophyllum), תורמוס תרבותי (Lupinus Termis), תורמוס צהוב (Lupinus luteus), תורמוס צר־עלים (Lupinus angustifolius). חלק גדול מהצמחים הנ"ל וכן גם רבים אחרים אינם מצויים בשום מקום אחר בארץ והסיבה לכך היא שחלק מהם נזקקים לבית גידול זה בשל התנאים הפיסיקאליים של הקרקע, בעוד שאחרים קשורים לקרקע זה כנראה בשל היותו מחוסר גיר. הצמח הראשי בחברה זאת הוא חילף־הים המכסה לפעמים שטחים עצומים. זה הוא דגני רב־שנתי שמוצאו מסהרה המרכזית ובלי ספק הגיע ללשלטון פה רק לאחר שנחרב והושמד צומח היער הבראשיתי של המקום (עליו ידובר להלן). מין זה של חילף (הוא החילפה הערבית) הוא צמח אגראסיבי מאד והודות לשיטה המורכבת מאד של קני־השורש שלו הוא כובש מהרה כל שטח בר באדמת החול־חמרה. זיקתו לאדמה זאת היא כה הדוקה באזור זה עד שהשתמשו בו כאינדיקאטור נאמן של אדמות פרדסים, כלומר, כמסמן מוסמך של קרקעות החול־חמרה. ברוב המקומות של שפלת־החוף מצוי צמח זה גם כעשב רע בפרדסים ובמטעים פתוחים. אולם הודות לעיבוד אינטנסיבי של הקרקע או על ידי יצירת צל בעקב התקרבותם של נופי העצים במטעים קשישים, נסוג החילף וכלה מחלקים גדולים של בית הגידול שלו. כיום אפשר להגיד בבטחה, כי כל השטחים של האדמות התפוסים בימינו על ידי העיר ומטעי ההדרים שלה, היו לפני זמן לא רב תפוסים על ידי חברת החילף שהוותה כאן כעין ערבת־דגניים נרחבת אשר פה ושם היו עצים בודדים פזורים בה.

הצמחיה של האיזור בימי עבר

ג. אולם לא כך היה הדבר בעבר הרחוק יותר. עוד לפני 50—80 שנה השתרע על פני כל האיזור של אדמות חול־חמרה לפחות למן תחומיה של לוד ועד לבנימינה, יער הדור וגדול־עצים של אלון התבור (Quercus ithaburensis). זה היה "יער השרון" הידוע יפה מתיאוריהם של אנשי מסע רבים ומהמפות של Palestine Exploration Fund, בסוף המאה שעברה. עדות חיה לקיומו של יער זה בעבר קיימת עוד היום והם: שרידי העצים הרבים הפזורים פה ושם בסביבות פתח־תקוה ואף בעיר עצמה. קשה לדעת בדיוק את הרכבו של יער זה בעבר, אולם לפי אילו חורשות קטנות שנותרו בשפלת־החוף מסתבר שמספר מיני העצים שליוו את האלון היה מעט מזער ואפשר שזה היה יער־אלונים טהור. מה תוארו של אלון זה? זהו עץ מאריך ימים אשר יכול להגיע לגובה של 20 מטר. הוא משיר את עליו בראשית החורף ומלבלב ופורח באביב. הוא קרוב ביותר לאותה קבוצה של מיני אלון הנפוצה מאד בטורקיה והמשמשת שם מקור חשוב לחומר־בורסי המופק מספלולי הבלוטים והמהוה שם גם תוצרת־יצוא. בארץ ישנם עוד יערות של אלון התבור — בגליל התחתון המערבי ושרידים מהם מצויים בגליל העליון המזרחי. בחמש השנים האחרונות, לאחר שהרחיקו את גידול העזים מהסביבה, הולכים עצים רבים שהיו מלוחכים עד לשרשיהם וקמים לתחיה ומתרוממים מעל לשכבת העשבים של הסביבה במהירות מפליאה. בשל ערכו הכלכלי וגם בשל חשיבותו ההיסטורית ראוי עץ זה לתשומת לב היערן בשפלת החוף כדי להרבותו ולטפחו, ומצווים שלטונות המקום לכך שלא יגעו ולא ישחיתו בעצים הבודדים שבעיר ותחומה.

גבעות הקורקר המתמשכות בסירוגים לאורך שפלת־החוף של הארץ אינן מיוצגות בתחומיה של פתח־תקוה אלא במידה מועטה. לעומת זאת מופיעות הללו בצורה טיפוסית ביותר בסביבת בני־ברק ורמת־גן. לדעת הגיאולוגים אין הגבעות האלה אלא דיונות שנוקשו בעבר וגרגירי החול שלהם לוכדו בחלקם על ידי תמיסת־גיר והפכו למין אבן חול־סיד. בשל תנאי הקרקע והמים הגרועים השוררים בגבעות האלו לא יכלו הללו לקיים מעולם צומח של עצים בסביבה זאת. הצומח הטבעי המאפיין אותן הוא צומח של בתות וגריגה. מבין החברות השכיחות ביותר ייזכרו חברת הלוטם המרוני (Cistetum salviifolii), חברת הסירה הקוצנית (Poterietum spinosi), חברת הקידה השעירה (Calycotometum villosae), חברת הקורנית והזקנקן (Thymus capitatus — Andropogon hirtus) ועוד. כל אלה משתייכים על הצומח הים־תיכוני. אולם המענין לגבי גבעות הקורקר בסביבה הזאת הוא מציאותם של צמחים ואף חברות צמחים מדבריים, כמו למשל השמשון הסגלגל (Helianthemum ellipticum), רותם המדבר (Retama Roetam), מרנה צמרנית (Salvia lanigera) עוקץ־עקרב עגול־העלים (Heliotropium rotundifolium), גפסנית נימית (Gypsophila Rokejeka) ועוד.

הצומח של האדמות הכבדות

סוגי הצמחים לפי האדמות

גוש האדמות הכבדות המשתרע במזרחה של העיר הוא חלק מרצועת־האורך הגדולה של אדמת־הגרף העוברת בין רגלי ההרים לבין רצועת האדמות הקלות. אדמת־גרף זו לא נוצרה במקום כי אם נגרפה באמצעות הרוח והגשמים מההרים שבמזרח. בניגוד לקרקעות הקלים הנחשבים לקרקעות דלי מזון ומים, ידועות אדמות־הגרף כקרקעות עדית אשר עובדו על ידי חקלאות אינטנסיבית זה דורות על דורות. כתוצאה מזאת הושמד בה צומח הבראשית לבלי שריד וקשה מאד לקבוע מה היה טיפוס הצומח הראשוני של אדמות אלה. יש אמנם יסוד הגיוני להשערה, כי לפני שאדמות אלה נכבשו על ידי האדם שלט בהם טיפוס יער מיוחד של החָרוּב ואֵלת המַסתיק (Ceratonia Siliqua — Pistacia Lentiscus), אותו טיפוס האֵפייני מאד לגבעות הגירניות שלרגלי ההרים, אך עדויות חיות להשערה זו חסרות לגמרי בסביבה זאת.

לעומת זאת יש כאן כיום חברת־צמחים שְׁניוֹנית קבועה ומוגדרת מאד של עשָׂבים רעים המכילה עשרות מינים חד־ורב־שנתיים המלווים את צמחי התרבות וגורמים להם נזקים ניכרים. חברה זאת היא חברת ינבוט השדה והחוֹח העקוד (Prosopis farcata — Scolymus maculatus). מלבד שני המינים הנ"ל שהם הצמחים הראשיים של החברה, אפייניים מאד לחברה זאת חבלבל השדה (Convolvulus arvensis), החבלבל השעיר (Convolvulus betonicifolius), צלע־השור החרוזה (Bupleurum subovatum), סַבּוֹנית השדה (Vaccaria segetalis), חרדל השדה (Sinapis arvensis), אַמִיתָה קיצית (Ammi Visnaga), נִירִית הקמה (Ridolfia segetum) ועוד עשרות מינים אחרים.

הצומח של אדמות הסחף. בהשפעתו הישירה של הירקון ופעולתו גדולים מאד באיזור פתח־תקוה שטחי האדמה הכבדה המצטיינים במי־תהום גבוהים וניקוז גרוע. אדמה זאת מרוכזת בעיקר בצפונה של העיר ואפשר לחלקה מבחינת הצומח לשתי רצועות: רצועות גדות הנהר ורצועת האדמה האלוביאלית הגובלת את הגדות. בעוד שהצומח של האדמה האלוביאלית עניה למדי בטיפוסי צומח מיוחדים והפכה בחלקה הגדול לאדמת יער של איקליפטוסים, הרי רצועת הגדה של הירקון מצטיינת בעושר רב של צמחים המשתייכים לחברות שונות. על אף הפגיעות הרבות שנעשו בצמחיה זאת על ידי האדם והתרבות, עוד מסתמן גם כיום מספר גדול של חברות־צמחים הערוכים חגורות־חגורות בהתאם למרחק ממי הנהר, למידת ההצפה ולגובה מי התהום.

במי הירקון עצמם מצויים אילו צמחי מים, כגון הנופר הצהוב (Nuphar luteum), הנהרונית הצפה (Potamogeton nodosus), הנהרונית המסרקנית (Potamogeton pectinatus), מיני עדשת מים (Lemna spp.) וכו'.

הצומח התרבותי

את חזית הגדה כובשות על פי רוב חברת הקנה והסוף שבה מצויים מלבד הקנה (Phragmites communis) והסוף (Typha angustata) גם אגמון האגמים (Scirpus lacustris), מיני גומא (Cyperus), הדוחן הזוחל (Panicum repens) וכו'. צמח מענין מאד מבחינה גיאוגרפית הוא גומא הפפירוס (Cyperus Papyrus) שמרכז תפוצתו בארץ הוא ביצת החולה. מאחוריה של החגורה הנ"ל משתרעת על פי רוב חברת הסמר החד (Juncus acutus) וחברת הטיון הדביק (Inula viscosa). חברה זו מתרחקת הרבה מן הגדות ותופסת שטחים גדולים גם באדמה הכבדה הסמוכה לאזור הגדה. במקום שהגדה תלולה וגבוהה מתחלף צומח הקנה והסוף בחברת הפֶּטֶל והשָׂנית (Rubus sanctus — Lythrum Salicaria) בה משתתפים הרבה מינים אחרים כגון קנה הסוכר המצרי (Saccharum biflorum), השוש הקוצני (Glycyrrhiza echinata), הערברבה השעירה (Epilobium hirsutum), רגל הזאב (Lycopus europaeus), הלוביה המצרית (Vigna nilotica) ועוד הרבה. פה ושם פזורים לאורך הגדה הגבוהה עצי הערבה חדת־העלים (Salix acmophylla) ושיחי אברהם (Vitex Agnus Castus).

הצומח התרבותי

פתח־תקוה היא אחד המרכזים הגדולים בארץ לצמחי תרבות. מספר המינים של צמחי התרבות גדל והולך כאן מיום־ליום ולא ייפקד מרוב. מלבד צמחי־השדה והירק התרבותיים מרובים מאד בתחומי העיר הזאת מספר המינים של עצי פרי סובטרופיים וטרופיים, עצי נוי ויער וכן עשבי נוי. עוד לא נעשה בארץ מפקד סופי של צמחי התרבות אשר הובאו הנה מארצות ניכר, אולם מתוך סקר ארעי ביותר יש לאמוד את מספר צמחי התרבות שבאיזור זה ב א ל ף מינים ואף למעלה מזה. ניתוח גיאוגרפי של הצמחיה הזאת מלמד, כי ארצות מוצאם ומולדתם של הצמחים האלה משתייכות לאזורים אקלימיים שונים ביותר של כדור הארץ. דבר זה מראה על כושר הקליטה העצום שיש לסביבה זאת ולשפלת־הים בכלל לגבי צמחים תרבותיים נכריים. המסקנה שאפשר להסיק מהעובדה הזאת היא, כי סיכויי האינטרודוקציה לצמחי תועלת מארצות אחרות טובים כאן מאשר בהרבה מקומות אחרים בארץ ובחוץ לארץ. אם נשים לב לעובדה שחלק גדול מצמחי התועלת הגדלים כאן לא הובא לכאן אלא במקרה, נוכל לשער כמה טובה יכולה לצמוח לחקלאות של המקום אם היבוא של הצמחים ייעשה כאן במכוון ויהיה מותאם לניצול מפסימלי של תנאי המקום. אפשר לחזות מראש כי שיקולים של רנטבילויות וניצול רציונלי של תכונות הקרקע ואקלים המקום עשויים לשנות במידה רבה את הרכב הצמחיה התרבותית של הסביבה.

יזכור

נזכור את הנשמות הטהורות והאמיצות, אנשי החזון והעמל, של אם המושבות פתח-תקוה אשר מסרו נפשם על גאולת ישראל.

נזכור את ראשוני פתח-תקוה ומייסדיה, חורשי המענית הראשונה וחללי הקדחת שהערו נפשם למות בטהרה ובאמונה.

נזכור את חללי מאורעות-הדמים ומלחמת העולם הראשונה שמתו בצינוק, בגירוש ובשדה-הקרב.

נזכור את אנשי-הבטחון וחללי מאורעות הדמים של שנות תרצ"ו—תרצ"ט / 1936—1939.

נזכור את חללי מלחמת העולם השניה של שנות תש"ה—תש"ט / 1939—1945.

נזכור את נשמות הגבורים הלוחמים עזי הנפש אשר נפלו ונספו במלחמת השחרור ולפניה, בדרכי הארץ ומשעוליה, בהר, בעמק ובשדה, מאחורי הנשק והמחרשה.

שמם ינון במגילת-הזוהר של מושבתנו ובספר הזהב של עם-ישראל הנלחם לעצמאותו, לשחרור אדמת-מכורתו ולתקומת מדינתו.

חללי הקדחת הירקונים

1. ריינהרד משה.
2. חיל יעקב.
3. דואד אברהם.
4. גוטהילף שמשון.
5. סלנט אבא.
6. סלנט מוטל.
7. שורצברג יצחק יעקב.
8. וינקלר אלתר.

חללי-פרעות ומלחמת עולם תרע"ד (1914)

1. רוזנצוייג, יהודה .
2. רובינשטיין לייבל.
3. סנדרוב, ילדה.
4. קרויט, אשה.
5. סנדרוב אריה.
6. סנדרוב רוזה.
7. סנדרוב חנוך.
8. קרישבסקי, אשה.
9. גלובמן פישל.
10. שטריפלד ש.
11. גריליך מ.
12. מהרינג א.
13. גרסטל.
14. "הצ'רקס היהודי".
15. שומר (אלמוני) בכרם שקדים.
16. הופמן בנימין.
17. מזרחי בנימין.

חללי שמירה והגנה

1. לוצקי נפל בדרך לירושלים.
2. סנדר חדד, נפל בהגנה על שדות פתח־תקוה מפני פולשים.
3. גיסין אבשלום בן־משה, נולד בפ"ת תרנ"ו, נפל בהגנה על פ"ת בכ"ז ניסן תרפ"א.
4. אורלוב זאב בן פלוא, נולד באוקראינה תר"ס, נפל בהגנה על פ"ת בכ"ז ניסן תרפ"א.
5. רפופורט נתן בן הרב יעקב דוד, נולד בליטא, נפל בהגנה על פ"ת בכ"ז ניסן תרפ"א.
6. גרינשטיין חיים צבי בן זאב אריה, נפל בהגנה על פ"ת בכ"ז ניסן תרפ"א.
7. מונטר בנימין, נולד ברוסיה, נפל בהגנה על תל־חי תרפ"א.
8. ספונוב יצחק, נולד ברוסיה, נפל בשמירה כשוטר בפ"ת ב־1928.
9. שפושניק שניאור, נולד ברוסיה, נפל בהגנה על תל־חי תרפ"א.

חללי מאורעות תרפ"ט (1929)

1. סנדרוב אליהו יששכר בן אלתר, נולד תרע"ב בירושלים, נרצח בישיבת חברון. תרפ"ט.
2. אורלנסקי אברהם יעקב בן אהרון, נולד תרל"ט בביאליסטוק, נרצח בישיבת חברון. תרפ"ט.
3. הלר צבי בן הרב יחיאל, נולד תרע"ד במינסק, נרצח בישיבת חברון. תרפ"ט.
4. מקלב אריה ליב בן אפרים, נולד 1876 בגרודנה, נרצח במוצא. תרפ"ט.
5. מקלב בתיה חיה בת יחיאל, נולדה תרל"ז בירושלים, נרצחה במוצא. תרפ"ט.
6. מקלב אברהם משה בן אריה לייב, נולד 1907 בפתח־תקוה, נרצח במוצא. תרפ"ט.
7. מקלב רבקה בת אריה לייב, נולדה 1910 במוצא, נרצחה במוצא. תרפ"ט.
8. סלונים חנה אורלנסקי, בת אברהם ידין, נולדה תרס"ו בפתח־תקוה, נרצחה בחברון בדירתה בי"ח אב תרפ"ט.
9. הורביץ בנימין בן רפאל, נולד תרס"ט בניו־יורק, נרצח בחברון בבית הרב סמריק בי"ח אב תרפ"ט.
10. קרסנר.

חללי מאורעות תרצ"ו (1936)

1. דונגי (וסקובויניק) אברהם בן יצחק, נולד 1917 בפולטבה, נפל באבן־יהודה כנוטר, 20.7.1936.
2. הניגר הנס, נולד בגרמניה, נרצח בפ"ת בגיל למעלה מ־80 ב־1936.
3. כצמן א.
4. חיימוביץ יחיאל, נולד ברומניה, נפל בכפר־סבא כשוטר נוסף. 30.7.1936.
5. זליקוביץ אברהם, נולד ברוסיה, נפל בפשחה על משמר עבודתו. 1936.
6. יוסקוביץ א., נולד בפולין, נפל בפשחה על משמר עבודתו ב־1936.

7. גלר גדליה, נרצח בדרך בית־גן—יבנאל. 14.3.1947.
8. מרחבי.
9. מוסלמי יוסף דוד, נרצח בעבודתו בפרדסי גאולה ב־18.1.1945.
10. פרובר משה בן נחמן, נולד ב־1906 ברוסיה, נרצח בירושלים בכ״ג אייר תרצ״ח.

חללי מלחמת־העולם השניה 1939—1945

1. גולובוב יהודה, נולד ב־1922 בפ״ת, חיל הבריגדה, נפל באיטליה ב־11.4.1945.
2. שרייער שלמה, נולד ברוסיה, חייל הבריגדה, נפל באיטליה ב־2.4.45.
3. שלייפשטיין אלתר אשר, נולד בפולין, חייל הבריגדה, נפל באיטליה ב־7.4.45.
4. אבל שמעון, בן 32, נפל בלוב.
5. ז׳ק משה בן אליהו, בן 17, נולד בפתח־תקוה, נפל בטבוע ספינה ע״י חופי איטליה.
6. קפלן משה בן מאיר, בן 18, נולד בפתח־תקוה, נפל בטבוע ספינה ע״י חופי איטליה.
7. לוי בנימין (קרואני) בן יעקב, בן 19, נולד בפתח־תקוה, נפל בטבוע ספינה ע״י חופי איטליה.
8. יעקבסון פסח, בן 18, נולד בפתח־תקוה, נפל בטבוע ספינה ע״י חופי איטליה.
9. ויסביין אהרון בן יוסף, נהרג בתאונה בחיל התובלה.
10. טרפ דוד בן אלברט, שירת בחיל התעופה המלכותי.
11. מזון חיים בן יהושע, בן 27, נפל בטוברוק ב־1940.
12. מנשרוב אפרים בן אהרון, נולד ב־1916 ברוסיה, נפל על משמרתו בארץ ב־1944.
13. יעקובוביץ הלמוט, בן 28, נפל בטוברוק ב־1940.
14. אשכנזי (נפל בכרתים ?).
15. רוז׳נסקי יצחק, נולד בפתח־תקוה, נפל באוסטריה ב־1945.
16. גבריאל משולם, נולד ביוגוסלביה ב־1908, נפל ביוון ב־29.4.1941.
17. וייסמן חיים, נולד בצפת ב־1920, נספה ב„סירת הכ״ג״.

הרוגי מלכות

1. מזרחי אברהם בן שלמה.
2. ברזני משה
3. אלקחי מרדכי בן אברהם.
4. קשאני אליעזר בן ב״צ.
5. רוזנבוים יוסף.
6. בכר אברהם בן־נסים.

חללי תאונות ופעולות בטחון

1. זהבי עוזי בן ראובן, בחיפה.
2. עוזר שמחה בן הרב עוזר, בת״א.
3. פולני א., בגשר א־זיב.
4. סלור יחיאל, בגשר א־זיב.
5. פולציק מרדכי בן אהרן, נפל בעין־גדי ב־12.4.1942 במסע פלמ״ח.
6. בלפור בן־נסים, נפל בעין־גדי ב־12.4.1942 במסע פלמ״ח.
7. נבנהויז חנוך.
8. טפר אברהם.
9. קלינסקי מאיר בן משה.

חללי מערכות הבטחון בפרוס מלחמת השחרור

1. מילר שלמה בן זוסיה, נולד בגבעת השלושה, נפל בפג׳ה ב־20.5.47.
2. כהן חינסקי אליהו בן אייזיק, נולד בי״ג סיון תרפ״ה בפתח־תקוה, נרצח ע״י הבריטים בשפיים ביום כ״א כסלו תש״ו.
3. הלפרין צמח בן יוסף, נולד בפ״ת, נרצח ע״י הערבים בביתו המרוחק בשכונת גאולה. 1947.
4. דובשני גרשון. נהרג בהפצצה המצרית ברמת־גן.
5. אלדין זאב.
6. לונברג חנוך.
7. גולדרט מרדכי בן מאיר־יעקב, נולד בפולין, נרצח בדרך למגדל־צדק ב־5.12.47.
8. עזרא אליהו.
9. אשכנזי יצחק בן־יהודה, נולד בפ״ת 1935 (נעלם בסביבת וילהלמה מתוך קבוצה של 4 ילדים שתעו בדרכם, שלושה הוחזרו ואשכנזי נפגע בכדור בשעת חלופי יריות ונהרג).

חללי מלחמת השחרור

1. אבטיחי יעקב בן מיכאל, נולד ב־1930, נפל ב־29.4.48 בנבי סמואל.
2. אוחיון עמירם בן מחלוף, נולד ב־1932 במרוקו, נפל ב־12.9.48 בנגב.
3. אידלסון מנחם בן־ציון בן יהודה אריה, נולד ב־1924 בפולין, נפל ב־24.12.47 בתל־ליטוינסקי.
4. איטקין ישראל בן צבי, נולד ב־1901 ברוסיה, נפל ב־27.2.48 בחיפה.
5. אלבאום נתן יוסף בן יהודה יעקב, נולד ב־1921 ברומניה, נפל ב־17.7.48 בקולה.
6. אלוני (מרזל) ישראל בן פנחס, נולד ב־1928, נפל ב־16.1.48 בהרי חברון.
7. אלישבילי צבי בן רפאל, נולד ב־1927 בפתח־תקוה, נפל ב־19.5.48 בירושלים.
8. אסא מנחם בן יוסף, נולד ב־1922 בבולגריה, נפל ב־22.4.48 בנבי סמואל.
9. אפיריון יהודה בן שלמה, נולד ב־1925 בפתח־תקוה, נפל ב־22.4.48 בדרך לירושלים.
10. ארבסט גרשון בן שלמה, נולד ב־1927 בצ'כיה, נפל ב־4.6.48 בקקון.
11. ארואסטי משה בן יעקב, נולד ב־1931 בתורכיה, נפל ב־26.5.48 בלטרון.
12. ארליך אוריאל בן יהודה, נולד ב־1927 בפתח־תקוה, נפל ב־18.6.48 בשיך־ג'ראח.
13. ארליך נפתלי, נולד ב־1928 בגרמניה, נפל ב־12.7.48 בקולה.
14. אשכנזי צבי בן לוי, נולד ב־1930 בגרמניה, נפל ב־27.3.48 בנבי סמואל.
15. אשכנזי אברהם בן שלמה, נולד ב־1928 בסוריה, נפל ב־15.6.48 ברמת הכובש.
16. אשכנזי אליעזר בן אברהם, נולד ב־1908 ברוסיה, נפל ב־17.7.48 במגדל צדק.
17. בובקר יחזקאל בן צבי אליעזר, נולד ב־1931 בגרמניה, נפל ב־7.12.48 באורים.

18. בוך ישי בן מיכאל, נולד ב־1913 בפתח־תקוה, נפל ב־14.7.48 בראש־העין.
19. בורנשטיין שלמה בן יהודה, נולד ב־1915 ברומניה, נפל ב־24.5.48 בלטרון.
20. בירינבוים מרדכי בן יצחק, נולד ב־1928 בפתח־תקוה, נפל ב־10.7.48 בג'נין.
21. בכר יהודה בן שמואל, נולד ב־1931 בפתח־תקוה, נפל ב־26.5.48 בלטרון.
22. בלבין אבנר בן יוסף, נולד ב־1927 בישראל, נפל ב־10.6.48 בקרית ענבים.
23. בלס נתן בן אהרן, נולד ב־1921 בפולין, נפל ב־8.1.48 בנצרת.
24. בן פורת עמוס בן יוסף, נולד ב־1929 בצפת, נפל ב־8.5.48 בצפת.
25. בס דוד בן יעקב, נולד ב־1927 באוקראינה, נפל ב־1.1.48 בחיפה.
26. בסר חיים בן יצחק, נולד בקנדה, נפל ב־22.5.49 במחנה ישראל.
27. בקמן יהושע בן פנחס, נולד ב־1903 ברוסיה, נפל ב־2.5.48 בירושלים.
28. בקר נחמן בן משה, נולד ב־1913 בפולין, נפל ב־27.8.48 במנרה.
29. בראונר יעקב בן דוד, נולד ב־1928 בפולין, נפל ב־21.9.48 במעלה החמשה.
30. ברוידה נתנאל בן אהרן, נולד ב־1927 ברומניה, נפל ב־18.7.48 בלטרון.
31. ברון אברהם בן שמואל, נולד ב־1927 בטרנסילבניה, נפל ב־10.6.48 ברמות־נפתלי.
32. ברנשטיין זאב בן אברהם, נולד ב־1925 בישראל, נפל ב־26.5.48 בסרפנד.
33. ברין שלמה בן יוסף, נולד ב־1931 בפתח־תקוה, נפל ב־17.10.51 בתל־רועים.
34. ברקוביץ איזר איסר בן פנחס, נולד ברומניה נפל ב־4.1.49 ברפיח.
35. ברקוביץ יצחק בן צבי, נולד ב־1905 בפולין, נפל ב־12.7.48 במגדל צדק.
36. ברקוביץ דב, נולד ב־1928 בהונגריה, נפל ב־10.6.48 ברמות נפתלי.

37. גודמן דניאל בן אהרן דוד, נולד ב־1919 בקנדה, נפל ב־18.5.48 בצמח־גשר.
38. גוטסמן מרדכי בן שמואל, נולד ב־1930 בצ׳כוסלובקיה, נפל ב־16.7.48 בסג׳רה.
39. גולדברג יוסף בן יצחק, נולד ב־1924 בפתח־תקוה, נפל ב־9.9.48 בכביש נתניה.
40. גולדוסר אליהו, נולד ב־1911 בגליציה, נפל ב־18.7.48 במגדל־צדק.
41. גולומב דב, נולד ב־1927, נפל ב־13.5.48 בכפר־סבא.
42. גלבר אברהם בן ישראל, נולד ב־1921 ברומניה, נפל ב־30.5.48 בלטרון.
43. גלובמן אברהם יעקב בן מרדכי, נולד ב־1922 בארצות־הברית, נפל ב־18.5.48 בצמח.
44. גפני בנימין בן יעקב, נולד ב־1930 בפתח־תקוה נפל ב־12.6.48 בקרית ענבים.
45. גרובר אברהם (אדי) בן יהודה, נולד ב־1910 באוסטריה, נפל ב־15.8.48 בכפר יונה.
46. גרינשפן בנימין בן מנדל זאב נולד ב־1926 בטרנסילבניה, נפל ב־8.7.49 בכפר יונה.
47. דבורסקי יונה בן חיים, נולד ב־1928 בישראל, נפל ב־9.7.48 בעירק־סואידן.
48. דגי (הרינג) מרדכי בן זאב, נולד ב־1926 בפולין, נפל ב־8.4.48 על הקסטל.
49. דגני (קורנבליה) מנחם בן עזריאל, נולד ב־1910 בצ׳כוסלובקיה, נפל ב־6.12.48 בראש־העין.
50. דהרי יחיא בן שלום, נולד ב־1928 בפתח־תקוה, נפל ב־26.5.48 בלטרון.
51. דויטש אברהם בן שרגא, נולד ב־1929 בהונגריה, נפל ב־26.4.48 ביפו.
52. דובדבני משה בן צבי, נולד ב־1914 בפולין, נפל ב־24.5.49 בלטרון.

53. דושניצקי צבי דב בן יוסף, נולד בליטא ב־1922, נפל ב־9.6.48 בלוביה.
54. דינוביץ אבשלום בן ברוך, נולד ב־1911 בפתח־תקוה, נפל ב־18.7.48 במגדל צדק.
55. דרכי (אהרוני) מרים בת מודי, נולדה ב־1929 בתימן, נפלה ב־11.6.48 ביהודיה.
56. הובר חיים בן שמואל יוסף, נולד ב־1924 בישראל, נפל ב־18.7.48 בבית עפא.
57. הוהנברג גדליה בן יוסף חיים, נולד ב־1928 בגרמניה, נפל ב־18.10.48 בנתניה.
58. הופמן שאול בן יחיאל, נולד ב־1924 ברוסיה הקרפטית, נפל ב־14.7.48 בכרתיה (בנגב).
59. הופמן שמואל דב בן יעקב, נולד ב־1913 בפולין, נפל ב־31.5.48 בלטרון.
60. הויזלר אליהו בן ברוך, נולד ב־1930 בגרמניה, נפל ב־12.7.48 במגדל צדק.
61. הירש אליעזר (בנצי) בן נתן, נולד ב־1928 ברומניה, נפל ב־17.7.48 בלטרון.
62. הכט סיזי בן משה, נולד ב־1930 ברומניה, נפל ב־30.12.48 בעירק־אלמנשיה.
63. הוץ אליעזר בן ראובן, נולד ב־1919 בליטא, נפל ב־30.10.48 באשדות יעקב.
64. הרשקוביץ אליעזר בן חיים, נולד ב־1928, נפל ב־18.10.48 בגבעה 113 (בנגב).
65. הרשקוביץ יוסף בן אריה, נולד ב־1924 ברומניה, נפל ב־24.7.48 בגליל המערבי.
66. וואלך פישל בן שמחה, נולד ב־1929 בפולין, נפל ב־28.12.48 בפלוג'ה.
67. וודובוז אריה בן שלמה, נולד ב־1928 בפתח־תקוה, נפל ב־27.12.47 בכפר יעבץ.

68. וולודינגר פסח פנחס בן הירש, נולד ב־1929 בבוקובינה, נפל ב־28.8.48 במטה פלמ"ח י"ב.
69. ויזנר אלכסנדר בן מדרכי, נולד ב־1905 בהונגריה, נפל ב־29.4.48 ביפו.
70. וייס יעקב בן דוד יהודה, נולד ב־1919 באוסטריה, נפל ב־17.7.48 בקולה.
71. וילינג דוד (טרק) בן שמעון, נולד ב־1921 בפולין, נפל ב־10.7.48 בסג'רה.
72. וינגרוביץ יצחק בן זאב צבי, נולד ב־1915 בישראל, נפל ב־22.4.48 בנבי סמואל.
73. ויס בנימין בן יצחק, נולד ב־1931 ברומניה, נפל ב־23.4.48 בדגניה.
74. ויסר אברהם בן דוד, נולד ב־1928 בפתח־תקוה, נפל ב־29.4.48 בקטמון (ירושלים).
75. ולד אריה (לואי) בן יעקב, נולד ב־1930 בצרפת, נפל ב־3.10.48 בדיר־אבו־טור.
76. זוננשיין משה בן יעקב, נולד ב־1920 בפולין, נפל ב־28.8.48 במגדל צדק.
77. זיסה אליעזר בן לייב, נולד ב־1919 ברומניה, נפל ב־19.6.48 בעפולה.
78. זית עזרא בן אליהו, נולד ב־1925 בעירק, נפל ב־7.6.48 בנצנים.
79. חיג'אשי בנימין בן מעודד, נולד ב־1927 בתימן, נפל ב־6.6.49 ברפיח.
80. חדד יוסף בן שמעון, נולד ב־1932 בפתח־תקוה, נפל ב־10.5.48 בואדי־ערה.
81. חונן מנחם בן שמואל, נולד ב־1928 בתורכיה. נפל ב־11.12.48 במשמר הנגב.
82. חסון דוד בן אלכסנדר, נולד ב־1928 בישראל, נפל ב־5.4.48 בעין זיתים.
83. טויס בנימין בן אנשל, נולד ב־1918 בפולין, נפל ב־13.5.48 בכפר עציון.

84. טורקניץ מרדכי בן שמואל, נולד ב־1930 בפתח־תקוה, נפל ב־29.12.47 בכפר יעבץ.
85. טייבלום חיים בן יהושע, נולד ב־1927 בפולין, נפל ב־3.3.48 בכפר ג'וליס.
86. טיקוצקי אהרן בן אברהם, נולד ב־1926 בפתח־תקוה, נפל ב־26.5.48 בלטרון.
87. טמפלהוף משה בן יואל, נולד ב־1927 בדנציג, נפל ב־26.5.48 בטנטורה.
88. טנצר צבי בן זאב, נולד ב־1929 בפולין, נפל ב־14.7.48 בראש־העין.
89. טפר שלום בן דב, נולד ב־1925 בפולין, נפל ב־28.12.48 בטנטורה.
90. טפרמן חנן בן יעקב, נולד ב־1921 ברומניה, נפל ב־13.5.48 בכפר־סבא.

91. יואל משה בן שמואל חיים, נולד ב־1922 באוסטריה, נפל ב־31.8.48 במשק "סעד".
92. יאיר אהרן (מדהללה) בן שלום, נולד ב־1916 בפתח־תקוה, נפל ב־17.10.48 בגבעה 113 (בנגב).
93. יוכלמן יחיאל בן שמעון, נולד ב־1920 בלטביה, נפל ב־13.5.48 בכפר עציון.
94. יונגר יהושע (שייקה) בן ברוך, נולד ב־1926 בהונגריה, נפל ב־16.5.48 בתל־אביב.
95. יזרעאלוביץ יצחק בן אברהם, נולד ב־1923 בפולין, נפל ב־20.4.48 בנבי יושע.
96. ימיני ישראל אריה בן חיים שלמה, נולד ב־1928 בפתח־תקוה, נפל ב־28.4.48 ביפו.
97. יסקין יוסף בן יחזקאל, נולד ב־1912 בפתח־תקוה, נפל ב־28.5.48 בבית גאולים.
98. יבור קופל בן מרדכי, נולד ב־1918 בפולין, נפל ב־18.7.48 במגדל צדק.
99. יעקובוביץ צבי בן חיים דב, נולד ב־1927 בצ'כיה, נפל ב־5.5.48 בירושלים.

100. יפת שמחי בן עובד, נולד ב־1920 בפתח־תקוה, נפל ב־4.8.48 בלטרון.
101. ישראלית יעקב בן נחמיה, נולד ב־1928 בפתח־תקוה, נפל ב־25.1.48 על הקסטל.
102. ישראלית אריה בן נחמיה, נולד ב־1925 בפתח־תקוה, נפל ב־27.9.48 בצאלים (בנגב).

103. כהן יצחק בן אליהו, נולד ב־1928 במצרים, נפל ב־26.5.48 בלטרון.
104. כהן ברוך (טרשינסקי) בן אברהם, נולד ב־1916 בוילנה, נפל ב־8.2.48 בשדה התעופה בלוד.
105. כהן יחיאל בן יוסף, נולד ב־1925 בתימן, נפל ב־22.10.48 בקרתיה.
106. כהן אברהם בן יוסף, נולד ב־1926 בפתח־תקוה, נפל ב־17.7.48 בקולה.
107. כהן הרמתי חיים בן שלום, נולד ב־1922 בפתח־תקוה, נפל ב־17.10.48 בגבעה 113 (נגב).
108. כהן משה בן ראובן, נולד ב־1929 בפתח־תקוה, נפל ב־26.5.51 ע"י חיפה.
109. כהן יוסף בן משה, נולד ב־1920 בפתח־תקוה, נפל ב־12.7.48 בכפר סירקין.
110. כהן נסים בן פנחס, נולד ב־1920 בעדן, נפל ב־19.11.48 בראש־העין.
111. כהן שלמה בן שמואל, נולד ב־1928 בפתח־תקוה, נפל ב־10.5.48 בבית מחסיר.
112. כהן נסים בן עזרא, נולד ב־1930 בפתח־תקוה, נפל ב־18.7.48 בחירבת קורייקר.
113. כהן נתן בן חיים, נולד ב־1921 בפתח־תקוה, נפל ב־28.12.48 בפלוג'ה.

114. לוי יוסף בן ישראל, "עוזי", נולד ב־1917 בהר טוב, נפל ב־27.4.48 ביפו.
115. לוי משה בן יצחק, נולד ב־1930 בישראל, נפל ב־23.4.48 בדרך לירושלים.

116. לוי נסים בן פסח, נולד ב־1929 בבולגריה, נפל ב־18.1.48 במשמר הירדן.
117. לוי יצחק, נולד ב־1915 בפולין, נפל ב־5.7.48 במגדל צדק.
118. לונדון אריה בן דוד, נולד ב־1931 בפתח־תקוה, נפל ב־13.4.48 בעמיר חליסה.
119. ליברמן יצחק בן בנימין, נולד ב־1910 ברוסיה, נפל ב־14.12.47 בבית נבאללה.
120. ליטמנוביץ מרדכי בן יוסף, נולד ב־1928 בישראל, נפל ב־31.12.48 בפתח־תקוה.
121. ליידנר משה בן אברהם, נולד ב־1909 בפולין, נפל ב־21.7.48 בראש העין.
122. לידר אברהם בן שמואל, נולד ב־1929 בפולין, נפל ב־9.6.48 בלטרון.
123. לייזרוביץ יעקב בן ישראל, נולד ב־1929 בפולין, נפל ב־15.5.48 במלכיה.
124. ליכטנשטיין אפרים בן חיים, נולד ב־1929 בישראל, נפל ב־9.7.48 בסג׳רה.
125. מאירוב יהודה בן יעקב, נולד ב־1929 בעי׳ג פ״ת, נפל ב־22.2.48 ברבדים.
126. מזרחי כדורי אליהו בן מנשה, נולד ב־1919 בעירק, נפל ב־27.10.48 בגבעה 113 (בנגב).
127. מזרחי (מאירסון) לאה בת יחזקאל, נולדה ב־1927 בפתח־תקוה, נפלה ב־11.11.48 בזכרון יעקב.
128. מזרחי בנימין בן יצחק, נפל ב־19.8.50 בכביש פ״ת־ת״א.
129. מנשרוב יהונתן בן אהרן, נולד ב־1932 ברוסיה, נפל ב־30.5.48 בראש־העין.
130. מסנברג יעקב בן שמואל, נולד ב־1930 בפתח־תקוה, נפל ב־30.5.48 בראש־העין.
131. מקלב אורי בן דוד, נולד ב־1928 בפתח־תקוה, נפל בכ״ה ניסן תש״ח 1948 ביהודיה.

132. מרקוס עובדיה בן יעקב, נולד ב־1913 בבולגריה, נפל ב־16.7.48 ב"אלכאוכאב".

133. מרקוס צבי בן אהרן, נולד ב־1929 בפתח־תקוה, נפל ב־25.5.48 ברמת רחל.

134. נדלר יוסף בן בנימין, נולד ב־1926 בפתח־תקוה, נפל ב־20.5.48 בפתח־תקוה.

135. נודל אביגדור בן זאב, נולד ב־1927 בפולין, נפל ב־28.12.48 בעירק אלמנשיה.

136. נויהאוז יצחק (פריץ) בן אליעזר, נולד ב־1925 בגרמניה, נפל ב־14.7.48 באיבדיס.

137. נוימן ברנרד בן זינדל, נולד ב־1926 בפולין, נפל ב־2.10.48 בפתח־תקוה.

138. נתיבי מתניה בן שמואל, נולד ב־1931 בפתח־תקוה, נפל ב־11.6.48 בסג'רה.

139. נתנזון אליעזר בן יוסף, נולד ב־1930 ברומניה, נפל ב־26.11.48 ב"חפץ חיים".

140. סיט אברהם בן יעקב, נולד ב־1926 בארגנטינה, נפל ב־8.4.48 על הקסטל.

141. סימבול יוסף בן שלמה, נולד ב־1921 בפתח־תקוה, נפל ב־י"א ניסן תש"ח 1948 בשער הגיא.

142. סלומון אליהו בן אברהם יעקב, נולד ב־1928 ברומניה, נפל ב־18.7.38 בלטרון.

143. ספקטור ישעיהו בן דוד, נולד ב־1927 בפתח־תקוה, נפל ב־11.12.47 בבאר־שבע.

144. עומר אברהם בן משה, נולד ב־1926 בתימן, נפל ב־6.7.48 בקולה.

145. ענבי אליעזר בן יצחק, נולד ב־1928 בפתח־תקוה, נפל ב־5.8.48 ב"סעד".

146. פבר מאיר בן יהושע, נולד ב־1927 בפולין, נפל ב־19.10.48 בכרתיה (בנגב).

147. פוגל יהודה בן אביגדור, נולד ב־1922 בטרנסילבניה, נפל בג׳ תמוז תש״ח.
148. פונט יקותיאל בן זלמן, נולד ב־1930 בפתח־תקוה, נפל ב־19.5.48 בצמח.
149. פייגין מרק בן יוסף, נולד ב־1904 ברוסיה, נפל ב־24.2.48 ע״י עפולה.
150. פייגין רחל (ולירו) בת יעקב, נולדה ב־1912 בישראל, נפלה ב־7.1.49 בדרך לרחובות.
151. פייגלמן אריה בן דוב, נולד ב־1923 בפולין, נפל ב־24.5.48 בלטרון.
152. פיינבוך יעקב בן שמואל, נולד ב־1921 בגרמניה, נפל ב־6.6.48 בקקון.
153. פיירשטיין חיים (קטרו) בן יהושע, נולד ב־1923 ברומניה, נפל ב־10.7.48 במשמר הירדן.
154. פילון אהרן בן גבריאל, נולד ב־1912 ברוסיה, נפל ב־6.4.48 בדרך לחיפה.
155. פינס אפרים בן זלמן, נולד ב־1929 בפולין, נפל ב־23.5.48 בעין גב.
156. פינס עמיהוד בן אריה, נולד ב־1926 באיטליה, נפל ב־11.6.48 בביר־עסלוג׳.
157. פיש ישראל בן אליעזר, נולד ב־1923 ברומניה, נפל ב־13.5.48 בשער הגיא.
158. פלהיימר יואל בן אריה, נולד ב־1929 בגרמניה, נפל ב־22.12.48 בכפר דרום.
159. פלונסקי שלמה בן חיים, נולד ב־1917 בפתח־תקוה, נפל ב־30.5.48 בלטרון.
160. פוחס יצחק בן דוד, נולד ב־1923 בפתח־תקוה, נפל בכסלו תש״ח 1948 בכפר עציון.
161. פנחסוב בנימין בן נחמיה, נולד ב־1930 בפתח־תקוה, נפל ב־18.7.48 בבית עפא.
162. פניאס שמואל בן מאיר, נולד ב־1924 ברוסיה, נפל ב־10.6.48 ברמות נפתלי.
163. פסח אליהו בן יהושע, נולד ב־1929 ברומניה, נפל ב־17.7.48 בדרך לירושלים.

164. פרובר אברהם בן נחמן, נולד ב־1925 בפתח־תקוה, נפל ב־16.7.48 ב"ירדה".
165. פרומוביץ יצחק בן שמואל, נולד ב־1934 בפתח־תקוה, נפל ב־24.9.52 בנגב הדרומי.
166. פריד יעקב בן בלה, נולד ב־1928 בהונגריה, נפל ב־21.6.48 בכפר ויתקין.
167. פרידלנדר נפתלי בן מרדכי, נולד ב־1919 בגרמניה, נפל ב־16.2.48 בטירת צבי.
168. פרידלנדר צבי בן יוסף, נולד ב־1926 בהונגריה, נפל ב־15.11.49 בכפר בילו"ו.
169. פריפלד אריה בן חיים בנימין, נולד ב־1918 בדניה, נפל ב־7.10.48 בתל־אלעג'ילה.
170. פרלמן נתן בן דוד, נולד ב־1923 בפולין, נפל ב־4.3.48 בעטרות.
171. פרמינגר גדליהו בן יהושע, נולד ב־1930 ברומניה, נפל ב־18.7.48 בלטרון.
172. צוייגנבלום משה בן אשר, נולד ב־1926 בפולין, נפל ב־5.6.48 בקקון.
173. ציון משה בן דוד, נולד ב־1931 ביוגוסלביה, נפל ב־7.1.48 בגליל.
174. צלנר (צינר) יוחנן בן קרל, נולד ב־1920 באוסטריה, נפל ב־11.7.48 באיבדיס.
175. צרפתי אהרן בן אברהם, נולד ב־1926 ביוון, נפל ב־30.5.48 בראש־העין.
176. קימל דוד בן שמריהו, נולד ב־1930 בגרמניה, נפל ב־28.12.48 בפלוג'ה.
177. קליין דוד בן חיים, נולד ב־1922 ברוסיה, נפל ב־16.7.48 בטירה.
178. קליר דוד בן אליעזר, נולד ב־1926 בפולין, נפל ב־26.5.48 בלטרון.
179. קם שלום בן היניך, נולד ב־1923 בפולין, נפל ב־11.7.48 בבית נבאללה.
180. קפלן בנימין בן שלמה, נולד ב־1927 בפתח־תקוה, נפל ב־20.5.48 ברמלה.

181. קרסו יחזקאל זלפה בן דוד, נולד ב־1903 ברוסיה, נפל ב־12.5.48 בגוש עציון.
182. קשינבסקי יהודה בן אהרן, נולד ב־1905 בפולין, נפל ב־25.7.48 בפ"ת בגשר "הירקון".
183. ראובני מרדכי בן יעקב, נולד ב־1923 ברומניה, נפל ב־31.5.48 בירושלים.
184. ראם פנחס בן יהודה, נולד ב־1923 בפולין, נפל ב־15.3.48 בחיפה.
185. רבינוביץ אברהם בן חיים, נולד ב־1929 בפתח־תקוה, נפל ב־17.7.48 בקולה.
186. רבינוביץ אליהו בן דב, נולד ב־1934 בפתח־תקוה, נפל ב־3.6.48 באשדוד.
187. רודיק אהרן ארנולד, נולד ב־1928 ברומניה, נפל ב־15.12.47 בבן־שמן.
188. רוזי שמשון בן אהרן, נולד ב־1930 בישראל נפל ב־23.5.48 בטנטורה.
189. רוזנאי משה אברהם בן אליהו, נולד ב־1926 בישראל, נפל ב־16.10.48 במגדל צדק.
190. רוזנבאום בנימין בן דוד, נולד ב־1928 בפולין, נפל ב־10.7.48 ב"ירדה".
191. רוזנבלט מאיר בן יהושע, נולד ב־1926 ברומניה, נפל ב־8.7.48 על הקסטל.
192. רזניק יאיר בן יעקב, נולד ב־1930 בפתח־תקוה, נפל ב־3.1.49 ברפיח.
193. ריין אשר בן שאול, נולד ב־1930 בפתח־תקוה, נפל ב־4.5.48 בפתח־תקוה.
194. רייצר צבי אלימלך בן משה, נולד ב־1926 בהונגריה, נפל ב־14.5.48 בטירה.
195. רפאלוביץ אליעזר בן ראובן, נולד ב־1922 ברוסיה, נפל ב־30.5.48 בלטרון.

196. שוהם יגאל בן חיים, נולד ב־1928 בפתח־תקוה, נפל ב־26.5.48 בלטרון.
197. שוולך מנחם יהודה בן אליעזר, נולד ב־1924 ברומניה, נפל ב־15.7.48 בראש־העין.
198. שטאל זאב בן זיגמונד, נולד ב־1930 בבוקובינה, נפל ב־14.12.47 בבית נבאללה.
199. שטמפפר אליהו בן בנימין, נולד ב־1931 בפתח־תקוה, נפל ב־17.12.48 בנגב.
200. שטרן דן בן אלפרד, נולד ב־1927, נפל ב־23.4.48 בנבי סמואל.
201. שטרן דוד בן יוסף, נולד ב־1930 ברומניה, נפל ב־26.5.48 בתחנת הרדאר.
202. שיבר מנחם בן יחזקאל, נולד ב־1923 ברומניה, נפל ב־29.10.48 בגוש חלב.
203. שיק צבי בן אשר, נולד ב־1926 בהונגריה, נפל ב־18.7.48 בשילתה.
204. שולזינגר עמיחי בן משה שמחה, נולד ב־1927 בפתח־תקוה, נפל ב־23.10.48 במשלט "עבד".
205. שמואלי (דויק) קלמן בן שמואל, נולד ב־1922 בפולין, נפל ב־12.7.47 במגדל צדק.
206. שמואלביץ יהודה בן שלמה, נולד ב־1929 ברומניה, נפל ב־10.7.48 במשמר הירדן.
207. שמחי יהודה בן אהרן, נולד ב־1931 בתימן, נפל ב־20.10.48 בחוליקאת.
208. שמן משה בן סעדיה, נולד ב־1918 בפתח־תקוה, נפל ב־17.10.48 בגבעה 113 (נגב).
209. שמעוני אפרים בן יפת, נולד ב־1931 בפתח־תקוה, נפל ב־1.10.48 בפתח־תקוה.
210. שניידר מקס בן שלמה, נולד ב־1913 בגרמניה, נפל ב־21.12.47 בירושלים.
211. שפינדל יהודה בן שלמה, נולד ב־1931 בגרמניה, נפל ב־18.7.48 בלטרון.

212. שפיצר דוד בן אימרי, נולד ב־1908, מת בח' כסלו תש"ט בבי"ח בילינסון.

213. שפיר (שפיק) יעקב בן ירוחם, נולד ב־1908 בפולין, נפל ב־7.10.49 ברפיח.

214. שרעבי יוסף בן ישעיהו, נולד ב־1928 בפתח־תקוה, נפל ב־26.5.48 בלטרון.

215. מירימוביץ שבתאי, נולד ב־1930.

216. זמיר משה בן ישעיהו נולד ב־1927 בתל־אביב, נפל ב־18.3.50 בפתח־תקוה.

ז. יואלי:

דברי חתימה

ז. יואלי

דברי חתימה

מבין חומות עיר דויד הגיעו הראשונים לאזור אפק — זו פתח־תקוה של ימינו. מאז נבנו בארץ מאות ישובים עבריים ומשפחת־האדמה גדלה כדי רבואות רבות. הראשונים בעם הקם לתחיה היו מייסדי פתח־תקוה שעשו את כיסופי הדורות לכוח יוצר. כיצד נעשה במנחם־אב תרל״ח אותו מעשה שהיה פתח תקוה ופתח תקופה בתולדותיו של העם היהודי?

בספר הזה נפרשת בשאלה זו יריעה גדולה של מחקר, מבוסס על מקורות ראשונים ותעודות מהימנות. מתהום הנשיה העלה המחבר אבוקות המפיצות אור על הרקע והנסיבות של היציאה מבין החומות והקמתה של פתח־תקוה. בפרקי הספר ימצא לראשונה איש פתח־תקוה וכל קורא עברי הסבר מלא ונאמן לנסתר ולמופלא שבפרשה זו.

ספר היובל מכיל את תולדות מושבתנו, מימיה הראשונים ועד היום הזה. שזורים בו כל פרקי פתח־תקוה: ימי ראשית, שהוד קדומים נסוך עליהם, גילויי הגבורה של בני פתח־תקוה במבחני דם ואש, גילויי השרשיות, האהבה וההיצמדות לקרקע מצד האפר והפרדסן וראשית התארגנותו החברתית והמשקית. ניתן ביטוי למשאת הנפש של הפועל העברי ומעשה דורות חלוצים שהמשיכו במעשי ראשונים וחיזקום. שולבו פרשיות ההיאבקות על זכות העבודה במושבה וההיאחזות בה, הקמת הדפוסים הארגוניים הראשונים של תנועת העבודה. כללו של דבר: כל קורותיה של אם המושבות, שלבי התפתחותה, משבריה המשקיים והחברתיים, צמיחתה והתעצמותה, מעשה שלושה דורות שעמלו, נאבקו וניצחו.

לכתיבת קורות פתח־תקוה הוזמן על ידי מועצת העיריה הסופר־החוקר ג. קרסל, שנהירות לו קורות הישוב הישן והחדש גם יחד והוא אף ישב שנים בפתח־תקוה ועבד בפרדסיה. על ריפוד החומר ההיסטורי הכבידה העובדה שארכיון המושבה אבד בימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר נטמן מפחד השלטון התורכי בעמקי האדמה. על אף המאמצים המרובים, בהם שותף גם שירות ההנדסה של צה״ל על ציודו הכבד — לא עלה לגלות את הגניזה. כאן עמדה לנו בקיאותו של המחבר בגנזי העתונות העברית, ומתוכם העלה גושי־גושים לתולדותיה של פתח־תקוה. המחבר טרח וציין את המקורות מהם שאב, וההערות המלוות כל פרק הן אוצר בלום למחקר קורות הישוב החדש.

אנו חושבים לנו לזכות שעלה בידינו לשתף במחקר על פתח־תקוה וסביבתה אנשי מדע, מומחים מובהקים במקצועותיהם: ד"ר מ. אבי־יונה, פרופ' מ. אבנימלך, ד"ר א. י. ברור ופרופ' מ. זהרי. דבריהם לא רק שהם מאירים את העבר של האזור, אלא נודעת להם גם חשיבות אַקטוּאַלית לגבי העתיד — לכל הבא ללמוד דרכי תיכנון ואפשרויות הפיתוח. גם מורים ומחנכים יסתייעו בפרקים אלה להעמקת ידיעת המולדת ונטיעת אהבתה בלב ילדינו.

אנו מציינים בסיפוק רב כי ספר היובל מופיע על דעת כל החוגים הציבוריים במקום, שכולם יוצגו בועדת היובל: ה"ה י. אידלמן, ר. בן־אור (בא במקום ברוך בן־עזר), ב. ויניצקי, ח. זכאי, י. חנני, א. יגנס, ז. יואלי (יו"ר), וש. כץ. כתב־היד של המחבר היה לעיני חברי הועדה, והרוח הטובה ששׂררה בעת דיוניה והרצון המשותף לכל חבריה לא להחריף ניגודים ולהתגבר על חילוקי דעות, איפשרו להביא את הדברים לבית־הדפוס על דעת הועדה כולה.

ארוכה הרשימה של המוסדות והאישים שסייעו להכנת הספר והוצאתו ולכולם מובעת בזאת תודתנו הנאמנה.

תשרי תשי"ד

מנוף המושבה

תוכן העניינים

במבוא הספר: פ. רשיש עמ' ט—י

דברי פתיחה: ד. בן־גוריון עמ' יא—יז

פתח דבר עמ' 1—2
איזוהי הראשונה במושבות? / קני המידה השונים / שרשיו של מעשה פתח־תקוה.

אז מלפני בראשית

פרק ראשון: "הישוב הישן" עמ' 5—13
הצירוף: "הישוב הישן" — מה פירושו? / שכבותיו השונות של הישוב הישן / החסידים / האשכנזים הפרושים / האשכנזים בירושלים / ר' משה סופר (החת"ם סופר) ודרכו / האמנ־ציפציה בהונגריה / דבריו על עבדות בתוך חירות / הקשר בין שיבת ציון ליגיע כפיים / עלית תלמידי החת"ם סופר לארץ־ישראל / התלמידים מקוני הנחלאות הראשונים בפתח־תקוה / הפגישה בארץ־ישראל בין תלמידי הגאון מוילנה לתלמידי החת"ם סופר / ר' הלל ל"ש וחתנו ר' עקיבא יוסף שלזינגר / העליה מגרמניה והולנד / כולל הו"ד / פתח־תקוה באספקלרית כולל הו"ד.

פרק שני: השאיפה ליגיע כפיים עמ' 14—19
היאחזות האשכנזים בירושלים / גאולת "החורבה" / המחלוקת סביב גאולת "החורבה" / רקע המחלוקת / השאיפה לקרקע / תזכירו של מרדכי סלומון והצעותיו למונטפיורי / נסיונו של מרדכי סלומון בחקלאות בסביבי ירושלים / תכניות שלא נתגשמו.

פרק שלישי: אל מחוץ לחומות ירושלים עמ' 20—26
השכונות הראשונות מחוץ לחומות ירושלים / "בתי טורו" ("משכנות שאננים") / בתי מחסה / "נחלת שבעה" / "מאה שערים" / ירושלים החדשה הנבנית על ידי יהודים / תוצאות הצלחת מפעל הקמת השכונות / מהשכונות לפתח־תקוה.

פרק רביעי: חיפושי קרקע עמ' 27—36
מבשרי חיבת ציון בגולה / אלעזר ראב ור' צבי הירש קלישר / עליתם של ר' עקיבא יוסף שלזינגר ור' יהושע שטמפר לארץ־ישראל / "חברת מחזירי עטרה ליושנה" / מלחמת כולל הונגריה בשלזינגר / חיפושי קרקע של שלזינגר, שטמפר ודוד גוטמן / הסיור בסביבי חברון / הדיבות בחוץ־לארץ על בני הישוב / יהושע ילין ברכישת אדמת יריחו / "ויריחו סוגרת ומסוגרת מפני בני ישראל" / שטמפר על ביטול קניית אדמת יריחו / "...ואת עמק עכור לפתח־תקוה" / אדמת דוראן / פגישה ראשונה עם היוני טאיאן — בעל הקרקעות של פתח־תקוה / תעלולי הפחה והפרעותיו / הצעת קרקע ליד חברון / ר"י אלקלעי מעודד את שלזינגר, שטמפר וגוטמן ברכישת אדמת חברון.

עמ' 37—44 פרק חמישי: "חברת עבודת האדמה וגאולת הארץ"
ייסוד החברה וכרוזה / "אם אין ארץ בעולם אין ישראל בעולם" / תקנות החברה / חובת העבודה העצמית / הסכמתו של הרב אוירבאך מירושלים / ההתקדמות ברכישת חברים / יחס החסידים לחברה זו / ההדים בחוץ־לארץ / קיצה של החברה / גילוייו של עורך "החבצלת" ר' ישראל דב פרומקין על מלחמת קנאי ירושלים בחברה / הלחץ על דוד גוטמן לפזר את החברה.

העליה על הקרקע וימים ראשונים

עמ' 47—57 פרק ששי: מעמק עכור לפתח־תקוה
מצוקת יהודי ירושלים / המכתבים בעתונות העברית על ירושלים בשנת תרל"ח (1878) / היוקר והארבה / גורלם של עולים חדשים בירושלים / מספר היהודים בארץ־ישראל ובירושלים / מספר מקבלי "החלוקה" / יואל משה סלומון ועתונו "יהודה וירושלם" / "קאלאני ראשונה" / "מתקו לי רגבי המעשה מאלפי דברים ונאומים רבים" / היוני קאסאר מציע למכירה אדמות בסביבי יפו / תולדות בעלותם של קרקעות אלה / דעות על אדמת "אמלעביש" / המות המהלך שמה / הקנייה / השם: "פתח־תקוה" / מי ומי היו ראשוני העולים על הקרקע.

עמ' 58—66 פרק שביעי: ההצלחה ותוצאותיה
תלאות הקניה הראשונה / הבאר הראשונה / טיב האדמה / הניר הראשון / הפולמוס: פלחה או נטיעות? / ביכורי היבול / העלאת הביכורים לירושלים / "תהלוכת הנצחון" בירושלים" / ההפקרות בבטחון / סדרי הממשל התורכי / התנכלות השכנים הערבים אל אנשי פתח־תקוה / התגוננותם / "אחינו אלה עשויים לבלי חת" / ההתנפלות על מיכל ליב כץ / "והערבים השודדים נפל פחד היהודים עליהם" / ברית השלום בין פתח־תקוה ושכניה.

עמ' 67—75 פרק שמיני: ממרחביה למיצר
מאזן השנה הראשונה / אנשי ירושלים בהמוניהם רוצים להיספח לחברת פתח־תקוה / הקניה השניה / אדמות טאיאן / "הרבע" / הירושלמיים קונים חלקות בנחלה החדשה / כרוז המתנחלים החדשים / המניפסט הראשון לגולה של הישוב החדש / הקריאה לעלות לארץ־ישראל / "אין לכם שמה כל תקומה" / "טובה ארצנו הקדושה מאוד מאוד" / הנהירה לגדות הירקון על אף האזהרות / החייך בין הותיקים לחדשים / תלאות הירקונים / הכשלון / העזיבה / הנסיון האחרון לעצור את העזיבה / חולי הירקון מובאים ירושלימה / החג שהפך לחגא / הרבנות הירושלמית על פתח־תקוה וקרבנותיה הראשונים.

עמ' 76—84 פרק תשיעי: ניצוצות אור בימים קודרים
הקדחת בין המתישבים על גדות הירקון / ר' יחיאל מיכל פינס נחלץ לעזרה / סידניי סמואל מאנגליה רוכש חלקות בפתח־תקוה / המריבה הפנימית / הפרעות ברוסיה / הרי הפרעות בארץ־ישראל / פתח־תקוה קלף בידי מתנגדי ישוב ארץ־ישראל / נטר מסתייע בכשלונה של פתח־תקוה לשם כיוון הגירת הפליטים לאמריקה / הרצברג מסתייע בפתח־תקוה כהוכחה

לחריצותם של אנשי הישוב הישן / זרח ברנט בלונדון ויהושע שטמפר בשיקגו מספרים על פתח־תקוה וסיבות כשלונה / ברנט מתערב בויכוח: אמריקה או ארץ־ישראל? ומזים את הדיבות על ארץ־ישראל ופתח־תקוה.

פרק עשירי: לקראת חידושה ושיקומה של פתח־תקוה עמ' 85—95

רעיון שיתוף הפעולה בין הישוב והגולה / פרטי הרעיון: "אוחזי הארץ וגואלי הארץ" / נסיון ראשון של משיכת הון יהודי חוץ־לארץ לארץ־ישראל / ארגון הירקונים: "אגודת מיסדי הישוב" / הכרוז לחוץ־לארץ / עורך "החבצלת" מסייע את הירקונים / תכנית הירקונים לשיקומה של פתח־תקוה / ארגון המיסדים הראשונים: "חברת פתח־תקוה" והתקנות / רכישת קרקע בכפר הערבי יהודיה.

פרק אחד־עשר: ראשית יהודיה עמ' 96—106

מיהודיה ליהוד / שליחותו של אברהם קופלמן לחוץ־לארץ / תלאותיו ברוסיה ובפולין / הצלחתו בביאליסטוק / עליתו הראשונה של ר' אריה ליב פרומקין / ספרו: "אבן שמואל" / סיבובו בגרמניה לשם ישוב ארץ־ישראל / פגישותיו עם ר' ישראל סלנט ור"ע הילדסהיימר / א. לחמן, הילדסהימר ולהמן מוסרים לפרומקין אמצעים לרכוש קרקע בארץ־ישראל / פרומקין רוכש קרקע בפתח־תקוה וביהוד / קופלמן מעלה אנשים מביאליסטוק / ופוניבז' / הקשיים ברכישת אדמת יהודיה / יום העליה על אדמת יהודיה.

יהוד ופתח־תקוה

פרק שנים־עשר: חבלי ראשית בפעם השניה עמ' 109—121

קבוץ הגלויות בפתח־תקוה המחודשת / הסתגלותם של העולים החדשים / מצבם של ראשוני יהוד / הבאר הראשונה ביהוד / עקרון העבודה העצמית של המתישבים החדשים / היבול הראשון של יהוד / גידול האוכלוסיה / ייסודן של המושבות הראשונות ביהודה, שומרון והגליל / חסותו של הנדיב הידוע על מושבות אלה / צפיית פתח־תקוה לעזרה / גזירת הממשלה על הבנייה ביהוד / הבנייה בסתר / שוועת המייסדים לעזרה / המשך עליתם של בני ביאליסטוק / הכרוז לעזרת של יהוד / ההופעה הראשונה ברבים של ועד פתח־תקוה / תמונה אידילית ליד מסכת תלאות / התרומות הראשונות מהגולה לעזרת פתח־תקוה / דוד גורדון משתדל למען פתח־תקוה / הנדיב אינו נענה לפתח־תקוה / גילויי גבורה של בני פתח־תקוה בהתנגשויות עם ערבים / כתב פלסתר של רבני ירושלים נגד המושבות ופתח־תקוה.

פרק שלושה־עשר: חובבי ציון נחלצים לעזרה עמ' 122—133

פתח־תקוה בועידת קטוביץ / המייסדים מתנגדים לעזרת הנדיב ופונים לחובבי ציון / ר' שמואל מוהילובר נחלץ לעזרת פתח־תקוה ואף מעורר לכך את חובבי ציון / החלטת ועידת קטוביץ על פתח־תקוה והסכום שהקציבה לעזרתה / הקשרים הראשונים בין חובבי ציון לפתח־תקוה / תועלתה ותוצאתה של תמיכת חובבי ציון / סטטיסטיקה ראשונה של מתישבי המושבה / משלחת החקירה של חובבי ציון / תפקידי המשלחת / קלונימוס זאב ויסוצקי בפתח־תקוה / לומד את בעיות המושבה / מסקנותיו על אפני התמיכה לפתח־תקוה / זרח

ברנט בא־כוחם של חובבי ציון בפתח־תקוה / יהודה ראב ממלא מקומו / ביקורו של הרב נפתלי צבי (הרמן) אדלר / ויסוצקי על התמיכה בכלל.

עמ׳ 134—152 פרק ארבעה־עשר: גדולות וקטנות בחיי המושבה

תכניותיו של שטאמפר לפעולה מדינית למען פתח־תקוה / השתדלותו של הרב אדלר לבטל את גזירת הבנייה / רישומיו מפתח־תקוה / הבתים הראשונים / תיאורי המושבה של מרדכי לובמן ודוד איזראעליט / עזיבת המושבה על־ידי כושליה והדיה / ר׳ מרדכי אליאשברג על פתח־תקוה / ״קול מהיכל״ — כתב פלסתר של רבני ירושלים נגד המושבות החדשות ופתח־תקוה / ר׳ יעקב ספיר מחברו / התגובות / כולל אונגרן בירושלים על פתח־תקוה / יהוד מולדת התכנית הראשונה של בית־ספר כפרי עמלני בארץ־ישראל / אנשי ביאליסטוק חרדים לגורל המושבה / חשש ההפלייה בין חרדים בפתח־תקוה לחפשיים בגדרה / העזיבה ההדרגתית של יהוד והשיבה לפתח־תקוה / התקדמות המושבה / מותו של בא־כוחם של חובבי ציון בארץ־ישראל א. מויאל ופעלו של ממלא מקומו ש. הירש / הועד הפועל המורכב מנציגי המושבות החדשות ביהודה.

עמ׳ 153—162 פרק חמישה־עשר: ההתנפלות על פתח־תקוה

גורמי המאורעות / ״הרבע״ / החכרת חלקות לאריסים ערבים / תוצאות האריסות הערבית / ההתנפלות והשפטים בפורעים / יחסי פתח־תקוה והכפר הערבי יהודיה / אבו רבאח וערביי יהודיה / הנזקים שנגרמו למושבה / פרשת משפטים / תנאי השלום עם הפלחים / התערבותו של שייך / אלעזר רוקח נגד הפשרה.

עמ׳ 163—172 פרק ששה־עשר: ואף על פי כן

״קול משק העובדים״ במושבה / בעיית הקושאנים על שמות בעלי הנחלות / חובבי ציון ופתח־תקוה / הפסקת התמיכה ליחידים / שירותים צבוריים במושבה מוחזקים על־ידי חובבי ציון / מאתים וחמשים נפש מונה המושבה בתרמ״ו (1886) / תיאור ההווי בפתח־תקוה על־ידי דוד בוימגרטן / נסיעה מיפו לפתח־תקוה / סיור במושבה ועל פני נחלאותיה / שבת במושבה / חגיגת ל״ג בעומר / ש. הירש מתפטר בשל קופתם הריקה של חובבי ציון ומצבה הקשה של פתח־תקוה / מקטרג על חובבי ציון / הסברת מושגי יסוד של חלוציות.

תקופת האפוטרופסות

עמ׳ 175—191 פרק שבעה־עשר: ״הנדיב הידוע״ ופתח־תקוה

רפיון המתח במחנה חובבי ציון בחוץ־לארץ / אזעקת פתח־תקוה לעזרה / הסטטיסטיקה המפורטת של הנפש והרכוש במושבה / מי ומי הם הנמצאים בפתח־תקוה / פירוט צרכי המושבה / אגודת הפועלים הראשונה והצלחתה בכיבוש העבודה / רמזים ראשונים לעזרת הנדיב / מינויו של ד. חיים למנהלה החקלאי של המושבה / פתח־תקוה וחובבי ציון מייחלים לעזרת הנדיב / ר׳ שמואל מוהילובר באירופה המערבית לשם גיוס עזרה לפתח־תקוה / אדר תרמ״ז — ראשית עזרת הנדיב לפתח־תקוה / גאולת ״הרבע״ / העברת הקושאנים משמו של

גוטמן לבעלי הנחלאות / ביקורו הראשון של הנדיב בפתח־תקוה / תוצאות הביקור / אוסובייצקי במקומו של ד. חיים / הנדיב דוגל בעקרון של העבודה העצמית / הודעת אוסובייצקי על דרכי התמיכה של הנדיב בפתח־תקוה / פתח־תקוה בועידת חובבי ציון בדרוזגניק / שתי הרשויות: חובבי ציון והנדיב / פנייתו של פינסקר לבני המושבה לא להטריד את הנדיב בבקשות תמיכה לפרטים / מלחמת לילינבלום ורש"מ מוהילובר בענין העדפת פתח־תקוה בקבלת תמיכה מחובבי ציון / חג חנוכת הבאר בנחלתו של לחמן / עשרים ושמונה המשפחות הנתמכות על־ידי הנדיב / כיצד נוצר מספר זה / ה"נדחים" והמוצאים מרשימת הנתמכים / התנאים לעשרים ושמונה הנתמכים / פניית ה"נדחים" לעזרה / שאלת השמיטה / "קול מהיכל" של רבני ירושלים נגד העבודה בשביעית / פולמוס השמיטה במושבה / אוסישקין על מקיימי האיסור בפתח־תקוה / א. ז. איכילוב מספר ברבים את הנוהג במושבה וטעמיו / היתר העבודה הוא אך ורק בתנאים של עבודה ערבית.

פרק שמונה־עשר: מושבת הכרמים עמ' 192—206

ממושבת פלחה למושבת כרמים ונטיעות / מומחי הנדיב פותחים בנטיעות / נימוקיהם לכך / המפנה החדש בחיי המושבה / במקום היבול מעמל ידים — העבודה השכירה במטעי הנדיב / ר"מ פינס מסביר את יתרונותיהם של המטעים / אסמכתא לכך מדברי רז"ל / אחד־העם מתריע נגד בולמוס הנטיעות / ה"אמת מארץ־ישראל" שלו / נימוקיו נגד הנטיעות / הסכומים שהשקיעו חובבי ציון בפתח־תקוה / הנטיעות על חשבון הפלחה / ברכת "שהחיינו" למראה חקלאים עברים במושבה / פתח־תקוה לפנים והיום / הספור העברי הראשון על פתח־תקוה מאת זאב יעבץ / ספורו של יהושע ברזילי על פתח־תקוה / בעיית העבודה העברית / הגדרת המושג: "עובדי אדמה" / ראשית המאבק על העבודה העברית / שטאמפר, יעבץ ולילינבלום על פתרונה של שאלה זו / "לא חסד אנחנו עושים לעניי אחינו השכירים" / הדור הצעיר במושבה / בתי החינוך / ילדי המושבה בעבודה / בתי חינוך חילוניים ודתיים / אידיש וצרפתית לשונות הדיבור במושבה.

פרק תשעה־עשר: כשלון האפוטרופסות ומשבר הכרמים עמ' 207—221

האפוטרופסות בשלביה הראשונים / ר' שמואל מוהילובר על האפוטרופסות של חובבי ציון / טיבם של פקידי הנדיב / הפלחה הקרבן הראשון של האפוטרוסופת הבארונית / הניתוק מעבודת האדמה / מקסם השוא של הנטיעות / האזהרה בעוד מועד נגד בולמוס הנטיעות / קשיחות הפקידות ומומחיה / חלוקת הכרמים לעשרים ושמונה המשפחות / משבר הכרמים וסיבותיו מחיר הענבים המדומה והריאלי / בקרתו הקטלנית של אחד־העם / הפקידות מוליכה שולל את הנדיב / כשלון מומחיה החקלאיים של הפקידות / עקירת הכרמים / גידולי באושים של האפוטרופסות / שלילת העצמאות האישית והכלכלית מאת האכרים / בני פתח־תקוה שכירי יום אצל הפקידות / תוצאותיה השליליות של התעסוקה המלאה / "מיוחסים" ו"נחותים" במושבה / חיכוכים בין הפקידות לנתמכים / הבריחה מהעבודה והעבודה הערבית / הנדיב על העבודה הערבית / סקר כללי של המושבה בשנת תרנ"ב (1892) / פירוט חמשים ושש המשפחות במושבה / חורבנה של יהוד / ר' מרדכי גימפל יפה, זאב יעבץ ורי"מ פינס ביהוד / מצבם של פועלי פתח־תקוה / "כפר שהיא עיר ועיר שהיא כפר".

עמ' 222—237 פרק עשרים: קיצה של האפוטרופסות וחבלי המעבר

התערבות הפקידות בכל תחומי החיים במושבה / ועד המושבה הראשון ופעולותיו / ניצני ההנהלה העצמית / התעללות הפקידות מגיעה לשיאה / יואל משה סלומון מגלה את מעשי הפקידות / אין הנדיב מזדהה עם מעשי הפקידות / הנדיב מוסר ליק"א את הנהלת ענייני המושבה הנתמכות על ידו / ההודעה בפתח־תקוה על חילוף האפוטרופסות של הנדיב ביק"א / המעבר מרשות לרשות / יחס הציונות המדינית למושבות ומפעלו של הנדיב / הרצל ונורדוי על כך / גילוי דעת הקונגרס הראשון על המושבות הראשונות / מגילת היסורים של העשרים ושמונה / המשלחת לפאריס מטעם העשרים ושמונה / נורדוי וקרמנצקי מטפלים בשלוחי פתח־תקוה / הצפייה לעזרת הקולוניאלבאנק / בני פתח־תקוה מופיעים באסיפה פומבית בפאריס / פגישת המשלחת עם הרצל בוינה / הכהן הכלר מתענין בפתח־תקוה / סיום המשא ומתן עם יק"א והנדיב / השחרור מהאפוטרופסות ועליית ענף מטע ההדרים / הפרדסים הראשונים / שטחי הפרדסים בפתח־תקוה / חברת "פרדס" / כיבוש עבודות הפרדס ושכלולן על־ידי יהודים / פתח־תקוה תחנת נסיון לפרדסנות / שגשוגה של המושבה / המאזן עם מחצית היובל של פתח־תקוה.

תקופת העליה השניה

עמ' 241—253 פרק עשרים ואחד: פנים חדשות במושבה

פרעות 1903 בגולה / הצעת אוגנדה / עתונות בן יהודה מנהלת תעמולה לאוגנדה / הטריטוריאליסטים במושבות ובפתח־תקוה / הכינוס בזכרון יעקב לארגון הישוב והתנגדות עתונות בן יהודה והמושבות לניצני ארגון הישוב / אזלת יד התנועה הציונית לאחר מות הרצל וכשלון הצעת אוגנדה / העליה השניה ורקעה / ריישומם בישוב של עולים ראשונים אלה / ראשוני העליה השניה בפתח־תקוה / קבלת הפנים במושבה / נוער פתח־תקוה נוהה אחרי בני העליה השניה / קיטרוגו של משה סמילנסקי על היחס לעליה השניה / היחס החדש לעבודה של אנשי העליה השניה / ההתנגדות לתמיכה / א. ד. גורדון נלחם בפתח־תקוה נגד אוגנדה / ראשית החיכוכים בין הפועלים והמושבה על רקע של שמירת הדת / ההסתגלות לעבודה / ייסוד „הפועל הצעיר" בפתח־תקוה / סיסמת: כיבוש העבודה / נשף חנוכה תרס"ו של הפועלים / החרם על הפועלים העברים / א. ד. גורדון וסיסמתו: "לא נזוז מפה" / הפועלות הראשונות בפתח־תקוה / ראשית המאבק על העבודה העברית / הדור הצעיר במושבה "איה הפועל העברי שלכם"?

עמ' 254—269 פרק עשרים ושנים: העבודה העברית

העבודה העברית בימי העליה הראשונה / יחס הנדיב והפקידות לעבודה העברית / "שכלול" הפועלים / השוני שבפועלי העליה השניה / "הפועלים החדשים מסורים לעבודתם" / העבודה העברית בפובליציסטיקה הציונית / "הפרוגראמה שלנו" לאוסישקין על העבודה העברית / הבחינה של העבודה העצמית / הגורמים לריבוייה של העבודה הערבית בפתח־תקוה / העבודה המעורבת והגורם המדיני כביסוסה האידיאולוגי / הויכוח על העבודה המעורבת / סיכומו של אחד־העם ב"סך הכל" שלו / השמירה העברית / תוצאותיה של השמירה הערבית בפתח־תקוה / השומרים העברים בפתח־תקוה נגד השמירה המעורבת / "עובדים במעדר ומדברים

בלשון הקודש" / קלוב הפועלים / התנגדות בין פועלי פתח־תקוה להקמת מעונות פועלים / סל המזונות של הפועל העברי / חנוכת בית הפועלים / לשכת העבודה "מצפה" / פ. פסקל על יעילותה של העבודה העברית / פתח־תקוה מוציאה מקרבה את האורזים העברים הראשונים / הישגי פועלי העליה השניה בפתח־תקוה.

פרק עשרים ושלושה: תסיסה וגידול עמ' 270—285

תולדות ההנהגה העצמית בפתח־תקוה / הרווחה והשפע במושבה / ספר האחוזה / סדרי בחירה לועד המושבה / זכויות וקיפוח זכויות / בני האכרים מתמרדים באבותיהם / ייסוד הסתדרות "הצעירים" / הצגות תיאטרוניות במושבה על־ידי פועלים / "הצעירים" מציגים בניגוד להוראות הרב ומחאות הוריהם / רופא המושבה ד"ר יעקב ברנשטיין כהן / פעולתו לביעור העזובה בשדה ההיגיינה / חיכוכיו עם ועד המושבה / מלחמת "הצעירים" בועד המושבה / הסערה במושבה לרגל מלחמת "הצעירים" ב"זקנים" / התפטרותו של ברנשטיין כהן / השלום / קריעת הדגל הציוני / בתי־הספר / בית־הספר החקלאי / הצגות תיאטרוניות / הספריה הצבורית / רשמי תיירים מפתח־תקוה / אברהם שפירא גיבור שני סיפורים ב„השלוח" / אורחים בפתח־תקוה / ביקורו של הנדיב.

פרק עשרים וארבעה: ה"בנות" הראשונות עמ' 286—296

בני פתח־תקוה רוכשים אדמות בכפר־סבא / התפתחות המטעים והעבודה שם / פולמוס י. ויתקין וי. אהרנוביץ בדבר התישבות פועלים / הועד האודיסאי יוזם הקמת משקי עזר לפועלי המושבות / רכישת הקרקע לעין גנים / ראשית עין גנים / העבודה העצמית והעברית בעין גנים / א. ד. גורדון על כך / עין גנים מרכז תנועת העבודה הארציישראלית / הישגי חמש השנים הראשונות / עלית התימנים ובואם לפתח־תקוה / חבלי קליטת התימנים במושבה / הפועלים העברים והתימנים / האסיפה המשותפת הראשונה של הפועלים האשכנזים והתימנים / הקמת בתי מגורים לתימנים / מחנה יהודה וחבלי ראשית.

מלחמת העולם הראשונה ועוללותיה

פרק עשרים וחמישה: בימי מלחמת העולם הראשונה עמ' 299—311

מצבה הכלכלי של פתח־תקוה בפרוס פרוץ המלחמה / מצב הפועלים והעבודה העברית / הדי מלחמת השפות בפתח־תקוה / אותות ראשונים של משבר / ועדות החירום של ועד המושבה / תוצאות ראשונות של כניסת תורכיה למלחמה / צו ההתעתמנות / חיפושי נשק במושבה / מכת הארבה / המלחמה בארבה והנזקים / סבל הפועלים בימי המשבר / פועלי פתח־תקוה, חברי פועלי ציון, מקימים את הקבוצה הקואופרטיבית: "אחוה" / קבלת עבודה בקבלנות / הישגי הקבוצה / הקומונה של פועלי פתח־תקוה / קבוצות "בנות" ל"אחוה" / ערכן של הקבוצות בכיבוש העבודה בשנות המלחמה / רעב ומחלות במושבה / התקדמות האנגלים בדרום הארץ / גירוש יפו ותל־אביב / פתח־תקוה התחנה הראשונה למגורשים / גזירת הגירוש על פתח־תקוה / השיירות לפתח־תקוה ומפתח־תקוה / הצפיפות במושבה / פתח־תקוה מרכז העסקנות ביהודה / הצפייה לבוא האנגלים / סחיטת התורכים / כפר־סבא תחנה שניה לגולים ולמגורשים.

עמ' 312—330 פרק עשרים ושש: בקו האש והחזית וכיבוש האנגלים
החמרת הגזירות על פתח־תקוה / החיפוש אחרי מרגלים ועריקים מן הצבא / המצוקה במושבה / קרנות הסיוע מחוץ־לארץ / מטבח הפועלים בהנהלת קבוצת פועלות מהגליל / אופן חלוקת כספי הסיוע והעבודה / שלושת הקרבנות / התקדמות האנגלים בדרום / הצהרת בלפור וכיבוש ירושלים / החזית ליד הירקון / נסיגת התורכים ועזיבתם את המושבה / כניסת האנגלים / שובם של התורכים / הניתוק מיפו ותל־אביב / גזירות חדשות / מעשי שוד והתעללויות / גזירת הגירוש על פתח־תקוה / אסיפה כללית בלילה בבית הכנסת / תהלוכת נשים למפקד לשם ביטול הגזירה / סבל המגורשים / המערכה בתוך תוכה של המושבה / השחרור וכניסת האנגלים / המערכה בסביבת פתח־תקוה / בוא ועד הצירים / ביקור חברי ועד הצירים בפתח־תקוה / חג החזרת ספרי התורה מפתח־תקוה לתל־אביב / גזירת פינוי פתח־תקוה על־ידי הממשל הצבאי הבריטי / מחאתם של וייצמן ובן הנדיב / גילויי האיבה של הממשל הצבאי / סבל המושבה בגירוש חדש זה / כיבוש כל הארץ על־ידי האנגלים / סיום תקופת המלחמה / בני פתח־תקוה הפזורים בכל קצוי הארץ חוזרים הביתה / פתח־תקוה בת ארבעים / שיקום ההריסות / "אחוה" / סיכום נזקי המושבה / המשבר והמצוקה בשל החובות והנזקים / הועדה להכניס עבודה עברית לפתח־תקוה.

עמ' 331—341 פרק עשרים ושבעה: ההתנפלות על פתח־תקוה
המצב בעבודה / פועלים עברים וערבים / ההסתה הערבית בסביבה / האחד במאי 1921 / ועד ההגנה / עזיבת הערבים / כפר־סבא בלהבות / בני כפר־סבא ועין־חי בפתח־תקוה / מערך ההגנה / מצעד הערבים המתנפלים / הערבים מקיפים את המושבה / המערכה / רבים נגד מעטים / הקרבנות והפצועים הראשונים / גבורת ישישים ונערים / המערכה מצד דרום / עזרתם של חיילים הודיים / תבוסת המתנפלים / דברי אב שכול / מאסרים בדרך של שיווי משקל / המשפט / הרשעתו של אבו קישק / ממאמצי האנגלים לשחררו / השלום וסיומה של הפרשה / שובם של הערבים.

ממועצה מקומית לעיריה

עמ' 345—353 פרק עשרים ושמונה: התקופה החדשה בחיי המושבה
פתח־תקוה — מועצה מקומית / תולדותיו של ועד המושבה / התא של שלטון עצמאי שטופח במושבה ותחומיו / התפתחות המושבה ושיקומה לאחר המלחמה / מסילת הברזל פתח־תקוה—ראש־העין / פלוגת גדוד העבודה בראש־העין / שובם של הפועלים הערבים / קיבוצי הפועלים הראשונים.

עמ' 354—367 פרק עשרים ותשעה: שנות הגידול בימי העליה הרביעית
הרחבת מטעי ההדר / שיכלול שיטות העיבוד / תקופת הטאבק במושבה / כפר גנים / שטח הביצה והחלוקתו / הכבישים הפנימיים והחשמל / כביש פתח־תקוה—תל־אביב / ההיאבקות עם הממשלה / הקושאנים הראשונים / כניסת חבורת "מעבר" למושבה / רישומה / פלוגת עין־חרוד / העבודה המלאה / הקיבוצים והחבורות / "הכובש" / חוסר העבודה / ראשית גבעת השלושה / משק הפועלות וחבורת הפועלות.

פרק שלושים: מאורעות הקטיף עמ' 368—377

חוסר העבודה / פועלים עוזבים את המושבה / הפגנת הפועלים והדיה / דיוני מועצת המושבה והחלטותיה /משא ומתן עם מוכרי הפרי לסוחרי הערבים בדבר הבטחת העבודה העברית בחוזי המכירה / משמרות ליד הפרדסים / התערבות ההנהלה הציונית והועד הלאומי / לשכת העבודה של הועד החקלאי / הפסקת המשא ומתן / יום מאורעות / פועלים מוכים ונפצעים / מאסרים / הדי היום בישוב ובגולה / משפט הנאסרים ופסק־הדין / המצב בעבודה אינו משתנה / סלע המחלוקת: שתי לשכות עבודה.

פרק שלושים ואחד: מלחמת העבודה העברית עמ' 378—389

ישיבות משותפות של הועד החקלאי ומועצת הפועלים בענין העבודה העברית במושבה / חילוקי הדעות בדבר הלשכה המשותפת / התפרצות אל משרדי הועד החקלאי / גילויי הדעת של שני הצדדים / משה סמילנסקי וזלמן גיסין על העבודה העברית / נתונים על העבודה העברית במושבה / רישומם של מאורעות תרפ"ט על המושבה / עזיבת הפועלים הערבים / עבודה עברית טהורה במושבה / שובם של הערבים / התחדשותם של החיכוכים / משמרות, מאסרים והתפרצויות / המשפט ופסק הדין / סלע המחלוקת: שיעור השכר היומי / מאמצי התיווך של פנחס רוטנברג / נתונים על צבור הפועלים במושבה / עצרת חג מחצית היובל לעליה השניה / העבודה העברית בבנין / הקיבוצים והפלוגות במושבה / מהמושבה להתישבות.

פרק שלושים ושנים: מושבת הפרדסים בימי הגיאות עמ' 390—403

הישגי המושבה בשנת החמשים לקיומה / שיאיה של מושבת הפרדסים וגורמיהם / שטחי הפרדסים / הפרדס שדה־השקעה של בעלי הון ובני המעמד הבינוני / גידולה של הבנייה / בחירות למועצת המושבה ותוצאותיהן / כפר גנים / גת רמון / גבעת השלושה / מוסדות חנוך ותורה / רבני המושבה / הגיאות הכלכלית וממדיה / בולמוס הנטיעות / גידולה של האוכלוסיה / החנוך ברשות המושבה / התעסוקה המלאה / הפועלים עוזבים את הפרדס ונוהרים לעבודות משתלמות יותר / פירצות בעבודה העברית בשל המחסור בפועלים / מלחמת העבודה העברית בכפר גנים / משמרות ומאסרים / ריבויין של לשכות העבודה / השביתה הכללית של פועלי הבנין / התיגרה עם הפועלים הרויזיוניסטיים / סיומה של השביתה / קיבוצי העליה החמישית / כפר סירקין / בית החולים בילינסון.

פרק שלושים ושלושה: בימי המאורעות עמ' 404—414

ועד ההגנה / הגפירים / השמירה על גבולות המושבה / הפגיעות במושבה וסביבותיה / הכרזת המושבה כעיריה / הדיונים סביב תחומי העיריה / המועצה הכפרית / ראשית התעשיה / קרית אריה / המשבר בפרדסנות / העבודה העברית בימי השפל הכלכלי / הפועל העברי חוזר לפרדס / חוסר העבודה / השפעת מאורעות תרצ"ו על העבודה העברית / מאה אחוז של עבודה עברית במושבה / לשכת העבודה הכללית / הישובים סביב המושבה / פתיחת בית החולים הנקרא זמן קצר אחר כך על שמו של משה בילינסון / מחצבות מגדל צדק / פתח־תקוה בת ששים.

בימי גורל והכרעה

עמ' 417—432 פרק שלושים וארבעה: מלחמת העולם השניה (1939—1945)
הפרדס החרב / המשבר וחוסר העבודה / המצב הכלכלי בראשית ימי המלחמה / הבחירות לעיריה בשנת 1940 ותוצאותיהן / ראשית הגיאות הכלכלית / מפעלי התעשיה בסימן המאמץ המלחמתי / איזור תעשיה חדש / ההתגייסות לצבא הבריטי / השירותים לשעת חירום / הרווחה וחוסר פועלים / פרולטריון תעשייתי במושבה / פתח־תקוה מרכז גדול לתעשיה צבאית ואזרחית / המושבה בת ששים וחמש / חידוש משלוחי הפרי / מצוקת הפרדסנים והקריאה לעזרה / המושבה מרכז ארגוני המהתרת וביחוד של הארגון הצבאי הלאומי / מעצרים והכרזות עוצר / קול אם המושבות במאבק הישוב עם השלטון הבריטי.

עמ' 433—447 פרק שלושים וחמישה: ימי המאבק (1945—1948)
המאבק נותן את אותותיו בכל / בני המושבה נעצרים ואף מוטסים לחוץ־לארץ / פגיעות בבריטים והכרזות עוצר / מצור על המושבה / בן המושבה בקרבנות המצור על שפיים / העליה החדשה בפתח־תקוה / השיכונים החדשים והמרובים / מיזוג החקלאות והתעשיה / הסתלקותם של ראשונים / שפל בפרדסנות וגיאות בתעשיה / המצור על גבעת־השלושה / עמידת הגבורה של הקיבוץ / תעלולי הבריטים במושבה / סכסוך עבודה במטוויות / תיגרה בין פועלי הלשכה הכללית והפועלים הריביזיוניסטיים / ההסכם / חיפושים ופגיעות של הבריטים / נוה עוז / שכונות וקריות חדשות / השרשת העולים החדשים / שלושה מבני פתח־תקוה עולים לגרדום / ימי המשטר הצבאי / התפשטותה של המושבה לכל העברים / בית הפועלים החדש / עשור לעיריה ולמועצה הכפרית.

עמ' 448—460 פרק שלושים ושש: מלחמת השחרור ושנים ראשונות במדינת ישראל
שוד ורצח במושבה / ההתנגשות הגלויה הראשונה עם הכנופיות / „בפתח־תקוה הונח היסוד למדינה עברית לפני שבעים שנה" / בסביבי המושבה גורתה היריה הראשונה של מלחמת השחרור / הקרבנות הראשונים / השוטרים האנגלים והערבים עוזבים את המושבה / הקרבות וסיוע האנגלים לערבים / ערביי הסביבה עוזבים את מקומותיהם בלחץ הכנופיות / הכפר יהודיה מרכז ההתקפות על הישובים היהודיים / המאבק על כביש לוד, ראש־העין, מסילת הרכבת והמחצבות במגדל צדק / המושבה בימי המערכה / פינוי הבריטים / הנפת דגלים עבריים על מרכזי השלטון המנדטורי / ההכרזה על המדינה והכרזה מספר 1 של מפקד הגוש / הקרבות בתמוז תש"ח על סביבי המושבה / הכיבושים והנצחונות / גבורתם של המגינים והלוחמים מבני המושבה / התפוררות החזית הערבית בסביבה / המושבה בת שבעים / העולים החדשים מתישבים בישובים הערביים הנטושים שבסביבה / יהודיה — ישוב עברי / מחנה ראש־העין / גידול האוכלוסיה / הבחירות לעיריה ותוצאותיהן.

עמ' 461—470 פרק שלושים ושבעה: מקץ שבעים וחמש שנה
הנהלת העיר בידי סיעות הפועלים / הרחבת תחומי השיפוט העירוני / השכונות שסופחו / פתח־תקוה הגדולה / הדאגה לשכונות ולפרברים / המעברה ובעיותיה / התקציב העירוני

ומגמותיו הצבוריות / מצוקת האבטלה / ודרכי פתרונה / סיכומים לשנת השבעים וחמש לקיום המושבה: שטחי הקרקע, השכונות והשיכונים, האכלוסיה והרכבה / בתי החינוך לגווניהם / מוסדות הבריאות / השירותים הדתיים / מפעלי החרושת והתעשיה / השטחים החקלאיים / סיום.

ד"ר א. י. ברור: סקירה גיאוגרפית עמ' 473—493

ד"ר מ. אבי־יונה: תולדות תחום פתח־תקוה עמ' 497—516

פרופ' מ. אבנימלך: גיאולוגיה של פתח־תקוה והסביבה עמ' 519—542

פרופ' מ. זהרי: הצמחיה והצומח של פתח־תקוה וסביבותיה עמ' 545—549

יזכור: בני פתח־תקוה אשר מסרו נפשם על המושבה והמולדת עמ' 553—570

ז. יואלי: דברי חתימה עמ' 573—575

רשימת התמונות והמפות

אחרי עמ' ב' פתח־תקוה ממעוף ציפור
אחרי עמ' 8 החת"ם סופר, הגאון מוילנה, ירושלים בשנת 1867
אחרי עמ' 56 יהושע שטאמפר, יואל משה סלומון, יהודה ראב, דוד גוטמן
אחרי עמ' 104 יחיאל מיכל פינס, אריה ליב פרומקין, זרח ברנט, אברהם קופלמן
אחרי עמ' 176 הנדיב הידוע, ד"ר אהרן מאיר מזי"א, יהושע ברזלי, אליהו ספיר
אחרי עמ' 200 היקב — מראשוני הבנינים במושבה
אחרי עמ' 216 משה שמואל בכר, יהודה בכר, אברהם בכר, חיים משה סלור
אחרי עמ' 224 מרדכי דינוביץ, אהרן ליב מכנס, דוד נוביק, ברוך גולומב
אחרי עמ' 232 רחוב "חובבי ציון" (1910)
אחרי עמ' 264 ברל כצנלסון, אהרן דוד גורדון, יעקב רבינוביץ, דוד בן־גוריון
אחרי עמ' 272 הצעירים מראשי "המרד"
אחרי מע' 280 פרשים מבני פתח־תקוה (1912)
אחרי עמ' 296 אברהם שפירא, סנדר חדאד, משה שמואל ראב, פרץ פסקל
אחרי עמ' 304 הדרים אשר אכל הארבה, הגמל בשרות ההדרים
אחרי עמ' 312 בני פתח־תקוה מחזירים את ספרי התורה שהוגלו עמהם (1917)
אחרי עמ' 320 חברי הקלוב הלאומי־רדיקלי
אחרי עמ' 352 מועצת המושבה ב־1928
אחרי עמ' 360 מחנה הבורות "מעבר" —גרעין גבעת השלושה (1925)
אחרי עמ' 384 אזור התעשיה החדש
אחרי עמ' 392 הרב שמואל אבא קטרוני, הרב ראובן כ"ץ, פנחס מאירי, זלמן גיסין
אחרי עמ' 392 קבוצת שומרי פרדסים (1932)
אחרי עמ' 400 חברי מועצת המושבה בשנת 1934
אחרי עמ' 408 שלמה שטאמפר — ראש העיריה הראשון
אחרי עמ' 408 בית־החולים על שם משה בילינסון
אחרי עמ' 416 מועצת־העיריה השניה
אחרי עמ' 424 יוסף ספיר — ראש־העיריה 1940—1951
אחרי עמ' 432 בחג השבעים של פתח־תקוה
אחרי עמ' 440 נוף הדר במושבה
אחרי עמ' 448 בית "יד־לבנים"
אחרי עמ' 456 חברי מועצת העיריה בשנת היובל
אחרי עמ' 464 ראש־העיריה פנחס רשיש
אחרי עמ' 574 מגוף המושבה

עמ' 477 מפת נפת פתח־תקוה
עמ' 481 מפת תאריכי רכישת הקרקעות ; חתך
עמ' 483 הגובה מעל פני הים
עמ' 499 האיזור בימי הבית הראשון
עמ' 505 האיזור בימי הבית השני, המשנה והתלמוד
עמ' 513 האיזור בתקופת הצלבנים
עמ' 521 חלוקה גיאומורפולוגית של איזור פתח־תקוה—תל־אביב
עמ' 525 המרי הבניה בשטח פתח־תקוה—תל־אביב
עמ' 533 המבנה הגיאולוגי וסדר שכבות חול באזור פתח־תקוה—תל־אביב

התמונות נדפסו בדפוס אריאלי.

ברכות ומודעות

מועצת פועלי פתח-תקוה

שולחת ברכתה ל„אם המושבות"
ערש תנועת הפועלים העברית בארץ ישראל
ולכל רבואות הפועלים הפזורים בכל פינות
הארץ – וינקו בפתח־תקוה את מקורות
מאבקם לזכויות העבודה וכיבושה.

„יכין — חקל" בע"מ

עבוד פרדסים, גני־ירק — תעשיה חקלאית,
התישבות עממית — מטעי הדר חדשים

המשרד הראשי:
תל־אביב, רחוב ליליגבלום 48, ת"ד 332, טלפון 67221.

אינג'. מ. מור – אינג'. ש. פישברג
בנין ומדידות

פתח־תקוה, רחוב שטמפפר 28

לפתח־תקוה ליובלה ה־75
ברכות

משה בן־חורין (גינזבורג)
אינג'ינר — ארכיטקט
פתח־תקוה, רחוב ש. אהרונסון 23

המועצה הכפרית והסתדרות החקלאית פ"ת

מיסודם של אכרי פ"ת וחקלאיה ומסגרתם של ממשיכי שרשרת הפלאות של תחיתנו הלאומית והתישבותנו המחודשת רואות את ראשיתן נעוצה באותו יום היסטורי בו נחרש התלם העברי הראשון באדמותיה לפני 75 שנה.

ביום חגנו־יובלנו זה נעלה ברטט לראשונה את זכרם של הראשונים חלוצי האדמה, מניחי יסודות המדינה ונושאי חזון העצמאות, נעמודה דום בפני בנים ממשיכים אשר שפכו דמם ונתנו חייהם על מזבח שמירה על גבולות, הגנה על רכוש ונפש ובמאבק הנועז לתקוה ולעצמאות, ותפילתנו וברכותנו למושבתנו־עירנו, לאם ולסבתא בישראל כי כשם שהפכה מ"עמק עכור" לפתח תקוה ומפתח תקוה לעיר ואם בישראל תמשיך לצעוד מחיל אל חיל. וישמשו לה מעשי אבות סימן לבנים. מי יתן ורגשות אחוה, אחריות ודאגה משותפים יהוו יסודות מאחדים ומלכדים בין אחים ותיקים כחדשים, נותני עבודה ופועלים, בעלי מלאכה כסוחרים — כולם כאחד מניעים חשובים וחיוניים לקדומה, פתוחה, שגשוגה ואשרה של העיר.

לפתח־תקוה "אם המושבות"

עריסתה של החקלאות העברית,
אם ההתישבות החדשה,
סוללת הדרך לעצמאותנו במולדת —

את היי לאלפי רבבה...
ויתברכו בך כל ערי הארץ...

עירית חולון

לאם המושבות פתח־תקוה

ממשיכי השרשרת של ראשוני פתח־תקוה
ליובלה השבעים וחמש ברכות נאמנות.

מועצה אזורית מפעלות
(כפר מעש, כפר גני יהודה, גני יהודה, מגשימים, אל גבול)

לאם המושבות פתח־תקוה

מיטב הברכות ליובלה השבעים וחמש.

מושב מעש

„המקדים"
אגודת נהגי־מוניות
שרות לכל חלקי הארץ

המשרד: רחוב פינסקר
פתח־תקוה, טלפון 233.

קפת אשראי וחסכון

אגודה הדדית בע"מ פתח־תקוה — נוסדה בשנת 1931

נותנת הלואות לחבריה מכל שכבות ומעמדות האוכלוסיה במרחב פתח־תקוה.
מקבלת פקדונות לזמנים ארוכים וקצרים.
מעודדת ומפיצה את רעיון החסכון בין שורות הנוער.
מחלקה מיוחדת לטפול בכל ענפי הבטוח.

יחד עם חג יובלה השבעים וחמש של אם המושבות, חלוצת וערש החקלאות בישראל המתחדשת, חוגג בית המסחר הכללי של אחים עובד הותיק ביותר בפתח־תקוה את יובל הארבעים לקיומו.

במשך ארבע עשרות השנים הללו שקד בית המסחר לטפח קשרים תקינים עם לקוחותיו הרבים ורכש לעצמו מוניטין בפתח־תקוה וסביבותיה כמרכז גדול לאספקה חקלאית, כפירמה הוגנת ובת קיימא וכל זה הודות לחריצותם ואדיבותם לקהל של בעלי בית המסחר.

אחים עובד יפעלו גם בעתיד להמשך טפוח המסורת והיחסים התקיניים עם הצבור וידאגו לשפור מתמיד של בית מסחרם לשביעת רצון לקוחותיהם.

אחים עובד

פתח־תקוה, רחוב ברון הירש 12, טלפון 308.

ספקים כלליים לכל ענפי המשק החקלאי.

עריסתה של פתח־תקוה — יהוד המחודשת

מברכת את פתח־תקוה ליובלה השבעים וחמש

נזכור את עזרתכם בקליטתנו

תגדילו לעשות להרחבת תחומים ולשלום העם במולדת.

המועצה המקומית יהוד

אגודת "האורז" בע"מ

פתח־תקוה, ת. ד. 30, טלפון 258.

סניפים בכל מושבות מטעי ההדרים בארץ.

✶

מוציאה לפועל את כל עבודת האריזה בפרי הדר, מספקת מרכזי עבודה, מפקחים, אורזים ועוזרים.

"המשוק" פתח־תקוה

מסחר כללי בפירות וירקות השוק המרכזי

שבח שניידמסר — דניאל פינברג

✶

משווק תוצרת חקלאית בסיטונות ובקומיסיון.

„חקל"

חברה קבלנית לחקלאות בע"מ

סניף פתח־תקוה

המשרד: רחוב וולפסון בית ההסתדרות — טלפון 268.

*

קבלת פרדסים לעבוד שנתי, עבודות חקלאיות, קטיף, אריזה, ומשלוח פרי. פתוח גני ירק וגנות נוי, עבודות יעור והכשרת קרקעות בכלים משוכללים.

„פת" בע"מ

מאפיה וקונדיטוריה קואופרטיבית

נוסדה בשנת 1928, פתח־תקוה, רחוב קטרוני 53.

המאפיה החשמלית, המשוכללת והגדולה ביותר בעיר. מספקת לחם, עוגות וכל מיני מאפה ליותר ממחצית תושבי העיר והסביבה.

דרשו לחם ועוגות של מאפיה וקונדיטוריה "פת" ותהנו.

„נתיב" בע"מ

ארגון נהגים בעלי מכוניות משא.
פתח־תקוה, רח' חובבי־ציון 42, טלפון 323

תחבורה והובלה לכל חלקי הארץ.

מברך את אם המושבות ליובלה ה־75.

קפת מלוה חקלאית

אגודה הדדית בע"מ, פתח־תקוה
נוסדה בשנת 1922 — תרפ"ב

נותנת הלואות לחבריה
מקבלת חסכונות ופקדונות
ועוסקת בכל יתר ענפי הבנקאות.

נוה-עובד

מברך את אם המושבות

ליובלה ה־75

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י

מרגוע לעובד

מפעלי נופש והבראה

תל־אביב, רחוב מקוה ישראל 8, טלפון 4049, ת. ד. 2838

500 מקומות הבראה בהרים, על שפת הים ובחוף הכנרת, ב"כפר החורש", הר "כנען", "צפת", "טבעון", "נתניה" ו"מגדל" (למתרחצים בחמי טבריה).

מקומות הבראה נמסרים לארגוני עובדים, קופות תגמולים וישובים חקלאיים על יסוד זכויות בחברה.

קופת חולים עממית

מיסודה של הדסה

מגישה עזרה רפואית לכל שכבות הישוב ללא הבדל מעמד. העזרה לחברי הסניף בפתח־תקוה מוגשת בבתי הרופאים לפי שיטת הבחירה החפשית.

משרד הסניף: רחוב נורדוי 7, טלפון 358, פתח־תקוה.

משרדי המרכז: רחוב לילנבלום 40, תל־אביב, טלפון 3718, ת. ד. 1551.

„ברלוי", מפעלי אבן וסיד בע"מ

תל־אביב, רחוב החשמל 12, טלפון 5684

סיד רגבים, אבקת סיד, סיד לחקלאות, חצץ מכל הגדלים, אבן לכבישים.

פתח־תקוה, טלפון 354.

מאפיה קואופרטיבית

„שבלת"

*

מאפה מובחר וטעים

*

פתח־תקוה, רחוב קלישר 22.

תנובה

מאגדת על יסודות קואופרטיביים 400 ישובים חקלאיים ומאות משקים בודדים בכל אזורי הארץ לשווק תוצרת חקלאית ותעשית מזון.

משווקת חלב שתיה, חמאה, גבינה רכה, שמנה וכחושה, גבינות משומרות, לבן, קפיר, לבניה, חלב מעורב, ירקות, תפוחי־אדמה, פירות, ביצים, עופות, דגים, עגלים וטלאים, דבש, ריבות, שמורים, כיבושים, מיצי־הדר ומיצי פירות, קורנפלור, פודינגים, מוצרי מתיקה, ביסקויטים, פרחים ושתילים, טבק.

מחלבות עירוניות ואזוריות.

מחסנים סיטוניים ומחלקות בכל הערים ובמושבות הגדולות.

מחלקה לרכוז תוצרת חקלאית ומחסני אריזה — בכל אזורי הארץ.

מפעלי ייצור: פרי תנובה — תעשית תוצרת לואי מפרי הדר ותוצרת חקלאית שונה — רחובות;
תעשית גבינות משומרות — תל־יוסף;
"צוף" — רמת־גן;
"זית" — בית כבישה לזיתים ומחלקה לתעשית שמורים — תל־יוסף;
מחלקה לאריזת דבש — גבעתיים;
"נונין" — תעשית שמורי דגים — נוה ים;
ביח"ר להכנת מכסאות לבקבוקי חלב — בני־ברק.

חנויות "כל־בו", מזנונים וסוכנויות, תחנות חלב, חנויות ירקות ופירות של "תנובה" — בכל הערים והמושבות.

משרד ראשי: תנובה, מרכז שתופי לאגודות חקלאיות בישראל בע"מ, תל־אביב, בית תנובה, רחוב יהודה הלוי 17, ת. ד. 265, טלפונים 2126, 5655.

"תנובה" משווקת כ־70% מכלל תוצרת המשק החקלאי העברי המעורב

"דן"

שרות צבורי עירוני ובין־עירוני, יפו, פתח־תקוה ותל־אביב רבתי

אגודה שתופית בע"מ.

המשרד הראשי:
תל־אביב, רחוב ארלוזורוב 17, ת. ד. 6038, טלפונים 20164—20161.

משרדי התנועה:
ת"א, רחוב הגליל, פנת רחוב השרון, מול התחנה המרכזית, טלפון 3843.
פתח־תקוה: רחוב עוזר גרוזינסקי, מול גן המיסדים, טלפון 227.
רמת־גן: טלפון 7109.

השרות מתחיל בכל יום משעה 5 בבוקר ועד 24, פרט לקוים מסויימים שהשרות בהם לפי זמנים קבועים.

שרותי תחבורה קבועים:
א. בגבולות תל־אביב—יפו רבתי.
ב. מתל־אביב — אל כל הישובים במרחב דן.
ג. בגבולות הערים פתח־תקוה, רמת־גן, בני־ברק.
ד. מתל־אביב — אל תחנת הרכבת בתל־אביב צפון.

לעירית פתח־תקוה ולתושביה —
מיטב הברכות במלאות 75 שנה ליסוד עירכם.

לאם המושבות פתח-תקוה

לנושאי החזון ולמניחי היסודות

מיטב הברכות ליובלה השבעים וחמש

הועד המרכזי של הסתדרות
הפקידים העברים בישראל

לפתח-תקוה — רבתי

ביום יובלה ה־75
במיטב הברכות

מאת הנהלת קופת חולים
מחוז פתח-תקוה

קופת מלוה וחסכון של העובדים בפתח תקוה בע״מ

ת. ד. 60. טלפון 237

סניף: ביהוד, רחוב מס. 1 סניף: ראש־העין — בנין המוסדות

מלוה כספים לחברים, לזמנים רגילים ולזמנים ממושכים.
מקבלת שטרות לגובינא.
מקבלת פקדונות לזמנים קצרים ולזמנים ארוכים.
חשבונות עובר ושב בתנאים נוחים.
חסכונות קבועים נושאי רוחים אפילו בסכומים קטנים.
מעבירה כספים לכל נקודות הארץ.
מסדרת את העסקים הכספיים של חבריה.

דפוס ״הדר״

ש. מכנס — ג. ליפסקי

פתח־תקוה, רחוב רפפורט (ע״י תחנת הרכבת), טלפון 320, ת. ד. 25.

מוציא לפועל כל עבודות דפוס בהדור רב, מכרטיס בקור ועד ספר. מחלקה מיוחדת להדפסה וחתוך נייר לעטיפת פרי הדר.

רהיטים מובחרים

״פ א ר״

*

פתח־תקוה, רח׳ חפץ־חיים 4

ר. ליפינסקי — י. פרימק

צימרמן את מרקוס

חברת מגדלי הדרי א״י בע״מ

★

פתח־תקוה, רחוב ז׳בוטינסקי 3, טלפון 243

הסנה חברה ישראלית לביטוח בע״מ

עוסקת בכל סוגי הביטוח

בטוח חיים; בטוח נזקי רכוש וגוף; אש; גניבה ופר[illegible]; פצויים
לעובדים; תאונות אישיות; מכוניות; ימי; כסף בה[illegible]; כספת.

חברת הביטוח הגדולה בארץ.

המשרד הראשי: תל־אביב, רחוב לילנבלום [illegible]
סניפים וסוכנויות בכל הארץ.
סניף פתח־תקוה: בית ההסתדרות, רחוב וולס[illegible], [illegible] 41.

י. וב. ברניצקי

סוכני

סוקוני וקום לנפט בישראל בע״מ

פתח־תקוה

רחוב פינסקר 13, ת. ד. 119.

„מסילות פתח־תקוה״

ארגון מובילי משאות בע״מ

מוציאה לפועל כל מיני הובלות
לכל חלקי הארץ.

מברכת את אם המושבות ליובלה ה־75

„הנה״

בית מסחר לסחורות ישראל — אנגליה
סניף פתח־תקוה, רחוב חובבי־ציון 31.

מבחר גדול של סחורות לצרכי כל בית.
סיסמתנו: כבד את הלקוח ושרתהו באמונה

חברת החשמל לארץ-ישראל בע"מ

מברכת

את „אם המושבות"

שהיתה המושבה הראשונה בארץ

שהוארה באור החשמל

רשת התחבורה של א.ש.ד מקיפה 700 ישובים בישראל,

ביניהם מאות ישובים חדשים,

אתם נושא א.ש.ד ברצון ובאהבה את נטל ההתישבות

החלוצית בגיא ובערבה.

לפתח תקוה ליובלה

נחונה ברכתנו.

חמת בע"מ

מפעלי מתכת נחלת יצחק

לפתח-תקוה, עיר ואם בישראל

ברכה נאמנה ליובלה השבעים וחמש

עובדי עירית פתח-תקוה

ליובלה ה־75 של
אם המושבות
פתח־תקוה
שלוחה ברכת

בנק לאומי
לישראל בע"מ

לעירית פתח־תקוה — ליובלה השבעים וחמש
ברכותינו להתפתחותה ושגשוגה

בית קולנוע ותיאטרון "היכל"
בית קולנוע "הדר"

בית מסחר לפירות וירקות
אחים כרמלי את אברהם זיסרמן
פתח־תקוה, השוק המרכזי 4, טלפון 352.

משווקת תוצרת חקלאית
בסיטונות ובקומיסון.

מוצרי גומי
מבחר של כל מיני תוצרת גומי למטרות טכניות, רפואיות, למשק בית, לחקלאות, לבתי מלאכה ודברי ספורט. תקונים והזמנות.

יוסף לב, רחוב שטמפפר 10, פתח־תקוה.

חלוצי תעשית היין ומשקאות חריפים בארץ

יקבי ש. פרידמן ובניו

„כרמל אוריגינל"

SOVEREIGN
הטוב שבקוניאקים

פרידמנ׳ס ישן נושן
הטוב שביינות

נוסד בשנת תרמ"ח—1889
פתח־תקוה, ת. ד. 18, טלפון 263

חב׳ ג׳נרל לצמיגים
ולגומי (ישראל) בע"מ

מברכת
את פתח־תקוה על
מוסדותיה ותושביה
ליובלה ה־75.

אינג׳. יוסף גינזבורג

משרד טכני
לעבודות: בנין, כבישים ומדידות

פתח־תקוה, רחוב חפץ חיים, פנת הרצל

אינג׳. דב רבינוביץ
אינג׳. מנחם שפי

משרד טכני
לעבודות בנין, מדידה, כבישים ומים

פתח־תקוה, רחוב חובבי ציון 16

סולל-בונה בע"מ

המרכז הקבלני של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בישראל

קבלנים לבנין, סלילת כבישים, שכונים, עבודות נמל
ועבודות צבוריות אחרות.

***

פעולות בניה נרחבות ועבודות פתוח מבוצעות בכל רחבי הארץ
מגבולות הצפון ועד לפנות המרוחקות של הנגב, בואכה חוף אילת
שעל גדות ים סוף.

קליטת העליה
פתרון בעיית השכון והמגורים.
בסוס יסודותיו של משק ישראל.

משרדים:

חיפה (משרד ראשי), בית סולל בונה, הדר הכרמל, רחוב יבנה;
ת. ד. 563, טלפון 66501.

תל-אביב, רחוב אלנבי 111; ת. ד. 1267, טלפון 37—6031.

ירושלים, רחוב בן-יהודה 1; ת. ד. 1344, טלפון 7—4315.

פתח-תקוה, רחוב וולפסון, בית סולל בונה; טלפון 550.

סניפים בכל רחבי הארץ.

ברכת המטרופולין
לעיר ואם בישראל
וברכת בירת ישראל סבא
לבת שהיתה לאם המושבות

אמנו פתח-תקוה
גאותנו על שיבתך
היי לאלפי רבבה!

עירית נתניה

לפתח-תקוה — אם המושבות
ברכות ליובל השבעים וחמש.
הרחיבי גבולך,
פתחי שעריך לרבבות.

מועצה מקומית הרצליה

לאם המושבות
משגב העליה והיצירה
ברכות ליובלה

המועצה המקומית נס-ציונה

המשביר המרכזי בע"מ
חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העברים בישראל.
המוסד המרכזי להספקה של התנועה הקואופרטיבית בישראל.

המשרד הראשי:
תל-אביב, בנין המשביר, דרך שלמה, ת. ד. 130, טלפונים 16—6011.
סניפים:
ח י פ ה: בנין המשביר, שער פלמר, ת. ד. 295.
ירושלים: מרכז מסחרי החדש, ת. ד. 438.
באר שבע: הכביש הראשי, טלפון 5.

„הארגז" בע"מ
תל-אביב, ת. ד. 106, יד אליהו, טלפון 68690.

תעשיות מתכת ועץ:
אוטובוסים וכלי רכב שונים, רהיטי פלדה למשרדים, בתי חולים, ארכיונים וכו', ארגזי אריזה מעץ לפירות וירקות, צריפים, נגרות בנין ורהיטי „לכל".